This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

J. H. KRELAGE.

1837
ARTES VERITAS SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE
DUTCH HISTORY
FUND

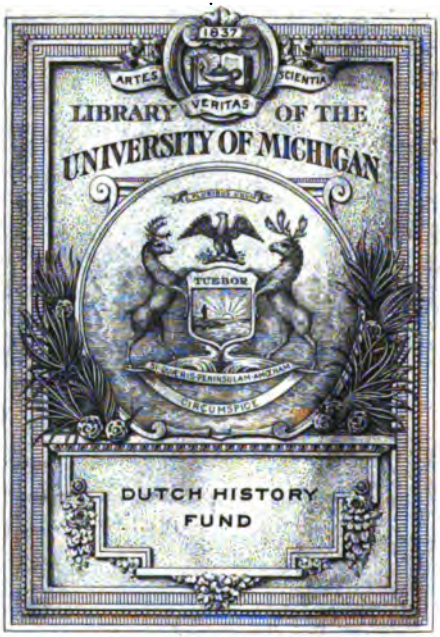

BOEKBESCHOUWING,

VOOR

1846.

VADERLANDSCHE LETTEROEFENINGEN,

OF

TIJDSCHRIFT

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

WAARIN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELIJKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRIJMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

BENEVENS

MENGELWERK,

tot Fraaije Letteren, Kunsten en Wetenschappen, betrekkelijk.

EERSTE STUK.

VOOR

1846.

BOEKBESCHOUWING.

Te AMSTERDAM, bij

G. S. LEENEMAN VAN DER KROE

en

J. W. IJNTEMA.

1846.

Dutch Lit.
Nijhoff
10[illegible]

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedenis der Christelijke Kerk onder de leiding der Apostelen. Door Dr. A. NEANDER. *Uit het Hoogduitsch door Dr.* J. MEIJER, *Predikant te Beetgum. IIde Deel. Te Groningen, bij* W. Zuidema. 1845. *In gr.* 8*vo. XII en* 349 *bl. f* 3-25.

Ten hoogste ingenomen met NEANDER's voortreffelijk geschrift, welks eerste Deel bereids door ons werd aangekondigd, spoeden wij ons om ook van het tweede Deel der vertaling, hetwelk thans voor ons ligt, eenig beoordeelend verslag te geven.

Het wordt geopend met de beschouwing der Apostolische werkzaamheid van JACOBUS, JOHANNES en PETRUS. De Schrijver verzamelt de weinige berigten, die in het tweede boek van LUCAS en in de verschillende Zendbrieven des N. T. desaangaande verspreid zijn, tot een zoo veel als mogelijk is zamenhangend geheel, en tracht hen alzoo aan de hand der geschiedenis op hunne moeijelijke en belangrijke loopbaan te volgen. NEANDER wijst met korte maar krachtige trekken het onderscheid tusschen JACOBUS en PAULUS aan, en vindt den grond van dat verschil in de geheel eigenaardige vorming en levensomstandigheden van den eerstgenoemde. Hij vereenigt zich met hen, die JACOBUS voor den broeder des Heeren houden in de eigenlijke beteekenis des woords, en staaft die bewering door eene korte maar grondige beoordeeling der voornaamste bewijzen, die voor en tegen dit gevoelen aangevoerd worden. In het berigt van HEGESIPPUS aangaande zijne ascetische levenswijze vindt hij slechts gedeeltelijk waarheid, en verklaart zich uitdrukkelijk tegen het gevoelen, dat JACOBUS' brief geschreven zou zijn, om PAULUS' denkbeelden omtrent de regtvaardiging alleen door het geloof, en derzelver misbruik onder de Christenen uit de Joden,

te bestrijden. Even ongegrond echter noemt hij de bewering, dat de brief door een' ander zou ondergeschoven zijn, en schaart zich integendeel aan de zijde van SCHNECKENBÜRGER, wat het vraagstuk naar den tijd der vervaardiging betreft. En gelijk hij gaarne erkent, dat de Christelijke waarheid in dezen brief nog minder ontwikkeld voorkomt, dan elders en later plaats had, is hij zelf niet afkeerig van het gevoelen, dat JACOBUS dezen brief heeft geschreven in den allereersten tijd zijner eigene Christelijke ontwikkeling. Aangaande het uiteinde van JACOBUS volgt de Schrijver de voorstelling van JOSEPHUS, die verkiezende boven het meer fabelachtig berigt van EUSEBIUS.

Om de werkzaamheid van den Apostel PETRUS wel te beoordeelen, wordt eerst op zijne vorming, zijn karakter en zijn vroeger gedrag jegens JEZUS acht geslagen. Zonder de zwakheid van zijn gedrag te *Antiochië* te miskennen, beschouwt NEANDER haar echter als eene bloot oogenblikkelijke afwijking, en weert de bedenking af, die daaruit meermalen tegen zijn Apostolisch gezag uitgebragt is. Uit 1 *Pet.* V: 13 maakt hij op, dat PETRUS in het Parthische rijk tot uitbreiding van het Evangelie is werkzaam geweest, en brengt dien brief tot het tijdperk, kort na de eerste gevangenschap van PAULUS. Daar hij den tweeden brief voor onecht houdt, gebruikt hij dien ook niet als bron voor de kennis van des Apostels geschiedenis. En ofschoon hij aan de oude overlevering, dat PETRUS te *Rome* gekruist zou zijn, te veel gezag toekent, om die te durven verwerpen, houdt hij echter het latere berigt aangaande de *wijze* van PETRUS' kruisiging voor ongeloofwaardig op inwendige gronden.

Wat eindelijk JOHANNES betreft, wordt hier aangewezen, dat reeds zijne godvruchtige moeder op zijne aanvankelijke vorming tot Apostel een' weldadigen invloed schijnt uitgeoefend te hebben, dat zijn stil en diepdenkend gemoed hem tot naauwere aansluiting vatbaar maakte aan den persoon onzes Heeren, en hoe het uit deze zijne eigendommelijkheid is af te leiden, dat zich naar hem geen bijzondere partij heeft genoemd in de Apostolische kerk. Belangrijke

wenken worden door NEANDER gegeven aangaande den toestand der Klein-Aziatische Christenen, waaronder wij JOHANNES zien werken. Het oude verhaal van 's Apostels persoonlijke veete tegen CERINTHUS houdt hij voor eene fabel. Met LÜCKE weigert hij, de Apocalypse voor het werk des Apostels te erkennen, beweert dat dit boek niet ten tijde van DOMITIANUS, maar van NERO geschreven is, en schrijft hetzelve aan den bekenden JOHANNES PRESBYTER toe, die ook wel op *Patmos* kan verbannen geweest zijn. — Het Evangelie van JOHANNES houdt hij voor eene bloemlezing uit de geschiedenis van JEZUS' woorden en reden, betwijfelt echter of het opzettelijk tot wederlegging der Doceten is geschreven, gelijk meermalen beweerd word, beschouwt den eersten brief van JOHANNES als niet tegen de ongeloovige Joden, maar tegen Gnostische dwaalleeraars gerigt, en erkent ook de echtheid der beide kleinere brieven, die hem in den Canon des N. T. toegekend worden. In de legende van JOHANNES en THEAGENES meent hij een' geschiedkundigen grondslag te moeten aannemen, en even zoo in het verhaal van HIERONYMUS aangaande de woorden, die hij in hoogen ouderdom gedurig tot de gemeente herhaalde.

Alzoo aan het einde van de geschiedenis der Apostelen gekomen, gaat NEANDER over tot de systematisch geordende voorstelling hunner *leer*. Het uitvoerigst staat hij stil bij PAULUS, daarbij tevens ten slotte een' blik werpende op het leerstelsel van den schrijver des briefs aan de *Hebreën*, korter bij JACOBUS en eindelijk bij JOHANNES (waarom hij geheel van het Petrinische leerbegrip zwijgt, dat zulk een' uitnemenden overgang van JACOBUS tot het hoogere Paulinische standpunt zou uitgemaakt hebben, begrijpen wij niet.) Bij de voorstelling van PAULUS' denkbeelden gaat hij uit van zijne denkbeelden aangaande *wet* en *regtvaardigheid*, als waarin de sleutel te vinden is tot verklaring van het eigenaardige zijner opvatting des Christendoms. Aangaande de bronnen, waaruit die opvatting geput is, zegt NEANDER: »Wij moeten den Apostel op zijn woord gelooven in hetgeen hij omtrent zijne

»onafhankelijkheid en zelfstandigheid als verkondiger van »het Evangelie zegt. Het valt wel is waar niet te betwij»felen, of hij bezat eene verzameling van gezegden, daden »en voorschriften des Heeren, en deze leverde hem de »stof, waaruit hij zijne Christelijke denkbeelden vormde »en ontwikkelde: echter werkte de Geest, dien de Heer »aan zijne Discipelen beloofd had, in PAULUS op eene »zelfstandige wijze." Van uit dit standpunt nu den Apostel beschouwende, gaat NEANDER over, om zijne Anthropologie en Soteriologie, vervolgens de Apostolische leer aangaande het geloof, het nieuwe leven des Christens, kerk en sacramenten, het koningrijk Gods, opstanding en eeuwig leven in een gesloten geheel voor te stellen. Had welligt de rangschikking dezer *loci* juister kunnen zijn, niemand echter, die het geheel overziet, zal weigeren te erkennen, dat NEANDER menigen diepen blik in de ziel des Apostels geslagen, tot verklaring van sommige zijner uitspraken belangrijke bijdragen geleverd, en den innerlijken zamenhang zijner leer, wat de hoofdzaak betreft, uitnemend aangewezen heeft. Grondiger ware voorzeker zijne voorstelling nog geweest, zoo hij zich aangaande de echtheid van iederen brief, die den naam des Apostels draagt, opzettelijker had uitgelaten, en deze geschriften zoo veel mogelijk bij dit zijn onderzoek chronologisch geordend had, om te zien of er ook hier en daar *ontwikkeling* was op te merken in 's Apostels dogmatische denkwijze, eene methode, door KÖSTLIN in 1843 met gelukkige gevolgen aangewend. Doch wij zijn te dankbaar voor hetgeen wij ontvangen, dan dat wij op bedenkingen zouden willen drukken, meer van formeele dan van materiëele aangelegenheid. Het spreekt van zelf, dat wij in eene aankondiging van beperkten omvang niet alle bijzonderheden, die hier voorkomen, ter sprake kunnen brengen, of van NEANDER's gevoelen aangaande duistere en ingewikkelde punten verslag geven. Wij behoeven dit ook niet, daar het boek zeker aan iederen wetenschappelijken godgeleerde, die op de hoogte des tijds staat, reeds geruimen tijd in het oorspronkelijke zal bekend geweest zijn, en bovendien

reeds vóór twee jaren in het Tijdschrift *Waarheid in Liefde* uitvoerig werd aangekondigd. Maar met de meeste vrijmoedigheid kunnen wij ieder, voor wien dit nog noodig zijn mogt, opwekken, om zich met NEANDER's voortreffelijk geschrift van nabij bekend te maken, dat wij, wat den Apostel PAULUS betreft, verre boven die van USTERI verkiezen.

Wat den schrijver van den brief aan de *Hebreën* betreft, NEANDER houdt hem voor een' man van geheel zelfstandig karakter, die in aanleg, vorming en wijze zijner bekeering van het Jodendom tot het Christendom van PAULUS verschilde, zachtmoediger en bedaarder was dan deze, en tot den Apostel in eene soortgelijke verhouding stond, als MELANCHTHON tot LUTHER. Met de meeste naauwkeurigheid toont hij aan, dat het dogmatiek verschil, hetwelk hier en daar tusschen die beiden op te merken valt, meer schijnbaar, dan wezentlijk is, terwijl integendeel de geest, in den brief aan de *Hebreën* heerschende, geheel van de Alexandrijnsche rigting afwijkt, die wij in PHILO JUDAEUS waarnemen. — De voorstelling der leer van JOHANNES kwam ons voor, geheel in den geest des Apostels en beter geslaagd te zijn dan die van JACOBUS. Aangaande den laatste zijn NEANDER's opmerkingen slechts kort en oppervlakkig. Wij voor ons vonden ons meer bevredigd door een belangrijk stukje van eene veel minder bekende hand, schoon die schrijver reeds kon voortbouwen op den grondslag door NEANDER gelegd. Wij bedoelen het geschrift van SURSEMA: JACOBUS, *een waardig tegenhanger van* JOHANNES *en* PAULUS.

De Vertaler heeft zijne taak op eene gelukkige wijze volbragt. Die weet, hoe vele moeijelijkheden aan NEANDER's stijl verbonden zijn, zal hem hiervoor geene erkentenis weigeren. Met lofwaardige vrijmoedigheid heeft hij in sommige aanteekeningen zijne individuëele afwijking van NEANDER's gevoelen aangeduid of gestaafd. Het doel, dat hij zich met zijnen arbeid heeft voorgesteld, worde, onder Gods zegen, bereikt!

De Kerkhervorming der XVIde en XIXde Eeuw, bronnen van verwachting voor de toekomst. Door den Schrijver van Hendrik en Maria enz. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. 1845. *In gr.* 8vo. *VI*, 105 *bl. f* 1 - 10.

Wie is er, die de kerkelijke bewegingen onder de Katholieken in het naburige *Duitschland* niet met opmerkzaamheid en belangstelling gadeslaat? Verwonderlijk is het, dat zij, uit schijnbaar geringe beginselen ontsproten, binnen zoo kort tijdsverloop zich zoo sterk hebben uitgebreid. De stem van RONGE heeft weêrklank gevonden in veler harten. Duizenden scharen zich rondom den jeugdigen Hervormer. De eene gemeente na de andere verrijst. En *Rome* ziet zich, op den eigen oogenblik, dat het zijne veroveringen dacht voort te zetten, in meer dan één opzigt belemmerd en met een niet onaanzienlijk verlies van onderdanen bedreigd. Wie hierin de hand van dien God miskent, die vóór drie eeuwen de groote kerkhervorming te voorschijn riep en niet kan ophouden, de zaak der waarheid te handhaven, die sluit moedwillig zijne oogen. Maar of daarin nu genoegzame grond ligt, om het aangevangen werk reeds te beoordeelen en met de kerkhervorming der XVIde eeuw gelijk te stellen, betwijfelen wij ten sterkste. Zulk eene vergelijking komt ons voorbarig, eenzijdig en ongenoegzaam voor; *voorbarig*, omdat het werk nog eerst is aangevangen, omdat daarvan nog te naauwernood de grondslagen zijn gelegd, omdat zich tot nu toe de *negatieve* zijde in den strijd meer ontwikkeld heeft, dan de *positieve*, terwijl toch de duurzaamheid van het werk van deze laatste vooral zal afhangen; *eenzijdig*, omdat men bij zulk eene vergelijking doorgaans enkel de punten van overeenkomst opzoekt, en het verschil, het groote verschil voorbijziet, dat zich aan het oog vertoont; en *ongenoegzaam*, omdat de tegenwoordige gebeurtenissen niet juist in overeenstemming behoeven te zijn met die der

XVIde eeuw, om wat goeds te beloven, omdat de Allerhoogste gewoon is, in verschillende eeuwen ook verschillende wegen in te slaan en te bewandelen tot bereiking zijner verhevene oogmerken; eindelijk, omdat het meer dan waarschijnlijk is, dat iedere eeuw op de verschijnselen des tijds haar eigenaardig kenmerk drukken zal.

Deze gedachten rezen in ons op, onder en na de lezing van dit geschrift, dat wij overigens met genoegen gelezen hebben. De met lof bekende Schrijver, C. A., te *P.*, plaatst daarin de kerkhervorming der XVIde en XIXde eeuw naast elkander, en wijst de overeenkomst aan, die tusschen beide is op te merken. Na eene korte inleiding spreekt hij achtereenvolgens over *verbastering en herstel*, *actie en reactie*, *voorbereiding en daarstelling*, *gevolgen* en *verwachting voor de toekomst*. Deze zijn de opschriften der hoofdstukken, en daaruit laat zich derzelver inhoud genoegzaam opmaken. De vroegere kerkhervorming wordt in de jongste gebeurtenissen, zoo veel mogelijk, teruggezocht. Zelfs *Laurahütte* zal voor RONGE zijn geweest, wat de *Wartburg* voor LUTHER was. En op grond daarvan zijn dan ook de verwachtingen voor de toekomst vrij hoog gestemd. De tijd zal leeren, of die verwachtingen worden verwezentlijkt. Wij wenschen en bidden het, maar wagen het niet, om ze nu reeds te koesteren. Even weinig durven wij onze toestemming geven aan al de geschiedkundige bijzonderheden, die wij hier vermeld of aangestipt vinden. Het schijnt ons toe, dat daarin menige onnaauwkeurigheid is ingeslopen, en dat de voorstelling van den zamenhang der gebeurtenissen soms tamelijk oppervlakkig is. Ook zijn de eigennamen, zoo als zij hier voorkomen, doorgaans onjuist gespeld, en is de stijl niet altijd even correct. Maar wij onthouden ons van deze en meer dergelijke aanmerkingen, om den schijn van vitzucht te ontgaan, en schorten over hetgeen er in *Duitschland* gebeurt, liefst ons oordeel nog op.

De waarde der Hervormde Kerk ten opzigte van de Geloofsleer in onze dagen, vooral met betrekking tot de leer der zaliging volgens Rom. VIII: 29, 30. *Vrij naar het Hoogduitsch. Te Leeuwarden, bij* J. W. Brouwer. 1844. *In gr.* 8*vo.* 73 *bl. f* :-80.

Dit stukje is oorspronkelijk eene verhandeling van den Hoogl. J. P. LANGE, uitgegeven in 1841, onder den titel: *welche Geltung gebührt der Eigenthümlichkeit der Reformirten Kirche immer noch in der wissenschaftlichen Glaubenslehre unserer Zeit*, en vrij bewerkt naar zijne intreê-rede aan de Hoogeschool te *Zurich*. Hoe klein ook van omvang, wordt zij voor eene voortreffelijke, fragmentarische Apologie gehouden van de eigendommelijke waarde, die de geloofsleer der Hervormde kerk bezit. En het bevreemdt ons niet, dat de Heer U. W. THODEN VAN VELZEN, te *Oudkerk*, met haren inhoud bekend geworden, zich geroepen gevoelde, om haar in onze taal over te brengen. Het was echter geene gemakkelijke taak, die hij daarmede op zich nam. De streng wetenschappelijke kleur, die er over verspreid lag, moest, tot bevordering der duidelijkheid, zoo veel mogelijk worden verzacht. Ook achtte hij het geraden, om er hier en daar iets aan toe te voegen tot regt verstand der zaak, of ook iets uit te laten, waar het onderwerp voor onze landgenooten zulk een gewigt niet bezat. Wij geven hem getuigenis, dat hij hierin niet ongelukkig geslaagd is, en prijzen zijnen ijver. Maar de afzonderlijke uitgave keuren wij overigens minder goed. Waarom niet voor dit opstel eene plaats gevraagd in een of ander onzer godgeleerde Tijdschriften? Het ware dan onder de oogen gekomen van wetenschappelijke lezers, van eigenlijke godgeleerden, voor wie het meest bestemd is. Thans zullen velen hunner het niet van nabij leeren kennen, vreezen wij. En wie uit den grooten hoop het, op den titel af, in handen neemt, legt het ongelezen of onbevredigd ter zijde, omdat het zijn begrip te boven gaat.

Maar wat bevat dan nu dit stukje? Na de opgave van het standpunt der juiste beoordeeling, waarbij wordt aangewezen, dat men eerst in onze dagen begonnen is, de Confessiën der verschillende kerkgenootschappen op derzelver betrekkelijke waarde te schatten, wordt het karakter der Hervormde kerk geschetst, als zijnde de meest *subjectieve*, de meest oorspronkelijk uitgaande van 's menschen eigendommelijkheid. Hare belijdenis, die daardoor eene rijke mate van inwendig, krachtig leven bezit en openbaart, gaat nog eene groote toekomst te gemoet, en heeft daarin eene heerlijke taak te vervullen. Hare waarde valt meer bijzonder, met betrekking tot hare geloofsleer, in het oog. En gelijk de eigendommelijkheid van hare geloofsleer zich openbaart in de wijze van behandeling der verschillende leerstukken, zoo vertoont zij zich evenzeer in de opvatting der enkele leerstukken zelve. Ter proeve daarvan wordt er door den Schrijver gewezen op de leer der zaliging, volgens *Rom.* VIII: 29, 30. Hij tracht duidelijk te doen worden, dat ook het leerstuk der *praedestinatie*, waarvan de enkele herinnering velen reeds een' schrik aanjaagt, vatbaar is voor eene ontwikkeling, die het bevrijdt van alle het Christelijk gevoel beleedigende hardheid, zonder eenige schade te lijden aan deszelfs echt-Gereformeerde eigendommelijkheid. Voorwaar, eene uiterst zware taak! Wij durven niet verzekeren, dat hij er in geslaagd is, om haar naar eisch te volbrengen. Maar ontkennen mogen wij niet, dat hier achtereenvolgens over het leerstuk der verkiezing, der verordinering, der roeping, der regtvaardiging en der verheerlijking, en daarna over het verband tusschen de heilswerkingen, met groote scherpzinnigheid gesproken wordt, en dat niemand, die in staat is den gang der ontwikkeling en redenering te volgen, het geschrift onvoldaan zal nederleggen. Op grond hiervan prijzen wij de lezing met vrijmoedigheid aan. — Taal en stijl zijn niet vrij van *Germanismen*, waartoe, onzes inziens, ook het woord *eigendommelijkheid* behoort, waarvan wij ons, in navolging van den Schrijver, met weêrzin bediend hebben.

Bijbel voor de Israëlitische Jeugd. Door S. J. MULDER, *Doctor in de Wijsbegeerte, en Inspecteur der Godsdienstige Israëlitische Scholen. II—VIde Stuk. Te Leyden, bij* D. du Mortier en Zoon. 5608—1843 *tot* 5605—1845. *In gr.* 12*mo., te zamen* 935 *bl. f* 3-50. (*In kl.* 8*vo., minder van druk en papier, f* 1-75.)

Vóór geruimen tijd (1843, bladz. 581) hebben wij het eerste stukje van dezen *Bijbel voor de Israëlitische Jeugd* beoordeeld, zeker niet geheel naar den zin des Schrijvers, die zich, in eenen bijzonderen brief aan de *Redactie* van dit Tijdschrift, beroepen heeft op de gunstige oordeelvelling in een paar andere Maandwerken, doch onze aanmerkingen niet anders, dan met een paar *tiraden*, bestreden. Die aanmerkingen betroffen alleen sommige bijzonderheden, waarom wij er dan voor het publiek ook maar geen water over troebel maken zullen, ons vergenoegende met bij de aankondiging dezer vervolg-stukjes dit nuttige werk, hetwelk wij uit den bedoelden brief des Schrijvers met genoegen vernemen, dat op de meeste godsdienstige Israëlitische scholen gebruikt wordt, aan onze landgenooten van die geloofsbelijdenis bijzonder aan te bevelen.

Over Menschenpokken, Varicellen, Varioloiden, Inoculatie, Vaccinatie en Hervaccinatie, door Dr. KRUGELSTEIN, *gewijzigd en vermeerderd door* S. P. SCHELTEMA, *Iste Stads Doctor te Arnhem.*

(*Vervolg en slot van bl.* 714 *des vorigen jaars.*)

Dat de Schrijver, of liever Dr. SCHELTEMA, (want deze is het, blijkens de voorrede, voornamelijk, die na bl. 22 het woord voert) geen onbepaald voorstander van de hervaccinatie is, blijkt uit het vorenstaande genoegzaam. Aan het einde van zijn stukje uit zich Dr. SCHELTEMA hierover in bepaalde termen en stelt zich eenigzins in oppositie tegen Dr. SAS (bl. 34): »Als Dr. SAS eindigt met de woor-

den »l'expérience et la raison font une loi de prescrire la *revaccination* et de s'attacher à la propager avec le même zèle que la vaccine," dan ontkennen wij de noodzakelijkheid van dat voorschrijven: 1°. Omdat de varioloïde eene ligte ziekte is [altijd?]; 2°. Omdat de hervaccinatie nadeelig kan zijn [!]; 3°. Omdat men dikwijls onnoodige moeite en kosten maakt [!]; 4°. Omdat de meesten toch geheel vrij blijven. Maar wij raden ze aan als voorzigtigheidsmaatregel: 1°. Wanneer de omstandigheden dezelve noodzakelijk schijnen te maken; 2°. Wanneer men dezelve doet met inachtneming van al de punten, die goede vaccinatie waarborgen; 3°. Wanneer de kinderen een kwaadsappig, ongezond gestel hebben; 4°. Wanneer er epidemie bestaat van kwaadaardige pokken." Daar de vier eerste punten onmiddellijk tegen Dr. SAS gerigt zijn, verwijzen wij onze lezers naar de bondige wederlegging derzelve in het tweede werkje van dien Schrijver (*Het levenslang beveiligend vermogen der vaccine ontkend en de revaccinatie noodzakelijk geoordeeld en aangeprezen*, *Leyden* 1845, bl. 32—34, verg. bl. 42—44), waaruit dan ook tevens blijken zal, dat, mogen ook al de varioloïden dikwerf, ja meestal ligt verloopen, er toch nog altoos zoovele zware gevallen overblijven, dat het nog wel der moeite waardig is, zich door eene hervaccinatie tegen dezelve te vrijwaren. De indicatiën, welke Dr. SCHELTEMA voor de gevallen, waarin de hervaccinatie gedaan moet worden, geeft, zijn te onbepaald, dan dat zij in de wetenschap eenig gezag kunnen hebben. Rec. is het in alle opzigten eens met Dr. SAS, dat men ten opzigte der vaccine de ondervinding is vooruitgeloopen, dat men meer van haar beloofd, meer van haar verwacht en geëischt heeft, dan zij vermogt te geven, dan selfs in sommige gevallen de ware pokken, waarvan zij waarschijnlijk slechts een analogon is, kunnen verschaffen. Niet door halstarrig vol te willen houden, dat de vaccine levenslang behoedt, zullen de geneeskundigen hare waarde bij den leek handhaven, want aan die levenslange voorbehoeding gelooft de leek niet meer; maar door er voor uit te komen, dat zij dit vermogen slechts tijdelijk bezit, en dat na verloop van jaren, althans voor den gewijzigden vorm der pokken, de deur weder openstaat.

Ook dit is reeds eene groote aanwinst, door de vaccine verkregen, groot genoeg, om haar eene der heilrijkste ontdekkingen te blijven noemen; dit voordeel wordt nog grooter, daar wij in de hervaccinatie een middel bezitten, om ook deze op nieuw opgewekte vatbaarheid tegen te gaan. Het geschikte tijdpunt voor die hervaccinatie te bepalen, is niet gemakkelijk; wij gelooven wel, dat het achttiende jaar, — hetwelk Dr. ZIMMERMANN (l. l. bl. 107) als het meest geschikte aanneemt, misschien vroeg genoeg is, wanneer men bij de eerste vaccinatie den, reeds door BRYCE voorgestelden, voorzorgmaatregel neemt, welken deze geneesheer onder den naam van gewijzigde »Schottische Impftechnik" beschrijft (l. l. bl. 69); maar zoolang deze methode nog niet zoo algemeen is ingevoerd, gelooven wij, dat men het veiligst zal doen, om met Dr. SAS (a. w. bl. 36) niet één, maar twee tijdperken voor de hervaccinatie aan te nemen, namelijk tusschen het 8ste en 10de, en tusschen het 18de en 20ste jaar (*); met dien verstande, dat men, bij het niet vatten eener zoodanige hervaccinatie, de kunstbewerking bij het ontstaan eener epidemie andermaal beproeven moet.

Wij zouden hiermede onze aankondiging van de door Dr. SCHELTEMA vertaalde en vermeerderde verhandeling van Dr. KRUGELSTEIN kunnen besluiten, ware het niet, dat wij nog een woord over den vorm moesten spreken. De Schrijver volgt niet naauwkeurig de orde, waarin wij zijne beschouwingen hebben ontleed, maar eene zeer vrije, wij zouden zeggen, onordelijke wijze van behandeling, welke doet vermoeden, dat het opstel slechts vlugtig is ter neder geschreven, te vlugtig naar gelange van het gewigt der zaak. Behalve de door ons vermelde punten, worden er nog vele andere aangeroerd. Zoo bijv. vinden wij van bl. 8—19 eene wederlegging van het gevoelen van SCHÖNLEIN omtrent' varioloïden en varicellen, welk gedeelte,

(*) Voor deze bepaling pleiten statistieke opgaven, zoowel omtrent den uitslag der hervaccinaties op verschillende leeftijden, zooals deze vooral in *Duitschland* in onderscheidene staten zijn bewerkstelligd, als omtrent den leeftijd, waarop bij gevaccineerden pokken zijn ontstaan. De aard van dit Tijdschrift verbiedt ons, deze opgaven hier mede te deelen.

onzes inziens, wel het grondigste der geheele verhandeling is, en vele punten behelst, waarin wij het gevoelen van den Schrijver deelen. De stelling van den Schrijver, *dat varioloïden eene wijziging zijn van vatbaarheid voor pokstmetstof, welke in het ligchaam door de vaccinatie heeft plaats gegrepen*, komt ons een weinig te exclusief voor. Bij iedere pokken-epidemie kan men gevallen bij *ongevaccineerden* waarnemen, waarbij het niet verder, dan tot vorming van varioloïden komt, wanneer namelijk de vatbaarheid niet bijzonder groot is, of andere omstandigheden afleidend als 't ware voor den ziekteprikkel werken: Rec. nam hiervan eenige voorbeelden in zijne eigene praktijk waar, doch daar de verzekering van eenen anonymus weinig gezag kan hebben, verwijst hij ten overvloede naar het aangehaalde werk van ZIMMERMANN (bl. 9 en vervolgens); welke Schrijver ook zelfs varicellen voor eenen in deszelfs ontwikkeling afgebroken vorm van *variolae* schijnt te houden, eene stelling, die al vrij nabij komt aan het gevoelen van RAYER, THOMSON, NEUMANN en anderen, die varicellen en variolae, hoezeer beiden van elkander in verloop en verschijnselen verschillen, voor kinderen van éénen stam houden. En inderdaad, indien men de door VOGEL nog als varicellen beschrevenen en ook door onzen Schrijver als zoodanig aangenomenen pokkenvorm, waarbij eene zwarte korst gevormd wordt en likteekens nablijven (bl. 16), met de ware pokken vergelijkt, dan moet men óf met BURSERIUS (*Instit. med. pract.* T. II. p. 290. Ed. 1826) vragen: »*Num hae ad variolas spurias vere spectant?*" óf men moet beide ziektevormen als slechts in graad en ontwikkeling van elkander verschillende beschouwen. — Verder geeft de Schrijver in deze verhandeling de oorzaken op, waarom, naar zijne meening, in sommige gevallen de vaccine niet vat. Schoon wij het ook hier niet overal met hem eens zijn, gaan wij thans dit punt voorbij, daar onze beoordeeling reeds te lang geworden is en deze beschouwingen omtrent het vraagstuk van de hervaccinatie, na goed geslaagde eerste vaccinatie, van minder belang zijn. Aan het slot der brochure deelt Dr.

SCHELTEMA nog een en ander mede, hetwelk hem onder het afdrukken onder de oogen is gekomen en hem der mededeeling waardig toescheen. Het eerste is aan eene van LEGENDRE opgestelde verhandeling ontleend en behelst de stelling, *dat bij kinderen boven de vier jaren, die gedurende de aansteking met pokkengif worden gevaccineerd, slechts varioloïden, dat is: variolae modificatae, voor den dag komen.* Rec. nam zulks zelf een paar malen in zijne praktijk waar, maar durft uit die enkele waarnemingen niet veel afleiden, omdat hij ook in andere gevallen *zonder bijkomende vaccinatie*, en dan waarschijnlijk door eenen te geringen graad van vatbaarheid, door besmetting met variolae varioloïden zag ontstaan. Hij durft zulks te minder, daar anderen, zooals bijv. Dr. GOBEE (*Klinische Bijdragen*, bl. 34—36), op hunne waarnemingen steunende, het juist voor gevaarlijk achten, de vaccinatie te bewerkstelligen bij personen, die aan de besmetting met variolae zijn blootgesteld; een gevoelen, hetwelk waarschijnlijk ook te eenzijdig is, maar ten bewijze kan strekken, dat men niet te overijld uit enkele waarnemingen een algemeen besluit moet trekken. Ook hier verwijst hij naar het meermalen vermelde werk van ZIMMERMANN (bl. 52 en vervolgens), welke Schrijver het gevoelen van LEGENDRE omtrent dit punt niet deelt. Het tweede bijvoegsel is eene soort van kritiek van het oordeel, hetwelk de *Académie des Sciences* over vaccine en hervaccinatie heeft gegeven, welke evenwel vrij oppervlakkig en toch zeer uit de hoogte (*) is. Ten slotte

(*) Dr. SCHELTEMA zegt aangaande deze *Académie des Sciences*: »Dit, volgens Fransche auteurs, *premier* corps savant de l'Europe (*waarachter wij nog een vraagteeken, zoo al geen ontkenningsteeken zetten*) beweert," enz. Dr. SCHELTEMA moge deze veroordeeling van dit *geheele* wetenschappelijk ligchaam verantwoorden; in hoeverre echter deze uitspraak *ex tripode* toepasselijk is op de Commissie uit genoemde Académie, welke het vermelde rapport [over de bij haar ingekomene prijsverhandelingen] omtrent vaccine en hervaccinatie heeft uitgebragt, laten wij aan het onbevangen oordeel

deelt ons de heer SCHELTEMA het geval mede van iemand, die na behoorlijk op zijn eerste jaar gevaccineerd te zijn geweest, op zijn veertiende confluente pokken kreeg; dit geval moet strekken ten bewijze, dat kwaadsappige menschen, ook zelfs na de vaccinatie, nog vatbaar zijn voor echte pokken. Zonderling echter is het, dat ons nergens gezegd wordt, dat die persoon kwaadsappig is, noch ook welke kenteekenen daarvan bestonden. Wij gelooven echter den Schrijver op zijn woord, te meer, daar hij den naam van den persoon noemt, maar halen deze plaats slechts aan ten bewijze, hoe vlugtig en oppervlakkig dit geheele stukje geschreven is. Het is dan ook vooral deze vlugtigheid en oppervlakkigheid, het is de flaauwheid der argumenten, welke ons over deze verhandeling van Dr. KRUGELSTEIN en Dr. SCHELTEMA een minder gunstig oordeel hebben doen vellen. Schoon wij tot hiertoe in vele punten, en met name op het stuk van hervaccinatie, de opinie der beide Schrijvers niet deelen, zijn wij echter bereid, de onze op te geven, mits men ons betere gronden tegenstelle, dan in de beoordeelde verhandeling, overtuigd, dat het in de wetenschap alleenlijk moet te doen zijn, om de waarheid te zoeken.

De Sterrenhemel verklaard door P. KAISER, *Hoogleeraar te Leiden. Te Amsterdam, bij* C. G. Sulpke. 1844. *In gr. 8vo. XIV*, 354 *bl. f* 3-60.

Het Uitspansel en dezelfs Werelden, door den Hoogleeraar J. J. VAN LITTROW, *Directeur van het K. K. Observato-*

---

onzer lezers over, wanneer wij hun de namen der leden dezer commissie zullen genoemd hebben. Dezelve bestond uit de H. H. DUMÉRIL, MAGENDIE, BRESCHET, ROUD en SERRES (rapporteur). Wij treffen hier namen aan van mannen, achter wier wetenschappelijken roem wij geen *vraagteeken*, veel minder een *ontkenningsteeken* zouden durven zetten. Met name mag men den rapporteur, wegens zijne veeljarige en uitgebreide ondervinding, bepaaldelijk wat de pokken betreft, hier allezins voor een bevoegd beoordeelaar houden; terwijl er onder de vier anderen zich mannen van eenen Europeeschen naam bevinden.

rium te Weenen. Uit het Hoogduitsch vertaald door G. A. KONDEIJKER, *Onderwijzer in de Wis- en Zeevaartkunde te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* Gebr. Diderichs. 1845. *In roïjaal* 8*vo.* 679 *bl. f* 12-65. (Ook onder den titel: *Tafereel van het Heelal. Onderhoudende Beschrijving van het Uitspansel en den Aardbol. Iste Deel.*)

Wij verheugen er ons telkens over, wanneer het zeldzame verschijnsel plaats heeft, dat een onzer vaderlandsche geleerden eens een werk van degelijken en belangrijken inhoud in het licht zendt, dat den tegenwoordigen stand eener nuttige wetenschap naar algemeene vatbaarheid en behoefte onder de oogen van het niet geleerde, maar beschaafde publiek brengt, waardoor men dus iets meer en beters ontvangt, dan in de tallooze onbeduidende romans en vlugschriften, waarin een groot gedeelte van het uitkomende bestaat. Evenzeer verblijden wij er ons over, wanneer de zucht tot vertalen van hetgeen buiten ons vaderland het licht ziet, zich van den stapel niets beteekenende, voor geest en hart geheel dorre hersenvruchten, ook eens rigt op een werk van deugdelijken stempel, vooral wanneer de algemeene bijval van het beschaafd *Europa* zulk een werk reeds als *klassiek* heeft toegejuicht. Dit is het geval met de *Wunder des Himmels* van Prof. VON LITTROW, een werk, dat de algemeene bekendwording bij onze landgenooten volkomen waardig *is*, die het door de voor ons liggende overzetting zal te beurt vallen. En het eerste is het geval met het geschrift van Prof. KAISER te *Leiden*, een man, die als verdienstelijk sterrekundige, vooral door zijne berekeningen der komeet van HALLEY, bekend geworden, en die door het bezorgen der vertaling van LITTROW's voortreffelijke *populaire monographie* over de kometen getoond heeft, de resultaten der wetenschap onder de oogen van het publiek te willen brengen, gelijk hij daarop in eene Redevoering *over de Sterrekunde, het waardigste voorwerp eener algemeene beoefening* (*'s Hage* 1836) en een paar opstellen in den *Gids* had aangedrongen.

Van deze beide werken moeten wij verslag geven, en kunnen dat geschiktelijk in dezelfde beoordeelende aankondiging doen. Van LITTROW's eerste afdeeling gaven wij reeds vroeger eene aankondiging, en meer kon het niet zijn, omdat wij toen nog slechts een gedeelte voor ons hadden, en toen

ook vooral wilden nagaan, in hoeverre men wèl gedaan had, bij eenen nieuwen druk van SOMMER's *Tafereel van het Heelal*, dit werk van den Weener Hoogleeraar voor dat van zijnen ambtgenoot te *Praag* in de plaats te stellen. Thans van beiden meer opzettelijk verslag gevende, beginnen wij met het werk van den Leidschen Hoogleeraar, niet alleen omdat het oorspronkelijk is, maar vooral omdat het minder kundigheden onderstelt en slechts de hoofdtrekken bevat van hetgeen in het andere breedvoeriger en naar den aard des werks meer wetenschappelijk wordt ontwikkeld.

Prof. KAISER was reeds lang aangezocht, om een leerboek der *populaire* sterrekunde in het licht te geven. Doch hij wederstond die aanzoeken, totdat hij er iets mede kon voorkomen, dat hem schadelijk toescheen. Te weten, de Hoogleeraar had voor eenige jaren eenen verbeterden herdruk bezorgd van BLEIBTREU's *Beschrijving van den Sterrenhemel*. Daarvan was een nieuwe druk noodig. Intusschen oordeelde KAISER dien ongeraden om den aard van dat werkje zelf. Het was bestemd om onkundige lezers de sterrebeelden van elkander te leeren onderscheiden, en hun de namen van eenige sterren in te prenten. »Werkelijk," schrijft de Hoogleeraar, »was het daartoe, maar ook tot niets anders, geschikt, »en het was daardoor een hulpmiddel om onder ons die op»pervlakkige veelweterij, dat ijdele nabootsen van klanken, »wier beteekenis men niet kent, aan te kweeken, waarover »zoo dikwijls met afgrijzen gesproken is." Dit is nu wel wat sterk uitgedrukt, en de Hoogleeraar spreekt te laag van de aanmerkelijke verbeteringen en bijvoegselen, waardoor hij de tweede uitgave veel bruikbaarder gemaakt heeft. Doch in het oordeel over BLEIBTREU's boekje voor den tegenwoordigen tijd heeft hij volkomen gelijk. Ref. heeft meermalen menschen ontmoet, die zich verbeeldden, nog al iets van de sterrekunde te weten, omdat zij de namen der sterrebeelden op hun duimpje kenden, en die ook zonder fout aan den hemel wisten aan te wijzen. Dat was niet altijd hoogmoedige inbeelding, maar de wezentlijke meening, dat dit, zoo niet eeniglijk, dan toch voornamelijk den sterrekundige uitmaakt; maar dan zou Ref. in zijne vroege jeugd een voortreffelijk *osteoloog* hebben moeten zijn, want een oom, een geneesheer, bij wien hij eenigen tijd zijner kindschheid doorbragt, had hem op de kennis der beenderen van het menschelijke ligchaam zoodanig afgerigt, dat hij zonder missen, des ge-

vraagd, een *os sacrum* of *os pubis* of welke ook, aanbrengen kon. Hij zelf heeft als spel een zijner kinderen even zoo afgerigt op de botanische namen der meeste bloemen en gewassen in den tuin; dat kind noemde prompt de radijs *Raphanus sativus;* het was eene bloote aardigheid, van welke Ref. later berouw had, toen hem de vrees bekroop, dat het de bron van eenige *ostentatie* zou worden, doch gelukkig waren de vreemde namen spoedig vergeten bij het jongske, dat evenzeer een *Botanicus* was, als hij, die BLEIBTREU's boekje in het hoofd heeft, een *Astronoom.* Het maakt ook de *populaire* sterrekunde niet eens uit. Deze bedoelt, den mensch, die niet door wiskundige hulpmiddelen den loop der hemelligchamen begeert te kunnen bepalen, gezonde denkbeelden te geven van den bouw des planetenstelsels, van de krachten, die de hemelligchamen hunne banen doen doorloopen, en nog meer, zoo als bij het aanstippen van den inhoud des boeks zoo aanstonds blijken zal. Vooraf vergunne ons echter de Hoogleeraar ééne aanmerking. Zij is die, dat het boekje van BLEIBTREU, hoe onvolledig en onbruikbaar ook als handleiding tot de *populaire* sterrekunde, echter *in zijn' tijd* veel nut gedaan heeft. *Il faut juger d'après la date.* Toen het eerst in het licht verscheen, voor twintig jaren, hadden wij weinige of geene geschriften, waarin de beginselen der niet-wiskundige sterrekunde op de toenmalige hoogte der wetenschap voor het publiek waren opengelegd. De werken en werkjes van DERHAM, FONTENELLE, NIEUWENTIJT (het hoofdstuk: *van den sigtbaren hemel*) en anderen waren verouderd; sommigen minder bekend; enkelen in andere werken verspreid; weinigen in algemeen gebruik, want de liefhebberij voor deze wetenschap sluimerde. De *poëzij* was veel meer aan de orde van den dag. Nu maakte het boekje van BLEIBTREU, in het Nederduitsch verschijnende met den beroemden naam van HOLL, velen opmerkzaam; het bevredigde wel de weetgierigheid niet, maar deed meer, het wekte die op, en Ref. heeft vele redenen, om het daarvoor te houden, dat het boekje, met al zijne gebreken, eene der oorzaken is geweest, waarom in latere, vooral in de laatste jaren, de schriften van GLEUNS, QUETELET, SOMMER, HRASCHEL en anderen eene gunstige ontvangst bij onze landgenooten hebben gevonden, terwijl iets vroeger eene poging van Ref., om naar aanleiding van eenen door Prof. HOLL in het voorberigt voor BLEIBTREU gegeven

wenk, de *Briefe*, of volgens eene latere omwerking de *Vorlesungen über die Astronomie* van BRANDES te vertalen, schipbreuk leed op vrees, dat een boek van dien aard geen *debiet* zou hebben. Dat men tegenwoordig daarvoor minder vrees koestert, bewijst onder anderen dit boek, waaraan reeds verscheidene soortgelijken zijn voorafgegaan; en de kostbare onderneming, om VON LITTROW's *Wunder des Himmels* als een eerste Deel der nieuwe uitgave van SOMMER's *Tafereel van het Heelal* te vertalen, bewijst het misschien nog meer. En dat zien wij met genoegen, want wij kennen geene wetenschap, die, ook wanneer men haar slechts in de beginselen beoefent, nuttiger en aangenamer tevens is. »De sterrekunde is of wordt thans, als middel ter vorming, »op de hoogere burgerscholen en de gymnasiën in *Duitschland* ingevoerd, en dit is ook het geval bij eenige van onze »gymnasiën en instituten. Ik wil niet ontveinzen, dat ik »de algemeene navolging van dat voorbeeld door mijn werk »heb willen bevorderen." En dat hopen wij van ganscher harte, want wij zijn overtuigd, dat geen mensch van beschaving zoo diep onkundig mag zijn, als men het bij velen bespeurt, in de orde der hemelligchamen, en de oorzaken van verschijnselen, die wij, of dagelijks, of van tijd tot tijd, waarnemen. Men schijnt die onkunde ook zeer natuurlijk te vinden, ten minste, iemand van opvoeding en beschaving zou niet wagen, zijne onkunde in de allereerste gronden van geschiedenis, aardrijkskunde enz. zoo onverholen te bekennen, als men het in deze wetenschap doet. En wat is zij toch schooner, nuttiger, hartverheffender, zedelijker, en daardoor meer tot eene waarlijk *beschaafde* opvoeding behoorende, dan b. v. de zedelooze verhalen der *intrigues* van nooit bestaan hebbende Heidensche Goden en Godinnen. Om naar ons vermogen iets mede te werken tot dat oogmerk van den Schrijver, willen wij den rijken en voortreffelijken inhoud van de beide, aan het hoofd dezer beoordeeling genoemde boeken een weinig nader doen kennen, en er eenige opmerkingen over in het midden brengen. Ditmaal moge dan de Redactie eens over hare beperkte ruimte en onze breedvoerigheid klagen. Wij zullen ons in de laatste niet toegeven, en alzoo de eerste in het oog houden.

De Hoogleeraar dan konde eenen herdruk van BLEIBTREU niet anders verhoeden, dan door de belofte van zelf iets anders te zullen geven. Van zijn eerste voornemen, om dat in

één beknopt boekske te doen, moest hij al spoedig afzien, zou hij niet, en dat moest juist voorgekomen worden, tot oppervlakkigheid vervallen. Daarom splitste hij zijnen arbeid in twee gedeelten, waarvan het eerste nu het licht ziet, en het tweede, dat eene *Beschrijving van den Sterrenhemel* zal behelzen, later het licht zal zien. »Het laatste zal den lezeren de hulpmiddelen verschaffen, om zich met den hemel gemeenzaam te maken. Het zal eene beschrijving bevatten van de hulpmiddelen, door welke in het algemeen de stand der hemellichten uitgedrukt wordt, en alzoo van de cirkels, die men zich aan den hemel voorstelt, van de verschillende wijzen om den tijd te tellen, enz. Voor de kennis der sterrebeelden en het opsporen van merkwaardige voorwerpen des hemels zal zij een groot en met zorg bewerkt hemelplein bevatten, dat zich, met eenen beweegbaren horizon toegerust, als een hemelglobe zal laten gebruiken. Bovendien zullen aan haar worden toegevoegd naauwkeurige afbeeldingen van de merkwaardigste hemellichten, zoo als zij zich door eenen zeer goeden kijker vertoonen."

De tegenwoordige *verklaring* van den Sterrenhemel is verdeeld in twee hoofdafdeelingen, van welke de eerste handelt over de aarde en het planetenstelsel, de andere over de hoogere streken des hemels. De eerste begint met de grootte en gedaante der aarde, met aanwijzing, door welke hulpmiddelen men die heeft gevonden, Dat slechts een enkel woord over bergen en zeeën (als ongelijkheden van de aardoppervlakte) en over den dampkring voorkomt, spreekt van zelf. Bij de aswenteling der aarde wordt aangewezen, hoe men die uit de proeven met den slinger afleidt, hetwelk weder aanleiding geeft om te spreken over de *massa* en digtheid der aarde. Als bewijzen voor de jaarlijksche omwenteling van onzen bol om de zon, beroept zich de Hoogleeraar in de eerste plaats op de noodzakelijkheid, dat een ligchaam zich in de ruimte *moet* voortbewegen ten gevolge van eenen schok, die aan hetzelve eene rondwentelende beweging geeft. Wij weten wel, dat de hoogere *mechanica* zulks leert, maar wij gelooven niet, dat de lezers, die op de hoogte van kennis zijn, die deze handleiding onderstelt, deze waarheid uit overtuiging zullen kunnen toestemmen, voor welke het bewijs, waarvoor zij ook niet vatbaar zouden zijn, natuurlijk achterblijft. Een ander bewijs, het sterkste voor die het doorziet (ofschoon dezulken er geen bewijs voor noodig heb-

ben), ontleend uit de *aberratie* van het licht, wordt meer ontwikkeld, en daardoor duidelijker gemaakt. De oorzaak van afwisseling der jaargetijden komt natuurlijk hier ook ter sprake. Noch hier, noch ergens elders in het boek bedient zich de Schrijver van eenige figuur. Van deze en andere omstandigheden zegt hij in de voorrede, dat, zoo ze hem als misdaden moeten toegerekend worden, zijne schuld nog hierdoor zeer verzwaard wordt, dat zij alle met voorbedachten rade hebben plaats gehad. Van *schuld* is hier nu juist de rede niet, maar Ref. gelooft voor zich zelven, dat de Hoogleeraar zich omtrent het een en ander minstens even duidelijk, minder omslagtig en als aanleiding tot nader mondeling onderrigt geschikter zou hebben uitgedrukt, wanneer hij zich het weglaten van *alle* figuren niet als algemeenen regel had voorgeschreven. Na het noodige over de aarde en hare bewegingen gezegd te hebben, gaat de Schrijver over tot de planeten, over welker schijnbare en ware beweging eerst in het algemeen wordt gehandeld, en de wetten van KEPLER worden opgegeven en ontwikkeld. Kort, zeer kort, en veel korter, dan wij het hadden gewenscht, *en* om het belang der zaak, *en* omdat zij nog zoo weinig in *populaire astronomien* is behandeld, *en* omdat het juist in *dit* onderwerp is, dat de niet met de hoogere wiskunde bekende eenig duidelijker denkbeeld behoeft van de nasporingen der nieuwe *analysis*, — zijn de storingen (*perturbatien*) der planeten behandeld. De zinsnede: »De loopbanen der planeten zelve »ondergaan allerlei veranderingen in grootte, gedaante en »ligging, en de storingen, die de planeten op elkander uit»oefenen, zijn even veranderlijk als hare standplaatsen; maar »hoe ingewikkeld zij wezen mogen, zijn zij toch met eene »verwonderlijke juistheid bekend, en geheel en al uit de al»gemeene aantrekkingskracht afgeleid" — hadden wij gaarne in eenige bijzonderheden uitgebreid gezien, vooral ook in die bijzonderheden, welke eerst het voldoende van de *theorie* der algemeene zwaarte tot verklaring van *alle* verschijnselen aan den hemel schenen tegen te spreken, om het later te meer te bevestigen. Veel breedvoeriger is, naar den aanleg van zijn werk, daaromtrent VON LITTROW, waarom wij, ook wegens het minder algemeen bekende en toch zoo belangrijke, willen opgeven, wat deze er hoofdzakelijk van zegt. Hij begint (*Afd.* III. *Hoofdst.* 5) met op te merken, hoe moeijelijk het zij, voor een gegeven tijdstip de ware plaats

te bepalen, die door eene planeet ten gevolge van de storende werking der overigen wordt ingenomen, te meer, daar deze werkingen met ieder oogenblik veranderen, en de kromme lijnen, die de ware doorloopene baan voorstellen, zoo hoogst ingewikkeld zijn. En niettemin, zegt VON LITTROW, heeft men het vraagstuk beproefd, en is niet ongelukkig geweest. Dat bewijst iedere almanak, waarin b. v. de zon- en maan-eklipsen tot op eene seconde juist zijn opgegeven, enz. Er zijn evenwel eenige middelen, door welke de berekening van deze storingen gemakkelijker, of liever minder moeijelijk wordt gemaakt. Onder deze wordt *eerst* genoemd de groote verwijdering der planeten van de aarde. Hetgeen men naauwkeurige bepaling noemt en noemen kan, zou blijken, slechts eene zeer onnaauwkeurige te zijn, indien men op de plaats zelve met den maatstok in de hand eene nameting doen kon. »De sterrekundigen kunnen »de plaats eener planeet aan het uitspansel eenen vooruit, »tot op de dikte van een haar, met juistheid bepalen. Dit »schijnt, en is ook inderdaad, eene groote en bewonderens»waardige naauwkeurigheid, doch hoeveel zou deze dikte »van een menschenhaar, wanneer dit zóó voor het gezigt »wordt gehouden, dat hetzelve het duidelijkste gezien wordt, »wel aan het uitspansel bedekken? — Het fijnste haar is »ten minste 10 seconden. En een hoeveelste gedeelte bedra»gen deze tien seconden b. v. dan wel van de baan van Ura»nus? — Ten minste achttien duizend mijlen, of meer dan »tienmaal de lengte der middellijn van onzen geheelen aard»bol. Bij onze naaste vaste ster, indien die namelijk vier »billioen mijlen van ons verwijderd is (*), zouden deze tien »seconden ten volle tweehonderd millioen mijlen bedragen. »Zoodanige lengte-uitgestrektheden noemen de sterrekundigen »echter, en wel met het volste regt, eene kleinigheid; want »een misslag van 10 seconden op den geheelen omtrek van »eenen cirkel bedraagt toch eerst het 129600ste gedeelte van »het geheel. Hoeveel voorwerpen [eene juiste opmerking!] »of zaken, zelfs onder de zoodanige, die ons hier beneden »het naaste omgeven, zouden er wel gevonden worden, »waarvan wij met de juiste grootte van den omvang of de

(*) Dat die niet 4, maar — verder, dan men altijd gedacht had — 12 billioen mijlen van ons afstaat, zullen wij later zien. — Ref.

»middellijn tot op het honderdduizendste gedeelte na bekend »zijn? Niettemin blijft het waar, dat deze grootheden, op »zich zelven beschouwd, zeer aanzienlijk zijn, hoe gering »zij ons ook op die ontzaggelijke afstanden mogen schijnen. »En juist mogen wij het als een geluk beschouwen, dat die »grootheden ons dusdanig voorkomen; want zoo wij dit door »elkander woelen van ontelbare hemelligchamen, als ware »het in een vele millioenen malen verkleind model, digt voor »ons gezigt hadden, en iedere geringe afwijking in die zoo »hoogst zonderling dooreenloopende bewegingen met onze »sterkst werkende mikroskopen nog konden vergroot zien, »dan zou het naar alle waarschijnlijkheid niemand onzer im»mer in de gedachten komen, om de wetten na te sporen, »waardoor al die verschijnselen geregeerd worden." *Ten tweede* wordt de berekening der *perturbatiën* gemakkelijker gemaakt door de aanzienlijke *massa* der zon met betrekking tot die der planeten, waardoor veroorzaakt wordt, dat de afwijkingen ten gevolge der laatste (omdat de kracht van aantrekking werkt in verhouding van het *product* van *massa* en vierkantsafstand) betrekkelijk slechts gering zijn. *Ten derde* zijn deze storingen wegens de wel *elliptische*, maar toch van den cirkelvorm niet ver afwijkende banen der planeten veel geringer, dan zij in langwerpiger *ellipsen* zouden zijn. (Hier vonden wij eene kleine onjuistheid. Von Littrow zegt (§ 72): »Wanneer b. v. de baan van Jupiter eene »uitmiddelpuntigheid had, die gelijk was aan *de helft der* »*groote as*;" maar daar de *excentriciteit* gelijk is aan den afstand van een der brandpunten tot het middelpunt der *ellips*, zoo volgt, dat dezelve nooit de lengte van de helft der groote as zelve kan bereiken. Misschien is achter de woorden *groote as* uitgevallen: *der aardbaan*.) Ook behoort hiertoe de geringe helling van bijna alle planetenbanen op de *ecliptica*, en de hoogst opmerkelijke omstandigheid, dat die planeten, welke daarvan het meeste afwijken, ook de minste verstorende werking uitoefenen, Mercurius wegens zijne nabijheid aan de zon, de vier nieuwen wegens hunne geringe *massa's*. *Ten vierde* maakt de groote afstand der planeten onderling, dat de grootst verstorende werking nog altijd gering is, zoodat in eene *benaderende* uitdrukking derzelve (en geene andere kan de wiskunde tot hiertoe geven) de termen der oneindige reeksen al spoedig klein en alzoo verwaarloosd kunnen worden, waarbij *eindelijk* nog komt, dat men de *per-*

turbatien niet alle op eenmaal behoeft te berekenen (en dit is ook boven de krachten der *analysis*) maar het eerst elke afzonderlijk kan doen, en daarna optellen of aftrekken. Door dit een en ander heeft deze zoo ingewikkelde berekening eenen graad van juistheid bekomen, die slechts weinig meer te wenschen overlaat. Wij moeten hier nog eenige regelen inlasschen, om te meer te doen zien, dat het *insien in* deze wetenschap (hetwelk daarom nog geen *verstaan van* dezelve behoeft te zijn) eene der aangenaamste bezigheden voor den menschelijken geest uitmaakt; ze zijn ook welsprekend genoeg, om van die zijde te behagen.

»Zoo het nogthans den sterrekundigen, niettegenstaande »alle hunne pogingen, tot heden slechts is mogen gelukken, »om van deze belangrijkste opgaaf hunner wetenschap eene »*ge*naderde oplossing te geven, zou men dan niet moeten »vreezen, dat deze wetenschap, die men zoo menigmaal als »de koningin van alle anderen hoort prijzen, toch nog zeer »onvolkomen moet zijn, en verre is van zoo volmaakt te we»zen, dat zij inderdaad op dien naam aanspraak mag ma»ken? — Het zou mogelijk kunnen zijn, dat de wiskundige »ontwikkelingsleer, hoezeer deze het denkvermogen van den »mensch tot dien hoogen trap van kennis heeft gevoerd, »ons aardsche schepselen over het algemeen nog zeer voor»ingenomen heeft — het is mogelijk, dat ook zij toch nog »niets anders is, dan een onvolkomen zamenstel en een hoogst »onvolmaakt speeltuig, eene medelijden verwekkende kruk, »waarop wij ons op onzen weg ter nasporing van de waar»heid met moeite voortslepen, en op welk jammerlijk steun»sel welligt een hooger wezen, dat zoodanig hulpmiddel ont»beren kan, met eenen meewarigen glimlach nederziet. Dit »middel echter, hoe onvolkomen hetzelve dan ook wezen »moge, heeft ons toch zooverre gebragt, dat wij in staat zijn »om de bewegingen der planeten met denzelfden graad van »naauwkeurigheid te berekenen, dien wij met onze vol»maakste werktuigen kunnen waarnemen; dit middel heeft »deze berekeningen met de waarnemingen tot eenen graad »doen overeenstemmen, in welken geene andere wetenschap »zich verheugen kan, en ons eindelijk de oorzaken van al »de verschijnselen aan het uitspansel, hoe ingewikkeld deze »ook mogen zijn, en wel niet slechts die, welke in onzen »tijd door ons zelven kunnen waargenomen worden, maar »ook die van de langst verloopene eeuwen ontsluijerd, ja

»zelfs de toekomst voor ons ontsloten, en ons verschijnselen »laten bepalen, die eerst in de volgende eeuwen zullen plaats »hebben, maar welke wij thans reeds met zekerheid kunnen »voorspellen, en die ons, zonder dit hulpmiddel, om zoo te »zeggen, zonder dezen kijker voor het oog van ons verstand, »wellig voor eeuwig zouden verborgen gebleven zijn.

»Wie onzer voor het overige deze nadering tot de waarheid »moge versmaden, wie waarheid, de volstrekte waarheid of »juistheid zelve verlangt — in welken tak van menschelijke »kennis zouden wij dit onschatbare kleinood dan toch wel »bezitten? Wat toch zijn onze zoogenaamde menschelijke »waarheden anders dan benaderingen — ja menigmaal zelfs »zeer onvolkomene benaderingen tot een doel, dat nog door »geenen sterveling is bereikt geworden. Gewoonlijk brengt »men de wiskunde bij tot een bewijs, dat ons ten minste in »één veld onzer kennis het doorgronden van de waarheid »niet geweigerd is; maar, zonder nog van de eerste gronden »te reppen, waarop toch het geheele gebouw dezer weten»schap rust, zoo zijn de middelen, waarvan de wiskunde »zich bedient om hare zoogenaamde waarheden uit te vor»schen — zijn de GETALLEN zelve, waarmede wij rekenen, »immers toch wel niets anders, dan slechts naderingen tot »de ware getallen, met welke wij zoo gaarne zouden willen »rekenen, zonder daartoe in staat te zijn? Welke getallen »b. v. zijn het, die, met zich zelven vermenigvuldigd, twee »of drie opleveren? — Wij weten zulks niet. Wel kunnen »wij ons die getallen voorstellen, maar uitdrukken toch »slechts bij benadering, nimmer dezelve volkomen juist op»geven. Onze grootste en beste logarithmentafels, dezelfde, »die de sterrekundigen bij al hunne berekeningen gebruiken, »en welke ook door andere rekenaars zouden gebezigd wor»den, zoo zij beter met hun eigen voordeel bekend wa»ren, — deze tafelen bevatten meer dan viermaal honderd »duizend getallen, onder welke naauwelijks twintig volko»men juist zijn bepaald, terwijl alle de overigen slechts be»naderend, *naganoeg waar* zijn, en niettemin rusten al onze »berekeningen in de sterre- en aardrijkskunde op deze ge»tallen als op den eenigen mogelijken [l. waren] grondslag."

De storingen zelven worden in twee hoofdsoorten onderscheiden, *periodieke* en *seculaire*. De eersten hebben betrekking op de plaats der gestoorde *ligchamen*, de laatste op de veranderde elementen der *banen*. Zij hebben de opgegevene

namen bekomen, omdat uit den aard der zaak de eersten over kortere tijdruimten loopen, en de laatsten eerst na eeuwen bemerkbaar worden. Bij de *periodieke* worden eerst behandeld de storingen, die de maan ondergaat, de zoogenoemde *evectie*, *variatie*, jaarlijksche vereffening van den maansweg, enz. Van de storingen der planeten onderling sprekende, noemt VON LITTROW eerst die tusschen Jupiter en Saturnus, ten gevolge waarvan de eene eene versnelling, en de andere eene vertraging ondergaat en omgekeerd, waarvan de *periode* 930 jaren is, en waarvan de oorzaak aangewezen wordt te bestaan in de onderlinge bijna-meetbaarheid der omloopstijden van deze twee planeten, die nagenoeg zijn = 5 : 2. (In dit overigens zeer naauwkeurige werk hebben wij te vergeefs iets gezocht over de onderlinge onmeetbaarheid der planetenbanen, als middel tot de *stabiliteit* van het stelsel). Merkwaardig is de opmerking, dat de sterrekundige tafels der *Hindo's*, waaraan door hen (en ook met het oogmerk om de geloofwaardigheid der Bijbelsche Geschiedenis te bestrijden, door verscheidene Europeaansche geleerden) een buitensporige ouderdom wordt toegekend, gemaakt zijn toen de beweging van Saturnus het traagste, en die van Jupiter het snelste was, en alzoo niet ouder zijn dan van de 16de eeuw onzer jaartelling. Later (Hoofdst. 8, § 105) worden echter dergelijke beweringen nopens den dierenriem van *Denderah* en andere voorwerpen blootelijk opgegeven, zonder dat iets van hetgeen tegen de daaruit gemaakte gevolgtrekkingen is ingebragt, tevens vermeld wordt. Doch dit in het voorbijgaan.

Ook bij de honderdjarige storingen komen die der maan eerst in aanmerking, gelijk de beweging van de lijn der knoopen, van die der *apsiden*, welke eerst de *theorie* der algemeene zwaarte scheen omver te werpen, maar haar bij nader onderzoek schitterend bevestigde; de versnelling van de middelbare beweging der maan, enz. Wij kunnen bij den rijken inhoud de zaken slechts aanduiden. De honderdjarige storingen der planeten bestaan in vereffening van de knoopen en hellingen der banen, waarmede voor de aarde zamenhangt eene verandering in den duur van het *tropische* jaar, dat tegenwoordig is 365 d. 5 u. 48′, 50,83″, maar gedurende eene *periode* van 10640 jaren tusschen de 5 u., 49′, 24,83″ en 5 u., 48′, 8,83″ slingert, alzoo met een verschil van 1′ 16″, of gemiddeld 0,076″ in eene eeuw. Een treffend be-

wijs van de naauwkeurigheid, waartoe de *analysis* dergelijke, zelfs sedert het gebruik van fijne werktuigen niet merkbare verschillen kan aanwijzen en er reden van geven. Eene andere *seculaire* vereffening is die van de lijn der *apsiden* en de *excentriciteit* der banen, waar ook door het zeer kleine der getallen de fijne naauwkeurigheid wordt aangewezen; ook wordt opgemerkt, dat deze honderdjarige storingen in latere eeuwen, met de waarnemingen vergeleken, een middel zullen aan de hand geven, om de *massa's* der planeten met grootere juistheid te bepalen, hetwelk, voegen wij er bij, ook het eenige middel is, om ons belangrijke vorderingen te doen maken in het bepalen van die gedeelten van de loopbanen der kometen, welke binnen den omvang van het zonnestelsel zijn. Wij kunnen dit alles, evenmin als de *gevolgen* dezer *perturbatien*, hier niet uiteenzetten. Eene kleine font leest men § 95, waar van de storingen der *groote assen van de planeetbanen* gesproken wordt, welke assen (er wordt van derzelver lengte gesproken) echter aan geene storingen onderworpen, maar voor elke planeet onveranderlijk zijn.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Eerste Grondbeginselen der Natuurkunde, strekkende tot Leesboek voor alle Standen, hoofdzakelijk tot zelfonderwijs voor Jonge Lieden en tot Handleiding voor Onderwijzers; door P. VAN DER BURG. *Te Gouda, bij* G. B. van Goor. *In kl. 8vo. met tusschen den tekst geplaatste Houtsneefiguren. Iste en IIde Stukje, en IIIde Stukje 1ste gedeelte*, 1844—5. *Te zamen* 436 *bl. f* 2-80.

Het vroeger algemeen gelezen *Natuurkundig Schoolboek* van BUIJS beantwoordt, sedert de laatste dertig jaren, niet meer aan den toestand der wetenschap. De Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen* heeft daarom dan ook het opstellen van een nieuw gelijksoortig werk door eene harer prijsvragen uitgelokt, en heeft in 1845 drie der ingekomene antwoorden met eenen gouden eerpenning beloond, om daaruit een geheel te doen opstellen, 't welk uit deze drie het beste zal opnemen. Hetzelfde verlangen, om eene populaire natuurkunde aan de Nederlandsche jeugd aan te bieden, die het gemelde werk van BUIJS vervangen kon, heeft ook den Uit-

gever en den Schrijver van het voor ons liggende werkje bewogen tot de uitgave dezer eerste Grondbeginselen.

Het eerste stukje behandelt de algemeene eigenschappen der ligchamen en de beweging en het evenwigt der vaste ligchamen, het tweede de beweging en het evenwigt der drupvormige of onveerkrachtige, en der luchtvormige of veerkrachtige vloeistoffen, benevens het geluid; het derde eindelijk de warmte in de eerste tot nu toe alleen tot onze kennis gekomene afdeeling; terwijl eene tweede afdeeling van dat stukje, waarmede het geheele boek voltooid zal zijn, de overige onweegbare vloeistoffen ten onderwerp zal hebben. De zeer wel uitgevoerde houtsneefiguren hebben veel overeenkomst en zijn ten deele dezelfde met die, welke in HELLMUTH's *Volks-Naturlehre bearbeitet von* J. G. FISCHER gevonden worden.

Het is geene gemakkelijke taak populair te schrijven over wetenschappelijke onderwerpen. Wanneer daartoe niets meer vereischt werd dan eenen zekeren gemeenzamen toon aan te nemen en op de oppervlakte der onderwerpen te zweven, dan was het indedaad zoo moeijelijk niet. Of de Schrijver van dit werkje indedaad door hetzelve aan de behoefte van eene populaire natuurkunde voor de Nederlandsche jeugd voldaan hebbe, zouden wij, niettegenstaande het gunstig oordeel van den Hoogleeraar LOBATTO, die, blijkens het Voorberigt, het handschrift »*doorliep*," niet durven beweren. Het is althans onze wensch, dat de door de Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen* uit te gevene Natuurkunde aan die behoefte beter voldoen zal. Zulke populaire werken moeten liever te weinig dan te veel bevatten, en de schrijvers mogten wel steeds de woorden van LESSING tot motto nemen, welke door onzen TOLLENS aldus vertaald zijn:

Aan den Lezer.

Verdien ik uw erkent'nis niet
Voor al hetgeen ik u liet lezen,
Zoo moogt ge mij erkent'lijk wezen
Voor 't geen ik u niet lezen liet.

Bij den Schrijver dezer Grondbeginselen ziet men daarentegen een najagen, om toch zoo veel mogelijk alles, al is het dan ook kort en onvolledig, te zeggen; hij is als bevreesd om iets te vergeten, maar minder bekommerd, of 't geen hij zegt duidelijk genoeg ontvouwd, op de regte plaats aange-

bragt en met het vroeger gezegde behoorlijk verbonden is. Daarbij kan de lezer niet altijd oplettend blijven, en, of nu dit gebrek te verhelpen is, met hem gedurig op te wekken »om opmerkzaam te zijn," bl. 27; »aandachtig te luisteren," bl. 45, (de meester wordt steeds sprekende ingevoerd), »met ingespannen aandacht te luisteren," bl. 65; »zijne gedachten uitsluitend te bepalen," bl. 73, en wat dies meer zij, betwijfelen wij ten hoogste. Boeit de aandacht van uwen hoorder of lezer, sprekers of schrijvers! maar zegt hem niet telkens dat hij aandachtig wezen moet; 't is anders als of gij er zelve aan twijfeldet. — Daarbij wil ons dat steeds terugkeerende »nu ligt dat of dit aan de beurt" volstrekt niet bevallen. De uitdrukking is, ja, wel plat, maar is zij daarom populair? en de lezer moet niet weten dat dit of dat »aan de beurt ligt," het een moet uit het andere voortvloeijen, en hij moet niet gestadig herinnerd worden, dat de schrijver onderscheidene laadjes voor hem uithaalt, waarin de wetenschap als in een kabinet van rariteiten geborgen ligt.

Met dat al willen wij aan dit werkje niet alle verdiensten ontzeggen en moeten erkennen, dat het tweede en derde stukje ons beter en onderhoudender voorkwam dan het eerste. Over onderwerpen, die minder tot de eigenlijke natuurkunde behooren, maar tot *Chemie*, *Geologie*, *Physiologie*, zouden wij aanmerkingen moeten maken, zoo als b. v. op bl. 17, of de zweetdruppels der huid de poreusheid kunnen bewijzen, (daar het zweet door eigene klieren afgescheiden en door eigene kanalen ontlast wordt, heeft men hier geenszins met eene algemeene eigenschap der ligchamen te doen); of, op bl. 50, waar wij lezen: »Uit dergelijke nederploffingen verklaart men den inwendigen toestand der aarde, en hierop grondt zich ook de veronderstelling, dat de bol, dien wij bewonen, vroeger in eenen vloeibaren toestand heeft verkeerd." Niet daarop grondt zich deze veronderstelling, maar op de ronde afgeplatte gedaante der aarde (zie bl. 111) en op het toenemen der warmte in de diepte (zie bl. 433), waaruit wordt afgeleid, dat het binnenste onzer planeet »gloeijend en vloeibaar" is (bl. 433). Het water of de waterdamp bij de uitademing uit de verbranding van waterstof te verklaren (bl. 271), is in den tegenwoordigen toestand der Chemie en Physiologie naauwelijks meer geoorloofd. Hetgeen over de voortbrenging der stem op bl. 336 gezegd wordt,

is zeer onvolledig en onvoldoende. Doch wij willen ons daarbij thans niet ophouden. Dat een secondeslinger, op de evennachtslijn geregeld, aan de polen verkort zou moeten worden, gelijk wij op bl. 112 lezen, gelooven wij liefst eene schrijffout te zijn. *Areometer*, bl. 185, beteekent geen vochtweger of vochtmeter, maar eigenlijk verdunningmeter (van ἀραιὸς), en hoe men daarmede het soortelijk gewigt van ligchamen bepaalt, die ligter zijn dan water, had de Schrijver wel eenigzins duidelijker mogen zeggen, dan op bl. 186 en 187 geschiedt. Als een ligchaam, ligter dan water, met een zwaarder verbonden, onder water gewogen wordt, zal het gewigt van beide vereenigd niet meer, maar minder bedragen, dan het zwaarder alleen onder water woog. Nog moeten wij de vreemde bepaling op bl. 13, »buizen zijn pijpen van glas," en bl. 345: »warmte is de oorzaak, waardoor het gevoel van warmte wordt voortgebragt," onder de aandacht des Schrijvers brengen. Veelligt is in het laatste eene drukfout, en moet men, in plaats van het eerste woord warmte, warmtestof lezen.

De druk van dit werkje is, even als de uitvoering der houtsneêfiguren, zeer wel uitgevallen. Behalve het woord *vuurwerken*, bl. 105, r. 3 v. o. *voor uurwerken*, 't geen echter in het volgende stukje verbeterd wordt, is ons op bl. 386 voorgekomen, »bij het distillerende gevormde dampen" voor: bij het distilleren de gevormde dampen", en op bl. 377 mist men bij de aanwijzing, dat het smeltpunt van kwik, lijnolie, melk en zeewater *respectieve* 39°, 20°, 18° en 5° is, de vermelding dat zulks negatieve graden (onder het nulpunt) zijn.

J. VAN DER HOEVEN.

Proeve eener Geschiedenis der Dichtkunst en fraaije Letteren onder de Angelsaksen, door J. P. AREND. Te Amsterdam, bij J. F. Schleijer. *In gr. 8vo. 198 bl. f* 1-80.

Eene eigenlijk gezegde beoordeeling van het werk, dat de heer AREND hier aan het publiek heeft aangeboden, zou, al wilde Ref. dit beproeven, in een tijdschrift als het onze, geheel misplaatst zijn, en behoort enkel te huis daar, waar geleerde taalstudie opzettelijk het behandelde onderwerp uit-

maakt. Ref. erkent ook gaarne, dat het hem aan de bekwaamheid zou ontbreken om zulk eene geleerde beoordeeling te geven, en dat hij liever wil belijden, uit dit boek veel geleerd te hebben, dan dat hij zich boven den Schrijver als meester zou willen verheffen. Hij zal zich dus vergenoegen met een kort overzigt van datgene, wat de lezer hier vindt, en met eene aansporing aan hen, die in letterkundige oefeningen belang stellen, om nader met dit belangrijke boekje kennis te maken.

Het eerste hoofdstuk, dat tot inleiding dienen moet, behaagde Ref. het minst. Het komt hem voor, dat deze inleiding voor het onderwerp veel te breed is. Daarna wordt een overzigt gegeven van de Latijnsche letterkunde in de laatste eeuwen van het oude *Rome*, van de oorzaken des vervals van de letterkunde onder de eerste Christenen, van de herleving der letteren onder de *Oost-Gothen* in *Italië*, van den staat der geestbeschaving in *Europa* na den val der Oost-Gothische heerschappij, van de letterkunde der *Grieken* sinds de derde eeuw tot op den val van het Grieksche rijk, van de letterkunde onder de *Arabieren*, eindelijk van den toestand der volksbeschaving in *Brittanje*, onder de *Romeinen* en *Angelsaksen*. Wanneer men de onderwerpen nagaat, waarover alzoo in deze inleiding, die 37 bladzijden groot is, wordt gehandeld, dan zal men van den eenen kant gevoelen, dat er over dit alles niet dan hoogst oppervlakkig kan worden gesproken, en zal van den anderen kant niet kunnen nalaten te vragen, waartoe de oppervlakkige behandeling van zoovele punten, in verband met het onderwerp, eigenlijk dienen zal. Het laatste gedeelte alleen is hier van belang en behoort hier te huis, het overige is overtollig en uit den aard der zaak weinig beteekenend. Met het tweede hoofdstuk vangt de eigenlijke behandeling aan. Toen de *Angel-Saksen* in *Brittanje* kwamen, stonden zij op eenen lagen trap van beschaving, zoodat sommigen zelfs twijfelen, of zij wel een geschreven alphabet bezaten. Hoedanig hunne volkspoëzij zal geweest zijn laat zich daaruit reeds opmaken. De vorm was ruw en onbeschaafd, zoo zelfs, dat het bijna onmogelijk is met zekerheid te bepalen, welke wetten en regelen zij bij hunne verzen volgden. Hooren wij het oordeel van den heer AREND over het inwendige karakter hunner dichtkunst. »Zij kenmerkt zich door gevoel en verbeelding, natuurlijk gewijzigd naar den minderen staat der beschaving,

de geringere geestontwikkeling en den ongekuischten smaak des volks. Het ontbreekt hare voortbrengselen niet aan oorspronkelijkheid, doch niet zelden schijnt eene zekere armoede van denkbeelden henen door de prachtige en talrijke omschrijvingen, in welke zij gehuld zijn, en die, zonder den zin te verbeteren, dikwijls de kracht van het denkbeeld verlammen. Gevechten, veldslagen en stoute ondernemingen, maar bijzonder godsdienstige of bijbelsche onderwerpen, maken hare hoofdbestanddeelen uit, en worden nu eens in den vorm van beschrijvende dichtsoort, dan in dien van den lierzang of het treurlied voorgedragen. Het minnelied schijnen zij niet gekend te hebben, zelfs niet ééne teedere toespeling op het schoone geslacht wordt in eenig Angel-Saksisch dichtstuk gevonden." Met proeven en voorbeelden wordt een en ander thans door den Schrijver gestaafd. De eerste Angel-Saksische dichter, over wien hij spreekt, is CAEDMON, die in de zevende eeuw leefde, en die eene uitbreiding der Heilige Schrift vervaardigde, waarvan slechts gedeelten tot ons zijn gekomen. In vijf en vijftig zangen behandelde hij het Oude Verbond en de Apocryfe boeken, in elf zangen het leven van CHRISTUS. Indedaad verdienen de stukken, die ons als proeven hier worden medegedeeld, zeer onze opmerking; merkwaardig zou het zijn, om zijne stukken te vergelijken met die der Latijnsche dichters uit de vroegste Christelijke eeuwen, die soortgelijke onderwerpen hebben bezongen, en waarover men onder anderen de fraaije prijsverhandeling van TER HAAR moge nalezen over den invloed des Christendoms op de poëzij, welke bij de Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen is bekroond.

Een ander geestelijke ORM of ORMIN gaf insgelijks eene hier als minder dichterlijk beschrevene, Deensch-Saksische paraphrase der Evangeliën, waarvan de oorspronkelijke proeve, hier medegedeeld, inderdaad op zoetvloeijendheid aanspraak mag maken. De Schrijver geeft ons vervolgens stukken van andere Angel-Saksische gedichten, die tot dezelfde rubriek van bijbelsche poëzij behooren. Hij gaat daarop over tot het zededicht, waartoe eene overzetting van de *Metra* van BOËTHIUS door Koning ALFRED behoort, (die anders gevoegelijk in het volgende hoofdstuk bij de behandeling der werken van dezen grooten Koning had kunnen worden besproken), en een gedicht, *het Graf* getiteld. Een zegelied op de overwinning van Koning ATHELSTAN, volksliederen en leer-

dichten worden vervolgens nagegaan, en daarna vooral ook uit den *Beowulf* proeven medegedeeld.

Voor een groot gedeelte is het derde hoofdstuk toegewijd aan eene beschouwing der letterkundige verdiensten van ALFRED *den Groote*. Vooraf spreekt de Schrijver over de Latijnsche Angel-Saksische dichters, de geestelijken, die het voorbeeld der overige Latijnsche dichters uit dit tijdvak volgden. Men zou kunnen vragen, of hunne vermelding wel eigenlijk bij de behandeling der Angel-Saksische letterkunde behoort. Al is het ook, dat zij door hunne geboorte tot dit volk moeten worden gerekend, hunne letterkundige werkzaamheid scheidde zich van dat volk af, en voor de Angel-Saksische taal- en letterkunde zijn zij van geen belang. Na hunne vermelding komt de Schrijver tot ALFRED *den Groote*, in wiens geschriften de volkstaal zich in hare grootste zuiverheid vertoont. Oorspronkelijke dichtstukken, met welke deze vorst zijne taal verrijkte, zijn niet meer aanwezig. Daarentegen hebben onderscheidene zijner vertalingen, of liever omwerkingen uit het Latijn, onze tijden bereikt, en hoe aanzienlijk dit getal ook zij, heeft men echter reden van te vermoeden, dat de volijverige monarch meer stukken bewerkt heeft, dan ons zijn overgebleven. Uitvoerige proeven geeft ons de Schrijver uit zijne vrije vertaling van BOËTHIUS *de consolatione*. Even vrij, als dit werk, heeft ALFRED OROSIUS vertaald, dien hij met merkwaardige bijvoegselen heeft verrijkt, en BEDA, wiens Engelsche kerkgeschiedenis insgelijks aldus door hem werd behandeld.

Met eene korte aanstipping van nog eenige stukken, die van de Angel-Saksische letterkunde zijn overgebleven en een woord van algemeene beschouwing over de taal zelve eindigt dit boek.

Uit deze opgave blijkt genoegzaam, wat hier te vinden is. Wij zijn den Heere AREND dank verschuldigd voor datgene, wat hij geleverd heeft, en wat niet kan nalaten, de belangstelling op te wekken voor de letterkunde van een volk met het onze zoo naauw verwant, en welks taal ter diepere kennis onzer eigene moedertaal van zooveel gewigt is.

Lentebladen. Poëzij van R. BENNING JANSSONIUS. *Te Groningen, bij* P. van Zweeden. 1844. *In gr.* 8*vo.* *f* 1-50.

Het voor ons liggend bundeltje bevat achttien onderscheiden gedichten van zeer verschillende waarde. Een derde gedeelte bestaat uit godsdienstige stukjes; een ander derde uit ontboezemingen tot lof van dichtkunst en dichters; het overige uit stukjes van gemengden inhoud, allen van ernstigen aard.

Onder de godsdienstige stukjes munt *Eerste Godsdienst* door liefelijke eenvoudigheid uit. Ook *de heilige Doop* is een fraai gedicht; maar vooral *het heilige Avondmaal* heeft zeer schoone coupletten. *Goede Vrijdag* is eene stoffe, reeds door JEREMIAS DE DEKKER op zijne, dat is op eene uitmuntende wijze, bezongen. Evenwel, ook het stukje van den Heer BENNING JANSSONIUS ontbreekt het niet aan verdienste. *Vrede op Aarde* heeft, naar onze schatting, betrekkelijk mindere aanspraak op lof.

Maar zoo al vlugtig en oppervlakkig voortgaande, zou ons verslag zeer spoedig geëindigd zijn. Daarentegen zou het vermoeijend en vervelend kunnen worden, indien wij ons oordeel over ieder stukje, afzonderlijk en in het breede, uiteen wilden zetten, om onze uitspraak te regtvaardigen. Wij willen ons dan bepalen met aan het slot onzer beschouwing ons gevoelen over den bundel zamen te trekken, en ons vergenoegen met in den loop van ons overzigt eene en andere opmerking aan te teekenen.

In het zacht en zoetvloeijend stukje, *Eerste Godsdienst* getiteld, deed het ons leed, sommige harde regels aan te treffen, die het genot der lezing verminderden. *Reedtjens*, *gebedtjen*, *gedachtjens* en dergelijke zijn inderdaad geen welluidende diminutiven, en bevorderen de bevalligheid van dit anders zoo zangerig stukje niet. Zelfs voor het oog zijn dergelijke verkleinwoordjes, gespeld zoo als de Dichter het doet, door overlading van consonanten onbehaaglijk. — Op blad. 52 lezen wij, in den *goeden Vrijdag*, *zienlijk* beeld des Ongezienen. Er moest *zigtbaar* gestaan hebben, en de tegenstelling zou er niet minder om geweest zijn... Doch wij gevoelen, dat wij, te groote oppervlakkigheid willende vermijden, naar leemten beginnen te zoeken en in een ander uiterste vervallen zouden. Liever halen wij uit de rubriek der godsdienstige gezangen een enkel couplet aan, ten bewijze van des Dichters bekwaamheid, om fraaije denkbeelden in fraaije versregelen puntig en zangerig uit te drukken. In *het heilige Avondmaal*, bij voorb., lezen wij:

Zeg het dan, wat u doet tsagen,
Die daar met bezwaarden geest,
De oogen moedloos neêrgeslagen,
Weiflend nadert tot het feest?
Hoor uw Heiland, die geen groete
Van u eischt dan rouw en boete,
Dan een stille zondensmart;
U, u voegt het toe te treden:
Vraagt men elders staatsiekleeden,
Vraagt men offers: HIJ, gebeden;
Hij, een diepverbrijzeld hart.

De uitboezemingen tot lof der dichtkunst en der dichters bevatten vele schoonheden en menige gespierde verzen. De Auteur loopt met zijne kunst zeer hoog. Hij is een der zoodanige, die den dichter tot profeet, gezalfde en Godsgezant verheffen. *De Harp* is een uitmuntend gedicht, vol vuur en leven en kernachtig van uitdrukking. Alleen hebben wij gestooten op den regel: *'t Geldt de oopning van uw zieledrang*, waarin de Dichter voorzeker niet heeft uitgedrukt wat hij bedoelde. *De Profeet* is van minder allooi. De Dichter dwong ons een' glimlach af bij zijn verzoek aan de wereld, *dat zij het den zanger toch niet banger zou maken; — deernis met zijn zielsverdriet zou hebben; — hem niet van eigenwaan verklagen, als hij geen deel in hare spelen neemt. Hij is burger van een hooger rijk.* VERDOORDEEL HEM NIET! zegt hij: *want*, (*schoon het hem zwaar mogt vallen!*) *hij zou, in donderwolken neêrgedaald, met den bliksemgloed, die schriklijk in zijn vingers straalt, u treffen.* BESPOT HEM NIET! vervolgt hij: *want een schrikjool van wee en plagen zou op uw schuldig hoofd zich uitstorten. Neen, verhoor de zangen, die hij tot u verheft. Zoo zal geen aard zijn stem doen* KRAKEN. (?) In de laatste coupletten komt hij geheel tot bezinning en van zijne bedreiging terug. *De* LIEFDE *staat met onuitdoofbaar vlammenschrift op zijn lastbrief. De liefde doet hem 's naasten lot als 't zijn gevoelen, en loont hem waar zijn oogblik breekt. Gemoedigd gaat hij tot zijn Regter. Een koor van Engelen zal bij 't jongst Basuingeschal de edelste lauwerkroon versieren, die zijn Heiland hem zal geven*, enz. Het spijt ons, te moeten zeggen, dat dit alles onsamenhangende wildzang is, en dat BOILEAU geen ongelijk had, toen hij beweerde, dat het verhevene wel eens aan het belagchelijke grenst.

Dichterenheil schijnt eene variante op het thema van *het dichterlijk Geluk* van TOLLENS te zijn. Althans het eerste is kennelijk met het oog op het laatste zamengesteld. Onze Dichter begeert, dat de zanger van allen lof en lauweren afstand doe, als zijner hooge roeping onwaard. *Naamloos rijker dan de aarde is hij, die 't heilgeschenk der poëzij verkregen heeft; maar armer, dan de minstbedeelde, als hij in koortsvuurgloed zijn lauweren moet beschermen. Hooger zegeningen zijn des dichters heil! De Roem der Liefde ontvonkt zijn ziel*, enz. Waarschijnlijk heeft de Dichter ook weêr hier of te weinig of iets anders gezegd, dan hij wilde; want *de Roem der Liefde* drukt geen bestemd denkbeeld uit.

Aan Neerlands Dichteren schijnt nog weder eene variante te zijn op het thema van TOLLENS: *Aan de vaderlandsche Dichters.* Dit stukje bevat inzonderheid fiksche regels en fraaije coupletten. Jammer, dat het slot zoo mat en krachteloos is, en dat men er denkbeelden in aantreft, zoo onbekookt en uit de lucht gegrepen als 't volgende:

Met liefde, heilge liefde in 't harte,
Vergeet de Dichter eigen smarte,
Veracht hij eigen vreugde en heil,
En voor het welzijn van zijn broederen
Heeft hij zijn *have* en *erve* en *goederen*,
Zijn lijden en zijn weelde veil.

Wij wisten niet, dat het ook al tot de uitsluitende kenmerken van den door den Heer BENNING JANSSONIUS zoo hoog getroonden dichter behoort, dat deze zijn huis en hof en zijne geheele bezitting voor anderen zoo maar veil heeft!

Geluk is nog weder een stukje in dien zelfden geest. Het onderscheidt zich niet bijzonder. *In de lente*, lezen wij, *zingen de nachtegalen, maar zij zwijgen als de lente geweken is. Niet zoo de dichter! Als hem de vriendschap den beker kranst, en de liefste en teêrste bruid hem toelonkt, dan zwijgt hij; maar als liefde en vriendschap hem verlaten en 't lot hem ongunstig is, dan zingt hij.* De tegenstelling is gezocht, omdat de bewering valsch is.

BILDERDIJK is het opschrift van het laatste stukje, dat tot deze rubriek behoort, en een der zoodanige, waaraan wij geen bijzondere waarde kunnen toekennen. Het schijnt thans afspraak en mode geworden te zijn, BILDERDIJK *à tort et à travers* te bewierooken en te vergoden. Niemand ver-

eert en waardeert hem hooger dan wij, en, mogt hij als dichter zijns*gelijke hebben, als versificateur en gezagvoerder over de dichterlijke taal heeft hij dien voorzeker niet. Maar innig smart en jammert het ons, dat zoo veel onverstandige vrienden (die, volgens LA FONTAINE, gevaarlijker zijn, *dan* verstandige vijanden) hem eerzuilen en troféën oprigten, waar hij die niet verdient, en dat zijne loftuiters juist daardoor zoo vele aanleiding tot tegenspraak geven. In het voor ons opengeslagen vers lezen wij alweder: *dat het aakroost een schat van* heil *uit zijne zangen vergaren zal, en dat hij thans in den hemel staag* reiner *lofzang doet hooren, terwijl hier zijn toon nog* zegen *kweekt en voor de* deugd *een horst ontsteekt, nog straks in* aardsche lust *verloren.* — Kan men het den tegensprekers bij zoodanigen lof ten kwade duiden, dat zij de wulpsche, dartele en grofzinnelijke liedjes, van de *Ingetogenheid* af tot de *Grijzaardsliefde* toe, aanhalen, om te bewijzen, dat er niet altijd een schat van *heil*, een *reine* lofzang, aanbrenging van *zegen* en ontvonking tot *deugd* uit BILDERDIJK's snaren gevloeid is, maar dat er, integendeel, vrij wat *aardsche lust* door opgewekt is geworden? En deze en dergelijke onbepaalde, onbezonnen en overdreven lof wordt meestal juist door diegenen hem toegezwaaid, die zoo zeer tegen vereering van menschen door menschen ijveren, en wien het oprigten van standbeelden of monumenten, het vieren van feesten ter nagedachtenis van groote mannen, zulk een doorn in het oog is! Waarlijk, dat is vreemd! Men leze DA COSTA's aanteekeningen op de door hem uitgegeven *Ondergang der eerste Wareld*, en men zal verbaasd staan, hoe verre blinde vooringenomenheid en moedwillige zucht tot verheerlijken en opvijzelen kunnen doen afdwalen. De onbeduidendste, gewoonste en bij alle dichters teruggevondene woordvoegingen, klanknabootsingen, uitdrukkingen en uitroepen vindt men er als zoo vele voorbeeldelooze schoonheden, schitterende dichtspranken en ongewone meestergrepen in aangewezen en verklaard. — Zou het alleen met marmerblok en beitel zijn, dat menschen voor menschen eerzuilen en standbeelden oprigten, of zou het ook met pen en inkt gedaan kunnen worden?

Wij zijn tot de stukjes van gemengden inhoud genaderd, waaronder zich niet de minst fraaije bevinden. *Verloren Vrienden* heeft ons zeer behaagd. Het ademt een' zoeten,

zachten weemoed. *Gestorven vrienden zijn niet verloren, De starren aan den hemel, de bloemen op de graven herinneren hen ons. Maar koelgeworden en ons afgevallen vrienden, dat zijn de verlorene: geen bloem, geen starren spreken ons van hen.* Het denkbeeld is roerend en fraai.

Het stukje, *Moeder* getiteld, vangt met een' allerongelukkigsten regel aan:

Zalig wie een moeder *hebben!*

Dat *hebben* is een zeer prozaïsch woord niet alleen, maar een regt onbehagelijk rijmwoord bovendien. Het heeft ons misschien doen meesmuilen, omdat het ons DA COSTA's navolging van het bekende *Rijnlied* herinnerde, dat zoo wansmakelijk is en (hadden wij haast gezegd) zoo profaan daarenboven. De gang der denkbeelden van dit zeer gewone stukje is: *Zalig, die een moeder hebben; rampzalig, die er geene heeft. Zijn ongeluk is zoo groot, dat zijne schuld er door verminderd wordt als hij zondigt. De moedernaam. De zorgen, het genot en de hoop der moeder. Wee hem, die zijne moeder bedroeft!* Het 9de couplet hebben wij niet regt kunnen begrijpen. De slotregels:

Die zijn moeder zich dorst schamen,
Heeft zijn God niet lief gehad,

bevatten eene los daarheen geworpen en ondoordachte sententie, die geen steek houdt. Er kan een Godvreezend zoon zijn, die zich wel degelijk over zijne moeder heeft te schamen. Juister zou zijn:

Wien zijn moeder zich moet schamen, enz.

Armoede is weêr van veel beter gehalte. Het doet evenzeer het hart als het talent des Dichters eere aan. *Eerste Vriendschap* is eenvoudig, bevallig en zangerig. *Nachtwake* is een kabinetstukje. *Bouwvallen* is een meesterlijk gedicht. Al deze stukken zijn zoo vele bewijzen van den meer dan gewonen aanleg en het kunstvermogen des Dichters. Zij getuigen van een warm hart en een' weelderigen geest.

Eindelijk is *Somberheid*, dat den bundel besluit, niet slechts somber, maar duister bovendien. Wij hebben het niet regt kunnen begrijpen. 't Vangt aan met eene schildering der ruste van den avond. Wél hem, die een hart heeft,

om haar te smaken en dat zich tot God verheft! Eens kende de Dichter dat zalig gevoel. Nu is 't voorbij. Ook het verzenmaken vlot niet meer. *Wie zijt gij, Hooggeprezen?* vraagt hij; maar *'t is* niet duidelijk, wie hij met die *Hooggeprezene* bedoelt. *Zijt gij een demon uit de hel, of een geest, die eeuwigen haat aan 't menschdom zwoer? — Voorwaar!* (vervolgt hij) *daartoe stort ge in onze aderen, o Poëzij! uw vocht, om ons het hart te breken.* 't Is dus de Poëzij, die de Hooggeprezene, de demon en de kwade geest is. Tot haar schijnt nu ook de dichter zijne toespraak bij uitsluiting te rigten. Hij vergelijkt haar bij een' vijand, wien het niet voldoet, een ledige vaas te vernielen, maar die haar eerst tot den rand volschenkt en dan verplettert. Nooit heeft hij dat aan haar verdiend; nooit heeft hij zich harer onwaardig gedragen! *Nog heeft hij allen glans, weelde, menschengunst, wereldheid, aanzien, roem en vermogen voor d' opslag van hare oogen en d' adem van haar lippen veil. — Welaan dan* (zoo besluit hij, alsof zij het niet zoo gortig met hem gemaakt had, alsof hij het haar zoo aanstonds nog niet zoo heftig had verweten, neen, maar alsof zij de beste vrienden van de wereld waren) *Welaan dan! blijf mij bezielen, blijf mij sterken, als zielsbezwaren mijn voorhoofd doen rimpelen, even als een morgenluchtje de sneeuwvlek van 't lentegroen blaast.* Wij hebben in deze rapsodie geen bevredigend verband kunnen vinden, en het heeft ons leed gedaan, dat de Dichter met geen fraaijer stuk en op geen voldoender wijze zijnen bundel heeft besloten.

Ons oordeel over hem en zijnen arbeid zamentrekkende, verheugt het ons te mogen verklaren en herhalen, dat de Heer BENNING JANSSONIUS eene zeer gelukkige dispositie voor de beoefening der dichtkunst verraadt, en dat zijn bundel overvloeit van regt schoone passages, die wij in ons verslag minder dan de feilen opgesomd en aangewezen hebben. Hij bezit gevoel, en tevens de bekwaamheid, om zijn gevoel waardiglijk uit te drukken. Eene algemeene aanmerking, die wij ons veroorloven hem onder het oog te brengen, is, dat hij niet altijd zijn gekozen onderwerp goed schijnt te hebben doordacht noch helder voor den geest gehad te hebben. Van daar, niet slechts de afwijkingen, maar het geheel verlaten van zijn plan in den loop van meer dan een gedicht, waardoor het niet alleen een vagabonderend, maar een geheel rapsodisch aanzien krijgt, zoodat zich de gang

der denkbeelden niet laat volgen en verbinden. Wij hebben eens een' beroemd poëet hooren beweren, dat voor den dichter, zal hij zijn onderwerp meester zijn, zijn kader zoodanig moet zijn afgerond, dat hij, bij het nederschrijven van den eersten regel, den laatsten voor den geest heeft.

Bij de veelzijdige verdiensten, die deze bundel bevat, mogen wij nog de afwezigheid van zoo vele mingunstige kenteekenen voegen, als beurtelings thans den arbeid der dichteren van het *jonge Holland* aankleven. Wij stooten ons hier aan geen openbare letterdieverijen, waarvan auteur A., wiens proza en poëzij met geroofde schoonheden pronkt, het schaamteloos voorbeeld heeft gegeven. Geen *Engelschen* en *Franschen* zijn door den Heer BENNING geplonderd. — Wij vinden hier den kwakzalversopschik van verouderde en in onbruik geraakte woorden niet, waarmede poëet B. zijne verzen bestikt en galonneert, zoo smakeloos en onhandig somwijlen, dat hij SINT CHRISTOFFEL, bij voorb., in eene taal doet spreken, die hem voor een *oud-Hollander* van de tiende of twaalfde eeuw doet aanzien. — Aan den anderen kant echter onthoudt de Heer BENNING zijne poëzij de sieradiën niet, die haar passen, noch ontneemt haar den vorm en het kleed, die haar van het proza onderscheiden, zoo als vertaler C., die ons BYRON teruggeeft in verzen zonder rijthmus of cesuur, en wiens altijd voorthollende en overwippende regels, zonder klem of punt, het onbehaaglijkst proza opleveren. De poëzij van den Heer BENNING is zang. — In zijne hooggodsdienstige gedichten maakt hij geen jagt op vrome *woorden*, gelijk psalmzanger D., alsof vrome *saken* die puriteinsche ostentatie behoefden. — Ook geeft hij geen' onzin te ontcijferen en onbegrijpelijkheden te verklaren, noch zwermt en ratelt, dat oogen en ooren er van schemeren en rooken, zoo als poëet E.... Maar laat ons eindigen, eer wij het alphabeth vol krijgen! Het gemis alleen van al zulke en soortgelijke kenmerken onzer hedendaagsche dichtkunst zou ons den bundel van den Heer BENNING JANSSONIUS met onderscheiding hebben doen ontvangen, al had hij ook minder wezentlijke waarde.

Wij hopen, dat de Dichter, die zoo veel goeds van zich verwachten laat, deze eerste proeve door eene tweede zal doen volgen, die van zijne vordering getuigt. Hij doe zulks echter niet te spoedig. Wenschelijker zal het hem zijn, dat hij naar zijne verzen doe verlangen, dan dat hij de ooren

door onophoudelijk geneurie en gezang vermoeit. Ook is er nog veel voor hem aan en af te leeren; doch (wij herhalen het) hij is dichter, zangerig, gevoelig en beeldrijk dichter, te midden van zoo velen, die zich aanmatigen het te zijn, maar alle middelen aanwenden, om het tegendeel te doen blijken.

Mogt onze vaderlandsche poëzij zich spoedig weder verheffen van uit de laagte, waartoe zij gedaald is! Mogten onze jongere dichters vooral trachten *Hollandsche* dichters — geen Engelsche of Fransche of nog wondersoortiger en vreemdslagtiger te worden! Van VONDEL af tot op BILDERDIJK toe is zoo veel degelijks voor hen te leeren. Zij behoeven naar geen uitlandsche scholen te gaan, waar, bij zoo veel schitterends, zoo veel wansmaak en overlading heerscht.

Bij het schrijven dezer beoordeeling kwamen ons gelijktijdig twee opmerkelijke voorbeelden onder het oog, het eene van den edelmoedigsten terugkeer op den weg, dien wij poogden aan te wijzen — het andere van de verregaandsche afdoling van al wat nuchter en degelijk heet. Het eerste is van NICOLAAS BEETS, voorzeker de rijkstbegaafde van onze jongere dichteren en de oorspronkelijkste navolger van vreemden. Men leze zijn fraai gedicht in de *Aurora* voor 1846. Openlijk en onbewimpeld beschuldigt hij zich en beklaagt zich er over, dat hij in een uitheemsch gareel gedraafd en naar vreemde lauweren gegrepen heeft; dat hij de koninklijke zangen, de adelaarsvlugt, den gloed en den rijkdom van onzen VONDEL heeft kunnen vergeten! Hollandsche zangen, uit een Hollandsch hart gestroomd, vraagt hij van anderen, en wat hij van anderen vraagt, zal hij voorzeker ons geven. *Vlinders* noemt hij de insekten, die om den vaderlandschen zangberg gonzen: *kakelbonte vlinders, ijdele dingen van éénen dag, wier fladderen men niet opmerken en allerminst mag benijden.*

Wil men een' tegenhanger tot deze rondborstige *amende honorable*, die wij door velen wenschten nagevolgd te zien, men neme het *Handelsblad* van den 10 November jongstleden, en leze de aankondiging van een uit te geven gedicht van J. A. ALBERDINGK THIJM, waarin ons niets minder beloofd wordt, dan al wat vreemd, wonderbaar, ongewoon en onhollandsch is. Hij zal komen te vertoonen, *hoe hij een zigtbare poging doet om eene schrede voorwaarts te zetten ter assimilering van wetenschap en kunst, ter* aesthetische *kleu-*

ring der wijsbegeerte, gelijk die u toespreekt uit de bloot intellectuële, *de* practisch morele *en de algemeen* historische *gedachte van het stuk.* Hij zal u doen instemmen, *dat zijn werk niet vreemd gebleven is aan den invloed des tijds; dat het de taal spreekt* du temps qui court; *dat hij niet tracht naar eene wufte* populariteit, *maar ook geen baatzuchtige en eenzijdige mijmeraar is. Hij draagt de woorden van* VICTOR HUGO *in zijn hart. Hij zal zonneklaar bewijzen, dat de geschiedenis niet meer eene opeenstapeling van ordelijke datums en ordelooze feiten is, maar hoe men ze in haar idée en hare kleur; in hare noodzakelijke momenten moet gadeslaan; dat de Romanschrijver de ware Historiograaph is,* en wat al meer! Dit alles zal worden vertoond in *eene warme en naauwkeurige schets van een feit uit het dagelijksch leven.* De liefhebbers worden verder tot het aanplakbillet verwezen, ten einde in te teekenen en te vernemen wat er al verder te zien is. — Wij hebben dit curieuze stuk in ons Tijdschrift eene bewaarplaats willen geven, als te belangrijk zijnde om in een Dagblad verloren te gaan, en hopen ten slotte, dat onze jongere dichters met de waardige uitboezeming van den Heer BERTS en met de boekaankondiging van den Heer ALBERDINGK THIJM hun voordeel doen en er zich aan spiegelen mogen.

ALMANAKKEN VOOR 1846.

(*Eerste Verslag.*)

Naar jaarlijksche gewoonte geven wij een kort overzigt van de uitgekomene Almanakken voor het ingetreden jaar. Deze maken sedert eenige jaren een aanzienlijk deel uit van onze volksliteratuur. Over de voor- en nadeelen daarvan wordt verschillend geoordeeld. Sommigen vinden dat toenemend getal jaarboekjes onnoodig. En inderdaad is het dit, indien men ze beschouwt als middelen, om feestdagen, maanverschijnselen, kermissen en reisgelegenheden te doen kennen, en het overige voor bijwerk aanziet, om het boekje vol te maken. Maar de eigenlijke *Almanak* is bij de meesten het bijwerk geworden, en het zoogenoemde *Mengelwerk* hoofdzaak. Het is niet te ontkennen, dat het toenemen dezer voertuigen van letterkundige voortbrengselen veel kaf heeft

voortgebragt, maar toch ook veel voedzaam koren en geurige bloemen. Het is er mede gegaan, als met de middelen van vervoer. Hoe meer men die heeft vermenigvuldigd, hoe meer er gereisd wordt. Het toenemen der Almanakken heeft eene menigte letterkundige stukjes onder het oog van velen gebragt, die er zonder dat geene kennis van zouden verkregen hebben. De goede smaak kan alzoo, bij zorgvuldige zucht der Redactiën en medearbeiders voor de eer onzer letterkunde, krachtig worden bevorderd. Vele geschiedkundige bijzonderheden, die anders in het hoofd en de boekerij der beoefenaars van wetenschap zouden zijn verscholen gebleven, komen door dit middel aan het licht. De kennis der vaderlandsche geschiedenis erlangt alzoo, vooral door bijzonderheden in de Provinciale Almanakken, vele bijdragen. Zelfs aan de Christelijke stichting wordt deze heerschende smaak dienstbaar gemaakt. Uit deze oogpunten, en wij zwegen nog van de aanmoediging der teeken-, graveer- en steendrukkunst, achten wij de »zee van Almanakken," waarop wel eens onbedacht wordt gesmaald, een gunstig teeken van onzen tijd. En nu onze letterkunde zich meer en meer op het veld der jaarboekjes — helaas! want ieder goed heeft zijn kwaad, al te eenzijdig — beweegt, houden wij onze taak, jaarlijks een verslag van deze boekjes te geven, hoe eenzelvig die schijnbaar zij, voor niet onbelangrijk. Wij willen bij de aankondiging van het twaalftal, dat ons daartoe tijdig ter hand kwam, eerst vermelden hetgeen eene bepaalde strekking heeft. Hiertoe behooren twee jaarboekjes: het eene verscheen reeds meermalen; het andere is eene nieuwe onderneming. De

Christelijke Volks-Almanak. Derde Jaargang. Te Amsterdam, bij P. N. van Kampen. *f* : - 60,

zoekt Christelijke stichting te bevorderen bij diegenen, voor wie het prachtboekje *Christophilus* te kostbaar is. De kalender gaat weder vergezeld van opmerkingen, uit de maanden en jaargetijden ontleend. Wij kunnen, zonder gevaar van te groote uitvoerigheid, de stukjes in *proza* en *poëzij* noch opnoemen, noch veel minder beoordeelen, maar vergenoegen ons met te zeggen, dat alles hier regt gepast is geplaatst, eenen milden Christelijken geest ademt, op eene aangename wijze afwisselt, en geene op zichzelven goede,

maar in betrekking tot het geheel te uitvoerige stukken gevonden worden. Bijzonder trok onze aandacht het nuttige stukje over den *Zwitser* JACOB GUJER, genaamd KLEINJOGG, verzeld van de eerwaardige afbeelding diens Christelijken grijsaards. Eene uitmuntende steendrukplaat, voorstellende de terugkomst van den verloren zoon, prijst het boekje tegenover den titel aan. De Eerw. VAN VOLLENHOVEN berigt, dat hij, ofschoon als Predikant naar *Frederikstad aan den Eider* vertrokken, de Redactie van dit jaarboekje aanhoudt, en wegens den verren afstand de bijdragen voor eenen volgenden jaargang vóór *Junij* verzoekt. Wij wenschen den waardigen man op zijne verwijderde standplaats, ook in betrekking tot dezen zijnen arbeid, den besten zegen, en prijzen het nuttige werkje bij voortduring aan.

De opmerking van het tegenwoordig gewilde van *Almanakken*, en de wensch om dien smaak des tijds dienstbaar te máken aan herinneringen uit de Geschiedenis des Vaderlands en in verband daartoe uit onze oudere letterkunde, heeft aanleiding gegeven tot den

Almanak voor Vaderlandsche Geschiedenis en Letteren, verzameld door H. M. C. VAN OOSTERZEE. *Eerste Jaargang. Te Amsterdam, bij* R. Stemvers. *f* : - 50.

Het voorberigt van dit keurig uitgevoerd en in verhouding hiertoe goedkoop jaarboekje, hetwelk voor de eerste maal onder de talrijke anderen optreedt, geeft kortelijk op, waarin het zich van deze onderscheidt. De *Kalender* namelijk, elders dikwijls bijwerk, is hier hoofdzaak, als dienende tot eene korte herinnering van merkwaardige gebeurtenissen en personen uit de Vaderlandsche Geschiedenis, die strekken kan om tot nadere bekendmaking met die gebeurtenissen en personen uit te lokken, of om onderwijzers aanleiding tot gesprekken met hunne leerlingen of tot onderwerpen voor schriftelijke opstellen te geven; terwijl het *Mengelwerk* eene kleine verzameling van fraaije plaatsen uit onze vroegere dichters en prozaschrijvers bevat, die met sommige geschiedkundige herinneringen in verband staan, zoowel om de maar al te zeer verflaauwende belangstelling in onze oudere schrijvers en dichters aan te wakkeren, als om velen, welke dit thans nog niet doen, tot het *self* opsporen der schoonheden onzer vroegere letterkunde te brengen. Al de stukjes van

dezen aard hebben betrekking op in den *Kalender* voor dit jaar voorkomende zaken of personen, bij wier vermelding daarnaar verwezen wordt.

Het denkbeeld, om den Kalender van een' Almanak tot hulpmiddel ter verlevendiging van de zucht voor en de vermeerdering der kennis van de geschiedenissen des Vaderlands te doen strekken, is niet nieuw; getuige, onder anderen, de *Almanach en politiek Zakboekje voor de Vereenigde Nederlanders, voor den jare* 1782, uitgegeven te *Amsterdam*, bij W. KOLTROP, en, indien Ref. zich niet vergist, geredigeerd door Mr. J. H. SWILDENS. (Elders had de bekende Abt RAYNAL reeds vroeger den *Noord-Amerikanen* het doen vervaardigen van een' staatkundigen en godsdienstigen Almanak aangeraden.) De Redacteur van den genoemde wilde dezen zijnen arbeid ook tot godsdienstig gebruik doen strekken; volgens zijn plan, zouden de gewigtigste gebeurtenissen, bijaldien zij op zon- of andere predikdagen verjaarden, de stoffen tot geheele predikatiën, en ook de minder gewigtige die tot herinneringen en opwekkingen van den kansel opleveren. „Mij dunkt, (zegt hij) ik hoor reeds een algemeen geroep opgaan door alle de Zeven Provinciën, om zulke predikatiën te hebben." Hoewel nu aan dat geroep, vermoedelijk alleen door dien Redacteur zoo luid en algemeen vooropgesteld, nooit gevolg gegeven is, en wij dit ook geenszins wenschelijk achten zouden, dewijl de kansel niet in een' leerstoel voor vaderlandsche geschiedenis ontaarden moet, was echter zijn hoofddoel loffelijk en zijn arbeid zeer verdienstelijk, en verheugen wij ons, dat in onzen tijd andermaal een verdienstelijk man opstaat, die op soortgelijke wijze de kennis en beoefening dier geschiedenis onder verschillende standen der maatschappij tracht te bevorderen. Zijne eerste proeve is goed uitgevallen; de in den Kalender aangewezene gebeurtenissen en personen zijn allen belangrijk; ook de keus der opgenomene dicht- en prozastukjes is gelukkig. Alleen zouden wij vragen, of VONDEL's gedicht, op de *Inwijding der Doorluchtige Schole te Amsterdam*, voor alle lezers, zonder commentariën, wel duidelijk genoeg wezen zal?

Reeds prezen wij de uitvoering. Ook op de correctie valt weinig aan te merken. In den *Kalender* staat, (op 1 Mei) UILKEN, voor UILKENS; en op de laatste bladzijde van het Mengelwerk: ANTONIUS VAN DEN GOES, voor ANTONIDES.

Hoe naauwkeuriger vooral een boeksken van dezen aard is, hoe beter.

Moge deze Almanak, door blijken van algemeene belangstelling aangemoedigd, zich lang staande houden, tot eer van den vaderlandslievenden zin onzer natie, en tot bevordering van vaderlandsche kennis en deugden!

Van de zoo te noemen *bellettristische* Almanakken opene de

Nederlandsche Muzen-Almanak. Te Amsterdam, bij J. H. Laarman. *f* 3-50,

den trein. Dit te doen, was ook eigenlijk zijne bestemming, het beste van de beste dichters van zijnen tijd bevattende, als 't ware de reivoerder te zijn der *poëtische literatuur*, eene soort van *barometer* van den stand der *poëzij*; hij is het niet meer, en wordt het hoe langer hoe minder. Telken jare wordt hij meer door zijne oude beschermers verlaten; derzulken afbeeldingen in vroegere jaargangen, al waren het deze alleen, moesten hen terughouden van zich te ontrekken aan een jaarboekje, welks eer door de verdienstelijke Redacteurs alleen niet is op te houden. Eene afbeelding van HUIGENS versiert, gelijk vroeger die van VONDEL en HOOFT, den titel. Een vers van BEELOO aan dien kernachtigen vaderlander dient tot heksluiting. Wel mag het daar heeten:

Weêr waagt zich aan die vlugt, verblind door uwen luister,
Onze eeuw, die zoo veel dichters kweekt;
Uw steilte, uw ruwheid is 't, uw diepte, omhuld met duister, —
Maar de erts — de kostbare erts ontbreekt!

Als zoodanig is dat portret bijna bespotting; want de hoofdgebreken van HUIGENS, zijne gedwongenheid, gemaaktheid, jagt op verouderde woorden en duistere spreekwijzen, deze zijn het juist, waardoor velen onzer aankomende dichters zich willen onderscheiden, of eigenlijk, waardoor zekere school al sedert eenige jaren rigting aan de vaderlandsche poëzij wilde geven, waartegen slechts enkele fiksche stemmen van vroegere bekenden of nieuw verrijzenden zich waardiglijk verhieven. En deze nog, waar zij de vruchten van hunnen geest in de Almanakken ten beste geven, gaan gedeeltelijk de *Muzen* voorbij, hetwelk ons toch, hoe gaarne ook aan anderen het goede, het uitstekende gunnende, om

den oorspronkelijken aanleg van dezen oudsten onzer pracht-Almanakken, leed doet. Met dat al levert de smaak der verzamelaars waarborg genoeg, dat het middelmatige hier meerendeels (ware het maar: geheel!) zal zijn buitengesloten. Maar het is moeijelijk, altijd te doen, wat men wel zou willen, en het zien naar *personen*, ten koste der *saken*, is een van de gebreken des tijds. Doch laat ons den inhoud — wij hebben goede redenen, om het wat breedvoeriger te doen — in oogenschouw nemen. Voorop ontvangen wij een zestal in denkbeelden en *versificatie* zuivere stukjes van S. J. VAN DEN BERGH. Slechts klein zijn de vlekjes, waardoor zij hier en daar eenigzins ontsierd worden. De uitdrukking:

Der heemlen majesteit drukt ons *verplettrend* neder,
Zoo vaak Gods Macht ons daarin trof.

is ongelukkig gekozen. Dat de *wateren* gezegd worden tegen de duinen te *klateren* (bladz. 8), even als in een ander stukje (bladz. 44), zal om des lieven rijms wille zijn; wij hebben ook elders daaraan verkeerde woorden te wijten, gelijk bladz. 20:

Ja! spot en huil uw wilde toonen,
Slechts uren, dartle Belsazar!
Tot de arm van Elams sterke zonen
Uw kop'ren deuren *openspar'*! —

en bladz. 30:

Toch gloeit er in 't verborgen menig ziel
Voor alles, wat oud-Holland dierbaar *hiel'*.

Een hoofd, dat *leende* op de hand, omdat het op *beweende* moest rijmen, enz. Mogelijk zal men de opmerking dezer fouten aan kleinigheidsgeest toeschrijven, misschien wel aan onvatbaarheid voor het poëtische schoon, die aan de schors blijft knagen; maar wij zijn des getroost. Altijd hebben wij, het daarvoor gehouden, dat onze taal, zoo geschikt om allerlei gewaarwordingen ook in dichtmaat uit te drukken, ook wel waardig is in haren rijkdom gekend te worden door hen, die er als dichters in optreden; het zou almede *hunne* schuld zijn, als zij langzamerhand verbasterde en door allerlei grillige uitdrukkingen of woordvoegingen haar oorspron-

kelijk karakter verloor. Men leze, om te zien, dat men slechts genoegzame heerschappij over haar behoeft te hebben, b. v. *Meester* HARREN van Mr. J. VAN LENNEP, bladz. 127, waar maat en rijm zoo los en ongedwongen voortgaan, dat de ultra-romantische school, die met alle vormen spot en op het meest *excentrieke* jagt maakt, er wel een lesje mag nemen. VAN DEN BERGH, om nog even op hem terug te komen, verdient de afbeelding, die dezen jaargang versiert; hij is doorgaans natuurlijk, en dat zegt tegenwoordig veel. Hij geeft hier nog een stukje: de uitvinding van *het Orgel*, eene legende, waarvan de voorstelling beter is, dan de weinig belang inboezemende *conceptie*.

VAN GRONINGEN geeft een fragment: *Zang van* SERAJA getiteld, welke ondersteld wordt opgezongen te zijn gedurende het feestmaal van BELSAZAR in den nacht van *Babel's* verovering. Deze zang is gestemd op den schitterendsten toon der Profeten en verraadt eene echt dichterlijke gedachte en meesterlijke bewerking. HEIJE bezingt *de Toekomst*, of, om het bepaalder te zeggen, wenscht, dat, even als COLUMBUS met zelfvertrouwen naar eene nieuwe wereld stevende, zoo ook onze eeuw haren COLUMBUS vond, »wiens vaste hand, met ongebroken kracht, het roer durft sturen door stikdon'kren nacht." En hij smeekt dat meest

voor 't dierbaar vaderland,
Waaraan mijn ziel (*'t zij zwakheid!*) van de jeugd
Verknocht was.

Hoe kan toch een *dichter* zulke stoplappen, als de *cursijve*, laten staan? Misschien zou men aan dit gedicht eenige onbestemdheid kunnen te laste leggen, en vragen, wat de Dichter eigenlijk bedoelde met dien »stikdonkeren nacht," met dien »diepen val van Nederland;" maar die bedoeling wordt duidelijker door het volgende:

»Terug, terug!" zoo klonk sinds dertig jaar
Het wild geschreeuw van zwakheid of verraad,
En siddrend voor den kreet dier woeste schaar
Beproefde menig hand, het roer van staat
Te wenden naar een lang verlaten kust, —
Of 't fiere schip in half verzande bogt
Een plek zou vinden, waar het ankren mogt
En molmen kon in eerelooze rust.

Hier is de stem des Dichters eene stem der waarheid, maar tevens — eene des roependen in de woestijn. Hij vergunne ons evenwel aan te merken, dat men niet vaart naar de plaats, waar men *het roer* (het achterste gedeelte van het schip) maar *den steven* heenwendt. Lager bezingt REIJ E *Gelderland* nog in een vloeijend vers. Op de omstandigheden des tijds is mede toepasselijk het onmiddellijk volgende: *in* 1845, van DORRECK, wien wij het regt laten wedervaren, dat wij nog geene zulke goede verzen, als dit jaar, van hem hebben aangetroffen. Fiksch is de aanhef:

Het strenge jaargetij ontwringt zich aan zijn perken,
Schudt aan de Noorderpool met dubble kracht de vlerken,
  En schiet met dubble vaart langs 't kleumend aardrijk uit,
Wringt zich de kille klaauw in de uitgevroren landen,
En slaat de zoele lente in ijzerharde banden,
    Die naauw de zomerzon ontsluit. —

De magere armoe volgt met ingevallen wangen,
Met weggezonken oog en wankelende gangen,
  En sleept door 't barre land het knikkend lichaam rond;
De gele grasscheut staat te dorren voor heur voeten;
Heur half ontvleeschde hand en vooze knokk'len wroeten
    Den laatsten wortel uit den grond.

Jammer, dat enkele harde coupletten en een zeer duister slot weinig aan dien stouten aanhef beantwoorden.

HOFDIJK's: *in 't bosch van Nijenborch* is vergezeld van een lief plaatje. Het aanvullen van eenige ontbrekende regels met stippen en streepjes heeft in ons oog altijd iets onaangenaams; maar schilderachtig is de aanhef:

  Wanneer het najaar 't woud penseelt,
  De blaadren bruint en roodt en geelt,
Geen zangen door de twijgen klinken,
Dan 't klaaggeluid van mees en vinken,
  De mistdrop aan de takken kleeft,
  En langs de gele grashalm beeft, enz.

Eenigzins in denzelfden smaak, schoon met handeling, naar den aard van het onderwerp, is zijn *May-avond voor Haarlem* (1426), waarin het echter ook niet ontbreekt aan *prosaïsche* plaatsen, en zelfs een gedeelte van den Haarlemmer-

hout »in het gras bijt." Maar regt fraai is de beschrijving van JACOBA VAN BEIJEREN:

Aan 't hooge kruisraam neêrgezeten,
Bij 't naadren van den avondstond,
Zag zij het bloeiend landschap rond,
En speelde met de gouden keten,
Aan 't vonklend halssnoer vastgehecht.
Verborgen is heur zijden vlecht
Door kostbre wrongen aan de slapen,
Die, prijkend met een dubbel wapen,
Met eêlgesteent zijn ingelegd.
't Goudlakensch jak met enge mouwen
Is rijk bestikt, en gants omboord
Met mollig bont van 't fijnste soort;
En 't prachtig, zwaargeplooide bouwen
Van purperrood fluweel, is met
Een flikk'rend bloemwerk afgezet.
In volle en weelderige vouwen
Viel 't ragfijn Brugsche sluierkant,
Met flonkerenden diamant
En gouden looverwerk doorweven,
Tot aan het spichtig schoeisel af,
Dat haar den kleenen voet omgaf.

Wat zegt gij, lezer? Is dat geen schilderen voor het oor? Schrijf de aanhaling dezer plaatsen toe aan onze begeerte, om, zoo veel in ons is, het goede op te merken, dat in een der *organen* van onze nieuwste poëzij gevonden wordt.

Van ALBERDINGK THIJM treffen wij aan een fragment, zich sluitende aan een ander, vroeger in den *Gids* »gepubliceerd," en aan eene »kompozitie (*sic*), met welker bearbeiding de Auteur zich nog voortdurend bezighoudt." Wij zien geene reden, waarom de vervaardiger met het »publiceren" van dit fragment niet tot het geven van het geheel zou hebben kunnen wachten. Het gedicht is al zeer gemanierd, valt, zoo als dit thans bij velen fraai moet heeten, gedurig in andere versmaat, en vloeit over van holklinkende, zinledige, gezochte uitdrukkingen.

TEN KATE geeft eene soort van legende, »een Noordsch sprookjen, op nieuw verteld," lief en zacht. BEELOO, VAN ZEGGELEN (met een plaatje) hebben lieve stukjes; BENTS een, dat van gedwongenheid niet is vrij te spreken, waartoe

hij zich door de maat min of meer had genoodzaakt. DAUTZENBERG en VAN DUYSE uit *België* ontmoeten wij hier weder, den eersten in zuiver Hollandsch, den laatsten in de Vlaamsche spelling. Prijselijk is 's mans ijver voor zijne moedertaal; maar om aan zijn gedoopt of, zoo als hij het noemt, »gekerstend" dochtertje *ten slotte* NB. te zeggen:

Verachte uw blik den slaef en volkverrader;
Kniel op mijn graf, maer bid er niet in 't Fransch.
Ontvang, mijn kind, den zegen van uw vader:
Gekerstend zijt gij thans

is toch meer ijverend, dan poëtisch.

De Markies DE THOUARS wil een lied geven *van blonde lokken*, maar vervalt, in tegenstelling met zijne gewone brommende taal, tot het platste proza, b. v.:

't Wierd in overouden tijd
Meest bewonderd, meest benijd,
En het kroost der Lauernessen,
Ottelijne zelfs, droeg tressen
(Heeft Toussaintlief 't niet ontvouwd?)
Van geleend of eigen goud.

En wat zegt ge, lezer, van coupletten als dit:

Meisjen, wat er lasteraars,
(Och, die waar was nimmer schaarsch!)
Ook tot smaad van blonde lokken,
Die te dartel hen betrokken,
Zwaatlen, — (zijn de druiven zuur!)
't Lok geen wolkje in 't oogazuur.

Het slot is evenzeer wartaal. Wat heeft toch de Redactie kunnen bewegen tot het plaatsen van dit ellendige pruldicht? Het komt in het gezochte zijner naïfheid te sterker uit tegen het onmiddellijk volgende van BERGTER: *oude en nieuwe zeden*, dat aan een dergelijk van NIEUWLAND denken doet. Eenige klinkdichtjes, bladvullingen genoemd, zijn meestal naamloos en behooren ten deele bij de plaatjes, die allen lof verdienen. Korte levensschetsen van WISELIUS en KINKER, vooral met opmerking van het kenmerkende hunner poëzij, besluiten dezen jaargang.

Wij laten volgen:

Almanak voor het Schoone en Goede. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. *f* 1 - 80.

Deze heeft ook nu volle aanspraak op den lof, waarmede zijne voorgangers bekend zijn. Door vorm en inhoud blijft zich dit niet dure en toch sierlijke jaarboekje zeer aanbevelen. Eene kleinere ruimte dan gewoonlijk wordt ditmaal door het proza ingenomen: *Rebekka* door VAN HANDEBODE, *Torquato del Monte* door C. v. B., en *de schaduwzijde der vermaken* door een' ongenoemde, die ieder in zijne soort zeer wel geschreven zijn, ofschoon ons in de inleiding tot het eerste de zijdelingsche beschuldiging hinderde, alsof de afscheiding, die zich sedert eenige jaren in de Hervormde gemeenten openbaart, door den ijver der Leeraren zou kunnen zijn voorgekomen, hetgeen, indien het aldus ware, eene zware beschuldiging zijn zou; maar daarin vergist zich de Schrijver, die het zóó wel niet gemeend zal hebben, maar dan ook beter zijne uitdrukkingen moest weten te kiezen. Op den stijl zijn ook nog al belangrijke aanmerkingen te maken. »Welke hij door het geven van ruime aalmoezen scheen te zoeken uit te wisschen," is zeer wanluidend. »Ik heb nooit in het gevoelen van die mijner Ambtgenooten gedeeld, welke vermeenen, dat wij alleen zoodanige personen uit de gemeente behooren te bezoeken, die bij ons ter kerk komen; ik heb integendeel het daarvoor gehouden, dat het bezoeken der zulke juist dienen kon, om bezwaren of vooroordeelen uit den weg te ruimen," waar de Schrijver juist het tegendeel zegt van hetgeen hij bedoelt. »Vroeg reeds vaderloos, had mijne moeder de ontwikkeling van het verstand haars zoons aan eenen geletterde toevertrouwd;" hier wordt bedoeld, dat de zoon vroeg vaderloos was, maar er staat, dat de moeder het zelve was. Dergelijke onachtzaamheden moest zich geen schrijver in een keurig jaarboekje veroorloven; maar ook geen naauwlettend Redacteur moest ze onverbeterd laten afdrukken. Zulks verraadt weinig achting voor het publiek.

Tot het poëtische gedeelte leverden verschillende, meestal van vroeger reeds bekende medewerkers hunne bijdragen. Van den Redacteur ROBIDÉ VAN DER A.A treffen wij slechts één stukje aan, bij het plaatje: *het ware Lustoord*; S. J. VAN DEN BERGH staat ook hier voorop met eene kleine navolging; GREB volgt hem met minneliedjes, die op zichzelve

geene kwade gedichtjes zijn, maar geheel en al het karakter van *liedjes* missen; met zeg dien naam te geven, toont hij, van kleine gedichtjes, voor den zang bestemd, want dit zijn liedjes, geen denkbeeld te hebben. HILMAN, SIPPLÉ, DE GRAAFF, VAN DEN BROEK en nog anderen, die wij in den *Muzen-Almanak* misten, treden hier op met goede stukjes; sommige van deze en ook andere hebben, de waarheid gebiedt het te zeggen, geene hoogere verdienste, dan eene zuivere *dictie;* maar, gelijk wij hier genoegzaam niets aantroffen, dat van echt-poëtische genialiteit getuigt, zoo ook niets, wat beneden het middelmatige zijn zou, of, om het nog beter te zeggen, wat slechts tot dat *middelmatige* zou behooren. Netheid en, mogen wij het zoo noemen, voorgevoel van in een boekje te verschijnen, dat als prachtjaarboekje in de eerste plaats geacht wordt een damesboekje te zijn, is het doorgaande kenmerk van deze stukjes. De gedichtjes van CLAVAREAU zullen op nieuw behagen — wij hopen niet *alleen*, omdat ze in het Fransch zijn. VAN LENNEP en TEN KATE geven vertalingen; de eerste eene uitmuntende uit het *Slavoonsch*, de andere uit het *Zweedsch*. Maar alles kunnen wij niet opsommen; ook elk dichtstukje niet aan de tweede *kritiek* (de eerste hebben zij reeds van de Redactie ondergaan) onderwerpen; waarom wij tot meer goedkoope, minder sierlijke, maar in hunne soort niet minder goede boekjes overgaan.

Nederlandsche Volks-Almanak. Te Schoonhoven, bij S. E. van Nooten. *f* : - 75.

Wie in de Redactie van dezen Almanak den overleden verdienstelijken POL hebbe opgevolgd, wordt niet gemeld; maar, voor zoo ver zich zulks uit dezen jaargang laat beoordeelen, is zij voor hare gansch niet gemakkelijke taak goed berekend. Het *Verhaal van eenen Zeeman*, waarmede de verzameling wordt geopend, is zeer goed geschreven; het *Verhaal van de oprigting der Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij* door B. A. G. staat hier juist op zijne plaats; *het schreijende Kind* is een menschkundig verhaal; de *Levensbeschrijving van* JOOST VAN TRAPPEN, *gezegd* BANCKERS, behoort hier ook regt, en het *Afscheid te* P. is eene juiste teekening, die de *Schetsen van Mastland* min of meer herinnert. DORBECK, HEIJE, VAN LENNEP, SIPPLÉ, GOUVER-

NEUR, J. C. GEWIN, WIJSMAN, VAN DEN BERGH leverden de meeste dichterlijke bijdragen; andere minder bekenden het overige, onder welke N. A. VAN CHARANTE met eene goede vertaling uit HEBEL de verzameling besluit. Omtrent den titel van een der stukjes van VAN LENNEP zij aangemerkt, dat Mr. J. DE VRIES geene geschiedenis der vaderlandsche *Letterkunde*, maar der *Dichtkunde* heeft geschreven. De uitvoering is net, en de plaatjes doen der steendrukkerije van (nu wijlen) den bekwamen BACKER alle eer aan. Het minder beduidende maakt zoo verreweg de minderheid uit, dat wij ook dezen jaargang met ruimte kunnen aanprijzen.

Van dezelfde pers is

Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen. Te Schoonhoven, bij S. E. van Nooten. *f* : - 60.

Heeft onze letterkunde nog al vrij wat dichterlijke voortbrengselen op het gebied van boert en fijne scherts aan te wijzen, ons proza is te dezen minder rijk, en, als men het eigenlijk boertige uitzondert, zelfs zeer arm. Niet alles, wat hier voorkomt, kan ook gezegd worden tot het fijne en gekuischte in dit vak te behooren; ofschoon wij met genoegen opmerkten, dat geene eigenlijke lafheden het ontsieren. *Tom Dolly*, door ALBERT HOLTON, (misschien een *Pseudonym*) is een der beste: de puntdichtjes of, gelijk men ze beter zou kunnen noemen, berijmde anecdoten van DE LIGNY en A. M. zijn meerendeels regt aardig. *Goede raad* door D., *Blijmoedigheid* door DORBECK, *de Ooijevaar en de Kikvorschen* door RAVEN hebben niets bepaald blijgeestigs. Alles blijft binnen de palen, die door goeden smaak en ingetogenheid worden gesteld. Men zou misschien — 't is maar een losse inval — dezen Almanak *voor Droefgeestigen* moeten noemen; want hij ware dezen dienstig, om de rimpels van het voorhoofd te strijken en den somber gestemden geest op te vrolijken.

Van de Provinciale Volks-Almanakken ontvingen wij nog slechts de twee volgende:

Geldersche Volks-Almanak. Te Arnhem, bij G. van Eldik Thieme. *f* : - 75.

Utrechtsche Volks-Almanak. Te Utrecht, bij L. E. Bosch en Zoon. *f* 1 - 25.

Wanneer de Redacteur HELDRING zich onthoudt van dat zonderlinge excentrieke, dat wij in velen zijner opstellen van allerlei soort in de laatste jaren hebben opgemerkt, en waarvan eenigen der laatstuitgekomene Geldersche Almanakken gansch niet vrij waren, dan heeft hij regt slag van de verzameling en voor geen gering gedeelte vervaardiging van

een *Volks*-jaarboekje. Ten opzigte van het zoo even bedoelde gebrek is deze jaargang oneindig veel beter, dan de vorige. Slechts op bladz. 51 kijkt weder dat verachten van menschelijke wetenschap uit in het verkeerd voorstellen van en dien ten gevolge laag vallen op het zoogenoemde *argument a tutiori* voor het bestaan van God. Maar, *enkele* dergelijke onbekookte uitvallen uitgezonderd, moeten wij erkennen, dat in gepaste afwisseling van allerlei nuttige onderwerpen, geschiedenis, verhaaltjes, zedelijke vertoogen, gedichtjes, spreuken enz., de *Gelderschman* doorgaans zijne broeders vooruit is. Ook *Meister Moarten Boardman* treffen wij weder aan. HOVING heeft in zijn stukje: *de Sterrenhemel*, eene kleine vergissing met te zeggen, dat het licht *zestig* jaren zou behoeven, om van de naaste vaste ster tot onze aarde te komen. Maar het lust ons niet, naar kleine vlekken in dit uitnemend doelmatige Volksboekje te zoeken.

De *Utrechtenaar*, die zich bijzonder toelegt op het beschrijven en afbeelden van merkwaardige gebouwen in de hoofdstad zijner provincie, heeft daaraan, behalve de afbeelding van den Admiraal VAN DEN VELDEN, zijn plaatwerk en een gedeelte van zijnen inhoud te danken. De plaatjes bestaan in eene afbeelding van de Hieronymusschool en het voormalige compagniehuis, thans de Remonstrantsche kerk, gelijk beiden zich vóór de verandering der laatste vertoonden; eene van het in 1829 afgebroken huis *Bellevue* over de Maliebaan, en eene van het nog in aanbouw zijnde gebouw voor Kunsten en Wetenschappen op de plaats der voormalige Mariekerk. De tekst bij het laatste is eene korte beschrijving van hetzelve, en min of meer een vervolg op hetgeen in vorige jaargangen was medegedeeld over de kerk, die vroeger daar ter plaatse stond. Bovendien vindt men nog geschiedkundige aanteekeningen over den Admiraal C. TROMP; den oorlog van *Utrecht* met *IJsselstein*, in 1511 (ten deele uit ongedrukte bescheiden); den 28 November voor *Utrecht*, meest belangrijk voor de ingezetenen dier stad; de meesterlijke schildering van NAPOLEON's karakter in het *geschied- en zedekunstig Gedenkschrift* van VAN DER PALM wordt in dit stukje overgenomen, hetgeen uit een zoo bekend boek eenigzins vreemd schijnt; voorts eenige geschiedkundige bijzonderheden aangaande het dorp *Leersum* en de heerlijkheid *Zuilestein*; WILLEM JACOB VAN DE GRAAFF, (doch daar de geboorteplaats van dezen Indischen Hoofdambtenaar en verdienstelijken vaderlander niet genoemd wordt, weten wij niet, in hoeverre deze levensschets bepaaldelijk *Utrecht* gelde) en nog een paar andersoortige stukjes. De gedichten, die afzonderlijk volgen, zijn — zeer middelmatig, of nog wel iets minder, één gaat vergezeld van muzijk. Zonder eenige schade kon men deze rijmpjes missen.

Slechts een gedeelte van eene provincie omvat het

Zaanlandsch Jaarboekje. Te Zaandijk bij J. Heynis, Tsz. *f* :-75, *en in karton f* 1-20.

Het Mengelwerk wordt weder geopend met het vervolg (nu de *vijfde* Afdeeling) van de *Proeve eener Geschiedenis van de Zaanlanden*, ditmaal gedurende het belangrijk tijdvak der Spaansche onlusten, door MONIS; A—Z. vervolgt ook zijne kleine aanteekeningen van vroegeren en lateren tijd. Navolging door de *provincialen* verdient het aangeteekende wegens Zaanlandsche schilders. Eene nieuwe *serie* van verhaaltjes wordt ditmaal geopend in *Vertellingen van mijn' Oom den Chirurgijn*. Een Zaanlandsch verhaal, en verklaring van een paar Zaanlandsche, schoon daar niet bij uitsluiting gebruikelijke spreekwoorden, zijn voorts de prozastukjes (er zijn ook nog een paar andere), die eene plaatselijke strekking hebben. De onderwerpen der afzonderlijk geplaatste dichtstukjes hebben natuurlijk eene meer algemeene strekking, en zijn over het algemeen hunne plaats waardig. Het nette boekje schijnt goeden opgang te maken; ten minste het houdt zich uitmuntend staande.

Slechts korte vermelding vordert de

Almanak tot gezellig onderhoud. Te Gorinchem, bij A. van der Mast. *f* :-35,

die, als naar gewoonte, van een plaatje tegenover den titel voorzien is, en eene onderhoudende, ten deele vrolijke lectuur bevat.

Met regt draagt zijnen titel de

Almanak voor Landman en Burger. Te Deventer, bij J. P. Brinkgreve. *f* :-10,

die ons ter aankondiging werd gezonden, maar te zeer een gewone burger-Almanak is, om meer, dan eene eenvoudige vermelding, te behoeven.

Op deze Almanakken voor groote menschen, zoo als de jeugd het zou noemen, laten wij, ten besluite voor ditmaal, volgen:

Almanak voor Kinderen. In miniatuur. Uitgegeven door T. VAN SPALL *en* P. J. V. DUSSEAU. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. *f* :-40, *en in karton f* :-50,

welk lief kinderboekje zich gelijk blijft, en door inhoud en vorm een gepast geschenk voor kinderen van den beschaafden stand uitmaakt.

Wij eindigen met onzen welmeenenden nieuwjaarsgroet aan den lezer, en met: het vervolg in het volgende nommer.

BOEKBESCHOUWING.

Beschouwingen van Johannes den Dooper, niet ongeschikt voor zijne bestemming, en Paulus den Apostel, niet in strijd met Jezus en zijne mede-Apostelen, benevens een Aanhangsel, door W. J. TENCKINCK, *Predikant te Tziem. Te Leeuwarden, bij* J. W. Brouwer. *In gr.* 8*vo.* 203 *bl. f* 2-:

Toevallige omstandigheden hebben de aanmelding van dit boekdeel vertraagd. Het bevat twee verhandelingen, die geheel op zich zelve staan. De tweede is veel uitvoeriger dan de eerste, welke oorspronkelijk tot eene ringsvoorlezing heeft gediend en de geschiktheid aanwijst van JOHANNES *den Dooper* voor zijne bestemming. De aanwijzing van die bestemming bestaat in eene ontwikkeling van hetgeen ZACHARIAS zegt, *Luk.* I: 76—79. Dit schijnt wel het verklarend gedeelte van eene leerrede te zijn, gelijk over het geheel de toon van het gansche stuk geheel niet ontdaan is van het redevoeringvormige, hetwelk uit deszelfs eerste bestemming voortvloeide, maar in eene wetenschappelijke verhandeling min of meer hindert. Vervolgens onderzoekt de Schrijver, in hoeverre JOHANNES aan de verwachting van zijnen vader hebbe beantwoord. Daartoe worden uit de leer en het onderwijs van den *Dooper* verscheidene bijzonderheden bijgebragt, die zeer wel ter zake dienen. Maar wij misten ongaarne het echt wetenschappelijke onderzoek naar hetgeen hier niet had moeten zijn overgeslagen of in het voorbijgaan behandeld. Zoo zouden wij van oordeel zijn, dat men had behooren aan te wijzen, hoe gepast en noodzakelijk het ware, dat aan de verschijning van den *Messias*, die van eenen voorlooper en wel van *zulk* eenen voorlooper voorafging, die als het ware tusschen de oude Profeten stond en hem, op wien deze hadden gewezen. Van het *doopen* maakt zich

de Schrijver af met te zeggen, »dat het onder de Joden »gebruikelijk schijnt geweest te zijn, dat nieuw bekeerde »Heidenen, zoo ras zij tot de omhelzing van de Israëliti»sche Godsdienst gebragt waren, door doop of indompe»ling onder het water, tot de nieuwe Godsdienst werden »ingewijd." Dit punt had ook nader moeten onderzocht zijn, waartoe den Schrijver, om geene anderen te noemen, VITRINGA, *Obs. Sacr.*, II, 6, 7, *ejusd. Archi-Synag.*, p. 400, en vooral CARPSOV. *ad* GOODW. *Mos. et Aar. Lib.* I. *Cap.* III behulpzaam konden zijn. Laatstelijk onderzoekt de Heer TENCKINCK de overeenkomst van JOHANNES' leef-, leer- en handelwijze met den geest van het Christendom. Deze nog al breedvoerige aanwijzing doet hier eigenlijk minder ter zake. Zij schijnt er dan ook vooral aan toegevoegd te zijn in verband tot het volgende stuk, waarin de Schrijver zich voorstelt, aan te toonen, dat men ongelijk heeft in de stelling, »dat het »leven van den waren Christen geen leven naar Goddelijke voorschriften of geboden is, maar een leven naar »een in den Christen door het geloof gevestigd beginsel, »ontstaande uit eene naauwe vereeniging met God door »CHRISTUS, die hem zijnen geest mededeelt, welke hem »het goede leert kennen en doen, die alzoo geene uitwendige regelen of voorschriften noodig heeft, door welke »hij zoude geleid worden, daar hij van zelf, vrijwillig »doet wat Gods is of Hem kan behagen, zoodat langer »voor hem geene wet of stellige bevelen, aangedrongen »door bedreigingen of beloften, meer zullen te pas ko»men." Daartoe wordt nu aangetoond, dat *en* de ondervinding, *en* de H. S. voor deze opvatting niet gunstig is. Met betrekking tot het laatste beroept zich de Schrijver op het onderwijs van den Heer zelven — van JOHANNES — van JACOBUS — van PETRUS — en het uitvoerigst van PAULUS.

Klaarblijkelijk is dit stuk ingerigt tegen de beschouwingswijze der zoogenoemde *Groninger* school, bijzonder tegen de *Instit. Chr. Moral.* van Prof. PAREAU. Het spreekt wel van zelf, dat wij ons niet zullen vermeten, hier

in eenige regelen, die niet anders dan magtspreuk zouden kunnen zijn, te rigten tusschen deze verhandeling en het geleerde werk van den genoemden Hoogleeraar, van hetwelk door eenen anderen medearbeider in dit Tijdschrift (*) een uitvoerig beoordeelend verslag is gegeven. Wij meenen ons te moeten en ook te mogen vergenoegen, met den Heer TENCKINCK te doen opmerken:

Vooreerst, dat zijne gansche redenering op eenen verkeerden grondslag rust. De bedoelde beschouwingswijze der Christelijke *moraal* ontkent in geenen deele, dat CHRISTUS en zijne Apostelen regtstreeksche voorschriften en lessen voor gezindheid en wandel gegeven hebben, ook niet, dat deze noodzakelijk zijn; maar zij beweert, dat vorming van den geheelen mensch door het geloof tot de gemeenschap met God in CHRISTUS het doel zij der *moraal* van het Evangelie; dat het Evangelie alzoo iets anders, dat het *meer* is, dan eene verzameling van voorschriften en pligten. Men betwist niet, dat JEZUS zelf, dat de Apostelen bepaalde pligten hebben voorgeschreven, maar men ontkent, dat daarin eenigljk de zedeleer van het Christendom besta. De Schrijver trekt dus eigenlijk niet te velde tegen het stelsel, maar bestrijdt eene valsche beschouwing, een misbruik van hetzelve, en waar zou het heen, indien men zich in breedvoerige wederlegging van iedere valsche voorstelling wilde begeven! Waar een goede grondslag gelegd is, kan men daarop veilig voortbouwen, en men had alzoo, wilde men het stelsel bestrijden, den grondslag zelven moeten aantasten.

Ten tweede wordt de grond van des Schrijvers betoog door zijne eigene erkentenis en voorstelling wedersproken. Hij toont bij herhaling, en met regt, aan, dat het hoofdgebod der *liefde*, door de Apostelen, in navolging en in den geest van den Heer, als het bezielend beginsel van den Christen wordt op den voorgrond gesteld. Daardoor wordt deze één met zijnen Heer, gelijk deze één is met den Vader. Dit is alzoo vorming en ontwikkeling van den

(*) 1843, bl. 149.

mensch. Hetgeen de Heer TENCKINCK alzoo zegt, dat geene juiste, immers geene volledige beschouwing der Christelijke *moraal* zou zijn, geeft hij zelf op uit de woorden van PAULUS en de overige Apostelen, wier schriften wij bezitten. Hij stemt alzoo in zijne ontwikkeling hoofdzakelijk toe datgene, hetwelk hij zegt af te keuren.

Ten derde houdt hij niet genoeg in het oog, hetgeen nogtans bij eene naauwkeurige inzage van de schriften der Apostelen met volkomene duidelijkheid blijkt, dat zij eene onderscheidene opvatting van het Evangelie hebben. Dat *onderscheid* strekt zich — wij behoeven zulks den Schrijver zelven niet te herinneren — niet zooverre uit, dat de beschouwing van den een' *strijdig* ware met die des anderen, maar hunne onderscheidene inzigten in de Christelijke waarheid konden niet anders, dan invloed hebben op de *wijze*, waarop zij het *praktische* derzelve voorstelden.

Eindelijk heeft de Heer TENCKINCK, althans zoo kwam het ons voor, niet zoo veel, als zulks bij een onderzoek van dezen aard noodig ware geweest, acht gegeven op het oogpunt, waaruit de schriften der Apostelen te beschouwen zijn. Hunne brieven zijn bijna geheel tijdelijk en plaatselijk. Zij schrijven naar de behoeften der toenmalige gemeenten; veel van hetgeen zij hebben voorgeschreven en aanbevolen heeft op die behoeften eene bepaalde betrekking; zij zouden, wanneer zij voor de Christelijke maatschappij in het algemeen geschreven hadden, ongetwijfeld veel hebben ontwikkeld, waarover zij zich nu enkel in het voorbijgaan uitlaten, en omgekeerd op vele zaken, naar de behoeften van *hunne* lezers breedvoerig en als waren het hoofdzaken ontvouwd, in dien zin minder gedrukt. Over dat *individuële*, om het zoo te noemen, in de brieven der Apostelen is door latere onderzoekingen een geheel nieuw licht opgegaan. Het schijnt ons toe, dat de Schrijver, schoon te kundig, om het uit het oog te verliezen, dit niet genoeg heeft vastgehouden.

Niemand meene, dat wij daarom den arbeid des Heeren TENCKINCK gering achten. Integendeel, wij zijn aan de waarheid verpligt, te zeggen, dat zijn geschrift blijken

draagt van heldere denkbeelden, loffelijke zucht tot onderzoek en zelfstandigheid van oordeel. Het komt ons alleen voor, dat hij zich in een volkomen vrij onderzoek te zeer heeft laten belemmeren door het denkbeeld: de Apostelen hebben, hetgeen zij schreven, in den geest van het Evangelie *moeten* schrijven, *omdat* zij Apostelen waren.

En gelijk elk onderzoek der Christelijke waarheid tot hare nadere ontwikkeling kan leiden, zoo ook het door ons beoordeelde geschrift. Evenmin als wij den Schrijver *onze* beschouwing als de alleen ware opdringen, evenmin doet hij het aan anderen de zijne, die overal met betamelijke bescheidenheid wordt voorgedragen. Ook het *aanhangsel*, bevattende een onderzoek, in welken zin JEZUS en de Apostelen gewoon waren, de woorden *vrijheid*, *vrij zijn*, *tot vrijheid geroepen worden*, te bezigen, zouden tot meer dan eene bedenking kunnen aanleiding geven, maar wij kunnen zonder oppervlakkigheid of te groote breedvoerigheid daarin niet treden. De *negative* uitdrukking op den titel beviel ons niet.

Gedachten ten aanzien eener toekomstige meer algemeene godsdienstige Geloofsleer, overeenkomstig de Christelijke, gegrond op Natuur en Rede; door een' Geloovige. Te Amsterdam, bij Gebr. Diederichs. 1845. *In gr.* 8*vo. IV*, 360 *bl. f* 3-50.

Het werk, onder bovenstaanden titel in het licht verschenen, is een opmerkelijk verschijnsel in onze dagen. Te midden van de hoogst verschillende rigtingen, die elkander, ook in het godsdienstige, kruisen, mag het ten bewijze verstrekken, dat, helaas! de uitersten niet ontbreken. Voor *onbevooroordeeld zelfdenkenden uit alle kerken en kerkgenootschappen* is het bestemd. God geve, dat het getal der zoodanigen, als de Schrijver bedoelt, in ons vaderland gering zij!

Hij begint — na, als ter inleiding, gezegd te hebben, dat wij thans, met betrekking tot het godsdienstige, ons

in een' toestand van twijfel en onzekerheid bevinden, en dien ten gevolge geacht moeten worden in een tijdperk van overgang te leven, waarin alles streeft naar beter inzigt — met zijne lezers opmerkzaam te maken op twee groote teekenen des tijds. Er is, zoo hij meent, alomme te bespeuren *eene algemeene*, vroeger in die mate niet gekende, toenemende *zucht tot eigene onafhankelijke overtuiging in het godsdienstige.* Zoo min het Pauselijk gezag, als het gezag des Bijbels bevredigt meer. Het echte Protestantisme streeft voorwaarts in onbeperkte vrijheid van onderzoek en strijd tegen allen geloofsdwang, en tracht zijne overtuiging op een eerste, voor allen en te allen tijde geldend beginsel te gronden. Aan dit eene teeken des tijds biedt het andere de hand: *toenemende kennis in de natuur.* Groote vorderingen zijn er gemaakt in de natuurkundige wetenschappen. Men tracht, meer dan ooit, de geheele schepping, de bestanddeelen, de werkingen, het onderling verband en den zamenhang van alles, wat het voorwerp van 's menschen kennis kan uitmaken, zoowel den mensch zelven, als de geheele geschiedenis van het menschdom na te sporen, de natuurkunde in haren geheelen omvang èn als geschiedenis èn als wetenschap beschouwd. Hierop volgt dan eene schets van de natuurkunde en hare ontdekkingen en een beknopt overzigt van al het geschapene op aarde, met aanwijzing van de opklimming in bewerktuiging en de daarmede gepaard gaande hoogere levensopenbaring. En daaruit worden dan de volgende stellingen afgeleid: 1. Het heelal is één tezamenhangend geheel. 2. Het heelal, voor zoo ver de mensch er zich een begrip van maken kan, bestaat uit bekrachtigde stof. 3. Die stof is voor het denkvermogen van den mensch oneindig en dus in zoo verre ook onvernietigbaar. 4. Er is geene stof zonder werking, geene werking zonder stof denkbaar. 5. In het heelal bestaat niets zonder oorzaak. 6. Elke oorzaak heeft zijne eigenaardige, noodzakelijke gevolgen. 7. Elk gevolg ontwikkelt zich uit zijne oorzaak, volgens standvastige regelen, natuurwetten genaamd. 8. Alles in de natuur streeft naar

individuële volkomenheid en daarmede steeds gepaard gaande meerdere zelfbewustheid. Het valt in het oog, dat deze stellingen, oppervlakkig beschouwd, vrij *materialistisch* klinken.

Naar aanleiding van het voorgaande volgen nu eenige beschouwingen omtrent God, omtrent de stof, de plant, het dier en den mensch in het algemeen, en omtrent den mensch in het bijzonder. De niet gekende, voor ons begrip of verbeelding niet bereikbare oorzaak van het heelal noemen wij *God*, en Hem kennen wij al de hoedanigheden en krachten toe, die in zijn gewrocht worden waargenomen. De mensch is, even als al het aardsche, geheel stoffelijk. Alle levensopenbaringen in den mensch zijn wijzigingen dier stof. De menschelijke geest is het fijnste en edelste, wat zich in den mensch ontwikkelt, en de kiem voor de ontwikkeling van zijn hooger aanwezen na den dood.

Men kan uit deze praemissen reeds eenigermate de *resultaten* opmaken, waartoe zij leiden. Zij bepalen zich tot de *godsdienstige* en *maatschappelijke* belangen in het algemeen. De *godsdienstleer* van den geloovige, op de hem bekende schepping, als op haren grondslag, gebouwd, omvat het geloof, 1°. aan God, de eenige oorzaak van alle ontstaan en voortduring, het begin, midden en einddoel aller dingen; 2°. aan eene oneindig voortdurende ontwikkeling van het heelal in al zijne deelen, en meer bijzonder van den mensch, tot meer zelfstandig bewustzijn en overeenstemming met alles, d. i., tot steeds toenemende gelukzaligheid, door meer en meer gelijkvormig te worden aan God, 3°. aan den aanleg en het vermogen in den mensch, om zelf zijne gelukzaligheid te bevorderen. Met andere woorden vinden wij hier dan het geloof aan *God*, *deugd* en *eeuwig leven*. — Wat daarna over godsdienstigheid, deugd en pligt voorkomt, is hiermede overeenkomstig. Het *gebed* van den geloovige bestaat o. a. hierin, dat hij, door de voorstelling van het Goddelijke, waaraan hij tracht gelijkvormig te worden, zichzelven krachtdadig bemoedigt, zich zelven en zijne medemenschen verheer-

lijkt. Het toenemen in volmaaktheid en gelukzaligheid is de verhooring van dat gebed. — Ten einde deze schrale geloofsleer in overeenstemming te brengen met de Christelijke, wordt de kerkelijke voorstelling derzelve als onhoudbaar afgewezen, en de optrede van JEZUS CHRISTUS, in verband met de algemeene wereldgeschiedenis, de aanvang genoemd van een nieuw tijdperk van hoogere geestontwikkeling en verlichting. Van de Christelijke leer komt dan, met ter zijde stelling van al het overige, alleen haar algemeene en zekere hoofdinhoud in aanmerking: het gebod van *liefde*, als het middel, om den mensch aan God gelijkvormig te doen worden. En van CHRISTUS zelven wordt niets meer gezegd, dan dat Hij een Profeet was, wiens verheven geest zijnen tijd ver vooruit streefde, en die, reeds vóór meer dan achttien eeuwen, datgene gevoelde en als leer der gelukzaligheid verkondigde, wat in den geheelen zamenhang van Gods werken als doel ligt opgesloten, en als middel tot 's menschen wezentlijk heil daaruit te leeren valt. — Eindelijk worden 's menschen uitzigten in de eeuwigheid, of liever, de eeuwige gevolgen der deugd, overeenkomstig het daaromtrent vroeger gezegde, ontwikkeld.

Ten aanzien van onze *maatschappelijke* betrekkingen wordt de invloed dezer geloofsleer aangewezen op Godsdienst en Staat, op den regtstoestand, op het onderwijs en op de eeredienst. Kunnen wij dit een en ander niet teruggeven, wat hier aangaande de *eeredienst* van den geloovige voorkomt mag echter niet verzwegen worden. Zij, die met de wereld en hare geschiedenis het meest bekend zijn en daarbij eenen waren godsdienstigen zin bezitten, zullen de meest geschikte Godsdienst-leeraars des volks zijn. Onderwijs in alles, wat de schepping aangaat, zal in de onderlinge zamenkomsten der gemeente gegeven worden. Het in woorden uitgesproken gebed zal de openlijke betuiging bevatten van de overeenstemming, die tusschen allen heerscht, door toon- en zangkunst afgewisseld. In plaats van den kinderdoop te begeeren, zal de geloovige plegtig beloven, dat hij zijn kroost zal opleiden tot

gelijkvormigheid aan God. Heeft die opleiding doel getroffen, dan zal de volwassen jongeling openlijk verklaren, dat hij zich beijveren zal, om tot de gelukzaligheid van allen mede te werken. En het groote gedenkfeest van de vrijverklaring der rede, dat in de gemeente het Avondmaal vervangen moet, zal aan JEZUS CHRISTUS, als den eersten grondlegger dier vrijheid, dankbaar zijn toegewijd.

In een *Besluit* wordt de lof dezer godsdienstleer uitgesproken, omdat zij berust op een' heechten, voor ieder toegankelijken grondslag; omdat zij bevattelijk is, in overeenstemming met het ingeschapen gevoel en met de rede; omdat zij opleidt tot deugd en aller gelukzaligheid beoogt, omdat haar grondslag het beginsel is van alle wetenschap en zij zelve steeds vatbaar blijft voor volmaking.

Zietdaar, wat ons hier wordt opgedischt als de vrucht van een gezet onderzoek van vijfentwintig jaren. Het heeft ons moeite gekost, den hoofdinhoud daarvan op te geven. Wij beklagen den man, die zóó lang onderzocht en nog niet meer gevonden heeft, dan een dor Deïsme, met materialistische grondbeginselen vermengd, die van JEZUS CHRISTUS spreekt, zonder Hem te kennen in zijne hooge volkomenheid, in zijne onuitsprekelijke waarde voor het schuldig en bedorven zondaarshart, en die, met ter zijde stelling der éénig ware troostbron, elders bevrediging zoekt voor zijnen beteren mensch. In hetgeen, bl. 20—31, over den Bijbel en deszelfs gezag voorkomt, heerscht zulk eene mate van oppervlakkigheid, dat wij ons niet genoeg kunnen verwonderen, hoe iemand, wien het om waarheid schijnt te doen te zijn, in een vraagstuk van zoo hoog gewigt zoo ligtvaardig kan te werk gaan. Daarbij wordt van alle meer redelijke opvatting des Bijbels, als oorkonde van Gods openbaringen, geheel gezwegen. Dit ware echter nog te vergeven, indien, bl. 257—289, het Evangelie meer ware voorgesteld, gelijk het is, en daarbij op den persoon van CHRISTUS, zoo als Hij in het Evangelie optreedt, meer ware acht geslagen. Onedelmoedig is het, met de kerkleer ook het Evangelie zelf, als ware het daarvan niet onderscheiden, te verwerpen. En wat wordt,

in de plaats daarvan, den Christen aangeboden? Het geloof aan een' God, die niet meer is dan de oorzaak van alles, wat bestaat, van wiens almagt en wijsheid nu en dan, van wiens liefde ter naauwernood gesproken wordt, en wiens wezen zich oplost in zeker *ideaal* van volkomenheid. Wie met het geloof aan zulk een' God zich vergenoegen kan, die heeft den God van het Evangelie, die »liefde" is, nooit gekend. Wie meent, met zulk een schemerachtig *ideaal* voor oogen, de deugd te kunnen beoefenen, die weet niet, wat zonde is. Wie voor zich zelven rust kan vinden in de hope der onsterfelijkheid, gebouwd op een' *materialistischen* grondslag, zie toe, dat hij zich niet bedriege! Wij voor ons hebben in dit aardsche leven tot onze geruststelling en vertroosting een' God noodig, die met wijsheid en liefde ons lot bestuurt, bij wien de haren van ons hoofd alle geteld zijn, en van wien wij weten, dat Hij met zijne leidingen ons waarachtig geluk bedoelt. Bij het pijnigend gevoel van zonde en schuld, nemen wij uit de hand van CHRISTUS ootmoedig de verzekering aan, gestaafd door zijne overgave tot in den dood, dat er bij dien God vergeving is. Dankbaarheid voor zoo groot eene weldaad beweegt ons, meer dan eenig gebod ooit zou kunnen, tot heiligmaking, en doet ons streven naar gelijkvormigheid aan Hem, den éénig volmaakte. Op dien weg des levens is CHRISTUS ons de getrouwe leidsman en voorganger, aan wien wij ons veilig toevertrouwen en in wiens gemeenschap wij ons zalig gevoelen. En de hope des hemels, die ons bestraalt, heeft voor ons daardoor alleen volkomene zekerheid, omdat Hij, de verrezene en verheerlijkte, daarvan het onderpand is. Zoo kennen wij Hem uit het Evangelie. Dat Evangelie, het is vooral vervat in de schriften des N. Verbonds. De enkele geloofwaardigheid van deszelfs geschiedkundige boeken zou voor ons reeds genoegzaam zijn, om dien Heer en dat Evangelie ons hoog te doen waarderen. En een vlugtige blik op de troosteloosheid van het ongeloof, onder wat gedaante het zich ook vertoont, doet onze ingenomenheid met dat Evangelie rijzen en vuurt onze dankbare

liefde aan tot Hem, die ons in CHRISTUS eerst heeft liefgehad.

Wij weten den ongenoemden Schrijver geen' beteren raad te geven, dan dezen, dat hij trachte bekend te worden met zijne eigene behoeften als mensch en als zondaar voor God; dat hij trachte door te dringen tot het wezen der zonde, hare algemeenheid, strafwaardigheid en rampzalige gevolgen, dat hij inkeere tot zich zelven! Dan neme hij het Evangelie ter hand, werpe alle schadelijk vooroordeel van zich, en onderzoeke met een onbevangen geest, met de bede tot zijnen God om licht en waarheid! Vooral trachte hij den Heer, van wien het Evangelie getuigt, te leeren kennen, zoo als Hij is! De gezette lezing en overpeinzing van ULLMANN's voortreffelijk geschrift: *die Sundlosigkeit Jesu*, zou daartoe, onder hoogeren zegen, reeds van goede vrucht kunnen zijn. En heeft eenmaal de geheel éénige voortreffelijkheid van den Heer zijn harte ingenomen, o dan geve hij zich aan Hem ter verlossing over, en worde zijn geloovige en getrouwe discipel!

Wij vreezen voorts van dit geschrift voor de goede zaak des Christendoms weinig kwaads. Het is dor en afgetrokken, en de stijl is alles behalve wegslepend. Er behoort meer ernst toe, dan het ongeloof gewoonlijk medebrengt, om het ten einde toe uit te lezen. Ook zou het ons bevreemden, indien opregte Christenen er door geschokt werden in hun geloof. Het werk bevat, zoo als de inhoud uitwijst, niet zoo zeer een' regtstreekschen aanval op het Christendom. De redeneringen, enkel op natuurkunde gebouwd, gaan meer daarbuiten om. Daar alleen, waar hare resultaten in overeenstemming moeten gebragt worden met de Christelijke leer, komt deze ter sprake. En dan is het spoedig te bemerken, dat zij, van hare eigenaardige en meest kenmerkende bestanddeelen beroofd, geheel en al een eigen maaksel is.

Ten slotte prijzen wij de gematigdheid van den Schrijver, waardoor hij zich van alle bitse en onheusche uitvallen onthoudt, en zijne bescheidenheid, zoo als die vooral blijkt uit zijn *voorberigt*. Wijst hij aldaar zijnen beoor-

deelaar de wijze aan, waarop hij wenscht bestreden te worden, wij wenschen hem van heeler harte zulk eene bestrijding toe, maar achten de wederlegging van zijn geschrift overigens minder noodzakelijk. Met meerder regt zou van hem kunnen gevorderd worden, dat hij zich verplaatse op het meer gewone, Christelijke standpunt, en daar eerst het Christendom wederlegge, eer hij het gebouw zijner toekomstige, meer algemeene, godsdienstige geloofsleer breeder tracht op te trekken. Dat de naam van *geloovige*, dien hij zich in deze bladen gegeven heeft, een geusurpeerde titel is, behoeft, na het gezegde, niet te worden aangewezen. En dat zijn geschrift door de menigte van aanhalingen uit schrijvers van allerlei kleur en denkwijze, waarmede het is opgevuld, een hoogst zonderling voorkomen heeft, zal ieder bemerken, die het in een verloren oogenblik mogt in handen nemen.

De Bijbelsche Geschiedenis, naar de behoeften van dezen tijd, geschetst in Voorlezingen voor Beschaafden, door C. H. KALKAR. *Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr.* L. S. P. MEYBOOM, *Predikant te Stiens. IIde Deel. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1845. *In gr.* 8vo. 491 *bl. f* 4-65.

Reeds kondigden wij het eerste Deel van KALKAR's belangwekkende Voorlezingen aan. Het tweede, dat thans voor ons ligt, behandelt het tijdvak *van de Babylonische ballingschap tot aan de hemelvaart van* CHRISTUS in een vierëntwintigtal afdeelingen. De Schrijver begint met een terugblik te slaan op den reeds afgewandelden weg, en een overzigt van het tijdperk der vier laatste eeuwen vóór de komst van CHRISTUS te geven, om overtuigend te doen zien, hoe aan de eene zijde de vatbaarheid voor, maar ook van den anderen kant het verlangen naar de komst des Verlossers in de Joodsche en Heidensche wereld tot den hoogsten trap was gestegen. Vervolgens bepaalt hij ons bij de laatste Profeten des O. V., bij de merkwaardige

gebeurtenissen, die den herbouw van stad en tempel kenmerkten, en bij den burgerlijken en zedelijken toestand des volks na de herstelling. Waar vervolgens de boeken des O. T. zwijgen, tracht hij uit de ongewijde schrijvers, die over dat tijdperk handelen, eene aaneengeschakelde en levendige voorstelling te geven, waarbij echter op te merken valt, dat KALKAR onder anderen van het tweede en derde boek der Maccabeën meer gebruik maakt, dan de bekende bezwaren tegen de geloofwaardigheid dier geschriften schijnen toe te laten, schoon hij overigens tot staving van hun gezag geene enkele bijdrage levert. Uitvoerig staat hij stil bij de gedragingen en wreedheden van HERODES, en voegt daarbij, vóór hij tot de geschiedenis der nieuwe Bedeeling overgaat, nog een kort overzigt van de laatste lotgevallen des Israëlitischen staats tot op de verwoesting van *Jeruzalem*. : »Terwijl wij zoo over de puin»hoopen van het volksbestaan eener ongelukkige natie voort»wandelen, door eene met roofdieren vervulde woestijn, »was het Godsrijk reeds op aarde gesticht, en de boden »des vredes hadden reeds menig harte gewonnen voor de »vereeniging, op welke de magt van menschen niets ver»mag. De moederlijke armen der ware Godsdienst hadden »reeds zoo menigen lijder en bezochten uit de dwalingen »gedragen, en hem geplaatst onder de beschutting van den »boom, die de geheele aarde overschaduwen zou. Tot de »geschiedenis van het Godsrijk wenden wij ons nu, om »onzen terneêrgeslagen geest door het gevoel der schoonste »gaven van den H. Geest te verheffen. Zoo lief had God »het diepgezonken geslacht der menschen, dat Hij deszelfs »leven vernieuwde, door de mededeeling van zijn eeuwig, »heilig leven!" — Met deze woorden voert KALKAR ons op den heiligen grond der Evangelische geschiedenis, en geeft ons in eene vrij gelsidelijke orde een overzigt van hare voornaamste bijzonderheden, aanvangende met inleidende opmerkingen over den persoon, het doel en de Evangelische berigten van JEZUS, en van de geboorte des Doopers af doorloopende tot aan de hemelvaart toe. Het standpunt dier voorstelling is zeer geloovig, JEZUS wordt

als Godmensch beschouwd, en al het wonderdadige, dat van Hem verhaald wordt, letterlijk aangenomen, zonder dat eene enkele bedenking gemaakt, veel minder nog voorgekomen of opgelost wordt. Tot verklaring der hoofdzaken is betrekkelijk slechts zeer weinig geleverd. Meestal doet KALKAR weinig meer, dan op levendigen toon verhalen, wat de Evangeliën ook verhalen, terwijl hij dan onder of na die mededeelingen eenige losse opmerkingen maakt, waarvan sommige ongetwijfeld zeer schoon en belangrijk, enkelen zelfs nieuw en oorspronkelijk zijn. Wij kennen de behoeften der toehoorders niet, voor welke hij sprak. Indien zij met de bedenkingen der critiek in de laatste tien jaren niet bekend, of boven dezelve verheven waren, dan moge het hier geleverde voldoende zijn; anders zouden wij daarvoor vreezen, en in dit opzigt dezen arbeid slechts weinig boven dien van BÖCKEL stellen. Meestal kiest KALKAR algemeene uitdrukkingen, en verbergt zich achter oratorische wendingen, waardoor de moeijelijkheden ontdoken worden. Om slechts enkele proeven uit de geschiedenis van JEZUS' kindschheid te noemen: Het veelbesprokene verschil tusschen de beide geslachtslijsten des Heeren wordt naauwelijks vermeld, en in 't geheel niet vereffend. Van de aankondiging der geboorte vinden wij geen letter meer, dan *Luc.* II: 8—14 verhaald wordt, en weinig beter is het met SIMEON en ANNA. De ster der wijzen is »buitengewone teekenen aan den hemel." De bezwaren tegen den kindermoord, of uit het raadselachtige van HERODES' gedrag, of uit het verschil tusschen MATTHEUS en LUCAS in de opgave der woonplaats van JEZUS' ouders, schijnen voor KALKAR niet te bestaan. Dikwijls wordt zijne geheele voorlezing slechts paraphrase der Evangeliën. En waar hij iets meer geeft, daar wordt de vereischte duidelijkheid maar al te dikwijls gemist. Men lese, hetgeen bl. 385 voorkomt aangaande de diepere beteekenis van JEZUS' lijden, en vrage zich af, of men in die duistere, onbepaalde, schijnbaar regtzinnig klinkende uitdrukkingen de Evangelische leer der verzoening zal herkennen: wij voor ons betwijfelen het ten sterkste. De Eerw. Vertaler

heeft wèl gedaan, dat hij hier en daar de leemten van dit geschrift door eenige aanteekeningen heeft trachten te verhelpen; maar hoe vele annotatiën had hij kunnen schrijven, eer het boek geworden was, wat het naar de behoefte onzes tijds wezen moest! Wij blijven er bij, dat eene *omwerking* met een oog op het vaderlandsche publiek meer ware aan te raden geweest.

Onbekend toch aan onze beschaafde Christenen zouden wij het in geenen deele wenschen. Daartoe bevat het te grooten rijkdom van belangrijke gezigtspunten en herinneringen. Soms waren wij bij het lezen verbaasd, hoe zoo veel diepzinnigheid met zoo veel oppervlakkigheid zamen kon gaan. Heerlijk schoon is de beschrijving van *Israëls* karakter in zijne nieuwere geschiedenis, de voorstelling van de zedelijke gesteldheid der dagen, waarin CHRISTUS optrad, en de vergelijking van EZRA met MOZES, menschkundig de voorstelling van het gedrag en de handelwijze van PILATUS, en — hoe kort ook — rijk aan aanleiding tot dieper nadenken is het medegedeelde aangaande JEZUS' leerwijze, de keuze der Discipelen, de Supra-naturalistische verklaring der bezetenheid, en de terugblik op het geheel van JEZUS' leven, na de beschrijving zijns doods. Jammer, dat ook het aesthetische der uitdrukking, dat wij hier vaak met welgevallen gadeslaan, niet altijd zuiver bewaard is. Zoo heet NATHANAËL »de eerste bloesem der »Evangelische gemeenschap." De wonderen zijn »enkele »daadzaken van een hooger leven, in den kring der ein»digheid neêrgedaald," en wij zouden meer dergelijke phrasen kunnen noemen. Dat de Schrijver bij het Maccabeeuwsche tijdperk en de regering van HERODES naar evenredigheid uitvoeriger stilstaat, dan bij vele der merkwaardigste gebeurtenissen uit JEZUS' leven, moet waarschijnlijk daaruit verklaard worden, dat hij de eersten als minder bekend vooronderstelde, schoon zeker de laatsten belangrijker waren en grondiger behandeling verdienden.

Kortom, *naast* vele andere geschriften over de geschiedenis des Bijbels kunnen de Voorlezingen van KALKAR gerustelijk worden aanbevolen, om de bijdragen, die zij

leveren tot kennis van het Symbolisch en Theocratisch karakter der gewijde verhalen, maar *in plaats van*, of *boven* anderen, die tot *regt verstand* van den inhoud des Bijbels ook in ons vaderland belangrijke mededeelingen bevatten, zouden wij ze niet gaarne aanprijzen willen. De Vertaler heeft zich, behoudens enkele Germanismen (zoo als *reden* van JEZUS, voor *redevoeringen* of *redenen*) vrij gelukkig van zijne taak gekweten, en verdient onzen dank. Moge het werk naar den wensch des Schrijvers bijdragen, om de overtuiging te versterken: »dat de Bijbel de geschiedenis »van éene heilige kerk bevat, wier hoeksteen CHRISTUS »is; dat het gebouw, hetwelk wij op het fundament der »Profeten hebben zien optrekken, thans voleindigd is, door »Hem, die de ware bouwmeester is; dat de beelden, die »duistere toespelingen bevatten, nu duidelijke afbeeldingen »zijn geworden van den grooten Koning, wiens staf en »schepter met regtvaardigheid is versierd, en wiens uitgang »van eeuwigheid is."

Gedachtenisviering van vijfentwintigjarige Evangeliebediening te Made en Drimmelen, gehouden den 13 *April* 1845, *door* P. A. GILTAY, *Predikant aldaar. Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. 1845. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl.* *f* :-30.

De regt eerwaardige GILTAY, die zich door meer dan eene voortreffelijke leerrede omtrent de vaderlandsche kerk in het algemeen en zijne gemeente in het bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt, heeft beide door de uitgaaf dezer gedachtenisrede wederom aan zich verpligt. Zij kenmerkt zich niet door sierlijkheid van stijl, schoonheid van beelden en vernuftige wendingen (en daardoor moest zij zich, voor eene eenvoudige landgemeente gehouden en bepaaldelijk voor haar in het licht gegeven, niet onderscheiden); maar niemand zal haar orde, fikschheid van bewerking, regt Evangelische voorstelling der waarheden, eenvoudigheid en hartelijkheid betwisten. — Na eene gepaste In-

leiding en een krachtig gebed, en eene korte maar zinrijke verklaring van den tekst (*Eph.* III: 20, 21) toonde hij aan, dat hetgeen PAULUS, met de woorden van vers 20, in God roemde, ook door zijne gemeente in God geroemd kon worden. Vervolgens onderhield hij haar, naar aanleiding van vs. 21, over het beantwoorden aan hare en zijne verpligting om met PAULUS God te verheerlijken, en eindelijk besloot hij met bijzondere toespraken, waaronder die aan den Heer L. BLANKENBIJL, een man van groote verdiensten, hoofd der lagere en eener bloeijende kostschool te *Drimmelen*, uitmunt. De Aanteekeningen, achter de leerrede gevoegd, geven haar vooral eene blijvende waarde en zijn voor de kerkelijke geschiedenis niet zonder belang. Wij wenschen den Heer GILTAY geluk met zijne wèl volbragte taak en bidden, dat God hem nog lang in staat stelle om zijne gemeente door voorbeeld, woord en schrift nuttig te zijn. Wij prijzen de gemeente gelukkig, die zulk een' leeraar bezit, en zijn overtuigd, dat zij dien schat hoog zal blijven waarderen.

Iets over de geschiedenis en de waarde der Schedelleer. Eene Voorlezing, gehouden voor eenen kring (van) beschaafde toehoorders, door L. CHOULANT, *Hoogleeraar te Dresden. Uit het Hoogduitsch vertaald, en met eenige aanteekeningen en twee houtsneêfiguren vermeerderd. Te Amsterdam, bij* J. Noordendorp. 1845. *In gr.* 8*vo. VI en* 58 *bl. f* :-70.

Wanneer mannen, die in de wetenschap hoog staan, hunne kunde aanwenden, om verlichte denkbeelden, vooral omtrent onderwerpen van natuurkundigen in het bijzonder van anthropologischen aard, bij een, schoon niet geletterd, maar toch beschaafd publiek te verbreiden, zoo moeten wij dergelijke pogingen van ganscher harte toejuichen; maar vooral wekt het onze belangstelling, wanneer zoodanige mannen het ondernemen, heldere en onbevangene voorstellingen te geven omtrent onderwerpen,

welke jaren lang genoegzaam alleen door kwakzalvers of halfgeleerden werden behandeld, en daardoor aan den eenen kant bij het wetenschappelijk en gezond oordeelend, dus bij het kleinste gedeelte van het publiek in minachting zijn geraakt, aan den anderen kant bij het groote, niet denkende publiek tot de grofste dwaalbegrippen, tot bijna middeneeuwsche wondervoorstellingen, ja niet zelden tot liefdelooze veroordeelingen aanleiding hebben gegeven. De met roem bekende Hoogleeraar L. CHOULANT, dien wij uit zijne schriften kennen, als den uitstekenden arts, als den ijverigen onderzoeker op het gebied van de geschiedenis der geneeskunde, als den kritischen kenner van de schriften der oudere geneeskundigen, heeft meer dan eens zich aan deze moeijelijke taak gewaagd. Voor eene gemengde vergadering van mannen en vrouwen uit den beschaafden stand heeft hij vroeger (in 1834 en 1835) voorlezingen gehouden over de natuurlijke geschiedenis van den mensch, over de zinnen en over de willekeurige beweging: later heeft hij over het dierlijk magnetismus en over de kranioskopie verhandeld. Alleen de verhandelingen over beide laatstgenoemde onderwerpen kent Ref. door eigene lectuur. Ref. was verlangend, te weten, hoedanig oordeel een man als CHOULANT, van wien men vooronderstellen mogt, dat hij vrij was zoowel van mysticisme, als van materialisme, vellen zoude over onderwerpen, aan welken zoo langen tijd, als 't ware bij voorkeur, ongeloof, bijgeloof en vuige winzucht zich hadden laten gelegen liggen. Na de lezing van beide verhandelingen ondervond Ref. eene groote mate van bevrediging; hoezeer meer na de lezing van die, welke het onderwerp onzer tegenwoordige aankondiging uitmaakt, dan van die over het dierlijk magnetismus. Waarschijnlijk is de reden hiervoor daarin gelegen, dat de kranioskopie meer voor eene wetenschappelijke behandeling vatbaar is, dat men haar op eenen zuiver natuurkundigen grondslag kan opbouwen, al moge men dan ook verder bij die opbouwing nog aan vele mistastingen blootgesteld blijven; terwijl het magnetismus, indien het bestaat, hoogstens als een pathologisch verschijnsel van dat

gedeelte onzer organisatie, welks ziekten met de meeste duisternis omhuld zijn, kan beschouwd worden, en de gelegenheid zich slechts zelden aan den onbevooroordeelden onderzoeker aanbiedt, hetzelve in deszelfs zuiveren, van alle bedriegerijen ontblooten vorm waar te nemen.

De eerste bladzijden der boven aangekondigde verhandeling dienen, om den lezer [de hoorders] eenigzins op het standpunt te brengen, van uit hetwelk de Hoogleeraar de zaak wenscht te beschouwen. Hij maakt opmerkzaam op den verschillenden aanleg der menschen: opvoeding en omstandigheden alleen zijn niet in staat, dit verschil te weeg te brengen, maar wij zijn reeds van natuur *individuen*. Doch »hoe verschillend men ook over de natuur van den mensch moge oordeelen, voor allen staat de stelling onveranderlijk vast, dat het geestelijke met het ligchamelijke evenredig verbonden is, en dat er geene geestelijke kracht en geene geestelijke vorming bestaat, die niet aan eene ligchamelijke voorwaarde onafscheidelijk is verbonden. Want eerst door die verbinding van het geestelijke en ligchamelijke ontstaat het *individu*, de persoon, dat onscheidbare geheel, hetwelk wij met den naam MENSCH bestempelen." Evenwel is het geringste aantal dezer ligchamelijke gesteldheden, welke met het geestelijke in zoo naauw verband staan, voor ons te herkennen; de meesten zijn in het diepste der ligchamelijke bewerktuiging verscholen. Echter zijn er toch ook vele, welke door het oog en oor van iemand kunnen waargenomen worden en derhalve *teekenen van den inwendigen toestand* vormen. Hiertoe behoort de *taal*, de *toon*, het *gebaar*, welke over het algemeen slechts teekenen van voorbijgaande gesteldheden der ziel opleveren, schoon toch ook in alle drie iets blijvends is; het *gelaat*, waarin noch het blijvende, noch het veranderlijke de bovenhand heeft, maar beide als 't ware even veel gelden, en eindelijk de *schedel*, welke als een blijvend, slechts door het verloopen van het leven zelf veranderlijk deel, tot een vrij zeker zinnebeeld (*symboliek*) van het inwendige dient, om het blijvende in den menschelijken geest te raden. De Hoogleeraar gaat vervolgens

over tot de beschouwing van het beenstelsel en wel hoofdzakelijk onder twee gezigtspunten: de beenderen »zijn deels de vaste werktuigen voor de beweging, en zijn onder deze de gewigtigste deelen, naar welke alle andere zich voegen en aan welke zij zich aanhechten moeten; deels verschaffen zij omhulsels voor gewigtiger werktuigen, dan zij zelve zijn, en op deze plaatsen zijn zij ondergeschikt, van de andere deelen afhankelijk." In het eerste opzigt heeft het beenstelsel deszelfs hoogste ontwikkeling in de *hand* bereikt, in het tweede in den schedel. »Zoodra men dus uit de gedaante van het been op den toestand van den geest gevolgtrekkingen wilde maken, het beenstelsel dus als *zielkundig zinnebeeld* gebruiken wilde, moest men noodzakelijk op beide genoemde deelen, op de hand en den schedel, stooten." Hierdoor ontstond reeds vroeg de *chiromantie*, *handwaarzegkunde;* later de *kranioskopie*, *schedelleer*. Door eene korte beschrijving der eerstgenoemde kunst wijst de Schrijver het ijdele en beuzelachtige derzelve aan. »Geheel anders is het gelegen met de leer der beteekenis van de vormen des schedels, met de kranioskopie, want daar aan den schedel het been het ondergeschikte en van iets hoogers afhankelijke deel is, daar aldus uit deszelfs vorm de vorm van dat hoogere, uit de gedaante van den schedel de gedaante der hersens als eigenlijk werktuig der ziel afgeleid kan worden, zoo is het mogelijk, uit de gedaante van den schedel eene gevolgtrekking te maken over [tot] de bewerktuiging van den geest, en de schedelleer neemt hare plaats in onder de ernstige wetenschappen, hetgeen met de handwaarzegkunst nimmer het geval kan zijn." Menigeen zoude uit deze woorden kunnen afleiden, dat de Hoogleeraar de waarde van de schedelleer te hoog stelt. Eene oplettende lezing van de volgende bladzijden zal voldoende zijn, om den Schrijver van deze beschuldiging vrij te pleiten, daar uit dezelve blijken zal, hoedanig hij die wil beoefend hebben.

(*Het overige hierna.*)

Leerboek der Algemeene Ontleedkunde, toegepast op de Natuur en Ziektekunde van den Mensch, door L. MANDL, *Dr. in de Geneesk. enz. Uit het Fransch vertaald en met eenige Aanmerkingen voorzien door* J. G. KLOPPERT, *Officier van Gezondheid der 2de Klasse, en Doctor in de Genees- en Verloskunde. Met* 5 *Platen. II Deelen. 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1844. *In gr.* 8*vo.* 542 *bl. f* 6-:

Eene daadzaak is het, dat voor geneeskundigen de algemeene ontleedkunde onontbeerlijk is. En evenwel is het onloochenbaar, dat deze belangrijke tak van studie, onder ons, gedurende een aantal jaren een onbeploegd veld gebleven is, ja dat de algemeene ontleedkunde voor de meesten een ijdele naam was. Het was dus, volgens de meening van den Vertaler, een nuttige arbeid, een werk, over algemeene ontleedkunde handelende, in onze moedertaal over te brengen. Aangenomen, dat dit eene waarheid zij, zoo betreurt Ref. het, dat de keuze juist op het aangekondigde werk gevallen is; daardoor zal immers het vooruitzigt afgesneden zijn, om een werk in onze taal te bekomen, dat geheel aan de eischen der tegenwoordige wetenschappen voldoet. Wenschelijker ware het Ref. toegeschenen, indien één der Duitsche ontleedkundige handboeken ware vertaald geworden. *Duitschland* bezit op dit oogenblik verschillende dergelijke, welke boven dit wel den voorrang verdiend hadden. De strekking van dit Tijdschrift laat niet toe, om dit handboek (beter vertaald door handleiding) te analyseren; dit onderzoek zoude te ver heen leiden. Ref. stoot al dadelijk op eene belangrijke leemte; want hij vraagt het den onbevooroordeelde naar geweten af, kan men de mikroskopische ontleedkunde van de algemeene ontleedkunde scheiden? Zijne meening is, neen; de eene is een uitvloeisel van de andere, en daarom mag zij niet afzonderlijk behandeld worden. Wanneer dus MANDL's algemeene ontleedkunde zal bestudeerd wor-

den, zal men genoodzaakt zijn, zijn werk over mikroskopische ontleedkunde allereerst in de Fransche taal te bestuderen. Dit is wel de hoofdreden, waarom Ref. het betreurt, dat door den Vertaler niet meer op de behoefte en vereischte eener vertaling gelet is; daardoor heeft hij eenen nutteloozen arbeid verrigt, want de toekomstige geneeskundige, voor wien dit werk voornamelijk geschreven is, heeft aan dit werk als volledige handleiding niet genoeg.

Overigens is de Vertaler zeer goed voor dezen arbeid berekend, want waarlijk het is geene gemakkelijke taak, de gedachten van den oorspronkelijken Schrijver over dusdanig onderwerp zuiver mede te deelen.

Het geheele werk bestaat uit twee Deelen en is in twee hoofdafdeelingen verdeeld; in de eene worden de algemeene eigenschappen van de bewerktuigde stelsels medegedeeld, terwijl in de andere de beschrijving volgt van de bewerktuigde stelsels. Achter aan het werk vindt men verschillende bijgevoegde noten, welke betrekking hebben op latere onderzoekingen en tot aanvulling van het vroegere dienen, in zooverre deze onderzoekingen nog niet bekend waren, tijdens het eerste gedeelte geschreven werd. Overigens is het werk geheel in toepassing gebragt met de natuur- en ziektekunde van den mensch. Vijf goed uitgevoerde platen zijn achter het werk tot opheldering gevoegd. Kwamen er niet zoo vele zinstorende drukfeilen in het werk voor, dat wel eenigzins door eene aan het einde bijgevoegde lijst van errata verholpen is, Ref. zoude niet aarzelen de uitvoering goed te noemen.

Niettegenstaande al deze gemaakte aanmerkingen hoopt Ref., dat de studerende jeugd dit werk tot handleiding zal gebruiken; vooral indien de Vertaler er toe mogt besluiten, om ook MANDL's mikroskopische ontleedkunde in onze taal over te brengen; dan zal men *tot begin* eene zeer goede leiddraad hebben. Ref. hoopt dan ook, dat het doel van den Vertaler bereikt worde, om daardoor namelijk mede te werken, dat de algemeene ontleedkunde

hier te lande niet zoo flaauwhartig beoefend worde, als zulks tot nog toe het geval was.

..m...

De Sterrenhemel verklaard door P. KAISER, *Hoogleeraar te Leiden.*

Het Uitspansel en deszelfs Werelden, door den Hoogleeraar J. J. VON LITTROW, *Directeur van het K. K. Observatorium te Weenen.*

(*Vervolg en slot van bl.* 27.)

Terugkeerende tot het werk van Prof. KAISER merkten wij bij de melding van de *massa's* en digtheden der planeten op, waarvan noch hij, noch VON LITTROW, noch, voor zoo ver wij weten, iemand melding maakt, dat, met uitzondering van de aarde, het aantal wachters in eene soort van omgekeerde evenredigheid schijnt te staan tot de digtheid der hoofdplaneet. Wanneer de Schrijver zegt, dat de ligchamelijke grootte der zon 13,000,000 maal die der aarde bevat (bladz. 91) is dit kennelijk eene drukfout, en wanneer hij zegt, dat Mercurius, Venus, de aarde en Mars in digtheid zeer na met elkander overeenkomen, lijdt dit ten aanzien van de eerste planeet nog al uitzondering, daar deze volgens VON LITTROW (bladz. 324) 3,61 bedraagt, de aarde = 1. Van deze verhouding wijkt Jupiter, schoon in omgekeerden zin, niet zoo veel verder af. — Nu volgt de afzonderlijke beschrijving van de zon en de planeten, en in een afzonderlijk hoofdstuk van de maan en de overige wachters. Dit een en ander is kort, maar zaakrijk, en hetgeen wij naauwelijks behoeven te zeggen, geheel vrij van die ijdele, buiten de waarnemingen omloopende bespiegelingen en gissingen, waardoor de sterrekundigen zelve wel eens schuldig zijn geweest aan het veroorzaken van het bespotten hunner wetenschap. Het zij ons hier wederom vergund eene kleine misstelling te verbeteren. De Hoogleeraar zegt, bladz. 117, dat »Mars bij den eenen tegenstand met de zon tweemaal verder, dan bij den anderen van ons kan verwijderd wezen." Wanneer men van den grootsten zons-afstand van Mars, 34,77 millioenen mijlen, aftrekt den kleinsten der

aarde, 20,53 m. mijlen, dan bekomt men den grootsten afstand van Mars en de aarde bij de oppositie = 14,24 m. mijlen. En van den versten zonsafstand van Mars in zijn *perihelium*, 28,85 m. mijlen, dien der aarde in haar *aphelium*, 21,23 m. mijlen aftrekkende, bekomt men 8,62 m. mijlen, hetgeen nog al wat meerder is dan de helft van het vorige getal. Ook zegt de Heer KAISER, bladz. 177, dat de waarneming der wachters van Jupiter weleer zeer groote diensten aan de sterrekunde heeft bewezen. Wij hadden — altijd voor degenen, voor wie het boek bestemd is — wel eenige nadere aanwijzing dier diensten verlangd; vooral, dat men door dezelve het eerst de *aberratie* van het licht, waarover hij vroeger gesproken had, heeft leeren kennen. En bij gelegenheid, dat de Schrijver melding maakt van de wachters van Uranus, ontstond bij Ref. weder de meermalen bij hem opgekomen vraag: wat is er toch van eene teruggaande beweging der wachters van Uranus? Die wordt hier en daar geleerd. In het waarlijk niet oppervlakkige werk van Miss M. SOMMERVILLE, *over het verband der Physische wetenschappen*, Ned. vert. bladz. 29: »Hunne bewegingen »leveren het zonderlinge verschijnsel op, dat zij teruggaand »zijn, of van het oosten naar het westen loopen, terwijl alle »de planeten en de andere satellieten zich in de tegengestelde rigting bewegen." Maar misschien rekent men deze *autoriteit* niet genoeg. Sir J. F. W. HERSCHEL schrijft (*Handl. bij de beoefening der Sterrekunde*, uit het Eng. door Prof. J. W. RAMBINS, D. II, bl. 134): »In deze loopbanen is »hunne beweging teruggaande; dat is te zeggen, wanneer »hunne standplaatsen op de Ecliptica geprojiciëerd worden, »ziet men, dat zij niet voortgaan *van het westen naar het* »*oosten* rondom het middelpunt van hunne hoofdplaneet, »zoo als zulks het geval is met alle andere planeten en »wachters, maar juist in eene tegenovergestelde rigting." En daarbij voegt de Schrijver de volgende aant.: »Deze geheel afwijkende bijzonderheden, welke aan het uiteinde »van ons planeetstelsel voorkomen, als om ons voor te bereiden tot grootere afwijkingen van alle regels in andere »stelsels, welke ooit door ons zullen ontdekt worden, steunden tot hiertoe alleen op het getuigenis van derzelver ontdekker, die dezelve alleen gezien had. Dan ik ben zoo »gelukkig om uit mijne eigene waarnemingen, van 't jaar »1828 af, op de meest afdoende wijze de door mijnen vader

»verkregen uitkomsten te kunnen bevestigen." Prof. KAISER spreekt er niet van, maar hij maakt ook zelfs bij de komeet van HALLEY van geen terugloopen melding, en zal zeker in de *Beschrijving* verklaren, wat men door regt- en terugloopen verstaat; maar in zijne boven aangehaalde redevoering zeide hij (bladz. 19): »dat alle ligchamen van ons »zonnestelsel zich, in denzelfden zin (in dezelfde rigting?), »van het westen naar het oosten bewegen;" en VON LITTROW zegt herhaaldelijk hetzelfde van *alle* ligchamen van ons zonnestelsel, planeten namelijk *en wachters* (bladz. 501, § 102, 526, § 149, 658, § 234 — waar verkeerdelijk aangehaald is § 140, hetwelk 102 moet zijn —), dat zij van het westen naar het oosten loopen. Ref. die deze zes kleine voorwerpen nooit gezien, veel minder waargenomen heeft, vraagt daarom: wat er van deze zaak zij?

Van de komeet van HALLEY sprekende, zegt de zedige Hoogleeraar alleen: »Men heeft zich onbegrijpelijk veel »moeite getroost om vooruit den weg te bepalen, welken »deze komeet bij hare verschijning in het jaar 1835 aan den »hemel zoude afleggen, en die verschijning heeft eene nieuwe »en verbazende proef gegeven van de hoogte, tot welke »onze kennis van de zamengestelde beweging van dat he»mellicht gestegen is." Wij achten ons verpligt, hier met een woord te herinneren, dat van alle sterrekundigen, wier arbeid is bekend geworden, de Heer KAISER verre het allernaast den tijd van doorgang door het *perihelium* heeft voorspeld, met een niet noemenswaardig verschil, hetwelk nog niet aan hem, maar aan het niet *volkomen* bekend zijn van de hoegrootheid van *alle* perturbatiën is toe te schrijven. Nopens de komeet van ENCKE zegt hij: »Men heeft »bij deze komeet eene langzame vermindering in haren om»loopstijd opgemerkt, die het waarschijnlijk maakt, dat de »ruimte van ons planetenstelsel vervuld is met eene zeer »fijne veerkrachtige vloeistof, die aan de beweging der »komeet eenigen wederstand biedt." Oppervlakkig zou het schijnen, dat *wederstand* aan de beweging geene vermindering maar vermeerdering van den omloopstijd moest te weeg brengen. Daarom had de reden van het tegendeel voor minkundigen wel met een woord mogen gezegd zijn.

Nadat dan alles, wat de bekende ligchamen van ons zonnestelsel betreft, met de grootste duidelijkheid en beknoptheid is voorgedragen, gaat de Hoogleeraar over tot *de hoo-*

gere streken des hemels, en wel eerstelijk tot de vaste sterren en derzelver *parallaxis*. Wij vernemen hier eene ontdekking, die nog geheel nieuw, en die, zoo ver wij weten, nog niet ter kennis van ons publiek is gebragt, gelijk zij dan ook in de vertaling van VON LITTROW, hoewel *na* het andere boek uitgekomen, niet vermeld wordt. Wij achten haar nog belangrijker, dan de ontdekking van Uranus. Het is namelijk aan BESSEL en STRUVE, geholpen door de allervoortreffelijkste werktuigen van onzen tijd, door FRAUNHOFER vervaardigd, gelukt, ieder van eene vaste ster de *parallaxis* te bepalen. De eerste — want van deze geheel nieuwe, gewigtige ontdekking zullen velen onzer lezers gaarne iets vernemen — bevond na eenen arbeid van eenige jaren, dat eene ster, die wegens vroegere onderzoekingen reeds zijnen naam droeg, 592,200 malen verder, dan de zon, bij gevolg ruim 12 billioenen mijlen van ons verwijderd is. STRUVE, een der grootste sterrekundigen van onzen leeftijd, vond omstreeks denzelfden tijd eene andere, die 771,400 maal verder, dan de zon, of 16 billioenen mijlen van de aarde afstaat. De eerste afstand wordt door het licht in $8\frac{1}{4}$, de laatste in $12\frac{1}{2}$ jaar eerst doorloopen. Geene dezer twee sterren wordt nader aangeduid. Is de eerste ook 61 in de Zwaan, en de andere *Wega*? Wij maakten boven opmerkzaam op de naauwkeurigheid der tegenwoordige *analysis;* nu verneme men de onbegrijpelijke fijnheid der waarneming. »Wil men zich," schrijft KAISER, »de reden duidelijk maken, waarom het bepalen van de jaarlijksche parallaxis van eene ster en dus ook van haren afstand, zoo uiterst moeijelijk is, dan beschouwe men een hoofdhaar op den afstand van het oog waarop men dit het scherpst ziet, d. i. voor gewone oogen op eenen afstand van 10 Rijnl. duimen. Dit hoofdhaar zal zich nu onder eene zeer geringe dikte vertoonen, maar die dikte is 220 malen grooter dan de schijnbare lengte van het kringetje, dat de jaarlijksche parallaxis der ster van BESSEL, en 300 malen grooter dan de lengte van het kringetje, dat de jaarlijksche parallaxis der ster van STRUVE uitmaakt. Niet dan de volkomenste kijkers kunnen zoo kleine ruimten aan den hemel zigtbaar maken, en om de wezenlijke grootte van zulke nietige ruimten met juistheid te doen uitmeten zijn de grootste en volkomenste werktuigen van den tegenwoordigen tijd naauwelijks toereikende." Het begin der IVde Afdee-

ling van VON LITTROW's werk doet nog nader zien, welk eene onoverziembare moeite het inhebbe, zulke fijne werktuigen te vervaardigen, maar kortheidshalve moeten wij dit voorbijgaan. Doch met een woord zij hier herinnerd, dat deze ontdekking van den afstand van twee vaste sterren niet alleen eene zaak is, aan welker mogelijkheid men nog voor eenige jaren zou hebben gewanhoopt, maar ook eene zaak van vele belangrijke gevolgen. *Voorerst* heeft zij onze kennis van de uitgebreidheid des sterrenhemels vermeerderd, en doen zien, dat, welke grootsche gedachten men daarvan had, die nog beneden de werkelijkheid bleven. Uit de waarneming en berekening volgde, dat geene vaste ster nader aan onzen aardbol stond, dan 200,000 malen den afstand tot de zon, of 4 billioenen mijlen, en het algemeene gevoelen was, dat die dan ook niet *veel* grooter zou zijn. Intusschen blijkt nu, dat de naaste vaste ster (immers men heeft, ondanks de zorgvuldigste waarnemingen, geene nadere kunnen vinden) nog driemaal zoo ver van ons verwijderd is, dan men dacht, dat zij ongeveer zijn zoude. *Ten tweede* is de ster van BESSEL eene dubbele ster, waar de eene om de andere wentelt. Daar men nu den afstand kent, weet men ook, dat de middellijn der baan, die de eene ster om de andere beschrijft, 50 maal grooter is, dan de middellijn der baan van de aarde om de zon. Den omloopstijd heeft men door waarneming van een gedeelte op 500 jaren begroot, en ofschoon nu al deze grootheden zeker nog wel eenige verbetering behoeven, volgt er uit, dat de *massa's* dier twee sterretjes, te zamen genomen, ruim de helft van die der zon bedragen, eene bepaling, die men vroeger voor onmogelijk zou hebben gehouden. BESSEL's ontdekking heeft ons dus veel nader gebragt aan de bepaling van de *massa's* der hemelligchamen buiten ons zonnestelsel. *Ten derde;* door redeneringen, die wij hier niet kunnen mededeelen, bevindt men, dat de dubbele sterren, voor zoo ver die zijn waargenomen, en dat zijn honderden, alle veel verder van ons verwijderd zijn, dan de ster van BESSEL, al stelt men hare grootte veel meer, dan die der zon. Daar nu die voorwerpen tot de naast bij gelegene vaste sterren behooren, zoo volgt daaruit, dat de zon, die anderhalf millioenen malen grooter is, dan de aardbol, zeer waarschijnlijk tot de *kleine* sterren behoort. *Ten vierde* heeft ons de ontdekking van den afstand der ster van BESSEL doen oordeelen over de eigenlijke waarde der bena-

ming: *vaste* sterren. De *theorie* leerde wel, dat zij zich moeten bewegen; men bemerkte wel eene eigene beweging aan sommigen, die noch door *aberratie*, noch door eenige andere dergelijke van de aarde afhankelijke verbetering te verklaren was; maar men kende van geene de snelheid; volstrekt en naauwkeurig kennen wij die van BESSEL's ster ook wel niet, omdat wij er de juiste rigting niet van kunnen waarnemen, maar dit weten wij toch, dat deze beweging niet minder zijn *kan*, dan 330 millioenen mijlen in het jaar. En zulk een ligchaam noemen wij stilstaande!

Van de dubbele en meervoudige sterren sprekende, schetst KAISER derzelver belang, vroegere waarnemingen en jongste nasporingen van STRUVE, die met onvermoeide vlijt eene reeks van jaren aan de naauwkeurigste lijsten dezer hemelligchamen besteed, en daardoor voor volgende tijden een' onschatbaren grondslag van vergelijking gelegd heeft. Daarna wordt gehandeld over de eigene beweging der vaste sterren, zoo de schijnbare, die ontstaat door de beweging onzer zon met hare planeten en kometen in de ruimte, als de ware. Ten aanzien der eerste wordt regt gedaan aan den arbeid van ARGELANDER, die door het waarnemen der beweging van 500 sterren ongeveer tot hetzelfde resultaat kwam, als 50 jaren vroeger door den ouderen HERSCHEL met scherpzinnigheid uit de toen bekende bewegingen was afgeleid, waarbij wij weder bekend gemaakt worden met eene zeer nieuwe en schitterende ontdekking van STRUVE, die de snelheid dezer beweging met zeer hooge waarschijnlijkheid op 30 millioenen mijlen jaarlijks heeft bepaald. Kort, maar juist is hetgeen medegedeeld wordt over de veranderlijke sterren, benevens over den melkweg en het zigtbare heelal, waarbij natuurlijk de nasporingen der beide HERSCHEL's worden vermeld, en besloten met de erkentenis, dat al ons weten en nasporen hier slechts het gissen van een stukske der zaak is, maar dat het bijeenvoegen van het bekende, ofschoon niet toereikend om ons juiste begrippen te geven aangaande onzen sterrenhemel, echter voldoende is om ons met den ootmoedigsten eerbied jegens den Schepper te vervullen. Nog dieper in de ongemeten ruimte des heelals brengt ons het laatste hoofdstuk, over de nevelvlekken en sterrehoopen. Hier wordt eene korte beschrijving gegeven van die verschijnselen, die wij ook gaarne door enkele afbeeldingen hadden zien opgehelderd, te meer, omdat het velen van hen, voor

wie dit boek bestemd is, niet ligt gebeuren zal in de gelegenheid te zijn, de onderscheidene soorten van nevelvlekken zelve aan den hemel waar te nemen (*). Die soorten zijn volgens KAISER: zeer uitgebreide nevelvlekken; gewone nevelvlekken; planeetvormige nevelvlekken; ringvormige nevelvlekken; stervormige nevelvlekken; nevelsterren; oplosbare nevelvlekken; sterrehoopen, en dubbele en veelvoudige nevelvlekken. Bij VON LITTROW is de hoofdverdeeling van HERSCHEL vermeld, van verscheidene nevelvlekken de plaats opgegeven, vooral van die, welke met eenen middelmatigen kijker nog al gemakkelijk te vinden zijn, en eene beschrijving en afbeelding van verscheidene dezer voorwerpen gegeven.

Een klein gedeelte van *het uitspansel en desselfs werelden* van VON LITTROW (over de storingen) hebben wij boven vermeld; doch behooren ook van dat werk een beknopt overzigt te geven. Het bestaat uit *vier* hoofdafdeelingen, eene *beschouwende*, *beschrijvende*, *natuurkundige* en *werkdadige* sterrekunde. De eerste heeft ten doel, *de algemeene verschijnselen in het wereldruim te doen kennen*, en handelt dienvolgens over de gedaante der aarde, hare dagelijksche en jaarlijksche beweging, met het daaruit ontstane verschilzigt der hemelligchamen, derzelver afstand van ons, de *aberratie* van het licht als regtstreeksch bewijs voor de beweging der aarde; en voorts over het door die beweging ontstaande verschil van jaargetijden. De verschillende gevoelens van PTOLEMEUS, de *Egyptenaren*, TYCHO BRAHÉ en COPERNICUS over het planetenstelsel worden daarna opgegeven met verdediging van het laatste; de wetten van KEPLER; gevolgen der beweging; iets over de maan en de overige planetenwachters; de verschijnselen van *refractie*, *praecessie* en *nutatie*, benevens het gebruik van de hemel- en aardglobe. Zoo als men ziet wordt hier, bij al het belangrijke der zaken, wel wat veel door elkander gehaald, en dat zal ook de aanmerking zijn van ieder, die de lezing dezer afdeeling heeft ten einde gebragt. Maar men zal met ons terugkomen van het als aanmerking te laten gelden, bij

(*) Tijdens de Heer Opsteller van dit verslag dezen zijnen wensch ternederschreef, was het IIde Deel van het werk des Hoogleeraars nog niet in het licht verschenen; in hetzelve is aan dien wensch voldaan.

het overzigt van het geheel, en dan bemerken, dat hier de verschillende grondslagen gelegd worden, waarop de Schrijver verder voortbouwt. De tweede hoofdafdeeling bestaat in *plaatsbeschrijving van het heelal*, en geeft alzoo een overzigt van hetgeen men volgens de laatste ontdekkingen weet van de zon, de planeten, de maan, de andere wachters, de kometen, de vaste sterren, de dubbele en meervoudige sterren, de sterregroepen en nevelmassa's in het wereldruim; dit gedeelte komt alzoo overeen met het grootste van het werk van den Hoogl. KAISER. Het spreekt van zelf, dat de zon en de maan hier de uitgebreidste plaats innemen, van de laatste met opgaaf der nieuwste waarnemingen van BEER en MÄDLER, en bijvoeging van afbeeldingen en beschrijvingen der merkwaardigste vlekken, waarvan wij boven reeds met een woord hebben gesproken. Men kan zich hier moeijelijk *geheel* van gissingen onthouden; echter komt den bedachtzamen Schrijver de lof toe van daarmede de grootste voorzigtigheid in acht te nemen, en zijn hier en daar spottende toon verraadt genoeg, waaraan hij geen gewigt wil hebben gehecht. Dat bij het schrijven van het werk nog van niet éene ster de *parallaxis* en bij gevolg de *afstand* bekend was, en ook de Vertaler nog niet met de door den Leidschen Hoogleeraar medegedeelde ontdekkingen schijnt bekend geweest te zijn, zeiden wij reeds. De *derde*, als wij hij vergelijking mogen spreken, in ons oog voortreffelijkste afdeeling des werks, beschouwt *de wetten voor de bewegingen in de wereldruimte*. Daar de lezer van het werk reeds in de *eerste* afdeeling met de wetten van KEPLER is bekend gemaakt, zoo gaat de Schrijver hier uit van de *theorie* der algemeene zwaarte, door NEWTON ontdekt, waarbij wij echter wel gewenscht hadden, dat de Vertaler iets gezegd had — hetgeen nog wel eens nader en opzettelijk, zonder den roem van den onsterfelijken NEWTON in het minste te verkorten, verdient ontwikkeld te worden — van onzen CHRISTIAAN HUYGENS, die slechts éene schrede van die schoonste aller vroegere en latere wetenschappelijke ontdekkingen verwijderd bleef, en aan wiens verdiensten hieromtrent onlangs door den Heer REYNA in zijne *verhandeling over den ring van Saturnus*, en ook vroeger door den Hoogl. KAISER in zijne meer aangehaalde *redevoering*, bladz. 61, regt is gedaan. Uit de *theorie* der algemeene zwaarte nu wordt afgeleid de bepaling van de *massa's* en digtheden der

planeten, derzelver *elliptische* banen, en de storingen, die zij in hun doorloopen daarvan ondergaan, waarover boven breedvoeriger. Voorts de gedaante en dampkringen der planeten, de eb en vloed der zee, en een soortgelijk verschijnsel, eerst kortelings aangewezen, in den dampkring, met nog eenige andere merkwaardige gevolgen van de storingen der planeten, als: *libratien* en honderdjarige veranderingen in de wenteling der maan; de storingen der kometen door de planeten en den ether, waarbij, dunkt ons, had mooten opgemerkt zijn, dat blijkens de fijnste waarnemingen de kometen wel aanmerkelijke storingen ondergaan, maar op de planeten en zelfs op de veel kleinere wachters geene de minste merkbare storing uitoefenen, en zelfs de komeet van 1770 midden tusschen de wachters van Jupiter is doorgegaan, zonder in dezer beweging eenige de minste merkbare stoornis te weeg te brengen, terwijl de baan en omloopstijd der komeet aanmerkelijk werden gewijzigd, waaruit volgt, dat de *masse's* der kometen in vergelijking der andere genoemde ligchamen als het ware onmerkbaar klein zijn, hetgeen ook daaruit reeds blijkt, dat de standplaatsen der planeten altijd aan de berekening beantwoorden, zonder dat men daarbij op de vele honderde kometen, die tot ons zonnestelsel behooren, eenige acht geeft. Er wordt bijgevoegd, wat dan nu na deze storingen als onveranderlijk in het zonnestelsel overblijft, t. w. de as der aarde, de lengte van het etmaal, of de tijd der aswenteling, de groote assen der loopbanen van de planeten (waarbij iets over de oorspronkelijke temperatuur der aarde). De beide laatste hoofdstukken behandelen het stoutste onderwerp, waartoe de menschelijke geest zich ooit heeft durven verheffen, namelijk den oorsprong en duur van ons wereldstelsel (de zoogenoemde *stabiliteit*). Met lust zouden wij het besluit van deze redeneringen overnemen; met moeite wederhouden wij er ons van, om de welsprekendheid, waarmede het is geschreven; maar reeds de zaak zelve is hier welsprekend en die blikken in het zamenstel van het ongemeten heelal, blikken, die zich over millioenen jaren uitbreiden, en die het den *mensch* vergund wordt van dit stipje in dat wonderbare geheel te slaan, welke opleiden tot den Éénen boven al die wenteling en wisseling Verhevene; dat is de hoogste welsprekendheid. Hier is de rijkste taal arm, de schitterendste stijl het stamelen van een kind; maar het eeuwig vlammenschrift aan den hemel verkondigt den

naam van den Oneindige en Onveranderlijke. Waarlijk, er is geene schooner en verhevener wetenschap dan de sterrekunde; daar is ook geene godsdienstiger; geene, die grootscher gedachten van het Opperste Wezen voedt; geene, waarbij men dieper gevoelt, wat het zegge, van het geslacht diens Éénen te zijn!

De laatste hoofdafdeeling is eene *beschrijving van, en aanwijsing tot het gebruik van de werktuigen ten dienste der sterrekunde.* Zij wordt geopend met zeer leerrijke beschouwingen over den graad van naauwkeurigheid der sterrekundige bepalingen, en, als gezegd is, over de bezwaren, waardoor het vervaardigen van naauwkeurige werktuigen gedrukt wordt. Bij het laatste staat men verbaasd over de menschelijke vindingrijkheid, die zoo vele bezwaren, welke onoverkomelijk schenen, heeft weten te overwinnen, en over de fijnheid der hedendaagsche werktuigen, hetgeen bij de afzonderlijke beschrijving nog meer uitkomt. Wij kunnen de beschrevene werktuigen niet alle opnoemen, maar vergenoegen ons met op te merken, dat vele der voornaamste werktuigen in vrij goede houtsneden worden afgebeeld. Aan het slot wordt nog opgemerkt, dat men meestal, bij gebreke van *volmaakte* naauwkeurigheid, zich met eene gemiddelde waarde moet vergenoegen, hetgeen den Schrijver brengt op de zoogenoemde waarschijnlijkheidsleer met hare in den jongsten tijd gemaakte ontwikkelingen, van welker verschillende toepassingen hier nog al wat gevonden wordt, dat men hier niet zou zoeken, en dat ook ten aanzien der *onstoffelijke* wereld niet zoo gaaf zal worden toegestemd. Voor onze bedenkingen, die, wanneer zij *iets* beteekenden, nog al vrij wat zinsneden zouden vorderen, hebben wij geene plaats meer.

Deze overzigten zijn dorre geraamten, maar het is ook onmogelijk, dat rijke zamenstel van spieren en zenuwen, die ze tot uitnemend gevormde ligchamen maken, in zulk een *schema* terug te geven. Maar wij vertrouwen, genoeg te hebben gezegd, om onze lezers te doen zien, welk een nuttig boek Prof. KAISER aan zijne landgenooten geschonken heeft, en tevens, dat de welgeslaagde vertaling van het werk van VON LITTROW, ofschoon, gelijk wij bij de aankondiging der eerste afdeeling zeiden, minder geschikt om een gedeelte van Prof. SOMMER's *Tafereel van het Heelal* uit te maken, echter op zich zelf eene ware aanwinst is voor onze wetenschappelijke letterkunde, bij welke belangrijke en nog al

kostbare onderneming wij hopen, dat de Uitgevers hunne rekening zullen vinden. Dit werk wordt besloten met eene opheldering van de voornaamste kunsttermen, in de sterrekunde gebruikelijk, en met een register, beide alphabetisch. Het laatste *is* een nuttig toevoegsel, dat aan geen werk van wetenschappelijken inhoud behoort te ontbreken, en waarvan vroeger misschien wat veel, thans stellig te weinig werk wordt gemaakt. Dit register laat echter nog al wat te wenschen over. Het woord *eklipsen* vindt men niet, dat toch naar *verduisteringen* behoorde te verwijzen; ook *watergetijden* ontbreekt; *eb en vloed* treft men aan. Aan Prof. KAISER's geschrift gaat eene zeer naauwkeurige opgave van den inhoud der § § vooraf. Dat in het andere werk het begin eener § alleen door een' nieuwen regel en de inhoud door *cursijve* woorden in den doorloopenden tekst worden aangednid, is onaangenaam. Bij Afd. I—III beginnen de getallen der § § op nieuw. In Afd. IV loopen die van III door. Het boekdeel is groot, maar die royaal 8vos zijn, als ze wat dik zijn, zeer ongemakkelijk.

... Op het geschrevene terugziende, bemerkt Ref. wel, dat zijn verslag den omvang eener gewone boekbeoordeeling verre heeft overschreden, maar het gebeurt hem ook niet dagelijks, zulke degelijke en belangrijke boeken aan te kondigen. Hij wenschte het gebruik dezer werken te bevorderen; misschien helpt de lengte van dit verslag er de aandacht eenigzins op vestigen. KAISER's geschrift is voor minder onderrigten geschikt; dat van VON LITTROW onderstelt meerdere oefening, en gaat zoo ver, als de voorstelling der sterrekunde zonder de eigenlijke formulentaal gaan kan. En dat beide geheel op de hoogte van de tegenwoordige wetenschap zijn, behoeven wij niet te herhalen. Wij leggen dus de pen neder met lof en dank aan Schrijver, Vertaler en Uitgevers, en met de betuiging van ons verlangen naar de door den Heogl. KAISER beloofde *Beschrijving van den Sterrenhemel.*

De Aardappel-Epidemie in Nederland in den jare 1845. *Door* C. A. BERGSMA, *Hoogleeraar in de Landhuishoudkunde te Utrecht. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1845. *In gr.* 8*vo.* 39 *bl. f* : - 40.

Volks-voorschriften om de Rotziekte der Aardappelen, gelijk die in 1845 geheerscht heeft, te behandelen en te genezen; alsmede Inlichtingen voor de kweeking van Aardappelen in den winter en aanwijzing van het nuttig gebruik der Aardperen of Topinambours; vrij vertaald en met Aanteekeningen voorzien; naar het Fransch van CH. MORREN, *Hoogleeraar te Luik, enz. Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1845. *In gr.* 8*vo.* 35 *bl.* *f* : -30.

Aardappelen, Granen en Jenever. Een woord aan allen, die den (sic) ramp, welke ons treft, gevoelen. Te Amsterdam, bij Weyting en van der Haart. 1845. *In gr.* 8*vo.* 8 *bl.* *f* : -10.

De brochuren, welke wij hier bijeenvoegen, zijn van verschillenden aard. De algemeene belangstelling, die het onderwerp wekt, noopt ons, van allen een spoedig, als is het ook slechts beknopt, verslag te geven.

1. De Hoogleeraar BERGSMA beschouwt de in 1845 zoo algemeen in ons vaderland geheerscht hebbende ziekte der aardappelen als geheel met die overeenkomende, welke door MARTIUS beschreven is. Hij deelt wijdloopige uittreksels uit de verhandeling van dezen Schrijver mede, om dit gevoelen te staven. Doch niet slechts deze kankerachtige ziekte, ook de krul en roest zijn, volgens hem, van de bij ons waargenomene aardappelziekte niet verschillend; breedvoerige aanhalingen uit het werk van PUTSCHE moeten tot staving van deze meening verstrekken. Reeds in 1841 kwam deze ziekte sporadisch bij ons voor, en vóór vele jaren schijnt zij mede geheerscht te hebben, wanneer althans de aardappel-epidemie, die GLEDITSCH vóór 80 jaren waarnam, gelijk hij met MARTIUS vooronderstelt, met de tegenwoordige overeenkomt. Wat de oorzaken der ziekte betreft, zoo verwerpt de Schrijver, naar ons oordeel te regt, als die gewone verklaringen uit weêr- en luchtgesteldheid, waarmede men zoo geneigd is zijne onkunde bij elke epidemische ziekte (zoo wel bij menschen en dieren als bij planten) te bewimpelen. Het komt hem waarschijnlijk voor, dat de ziekte aan de ontwikkeling eener schimmelplant, *Frisisporium Solani*, toegeschreven moet worden. Het bezit van goede, gezonde poters en het bestrooijen van den grond met kalk houdt de Schrijver voor

het meest geschikte middel, om in 't vervolg de ziekte te voorkomen; hoeveer hij het voor zeker houdt, dat men er in een volgend jaar nog niet geheel van verschoond zal blijven.

2. De Hoogleeraar MORREN verschilt van den Heer BERGSMA in gevoelen omtrent den aard der ziekte, die hij van de roest en krul en de door MARTIUS beschrevene rotziekte onderscheidt; hij stemt daarentegen met hen overeen in de naaste oorzaak en waren aard der ziekte, welke in de ontwikkeling van een *cryptogamisch* gewas, *Botrytis*, gelegen is. Ook MORREN geeft den raad om het land te kalken, maar wil bij de kalk op 25 Nederl. ponden een ons blaauwe vitriool gevoegd hebben. Volgens sommigen zouden nieuw ingevoerde soorten meer of zelfs somtijds geheel van de ziekte bevrijd blijven. Daarom keurt hij het wenschelijk, dat nieuwe verscheidenheden van aardappelen uit ver verwijderde oorden worden aangevoerd. Hij geeft inlichtingen over de kweeking van aardappelen in den winter, die door JAMES GOODIFFE, een' Ierschen landbouwer, reeds sedert twintig jaren met goed gevolg bewerkstelligd wordt.

3. De Schrijver van: *Aardappelen, Granen en Jenever* meent het wèl. Hij zegt wel geene nieuwe zaken, maar maakt daar ook geen aanspraak op. Wij houden het voor betamelijk en pligtmatig niet alleen, maar voor waarlijk nuttig, dat men, bij elk leed en kwaad, dat óf bijzondere personen, óf geheele volken treft, de vraag doe: wat valt daaruit te leeren? Zoo kan het kwaad, volgens de wijze bedoelingen eener alles en voor allen wakende Voorzienigheid, ten goede keeren. Wij hebben in de aardappelcultuur te uitsluitend de hoofdbron van voeding des volks gezocht. Gelijksoortige weaken lazen wij onlangs met genoegen in N°. 4 en 5 van den vierden jaargang der *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij: Tot Nut van 's Algemeen.* Wij wenschen, dat de daar medegedeelde opmerkingen, die in veler handen komen, niet vlugtig ingezien, maar met oplettendheid gelezen worden. Er is toch zoo veel goeds ook in de tegenspoeden, en wij zijn verblind en bevooroordeeld genoeg, om het bijkans altijd voorbij te zien. Éene opmerking slechts. Waar is de hongersnood, die men in September 1845 zoo kleinmoedig vreesde? Reeds zijn wij een nieuw jaar ingetreden, en nog openbaart zich geen spoor van zulk een hoogklimmend gebrek.

Redevoeringen door A. D. A. VAN DER HOEVEN. *Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1845. *In gr.* 8vo. *VIII en* 338 *bl. f* 3 - 30.

De Hoogleeraar VAN DER HOEVEN deelt onder den titel van Redevoeringen hier een tiental stukken mede, door hem bij verschillende gelegenheden en op onderscheidene tijden uitgesproken. De helft daarvan ziet thans niet voor de eerste maal het licht; die *over de dichterlijke schoonheden van het boek van* HABAKUK, die over *de vrije beoefening der kunsten en wetenschappen*, die over *de geestdrift van den kunstenaar*, die over *den zedelijken invloed van het schouwtooneel*, en *bij de opening van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* in 1831, zijn vroeger in onderscheidene werken opgenomen. Men vindt ze hier echter met genoegen terug, en de meeste lezers zullen den Hoogleeraar voor de vernieuwde uitgave dank weten. Ten aanzien van de eerste zou men misschien kunnen vragen, of hare opneming in dezen bundel wel zoo geheel aan te prijzen ware. Het is een stuk uit 's mans akademietijd; het werd destijds met genoegen gehoord, en ook op aandrang van VAN DER PALM in het Mengelwerk van dit Tijdschrift medegedeeld. Doch, met bescheidenheid zij het gezegd, er bestaat verschil tusschen dat, wat men bij eenen veelbelovenden jongeling verwacht en goedkeurt, en dat, wat men van den man in de volle kracht zijner ontwikkeling eischen mag; en Rec. zou deze eerste proeve hebben laten rusten, liever dan haar bij de latere stukken te voegen. Het komt hem voor, dat in de bewerking eene groote klip bij dergelijke onderwerpen niet vermeden is. Men loopt, namelijk, bij zulk eene beschouwing van dichterlijke schoonheden, al ligt gevaar, om gedurig met andere woorden hetzelfde te zeggen, vooral bij eene behandeling, gelijk die hier is gekozen, waarbij gedurig geheele stukken van den tekst van HABAKUK worden medegedeeld, en deze dan weder wordt omschreven, hetgeen niet zelden bijna met gelijkluidende woorden geschiedt. Wil men een bewijs daarvan, men leze bl. 28 tot 30. Zeker is dit een gebrek, dat niet gemakkelijk is te vermijden bij de doorloopende beschouwing van zulk een dichtstuk; neemt men meer bepaalde oogpunten, dan kan men er zich beter voor

wachten. Naar Rec^{s}. oordeel had dus deze vrucht van vroegere jaren liever niet moeten worden opgenomen; door die opname drukt de Hoogleeraar er als 't ware een zegel op, dat het stuk, onzes inziens, niet geheel verdiende.

Met veel meer genoegen herlazen wij de andere hier op nieuw uitgegevene stukken, met name over *de vrije beoefening van kunsten en wetenschappen* en over *de geestdrift van den kunstenaar*. Bij eenen man als VAN DER HOEVEN is het overbodig te gewagen van den schoonen, zuiveren, eenvoudigen, krachtigen stijl. Hij bezit in hooge mate die gave, om door de wijze van voorstelling, door woord en uitdrukking te treffen en te boeijen, en daarvan getuigen ook al de stukken in dezen bundel. Wij willen niet herhalen, wat over de vroeger uitgegevene bij vorige gelegenheden is gezegd, maar bepalen ons tot diegenen, welke thans voor de eerste maal het licht zien.

Daartoe behoort vooreerst de vierde rede, over *de populariteit als het kenmerk der welsprekendheid*. De Redenaar bedoelt »die eigenschap eener rede, waardoor zij voor het volk niet slechts verstaanbaar, maar ook aantrekkelijk en bevredigend is." Hij toont haar belang en hare waarde voor den spreker aan, en gaat vervolgens over tot het onderzoek, wat zij vordert met betrekking tot de stof, den vorm en de voordragt. Wat de eerste betreft, »de populariteit is niet in het gewone, het alledaagsche des onderwerps gelegen. Al wat uit het hart en leven der menschen genomen is, of in verband staat met hunnen aanleg, behoeften en vermogens, of invloeit op hunne denk- en handelwijze, eigent zij zich ter bearbeiding toe. Zij sluit alleen datgene uit, wat louter bespiegelend, voor den ongeleerde van geen het minste aanbelang noch van eenige toepassing op het leven is." Wat den vorm aangaat, eenvoudigheid en ongekunsteldheid, aanschouwelijkheid, een spreken met en tot de hoorders, hetgeen evenwel niet tot plebeïteit moet overgaan, zijn de groote vereischten; terwijl de voordragt eindelijk zich door waarheid moet kenmerken. Ziedaar den inhoud van deze fraaije rede. Tot in zekere mate vereenigen wij ons gaarne met datgene, wat daarin wordt beweerd, en stemmen volkomen toe, dat er geene ware welsprekendheid bestaat zonder echte populariteit. Doch er komen hier toch beweringen voor, waarop Rec. niet gaarne ja en amen zoude zeggen, en die hij zelfs voor zeer gevaarlijk en schadelijk houdt. Hij be-

doelt de toepassing van datgene, wat op bl. 119 wordt gezegd; wij moeten eenige regels hooger met onze aanhaling beginnen om het verband, maar zullen de woorden onderschrappen, waarop wij hier vooral het oog hebben. »Ook kan het oordeel der geleerden te dezen aanzien van dat des volks niet verschillen. Het eenig onderscheid, dat tusschen beiden plaats heeft, is hierin gelegen, dat de uitspraak der menigte alleen door haar gevoel wordt geleid; zij beoordeelt de rede naar hare uitwerking, doch weet geen rekenschap van dien indruk te geven. De kenner daarentegen beoordeelt ook de kunst des redenaars, en weet de oorzaak van dien indruk aan te wijzen. *Eene reden te meer, mijns inziens, waarom het oordeel der menigte hooger dan dat van den geleerde bij den redenaar gelden moet. Een enkele door hem begane misslag, die slechts het oor of oog van den laatste kon beleedigen, verhinderde of verzwakte misschien den indruk zijner woorden op het gemoed van den kouderen kunstregter.*" Vooreerst, welk eene in het oog vallende inconsequentie! Het oordeel van den kenner kan niet verschillen van dat der menigte; hij weet zich alleen rekenschap te geven van den ontvangen indruk. En *daarom* moet zijn oordeel bij den redenaar minder gelden!! Had de spreker aangetoond, dat de kenner voor die echte populariteit minder vatbaar was, (iets trouwens, wat wel niemand met gezonde hersenen kan beweren) ja, dan zou hij gelijk kunnen hebben met te zeggen, dat het oordeel der menigte hooger moet gelden. Maar dat dit meer moet gelden, *omdat* het enkel op een onbestemd gevoel berust, en men er zich geen rekenschap van kan geven, dat is toch wat heel zonderling! Maar ten andere is deze stelling gevaarlijk. Wie weet niet, hoe zeer en hoe dikwijls de populariteit, niet der rede, maar des redenaars, afhangt van mode, van omstandigheden, van de zucht om te denken en te oordeelen zoo als deze en die denkt en oordeelt, en van wat niet al? En aan zulk eene populariteit zal de redenaar meer waarde hechten, dan aan het oordeel van den kenner! De Heer VAN DER HOEVEN gewaagt zelf later van drie kanselredenaars, kort vóór den tijd der hervorming, »die bij hunne tijdgenooten hoogen roem verwierven, maar bij het nageslacht den toenaam verkregen van comische of grappige predikers." Welnu, zij hebben zeker gehandeld naar de les des Hoogleeraars, en het oordeel der toejuichende menigte hooger

gesteld dan dat van den geleerde; waarom was die menigte toen niet de juiste beoordeelaar, de bevoegde regter? Welk regt heeft nu de kenner, om hen van *plebetteit* te beschuldigen, in plaats van hen om *populariteit* te prijzen? De menigte heeft immers uitspraak gedaan, en deze is, volgens de hier gepredikte leer, de hoogste regtbank. Jongelieden, die u op welsprekendheid toelegt, laat u niet door het verleidelijke dier leer wegslepen! Neen, het oordeel der menigte zij u niet het meest geldende; het worde dat eerst, wanneer het door het oordeel van den geleerde, van den kenner wordt bevestigd en bekrachtigd! Wantrouwt het; zoo lang dit het geval niet is! Dan moge het een bewijs zijn, dat gij deze en gene (misschien de verblindendste) eigenschappen van den welsprekende bezit, zoekt, wat u ontbreekt, waarom de kenner u zijne goedkeuring slechts ten deele geven kan! Zoo alleen zult gij waarlijk welsprekend worden, en zal het u niet behoeven te gaan, gelijk het de beruchte kanalredenaars gegaan is, waarvan de Hoogleeraar spreekt, die, door de menigte hunner tijdgenooten bewonderd, door het nageslacht worden bespot en veroordeeld!

Wij komen tot het zevende stuk in dezen bundel, over *den invloed der vaderlandsliefde op de beoefening der fraaije letteren en kunsten*; eene redevoering, die zeker in den tijd (1833) met groot genoegen werd gehoord, en die wij ook nu met groot genoegen hebben gelezen. Na zijn begrip van vaderlandsliefde te hebben ontwikkeld, en te hebben getoond, dat men van haren invloed op letteren en kunst, niet op wetenschap kan spreken, ontvouwt de Redenaar, hoe de vaderlandsliefde de beoefening der fraaije letteren en kunsten *bevordert* en *wijzigt*. De liefde tot het vaderland bezielt dichter, redenaar, beoefenaar der beeldende kunsten bij de keuze en behandeling zijner schoonste onderwerpen; de wensch, om door het vaderland geëerd, beloond te worden, vuurt hem aan tot de edelste pogingen; met den ondergang van het vaderland houdt ook de bloei van letteren en kunsten op. Maar de vaderlandsliefde wijzigt ook hare beoefening; zij geeft er de nationale kleur aan, den onderscheidenen vorm, waardoor elke literatuur en de kunst van ieder land iets eigenaardigs verkrijgt, gelijk dit met voorbeelden wordt aangetoond. De uitdeeling van prijzen bij de afdeeling: *Teekenkunde* der Maatschappij: *Felix Meritis* besluit deze rede.

BUFFON's gezegde: *De stijl is de mensch*, levert de stoffe tot het achtste stuk op, waarin de zin, de waarheid en het belang van deze uitspraak wordt aangetoond. Zij behoort, onzes inziens, tot die uitspraken, waarin wel veel waarheid ligt opgesloten, maar die toch niet van algemeene toepassing zijn. Het is, dunkt ons, waar van groote geniën, maar doorgaande gelooven wij niet, dat zij kan worden toegestemd. Wat er voor haar te zeggen valt, en hoe zij met voorbeelden is te staven, heeft de Redenaar met zorg bijeengebragt, en een even onderhoudend als belangrijk stuk geleverd.

Minder kunnen wij ons vereenigen met de negende verhandeling, getiteld: *Hulde aan de nagedachtenis van* J. H. VAN DER PALM *als een man van het ware midden*. Die titel is, dunkt ons, niet juist. Het is eene korte verhandeling over het *juste milieu*, met een aanhangsel over VAN DER PALM. De eerste is zestien bladzijden lang, het tweede veertien. Het staat ook in geen noodzakelijk verband met het voorgaande deel, getuige de overgang van het eene tot het andere, bl. 296, 297: »..... en de mannen van gematigde en bezadigde denkwijs bepalen ten laatste het algemeen gevoelen. Zoodanig, gelijk VAN DER PALM zich uitdrukt, is hunne weldadige roeping, opdat het menschdom niet door allerlei wind van leering nu her- dan derwaarts geslingerd zou worden. — Maar welk een naam heb ik daar uitgesproken — den naam van VAN DER PALM! Meer dan zestien maanden zijn reeds voorbijgegaan, sedert die edele ons ontviel. Maar zou ik hem vergeten kunnen? Eer vergete mijne regterhand zichzelve!" enz. Naar Rec^s. oordeel, is VAN DER PALM te groot, om op zulk eene wijze, als bij verrassing, na de behandeling van een ander onderwerp, den toehoorders te worden voorgesteld. Van iemand als VAN DER HOEVEN althans hadden wij iets anders over den onvergelijkelijken man gehoopt en verwacht. Wat hier nu over VAN DER PALM wordt gezegd, is goed en waar, maar, ook zelfs in verband met het gekozene onderwerp, niet voldoende. Ook daartoe had dieper in het geheele leven van den man kunnen en moeten worden getast, en ligt waren er ook over zijne staatkundige loopbaan meer en betere dingen te zeggen geweest, dan hier op bl. 298 voorkomen. Wij herinneren ons althans met groot genoegen, wat in dit Tijd-

schrift vroeger door eenen Recensent van het werk van BEETS over VAN DER PALM gezegd is.

Met meer genoegen lazen wij het laatste stuk: *Een woord van opwekking en bemoediging aan mijne Landgenooten in den aanvang des jaars* 1844. Ter opwekking en bemoediging slaat de redenaar eenen vlugtigen blik op den toestand des vaderlands met betrekking tot den staat, tot de kerk en tot de letterkunde. Men zou misschien kunnen zeggen, dat de beide laatste deelen, in verhouding tot het eerste, uit het oogpunt der kunst beschouwd, te kort zijn uitgevallen; wat ten aanzien dezer drie gewigtige belangen wordt gezegd, verdient allezins behartiging. En behoeft het te worden herinnerd, dat de redenaar hier met al den gloed en de kracht zijner welsprekendheid is bezield, en zelf toont, hoe de vaderlandsliefde op de beoefening der letteren invloed heeft? Men vergunne ons het slot ter proeve mede te deelen. »Helaas, de zucht tot het vreemde, die ons zoo menigwerf aan den rand des verderfs heeft gebragt, is nog niet onder ons uitgeroeid. Vraagt het aan zoo vele grooten en aanzienlijken in dien lande, aan *wier* zorg en leiding hunne kindschheid en jeugd werd toevertrouwd? Zij zullen u antwoorden: aan de zorg en leiding van vreemden. Vraagt hun: wat zij als het eerste en onmisbaarste vereischte in de opvoeding hunner zonen en dochteren beschouwen? Gij zult uit het antwoord opmaken, dat deze bestemd zijn om in *Frankrijks* hoofdstad eene schitterende rol te spelen. Vraagt hun: welke voortbrengselen van onze meest geachte schrijvers hunne geliefkoosde lectuur uitmaken.... Neen, vraagt het hun niet! Zij zouden u het antwoord schuldig blijven. Maar ziet rond in hunne woonvertrekken; slaat het oog op de boeken, die daar op tafels en in de vensterbanken ten toon liggen; wat vindt gij? De nieuwste lettervruchten dier Fransche schrijvers, die hunne pennen in slijk en modder doopen, om het hart en de verbeelding hunner lezers te verpesten! — — Mannen en Vrouwen, tot welke ik de eer heb het woord te voeren! Van u wacht het vaderland betere dingen. Het is met uw zilver en goud niet te redden; liever ons volksbestaan prijs gegeven, zoo wij het niet met eere kunnen ophouden. *Neêrlands* taal- en letterkunde, ziedaar het pleehtanker van *Neêrlands* volksbestaan. Mannen en Vrouwen! Weest Nederlandsche mannen en vrouwen! Schrijvers, Dichters en Redenaars! Gevoelt uwe grootsche

roeping? Stelt u aan het hoofd uwer medeburgers, en ontvonkt hunne borst in heilige liefde voor God en het vaderland! Dan — moge ook *Hollands* vlag niet als weleer de beheerscheresse der zeeën zijn, — dan zal de gedachte aan het voorgeslacht ons niet doen blozen, en de jaarboeken der wereld zullen met lof van het jonge *Holland* gewagen!"

Wij eindigen hier ons verslag, den Hoogleeraar dank zeggende voor het vele goede en schoone, dat hij hier leverde, en vertrouwende, dat onze bescheidene aanmerkingen hem niet zullen beleedigen.

De Vlaemsche Rederyker, Tydschrift ter bevordering van Taal-, Dicht- en Letterkunde, uitgegeven door L. VAN HOOGEVEEN STERCK. *Te Antwerpen, by* J. van Schoven. 1845. *In gr. 8vo. f 6-:*

Wij voldoen gaarne aan het ons geworden verzoek, om dat Vlaamsche tijdschrift ook in *Noord-Nederland* door een kort woord van aankondiging bekend te doen worden. Wij hebben den jaargang van het verloopen jaar daartoe met genoegen gelezen. Het is eene verzameling van gemengde lectuur, proza en poëzij, waartoe de uitgever zelf een rijkelijk deel heeft geleverd. Verhalen, legenden, beschouwingen, grootere en kleinere dichtstukken wisselen er elkander in af, en daaronder is niet weinig, wat met volle regt de opname verdient, en getuigt van vlijtige beoefening van taal en letteren en van gelukkigen aanleg. Blijkbaar is de uitgever bezield met het denkbeeld, dat de letterkunde van *Noord-* en *Zuid-Nederland* zusterlijk hand aan hand behooren te gaan, en, als telgen van denzelfden stam, elkander moeten ondersteunen. Ook van onze vaderlandsche dichters en letterkundigen heeft hij daartoe medewerking verlangd en verkregen.

Wat ons bijzonder in dezen *Rederyker* in het oog viel, was de goede godsdienstige geest, die in vele stukken doorstraalt, en wiens verspreiding wij wenschelijk achten. Ook in dit opzigt heeft de verdienstelijke uitgever, wiens bijdragen vooral ook zich daardoor onderscheiden, aanspraak op medewerking en ondersteuning. — Zijn tijdschrift komt maandelijks in afleveringen van twee bladen uit, die telken jare twee boekdeelen vormen. Prospectussen en een proef-

nommer zijn ook in ons vaderland rondgezonden, en deze korte aankondiging moge daar opmerkzaam op maken.

De Diligence; of de Reis naar de Stad der Erfenis, door J. DE LIEFDE. *Te Arnhem, bij* J. Az. Doijer. 1845. *In gr.* 8vo. 78 *bl.* *f* 1-25.

Het oordeel, dat over dit boekje van den Heer DE LIEFDE geveld zoude worden, moest uit den aard der zaak zeer onderscheiden zijn, naar de verschillende gemoedsgesteldheid der lezers; en reeds *is* dit openlijk gebleken in datgene, wat in een tweetal onzer tijdschriften, *de Gids* en *de Tijdspiegel*, daarover is gezegd. Zeer hooge lofprijzing bij den een, de scherpste veroordeeling bij den ander. Onderscheidene redenen werken zamen, om dat uiteenloopend oordeel te verklaren. De hier gepredikte waarheden zijn die van een kras lijdelijk Christendom, en moeten een groot deel der lezers het boek met onwil en verontwaardiging uit de hand doen werpen. Daaronder zullen er evenwel niet weinigen worden gevonden, die het betreuren, dat de Schrijver zijn in hun oog onmiskenbaar talent en vernuft niet op eene betere wijze heeft besteed, en die, door dat vernuft en die geestigheid aangelokt, het boekje weder opvatten, en, schoon met den inhoud ontevreden, het toch met zekere gretigheid ten einde lezen. Van den anderen kant zullen er, helaas, ook niet weinigen gevonden worden, die met de hier verkondigde gevoelens gaarne en volkomen instemmen, maar die zich bedroeven, misschien ergeren over het kleed, waarin deze hier gedost zijn; ja, Rec. verbeeldt zich, dat de Schrijver meer bewonderaars zal vinden onder degenen, die van hem in meening lijnregt verschillen, dan onder hen, die zijne godsdienstige begrippen zijn toegedaan. Naar den geest te oordeelen, die b. v. in den *Tijdspiegel* heerscht, kan de lofredenaar niet behooren tot degenen, die de hier gepredikte gevoelens aankleven, en is het de smaak voor vernuft en geestigheid, die hem met het boekje zoo hoog doet ingenomen zijn.

Rec. is daarvoor ook geenszins ongevoelig; integendeel, hij stelt ze op hoogen prijs, en erkent ze gaarne, waar hij ze vindt. Hij zal daarom ook zijne lezers niet wijsmaken, dat deze *Reis naar de stad der erfenis* een vervelend boekje

is, noch ontkennen, dat niet weinig daarin vernuftig is gevonden en los, gemakkelijk, onderhoudend en geestig is voorgedragen. Maar dan heeft hij ook alles gezegd, wat hij tot lof weet te zeggen, en meent daar tegenover aanmerkingen te moeten stellen, die op den aldus toegezwaaiden lof, als zaken van ondergeschikt belang betreffende, vrij wat afdingen. Vooreerst behoeft hij naauwelijks te zeggen, dat hij de strekking van dit boekje hoogelijk afkeurt, en dat het lijdelijk Christendom, dat hier gepredikt wordt, hem zeer onchristelijk voorkomt. Het komt hier intusschen meer op den vorm aan, dan op zaken; het boekje is geene ernstige bewijsvoering voor de eene of andere stelling, en eene ernstige bestrijding van deze kan dan dan ook hier niet te pas komen. Wij bepalen ons dus enkel bij den vorm. En dan moet Rec. erkennen, dat deze in zijn oog ongelukkig is. De geheele inkleeding is hem te koud prozaïsch. Hoe weinig hij ook een vriend is van dergelijke vergeestelijkingen, de gemoedelijke toon en geest, dien de beste daarvan ademen, geeft haar dikwijls iets aantrekkelijks, waardoor zij voor een zeker onbestemd vroom gevoel vergoeden, wat zij voor het heldere verstand niet kunnen geven. Dat ontbreekt hier geheel. Het gezonde heldere verstand verwerpt de hier verkondigde leer, en het vrome gevoel vindt ook weinig bevrediging; er blijft alleen over zekere streeling van den smaak voor geestigheid en vernuft, waarbij men zich echter aan de voorgestelde zaak zelve weinig laat gelegen liggen. Zeer naauw is hiermede vereenigd eene andere algemeene aanmerking, dat de gekozene vergelijkingen en beelden, waaronder de godsdienstige waarheden worden voorgesteld, plat en laag zijn, de zaak onwaardig, en door de wijze van voorstelling ook niet uit die laagte zijn opgeheven. De conducteur eener diligence en de Zaligmaker — er is iets geweldig stuitends, voor Rec's. gevoel althans, in de bijeenbrenging dezer beide denkbeelden: en nogtans wordt men onwillekeurig gedrongen tot de vereeniging dier denkbeelden. De vergelijking gaat ook in vele opzigten mank, ook daar, waar het eigenlijke punt der vergelijking moest worden gevonden. Één staaltje slechts. Het is niet waar, dat de verstandige reiziger een onbepaald vertrouwen ook op den besten conducteur stelt of kan stellen, omdat er menig ongeluk kan gebeuren, dat geheel van dezen onafhankelijk is en ook met den besten wil niet kan worden voorgekomen; en geen

reiziger kan dus zeggen, wat wij op bl. 26 lezen: »Het komt er vooral op aan, dat men een conducteur heeft, dien men *volkomen* vertrouwen kan. En gelukkig hij, die eenen geleider bezit, die hem tegen *alle* gevaar kan waarborgen." Hier geldt de verschooning niet: *omnis comparatio claudicat;* want zij gaat hier mank juist daar, waar zij niet mank moest gaan, in het punt der vergelijking zelve. Het lage en onwaardige der beeldspraak stuit ook op menige plaats, omdat de natuurlijke voorstelling van het eens gekozene beeld het platte en ongepaste noodzakelijk medebrengt. De lezer vergeet moeijelijk, dat de conducteur meer dan eens als het beeld van den Zaligmaker is bedoeld. Al voortlezende, houdt hij aan deze bedoeling vast, en kan daarmede latere handelingen van den conducteur niet overeenbrengen; het natuurlijke gevolg van dat ongepaste en onwaardige, dat ons zoo zeer hinderde.

Ons oordeel over dit boekje is dus over het geheel ongunstig. Wij erkennen de bekwaamheid en het vernuft des Schrijvers; maar wij hadden liever eenen gemoedelijken toon vinden aangeslagen, dan den geestigen. Wij bedroeven ons over de begrippen, die hier gepredikt worden, en wij achten den vorm en de beeldspraak dikwijls ongepast en geheel beneden de waardigheid der zaak. De *Reis*, zouden wij zeggen, is meer een uitvloeisel van het hoofd, dan van het hart des Schrijvers, en naar ons inzien moest in een dergelijk werkje het laatste meer dan het eerste spreken.

CLAES COMPARN, *of Schetsen uit het Leven van een' Hollandschen Zeeroover. Door* J. KRABBENDAM, BZ. *II Deelen. Te Nieuwediep, bij* C. Bakker, Bz. *In gr.* 8*vo.* 591 *bl. f* 6-:

De zeeroman, ofschoon in vertalingen van COOPER, MARRYAT en anderen onder onze landgenooten goeden opgang gemaakt hebbende, had, zoover wij weten, hier nog geene beoefenaars gevonden, hetgeen te meer bevreemding kan wekken, omdat er ook, blijkens de beste der genoemde overzettingen, geene taal is, waarin scheepstermen zich beter laten uitdrukken, dan de onze. De Heer KRABBENDAM, niet onbekend door vroegere romantische schriften, hoewel die

niet overal den toets van goeden smaak konden doorstaan, heeft zich opgewekt gevonden, om er eene proef van te nemen. Wij zouden onbillijk zijn, en ook niet naar waarheid getuigen, met te ontkennen, dat er wel wat goeds in is, maar moeten toch ook zeggen, dat de roman, in meer dan een opzigt, veel te wenschen overlaat.

De geschiedenis is dikwijls zeer onwaarschijnlijk. Inzonderheid is dit het geval met de lotgevallen van SUZE RODENWIJCK, wier zeereis, ontvoering te *Salé*, wedervinding in den *Harem* enz. wel niet dadelijk *onmogelijk* zijn, maar er toch vrij nabij aan komen. Wij zijn nu wel niet van het gevoelen, dat een roman zich niet boven het alledaagsche leven moet verheffen; maar evenmin, dat er eenigljk toe zou behooren, eene menigte van de onwaarschijnlijkste voorvallen en *situaties* aaneen te schaken. Ook de wijze, waarop KLAPMUTS, (dergelijke smakelooze namen, waarin iets boertigs schijnt te moeten liggen, vindt men meer) na het afspijden der boot, het leven behoudt, en de geschiedenis van den *Kapudan-Pacha*, zijn vrij ongeloofljk.

Een ander gebrek, want beide hangen te naauw zamen, om het twee gebreken te noemen, achten wij te weinig vinding en smaak. De gevechten van den Zeeroover tegen andere schepen zijn elkander vrij gelijk; in de schildering van gedoode en gewonde matrozen, ontredderde dekken, doorschoten zeilen enz. na zulk eenen strijd, is bijna geene afwisseling, en de beschrijving van het weder aan want en dek opgeruimde schip is hier en daar bijna woordelijk dezelfde. Hiertoe behooren mede reeds in het begin de laffe bruiloftsverzen, en verder de onbeduidendste matrozengesprekken, die zich door niets kenmerken, dan door ruwheid en ongevoeligheid. Eene *enkele* maal moge zoo iets aangaan, maar de veelvuldige herhaling beleedigt het schoonheidsgevoel, dat zich niet bevredigd vindt bij de ruwe scherts en onbeschaafde taal van het uitschot der aarde. Dit was het, waardoor de vroegere zeeromans van SUE zooveer werden ontsierd, en dat hier wel niet in *die* mate wordt aangetroffen, maar toch te veel, om aanmerking te ontgaan. Ook is het boek armer in het gebruik van eigenaardige scheepsuitdrukkingen en namen, dan men van eenen Hollandschen Zeeroman zou verwachten.

De karakterschildering is mede niet meer dan tamelijk. Buiten kapitein DIEDENHOVEN en SUZE, die er nog half zijn

bijgesleept, zijn er eigenlijk geene karakters, die belang inboezemen. KLAPMUTS is nog een der beste. Want aan zijnen hoofdpersoon heeft de Schrijver geen het minste romantische belang weten bij te zetten. Het is niets dan een ruwe, verachtelijke dronkaard, wien het geheel ontbreekt aan die zeemansrondheid en edelmoedigheid, waardoor hij, onder andere handen, ondanks zijn beroep, eene belangrijke personaadje in een' roman kon geworden zijn. Zoo hebben b. v. vroegere Schrijvers van roovergeschiedenissen, van RINALDINI en anderen, aan het karakter van den hoofdpersoon eene kleur weten te geven, waardoor het enkel afschuwelijke wegviel. Maar reeds de ongelukkige keuze, om COMPAEN op het titelvignet voor te stellen, dronken in zijne kajuit zittende, belooft daaromtrent niet veel goeds. En het slot is voor den hoofdpersoon zoo vernederend, dat wij er, ja, de regtvaardige vergelding in vinden van den zeeschuimer, achter wien een geheel leven ligt van roof en moord, maar tevens *aesthetisch* geheel onbevredigd blijven.

Dit zijn de voornaamste aanmerkingen, welke de waarheidsliefde ons gebiedt, op dezen roman te maken. Het ontbreekt den Schrijver niet geheel en al aan aanleg, maar hij mist eenen smaak, zuiver genoeg, om een boek te schrijven, dat tot zoogenoemde lektuur van smaak bestemd is. Zijn zedelijk doel laten wij onaangerand. Maar hij had ons wel anders kunnen doen zien, dat een mensch, oorspronkelijk goed, diep kan zinken, wanneer hij niet waakt over zijne driften; of laten wij zeggen, gelijk wij het meenen; in ons oog is een roman geene preek, aan welke zedelijke leering en toepassing niet mogen ontbreken. Men leest zulke boeken niet, om zedekundige waarheden verduidelijkt of verzinnelijkt te zien, maar om, ter verpooring van ernstiger arbeid, aangenaam bezig gehouden te worden. En daarom is het zedelijk doel *niet* het *voorname* vereischte, (dat het boek daarom niet *on*zedelijk mag zijn, spreekt van zelf en is geheel iets anders) maar wel het *aesthetische*. Wij wenschten wel, dat onze romanschrijvers dit wat meer in het oog hielden; want men meent zich al wonder wel te hebben uitgesloofd, en op de gunstigste beoordeeling aanspraak te hebben, wanneer men in een voorberigt de eene of andere zedekundige waarheid als hoofdindruk van het boek kan vermelden, al slaat men op elke bladzijde den goeden smaak, die hier *hoofdzaak* is, in het aangezigt. Dat heeft er veel van, alsof een schil-

der het tentoonstellen van de ellendigste knoeijerijen daarmede verontschuldigde; dat zijne stukken geene zedelooze tooneelen uit het leven van Heidensche Goden en Godinnen, maar Bijbelsche personen en geschiedenissen voorstellen.

Frysk Almanak, foar it jier 1846. To Ljouwert, by *de Widdow M. van den Bosch.*

De beoefening der Friesche taal geschiedt uit twee onderscheidene oogpunten, of in verband met de studie onzer taal en hare aanverwante taaltakken in het algemeen, of als die van eene volkstaal, welke nog bestaat en gesproken wordt, en die in zekere mate de eigenaardige uitdrukking is van het volkskarakter. Dit laatste oogpunt had blijkbaar de redactie van dezen Almanak op het oog bij de uitgave van dit nieuwe jaarboekje. »Ik hab tocht," zegt de uitgeefster in de voorrede, »'ris to besjikjen om ien frysk almanak uwt to jaen, daer de Friezen ijn it algemien, so wol boeren as borgers, of om sa to sizzen Jan in alleman hwette oan hiene." Wij vinden dit geen ongelukkig denkbeeld, heeten dezen Almanak daarom ook van harte welkom in de rij der jaarboekjes, en wenschen hem in zijne provincie een genoegzaam debiet toe, dat hij natuurlijk buiten *Friesland* weinig kan vinden. Rec. las den inhoud over het algemeen met genoegen. In den kalender zijn merkwaardige gebeurtenissen betrekkelijk de vaderlandsche of Friesche geschiedenis aangeteekend. Ook de *Oanteekeningen uwt ien ald Krenijk* staat hier regt op hare plaats. Onder de versjes behaagden Rec. niet het minst *Sântien Dijvels ijn ien bolle-pream* van R. WINDSMA, *de lokkigje boer* van P. H. VAN BLOM, HALBE *in* HINKE van W. JAPIX; onder de prozastukjes *Kâterije twiske ien boer in ien studint* van v. B., *Toalf ambachten, trettsjien ongelokken* van B. O. Minder gepast kwam hem de vertaling van HORATIUS voor, als, naar het denkbeeld, dat hij zich van een Friesch jaarboekje vormt, hier niet te huis behoorende. Volksgewoonten en zeden, spelen, feesten, en wat meer bepaaldelijk tot *Friesland* betrekking heeft, kunnen voor volgende jaargangen rijke stoffe opleveren, die wij den beoefenaars der Friesche taal ter bewerking aanbevelen. Van harte wenschen wij deze onderneming voorspoed toe.

In N°. XV. *Boekbesch.* bl. 688. reg. 13. v. o. staat: *f* :- 20; lees: *f* 20-:

In N°. I. *Boekbesch.* bl. 33, 34, 36, 38, 39, 40 en 42 staat: R. BENNING JANSSONIUS; men leze: R. BENNINK JANSSONIUS.

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedkundig Overzigt der Predikwijzen in de Ned. Luth. Kerk. Eene Bijdrage tot de Geschiedenis der Kanselwelsprekendheid in ons Vaderland. Door F. J. DOMELA NIEUWENHUIS. *Te Utrecht, bij* van Paddenburg en Comp. 1845. *In gr.* 8*vo.* 281 *bl. f* 1-70.

Twaalf Preken over teksten uit het O. T. Door F. J. DOMELA NIEUWENHUIS. *Te Utrecht, bij* W. H. van Heyningen. 1845. *In gr.* 8*vo.* 273 *bl. f* 2-70.

Het eerste der beide aangekondigde werken is het laatste stuk der *Bijdragen tot de Geschiedenis der Luthersche Kerk in de Nederlanden.* Wij hadden gaarne gezien, dat die Bijdragen hadden kunnen voortgezet worden en hopen, dat de beide Redacteuren spoedig zullen worden in staat gesteld tot het voortzetten van hunnen arbeid.

Het geschiedkundig overzigt, dat ons hier gegeven wordt, is als bijdrage tot de geschiedenis der kanselwelsprekendheid in ons vaderland inderdaad belangrijk. Menige letterkundige bijzonderheid wordt door den arbeid van den Hoogl. NIEUWENHUIS aan de vergetelheid ontrukt, en wat het voornaamste is, een in bijzonderheden uitgewerkt tafereel wordt ons hier opgehangen, dat de verschillende predikwijzen in de Nederlandsche Luthersche kerk ons voor oogen stelt. Natuurlijk wordt alleen acht gegeven op die Evangeliepredikers, die preekbundels of enkele preken hebben uitgegeven, waarnaar wij dan de overigen eenigzins moeten beoordeelen. Groot is de voorraad van gedrukte stukken zeker niet. De Schrijver geeft van dit verschijnsel eene zeer voldoende verklaring. Moeijelijk is de taak, die hij aanvaardde, ongetwijfeld; maar zij is goed afgewerkt, omdat de Schrijver zich, gelijk hij zich dit ook had voorgenomen, op een onpartijdig standpunt geplaatst

heeft, niet de verschillende preken naar zijn' eigen maatstaf beoordeelende, maar naar den tijd, waarin, en het gehoor, waarvoor zij uitgesproken zijn — natuurlijk in zooverre het laatste hem bekend was, of door hem berekend kon worden uit de geschiedenis der afzonderlijke gemeenten.

Wij vinden hier eerst eene opgave van den inhoud en vorm der preken van onderscheidene leeraars volgens tijdorde, waarop eenige opmerkingen, als slotsom, des Schrijvers meening omtrent den vooruitgang of achteruitgang der predikwijze volgen. Onder de proeven, hier medegedeeld, zijn er, die wel eens in eene minder ernstige stemming brengen, andere daarentegen, die door ware eenvoudigheid en echte Evangelietaal treffen. Wij zien er uit, dat vroeger zoowel bij de Lutherschen als bij de Hervormden door sommigen zeer goed, door anderen zeer wonderlijk werd gepreekt. Wie dit nader bevestigd wenscht te zien, raadplege slechts het door den Schrijver medegedeelde.

Het deed ons genoegen, dat de Schrijver niet alleen op den vorm der preken, maar vooral ook op den inhoud gelet en niet slechts gevraagd heeft, *hoe?* maar ook, *wat werd er gepreekt?*

Des Schrijvers oordeel over den vooruitgang der predikwijze komt (bl. 166) hierop neder: »reeds in 1670 was die van enkelen hoogst voortreffelijk; na 1730 is deze goede predikwijze algemeen geworden, en had omstreeks 1770—88 hare hoogte bereikt. Van dien tijd af werd zij te wijsgeerig; de schriftverklaring werd verwaarloosd, de stijl te afgetrokken, en de geheele preek te veel eene zedekundige verhandeling. In onze eeuw keert men trapsgewijs terug tot het populaire, ofschoon zich doorgaans nog te ver van den tekst verwijderende, en soms te hooge waarde hechtende aan eene kunstmatige en vernuftige verdeeling." En wat zijne denkbeelden over de meerdere of mindere voortreffelijkheid der preekmethode bij de Hervormden betreft, oordeelt hij, dat de predikkunde bij de Lutherschen in ons vaderland tot het einde der vorige eeuw hooger stond dan bij de Hervormden, daar het prediken bij dezen eerst

sedert 1770 verbeterd is, bij genen daarentegen MULDER († 1776) STERK (omstreeks 1780) MÜTZENBECHER (1780) en anderen uitmuntten.

Omtrent homiletiek in het algemeen geeft de Schrijver de volgende wenken. »Waarom zouden wij niet erkennen, dat de *analytische* methode, ook de Hollandsche genoemd, voor eene gemengde vergadering doorgaans doelmatiger is, dan gewoonlijk de *synthetische*, vooral nadat VAN DER PALM, KIST, JOH. CLARISSE, VAN DER ROEST, HERINGA, VAN ECK en anderen, de eerste tot meerdere volkomenheid gebragt hebben? — Noch zaakrijkheid, noch wijsgeerige ontwikkeling, noch kracht van stijl, noch vernuftige wending, noch schoone periodenbouw zal dezelfde vruchtbaarheid aan de Evangelieprediking voor de onderscheidene standen waarborgen, die van den *analytischen*, uitlegkundigen preekvorm onafscheidelijk is." Wij willen geenszins voor de synthetische methode te velde trekken, omdat ieder dien vorm moet kiezen, waarin hij zich het gemakkelijkst bewegen kan en waardoor hij meent, het gepredikte woord meer ingang te zullen verschaffen. Maar wordt hier door den Schrijver de analytische methode niet met een oog van al te groote vooringenomenheid beschouwd? Als CHRISTUS waarlijk gepredikt wordt, kan op velen eene preek in synthetischen vorm, juist omdat zij *zamenvat*, dieper indruk maken, dan in analytischen vorm, waardoor de stof dikwijls versnipperd wordt, indien geen bekwame hand de hoogere eenheid bewaart. Volgens den Schrijver bevestigt de ondervinding, dat de Luthersche, Doopsgezinde en Remonstrantsche leeraars van onzen tijd, gedeeltelijk tot de analytische methode teruggekeerd zijnde, daardoor aan Evangelische kleur, Bijbelschen vorm van uitdrukking en populariteit, bij aangename verscheidenheid, gewonnen hebben. Maar hij schrijft hier aan den analytischen vorm toe, wat aan de verandering van de geheele rigting en denkwijze des tijds moet worden toegeschreven. En als sommige predikers, die den synthetischen preekvorm verkiezen, daardoor aan Evangelische kleur, Bijbelschen

vorm van uitdrukking en populariteit mogten verloren hebben, dan is dit niet te wijten aan den preek*vorm*, maar aan hun standpunt, hunne denkwijze, hunne inzigten, die aan hunne preken geene meer Evangelische kleur, Bijbelschen vorm van uitdrukking en populariteit zouden gegeven hebben, al hadden zij den analytischen preekvorm gekozen. Zoo afhankelijk is de inhoud van den vorm niet, noch het Evangelie, dat gepredikt wordt, van de methode der prediking. Onzes inziens heeft de eene methode zoowel als de andere hare goede, zoowel als hare minder goede zijde; maar dit hangt af van de wijze, waarop elk prediker er zich van bedient.

Dat de Schrijver het predikwerk der nog dienstdoende predikers niet beoordeelt, ligt in den aard der zaak. »De nakomelingschap zal onpartijdiger zijn, om de gebreken en deugden van de tegenwoordige predikwijze tot waarschuwing aan te wijzen of tot navolging aan te bevelen."

En als dan de nu dienstdoende predikers door den Heer der gemeente van hunne standplaatsen tot hooger werkkring zullen geroepen zijn, en een later levend historieschrijver vat de pen op, om de geschiedboeken der vaderlandsche predikkunde verder voort te zetten, wij zien hem dan in onze verbeelding dit oordeel nederschrijven:

»In de eerste helft der negentiende eeuw mogt de Nederlandsche Luthersche kerk onder hare onderscheidene goede en voortreffelijke predikers eenen tellen, die in zijne *twaalf Preken over teksten uit het O. T.* getoond heeft, dat echte Evangelietaal, rijkdom van zaken en gespierde periodenbouw ook in den kanselarbeid der Lutherschе predikers niet te vergeefs behoeft gezocht te worden."

De voor ons liggende bundel regtvaardigt dit oordeel volkomen. De Hoogl. NIEUWENHUIS geeft hier eene niet minder belangrijke bijdrage tot de kennis der predikwijze in de vaderlandsche Luthersche kerk der negentiende eeuw, dan zijn geschiedkundig overzigt belangrijk is als bijdrage tot hare vroegere geschiedenis.

Hij biedt ons twaalf preken aan, waarvan de teksten alle uit het O. T. zijn gekozen. Wij zullen ze den lezer naar volgorde mededeelen. I. Over *Gen.* XXI: 33. II. Over *Gen.* XXVII: 38—40. III. Over *Exod.* II: 1—10. IV. Over 1 *Sam.* XV: 23^{b}. V. Over 1 *Sam.* XVI: 7^{b}. VI. Over 1 *Sam.* XVII: 45—47. VII. Over 2 *Sam.* XII: 19—23. VIII. Over *Ps.* CII: 25^{a}. IX. Over *Spreuk.* X: 7. X. Over *Pred.* XII: 5^{b}. XI. Over *Jes.* XL: 7, 8. XII. Over *Jes.* LVII: 2.

Vele hoorders en ook wel sommige beoordeelaars van preken vragen allereerst naar den vorm, de methode, door den prediker gekozen. 't Schijnt soms, dat zij den inhoud voor lief nemen, als de vorm, de methode hun slechts bevalt. Maar moest de homiletiek den inhoud niet boven den vorm, de zaken niet boven de methode stellen? Moest zij niet eerst vragen en leeren *wat gepredikt*, daarna *hoe gepredikt* moet worden? Ongetwijfeld, — en daarom vragen wij eerst: *wat* wordt hier gepredikt?

De Prediker treedt met den hoogen ernst van een' boetprediker en met de liefelijk dringende taal eens gezants van CHRISTUS op. Hij legt er zich op toe, om zijne hoorders op het verschil en den strijd zelfs te wijzen, die er is tusschen hun leven en hunne belijdenis, tusschen hetgeen zij werkelijk zijn en hetgeen zij wezen moesten. Dit is een der meest kenmerkende karaktertrekken van deze preken. Wilt gij proeven? Ziet hier eene uit vele, die ons ter dienste staan. Zij is genomen uit de vierde: *over de verwerping der verwerpers van Gods woord.*

»Doch dit geloof kan dood zijn, dat is, zonder invloed op ons leven, onzen handel en wandel, ons spreken en doen: en dan worden wij verworpen. Verbeeldt u een weegschaal, waarop gij gewogen wordt. Wat is er van u gevraagd? *Liefde* jegens God. Zij omvat diepen eerbied. Waarmede bewijst gij dezen, als gij vloekt, en zweert, en misbruikt Gods naam in uwe gesprekken? Zij omvat dankbaarheid. Waar is dezelve, als gij rekent, te weinig van den Heer te ontvangen, de openbare Godsvereering verwaarloost, noch den Zoon eert, gelijk den Vader? Zij

omvat berusting in Gods wil. Waar is de uwe, als gij mort en klaagt, omdat gij ook het kwade moet aannemen? Zij omvat vrijwillige gehoorzaamheid. Bewijst gij haar in die tallooze drogredenen, waarmede gij uwe pligten ontkent of beperkt." — Ziet, wat wijst de schaal? gewogen, te ligt bevonden, — verworpen.

Liefde jegens de naasten is het kenmerk der liefde jegens God: want wie zijnen broeder haat, dien hij ziet, hoe zal hij God liefhebben, dien hij niet ziet? Zij is *langmoedig* en *vriendelijk* en gij — haatdragend en stuursch. *Zij is niet afgunstig*, — en gij verteert u zelven door inwendigen spijt, dat anderen meer zijn of schijnen of hebben dan gij. *Zij zoekt het hare niet*, en gij zijt eerzuek, of geldzuchtig. *Zij laat zich niet verbitteren*, en gij struikelt over elk woord, kwalijknemend en verkeerd uitleggend. *Zij verblijdt zich over de waarheid*, en gij behelpt u gedurig met leugens. *Zij verdraagt alle dingen*, en gij stuift bij schijn van beleediging woedend op. *Zij gelooft alle dingen*, en gij het minst het goede van uwe medemenschen, maar het kwade gerucht zonder twijfel. *Zij hoopt alle dingen*, en gij werpt de hope van u, als niet uw wil geheel kan volbragt worden. *Zij lijdt alle dingen*, en gij zoekt den last af te werpen, en gaat daarnevens op den weg zitten. Waar is uwe weldadigheid, vriendelijkheid, zachtmoedigheid? Rijken! in uwe plaats zullen de armen antwoorden, en die uwe hulp inriepen. Hebt gij hen tot vrienden gemaakt? Ziet, wat wijst de schaal? Gewogen, te ligt bevonden, — verworpen.

Er zijn anderen, die overvloeijen van liefde, omdat zij, ligtzinnig van aard, zichzelven en het hunne naauwelijks achten. Genoegen hebben, zich vermaken, zingende en dansende, spelende; dat is uw eenig óf uw hoogste goed. Zich onbesmet bewaren van de wereld, haar te gebruiken zonder haar te misbruiken is de eisch; en wat uw oordeel? Leest *Efez.* V: 3—5. Hoort! Ik zal het u voorlezen: (hier volgen de aangehaalde woorden.) Ziet, wat wijst nu de schaal? Gewogen, te ligt bevonden, — verworpen. — Maar niemand blijft over? Ik maak de toe-

passing niet. Wat de mensch zaait, dat zal hij oogsten. *Dit* is het oordeel: omdat gij het woord des Heeren verwerpt, daarom heeft ook de Heer u verworpen."

Wij onthouden ons van eenige aanmerking.

Is deze Prediker altijd zoo ontmoedigend of liever veroontmoedigend? Neen, wat het Evangelie te hopen en waarover het zich te verblijden geeft, wordt zoowel op den voorgrond gesteld, als wat het te vreezen en met schrik te verwachten predikt. Elke preek is echt Evangelisch gekleurd, eene eigenschap, hooger te waardeeren, naar mate het moeijelijker is over teksten uit het O. T., zonder dat er motto-preken worden voorgedragen, voor eene Christelijke gemeente tot versterking van haar geloof in CHRISTUS te spreken.

Maar gij verlangt ook te weten, hoe de Hoogl. NIEUWENHUIS te *Utrecht* predikte. Uit hetgeen wij reeds aangaande zijne denkbeelden over de analytische en synthetische methode mededeelden, beantwoordt die vraag zich gedeeltelijk zelve. Zoo gij de gevierde drieledige verdeeling met onderdeelen en al weder onderdeelen zoekt, gij zijt te leur gesteld. Er was een tijd, waarin Rec. geene preek goed vond, aan welker verdeeling niet veel zorg was besteed. Thans ziet hij in, dat de gemeente niet door keurig uitgewerkte schetsen, maar door de zaken, welke hij te verkondigen heeft, kan en moet worden opgebouwd. Verre zij het van ons, dat wij de gave zouden gering achten, aan sommigen geschonken en door hen onder gestadige oefening tot kunst verheven, om de zaken in keurig symmetrischen vorm te gieten. Maar als men er soms hoofdzaak of eene der hoofdzaken in ziet, loopt de inhoud gevaar, daaraan opgeofferd te worden.

In de preken van den Hoogl. NIEUWENHUIS is de verdeeling hoogst eenvoudig. In de tweede: eerst Gods handelwijze in het onthouden van het grootste en het schenken van een minder voorregt voorgesteld; daarna ESAU's handelwijze hun ten voorbeelde gesteld, die den grooteren zegen meenen te missen. In de derde: eerst de bewaring van het kind MOZES als menschenwerk en toch Gods werk

voorgesteld, daarna uit deze beschouwing aanleiding genomen tot eenige toepasselijke aanmerkingen. Het behoeft niet gezegd te worden, dat elk der beide deelen dan nog eene bijzondere verdeeling heeft. In andere preken van dezen bundel weêr anders. En de duidelijkheid der voorstelling en de gemakkelijkheid der ontwikkeling en de overtuigende kracht des geheels hebben er waarlijk niet door geleden. De Spreker beweegt zich geheel vrij en schijnt evenmin het pantsier, waarin sommige predikers hunne preken voordragen, — natuurlijk omdat zij dan hunne denkbeelden geregelder kunnen ontwikkelen — te kunnen dragen, als DAVID, toen hij tegen GOLIATH uittoog. Hij treft er het hart niet minder juist door.

De taal is krachtig, de stijl op vele plaatsen waardig om tot model genomen te worden.

En nu nog een woord over den titel. Preken? » Waarom niet Leerredenen?" zullen sommigen vragen. Wij verblijden ons, dat het oude »*Predicatiën*" weêr verjongd is. Het woord *leerrede* komt ons voor aan eene eenzijdige beschouwingswijze zijn' oorsprong te danken te hebben. Maar waarom *Preken*, en niet *Preeken?* Daarvoor zal de Hoogleeraar wel zijne redenen hebben, gelijk BEETS voor de andere, door hem gekozene spelling, wel de zijne. Vooralsnog schijnt ons één *e* voldoende, maar wij geven het aan beter oordeel over.

Het voorberigt is niet alledaagsch. — Doch genoeg geschreven; — het aangekondigde stichte nut in vele kringen.

Verhandeling over JEZUS CHRISTUS *als de openbaring Gods. Door* P. VAN DER WILLIGEN, *Predikant te Tiel. Bekroond bij het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst. Te 's Gravenhage, bij* de Erven Thierry en Mensing. 1844. *In gr.* 8*vo.* 194 *bl. f* 1-80.

Deze verhandeling (het zesde Deel der verhandelingen

van het Haagsche Genootschap na deszelfs 50jarig bestaan) geeft een antwoord op de vraag: »In welken zin kan JEZUS CHRISTUS gezegd worden de openbaring Gods te zijn? Is Hij dit alleen door zijne persoonlijke verschijning en zijn handelend leven op aarde, alsmede door de voortdurende werking van zijnen geest in de Christelijke gemeente; of is Hij het evenzeer door hetgeen Hij zelf en de Apostelen omtrent God en goddelijke zaken bij monde en in geschrifte hebben voorgedragen? In welk verband staat het eene tot het andere? En welke waarde behoort aan beiden onderscheidenlijk te worden toegekend?" — De Schrijver heeft zijn geschrift in twee hoofddeelen verdeeld. Het eerste bevat een onderzoek naar den zin, waarin JEZUS CHRISTUS kan gezegd worden de openbaring Gods te zijn, waarvan het resultaat is, dat het *en* uit *den aard der zaak*, *en* uit *de geschiedenis*, *en* uit *eene uitlegkundige raadpleging van de schriften des Nieuwen Testaments*, en, eindelijk uit de *latere ondervinding van de werking des Heiligen Geestes in de gemeente des Heeren* blijkt, dat JEZUS CHRISTUS de openbaring Gods is, niet alleen door zijne persoonlijke verschijning en zijn handelend leven op de aarde en de voortdurende werking van zijnen geest in de Christelijke gemeente, maar ook, en evenzeer, door hetgeen Hij zelf en de Apostelen omtrent God en goddelijke zaken bij monde en in geschrifte hebben voorgedragen (bl. 129). Het tweede Hoofdstuk handelt over het verband, in hetwelk de woordelijke en daadzakelijke openbaring tot elkander staan, en de waarde, welke onderscheidenlijk aan beiden behoort te worden toegekend.

Daar wij niet aarzelen om in CHRISTUS de openbaring Gods te zien en Hem derhalve beschouwen in al wat Hij deed, sprak en ondervond, is het natuurlijk, dat wij ons met de resultaten van den geleerden Schrijver over het geheel genomen zeer wel kunnen vereenigen. Voor ons heeft hij overtuigend aangewezen, dat de woorden onzes Heeren een wezentlijk bestanddeel uitmaken van de openbaring Gods, welke wij in Hem bezitten. Het geheele onderzoek is streng logisch; de gang der redenering heeft

voor wie de praemissen toegeeft, onzes inziens, overredende kracht. Zoo wij eene aanmerking moesten maken, zij zou alleen het op bl. 9 geschrevene gelden. Daar lezen wij: »Het een en ander — zoude ik met aanhalingen, uit verscheidene in- en uitlandsche godgeleerde geschriften, kunnen staven; doch ik onthoude mij daarvan, gelijk ik dit doen zal in mijne gansche beantwoording der Prijsvraag, om verschillende, naar het mij toeschijnt, voldoende redenen. Ik noem van dezelve alleen deze, dat ik mij heb voorgenomen, zóó over mijn onderwerp te schrijven, dat het voor allerlei soort van lezers, ook voor minder geleerden, zou kunnen dienen." Reeds alleen om dit laatste had de Schrijver eenige geschriften moeten noemen, waarin de door hem bestredene voorstelling der zaak wordt verdedigd, omdat wel de godgeleerden van beroep dadelijk weten, dat de Schrijver het oog heeft op die theologische rigting in ons vaderland, welke door het Tijdschrift *Waarheid in Liefde* wordt vertegenwoordigd, maar het onmogelijk bij het grootste gedeelte der »minder geleerden" kan verondersteld worden, dat zij dit insgelijks zonder nadere aanwijzing weten. Wij gelooven evenwel niet, dat de zaak, waarover hier gehandeld wordt, buiten de theologische wereld veel belangstelling zal wekken, gelijk wij dan ook meenen, dat zij geheel tot het gebied der wetenschap behoort. Doch dit daargelaten, de Schrijver was, volgens onze meening, verpligt geweest, de bronnen te noemen, welke hij geraadpleegd had bij de opgave van het gevoelen zijner tegenpartij; voorzeker, omdat de eene voorstander van die beschouwingswijze ligt in bijzonderheden van den ander kan afwijken; vervolgens, omdat dan ieder in de gelegenheid gesteld wordt, over de juistheid der opgaaf te oordeelen. Wel rekenen wij het niet tot de vereischten van een goed boek, dat het met aanhalingen is opgevuld. Maar waar men het gevoelen van anderen opgeeft, moet ook verwezen worden naar de plaats, waar men hem, wiens gevoelen wordt medegedeeld, zoo kan hooren spreken. De Heer VAN DER WILLIGEN heeft, naar het ons toeschijnt,

de meening der godgeleerden, van wie hij verschilt, juist opgegeven; maar nu wil hij ook dat wij hem op zijn woord zullen gelooven, terwijl wij anders terstond de authentieke stukken hadden kunnen vergelijken,

Maar genoeg hiervan. Wij hopen, dat deze verhandeling moge medewerken, om licht te verspreiden over de hier behandelde, zoo hoogst belangrijke zaak, en danken den Schrijver voor hetgeen hij geleverd heeft. Het is voor jongere godgeleerden een opwekkend voorbeeld, als de ouderen voortdurend toonen belang te stellen in de bewegingen, welke op godgeleerd grondgebied worden waargenomen, en daarbij niet in ledigheid blijven zitten toezien.

De Bijenkorf der H. Roomsche Kerk. Eene duidelijke en grondige uitlegging van den Zendbrief van Mr. GENTRANUS HERVET, *uitgegeven voor de van het Christelijk geloof afgedwaalden, door* PHILIPS VAN MARNIX, *Heer van St. Aldegonde. Op nieuw ten behoeve der Roomsche Kerk, bijzonder in de Nederlanden, uitgegeven. Iste Deel. Te Utrecht, bij* van Dorp en Heringa. 1844. *In gr. 8vo. XII en* 286 *bl. f* 1-50.

Wanneer een boek *op nieuw* wordt uitgegeven, en dit plaats heeft nadat er reeds meerdere verschillende uitgaven van bestaan, dan heeft hij, aan wien de taak ter aankondiging der nieuwe uitgave wordt opgedragen, zich minder te bemoeijen met het werk zelf, dan wel te antwoorden op de vragen: was eene nieuwe editie van het oude werk behoefte? en beantwoordt deze uitgaaf aan die behoefte? Ref. wil zich dan ook bij voorkeur tot deze vragen bepalen, vermits hij, reeds een aantal jaren geleden, rond en duidelijk, zijn oordeel over den *Bijenkorf* zelven heeft uitgedrukt, en hij, *deze* recenserende, niet wel zou kunnen nalaten het vroeger door hem gestelde nogmaals af te schrijven, vermits hij geene redenen heeft gevonden

om er iets van door te halen. Wat men er in vindt, zegt daarenboven de titel verstaanbaar genoeg: » eene duidelijke » en grondige uitlegging van den Zendbrief van Mr. GEN» TRANUS HERVET aan de van het Christelijk geloof afge» dwaalden." Maar wie die Mr. GENTRANUS was, wordt in het boekje niet gezegd. Dit was in 1569 ook niet noodig; want de man was destijds genoegzaam bekend en geëerd. Nu hij evenwel reeds zoo lang geleden niet alleen de aarde, maar ook het vagevuur heeft verlaten, dat men hem voor een verdicht personaadje begint te houden, vermits hij thans noch dáár, noch hier wordt aangetroffen, zoo zouden de nieuwe Uitgevers, naar Ref^{e}. meening, wél gehandeld hebben, wanneer zij aan het nu levend geslacht dien wijlen Mr. HERVET en zijnen Zendbrief wat meer van nabij hadden leeren kennen. De man was het toch wel waardig, en verdient het vooral thans, nu men aan alle kanten aanstalten begint te maken voor eene viering van het derde eeuwgetijde van het Hoogeerw. Concilie van *Trente*. Wij hopen maar, dat de *Nederlanden* in dit geval niet achterlijk zullen blijven, want wij houden van een lange pret, dewijl al die andere eeuwfeesten voorbijgaan als een vuurwerk, en wij bij dit jubilé nog al wat houdvasten hebben, want het moet, om wèl te zijn, duren van den 13 December 1845 tot den 4 December 1863, vermits die ijzeren mannen der 16de eeuw zoo lang gezeten hebben! Wij moeten evenwel bekennen, dat ook menigeen van hen het einde niet beleefde van de handelingen, aan welker begin hij had deelgenomen, ofschoon zij, even als de tegenwoordige tweede kameristen, zich van tijd tot tijd wel eens naar huis begaven tot herstel der uitgeputte krachten. Zij hielden trouwens in dien zoo kort beperkten tijdkring ook niet minder dan *vijfentwintig* zittingen van bijna een' geheelen dag en soms nog wel iets langer, en het ontbrak bij dezelve almede niet aan sprekers van langen adem. Mr. GENTRANUS was een van hen; want hij hield nog al van praten, en was, hetgeen wij tot dus ver hebben verzuimd te berigten, een der Hoogeerwaardige Trentsche Vaders. Daarenboven was hij

een *Franschman* en werd door zijne landgenooten geprezen én als theologant én als geschiedkundige. Eindelijk behoorde hij in de laatste zittingen zelfs tot de oppositie. Na den dood van zijnen vriend MARCELLUS CERVINUS; die gedurende de zittingen van het Concilie én Paus werd, én stierf, én werd opgevolgd eerst door PAULUS IV, later door PIUS IV, ging het in sommige opzigten niet regt meer naar zijnen zin. Het liep er trouwens nu en dan ook vrij raar, vermits genoemde PIUS, naar het verhaal, niet alleen van SARPI, maar ook van zijnen lofredenaar PALAVICINI, de Synode wist te belezen en besluiten te doen nemen, om welke anderen het Concilie hebben gewraakt als zijnde geene vrije vertegenwoordiging der Kerk, maar —; doch wij zouden afdwalen en moeten over HERVET spreken. Wij zeggen daarom alleenlijk nog, dat de Spaansche gezant DE VARGAS er eene vrij Spaansche verklaring van geeft, zeggende, dat de H. Geest, die zich te *Rome* ophield, niet verkoos naar *Trente* te vertrekken, waar de heilige vaders hem noodig hadden, vóór dat men hem, door eenen koerier, derwaarts had laten noodigen. Nu, de etiquette dient gehandhaafd te worden. Dat ook Mr. CENTRANUS vroeger verstoken was van de voorlichting van dien Minister des Pausen, blijkt, want óf hij bezat hem niet, óf hij wederstond dien Geest op het gewigtigste punt, dat men destijds *de residentia pastorum* noemde. Dat hij dwaalde, zullen onze lezers van zelve erkennen, zoodra wij hun de zaak zullen hebben medegedeeld. HERVET beweerde namelijk, dat een herder bij zijne kudde behoorde te blijven, en dat, uit dien hoofde, een Bisschop in eene buitendioecese den Kardinaalshoed, met de verpligting om te *Rome* te wonen, niet op zijn hoofd mogt zetten, zonder vooraf zijnen Bisschoppelijken mijter aan eenen anderen te hebben overgedaan. Een hoed en een slaapmuts waren in zijn oog onvereenigbare zaken. 't Is dus wel te zien, dat hij nog in de 16de eeuw leefde, en niet in allen deele het licht kende. Of gaan ten onzent niet alle dingen goed, al dragen onze vertegenwoordigers hoed en slaapmuts beide? Waar de geest is, daar is le-

ven; wie hem bezit, kan als Hoogleeraar collegie houden, als President van eenig geregtshof dezelfs zittingen besturen, als Officier van Justitie voor 's lands veiligheid waken en tevens, Lid der tweede Kamer, het vaderland helpen redden. HERVET wilde, naar zijn beginsel, de 6de Canon van het Concilie van *Chalcedon* hernieuwd hebben; want door het niet handhaven van deze was, zeide hij, de Kerk in gevaar geraakt. Ten gevolge van de vereeniging van onderscheidene vette posties in dezelfde handen, waren die handen wat glad geworden, en ten gevolge hiervan al weder werd niet zonder grond gezegd: *omnia Romae esse venalia.* Ging dat zoo voort, dus schreef hij aan den Jezuit SALMERO, dan zou de voorzegging der oude Sybille nog wel eens bewaarheid kunnen worden: »et forte »ex uno ex septem collibus ingentem eius ruinam aliquis »conspicatus, magna voce exclamabit: *Ecce Babylon mag»na etc.*" De man had toen meer van die kettersche gevoelens, gelijk men zien kan uit den genoemden brief, medegedeeld door EDM. RICHER in *Hist. Cona. Gen.* L. IV. P. II. pag. 109 sq. en hieruit overgenomen door DAN. GERDES in *Scien. Ant.* T. VI. pag. 662 sq. Hij kan ten bewijze strekken, hoe ver geleerde mannen zelfs kunnen afdwalen, zoo lang de Geest nog uit *Rome* niet aan hen is afgezonden. Hebben zij dezen echter ontvangen, dan gaat het anders. De besluiten van het hoogeerw. Concilie van *Trente* strekken er voor ten bewijze.

Deze Mr. HERVET nu schreef, na wat te zijn uitgerust van de inspanning te dier stede, eenen »Zendbrief aen de »verdwaelde van 't Christengelove," en deed dien in 't Fransch en in 't Nederduitsch in de wereld rondwandelen, met uitnoodiging om hem tegen te spreken. Maar de afgedwaalden waagden er zich niet aan; sommigen spotteden er zelfs mede, omdat er, naar hun zeggen, nog te weinig bewijsredenen in voorkwamen, even alsof dit niet uit den aard der zaken voortvloeide. Dit ergerde den Schrijver van den *Bijenkorf*. Hij vatte hierom de pen op, om het verlangde te leveren, en verzamelde in zijnen korf de geëischte bewijsredenen uit de schriften der kerkvaders,

de besluiten der Conciliën, de decretalen der Pausen enz. Geen kleine arbeid voorwaar; doch hij hoopte een paar zielkens of twee uit het vagevuur te redden, en hierom getroostte hij zich het zware werk, dat hij ook gelukkig volbrengen mogt; want grooten bijval heeft het gevonden. Minstens veertien malen was het reeds in het Nederduitsch herdrukt en nog maar altijd voor geen prijsje te bekomen. En de Engelsche, Fransche en Hoogduitsche overzettingen er van, ofschoon er van de laatste vier edities zijn, zijn zelfs zelfzaam geworden. Eene nieuwe uitgave werd dus noodig. Bevreemdende is ook deze opgang niet, indien men in het oog houdt, dat het is opgedragen aan den weldoener der *Nederlanden*, den HoogEerw. P. SONNIUS, eersten Bisschop van *'s Hertogenbosch* en Hoofdinquisiteur in deze gewesten, wiens ijver voor *Rome*, vanwaar hij een dubbel deel des geestes had ontvangen, boven allen twijfel is verheven. En die opdragt is daarenboven zoo grooten man volkomen waardig, vol geest en leven, zoodat wij u de lezing en herlezing er van met gerustheid durven aanbevelen. Wie er vroeger door het ouderwetsche voorkomen van het boeksken wel eens van werd afgeschrikt, zal hierover thans niet meer struikelen. De *Bijenkorf* ziet er nu uit zoo als dit voor de 19de eeuw past. Wij hopen dus, dat dit er toe zal bijdragen, om hem in veler handen te brengen. Tot nog toe ziet evenwel slechts de eerste helft het licht. De nieuwe Uitgever heeft intusschen meer gedaan dan louter nadrukken; want hij heeft er opheldere aanteekeningen bijgevoegd, en daarenboven hier en daar het oog gevestigd op VAN BEMMEL's *Symbolick of vergelijkende verklaring der godsdienstige verschilpunten*, welker beste bestanddeelen ontleend zijn geworden uit de *Symbolick* van MOHLER, door het Tijdschrift *de Katholick* aangeprezen. Wij bevelen ook dezen *Bijenkorf* aan deszelfs bijzondere opmerkzaamheid, want hij levert ruimer stof tot eene *Nalezing*, dan de Historie der Pausin, aan wier bestaan ook de Schrijver van den *Bijenkorf* niet twijfelde, gelijk men zien zal uit het tweede Deel, hetgeen wij hopen eerstdaags te zullen mogen ontvangen.

De afbeelding van VAN MARNIX, tegenover den titel, is fraai genoeg en goed bewerkt; of zij evenwel gelijkt, is eene andere vraag. Legt men ze nevens die, welke voorkomen bij BROES (II. 1.) en WIERSBITZKY (IV. 1.), dan heeft men de bijschriften noodig, om er denzelfden man in te herkennen. Het laatstgenoemde gelijkt het meest naar het portret van ALDEGONDE door J. HOUBRAKEN, volgens de schilderij van DE GHEYN, welke voor de beste wordt gehouden en hierom ook gevolgd is door het Genootschap: *Kunst wordt door arbeid verkregen.* De gravure, door VAN MEGEN er voor hetzelve van vervaardigd, verschilt intusschen al weder van die, welke HOUBRAKEN er van heeft gemaakt. Voor dezen »*Bijenkorf*" ziet VAN MARNIX er veel jeugdiger uit, hetgeen op zich zelf zeer goed is, vermits hij dezen korf in zijne beste jaren vulde met het toen reeds van alle kanten zaamvergaderde. Maar is er eenig oorspronkelijk stuk gevolgd?

Iets over de geschiedenis en de waarde der Schedelleer. Eene Voorlezing, gehouden voor eenen kring (van) beschaafde toehoorders, door L. CHOULANT, *Hoogleeraar te Dresden. Uit het Hoogduitsch vertaald, en met eenige aanteekeningen en twee houtsneêfiguren vermeerderd.*

(*Vervolg en slot van bl.* 76.)

De volgende bladzijden zijn toegewijd aan eene kritische beschouwing van GALL en SPURZHEIM: hun wetenschappelijk leven en de lotgevallen van de door hen gegrondveste schedelleer worden kortelijk behandeld. De Schrijver trekt hier vooral te velde tegen de ongepaste verdeeling van den schedel in een zeker aantal organen of werktuigen, welke GALL heeft ingevoerd. Het geheele denkbeeld, dat de afzonderlijke zielsvermogens op het aanwezig zijn van even zoo vele afgezonderde hersendeelen zouden berusten, is valsch, de benaming »orgaan" is geheel on-

physiologisch en in de keus der namen voor de afzonderlijke hersenorganen is GALL niet minder ongelukkig geweest. Doch indien deze door GALL en SPURZHEIM gevolgde rigting onwetenschappelijk is, in welk opzigt is dan de schedelleer voor eene meer wetenschappelijke bearbeiding vatbaar? Ten einde zulks nu nader te onderzoeken, gaat de Hoogleeraar vervolgens over tot de beschouwing van het zenuwstelsel: van hetzelve wordt in de hoofdtrekken zoowel de ontleedkundige zamenstelling, als de physiologische beteekenis ontvouwd. Hersenen en ruggemerg zijn de centraaldeelen van dit geheele stelsel, naar welke de ontvangene indrukken worden heengeleid; terwijl de verarbeiding der verkregene indrukken en de voorbereiding van alle mogelijke bewegingen in de zoogenaamde bastachtige zelfstandigheid dier deelen plaats heeft. De hersenen evenwel komen hier vooral in aanmerking, als waarin zoowel de wil, als ook de hoogere zielsvermogens hunne zitplaats hebben. De Schrijver daalt nu af tot de dieren, vooral tot de gewervelde dieren, waar eene verdeeling der geheele hersenmassa in drie achter elkander gelegene deelen duidelijk te bespeuren is, en komt zoo tot diezelfde verdeeling der hersenen van den mensch in drie deelen, welke door OKEN is voorgesteld, en waarop later CARUS zijne nieuwe kranioskopie heeft gebouwd, namelijk in een *voorste* gedeelte, waarin de zenuwen der drie hoogste zintuigen, benevens de sterkste strengen van het ruggemerg eindigen, in het *middelste* gedeelte, waarin meer de zenuwen van het vormende leven worden opgenomen, en het *achterste* gedeelte, waarin het ruggemerg eindigt en hetwelk bij voorkeur met de terugwerkingen van den wil, met onze eigene werking op de buitenwereld in verband schijnt te staan. Bij den mensch is vooral het voorste gedeelte het sterkst ontwikkeld, en uit zijne beschouwingen, waarvan wij slechts den algemeenen gang, geenszins de bijzonderheden hebben kunnen opgeven, komt CHOULANT tot de gevolgtrekking, »*dat de sterkere ontwikkeling der hersenen, in eene bepaalde rigting, ook noodzakelijk verbonden moet zijn met het met meer kracht op den*

voorgrond treden van enkele zielsvermogens." Dit eenmaal aangenomen zijnde, is de tweede gevolgtrekking niet verre te zoeken, »*dat namelijk de mogelijkheid der schedelleer wetenschappelijk is bewezen,*" daar de ontwikkeling van den schedel die der hersenen naauwkeurig volgt. Nog van eene andere zijde zoude welligt de mogelijkheid eener wetenschappelijke schedelleer kunnen aangetoond worden, namelijk uit het verloop en het grooter of kleiner aantal hersenkronkels, daar men heeft opgemerkt, dat ook deze in een naauw verband staan met de intellectuële vermogens der verschillende dieren niet alleen, maar ook der verschillende menschelijke individu's. [Evenwel zoude de toepassing op den uitwendigen schedel hier voorzeker aan meerdere zwarigheden onderhevig zijn. Ref.] De nieuwere wijze van beoefening der schedelleer heeft ook tot het zoeken van de afmetingen der verschillende streken des schedels aanleiding gegeven, waarmede de Hoogleeraar verder zijne lezers [hoorders] bekend maakt. Hij eindigt dit gedeelte zijner verhandeling met de volgende woorden: »Doordien de schedelleer zich steeds meer en meer verwijderd heeft van de oude eenzijdige leer der werktuigen, doordien zij hare opmerkzaamheid niet alleen rigt op de eene of andere bijzonder sterk ontwikkelde streek van den schedel, maar den geheelen schedel beoordeelt in betrekking tot die bekwaamheden van den geest en die neigingen, welke het overwigt hebben, doordien zij derhalve niet alleen eene bovendrijvende neiging tot goed en kwaad, of een uitstekend talent in aanmerking neemt, maar alle zoodanige teekenen in hunne betrekkelijke sterkte en zwakheid met elkander vergelijkt, mag zij wel aanspraak maken, den rang eener onontbeerlijke hulpwetenschap voor de ziekkunde te bekleeden en bij onderzoekingen over de menschelijke ziel te worden gehoord en in aanmerking genomen. De tijd is dan ook over het algemeen voorbij, waarin men het ondernam, de ziekkunde zonder kennis der natuurkunde van den mensch te beoefenen, of liever aan de lucht vast te hangen, dezelve zonder hechte grondzuilen liet, en reeds van den aanvang de wetenschap met

eene de beginsels aantastende dwaling bezwaarde, met de leer namelijk van eene volledige afscheiding tusschen het geestelijke beginsel in den mensch en de verschillende gesteldheid van zijn ligchaam." Nadat de Hoogleeraar nog kortelijk in het licht gesteld heeft, dat de kranioskopie slechts *hulpwetenschap* is, en dat zij *alleen* geen uitsluitsel omtrent den zielstoestand van den mensch geven kan, behandelt hij nog ten slotte de *tegenwerpingen*, welke men tegen dezelve heeft gemaakt, en lost deze op. Vooral die, waarbij men de schedelleer beschuldigt, eene materialistische wijze van beschouwing te weeg te brengen, wordt opzettelijk en het uitvoerigst overwogen en de ongegrondheid van deze beschuldiging aangetoond.

Uit onze, naar gelange van den omvang der verhandeling, vrij uitvoerige aankondiging zullen onze lezers, hopen wij, hebben kunnen opmaken, welk een rijkdom van zaken in dezelve bevat is, en zij zullen eenigzins den geest hebben leeren kennen, welke in dezelve doorstraalt. De geest van bedaard, ernstig wikkend en wegend onderzoek, welke den Hoogleeraar in zijne andere schriften kenmerkt, heerscht ook in deze verhandeling; trouwens CHOULANT is de jaren voorbij, waarin men zich zoo ligt door de phantasie een' blinddoek voor de oogen laat binden, en hij staat te hoog in de wetenschap aangeschreven, dan dat hij met zijne overtuiging en met de meening van het wetenschappelijk en onwetenschappelijk publiek in transactie behoeft te komen. De stijl is boeijend en de overgang tot de verschillende onderwerpen is geleidelijk en ongedwongen.

Wij mogen onze aankondiging niet eindigen, zonder aan den Vertaler allen lof te geven. Men bespeurt het doorgaans niet, dat men eene vertaling leest, en Ref., die vroeger het oorspronkelijke gelezen heeft, kan de verzekering afleggen, dat de zin getrouwelijk is teruggegeven. Daarenboven heeft de Vertaler verscheidene aanteekeningen van physiologischen aard er bijgevoegd, welke getuigen, dat hij zeer vertrouwd is met de nieuwere physiologie en dus ook van dien kant voor zijne taak zeer goed bere-

kend was; deze aanteekeningen zijn vooral voor den wetenschappelijken lezer van belang. Een paar weluitgevoerde houtsneêfiguren verduidelijken de beschrijving der verschillende schedelafmetingen: zij worden in het oorspronkelijke niet aangetroffen. Wij eindigen deze onze aankondiging, met deze vertaling der verhandeling van CHOULANT aan allen aan te bevelen, die op eene populaire en toch niet oppervlakkige wijze met het tegenwoordig standpunt der kranioskopie nader bekend wenschen te worden.

Wetboek van Koophandel, met Aanteekeningen van Mrs. C. D. ASSER, W. E. J. BERG, M. H. GODEFROI, J. W. TIJDEMAN *en* JO. DE VRIES, JZ., *Advocaten te Amsterdam. IIde en IIIde Boek. Te Amsterdam, bij* J. Muller. 1845. *In gr.* 8*vo. Bl.* 129—350, *met achteraan gedrukten algemeenen Titel, Voorrede enz. f* 3-80.

Met de uitgaaf der aanteekeningen op het tweede en derde boek van het Wetboek van Koophandel is alzoo dit werk compleet.

In de Inleiding tot het tweede gedeelte zijner *Handleiding tot het Wetboek van Koophandel* (*'s Gravenhage*, bij J. BELINFANTE, 1841) schreef reeds Mr. A. DE PINTO (zie de noot onder aan bl. 8): »Onder het afdrukken dezer inleiding eerst ontving ik het *Wetb. van Kooph.*, met aanteekeningen van Mrs. C. D. ASSER, W. E. J. BERG, M. H. GODEFROI, J. W. TIJDEMAN en JO. DE VRIES JZ., Advokaten te *Amsterdam*. Het spreekt dus van zelven, dat ik van dit werk geen gebruik heb kunnen maken bij het schrijven mijner aanteekeningen, voor zoo verre die thans het licht zien; en ik betreur het zeer, dat de uitgave van hetzelve die van het mijne niet eenigen tijd meer is voorafgegaan: want niet alleen waarborgen mij de namen der schrijvers de deugdelijkheid van hunnen arbeid, maar de zeer oppervlakkige blik, dien ik daarop heb kunnen werpen, heeft mij allezins bevestigd in de goede verwachting, die ik daarvan reeds *a priori* had opgevat. Welligt doet zich, onder het nazien der proeven, nog hier en daar de gelegenheid op, om van deze aanteekeningen partij te trekken."

Men ziet, dat alzoo de bezitters van het nog onvoltooide werk van den Heer DE PINTO niets overtolligs zullen verrigten, door ook het geschrift der Heeren ASSER, BERG enz. zich aan te schaffen. Integendeel, door het bezit van beide werken zullen zij iets volledigs over ons Wetboek van Koophandel hebben aangewonnen.

Het werk van den Heer DE PINTO heeft eigenlijk ten doel, aan de jeugdige beoefenaars der regtswetenschap eenen leiddraad bij hunne studiën aan te bieden. De Schrijvers daarentegen van het thans hier aangekondigde werk wilden geenszins eenen doorloopenden *Commentarius* leveren, maar enkel en alleen losse aanteekeningen, nu eens breeder en meer uitgewerkt, dan weder met meerdere beknoptheid en kortheid voorgedragen. Somwijlen stemden de Schrijvers omtrent het eene of andere punt niet overeen, en in zoodanige gevallen werd óf het gevoelen der meerderheid opgegeven, óf, waar ten opzigte van gewigtige vragen een zeer bepaald verschil bestond, van de wederzijdsche gevoelens gewag gemaakt. De tekst van het wetboek is geheel afgedrukt, maar wordt, waar de Schrijvers het noodig oordeelen, telkens voorafgegaan door algemeene opheldering van boek of titel; buitendien vindt men aan 't hoofd van elken titel de auteuren aangewezen, die men er op na kan slaan, en achter elk artikel, hetwelk dit slechts eenigzins behoeft, aanteekeningen met verwijzing naar de gevestigde jurisprudentie, zoo als men de arresten en vonnissen medegedeeld kan zien in de *Ned. Regtspr.*, het *Weekbl. van het Regt* enz. *Duidelijkheid* is inzonderheid eene groote verdienste van dit werk. Overal, waar Referent het heeft opgeslagen, vond hij klaarheid en beknoptheid van stijl met grondigheid van denkbeelden vereenigd, terwijl de citatiën steeds zóó zijn bijgebragt, dat de regtsgeleerde lezer zich den weg vindt gebaand, om zelf de zaak op nieuw te onderzoeken, en na alzoo, onder eigen nadenken over het vóór en tegen, van de verschillende gevoelens kennis te hebben genomen, zich met de meening der Schrijvers, of van sommigen hunner, al of niet te vereenigen.

De verpligting van de Bewaarders der Hypotheken, om, voordat zij tegen overlegging eener acte van toestemming de doorhaling eener inschrijving doen, te onderzoeken, of

de toestemming is gegeven door de bevoegde belanghebbende Partijen, verdedigd. Pleitrede, uitgesproken den 15 Junij 1842, door Mr. A. F. JONGSTRA, Advocaat, te Heerenveen. Te Heerenveen, bij F. Hessel. *In gr. 8vo. 85 bl. f* : - 90.

Voorzeker is de uitgaaf dezer Pleitrede, ook dan wanneer men zich met de hoofdstelling des Schrijvers niet vereenigen kan, eene daad in het belang der wetenschap: want beter en krachtiger, dan de Heer Mr. JONGSTRA gedaan heeft, kan de leer, dat hypotheekbewaarders, alvorens de doorhaling eener inschrijving te doen, zich eerst moeten vergewissen, dat zij, die hen tot zulk eene doorhaling magtigen, de *bevoegde* personen zijn, wel niet worden ontwikkeld. Referent stemt, met de Regtbank te *Heerenveen*, hem dat grondbeginsel toe en kan zich beter met haar vonnis vereenigen, dan met het arrest van den Hoogen Raad, ofschoon en vonnis en arrest, in de toepassing op het behandelde geval, hetzelfde vruchtgevolg hadden. Maar de beweegredenen van het vonnis schijnen hem grondiger, en op *die* beweegredenen zou hij mede den geachten Pleiter in het ongelijk hebben gesteld en de doorhaling hebben gelast, met verwijzing van den zich daartegen, tot nader overlegging van stukken, verset hebbenden hypotheekbewaarder in de kosten.

Ja, wel degelijk moet zich de hypotheekbewaarder, alvorens eene inschrijving door te schrabben, overtuigen van de *bevoegdheid* der partijen; maar die overtuiging hangt af van de vraag, of er uit het vereischte authentieke stuk van die bevoegdheid *blijkt*. Zoo ja, dan is de hypotheekbewaarder, wat hij voor zich zelven ook *denken* moge, in den zin der wet overtuigd en tot doorhaling verpligt.

Art. 26 der wet op het Notarisambt van 9 Julij 1842 schrijft uitdrukkelijk voor, dat de Notarissen vermelden moeten de betrekking of hoedanigheden waarin, en de volmagten of beschikkingen, krachtens welke wordt gehandeld. De wet van 25 Ventôse XIde jaar was niet minder sterk op dat punt, en vorderde, dat de staat der partijen bij den Notaris bekend was. Hetzij dus eene acte onder de vorige wet op het Notariaat (gelijk die, waarover ten deze geschil was), hetzij dezelve onder de tegenwoordige wet verleden is; wanneer de Notaris, als zaak zijner eigene bevinding, opgeeft de betrekkingen en hoedanigheden, die de verschijnende perso-

aan, zoo zij inderdaad die betrekkingen en hoedanigheden bezitten, tot het toestemmen in de doorhaling bevoegd maken, dan behoort ook de doorhaling te geschieden. Maar wijst hij in zijne acte, wanneer niet hij, die het hypotheek heeft bedongen, maar eenig opvolger in diens regten de toestemming verleent, geenszins aan, hoe deze geregtigd is geworden; geeft hij voor die opvolging in de regten des oorspronkelijken schuldeischers geene genoegzame reden; of verklaart hij alleenlijk, dat de voor hem verschenen personen het alzoo opgeven: alsdan moet, naar *ons* inzien, de hypotheekbewaarder de doorhaling of volstrekt weigeren, of weigeren tot er blijkt van de geregtigdheid dergenen, die hem verklaren te magtigen.

Wij zouden dus den hypotheekbewaarder altijd opleggen een *formeel* en een *materiêel* onderzoek, ingeval het laatste, wegens den inhoud der acte, daartoe noodzaakte, met een *essentiêel* onderzoek vermeerderd.

Formeel onderzoek is dat naar het karakter der acte: Is zij in onderhandschen of in notariêlen *vorm*?

Materiêel noemen wij het onderzoek naar de *stoffe*, die er in verhandeld wordt, en dus naar den *inhoud*. Wordt er magtiging verleend door personen, die volgens hetgeen den Notaris gebleken is en door hem is geconstateerd, tot zulk eene magtiging *bevoegd* zijn? Of heeft de Notaris alleen zijn ministerie niet mogen weigeren, en verklaart hij slechts dat voor hem is verschenen A, die verzekerde b. v. te zijn de éénige nagelaten zoon en erfgenaam bij versterf van B, en dien ten gevolge te magtigen tot doorhaling der inschrijving laste C? Of eindelijk, verklaart de Notaris wel nopens zijne eigene bevinding, maar is de betrekking, welke hij den comparant toeschrijft, buiten staat om dezen de bevoegdheid te geven? B. v. Als hij zegt, dat A, als weduwe en boedelhoudster van B, of wel als uitvoerster zijner uiterste wilsbeschikking, toestemt in de radiatie.

Als, blijkens de Notariêle acte zelve, degeen, die de toestemming geeft, onbevoegd is, moet de doorhaling worden geweigerd. Is hij daarentegen, volgens hetgeen de Notaris opgeeft hemzelven gebleken te zijn, allezins bevoegd (gelijk bij de in questie geweest zijnde zaak), dan moet de doorhaling geschieden. Zou de toestemmer wel bevoegd zijn, indien zijne voorgevens waarheid waren, maar heeft de Notaris dezelve niet geconstateerd, en alleen vermeld, als het-

geen de verschenen persoon hem verzekerde, dan moet de doorhaling worden geweigerd *vooralsnog*, tot er namelijk, door overlegging van stukken, van de bevoegdheid den hypotheekbewaarder zal gebleken zijn, die *dan* eerst moet overgaan tot een *essentieel* of tot het *wezen* der zaak indringend onderzoek, dewijl het materiëel onderzoek, dat naar de stof of den inhoud der acte, eene ongunstige slotsom heeft opgeleverd. Immers de doorhaling moet geschieden op eene *authentieke* acte, maar de acte is slechts authentiek voor zoo veel zij de verklaring van den Notaris en de getuigen behelst. Wat deze opgeeft, door de comparanten te zijn verklaard, verdient alleen geloof, wat het feit der verklaring zelve betreft; maar dat die verklaring naar waarheid gedaan is, vloeit daaruit niet voort en is dus door den Notaris niet bevestigd. Op deze wijze is de hypotheekbewaarder meer dan loutere schrijfmachine (*sit venia verbo*), en de Notariële acte wordt niet vruchteloos gevorderd, maar bezit al de kracht, die men redelijker wijze er aan behoort toe te kennen. Want heeft de Notaris op te lossen grond verklaard, dat dit of dat hem gebleken is, dan is *hij*, maar geenszins de hypotheekbewaarder, voor de gevolgen daarvan aansprakelijk.

Geschiedenis der laatste vijfentwintig jaren, door K. H. HERMES. *Uit het Hoogduitsch. IIIde of laatste Deel. Te Deventer, bij* J. de Lange. 1845. *In gr.* 8*vo.* 355 *bl. f* 3-:

Wij hebben in der tijd met den vereischten lof van dit geschiedkundig werk, bij de aankondiging der beide vorige Deelen, gesproken, en moeten dien lof thans met des te meer grond herhalen, omdat dit Deel, door deszelfs belangrijkheid van inhoud en wijze van behandeling, hierop de regtmatigste aanspraak heeft.

Het bevat een uitvoerig en met kennis en onpartijdigheid geschreven tafereel van de Fransche Julij-omwenteling, en hare naaste gevolgen. Het vijfde boek behandelt vooreerst de parlementaire overwinning van het liberalismus in *Frankrijk*. De strijd der vrijzinnige partij tegen het ministerie van VILLÈLE had eindelijk den val van dien beruchten en sluwen staatsman ten gevolge gehad. KAREL X was einde-

lijk genoodzaakt, tegen zijn' wil eenige concessiën te doen aan eenen volksgeest, dien hij volstrekt niet wist te leiden. Het ministerie van MARTIGNAC, dat met eene wijze en voorzigtige gematigdheid de regten des volks met die van de kroon in overeenstemming trachtte te brengen, was van eenen te korten duur, om hierin te kunnen slagen. Het viel zoo wel door de overdrevene eischen der liberale partij als door de geheime tegenwerking der Ultraroyalisten en de kabalen van het Hof. KAREL X scheen als door een hem geheel verblindend noodlot naar zijnen ondergang onwederstaanbaar te worden voortgestuwd. De benoeming van het Ministerie POLIGNAC moest den tegenstand en de verbittering der *publieke opinie* ten top doen stijgen; de beruchte *Ordonnantiën* werden hierdoor uitgelokt, en de verdwaasde Monarch, die door dit middel alles meende te herstellen, verloor daardoor den troon voor zich en zijn geslacht.

De Julij-omwenteling, zijnde het gevolg van eenen strijd van *drie dagen*, heeft een nieuw staatkundig tijdperk voor de geschiedenis van *Europa* geopend, dat nog niet gesloten is, en waarvan zich al de vruchten nog niet ontwikkeld hebben; het verdiende dus wel eene in de bijzonderheden gaande voorstelling, zoo als hier voorkomt, die uit de beste en onpartijdigste bronnen schijnt ontleend te zijn, even als de bekleeding van den Hertog van *Orleans*, LOUIS PHILIPPE, met het burgerkoningschap. *Europa* was op het punt van op nieuw door eenen algemeenen oorlog geteisterd te worden, doch de wijze voorzigtigheid en fijne staatkunde van den Koning der *Franschen*, en de gematigdheid, misschien ook wel de vrees, der vreemde Mogendheden, hebben dit verhoed. Evenwel is ons werelddeel door deze hoofdgebeurtenis veelzijdig geschokt geworden; de eerste stoot trof het Koningrijk der *Nederlanden*, en te *Brussel* had eene September-omwenteling plaats, wier aanleidende oorzaken en wijze van toedragt met eene vrij juiste kennis door eenen *Duitscher* verhaald worden. Vooral is lezenswaardig het hoofdstuk over de inwendige ontwikkeling van *Duitschland* vóór, en de revolutionaire bewegingen in hetzelve na de Julij-omwenteling; terwijl de voorstelling van den Poolschen vrijheidsstrijd, het zesde boek, dit Deel en het werk besluit; hetwelk wij wenschen, dat de Schrijver tot op onze dagen mogt vervolgen. De overtuiging, die wij sedert lang koesterden, dat alle omwentelingen het meest door de mis-

slagen, en het kwalijk geplaatste hardnekkig volhouden van oude misbruiken, of van een zwak en ontijdig toegeven, wanneer het te laat is, der regeringen, ontsproten zijn, is door de lezing van dit Deel nog meer in ons versterkt. Mogten Vorsten en volksvertegenwoordigers hun voordeel doen met de lessen, die de Julij-omwenteling en hare gevolgen in zoo vele opzigten gegeven hebben, dan kan *Europa*, na in 1830 het stelsel van terugwerking omver geworpen te hebben, de vruchten plukken van dat van een' zachten, maar nimmer stilstaanden vooruitgang, die, hoewel hier en daar nog met kracht en sluwheid tegengehouden, zal zegevieren over de listen van de Priesterheerschappij en de reeds lang verjaarde regten eener onbepaalde Vorstenregering, die slechts bijgeloof en willekeur ten gevolge kunnen hebben. Terwijl het beschaafde menschdom vrijheid onder het gezag der wetten, ontheffing van alle kluisters der godsdienstige overtuiging, wil, voorgelicht door eenen redelijken geest van onderzoek, die onbeschroomd overal hare heldere fakkel rondzwaait, en door haren glans nieuwe ontdekkingen doet in het rijk der waarheid.

Levens van beroemde Staatslieden. Vrij bewerkt naar het Engelsch door DANIEL VERGENS. *Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1844. In gr. 8vo. VII en 422 bl. f 3-75.*

Het is bekend, dat onze Letterkunde, bij de vele voortbrengsels van echten smaak, in ieder vak, nog te schraal verrijkt is met werken, als het hier boven aangekondigde is. De Levens van beroemde Staatslieden, goed ontwikkeld in verhouding van hunne beginsels en tijden, zijn nog weinig naar eisch bewerkt. De Levens van beroemde Mannen en Vrouwen, voorkomende in de bekende verzameling in X Deelen, zijn meestal kort en oppervlakkig, de levensbeschrijving wordt minder opzettelijk uit het oogpunt der staatkundige wetenschap en de ware bronnen geleverd. Terwijl b. v. de *Memoiren van* JOACHIM RENDORP en verdere geschriften en de geboekte gevoelens van dezen te weinig bekenden en geroemden Staatsman, voorhanden zijn, ontbreekt zijne levensbeschrijving met toetsing zijner inzigten in handel, in Staatsregt als anderzins. Wij zouden meer voorbeelden kunnen noemen. De Heer VERGENS vervulde alzoo eene hoogst nut-

lige taak, toen hij het voornemen opvatte en verwezenlijkte, om de Levens van eenige beroemde Staatslieden opzettelijk ons te doen kennen. Zijn arbeid doet ons hopen, dat hij zelf of andere bekwame Landgenooten die taak verder zullen voortzetten. Onze leeftijd heeft er behoefte aan. Bij al het bespiegelende in de politiek, waaraan onze tijdgenooten een zoo werkzaam deel nemen, is het van groot belang ook eens te zien, hoe beroemde Staatslieden de politiek gedreven hebben en in praktijk gebragt; de geschiedenis biedt dan aan de wetenschap de hand, en in dien zin noemen wij het hier aangekondigde werk, schoon het onder den eenvoudigsten vorm in het licht verschijnt, een allergelukkigst en verdienstelijk bewijs, dat de Vertaler aan den eisch van onzen tijd uitnemend weet te voldoen. Indien wij ons één hoofdaanmerking veroorloven zouden, dan wagen wij die, welke minder de verdiensten van de hier geschetste Levens zelve betreft, dan hetgeen wij daarbij gemist hebben. De Staatslieden, aan welker beschouwing, in hun leven en handelingen, dit werk gewijd is, zijn alléén vreemdelingen: »XIMENES, de eerwaardige, gestrenge, »voor het regeren als *geschapene*! *Spanjaard;* COLBERT, »aan wien de eeuw van LODEWIJK XIV zoo veel van hare »schittering te danken heeft; en de Britsch-Indische Landvoogd WARREN HASTINGS, dien zoo velen met den naam »van den *beruchte* hebben bestempeld en die echter onder »de grondvesters van Engelands tegenwoordige grootheid niet »de minste is." Is het al niet vreemd, dat de bekende drie Engelsche letterkundigen JAMES, KYRE EVANS CROWE en T. BABINGTON MACAULAY de levens van de genoemde vreemde Staatslieden hebben uitgekozen, de Vertaler had niet moeten vergeten, dat hij voor Nederlanders schreef, en hij had ons zeer verpligt met er een Leven van een Vaderlandsch Staatsman bij te voegen. Te meer mag ons dit verwonderen, daar de Vertaler zelf in zijne Voorrede erkent, zijne mijpeuren anders meestal aan de beoefening der Vaderlandsche geschiedenis te wijden. Hoe gaarne hadden wij alzoo gezien, dat hij ook lust hadde gevoeld een oorspronkelijk bewerkt Leven van eenen Staatsman als bijv. eenen OLDENBARNEVELD, JOHAN DE WITT, VAN BEVERNINGH, VAN REUNINGEN, één der VAN HAREN'S, PAGELS, VAN SLINGELANDT, VAN DEN SPIEGEL en dergelijken, of uit den

nieuweren tijd eenen G. K. VAN HOGENDORP, FALCK OF KEMPER er bij te voegen. Wij willen hiermede slechts eenen wenk geven; wij mogen toch het plan van den Heer VERGENS niet vooruitloopen, die misschien, na zijne zoo wel geslaagde poging, lust gevoelen zal, om deze Levens te vervolgen en ons van zijne geheel eigene bewerking dan ook het Leven van een vaderlandsch Staatsman te verschaffen.

Zien wij nu vlugtig, hoe de Heer VERGENS zich gekweten heeft van deze vrij vertaalde Levensbeschrijvingen. Wij moeten het volmondig erkennen: zijn arbeid is inderdaad voortreffelijk; nergens stuiten wij op gewrongen volzinnen, die eene vertaling verraden, maar alles is vloeijend, los, krachtig en helder van stijl.

De levens zelve wekken de grootste belangstelling. Vooral dat van XIMENES behaagde ons nog boven de beide andere. In XIMENES zien wij den, ofschoon in godsdienstijver te ver vervoerden, grooten man, onvermoeid werkzaam, bekwaam, met vasten, onwrikbaren wil. In COLBERT bewonderen wij, wel is waar, den niet minder bekwamen Staatsman, voorstander van handel, kunst en wetenschap, maar tevens den ijverzuchtigen, die zich niet ontzag de laagste middelen te bezigen om eenen FOUQUET ten ondergang te brengen. In HASTINGS eindelijk, mede wel den grootsten Staatsman van zijnen tijd, maar die geen menschenbloed ontzag, terwijl wij een afgrijzen gevoelen van de offers, die hij bragt, om de echtbreuk te bewerken, waardoor hij zelf echtgenoot werd van de gescheidene. Later moest hij naar verdiensten voor zijne bloeddorst boeten. Deze mingunstige eigenaardigheden benemen ons gewis iets van het genoegen, waarmede wij anders deze Staatslieden met den Schrijver nagingen in hunnen merkwaardigen levensloop, maar zij zijn onafscheidelijk van het overige, en indien men, ook in het staatkundige, de Geschiedenis als leidsvrouw bij de beschouwing van beroemde mannen kiest, is zoodanige vermelding naar waarheid, nuttig tot waarschuwing en leering, dat zij ons, als trouwe getuige, ook de misslagen niet onthoudt, waartoe groote mannen vervallen zijn. In dit opzigt leveren deze Schetsen allermerkwaardigste bijdragen voor menschenkennis en levenswijsheid. Wij zagen dit werk gaarne in handen van hen, die zich wijden aan Staatkunde en Diplomatie, ook

in ons vaderland te weinig, vooral in dezen wegslependen en onderhoudenden vorm, beoefend. Wij herhalen het, werken als deze zijn bij ons zeldzaam, vooral die zóó grondig en uitvoerig en op zóó waardige en *geacheveerde* geschied- en biographische wijze bewerkt zijn: zoodat wij met den Vertaler geheel instemmen en wenschen: »dat deze Levens met belangstelling mogen gelezen worden ook door zoodanige onzer landgenooten, die maar al te zeer gewoon zijn uitsluitend verdichte verhalen in handen te nemen, en vooral indien zij hier of daar, door de kracht van het voorbeeld, in een regtgeaard gemoed een vonk van ijver mogten ontsteken om getrouw te zijn aan de les: *Wat uwe hand vindt om goed te doen, doe dat met alle magt!*"

De werken van eenen FENELON, inzonderheid zijn *Télémaque*, en andere, zijn te veel als vergeten; en werd er nog niet lang geleden in de opentlijke Vergadering van onze Afgevaardigden luid de klagte geuit over het gebrekkige in de opleiding van toekomstige Diplomaten? Voorzeker een voor de Diplomatie bestemde edelman, een vorstentelg zelf, zal ongetwijfeld echte politieke kennis en onberekenbaar nut kunnen trekken door het lezen en herlezen van een boek, als dit, door den Heer VERGERS den Nederlanderen medegedeeld.

Indien wij hier eene enkele opmerking mogen maken, niet tegen den inhoud, maar tegen sommige uitdrukkingen in de taal, die anders doorgaans zuiver en smaakvol, geknischt en welluidend is, dan kiezen wij daartoe eene aanmerking op het gebruik der woorden *alvermogend*, *eeuwig* en *scheppen*.

De Schrijver bezigt deze woorden (gewis onwillekeurig en van lieverlede, zonder opzet; welligt heeft hij ze aan het oorspronkelijke ontleend) van menschelijke handelingen. *Alvermogend* wordt aldus gebezigd, onder anderen bl. 3. Schoon het ook slechts van menschelijke kracht en binnen de grenzen van menschelijk vermogen voor moge komen, zouden wij ongaarne het woord *alvermogend*, evenmin als *almagtig*, willen gebruiken. Er is voor ons gevoel iets stuitends in, om woorden, die gebezigd worden, wanneer men van het Opperwezen spreekt en uitsluitend in den gewonen stijl alleen dáártoe beperkt moeten blijven, ook van menschen te bezigen. Wij gelooven, dat deze gewoonte nog veel meer in de discoursen is ingeslopen, dan in geschriften. Wij

altham kennen zeer beschaafde menschen, die zich niet ontzien, om de woorden *almagtig*, *goddelijk*, *eeuwig*, enz. onophoudelijk in den mond te hebben, ook bij de geringste zaken. Dit geldt ook omtrent het zoo algemeen gebezigd woord *scheppen*. Wij willen het daarlaten, of het woord oorspronkelijk en taalkundig ook van menschelijke daden en werken gebezigd is geworden, maar het is toch zeker, zonder woordenzifterij, dat wij de eerbiedige overtuiging van velen hier uitdrukken, gelijk wij bekennen er zelve veel aan te hechten, dat het eigenaardig en uitsluitend gebezigd dient te worden alleen van den éénigen Schepper van het Heelal. Een goed schrijver neemt in onze rijke moedertaal zijne toevlugt tot geene woorden, die hij niet behoeft, en die, als te gezwollen en gelijk wij meenen, aanstootelijk, afkeuring verdienen. Hoe men daardoor tot uitersten en tot onzin geraakt, bewijst bijv. de uitdrukking, die menigvuldig bij onzen Vertaler voorkomt: bl. 368. *Hij* (HASTINGS) *riep eene nieuwe schepping uit den bajert te voorschijn.* Bl. 212. *Zoo ergens moest de bekwame man — alles* UIT HET NIET SCHEPPEN enz.

Wij zouden hier, als minder passend in 't gebruik, kunnen bijvoegen het bezigen van het woord *zwanger*, algemeen bij onze Nederlandsche schrijvers geliefd; zelfs van eenen *man*, gelijk bl. 251: LODEWIJK XIV *ging daarvan zwanger;* maar wij willen hier niet toegeven aan het zoeken van kleinere feilen, waar zoo groote bekwaamheden in deze vrij vertaalde Levens uitblinken. Wij eindigen met den Heer VERGENS onzen opregten dank te betuigen en zijn nuttig werk in veler handen te wenschen. Hij vervolge den ingeslagen weg en levere ons dan ook het Leven van een of meer Nederlandsche Staatslieden.

De eerste Algemeene Kerkvergadering der Duitsch-Katholieke Kerk, gehouden te Leipzig, Paschen 1845. *Authentiek berigt. Op last der Kerkvergadering uitgegeven door* ROBERT BLUM *en* FRANS WIGARD. *Uit het Hoogduitsch. Te Zwijndrecht, bij* J. Boden. 1845. *In gr.* 8*vo.* 238 *bl. f* 2-40.

De Katholieke Kerkhervorming, uitgegeven door ANTON MAURITIUS MULLER; *onder medewerking van de Heeren*

CZERSKI, RONGE en andere *Katholieke Geestelijken. Naar het Hoogduitsch. Eerste Jaargang. N°.* 1 en 2. *Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.Hz. *In gr.* 8vo. *Te zamen* 150 *bl. f* 1-:

Het eerste van deze beide werken behelst vooraf een berigt van hetgeen gediend heeft tot voorbereiding van eene algemeene kerkvergadering der Duitsch-Katholieken te *Leipsig*, vervolgens de beraadslagingen van iedere zitting en het op dezelve bepaalde, en wordt besloten door een *Aanhangsel*, waarin voorkomen, als grondslag der handelingen, de artikelen der Duitsch-Katholieke gemeenten te *Dresden*, brieven aan de algemeene Kerkvergadering, het reglement der werkzaamheden van den Kerkeraad der Duitsch-Katholieke gemeente te *Berlijn*, de eerste Godsdienst (Godsdienstoefening) der Duitsch-Katholieke Gemeente te *Leipsig*, en het gezellige leven der afgevaardigden tot de algemeene Kerkvergadering, welk laatste stuk moet dienen tot wederlegging der organen van *Rome* en van de Jezuiten, die er hun werk van hebben gemaakt, om het verkeer der te *Leipsig* vergaderde afgevaardigden voor te stellen als eene aanhoudende zwelgpartij.

Het tweede werkje heeft ten doel, eene, eigenlijk gezegde, verzameling van bewijsstukken nopens de Katholieke Kerkhervorming te leveren. In N°. 1 vonden wij 3 stukken, onder de opschriften: Wat bedoelt de tegenwoordige Kerkhervorming? Welke Kerk is Katholiek? Hoe ontstond het oppergezag van den Bisschop van *Rome*? en vervolgens Boekbeschouwing en berigten. N°. 2 behelst: Herderlijke brief aan de Duitsch-Katholieke Christenen. Berigt aangaande de tweede voorbereidende vergadering der hier (te *Berlijn*) gevestigde Katholieke Christenen enz., Berigt aangaande de derde vergadering, enz. Boekbeschouwing en berigten.

Na herhaalde vroegere aankondiging van vroeger op dezelfde zaak betrekking hebbende geschriften, voegen wij bij het toen aangemerkte niets, dan dat ook de thans aangekondigde geschriften bruikbare bronnen zijn voor den voortgang der kennis van deze thans zoo veel besprokene kerkelijke beweging in *Duitschland*.

Geestelijk Proces tusschen B. MOORREES, *Predikant te Wijk bij Heusden, en* N. BOUMAN, *Lid van desselfs Gemeente, benevens het daarop gewezene vonnis. Gedrukt voor rekening van den Schrijver.* 1845. *In gr.* 8*vo.* 40 *bl.* *f* : -40.

Wie den *Tijdspiegel* leest, herinnert zich den twist, die er gerezen is tusschen Ds. MOORREES en den eerzamen grutter, aldaar woonachtig, N. BOUMAN. Laatstgenoemde schijnt een bij uitstek lastig en twistziek mensch te zijn, die, eens begonnen zijnde, volhoudt. En het gedrag van den aangevochten Predikant en zijnen Kerkeraad tegenover hem is van voorbarigheid en overijling niet vrij te pleiten. In dit geschrift blaast de grutter triomf. Hij heeft, zegt hij, zulk een' held, als MOORREES, nedergeveld. En gelijk DAVID weleer het afgehouwen hoofd van den reus aan *Israël* vertoonde, zoo roept de dappere strijder uit het land van *Heusden* aan het Christenvolk van *Nederland* toe:

Verblijdt u, Christen-volk! en wilt het hoofd aanschouwen
Van eenen B. MOORREES, die mist het waar vertrouwen.
Daar hij ligt neêrgeveld, kunt gij gerust verschijnen enz.

Maar wat is er dan toch eigenlijk gebeurd, vraagt gij, dat de man zoo koning kraait? BOUMAN was gecensureerd door den Kerkeraad. Hij beklaagde zich daarover bij het Klassikaal Bestuur van *Heusden*. En dat bestuur, de zaak onderzocht hebbende, *reformeerde* de handeling des Kerkeraads, het overigens aan denzelven overlatende, om naar bevind van zaken verder te handelen. Meer schijnt er niet gebeurd te zijn.

Naar de voorrede moeten er nog vijf à zes boekjes van dien grutter in het licht verschijnen. Wij meenen onze lezers dienst te doen, wanneer wij daarvan in het vervolg geene melding meer maken, al worden zij ons ook toegezonden. En voorts troosten wij ons, bij de twisten te *Wijk*, met de gedachte, dat de twee kampvechters aan elkander gewaagd zijn.

Nog iets. Het motto van dit geschrift luidt aldus: *qui bene distinguet, bene docet.* Het had moeten zijn: *ne, sutor, ultra crepidam*, d. i. *grutter! blijf in uw' winkel.*

Schriftuurplaatsen aangaande de Godheid van den Heere JEZUS-CHRISTUS *uit het Oude en Nieuwe Testament, bijeengebracht door* A. CAPADOSE, *M. D. Te 's Gravenhage, bij* P. C. Dill. *In* 16*mo.* 16 *bl. f* :-20.

Het ontbreekt ons aan woorden om uit te drukken, hoe onoordeelkundig hier eene gansche menigte van plaatsen is aangevoerd ten bewijze van de Godheid des Heeren, terwijl er toch enkele, die men verwachten zou, gemist worden. Het geheel komt overeen met CAPADOSE's *Jehovah-Jesus*, vroeger uitgegeven. De laatste bladzijde bevat eene hevige invective tegen de loochenaars van 's Heeren Godheid, naar den oud-vader GREGORIUS, door B. — Het is een treurig verschijnsel des tijds, dat er zulke *prullaria* in *'s Hage* worden uitgegeven en door zekere partij aldaar verspreid. *Vader! vergeef het hun; want zij weten niet, wat zij doen!*

Woorden van LUTHER *over* JEZUS CHRISTUS. *Te Groningen, bij* M. Smit. 1845. *In kl.* 8*vo.* 46 *bl. f* :-20.

Waren de schriften der Hervormers vroeger minder toegankelijk, het is verblijdend, dat zij thans meer in gebruik zijn en ook, zoo veel dit kan, aan ongeletterden worden in handen gegeven. Daarom prijzen wij de uitgave van bovengenoemd stukje, dat enkel fragmenten bevat uit LUTHER's werken, regt geschikt tot bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven. Gezond voedsel wordt den lezer hier aangeboden, en vaste spijze. Alles is even bruikbaar voor de praktijk, en soms door eene onnavolgbare naïveteit dubbel bruikbaar. Wij wenschen er de verspreiding van, ook bij getallen, en vestigen er de aandacht op van leeraars en godsdienstvrienden. Tot proeve deelen wij het volgende mede: »Ofschoon JEZUS ook wel degelijk het »*uitwendig* gedrag regelt, zoo vormt Hij zich *eerst* den »*inwendigen* mensch, en vernieuwt Hij dezen: vervolgens »bestuurt Hij ook het ligchaam, de handen en voeten. *Want* »*de werken volgen het geloof, gelijk de schaduw het lig-*»*chaam vergezelt.*

Wij laten het onbeslist, in hoe verre de bloemlezing met zekere verschoonlijke partijdigheid geschied is, en veroor-

loven ons alleen de vraag, of eene eenvoudige opgave van de plaatsen in LUTHER's werken, waar deze fragmenten te vinden zijn, had mogen achterwege blijven.

De Zendelingzaak. Een woord ter oplossing van bedenkingen tegen dezelve en opwekking tot deelneming aan dezelve. Uit het Hoogduitsch. Te Doesborgh, bij A. F. H. van Tr. de Bruyn. 1845. In gr. 8vo. IV, 17 bl. f : -15.

Met den Vertaler (W. I. te *D.*) zijn wij het volkomen eens, dat dit opstel, uit de *Allgemeine Kirchenzeitung* overgebragt en oorspronkelijk door R. HESSELMAN geschreven, verdient gelezen te worden. In weinige woorden bevat het een' rijkdom van zaken. Het prijst de Zendelingzaak vooral aan de meer Rationalistisch-gezinden aan, die daarvan doorgaans meer of minder afkeerig zijn. Het lost de bedenkingen, die door hen gemeenlijk worden ingebragt, volkomen op. Het kan, onder de beschaafde standen verspreid, velerlei nut stichten. Wij vestigen er de aandacht van allen op, die tot heden toe aan de heilige zaak der Evangelieverkondiging onder de Heidenen zich onttrokken. En wie zich daaraan blijft onttrekken, zonder van dit geschrift zelfs kennis te nemen, toont daardoor, dat het hem niet om waarheid te doen is, en moge zijn onverschoonlijk gedrag voor zijn eigen geweten verantwoorden, zoo hij kan.

De beschaamde ure. Toespraken aan eenige jeugdige vrouwelijke ledmaten bij het afleggen harer belijdenis en hare eerste toenadering tot het Avondmaal. Te Schoonhoven, bij S. E. van Nooten. 1845. *In kl. 8vo. 87 bl. f* : -60.

Den eersten druk dezer (nu met twee vermeerderde) toespraken van Mevr. de Wed. VAN HERTEN hebben wij in der tijd aangekondigd (*), en behoeven daarom dezen tweeden slechts met een enkel woord te vermelden. Het papier hadden wij voor jonge jufvrouwen wel wat beter en helderder gewenscht.

(*) *Vaderl. Letteroef.* 1840, Beekbesch. bladz. 364.

Leiddraad bij het Godsdienstig Israëlitisch onderwijs, ten dienste der scholen en tot huiselijk gebruik. Opgesteld door S. J. VAN RONKEL, *Hoofdonderwijzer bij de Ned. Isr. Armenschool te Groningen. Bekroond door de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëliten in Nederland. Met kerkelijke goedkeuring. Te Groningen, bij* P. van Zweeden. 1845. *In kl.* 8*vo.* 101 *bl.* *f* : - 30.

Men heeft ons dit werkje ter beoordeeling toegezonden; doch eene opzettelijke beschouwing van hetzelve wordt noch door den aard van dit Tijdschrift, noch door onze enge ruimte veroorloofd. Wij vergenoegen ons dus met aankondiging; ofschoon wij onder het lezen gedurig dachten en denken moesten: hoe oneindig veel hooger staat toch het Evangelie van CHRISTUS! Met genoegen ontwaarden wij de groote ruimte, die door de zedeleer ingenomen wordt.

De Werkinrigtingen voor Armen uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd, door Mr. W. C. MEES. *Te Rotterdam, bij J.* van Baalen en Zonen. 1844. *In gr.* 8*vo.* 278 *bl.* *f* 2 - 50.

Het werk, waarvan wij bij deze verslag geven, getuigt in alle opzigten van de kunde en scherpzinnigheid des Schrijvers; en het lijdt geen' twijfel, of zij, die op de hoogte staan om het in dat werk behandelde onderwerp als eene staatswetenschap te beoordeelen, zullen het als eene gewigtige bijdrage beschouwen tot de staatshuishoudkunde. De Schrijver schijnt zich ten doel gesteld te hebben, om bij den algemeenen wensch om op eene betamelijke en nuttige, doch tevens niet te kostbare wijze te voorzien in den nood der armen, en bij de hooggespannen' verwachting van velen nopens den gunstigen uitslag van nu schier op alle punten des vaderlands beproefde werkinrigtingen, aan te toonen, dat met de beste bedoelingen en bij de meest gewenschte uitkomsten die inrigtingen aan zoo gewigtige bezwaren onderhevig zijn, dat het doel, 't geen men daarmede wenscht te bereiken, niet kan bereikt worden. Die bezwaren worden, naar ons inzien, dan ook door den Schrijver voorop gezet,

ten einde geene ontmoediging en daaruit voortvloeijende krachteloosheid om met vernieuwden moed te volharden, bij de teleurstelling dier hooge verwachtingen den waarachtigen menschenvriend zouden aandoen. Maar heeft de Schrijver niet teruggedeinsd voor die moeijelijke taak, en met klem van redenen zijne stellingen gesteund; later heeft hij aangewezen, welk nut en voordeel, met wijziging van sommige instellingen van weldadigheid, uit werkinrigtingen zouden te trekken zijn, en ten slotte evenzeer gepoogd, om te doen opmerken, dat de bijzondere liefdadigheid, door enkelen aan dezen of genen bewezen, bij het betoog over de bezwaren der werkinrigtingen voor armen geheel daarvan was afgescheiden, als zich bevlijtigd om de aandacht te vestigen op de middelen tot verbetering van de zedelijkheid der armen door het tijdelijk verschaffen van werk. — De Schrijver toch heeft, na eene inleiding, die de belangstelling in het te behandelen onderwerp allezins opwekt, vooreerst aangetoond, dat er ernstige bezwaren, uit de leer der bevolking ontleend, te berde gebragt kunnen worden tegen de werkinrigtingen voor armen, zoo door de onloochenbare strekking der bevolking om de middelen van bestaan te overschrijden, als uit de onmogelijkheid om dit te keer te kunnen gaan, anders dan door de geboorten in verhouding tot de bevolking minder talrijk te doen worden, of door talrijker sterfgevallen of door verhuizingen naar elders. Nuttige wenken, vooral opzigtens het onberaden in den echt treden van armen, worden hier door den Schrijver medegedeeld. De werkinrigtingen toch kunnen niet dan tijdelijke verligting aanbrengen, zoodat de armoede niet opgeheven wordt. Een ander hoofdbezwaar tegen de werkinrigtingen vindt de Schrijver daarin, dat door de besteding van kapitalen tot werkinrigtingen voor armen die kapitalen worden onttrokken aan de vrije nijverheid: daar zelfs de mededinging der werkinrigtingen, ook onder de gunstigste omstandigheden en met opoffering van gelden, denzelfden nadeeligen invloed op de nationale nijverheid zal hebben, als die van het verbodstelsel; terwijl daarna opgelost worden eenige bedenkingen, die tegen des Schrijvers beweringen zouden kunnen opgeworpen worden. Na in bijzonderheden aangetoond te hebben de groote kosten, welke als een gewigtig bezwaar tegen de werkinrigtingen voor armen kunnen ingebragt worden, treedt de Schrijver in een onderzoek, in hoeverre,

ondanks de daaraan verbondene bezwaren, die werkinrigtingen toch nuttig kunnen zijn, en wijst vooreerst daarop, dat deze van nut kunnen zijn, zoodra men toch in het geheel voorziet in het onderhoud der armen, dewijl men dan eene geheel kosteloos aangewende arbeidskracht toch bezit. Voorts treft men hier vele bijzonderheden aan nopens de verpleging van armenkinderen en van bejaarde behoeftigen, waaromtrent de Schrijver belangrijke mededeelingen doet; terwijl een streng, maar onpartijdig onderzoek van de bestaande inrigtingen voor bedelaars, en in het gemeen van die der maatschappij van weldadigheid; wordende daarbij zoo op buitenlandsche als inlandsche inrigtingen gewezen. Zonder waarlijk buitengewone omstandigheden, houdt de Schrijver het tijdelijk verschaffen van arbeid voor niet goed. Nogmaals worden de inrigtingen der maatschappij van weldadigheid beschouwd in derzelver doel en strekking, om de armen door arbeid tot verbeterden zedelijken en maatschappelijken toestand te brengen; en dit doel, hoe weinig het zich ook verwezentlijken moge, niet geheel met afkeuring bejegend.

Ofschoon men hier en daar zich niet kan vrijwaren van een in de ziel ingrijpend smartelijk gevoel, bij het lezen van de zoo uiteen gezette redenen, waarom het doel, 't welk men door werkinrigtingen voor armen zich voorstelde, onbereikbaar is, zoo moeten wij echter hulde doen aan den Schrijver, die door zijn onderzoek noodwendig anderen zal aansporen, om uit te vorschen, of er geene andere en zoo ja, welke middelen kunnen worden uitgedacht, om op de meest voldoende wijze in den nood der armen te voorzien.

Proza en Poëzij. Uitgegeven ten voordeele der bewoners van Twenthe. Verzameld door BOUDEWIJN. *Te 's Gravenhage, bij* J. M. van 't Haaff. 1845. *In gr.* 8*vo.* 231 *en* 153 *bl. f* 3-:

BOUDEWIJN, die zich onder dien naam reeds bij ons publiek als schrijver verdienstelijk heeft doen kennen, verzamelde dezen bundel proza en poëzij, en vond, door de uitgave, de gunstige gelegenheid, een offer van hulpe en liefdadigheid te brengen ten behoeve der arme *Twenthenaren*, die door den hagelslag in Junij 1844 zoo deerlijk werden

geteisterd. Op eene uitnoodiging, door den Uitgever aan de meest geliefkoosde letterkundigen (zoo als in het korte berigt van den Uitgever aan den lezer een weinig *taxatoir* wordt gezegd) gerigt, ontving deze en de Verzamelaar zulk een groot aantal bijdragen, dat sommige, uithoofde van plaatsgebrek, aan de Auteurs zijn moeten worden teruggezonden.

De prozastukken, die wij hier aantreffen, zijn door de Heeren P. VAN LIMBURG BROUWER, LUBLINK WEDDIK, ROBIDÉ VAN DER AA, J. B. CHRISTEMEIJER, W. H. WARNSINCK, BZ., HENRIETTE MARIA L., BOUDEWIJN zelv' en D. VERGENS geleverd. De Heeren K. K. KEPPEN, R. W. V. D. V. L., J. VAN LENNEP, A. CLAVAREAU en velo anderen droegen voor het poëtische gedeelte het hunne bij.

Over de verschillende waarde der hier geplaatste bijdragen zullen wij niet zeer breedvoerig zijn. De namen van onderscheidene schrijvers zijn reeds waarborg genoeg, dat men hier veel onderhoudends en nuttigs zal kunnen vinden; en al zijn sommige stukken ook elders reeds geplaatst, men ontmoet ze toch bij vernieuwing met genoegen weder. Onder de verhalen bevielen ons die van CHRISTEMEIJER, ROBIDÉ VAN DER AA en WARNSINCK het best.

De voorlezing van den Heer D. VERGENS: *het kleine Europa beheerscht de wereld*, is vooral een wèlgeschreven en belangrijk, hoogstlezenswaardig stuk, dat wij den voorrang geven boven dat van Prof. VAN LIMBURG BROUWER, wiens redevoering, *over de verderfelijke gevolgen van de navolging der natuur, in een' zedelijken zin genomen*, voor ons iets duisters heeft, en wiens hier en daar langgerekte volzinnen en groot aantal tusschenzinnen en tusschenredenen (*parenthesen*) en herhalingen derzelfde woorden, om den afgebroken zin weder aan te knoopen, ons niet konden behagen. Ons bestek gedoogt niet, dit met proeven te staven; maar bl. 12 en andere kunnen hiervan, zoo wij meenen, wel ten bewijze verstrekken. Het laatste gedeelte, waarin de verderfelijke gevolgen zeer overtuigend worden aangewezen, maakt echter, dat wij bij het, naar ons inzien, minder gelukkige gedeelte dezer redevoering niet langer stilstaan. Het zij genoeg, dat, wat de Hoogleeraar hier levert, vele hoogst belangrijke wenken voor menschenkennis en levenswijsheid bevat.

De Eerw. LUBLINK WEDDIK treedt hier in zijn' gewonen

schrijftrant op. Altijd vinden wij zijne belangrijke denkbeelden wat al te veel in den sluijer der allegorie en der beeldspraak gewikkeld, en ook hier schijnt ons die sluijer er dikwerf zeer gekunsteld overheen geworpen te zijn.

Wat verder de poëtische bijdragen betreft, ze zijn mede van verschillende waarde. Ofschoon wij dan van onze *meest geliefkoosde* zangers TOLLENS en BOGAERS hier niets aantreffen, blijven wij toch gelukkig bewaard voor die kunstmatige hoogdravendheid, die wel eens doet duizelen, en wier toonen, daar zij ons vaak te eenemale ongevoelig laten, voor ons niet veel anders zijn dan het geluid van een klinkend metaal of luidende schel. De *Christelijke feesttoonen en uitboezemingen* van den Eerw. KEPPEN zijn hartelijk en zielverheffend. Wij hebben op éene uitdrukking bijzonder gestooten; bl. 3 van het poëtische gedeelte: *'s Lichts brak door, het duister* DOEZDE (?) *Uitdoezen, doezen* kan men alleen van iets zeggen, dat licht verspreidt; het *duister* kan *wijken, zwichten*, maar moest hier staan om des rijms wille; zoo als ook op bl. 9 *beiden*, voor *verbeiden*, *wachten* in coupl. 3 ongelukkig voorkomt. De Heer WITSUYS leverde een meer uitgebreid gedicht, getiteld *de Menschenliefde*, dat als leerdicht verdienstelijk heeten mag. Van de Heeren VAN LENNEP en REIJS treffen wij hier ook een bloempje aan; terwijl de overige bijdragen, bij betrekkelijke waarde, hare plaats in de rij der genoemde stukken niet onwaardig zijn.

Winterlijden, door S. J. VAN DEN BERGH, naar het Fransch, doch waarbij de vertaler den naam van den oorspronkelijken auteur niet opgeeft, deed ons denken aan VICTOR HUGO'S gedicht *pour les pauvres*, voorkomende in *les feuilles d'automne*, *XII page* 132. Indien de Heer VAN DEN BERGH dat dichtstuk op het oog heeft gehad, dan wane ons hier eene getrouwe vertaling van dat schoone vers VAN VICTOR HUGO, al zijn er reeds overzettingen van, liever gewenscht. De laatste regel van het gedicht is, als slotregel, zeer ongelukkig: »*En toon me de wee* (hier *wee daarwie*) *Jezus mijn!*"

Wij hebben overigens dezen bundel met genoegen gelezen. Ieder, die, voor het edel doel, iets uit zijnen voorraad mededeelde, heeft daaraan wèl gedaan; en allen hebben dank, dat zij den Verzamelaar in zijne menschlievende pogingen hebben ondersteund. Bij het geringe offer, dat men, door

zich den bundel nog aan te schaffen, den *Twenthenaren* brengen zal, zal men tevens het verzamelde met belangstelling inzien.

Het was ons aangenaam te vernemen, dat Uitgever en Verzamelaar eene som van *f* 625-25, als opbrengst van de uitgave des bundels, ter beschikking van Gedeputeerde Staten van *Overijssel* hebben gesteld, die dan ook hunnen dank, namens de beweldadigden, zoo als wij uit het *Handelsblad* van 6 Nov. l. l. zagen, aan hen gebragt hebben.

Zoo kunnen ook de Letteren en Kunsten, door menschlievende bedoelingen geleid, gunstig medewerken tot leniging van algemeene of bijzondere rampen. Ons vaderland blijve verder voor onheilen bewaard; en de poëzij doe, te allen tijde, hare toonen hooren tot verheffing van ons gevoel voor het ware en schoone, en daardoor tot verhooging van den roem onzes vaderlands en dien der Nederlandsche weldadigheid!

Op eene zinstorende fout maken wij opmerkzaam: bl. 234, reg. 4, moet *op* voor *sp* staan.

Druk en uitvoering zijn net.

Warwick's *snipperuren; of overpeinsingen op besluiten, en besluiten op overpeinsingen gegrond. Uit het Engelsch. Te Amsterdam, bij* J. Muller. 1844. *In kl.* 8*vo.* 96 *bl.* *f* :-90.

Dit werkje is in het oorspronkelijke reeds uitgegeven in het jaar 1637, werd in *Engeland* in den loop van deze eeuw reeds twee malen herdrukt, en heeft alle aanspraak op den lof, dien het verwierf, dewijl deszelfs inhoud van dien aard is, dat die, even als zuiver goud, nimmer door veroudering onbruikbaar kan worden. De Schrijver was een Geestelijke, en wel in den waren zin des woords. Hij haakte naar al wat goed is. Hij ontdekte, dat de put, waarin de waarheid verscholen ligt, 's menschen hart is — hij zocht haar in zijn eigen hart, en vond haar aldaar. De stijl van zijn geschrift is zoo bijzonder als zijn geest voortreffelijk was. Hij legde zich ijverig toe op beknoptheid — hij heeft zoo veel kern als mogelijk in de kleinste ruimte zamengeperst. Zijn boek is een snoer van spreekwoordelijke overdenkingen en overdachte spreuken, die, tot opgave van den hoofdza-

kelijken inhoud, niet geschikt zijn om onder bepaalde rubrieken gerangschikt te worden. Tot eene proeve van de echte levenswijsheid en godsvrucht, welke het boekje allerwegen ademt, diene het eerste het beste, waarop, bij het openslaan, ons oog valt: »Gelijk het nimmer te vroeg is, om goed te worden, zoo is het ook nimmer te laat. Ik wil daarom noch den tegenwoordigen tijd verwaarloozen, noch wegens den verleden' tijd wanhopen. Was ik eerder goed geweest, ik zou misschien beter zijn geworden; zoo ik langer slecht blijf, zal ik (des ben ik zeker) slechter worden. Dat ik langen tijd op de markt ledig gestaan heb, verdient scherpe berisping; maar als ik, schoon later, toch naar den wijngaard ga, heb ik groote aanmoediging om te werken: »Ik zal aan deze laatsten even veel geven als aan u." — Zie ik den landman met de winterkoude wel te vreden, omdat zij den grond niet alleen doet verstijven, maar ook de giftplant doet sterven; omdat zij niet alleen den groei der tarwe tegenhoudt, maar ook het opschieten van het onkruid in het geheel belet; waarom zou ik den winter van rampspoed vreezen? Waarom wrevelig worden over de kille huivering eener derdedaagsche koorts? Waarom sidderen bij de koude verandering van zomervrienden? Schijnen zulke tegenheden al lastig voor mijn ligchaam of geest, ze blijken heilzaam te zijn tot loutering mijner ziel, indien de winter mijner nooden mijne dartelheid bedwingt, mijnen hoogmoed doodt, of mijne ijdele eerzucht dempt, en terwijl zoo de scherpe adem des tegenspoeds het onkruid aller ondeugd in mij doet sterven, mijne ziel slechts vruchtbaarder mag worden en rijper voor den grooten oogst. Dat mijn winter dan vrij zich streng doe gevoelen, zoo toch word ik in den maaitijd met het goede graan ingezameld in de schuren des Hemels."

De Calvinisten in de Cevennes. *Door* EUGÈNE SUE. *Aflevering* 1—5. *Te Utrecht, bij* L. E. Bosch en Zoon. 1845. *In gr.* 8vo. *Elke Aflev. van* 48 *bl. f* : - 45.

Wij kunnen natuurlijk deze vertaling van eenen roman des beroemden Schrijvers van de *Mystères* en den *Juif* nog slechts aankondigen. Het geheel zal bestaan uit 12 of 13 afleveringen en twee Deelen uitmaken. De druk is vrij compres; overigens moeten wij ons oordeel opschorten tot dat

wij het geheel zullen hebben ontvangen en gelezen. Deze aankondiging make de belangstellenden opmerkzaam op dezen roman van den meest gelezen Schrijver van dezen tijd.

Cecil Forster. Naar het Hoogduitsch van de Gravin MARN. MARN. *II Deelen. Te Arnhem, bij* I. A. Nijhoff. 1845. *In gr. 8vo.* 511 *bl. f* 5-80.

Zoover wij weten, is dit de eerste roman, die van deze Schrijfster in onze taal het licht ziet, waarin wij ons bij het groote aantal dezer soort van geschriften zeer gemakkelijk kunnen vergissen. Hoe het zij, het ontbreekt der Duitsche Gravin niet aan gave van onderhoudend verhalen en menschkundig ontwikkelen van karaktera. De hoofdpersoon is niet die, welke op den titel wordt genoemd, maar eene vrouw, die uit overtuiging eene moeijelijke levenstaak op zich neemt, en die uit pligtbesef getrouw vervult. Meer willen wij van den inhoud niet zeggen, omdat het boeijende van dergelijke boeken meest in het verrassende van voorvallen en ontknoopingen ligt. Het zou evenwel jammer zijn, wanneer lezers en inzonderheid lezeressen — want dat een boek, door eene vrouw geschreven, en waarin eene vrouw de hoofdpersoon is, vooral voor vrouwen bestemd is, spreekt wel van zelf — daarvoor de nuttige wenken over het hoofd zagen, die hier gegeven worden; wenken, die men nu eenmaal »in een romantisch kleed" wil ontvangen, maar die men toch meer waardig achte, dan met eene verdichte geschiedenis vlugtig gelezen en spoedig vergeten te worden.

Zonder bijzondere voortreffelijkheid te bezitten, laat deze roman zich ook overigens aangenaam lezen, en verdient in Leesgezelschappen en Leesbibliotheken eene plaats nevens en boven velen. Plaatsgebrek gebiedt ons, meestal slechts eene korte aankondiging van deze schriften te geven.

BERTRAND VAN RAINS. *Naar het Fransch van den Baron* JULES DE SAINT-GENOIS, *vertaald door* C. H. VAN HOEKEL. *II Deelen. Te Gent, bij* L. Hebbelinck. 1848. *In kl. 8vo.* 578 *bl. f* 2-40.

Het getal van hen, die elders onze moedertaal lezen en

verstaan, is in vergelijking zoo gering, dat het te bejammeren is, zoo volksvooroordeelen en staatkundige scheiding het wederzijdsch letterkundig verkeer zouden belemmeren tusschen de twee volken, die, schoon dan ook met een gewijzigd accent, dezelfde taal spreken en, met klein verschil van spelling, dezelfde taal schrijven. Te weinig wordt doorgaans in ons land op de voortbrengselen der Vlaamsche letterkunde acht gegeven; en terwijl van heinde en verre uit alle talen boeken van wetenschap en van uitspanning worden overgezet, blijft datgene, wat in het naburige *Vlaanderen* in onze taal het licht ziet, bij de meesten onbekend. Eene der groote oorzaken van die onbekendheid zal wel gelegen zijn in de mindere publiciteit, die de uitgave der Vlaamsche werken bij ons verkrijgt. Wij stellen ons voor, om van tijd tot tijd, daartoe in de gelegenheid gesteld, de aandacht op deze en gene werken der Vlaamsche literatuur te vestigen.

Wij bepalen ons deze maal tot een paar werken van den Baron DE SAINT-GENOIS, die wij aan onze romanlezende leesgezelschappen met volle ruimte durven aanbevelen. BERTRAND VAN RAINS is oorspronkelijk, gelijk uit den titel blijkt, in het Fransch geschreven, en met goedkeuring van den Schrijver door den Heer VAN BORREL in het Vlaamsch overgebragt. Het boek draagt in het Fransch den titel van: *Le faux* BAUDOUIN; een titel, zoo het ons voorkomt, ten onregte veranderd. Het duidt het onderwerp, dat hier behandeld wordt, juister aan, en de bedenking, dat daardoor de wijze wordt verraden, waarop de Schrijver de geschiedkundige bijzonderheid beschouwt, die hij zich ter behandeling heeft verkozen, is, onzes inziens, van weinig belang. Bijna bij het eerste optreden van den valschen BOUDEWIJN maakt de Schrijver er geen geheim van, hoe hij over dezen denkt.

Het verhaal verplaatst ons in *Vlaanderen* in het begin der dertiende eeuw, en behandelt eene episode uit de geschiedenis des lands, merkwaardig genoeg en zeer geschikt tot eene romantische inkleeding. BOUDEWIJN IX, Graaf van *Vlaanderen*, was met den titel van *Keiser van Konstantinopel* op zijnen kruistogt gesneuveld. Men bleef intusschen aangaande zijnen dood langen tijd in het onzekere, hetgeen later aanleiding gaf tot de zonderlinge voorvallen, die ten geschiedkundigen grondslag strekken van dit verhaal. Zijne dochter JOHANNA regeerde in zijne plaats, maar had eene

groote partij tegen zich, bij wie de nationale geest met kracht streed tegen den vreemden invloed, die heerschende werd onder eene Vorstin, welke »door opvoeding en neiging den vreemden was toegedaan." Het was deze staatkundige gesteldheid des lands vooral, die het mogelijk maakte, dat eene toevallige gelijkenis met den overleden Keizer BOUDEWIJN eenen bedrieger binnen weinig tijds zulk eenen aanhang verschafte, dat de Gravin zich gedwongen zag de vlugt te nemen. Bij de ontdekking van het bedrog keerde zij tot de heerschappij terug, en de bedrieger werd later gevat en ter dood gebragt. Het volk, bij hetwelk hare nagedachtenis geenszins in achting is gebleven, heeft, op het voetspoor van eenige gelijktijdige en latere schrijvers, den bedrieger voor den wezentlijken BOUDEWIJN aangezien, en JOHANNA als eene vadermoordster geschandvlekt. Met regt mogt de Schrijver zeggen, dat het aannemen van deze opvatting den romanschrijver voordeelig had kunnen zijn. Doch een naauwkeurig en grondig onderzoek der zaak heeft hem het tegendeel als waarheid leeren kennen, en hem overtuigd, dat de man, door JOHANNA gevonnisd, slechts een landlooper, een vermetele geluksoeker was.

De Baron DE SAINT-GENOIS heeft van deze grondstoffen een' onderhoudenden geschiedkundigen roman zamengesteld, dien Rec. met groot genoegen heeft gelezen, en die met veel regt eene plaats mag beslaan naast vele oorspronkelijke of vertaalde geschiedkundige romans.

Een dergelijk oordeel meenen wij te mogen uitspreken over eenen tweeden roman van denzelfden Schrijver, getiteld:

ANNA, *historisch Tafereel uit de Vlaemsche Geschiedenis, tijdens* MARIA VAN BOURGONJE (1477). *Door den schrijver van Hembyse, enz. II Deelen. Te Gent, bij* H. Hoste; *te Rotterdam, bij* Aeuerdonk. 1844. *In gr.* 8*vo.* 350 *bl. f* 3-40.

Ook hier is het een betwist geschiedkundig feit, dat de Heer DE SAINT-GENOIS zich ter behandeling heeft gekozen. Hij verplaatst ons in den tijd, die onmiddellijk op den dood van KAREL *den Stoute* volgde, toen LODEWIJK XI van den verlaten toestand van diens dochter MARIA partij poogde te trekken ter bevordering zijner staatkundige ontwerpen. De

kuiperijen aan het Hof der laatstgenoemde, waarbij de Franschgezinde partij 's Konings bedoelingen ondersteunde, en de val van twee harer Ministers, HUGONET en IMBERCOURT, maken den geschiedkundigen grond van het verhaal uit. De Heer DE SAINT-GENOIS schaart zich aan de zijde van hen, die den dood dezer beide aanzienlijke mannen als de regtvaardige straf van het door hen gesmede verraad beschouwen. Over dit punt is door hem en anderen ook met andere wapenen dan romantische verhalen gestreden. Hier kleedt hij zijne wijze van zien in het modegewaad van den roman, en wij zijn noch geroepen noch bevoegd, om over de geschiedkundige questie zelve uitspraak te doen. Wij hebben alleen het boek te beoordeelen, dat voor ons ligt.

Het is eene eerste proeve van den Schrijver, om een uitvoerig stuk in het Vlaamsch te schrijven. Tot dusverre gebruikte hij meestal de Fransche taal. Dit voor oogen houdende, wenschen wij hem geluk met zijne welvolbragte taak. Hij toont het Vlaamsch uitstekend meester te zijn, en weet met afwisseling te schrijven, naar gelange van de personen, die hij ten tooneele voert. Er is leven en gang in zijn verhaal, en niet het minste behaagden Rec. de tooneelen, waar de Gentsche poorters eene rol spelen. Of de teekening van OLIVIER LE NAIN, den beruchten barbier van LODEWIJK XI, overal even gelukkig is, daaraan zouden wij twijfelen. Ons staat het beeld uit W. SCOTT's *Quentin Durward* nog te levendig voor den geest, om het met een ander te kunnen verwisselen. Doch met dat al durven wij ook dit verhaal onzen lezers zeer aanbevelen, als eene onderhoudende lectuur, die hen daarenboven in den toestand van *Vlaanderen* in die dagen levendig verplaatst. Aangenaam zal het ons zijn, indien onze aankondiging moge strekken, om dezen Vlaamschen Schrijver bij ons meer bekend te doen worden, en zijne werken den bijval te doen vinden, dien zij verdienen. (*)

Sint James, of het Hof van Koningin Anna. Een geschiedkundige Roman door W. HARRISON AINSWORTH. *II Dee-*

(*) Deze en andere Belgische werken zijn mede te verkrijgen bij den Boekhandelaar J. D. SIJBRANDI, te *Amsterdam*.

len. Te Amsterdam, bij J. D. Sijbrandi. 1845. In gr. 8vo. 626 bl. f 6 - 75.

In dezen roman slaat AINSWORTH eenen geheel anderen toon aan, dan in de meeste zijner vroegere. Wij hebben hier althans met geene akeligheden te doen. Het Hof van Koningin ANNA, de intrigues van de Hertogin van MARLBOROUGH en hare tegenstanders — dat is het onderwerp, dat hij zich ter behandeling heeft gekozen. En die personen bewegen zich hier los en gemakkelijk, en hunne dikwijls weinig hoofsche taal en handelingen zullen menigeen doen meesmuilen. De heerschzuchtigheid van MARLBOROUGH's gade is bekend, en de slavernij, waarin zij zelfs hare koninklijke meesteresse wist te houden. De gedenkschriften dier tijden zijn daar vol van, en AINSWORTH heeft haar niet gespaard. Fijne geestigheid, het Engelsche *humor*, moet men bij hem niet zoeken, maar aan dat, wat zijne landgenooten *broad fun* noemen, ontbreekt het hier niet, vooral ook in de tooneelen, waar de minder aanzienlijke personen hunne rol spelen. Het is geen boek, geschikt om onzen eerbied voor hoven en staatsmannen te vermeerderen; en schoon wij wel willen gelooven, dat de schilderij wat sterk gekleurd is, heeft men toch ook in *Engeland* hare algemeene getrouwheid gereedelijk erkend. De intrigue zelf heeft overigens niet veel om het lijf; het boek moet gelezen worden, om de bekende personen zich voor den geest te stellen, en het karakter en de zeden des tijds, althans aan het hof, te zien afgespiegeld. — Het vignet is zeer fraai uitgevoerd.

Het Kasteel van York, of de Dragonade der Joden. Historisch Romantisch Verhaal uit de twaalfde Eeuw, door HOFFMAN. *II Deelen. Te Oudewater, bij* F. H. Kroon. 1845. *In gr.* 8vo. 577 *bl. f* 5 - 70.

Rec. heeft dit verhaal in vele opzigten met genoegen gelezen, vooral in zoo verre de schildering van den toestand der Joden betreft. De romantische inkleeding behaagt hem minder, en is, naar zijn inzien, ook minder in den geest des tijds. De liefde van RICHARD LEEUWENHART voor eene

schoone Jodin is te avontuurlijk; de wijze, waarop hij over die betrekking tot zijne moeder spreekt, te nieuwerwetsch; zijn geduric heen en weder vliegen van *Frankrijk* naar *Engeland*, om geheime *rendez-vous* te houden, te zeer uit den tijd van stoombooten en spoorwegen, om te kunnen worden aangenomen als waarschijnlijkheden. De tooneelen bij de Joden zelve en de schildering hunner vervolgingen zijn het best.

Vanwaar dit boek afkomstig is, wordt op den titel niet gemeld. Maar enkele staaltjes, uit het eerste Deel gekozen, zullen misschien den twijfel daaromtrent kunnen wegnemen: bl. 3, *bemerking;* bl. 104, ditmaal *bezorgen* wij niets; bl. 139, armzalige *sluiters*, die men ons aanlegt; de *tucht* (zedigheid); bl. 163, schimpende *dieren* (deerns); bl. 179, meer *verrukt* en geplukt; bl. 180, zat te *grollen* (mokken); bl. 209, een PIUS als *roekeloos;* bl. 218, *o toch, toch!* (ja, ja!); bl. 281, moedwillig *verwaarloozen* (vernielen) enz. enz. Behoeft het nog op den titel gezet te worden, welke de oorspronkelijke taal van dit boek is?

Leo van Glandorf. Een Verhaal van MARIA LENZEN, *geb.* SERRAGONDI. *Uit het Hoogduitsch. II Deelen. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1845. *In gr.* 8vo. 370 *bl. f* 4-70.

Zonder juist dezen roman als een meesterstuk aan te bevelen, geven wij aan denzelven gaarne de getuigenis, dat, wegens het afwisselende der tooneelen en voorvallen, wegens het onschadelijke van den inhoud voor de goede zeden, het verhaal niet ongeschikt is, om opgenomen te worden onder den voorraad, noodig om den leeshonger van romanlezers van den gewonen stempel te verzadigen. Het werk zal noch ketterij noch revolutie in de wereld brengen.

De Smidsdochter uit Naarden, een Historisch-Romantisch Tafereel uit de XVIde Eeuw, oorspronkelijk door HENRIETTE VAN BEIJEREN. *Te Amsterdam, bij* H. Moelenhjzer, *Jzoon. In gr.* 8vo. 370 *bl. f* 3-30.

Zeer lofwaardig is het doel, 't welk de Schrijfster zich had

voorgesteld, namelijk aan te toonen, dat verdraagzaamheid omtrent diegenen, die anders denken en gevoelen dan wij, der maatschappij tot heil verstrekt. Maar, of de *verdwaalde harten*, die dit tot nog toe niet ingezien hebben, zich door dit romantisch tafereel daarvan wel zullen laten overtuigen, daaraan twijfelen wij. De Schrijfster verhaalt, dat zij aan dezen roman haren bespaarden tijd besteed heeft. Het spijt ons, dat zij zich deze moeite gegeven heeft, en wij zouden haar raden, dien bespaarden tijd in 't vervolg zóó te besteden, dat zij de toejuiching van een smaakvol publiek niet behoeft, om tevreden te zijn over haren arbeid.

Peter Gottholdt; of: als de nood het hoogst is, is Gods hulp het meest nabij. Een op waarheid gegrond Verhaal uit het leven van een' zwaar beproefde. Naar het Hoogduitsch van FR. HERM. LANGGUTH. *Te Amsterdam, bij* G. Portielje. 1845. *In kl.* 8*vo.* 97 *bl. f* : - 75.

Een eenvoudig, godsdienstig verhaal, geschikt voor een volksboekje, waarvan wij wel eene nog goedkooper uitgave wenschten, opdat het zich tot nog meerdere huisgezinnen den weg kon banen. Er is veel leering in voor echtgenooten, ouders en kinderen; en de godsdienstige toon spreekt tot het hart. Wij hadden evenwel enkele aanhalingen uit de Psalmen wel voor sommige gezegden van onzen Heer willen missen; want tusschen het *Bijbelsch* en *Christelijk* karakter wordt, zoo als in zulke boekjes doorgaans, geen onderscheid gemaakt. Wij dachten, dat de redding zich uit het vroeger gedrag van *Peter* omtrent den gevonden reiskoffer zou ontwikkelen, en dit ware treffender geweest. Maar misschien wilde men van de waarheid niet afwijken. Minder goed achten wij de melding van verschijningen, zoo als bl. 64, of uitspraken over bezoekingen, die God zendt ter tuchtiging wegens bepaalde misdrijven, gelijk bl. 67. *Godshuis* (bl. 6) is bij ons geene kerk, maar een gesticht van liefdadigheid, en het herhaalde *sich sat eten* eene onkiesche uitdrukking, die de anders goede vertaling ontsiert. Doch deze vlekjes benemen niets aan de waarde van dit nuttige volksboekje.

Bloemlezing uit de Werken van M. G. SAPHIR.. *Naar het Hoogduitsch vrij bewerkt door* IZ. J. LION. *Met portret. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1844. *In kl.* 8*vo.* 216 *bl. f* 1 - 80.

Er is veel goeds in dit boeksken, maar het riekt wat sterk naar gezocht vernuft; althans zoo kwam het ons voor. Het is mogelijk, dat dit ons maar zoo toeschijnt, omdat het fijngevoelige des Duitschen Schrijvers, hoe gelukkig ook de vertaling geschied moge zijn, zich niet genoeg liet begrijpen door ons, die voor het Duitsche gevoelige niet altijd misschien vatbaar zijn. Men behoeft slechts de voorrede des vertalers te lezen, om overtuigd te zijn, dat alleen een speelziek vernuft en fijngevoelende menschen met vrucht de uittreksels uit de werken van SAPHIR zullen kunnen lezen. Dat wil niet zeggen, dat de taal niet vloeijend, niet duidelijk zelfs wezen zou, maar dat er eene geheel bijzondere gemoedsstemming aanwezig moet zijn, om het gelezene genoegelijk, en, wat meer is, dat er eene bepaalde rigting van den geest aanwezig moet zijn, om het gelezene begrijpelijk te doen wezen. Ieder is toch niet geschikt, om in te dringen in de hooge spheer, waarin schrijver en vertaler zich bewogen hebben; en als wij dus nederig belijden, dat wij gelooven willen, dat het geschrevene verheven of, waar het voor zoodanig gegeven wordt, geestig is, dan vergeve het ons de vertaler, dat wij met SAPHIR niet even als hij dweepen kunnen. Ofschoon hier eene reeks van onderscheidene vertoogen voorkomt, zoo zijn zij evenwel alle op gelijke wijze behandeld; dat is, met spotternij, gevoel, waarheidsliefde en zucht naar zonderlingheid derwijze ondereen gemengeld, dat men er zich over verwonderen moet, hoe men er toe geraakt is, om dat alles zóó neer te schrijven; want tusschen een luimig, ja zelfs vreemdklinkend *gezegde*, en tusschen het *schrijven* van zonderlinge denkbeelden, in nog zonderlinger taal vervat, is een hemelsbreed onderscheid. Gaarne wenschen wij, dat de uitgever zijne kosten goed make, en de vertaler vele lezers vinde, die hem de moeite der vertolking veraangenamen: of er echter in ons vaderland wel velen zullen gevonden worden, die smaak vinden in deze soort van lectuur, meenen wij te moe-

ten betwijfelen. De druk van dit boekje is zindelijk, maar het portret afschuwelijk grof.

ALMANAKKEN VOOR 1846.

(*Tweede Verslag.*)

Wij beginnen de aankondiging der jaarboekjes, die ons na het gereedmaken van ons vorige verslag zijn ter hand gekomen, met den

Christophilus. VI Jaargang. Te Nijmegen, bij J. F. Thieme. *f* 3-60,

in lederen zoogenoemden prachtband en voorzien van een' sierlijken titel en drie keurige plaatjes, van welke echter het laatste, *de kinderen bij* JEZUS *gebragt*, een reeds menigmaal in plaat gebragt onderwerp heeft, en op het eerste, JACOB *aan* FARAO's *hof*, fouten tegen het *kostuum* zijn overgebleven, onder anderen de soldaat, geheel als *Romein* gekleed en gewapend.

Dit jaarboekje stelt zich ten doel de bevordering van Christelijke kennis, van Christelijk leven, en de voldoening aan den goeden smaak in het godsdienstige. Op het laatste heeft inzonderheid het dichterlijke gedeelte betrekking; en ofschoon, gelijk wel van zelf spreekt, het eene in *poetische* waarde van het andere verschille, wij hebben niets aangetroffen, of het verdiende zijne plaats. Maar wij maakten onder het lezen de opmerking, dat de meeste gedichten meer *godsdienstige* in het algemeen, dan *Christelijke* in bepaalden zin zijn; dit laatste zou niet alleen op zich zelf aan sommige stukjes een bepaalder en hooger standpunt gegeven, maar ook met den titel van het jaarboekje meer in overeenstemming gestaan hebben. Wij maken hen, die de gave der *poëzij* in deze verzameling aan de verheffing van het Christelijk gevoel dienstbaar maken, daarop bij dete gelegenheid opmerkzaam, en herhalen onzen vroeger uitgedrukten wensch naar Christelijke gezangen met muzijk, omdat hetgeen wij daarvan bezitten, buiten de Kerkgezangen, zeer schraal is, zoodat hier voor dichters en toonzetters nog een rijk veld is overgebleven.

Voor eigenlijk gezegde wetenschappelijke ontwikkeling der

Evangelische waarheid is zeker dit jaarboekje minder de plaats; dooh hetgeen tot vermeerdering van Christelijke kennis dient, behoort en vindt men er. Zoo komen in het opstel van P. N., dat de verzameling opent, over de vraag: *Hoe zal ons eenmaal daar boven ons tegenwoordig aanwezen voorkomen?* vele belangrijke aanmerkingen voor; en de aanwijzing, dat het in het leven der eeuwigheid nog meer, dan hier, zal schijnen kort, onvolkomen in betrekking tot de ontwikkeling onzer krachten en de genietingen, welke het aanbiedt, eene schouwplaats der Goddelijke wijsheid en liefde, en van beslissenden invloed op ons toekomstig lot, beweegt zich niet op het veld van gissing, dat hier zoo ligt betreden wordt, maar van ware godsdienstige wijsbegeerte. Over *Christelijken waarheidszin* wordt door A. H. VAN DER HOEVE veel belangrijks gezegd; het stuk, meer dan 30 bladzijden groot: is echter wat te uitvoerig. Bijdragen tot het allerbelangrijkste onderwerp, de kennis van Onzen Heer, zijn: een fraai opstel van J. H. DE V[OOGT?] over *Joh.* VIII: 76, met een uitmuntend plaatje; een over: *Zalig zijn de oogen, die zien 't geen gij ziet*, van eenen ongenoemde, en: *de belangstelling van* JEZUS *in kinderen*, door Dr. J. A. ANSPACH. Uit de geschiedenis van het Christelijke leven, openbaar in Christenen, zijn de H. JULIA, VAN BRUINSES, zeer gerekt, echter om het minder bekende niet ongepast; NILUS, de vertaling van eene redevoering door NEANDER, vertaald door J. TIDEMAN; en Dr. J. A. ANSPACH besluit het geheel met eene waardige hulde aan eenen overledenen ijverigen medewerker tot dit jaarboekje, A. VERWIJS, dien hij als eenen echten Christenvriend doet beschouwen. Eene *legende, de historie van den houte*, medegedeeld door J. A. H. HENSINGA, gaat vergezeld van opmerkingen, welker donkeren zin wij hier en daar niet regt verstaan, en in welke het *mystieke* van het onderwerp niet buiten invloed op de denkbeelden van den Schrijver schijnt gebleven te zijn.

Deze bijdragen dienen, en het behoort ook zoo, niet enkel tot vermeerdering van kennis, maar ook tot bevordering van Christelijk leven. Andere bijdragen bedoelen meer het laatste. Zonder te uitvoerig te worden, kunnen wij ze niet opnoemen. Die over JACOB *aan het hof van* FARAO is niet het minste, en had, naar het onderwerp, voorop behooren te staan, die van RADIJS over JOHANNES *den Dooper en* HERODES is, naar zijne gewoonte, wel wat wijdloopig; dat van

Dr. BÖHER, *geldgierigheid de wortel van alle kwaad*, min of meer overdreven, daar, zoo als uit de geheele voorstelling blijkt, die afgunst van het kind niet zoozeer het geld, *als geld*, maar als »iets moois en buitengewoons" gold, in kinderen, die nog niet redeneren, vrij natuurlijk; *de zonderling lezende blinde* kenden wij reeds van vroeger uit een paar stukjes in dichtmaat, waarom wij die bijzonderheid, hoe treffend op zich zelve, hier niet in *prosa* zouden herhaald hebben. Maar wij willen geene meerdere aanmerkingen maken. Het verblijdt ons, dat men aanmoediging genoeg vindt, om den heerschenden smaak voor sierlijke jaarboekjes ook aan Christelijke kennis en stichting dienstbaar te maken; dit is een gunstig teeken des tijds, dat door den vriend van den Heer dankbaar wordt opgemerkt.

Wij gaan over tot jaarboekjes van andersoortigen inhoud.

Aurora. Jaarboekje, uitgegeven door Mr. J. J. D. NEPVEU, Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. *f* 4-90

Ten zevenden male verschijnt dit sierlijk uitgedoste prachtboekje, prijkende met eenen fraaijen titel met *vignet*, en twee Hollandsche, benevens zes Engelsche plaatjes. Het is zeer jammer, dat een van de twee oorspronkelijke zoo slecht is uitgevallen, een zittend kind, dat in teekening en *gravure* ver achterstaat bij het andere, en het lieve versje niet waardig is, dat *s. J.* VAN DEN BERGH er bij gemaakt heeft. Dezelfde dichter geeft nog een lief stukje: *de twee spelers*. Het andere plaatje, VAN DER WERFF, zichzelven aanbiedende tot voedsel voor de *Leydenaren*, heeft een onderwerp, dat wel eenigzins is uitgeput. VAN LENNEP opent den trein met eene vrolijke berijming van THESEUS *en* ARIADNE, waarin *van af* het begin *tot toe* het einde (*) zijne heer-

(*) Wij zinspelen hier op een der coupletten:

Wiens naam VAN AF het barre Noord
TOT TOE het verste Zuiderboord
Op alle tongen woonde;

waarop de Dichter aanteekent: »De Schrijver hoopt in dit couplet een bewijs gegeven te hebben, hoe zeer hij verlangt den nieuwmodisch Germaanschen stijl — waarin niet slechts

schappij over de taal blijkt. TOLLENS, die, buiten eene enkele altijd keurige vertaling, sedert lang niets van zich deed hooren, geeft een nog al uitvoerig *fragment*, MARIA VAN BRABAND, een onderwerp, door dien fijnen kenner van *poëzij* uitmuntend genoemd voor een Romantisch dichtstuk in den hedendaagschen smaak. Mogten maar allen van die soort zoo vrij van *wansmaak* zijn, als dit! *De Noorman* van WINKLER PRINS, dat er onmiddellijk op volgt, is in dit *genre* niet zonder verdiensten; ofschoon niet vrij van die overlading in woorden, bij welke de zuiverheid der *versificatie* het gebrek aan rijkdom van dichterlijke denkbeelden niet geheel verbergen kan. Nog is in dezen smaak *het graf der liefde*, door TEN KATE, die het ten onregte eene *legende* noemt, daar het — de man, die alles meent te weten, neme het ook niet kwalijk — niets bezit van hetgeen het eigenlijke karakter eener *legende* uitmaakt. Als men de gedichten zoo maar op goed geluk af eenen naam geeft, kan men ligtelijk mistasten, en TEN KATE doet het in dit jaarboekje nog eens, wanneer hij *blonde Roosje uit de taveerne* een »liedeken" noemt, dat het ook weder op geen voeten of vademen na is. In *het graf der liefde* komt weder die gedurige en onaangename afwisseling van maat voor, welke thans mode is, en waarvan men het willekeurige poogt te verbergen door het gedicht in afdeelingen te scheiden, waarbij men doorgaans — en zoo is het hier — meer met willekeur of toeval, dan met het onderwerp, bij keuze van maat te rade gaat. Doch dit kan nog aangaan: maar het strijdt tegen alle regelen van *dictie* en welluidendheid, de hoofdsoorten van maat dooreen te werpen, gelijk b. v. in

---

onze dagbladschrijvers, maar zelfs ook sommigen onzer volksvertegenwoordigers, ja de algemeene organen van ons Gouvernement uitmunten — na te streven en in zwang te brengen. Hij hoopt, dat men zijn voorbeeld volgen, en voortaan niet alleen meer het, de hemel weet door wien uitgedachte *van af*, maar ook *tot toe* zal mogen schrijven, en dan vooral niet vergeten, om uitdrukkingen, als *van stonden aan*, *ten voeten uit*, enz. door eene bevallige omzetting te converteren in: *van aan stonden*, *ten uit voeten*, enz. — alles *ad majorem gloriam* onzer moederspraak." — Waar — volkomen waar!

de tweede afdeeling geschiedt met het *Trochaïsche* en *Jambische* beginsel:

Drie dagen zal zij zich bereiden:
Bij den derden morgengroet
Trekke zij heur Heer te moet'....

Dat *te moet'* voor *te gemoet* behoort ook al tot die vrijheden, welke men ongevraagd neemt, even als:

De Ridder gaat, van schrik verrast,
En stamelt, op de knie gebogen,
Der Jonkvrouw d' al te wreeden last.

Bij een ander zouden wij daarop nu niet zooveel hechten, als bij iemand, die gewoon is, hoog op te geven van zijne kennis onzer taal, en dan weten moest, dat *aan iemand iets stamelen* (*toestamelen* kon er door) geen goed Hollandsch is.

KISSELIUS geeft weder eene verdienstelijke vertaling uit het *Paradise lost;* LUBLINK WEDDIK een fraai gedicht, *de stem des wakers.* DORRECK een stukje, *Rebecca*, ook al niet vrij van stijve uitdrukkingen en zonden tegen de taal:

Maar afgezonderd van den stoet
Smeekt hij den Heer zijns heers om zegen:
»Och! voerze thans uw dienstknecht tegen,
En koomze (de eerste!) me *in 't gemoet!*"

Maar wij kunnen van alles geene afzonderlijke melding maken, en zeggen dus nog alleen, dat BEETS in zijn gedicht, VONDEL zich zoo gulhartig beklaagt van vroeger te zeer met voorbijzien van het doorluchtig voorbeeld dezes schitterenden vaders op onzen zangberg eenen Romantischen *ultra*-smaak te hebben gehuldigd, dat wij dezen meest *poëtischen* onzer dichters van de nieuwste school daarvoor regt welmeenend danken. Moge zijn woord anderen tot nadenken wekken, om het schoone niet na te jagen, waar het niet te vinden is. Onze *poëzij* zou daarbij veel winnen in gehalte tegen het gemis van Franschen en Engelschen klinkklank!

Onder het *proza* is een verhaal van Mr. W. VAN REENBURG, *het Weesmeisje*, het eerste, het uitvoerigste, en het beste. Een verhaal, waarin de *kritiek*, die anders ten aanzien der zedelijke strekking zou willen zeggen: men mag toch nooit het kwade doen, opdat er iets goeds uit voortkome, wordt ontwapend door de voorstelling, dat *Mina* geheel lijdelijk en

zichzelve onbewust was, toen zij ongelukkig gemaakt werd. *Mooi Aafke*, door Mr. W. VAN DE POLL, is ook zeer goed geschreven; maar tafereelen uit den strijd tegen *Spanje* worden wel wat afgezaagd. De Redacteur zelf geeft een verhaal: *Arnold d' Aspremont*, mede onderhoudend geschreven. Het proza-stukje van J. A. H. HENSINGA heeft niet veel om het lijf.

De *Vergeet-mij-niet* is dit jaar, ten gevolge omstandigheden, den kweekers geenszins te wijten, niet ontloken. *De Vlinder* vloog niet ten derden male. De

Miniatuur-Almanak. Te Utrecht, bij L. E. Bosch en Zoon. *f* 1-25.

vergenoege zich met eene *miniatuur*-beoordeeling. Hij heeft geene leelijke rijmelarij, gelijk vroeger wel eens; de uitvoering is net; sommige plaatjes redelijk, sommige daar beneden. Het onaangename afkappen van lange versregels is de schuld van het *formaat*, waarvoor korte regels het geschiktste zijn. Doch dit kan niet anders. De correctie laat nog al wat te wenschen over.

Komende tot de *provinciale* Almanakken, moeten wij tot ons leedwezen zeggen, dat de *Noord-Brabander* bij gebrek aan genoegzaam *debiet* heeft opgehouden te bestaan. Hij was zeer goed, maar had het ongeluk, in zijne provincie, die anders genoeg bevolkt is, velen aan te treffen, die niets lezen dan gebedenboekjes. Ook van den *Zuid- en Noordhollander*, dien de verdienstelijke A. J. VAN DER AA heeft ondernomen, hebben wij dit jaar niet gehoord. Volge dus de

Zeeuwsche Volks-Almanak XI Jaar. Te Zierikzee, bij J. van de Velde Olivier. *f* :-75.

De eerste inzage van dezen Volksalmanak veroorzaakte Ref. eene teleurstelling. Hij miste namelijk andermaal het vervolg der bijdragen uit de *populaire sterrekunde*, van den mederedacteur VAN OOSTERZEE. De bijkomende oorzaak van dit gemis, eene langdurige ongesteldheid des werkzamen mans, vermeerderde Ref's. leedwezen; hartelijk wenscht hij hem, bij genoegzamen tijd, verder onafgebroken gezondheid toe, opdat hij ook door dit gedeelte van zijnen arbeid aan het Jaarboekje licht en kennis onder alle standen moge helpen verspreiden.

Genoemde mederedacteur is echter, gelukkig, door de opgenoemde reden niet genoodzaakt geweest, het leveren van bouwstoffen geheel aan anderen over te laten. Behalve het met zorg behandeld Kalenderwerk, getuigen vier bijdragen van zijne hand, drie in proza en eene in dichtmaat, het tegendeel. De eersten zijn: *Kort overzigt van de tien eerste jaargangen van den Zeeuwschen Volksalmanak*, niet alleen voor de bezitters belangrijk, maar ook aanmoedigend voor anderen, om zich een Jaarboekje aan te schaffen, dat zooveel blijvend goeds bevat, en naar evenredigheid zoo weinig kost; *Enkele bijzonderheden van het Zeeuwsche taaleigen*, en *Stra in Schouwen;* welk laatste ons, in een' levendigen stijl, een volksgebruik, op dat eiland in zwang, leert kennen. — De dichterlijke bijdrage van dezelfde hand draagt tot opschrift: *Zeeuwsche Stedestemmen, in den trant van* HUIGENS; en dit zijn ze niet slechts in naam, maar inderdaad. Men oordeele naar de volgende proeve:

Middelburg.

Men heeft voor dezen mij klein Amsterdam genoemt,
En 'ck was te land en zee om koomenschapp' beroemt.
Waar eens mijn haven was, sie 'ck weiden nu en teellandt,
Mijn nieuwe dreight al mee! ai! geef mij niet te veel landt.
Graaf Floris gaf mijn' schoot sijns vaders kil gebeent:
Tweehondert jaer daerna heb ik mijn brant beweent. (*)
(*) 1492.
'k Had naauw de mijter op, of s' is mij afgevallen.
Ick berg veel gouds, veel goeds, veel cierlijks in mijn wallen.

Tholen, wier stem, door een toevallig verzuim, niet was afgedrukt; ziet dit, op een achteraan gevoegd blaadje, zoo veel mogelijk vergoed.

De andere Redacteur, Mr. J. BERMAN, leverde dit jaar, althans met zijnen naam, geene bijdragen voor het Mengelwerk; maar zulks werd, behalve door zijnen medewerker,

voor het proza gedaan door de Heeren K. J. R. VAN HARDERWIJK, J. WAS, A. HOENS VAN BLOOIS, R. C. H. RÖMER, J. C. DE POTTER, en E. B. SWALUE; en voor het poëtisch gedeelte, buiten het reeds aangewezene, door de Heeren, A. P. SIFFLÉ, A. N. VAN PELLECOM, F. J. H. VAN DEINSE, R. C. H. RÖMER, C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA, J. ROSSIJN DE VOS, en P. J. K. THOMSON. De eersten hebben allen (en dit achten wij in een' Provincialen Almanak eene dubbele verdienste) Zeeuwsche mannen, steden of dorpen, vroegere of latere karaktertrekken, en nuttige ondernemingen, ten onderwerp. Elk dezer stukken — wij kunnen die niet één voor één opnoemen — is in zijne soort belangrijk, en goed bewerkt. De dichterlijke bijdragen hebben niet allen gelijke waarde, ofschoon geene daarvan het boekje ontsiert. — Het plaatje, dat het voormalig Stadhuis te *Vlissingen* voorstelt, en ons met weemoedig gevoel over de vernieling van dat heerlijk gebouw, door het bombardement in 1809, vervult, is bevallig — het andere, de afbeeling van Mr. P. HOGGE VAN RENESSE, die eene allerbelangrijkste bijdrage, over zijn persoon en verdiensten, vergezelt, redelijk uitgevallen. Mogen wij den teekenaar vragen, of men in de eerste helft der vorige eeuw te *Zieriksee* reeds zulke groote vensterruiten kende, als hier vertoond worden? Zoo ja, dan was men daar in dit opzigt den tijd vooruit. — Meer jammer zijn de misstellingen, gedeeltelijk in de Voorrede verbeterd, maar hoedanige wij toch, om de eer van het uitmuntend Jaarboekje, hopen, dat in volgende jaargangen niet zoo laat zullen behoeven verbeterd te worden.

Naar rang der *provincien* volgt:

Friesche Volks-Almanak. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. *f*: - 75.

die even als de *Zeeuw* zijn *elfde* jaar beleeft. Gelijk de uitgevers van dezen Almanak hun genoegen te kennen geven, dat dezelve vroeger, dan in vorige jaren, het licht ziet, zóo is het ook ons aangenaam, dit belangrijke jaarboekje daardoor nog te kunnen aanmelden. De *Reiswijzer* is uitvoerig en het *Mengelwerk* regt gepast. Onderscheidene bijdragen zijn in een der Friesche dialekten. Friesche geschiedenis, oudheidkunde en letterkundige geschiedenis leveren een aanmerkelijk gedeelte. Is daaronder, wat meer

belangrijk is van inhoud, dan aangenaam van vorm, dit maakt toch betrekkelijk slechts een klein gedeelte uit, en die dit overslaat, vindt genoeg van zijne gading, want het grootste getal der bijdragen is kort; men heeft — een vercischte van eenen *Volks*-Almanak — alzoo kost voor allerlei monden. Het plaatwerk bestaat alleen in het portret van WIJBE SJOERDS SIRTSMA VAN GROVESTINS, behoorende bij een *vierde Tafereel uit de Geschiedenis der Schieringers en Vetkoopers*, door H. BARNDT VAN SKINIA, en een plaatje bij eene fabelvertelling. Bijdragen tot kennis van het eigenaardige Friesche volkskarakter en volkszeden zouden wij wel wat meer wenschen.

Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren. Te Deventer, bij J. de Lange *f* 1-50.

Na het naauwkeurige zoogenoemde *kalender*werk vindt men eerst van eenen ongenoemde, onder het opschrift *Hanze-Zaken*, eene belangrijke verhandeling, die wel voor den gewonen lezer niet zeer duidelijk en aangenaam is, maar den geschied- en oudheidkundige ongetwijfeld welkom. Daarna verscheidene stukjes van verschillenden inhoud in onderscheidene Volks*dialekten* onzes Vaderlands, door onderscheidenen den Heer HALBERTSMA medegedeeld. F. A. EBBINGE WUBBEN zet zijne beschrijving van de *Havezathen in Overijssel* voort. Een ongenoemde en J. H. v. R. geven penningkundige bijdragen. In het ons toegezonden exemplaar is bij vergissing de eerste afbeelding twee maal, de laatste geheel niet gevoegd. De oudheidkundige zal de bijdrage over *Oirphedeboeken* met genoegen aantreffen; buitendien is het voor weinigen. Maar wij zouden, zoo voortgaande, alles opnoemen. Het laatste stuk, over *de doodenlantaarn of luchte te Deventer*, deed ons op nieuw verlangen naar iets, waartoe wel vele bijdragen bestaan, maar dat, zoover wij weten, nog niet in zijn geheel behandeld is, en toch wel eene naauwkeurige uiteenzetting verdient; *de volks-gebruiken der Nederlanders bij begrafenissen en omtrent gestorvenen*, waarin de aanwijzing van den invloed der oude, nog uit het Heidendom herkomstige, begrippen met die uit het Christendom ontleend vele belangrijke *resultaten*, des twijfelen wij niet, geven zou.

Beklaagde zich de nu reeds overledene vorige uitgever van den

Groninger Volks-Almanak., X Jaar. Te Groningen, bij J. Oomkens, Jz. *f* : - 75.

over een' betrekkelijk te grooten voorraad van geleerde en wetenschappelijke stukken, die, ofschoon op zichzelve zeer verdienstelijk, echter minder in een Volksboekje te huis behooren; hebben wij het te ruimschoots plaatsen der zoodanige zelve ook wel eens als aanmerking op dezen Almanak laten gelden, het doet ons genoegen, ditmaal te mogen zeggen, dat daarvan veel minder en daarentegen van het volksleven veel meer voorkomt, dan vroeger; ook de vorm, waarin deze bijdragen zijn gekleed, maakt ze tot eene aangename lektuur. Van den dichter LUCAS TRIP komt hier de levensgeschiedenis voor met het Nummer: I. Er zal dus zeker nog meer over dien letterkundige volgen; doch in eenen Almanak is het onaangenaam, dat het eene jaar vervolgstukken van het andere geeft. Op den omslag staat: *met platen*, maar dat bepaalt zich tot het portret van TRIP en de A-kerk te *Groningen* als titelvignet. Het *Kalenderwerk* van dezen Almanak is zeer naauwkeurig en de *Reiswijser* uitvoerig.

De laatste der *provincialen* is de

Drentsche Volks-Almenak. Xde Jaar. Te Koevorden, bij D. H. van der Scheer. *f* 1 - 10.

De inhoud van dit loffelijke jaarboekje is ditmaal meer gemengd en minder geschied- en oudheidkundig dan van de meeste vorige jaargangen. Het voormalige en tegenwoordige *Drenthe* wordt echter niet vergeten. De stukjes staan ook zoo niet stijf meer in het gelid. Het verhaal, *de Vreemdelingen te* A., loopt geheel en al over de gewone schijven van die liefde-romannetjes; het meisjesportretje is ook al zoo dikwijls herhaald! Het plaatje, voorstellende een gezigt op *Dwingeloo*, is uitmuntend.

De *Almanak voor kennis en goeden smaak* van het Nuts-Departement *Leens* wordt mede niet meer uitgegeven; ook die *voor Dienstboden* niet, zoodat het bijna schijnt, alsof de Almanak-*literatuur* hare grootste hoogte bereikt heeft

en de vele medédinging sommige den dood aandoet. Maar

De van ouds bekende nuttige en aangename Tijdkorter in ledige oogenblikken, of Almanak door A. HAZELHOFF. *XXXIVste Jaargang. Te Groningen, bij* A. Hazelhoff. *f* : - 25.

blijft leven en zich goed houden voor zijn publiek.

De

Amsterdamsche Studenten-Almanak. XVde Jaar. Te Amsterdam, bij C. G. van der Post. *f* 1 - 80.

prijkt met een' nieuwen gegraveerden titel en sierlijken band. Het portret van Prof. W. CNOOP KOOPMANS is welgelijkend. De opgaven, tot *Atheneum* en *Seminaria* betrekkelijk, worden gevolgd door mengelwerk in *prosa* en *poëzij*. Wij hopen, bij het te verwachten levensbericht in den volgenden jaargang, het gelaat te zullen aantreffen van wijlen den waardigen Hoogleeraar A. J. ROOIJENS.

Nog is ons ter aankondiging toegezonden:

Nederduitsch letterkundig Jaarboekje. XIIIde Jaargang. Te Gent, bij de Gebr. Michiels. *f* : - 60.

hetwelk, naar het voorberigt meldt, eene nieuwe reeks opent van een jaarboekje, dat ons vroeger niet toegezonden, maar loffelijk bekend was. De grootendeels zeer lezenswaardige bijdragen zijn in *prosa* en *poëzij*. Met genoegen zien wij er uit, dat de nationale taal en letterkunde bij onze Zuidelijke voormalige broeders niet worden verwaarloosd. En hoe bereid wij anders zouden zijn, om er een nader verslag van te geven, dat der inlandsche Almanakken heeft reeds zooveel plaats ingenomen, dat wij ons bij deze algemeene aankondiging moeten bepalen.

N°. II. *Boekbesch.* bl. 90. reg. 3. v. o. staat *Frisisporium Solani*; lees: *Fusisporium Solani.*

—— bl. 91. reg. 15 v. o. *eener* alles en voor allen wakende Voorzienigheid; lees: *eener voor alles en voor allen*, enz.

BOEKBESCHOUWING.

De weg des heils. Christelijke Overdenkingen, naar het Hoogduitsch van Dr. A. THOLUCK, *Hoogleeraar te Halle. II Deelen. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1844. *In gr.* 8*vo.* 644 *bl. f* 6-:

THOLUCK's *Stunden Christlicher Andacht* verdienen boven vele andere stichtelijke werken eene goede en zuivere vertaling, opdat men ze met evenveel genoegen in de overzetting leze, als waarmede velen het oorspronkelijke in handen nemen. De Vertaler heeft een goed werk verrigt, door deze plant van vreemden bodem op vaderlandschen grond over te brengen. Evenwel heeft dit zijne eigenaardige moeijelijkheden. Niet altijd wil zij even welig tieren, en er gaat wel eens iets van haar schoon verloren. Hoewel wij gaarne aan den Vertaler den lof geven, dat zijne overzetting goed is, vrij van germanismen en doorgaans in een' ongedwongen stijl, zoo zal hij toch zelf wel toestemmen, dat er hier en daar iets van den gloed, die over het oorspronkelijke ligt, is verloren gegaan. In de voorrede zegt hij, dat het wel van zelf spreekt, dat bij de vertaling het een en ander verliezen moest, omdat het moeijelijk is, om overal dat puntige en kernachtige te bewaren, dat dikwijls in de woorden zelven wordt gevonden. En dit stemmen wij gaarne toe, ofschoon onze taal toch niet zoo arm is, of voor een treffend idée laat zich ook wel de gepaste uitdrukking vinden. Dat eene woordelijke overzetting van het geheel voor ons publiek misschien minder geschikt zoude geweest zijn, kunnen wij niet toegeven. Dit moge waar zijn, als er op kerkplegtigheden of andere gebruiken wordt gezinspeeld, welke men in ons vaderland niet kent, maar waar dit het geval niet is, schijnt het ons toe, dat men getrouw moet wedergeven, wat de Schrijver geschreven heeft om Christenen in het geloof op te bouwen

en den weg des heils hun aan te wijzen. Een geloovig Christen in *Nederland* zal toch wel aan dezelfde opwekkingen, vermaningen, vertroostingen, herinneringen behoefte hebben, als in *Duitschland* en elders, te meer, daar de vorm, dien THOLUCK gekozen heeft om er zijne denkbeelden in uit te drukken, hem eigenaardig is. Neemt men dien hier en daar weg, het is dan, alsof men het stof van de vleugelen des vlinders wegveegt, waardoor wel de vlinder een vlinder blijft, maar de schoonheid der kleuren verloren gaat. Indien wij dan één verzoek aan den geachten Vertaler hadden te doen, wij zouden hem vragen, of hij in het vervolg zich zoo na mogelijk aan het oorspronkelijke zoude willen houden, en den periodenbouw, de redewendingen, in één woord, de »*Kraftsprache*" THOLUCK's zoude willen wedergeven. Zoo houden wij het daarvoor, dat, wanneer de Vertaler zich positief uitdrukt, waar de Schrijver zich vragenderwijze tot zijne lezers wendt, of wanneer hij eenigzins omschrijft, waar in het oorspronkelijke een korte en kernachtige uitroep meer zegt, dan eene meer uitvoerige aanwijzing, dat iets werkelijk zóó is, — dat dan in de vertaling *buiten noodzaak* eenige meerdere vrijheid gebruikt is. Het is in het geheel onze bedoeling niet, te vitten of met angstige naauwgezetheid gebreken aan te wijzen, met voorbijzien van het goede. Wij wenschten alleen den Vertaler opmerkzaam te maken op iets, dat hij, indien zijn werk nog niet voltooid is, in het tweede Deel misschien kan verbeteren. Had hij het oorspronkelijke niet *nog beter* kunnen wedergeven, dan zoo als hij bijv. gedaan heeft bladz. 17, vgl. THOLUCK, S. 18, waar wij lezen:

»So käme es denn also darauf an: was ist der blasse Tod? Ist er die schwarze Wand, an welcher jeder Wanderer still halten muss und — versinkt? ist er der Schlaf, von Träumen ungestört? Oder ist er die schwarze Wand,

»Het komt maar voornamelijk daarop aan, dat wij weten wat de dood zij. Is hij aan den grensmuur gelijk, waar de reiziger moet terugblijven en... verdwijnt? Is hij aan den slaap gelijk, die door geene droomen wordt

jenseits welcher erst heiliges Land beginnt? der schnelle Augenblick, die kurze Brücke, auf der der kurze Schlaf der Zeit sich mit einem langen Wachen in der Ewigkeit begegnet? — Die Wand ist schwarz, an der die Tage dieses Lebens enden, das leugnet Keiner! Wer nur auch die Pforte daran sehen könnte! ich meine das kleine offne Pförtchen in der schwarzen Wand, welches den Purpur des Weltgerichts durchscheinen lässt!"

verstoord? Of is hij als de scheidsmuur, waar achter het heilige land een aanvang neemt? Is hij het ondeelbaar oogenblik, de snelle overgang, waarin de korte slaap des tijds en het lange waken der eeuwigheid zich (*) ontmoeten. O! niemand zal het ontkennen, dat de dood daar voor ons staat, als de sombere grensmuur, waarbij de dagen dezes levens een einde nemen. Maar wel hem, die niet slechts dien grensmuur, maar ook de poort in denzelven ziet, ik bedoel, die kleine maar geopende poort, waardoor het licht van het wereldgerigt ons toeschijnt."

Het is wel mogelijk, dat wij verkeerd zien, maar het oorspronkelijke schijnt ons hier krachtiger en meer indrukwekkend. Tevens diene dit tot eene proeve van den stijl en de wijze van voorstelling des geheels, en make het den lezer begeerig, om er meer van te lezen. Wij zouden ook, om hem hiertoe op te wekken, vele plaatsen kunnen voorleggen, die onverbeterlijk zijn vertaald, en die bewijzen, zoowel dat de Vertaler zich in het oorspronkelijke heeft ingedacht (om het zoo eens uit te drukken; de Duitschers zeggen: *hineingedacht*,) en den geest gevat heeft, als dat hij berekend is, om ook moeijelijk te vertalen stukken goed over te brengen.

De versjes, dikwijls zoo naïf, zoo echt kinderlijk eenvoudig en Christelijk verheven, met welke THOLUCK hier en daar het proza heeft afgewisseld, zijn tot ons leedwezen niet alle vertaald. Het doet ons leed, dat de begaafde

(*) Lees *elkander*.

vriendenhand ze niet alle heeft overgebragt, omdat zij wel verdienen, ook onzen landgenooten bekend te worden.

Geheel kunnen wij ons vereenigen met de woorden des Vertalers in de voorrede: »THOLUCK stelt ons den CHRISTUS voor, zoo als iedere bladzijde der Evangeliegeschiedenis Hem aan ons predikt. Hij is geheel en al vervuld van het zalige dier gemeenschap, welke er tusschen den Heer en de zijnen bestaat. Die vereeniging door het geloof, welke CHRISTUS in ons wonen doet, is ook bij hem de eenige bron, waaruit het ware leven deszelfs oorsprong neemt; zij is hem de kracht tot heiligmaking, het hoogste geluk; zij maakt hem zoo ernstig in het vermanen, zoo liefderijk in het teregtwijzen, zoo helder in de voorstelling der waarheid, die uit God is. En omdat de gedachte daaraan hem bestuurt, spreekt hij nu eens op den toon der volle verzekerdheid des geloofs, dan weder verplaatst hij zich in den toestand van hen, die den rijkdom, welke in CHRISTUS is, slechts bij naam kennen, of van hen, die door twijfeling geschokt of door de kennis aan hunne gebreken ontrust worden." — Hij is vol des geloofs en des geestes, en spreekt uit de volheid zijns harten, dat zich ontlast met eene kracht, gelijk aan die, waarmede de in zijn vaart terug gehouden stroom voortbruist, als hij losbreekt. Hij is, als de schriftgeleerde, in het koningrijk der hemelen onderwezen, gelijk een heer des huizes, die uit zijnen schat nieuwe en oude dingen voortbrengt. Alles is leven en vuur, zoodat wij het dit werk van THOLUCK wel kunnen aanzien, dat hij zich, toen hij het ternederschreef, »regt in zijn element" gevoelde, zoo als hij zich uitdrukt in de voorrede, (van welke het jammer is, dat de Vertaler die heeft teruggehouden.) Zoo vinde dan deze vrucht van den echt Christelijken geest velen onder ons, die er zich mede voeden en sterken; dan zal de Vertaler niet te vergeefs gearbeid hebben en menig anders verspild oogenblik niet voor de eeuwigheid verloren zijn.

Het weluitgevoerde Portret des Schrijvers versiert dit werk.

Opwekking om God te verheerlijken van wege de toebrenging der Heidenen, uitgesproken bij de Broedergemeente te Zeist, door P. H. HUGENHOLTZ, *Theol. Doct. en Predikant te Rotterdam. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1843. *In gr.* 8*vo. VI,* 22 *bl. f* :-30.

Naar aanleiding van *Hand.* XI: 18 wekt de geachte Schrijver zijne hoorders bij de gelegenheid, van welke de titel melding maakt, op, om God te verheerlijken van wege de toebrenging der Heidenen tot het Christendom. Met korte maar krachtige trekken schetst hij den treurigen toestand, waarin de Heidenen verkeeren, zoo lang zij in de duisternis wandelen, en daartegenover het heil, dat hun is aangebragt, waar het licht des Evangelies hen bestraalt en in hunne harten schijnt. Daarin ziet hij eene opwekking tot godsverheerlijking, waartoe hij dan ook zijne hoorders aanspoort, en ieder, die deze rede leest, zal niet minder, dan zij, die haar aanhoorden, gestemd worden, om God te verheerlijken, dat Hij ook den Heidenen de bekeering ten leven gegeven heeft. De woorden des Sprekers ademen leven en hooge ingenomenheid met de zaak van CHRISTUS; zijne taal beweegt het gemoed; de gedachten ontwikkelen zich geregeld. Het is een wèl gesproken woord, dat verdient aan de vergetelheid ontrukt te worden. Al ware het alleen om het doel, dat met de uitgave beoogd werd, — »eensdeels, om voor het werk der Zendelinggenootschappen onder Gods zegen harten te winnen, anderdeels, om voor den voorbeeldigen en rijk gezegenden arbeid der Broedergemeente onder de Heidenen eenige penningen in te zamelen," — wij zouden de uitgave dezer toespraak reeds moeten toejuichen. Maar zij verdient ook om haars zelfs wil ter lezing te worden aanbevolen, gelijk wij dan ook hopen, dat velen door onze aanbeveling zich dit stukje zullen aanschaffen.

Leerrede ter bevestiging van Ds. A. T. REITSMA, *uitgesproken door* R. J. DIEST LORGION, *Theol. Doct. en Predikant te Groningen. Te Groningen, bij* H. R. Roelfsema. 1845. *In gr.* 8*vo.* 34 *bl. f* :-40.

In deze welgestelde bevestigingsrede wordt aangetoond, dat het *zien op* JEZUS CHRISTUS *den oversten Leidsman* (de tekst is *Hebr.* XII: 2ª) de gemeente kan leiden tot het ontvangen van haren leeraar met toegenegenheid, het beoordeelen met billijkheid, en het ondersteunen met medewerking. Den leeraar zelven kan het in zijn werk bezielen met ijver, wijsheid en moed. Het plan is alzoo zeer eenvoudig; en zoo is ook de ontwikkeling. De spreker heeft blijkbaar geen jagt gemaakt op verrassende wendingen, sierlijken stijl en anderen toestel der welsprekendheid, maar begrepen, dat het onderwijs op den Christelijken leerstoel voor de gemeente des Heeren verstaanbaar en nuttig moet zijn, en dat daar niet alleen tot geleerden, maar ook tot eenvoudigen wordt gesproken. Wij prijzen dit in deze bevestigingsrede te meer, omdat men het tegendeel — met ronde woorden: de zucht, om het regt sierlijk te maken — in gelegenheidsleerredenen nu en dan overdrijft. Dit stuk stichte het bedoelde nut!

GESCHRIFTEN OVER DE ROOMSCHE KERK.

Wij hebben weder eenige kortere en langere stukjes aan te kondigen over den strijd tegen het *Romanismus*, waartoe de woelingen der *Ultramontanen* ook in ons vaderland elken Protestant, die prijs stelt op de vrijheid van zijn geweten, moeten dringen. Het is zeer beklagenswaardig, dat dit zoo is; wij wenschten wel, dat Protestant en Katholijk, gelijk nog voor eenige jaren, elkander broederlijker verdroegen; maar de Roomsche geestelijkheid heeft dit niet gewild; zij heeft eeniglijk schuld aan het verwijden der klove, en ofschoon wij het in de schriften, die van de

Protestantsche zijde door de omstandigheden des tijds worden uitgelokt, ten sterkste afkeuren, wanneer de taal bitter en scherp wordt, zoo moeten wij toch ook zeggen, dat men daarvan aan de andere zijde de eerste schuld draagt; maar het is ook waar, dat de waarheid zelve hier reeds bitter is. Dit laatste dacht Ref. gedurig bij het lezen van:

De Gouverneur van eenen Europeschen Prins; of uitbreiding van: de Roomsch-Katholieke Godsdienst gevaarlijk voor den Staat. Een boek voor Protestantsche en Katholieke Regeringen en Onderdanen; door A. CAMBERNK, TZ. *Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1845. *In. gr.* 8*vo.* 210 *bl. f* 1-90.

De vorm van dit vervolg van het op den titel genoemde werkje is deze: de Schrijver geeft zich het voorkomen, de Gouverneur geweest te zijn van den opvolger eens Duitschen troons, en met zijnen voormaligen kweekeling eenige gesprekken te houden, waarin hij den Prins aantoont, dat de R. K. Godsdienst de zedeloosheid voortplant; de woelingen in den Staat veelal bevordert; dat de blinde gehoorzaamheid der Roomschen aan hunne priesters een blijvende hinderpaal is tegen de veiligheid van den Staat; dat heerschappij in den Staat het grondbeginsel is der Roomsche Godsdienst; dat zij de armoede in den Staat helpt veroorzaken en vermeerderen. Zonder aanzien des persoons worden hier onverbloemd waarheden en daadzaken aangestipt, waaromtrent partij zich moeijelijk zal kunnen verdedigen, gelijk het ook eene volkomene, nooit genoeg te behartigen waarheid is, dat de Roomschen meer onderdanen van den Paus, dan van hunne Vorsten zijn, want dat alle voorgeven, alsof dit alleen op het geestelijke betrekking zou hebben, in wezentlijkheid niets beteekent. En dit kan aan vorsten en overheden nooit genoeg worden herinnerd, gelijk de voorgewende Gouverneur het den Duitschen Vorst zelven herinnert. De Schrijver is blijkbaar met het nieuwste, dat ook hier te lande gebeurd is,

tot zelfs in kleinigheden bekend. Hier en daar, vooral in hetgeen bladz. 103 volg. wordt gezegd, hadde hij wel melding mogen maken van namen en plaatsen; nu moet men eenen schrijver, misschien wel onder eenen verdichten naam optredende, op zijn woord gelooven, en valt het ontkennen gemakkelijk. Dat de Schrijver in zijnen gekozen vorm het middel heeft gevonden, om dingen te zeggen, die hij zonder een dergelijk kleed niet zoo vrij en geschikt zou hebben kunnen zeggen, valt bij eenig nadenken gemakkelijk in het oog; dat behoeft niet te worden aangewezen, want zulks zou het goede oogmerk tegenwerken. Dat de Schrijver gedurig uit zijne aangenomene rol valt, is misschien wel gedaan, om dit oogmerk beter te doen gevoelen; het zou hem anders, blijkens zijn geheele geschrift, niet aan bekwaamheid ontbroken hebben, om dit beter vol te houden. Op geringe misstellingen, zoo als de verkeerde dagteekening van een besluit van Z. M. onzen Koning, houdende benoeming eener Commissie om te gemoet te komen aan de bezwaren der Roomschen tegen het lager onderwijs, zie bladz. 79, hechten wij nu niet.

Van meer belang is de vraag: is het regtmatig, deze grieven aan de *Roomsche kerk*, *als zoodanig*, te laste te leggen? De beantwoording daarvan hangt naauw zamen met het oordeel ook over de in deze aankondiging volgende stukjes, waarom wij er hier van moeten spreken. Sommigen zeggen: »Het is onbillijk, hetgeen enkelen zeggen en doen, aan het kerkgenootschap te wijten. Er zijn toch ook vele verlichte Roomschgezinden, verdraagzame geestelijken, die de schandelijke proselietenjagt afkeuren, zich tegen het aankweeken der zedeloosheid onder den schijn van uiterlijke godsdienstigheid nadrukkelijk verzetten; het andere is eene uitzondering. Tot die uitzondering behooren nu wel velen, de meesten misschien, maar het is toch eene uitzondering. Men wijte niet aan de *kerk*, wat *personen* doen." Dat heeft schijn, maar het is onjuist. De *Katholieke* kerk, in engeren zin, dat is met uitsluiting van de *Grieksche*, over welke wij nu niet spreken, heeft onderscheidene stelsels, gelijk men ze zou kunnen noe-

men, waaronder dan ook de *Gallikaansche*, zelfs de *Jansenistische* kerk behooren; maar het *curiaal-* of *Ultramontaansche* stelsel, dat de onbepaalde heerschappij van den Paus huldigt, beweert regtuit, de eenige ware Kerk uit te maken. Wij doen dus niet anders, dan hare eigene woorden overnemen, wanneer wij haar de Roomsche kerk bij uitsluiting noemen. Dat doen *wij* anders niet, maar *zij* doet het zelve, verdoemende en verketterende allen, die een haarbreed van hare stellingen afwijken. En die *kerk* zegt met ronde woorden, dat alle en elke magt aan die des Pausen onderworpen is; dat die Paus magt heeft om over kroonen te beschikken en onderdanen van hunnen aan de Vorsten gedanen eed kan ontslaan, en wat meer strekt, om hare gevaarlijke strekking voor Staten en overheden te doen uitkomen. Zij, deze Pauselijke kerk, houdt niet alleen die stellingen vast, maar sluit allen, die niet met haar instemmen, buiten de kerk. En nu vragen wij van uit *dit* — niet eigendunkelijk door ons of anderen, maar door de Roomsche kerk zelve gekozen — standpunt, of de aangewezen grieven aan sommige heerschzuchtige raddraaijers, dan of zij aan *de kerk zelve* te wijten zijn? Zonneklaar het laatste, en nu gevoelt de onpartijdige, dat verdraagzaamheid, zedelijkheid, ondergeschiktheid aan burgerlijk bestuur enz. niet de regel, maar de uitzondering zijn. Met volle regt alzoo merkt men de *Ultramontanen*, die zelve zeggen, dat zij de eenige echt-Roomschen, of, wil men, de eenige echt-Katholijken zijn, aan als onderdanen van een vreemd Hof, die, waar eenig *conflict* mogt komen in hunne verpligtingen omtrent den Vorst, onder wiens gebied zij leven, en den Paus van *Rome*, niet zouden aarzelen, en ook niet *mogen* aarzelen, den eerste aan den laatste op te offeren.

De volgende bewering staat hier eenigzins tegen over: »Het is waar, uit de bullen der Pausen en andere schriften kan men zoodanige stellingen, als de hier aangewezene, trekken, maar men moet onderscheid maken in menschen en tijden. Met hetzelfde regt, waarmede men der Roomsche kerk deze beschuldigingen voor de voeten

werpt, zou men b. v. aan het Hervormde kerkgenootschap de allerstrengste opvatting der *Praedestinatie* b. v. kunnen voorwerpen en uit hetgeen vorige geslachten schreven, aanleiding nemen om de heerschende denkwijze van den tegenwoordigen tijd af te leiden. Men zal dit niet, en evenzeer moet men in aanmerking nemen, dat de Roomsche Kerk thans niet meer die strenge hardheden vasthoudt, welke in vroegere bullen en boeken doorstralen." Ook deze redekaveling gaat volstrekt niet door. Want de gansche Roomsche Kerk rust op het beginsel eener doode *stabiliteit;* zij verklaart zelve, niet met den tijd voort te gaan, wanneer zij dadelijk hare leden *excommuniceert* en vloekt, zoodra zij het doen. De eed, dien de Geestelijken afleggen, is nog dezelfde; de Pauselijke bullen zingen nog denzelfden toon, en waar zij dien lager stemmen, dan zeggen zij het zelve, niet in verbloemde termen, maar met ronde woorden, dat men aan de omstandigheden voor een oogenblik toegeeft, maar anders in zijn geheel blijft, en zich voorbehoudt, geene *consequentie* deswege te laten gelden. Met de Protestantsche Kerk, uit haren aard aan geene altijddurende vormen gebonden, is dit geheel iets anders.

Zoo lang dus de Roomsche kerk zelve niet de erkentenis uitspreekt, dat men goed regtgeloovig kan blijven, en den Paus van *Rome* de gehoorzaamheid in al de beweringen zijner onbepaalde opperheerschappij opzeggen (al gaat dan die opzegging niet zoo verre als die der Duitsche Katholieken), even zoo lang zal men met volle regt van de *Roomsche kerk* beweren, dat zij de zedeloosheid voortplant en verder in alles schuldig staat aan hetgeen haar hier wordt te laste gelegd. Wij moesten onze meening eenigzins uitvoerig opgeven, om den schijn van onverdraagzaamheid van ons te werpen, en aan te toonen, met welk regt wij niet instemmen met hen, die het hier te laste gelegde niet aan de Roomsche kerkleer zelve, maar aan misbruik van dezelve willen wijten.

Wonderdoeners en Aflaathramers in de XIXde Eeuw. Eene paralel der XVIde en XIXde Eeuw, als een teeken des tijds, uitgelokt door de bedevaart naar Trier, derzelver bevorderaars en bestrijders, en inzonderheid door het geschrift: JOHANNES RONGE, *de Katholieke Priester en de slechte drukpers. Bij dezelfden. In gr.* 8*vo.* 132 *bl. f* 1-20.

In dit stukje wordt, voor zoo ver dit nog voor iemand betoog mogt behoeven, op eene overtuigende wijze aangetoond, dat *Rome* met elken dag zijne bedoeling duidelijker aan den dag legt, om langs allerlei wegen op nieuw aller verstand aan boeijen te leggen en op nieuw den looden schepter van ligchaams- en geestesdwingelandij over de wereld te zwaaijen, dat het daartoe aan de onzinnigste bijgeloovigheden voedsel geeft, en verdoemt al wie, naar den geest des tijds verdraagzaam, andersdenkenden nevens zich duldt. Ongeloofelijke onzinnigheden, die men naauwelijks kan gelooven, en ongetwijfeld als verdichtselen zou verwerpen, indien men ze helaas! niet *moest* gelooven, worden hier medegedeeld van eene zoogenoemde springprocessie te *Echternach*. Men moet wel vast overtuigd zijn, *of* van de domheid der menigte, *of* van zijne eigene magt, *of* van beide, om zulke dwaasheden in dezen tijd te durven uitkramen. De hoogschatter van het Goddelijke Evangelie, de vriend der menschheid kan hier zijne verontwaardiging niet bedwingen, en wenscht, dat de jammerlijk misleide zielen toch eens tot beter inzigt mogten komen.

Daartoe is geschreven:

Een woord aan mijne Roomsch-Katholieke Broeders en Zusters, door **. *Bij dezelfden. In gr.* 8*vo.* 19 *bl. f* :-20.

In deze met kennis van zaken en op eenen hartelijken, overtuigenden toon geschrevene toespraak toont de Schrijver het onchristelijke, onwaarachtige aan van de Roomsche

altaardienst en *transsubstantiatie*. Hij noemt het laatste het algeheele rustpunt dier Kerk, waarmede zij staat of valt, hetgeen, onzes inziens, eeniglijk te zoeken is in het al of niet toelaten van menschelijk, beheerschend gezag in zaken van godsdienstig geloof. Overigens moeten wij van dit èn dergelijke stukjes zeggen, dat de meesten dergenen, die ze lezen moesten, dit niet willen, niet durven, niet mogen doen. Misschien gaat den een of anderen echter aldus als ter sluik een licht op. God geve het!

De Schrijver van

De Paus en de Bijbel. Bij dezelfden. In gr. 8*vo.* 6 *bl. f* :-10,

meent het goed, doch zijn rijmpje zal weinig hout snijden, en, vreezen wij, niet genoeg opbrengen, om eene noemenswaardige bijdrage te zijn *ten voordeele van het gesticht voor volwassene blinden.*

Niet onnuttig is het, in

Wereldlijke en geestelijke belasting. Eene Zamenspraak tusschen eenen Hervormden en Roomsch-Catholijken Landman, door een vriend van licht. Bij denzelfden. In gr. 8*vo.* 8 *bl. f* :-10,

te zien, dat, klaagt men over de zware belastingen, de Roomsche kerk van hare leeken nog vrij wat meer offers eischt. Maar is de welmeenende Schrijver inderdaad eenvoudig genoeg, om te gelooven, dat zulke stukjes, op zulk eene wijze aangeboden, in de regte handen komen? Daartoe had hij eenen anderen titel moeten kiezen, en zich althans geen *vriend van licht* noemen.

LUTHER's *wederkomst en toespraak aan ons en onze tijdgenooten. Uit het Hoogduitsch. Te Oudewater, bij* F. H. Kroon. 1845. *In gr.* 8*vo.* 127 *bl. f* 1-20.

Onder dezen eenigzins zonderlingen titel bevat dit boekje eene ernstige waarschuwing tegen de onregtvaardige eischen

van *Rome*, en opwekking aan alle Protestanten tot handhaving van hunne gewetensvrijheid en Evangelische verlichting. Dit stukje, waarin vele kennis van zaken doorstraalt, heeft inzonderheid zijne bestemming voor *Duitschland*, maar kan ook in ons vaderland nut stichten. Het is geschreven vóór den stap van RONGE en spreekt bijna de voorspelling uit, dat iets dergelijks in *Duitschland* gebeuren zou. De geschiedkundige herinneringen van LUTHER's leven en bedrijven kunnen in dezen tijd, kort na den driehonderdsten verjaardag van zijn sterven, dubbele belangstelling wekken.

Welgeschreven is

De Bisschop van Trier en J. RONGE. *Roomsch of Katholijk, wat moet het zijn? Door* CHRISTIANUS SINCERUS. *Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. *In gr.* 8*vo.* 42 *bl. f* : - 30.

doch het bevat weinig meer dan het algemeen toegestemde en in andere dergelijke schriften gezegde. Maar bijzonder belangrijk ten aanzien der *Duitsch-Katholijke* kerk is het volgende geschrift van eenen beroemden Duitschen Godgeleerde:

Voor de Duitsch-Katholijken. Een woord van Dr. C. G. BRETSCHNEIDER, *Opperconsistorie-Directeur en generale Superintendent, enz. Naar het Hoogduitsch. Bij dezelfden. In gr.* 8*vo.* 68 *bl. f* : - 50.

Op eene overtuigende wijze toont de beroemde Schrijver aan, dat de stappen van CZERSKI en RONGE geene voorbijgaande beweging zijn, maar zich als eene nieuwe hervorming zullen staande houden, omdat zij, even als de hervorming der zestiende eeuw, door den toestand der Kerk zijn uitgelokt; dat *Rome* zijne aanmatigingen, de *Jezuiten* hunne kuiperijen bij den dag meer uitstrekken, in strijd met den geest der eeuw; dat de Vorsten in deze omstandigheden aan *Rome* de behulpzame hand ter onder-

drukking van de nieuwe Katholijke Kerk noch kunnen noch mogen bieden, omdat zij daardoor het, *door Rome zelf*, met zoo veel drift voorgestane beginsel zouden schenden: geene tusschenkomst der wereldlijke regering in zaken van zuiver kerkelijken aard; dat integendeel, indien de regeringen het welzijn der volken bedoelen, zij deze omwenteling eerder moeten bevorderen, dan tegengaan, te meer, omdat de Pauselijke opperheerschappij op goddelijke, noch menschelijke wetten steunt, maar eene overweldiging is, waarbij wordt aangetoond, dat noch PETRUS, noch de eerste Bisschoppen van *Rome* eenig gezag boven anderen hebben gehad; dat dit gezag zich van lieverlede door de omstandigheden des tijds en de heerschzucht der Pausen heeft ontwikkeld, doch dat men in de Roomsche kerk zich niet eens op eene verjaarde toestemming der Kerk tot en berusting in dat gezag beroepen kan, omdat het Pauselijke curiaalstelsel, van hetwelk wij in den aanvang onzer aankondiging uitgingen, altijd tegenstand in den boezem der Kerk zelve gevonden heeft. Met een verstandig woord van raad aan de Katholijke Kerk, ten aanzien van geloofsbelijdenissen, wordt deze zaakrijke en voor elken onbevooroordeelde, Katholijk en Protestant, overtuigende *brochure* besloten.

Wij gelooven niet, dat het voor iemand onzer lezers noodig zal zijn, het belang aan te toonen, om de woelingen der *Ultramontanen* in ons vaderland zoo veel mogelijk te keer te gaan en de sluimerende Protestanten wakker te maken, eer zij zien, dat het te laat is, en zij zich hunne zorgeloosheid te laat beklagen. Dat *Rome*, hetwelk alles wil hebben en het Protestantisme langzaam maar zeker verdringen, daartoe verschillende wegen inslaat, wordt aangetoond in de

Oproeping aan alle Protestanten in ons vaderland, om zich tegen den onverdraagzamen geest van uitsluiting, die, in onze dagen, van de Roomsch-Katholijke Geestelijkheid uitgaat, met kracht te verzetten. Door een

Protestantsch Staatsburger. Bij dezelfden. In 8*vo.* 11 *bl. f* :-10.

waarin vele nuttige wenken gegeven worden, ofschoon de Roomsche partij wel zeggen zal, dat onverdraagzaamheid doorstraalt in de aanprijzing van hetgene, waartoe gelijke handelwijze van hare zijde de eenige aanleiding is.

Wij eindigen dit verslag met de aankondiging van twee waarschuwende woorden aan Protestanten:

Zwitserland. Een waarschuwend voorbeeld voor Protestanten en Katholijken. Bij dezelfden. In gr. 8*vo.* 10 *bl. f* :-15,

waaromtrent wij, ten aanzien der Katholijken, onze vrees herhalen, dat zulke stukjes niet in de regte handen komen.

En:

Waakt! Een woord aan alle Protestanten, bij de tegenwoordige woelingen der Roomsche Kerk. Bij dezelfden. In gr. 8*vo.* 11 *bl. f* :-15.

Men bedenke, dat *Rome* niet zal nalaten, *hier* schadeloos gesteld te worden voor de elders geledene verliezen; *hier*, waar het eene oude rekening te vereffenen heeft met eenen Staat, die met het Protestantisme is opgegroeid; *hier*, waar het geene woelingen in eigen boezem te bestrijden, en dus de handen tegen het Protestantisme ruimer heeft. Hier kan men waakzaamheid niet te zorgvuldig genoeg aanbevelen.

Ref. is aan zich zelven, aan dit Tijdschrift, en aan de zaak van het Protestantisme verpligt, hier nog iets bij te voegen. Er zijn vele Protestanten, die meenen, dat onze stem, die der aangekondigde boekjes en soortgelijke, onverdraagzaamheid ademen. Doch dat zij ons niet onbillijk beoordeelen. Wij ijveren niet tegen de personen, maar tegen de zaak. De *leer*, de *grondstellingen*, de *uitgesprokene bedoelingen*, de *handelingen* zijn het, waartegen wij waarschuwen. Onze Roomschgezinde medeburgers

laten wij ongemoeid, voor zooverre zij het ons doen, en niet door hunne woorden en daden het *Ultramontanisme* voorstaan en in de hand werken. En die dit doen hebben geen regt om verdraagzaamheid in te roepen, omdat het hunne eigene leuze is: alles buige zich onder het juk van *Rome*. Het is geen menschenhaat, zijne deur voor dieven en moordenaars te sluiten. Het is niet, een kind geen speelgoed te gunnen, wanneer ik het van messen en scharen afhoude. Het is niet, iemand den penning te onthouden, wanneer hij duidelijk genoeg heeft te kennen gegeven, niet te zullen rusten, eer hij mij vergeven heeft. Het is onbegrijpelijk, dat men het onderscheid niet inziet tusschen onverdraagzaamheid en behoedzaamheid. En al waren wij, waartegen wij ten sterkste protesteren, onverdraagzaam — dan waren wij het nog enkel omtrent degenen, die de gepersonifiëerde onverdraagzaamheid zelve zijn.

Maar, Gode zij dank! dat zijn niet al onze landgenooten, die tot het R. K. kerkgenootschap behooren. Het *Ultramontaansche* beginsel heeft niet allen doortrokken. En men *kan* ook goed Katholijk zijn zonder dat. Men behoeft zich daarom *als lid van dat kerkgenootschap* onze woorden niet als vijandig aan te trekken. Er zullen onder de lezers van deze aankondiging misschien wel leden dier Kerk zijn. Wij verzoeken hen nadrukkelijk, in het oog te houden, dat onze woorden het *Ultramontaansche beginsel* ALLEEN gelden, dat wij daarom spreken van ROOMSCHE KERK, Kerk, die onbepaald *Rome*, dat is *den Paus* en *zijne* grondstellingen aanhangt. Dat deze voor zijne Kerk, wel beschouwd, even gevaarlijk zijn als voor het Protestantisme; dat de *Jezuiten* evenzeer in de Katholijke, als in de Protestantsche wereld te duchten zijn, is eene waarheid; doch dit gevaar voor hen is buiten Ref. en buiten het Protestantisme. Maar het is evenzeer eene waarheid, dat ieder, die — hoe dikwijls moeten wij het herhalen? — het beginsel van onbepaalde Pauselijke heerschappij huldigt, noch verdraagzaamheid inroepen, noch vertrouwen inboezemen kan. Dit beginsel is het *eenige*, dat wij bestrijden, maar wij bestrijden het ook onbepaald.

Overigens hebben wij er vrede mede, dat iemand dingen tot zaligheid noodig keurt, die ons gezond verstand verwerpt. In deze opzigten staat of valt ieder zijnen Heer, en dien alleen. Maar die het beginsel van *Rome's* opperheerschappij en van eene slaafsche gehoorzaamheid aan den Paus uitspreekt met al den aankleve van dien, — die *kan* geen getrouw onderdaan, geen rustig staatsburger, geen verdraagzaam Christen zijn. Men draaije en knoeije, wat men wil, deze grondstelling staat vast, en wij zouden meenen, verraad te plegen aan 's menschen heiligste goed, godsdienstige waarheid, indien wij onze overtuiging op dit punt niet nadrukkelijk verkondigden.

Verhandelingen, uitgegeven door TEYLER'S *tweede Genootschap. XXIVste Stuk, bevattende een antwoord op de vraag betreffende* LIEBIG'S *theorie der plantenvoeding, door* J. MOLESCHOTT. *Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1845. *In* 4*to. VIII en* 122 *bl.* *f* 1-80.

Met genoegen vervullen wij den ons opgedragen taak, om deze verhandeling aan te kondigen. Na het gunstig oordeel der Directeuren en Leden van TEYLER'S Genootschap en de daarop gevolgde bekrooning, zal het onnoodig zijn, aan te voeren, dat wij eene degelijke en goed uitgewerkte beantwoording der waarlijk niet gemakkelijke vraag ontvangen; wij kunnen echter niet nalaten, vooral op de scherpte en naauwkeurigheid der gegevene kritiek en op de zoo streng logische behandeling de aandacht te rigten, terwijl het ons verheugde, dat een *Nederlander* het uitgeloofde eermetaal wegdroeg. De voorgestelde vraag luidde aldus: »*eene kritische beschouwing der theorie van den Hoogleeraar* LIEBIG, *aangaande de voeding en den groei der gewassen, vooral met betrekking tot de kultuur van dezelve, en een grondig onderzoek naar hetgeen daarvan, ingevolge waarneming en onderzoek, voor waar en uitgemaakt mag worden aangemerkt en wat*

daarentegen nog twijfelachtig, onzeker of niet proefondervindelijk bewezen is, en door verder onderzoek behoort opgehelderd te worden? De Schrijver heeft in zijn onderzoek al de stellingen van LIEBIG voet voor voet gevolgd en bij elke derzelve het ware en bevestigde, of het valsche en het hypothetische derzelve aangetoond. In de Inleiding schetst de Schrijver vooreerst het tegenwoordig standpunt der natuurkundige en physiologische wetenschappen. Zoowel de physiologie der planten, als die der dieren wordt tegenwoordig, ten gevolge der voortreffelijke werken van BERZELIUS, LIEBIG, MULDER enz., (waarbij men echter de verdiensten van DE SAUSSURE niet over het hoofd mag zien) door de scheikunde beheerscht. Hierdoor is vooral de leer der stofwisseling in een helder daglicht geplaatst; tevens is men echter eenigzins eenzijdig geworden, welke eenzijdigheid niet onvoordeelig is, daar door deze scheikundige rigting ten minste ééne zijde der physiologische wetenschappen naauwkeurig nagegaan wordt. Op gelijke wijs hebben de verdiensten van NEWTON in zijnen tijd zoo veel voor het mechanische deel der natuurwetenschappen gedaan, omdat toen aller bemoeijingen onophoudelijk en alleen gerigt waren op de nasporingen der wetten van de zwaartekracht. De verdiensten van BERZELIUS, LIEBIG en anderen kunnen met die van NEWTON vergeleken worden. Hierna beschouwt de Schrijver de in deze dagen zoo belangrijke vraag over het bestaan eener eigendommelijke levenskracht. Het deed Ref. voor zich zelven genoegen, dat de Schrijver hierin met hem eenstemmig denkt, en het komt Ref. voor, dat de redeneringen van den Heer MOLESCHOTT, ter verdediging van het bestaan dezer levenskracht, streng logisch zijn. Hij neemt dezelve aan, vooral steunende op de verschillende wijze, waarop in de bewerktuigde en onbewerktuigde ligchamen de grondstoffen vereenigd zijn en op de beschouwing dier ligchamen, die als het ware het midden tusschen deze beide klassen houden. Hij toont aan, dat de overige zoogenaamde physische en chemische krachten alleen door derzelver uitingen bekend zijn, dat de levenskracht geenszins meer hypothetisch

is dan b. v. de scheikundige verwantschap. Hij neemt slechts ééne levenskracht aan, die zich echter noodzakelijk anders in de verschillende werktuigen voordoet, even als b. v. de warmte anders op kwikzilver, anders op ijzer, anders op chlorium enz. werkt. Dezelfde kracht toch kan zich op verschillende wijze uiten, omdat deze uiting van de stof afhankelijk is, gelijk wederkeerig de stof van de kracht afhankelijk. is. De levenskracht is niet nevens de schei- en natuurkundige krachten in het organisme werkzaam, daar dan de eenheid van kracht verloren gaat; zij staat alleen of liever zij bevat de overige natuurkundige krachten in zich; nergens in het organisme komen natuurkundige en scheikundige krachten zuiver voor. Vervolgens wijst de Schrijver aan, dat het niet genoeg, ja zelfs onwetenschappelijk is, te berusten bij het verklaren der verschijnselen door de levenskracht, even min als het voldoende is, dat men bij een scheikundig verschijnsel zegt, dat dit door verwantschap, katalyse en dergelijke wordt voortgebragt. De wetten der levenskracht moeten, even als die der overige natuur- en scheikundige krachten, nagespoord worden; het opsporen dier wetten is echter voor de levenskracht met grootere moeijelijkheden verzeld.

Na deze inleiding, welker lezing wij elken beoefenaar der natuur-, schei- en geneeskundige wetenschappen ten sterkste aanraden, al mogten de overige behandelde vraagstukken hem minder belang inboezemen, gaat de Schrijver over tot het onderwerp, en begint, even als LIEBIG, met de leer der assimilatie van de koolstof in de planten. In dit en in de overige hoofdstukken heeft de Schrijver eerst de stellingen van LIEBIG ontwikkeld en deze vervolgens kritisch nagegaan, terwijl in een aanhangsel, achter ieder hoofdstuk, datgene bijgevoegd is, hetgeen LIEBIG in den 5den druk van zijn werk veranderd heeft, welke druk het licht nog niet had gezien, toen de Schrijver zijne verhandeling inzond.

Wat de assimilatie der koolstof aangaat, LIEBIG stelt, dat vooreerst de planten van de humus, zoo als deze in den bodem bevat is, geene koolstof kunnen ontleenen; de Heer

MOLESCHOTT heeft scherpzinnig al de bewijzen, door LIEBIG voor deze stelling aangevoerd, wederlegd, en getoond, dat de meeste eenvoudig bewijzen, dat de planten ook koolstof ontvangen uit den dampkring, eene daadzaak, die thans niemand loochenen zal, doch dat geenszins bewezen wordt, dat de stoffen in de humus bevat, als zoodanig niet tot voeding kunnen dienen; andere berusten op dwaling; zoo is b. v. de humus, welke LIEBIG voor onoplosbaar houdt, dit geenszins; integendeel zijn de in dezelve bevatte zuren, vooral in verbinding met bases, zeer oplosbaar in water, gelijk de schoone ontdekkingen van onzen landgenoot MULDER over de zamenstelling der bouwbare aarde geleerd hebben. Voorts heeft LIEBIG ten onregte ongecultiveerd land gelijk gesteld met humus-vrij land, en dus het hooge gewigt der afgevallen bladeren, welker verwijdering zeer nadeelig voor opbrengsten van een stuk land of bosch is, over het hoofd gezien. Ook de proeven van HARTIG, volgens welke geene stoffen van de humus door de planten opgenomen zouden worden, zijn door andere, die geschikter en doelmatiger genomen werden, wederlegd. Wij kunnen hier natuurlijk niet elk der argumenten van LIEBIG en derzelver wederlegging uitvoerig aangeven, en moeten ons dus met deze aanstipping vergenoegen. Ter verdere staving zijner theorie voert LIEBIG nog aan, dat de hoeveelheid in de lucht bevatte koolzuur meer dan genoeg is, om uit dezelve het gehalte aan kool voor al de planten, benevens voor de steen- en bruinkoolbeddingen, te verklaren. LIEBIG bewijst hierdoor, volgens den Schrijver, alleen, dat het koolzuur uit den dampkring tot voeding der planten dient, hetgeen niet betwijfeld wordt. Ook heeft LIEBIG de hoeveelheid koolzuur stellig veel te groot genomen. Voorts spreekt LIEBIG over de kleinheid der wortels, met betrekking tot de bladeren, vooral in vele voorwereldlijke planten. Bij deze wordt echter, volgens den Heer MOLESCHOTT, de dunheid door de talrijkheid *gecompenseerd;* zoo LIEBIG's bewijsgrond doorging, zou de ook door hem aangenomene stelling over de opslorping der anorganische zelfstandigheden niet aan-

genomen kunnen worden. Voorts stelt LIEBIG, dat, doordien de planten koolzuur aan den dampkring ontleenen, maar zuurstof (die hij grootendeels van de ontleding van het water, waarover straks nader, afleidt) aan denzelven afstaan; de dieren daarentegen bij de ademhaling zuurstof verbruiken en koolzuur aan de lucht wedergeven, er een bepaald evenwigt in de hoeveelheid koolzuur van den dampkring bestaat. Schoon de Schrijver zeer geneigd is, die stelling aan te nemen, is dezelve echter nog geenszins daadzakelijk bewezen en kunnen tegen dezelve tegenwerpingen gemaakt worden; waarvan vele echter ook geen steek houden. Voorts stelt LIEBIG, om te bewijzen dat de humus als zoodanig geen voedsel voor de plant verschaft, tegen MEYEN de wet, »dat geen ligchaam der planten tot voedsel kan dienen, hetwelk met dezelve in zamenstelling overeenkomt." Eerst in de plant zelve worden de bewerktuigde verbindingen geboren; en ditzelfde kan ook met de humus plaats grijpen, die men gevonden heeft in uitzweetingen van zieke boomen. Ook dit pleit tegen het mogelijke eener assimilatie van de humus. Tegen het eerste deel dezer stelling voert de Schrijver de voeding aan bij sommige parasietplanten, waaronder er zijn, die geen koolzuur kunnen ontleden, en voorts de fraaije waarneming van MULDER, over de voeding van de *Mater aceti*, uit welke blijkt, dat azijnzuur als plantenvoedsel dienen kan, en andere waarnemingen, die geleerd hebben, dat oplossingen van suiker, van de in de humus bevatte ligchamen enz., door de planten opgenomen kunnen worden. Voorts toont de Schrijver overtuigend, dat LIEBIG bij de uiteenzetting van het tweede deel dezer stelling tot vele ongerijmdheden is vervallen, zoo als b. v. dat hij de schors als eene geëxcerneerde stof beschouwt. Latere waarnemingen van HERMANN schijnen te leeren, dat de humusstoffen in de extractiefstof van gezonde plantendeelen gevonden worden. Deze moet echter aantoonen, dat de humusstoffen hier educt en geen product zijn. Volgens LIEBIG is de humus in zoover eene bron van kool, dat door derzelver ontbinding, in aanraking met de lucht, koolzuur gevormd word. Dit proces komt den Heer MOLENSCHOTT hier aannemelijk voor; hij wederlegt echter uitvoerig LIEBIG's verdere stelling, dat dit zoo gevormde koolzuur alleen in de eerste tijden van het leven der plant nuttig is. LIEBIG heeft echter in den 5den druk van zijn werk aangenomen,

dat het zoo gevormde koolzuur gedurende het geheele leven der plant nuttig is, zoo dat wij ons verder hier niet mede behoeven bezig te houden. De Schrijver toont voorts aan, dat uit al het reeds aangevoerde blijkt, dat de humus niet alleen door derzelver ontbinding nuttig is, hetgeen ook uit de waarnemingen van SPRENGEL over de nadeelen van eenen te lossen bodem blijkt; hij wederlegt LIEBIG's stelling, dat de bestanddeelen van het zaad alleen tot de vorming der wortels gebruikt worden, en toont ten slotte aan, dat het laatste door LIEBIG gebruikte argument, om te bewijzen dat de humus alleen van nut is door de vorming van koolzuur, het nut namelijk van de kool, die gassen en dus ook koolzuur verdigt, ter vervanging van de humus, zulks *geenszins* bewijst, daar men onder anderen in sommige koolsoorten humusstoffen heeft gevonden. De gevolgtrekkingen van dit uitvoerige hoofdstuk zijn dus: 1°. de hoofdbron van het koolgehalte der planten is het koolzuur in den dampkring. 2°. Het is hoogst waarschijnlijk, dat door de tegenovergestelde verhouding (*Wechselverhaltung*) tusschen planten en dieren het bepaalde evenwigt tusschen de bestanddeelen van den dampkring bewaard blijft. 3°. De zoogenaamde humus is eene andere, doch niet zoo rijkelijke bron van koolstof, daar de zuren, in de humus bevat, met water verbonden, in de planten overgaan. 4°. Een deel dezer humusstoffen gaat door de zuurstof des dampkrings in koolzuur over en wordt behoorlijk vastgelegd (*fixirt*); dan kan het door de plant opgenomen worden. Zoo iets geschiedt echter zelden, daar de lucht meestal geenen genoegzamen vrijen toegang heeft, om de humus in ontbinding te doen overgaan.

In het 2de Hoofdstuk handelt de Schrijver over de waterstof. LIEBIG neemt aan, dat al de waterstof van ontleed water ontspruit, en dat de dus vrij geworden zuurstof afgescheiden wordt; dat het water ontleed zou worden, blijkt, omdat het als zoodanig niet in de bestanddeelen der planten bevat is en hetzelve gemakkelijker ontleed wordt dan het koolzuur. (Hierbij staat op pag. 47 regel 17, eene drukfout, *Sauerstof* in plaats van *Wasserstof*). Om zulks verder te bewijzen, wendt LIEBIG zijne hypothese op de formules van vele ligchamen aan, die hij ontstaan laat uit koolzuur en water door gedeeltelijke ontleding van het eerste en geheele ontleding van het tweede. In sommige tijdperken van het leven der plant heeft echter dit proces geene

plaats. Bij de beoordeeling dezer leer toont de Schrijver aan, hoe onjuist LIEBIG's begrip van assimilatie is. Bij eene juiste opvatting van dit denkbeeld zou het niet ongerijmd zijn, aan te nemen, dat het water onontleed geassimileerd werd. Het is in alle geval ongerijmd, aan te nemen, dat al het water, hetwelk als voermiddel in de planten aanwezig is, eerst ontleed en dan weder zamengesteld zou worden. De gemakkelijkere ontleedbaarheid van het water bewijst niets, daar toch LIEBIG zelf toegeeft dat een deel van het koolzuur ontleed moet worden. Uit berekeningen, van Prof. DELFFS afkomstig, blijkt voorts overtuigend, dat het ontstaan der stikstof- en geen stikstof bevattende plantaardige grondstoffen niet verklaard kan worden, zoo men stelt, dat de afgezonderd wordende zuurstof alleen uit ontleed water en niet tevens uit ontleed koolzuur ontspringt. Het zal nu der natuur wel even gemakkelijk zijn, veel als weinig koolzuur te ontleden. Prof. MULDER omhelst de meening, dat volstrekt geene ontleding van het water plaats grijpt. Dat het water niet de eenige bron voor waterstof is, blijkt, omdat het ongerijmd is, aan te nemen, dat de in de gedaante van ammonia opgenomen waterstof niet geassimileerd zou worden. Prof. MULDER nu meent, dat deze ammonia, die mogelijk gevormd wordt uit de waterstof der humus en de stikstof der lucht, met de hoeveelheid waterstof, die het humuszuur meer bevat, dan tot vorming van water vereischt wordt, genoegzaam is, om de ontleding van het water ontbeerlijk te maken. De Schrijver gelooft echter niet, dat men aldus genoeg waterstof verkrijgt, om de overmaat van deze grondstof, in de protein-verbindingen en vooral in de vaste en vlugge oliën bevat, te verklaren. Hij meent dus het midden tusschen deze beide meeningen te moeten houden, en te moeten stellen, dat de waterstof, die als werkelijk bestanddeel der plantaardige stoffen in de planten bevat is, deels ontspringt uit de ontleding van water, deels van de ammonia en de humusstoffen, die de plant opneemt. Het water, dat als voermiddel voor andere plantaardige stoffen in de plant bevat is, wordt als zoodanig opgenomen. Het is moeijelijk te bepalen, hoe veel waterstof de plant van elk dezer bronnen ontleent. In dit hoofdstuk wijst de Schrijver, volgens POGGENDORF, nog op het misbruik, dat men van formules maken kan »*indem man durch solch ein willkührliches Austreten oder Aufnehmen von Sauerstoff, Kohlensäure,*

Wasser, ganz nach Willkühr Alles und Jedes kann entstehen lassen." Dit is waarlijk in onze dagen geene onnoodige waarschuwing.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Het opklimmende deel der Wijsbegeerte volgens K. C. F. KRAUSE, *voor Nederlanders bewerkt door* Dr. D. BURGER JR., *Te Rotterdam, bij* H. W. van Harderwijk. 1845. *In gr.* 8*vo.* 123 *bl.* *f* 1 - 25.

Men heeft sedert lang geklaagd, dat de beoefening der Wijsbegeerte in *Nederland* bijna geheel werd verzuimd, en dat men hier, in plaats van een' gelijken tred met *Duitschland*, ja zelfs met *Frankrijk* te houden, even als in *Engeland* geheel terug bleef. Hier en daar waren echter roemrijke uitzonderingen, eerbiedwaardige overblijfsels van de Kantiaansche School, die in ons Vaderland op het einde der vorige, en het begin der tegenwoordige eeuw, onder PAULUS VAN HEMERT en DEIJMAN, bloeide. Mannen, als P. L. SCHRÖDER en KINKER, die met hunnen tijd voortgingen, zijn ons in de laatste tijden ontvallen, en wij doen hulde aan hunnen ijver en diepzinnige onderzoekingen, aan hunnen scherpzinnigen en tevens nuchteren en bedaarden geest. Ook mogt er zich, hoewel schaars, soms een *dilettant* en *autodidact* opdoen, zijn voorbeeld vond geene navolgers, en zijne pogingen werden te weinig opgemerkt om veel belangstelling in te boezemen. De drang der omstandigheden was krachtiger dan de belanglooze zucht voor de waarheid en wetenschap. De lotgevallen der Duitsche wijsbegeerte sedert KANT, tijdens de heerschappij der stelsels van FICHTE, SCHELLING en HEGEL, boezemden hier weinig belangstelling in, even min als de schriften van JACOBI, FRIES en HERBART veel lezers vonden. Doch toen de invloed der nieuwe Hegeliaansche School door de beruchte werken van STRAUSS, het *Leben Jesu* en zijne *Glaubenslehre*, hier te lande bekend raakte, en zich hierdoor een wijsgeerig stelsel in een naauw verband met de Christelijke theologie vertoonde, zagen eindelijk eenige onzer Godgeleerden in, dat het noodig was om het Christendom, dat zij door de wijsbegeerte zagen aangevallen, door eene wijsgeerige Apologie

te verdedigen. Intusschen was het op onze Hooge scholen met het onderwijs in de Philosophie slecht gesteld. De lessen in de logica en metaphysica werden op eene onvolledige wijs gegeven, en de collegiën daarover van slechts weinige Studenten bezocht. Hierbij kwam nog, dat sedert een' geruimen tijd de leerstoelen in deze vakken vacant bleven, zoodat er zich van verschillende zijden stemmen ten voordeele der wijsgeerige studie verhieven. Er verscheen in dit jaar een bij stukjes uitkomend geschrift, *de Wijsgeer der negentiende eeuw* getiteld, dat, meer geestig dan diepzinnig, de gebreken van ons Hooger onderwijs in de wijsgeerige wetenschappen behandelt, en op de spoedige hervorming hiervan aandringt. In het 3de stukje spreekt de Schrijver over de verdiensten van onzen onsterfelijken landgenoot F. HEMSTERHUIS, die, doorvoed met het merg der Socratische en Platonische philosophie, de lessen der Grieksche wijzen met de zuiverheid van een' fijnen Attischen vorm wist terug te geven. Hij wordt hier voorgesteld als de voornaamste tegenstander en overwinnaar der zoogenaamde Fransche materialistische philosophie der 18de eeuw en als de aankondiger der 19de eeuw, van KRAUSE en AHRENS. Wij waren verwonderd over eene zoodanige uitspraak; wij stellen den Nederlandschen PLATO hooger, en als een geheel oorspronkelijk en uiterst zeldzaam verschijnsel eener verwonderlijke vereeniging van de moderne wetenschap met de classieke vormen der oudheid tot een voortreffelijk geheel, dat even als een Grieksch standbeeld voortdurend de bewondering der kenners opwekt.

Wij zien in HEMSTERHUIS meer dan een' aankondiger van KRAUSE en AHRENS, die wij, niettegenstaande hunne verdiensten, zoo volmondig niet als de wijsgeeren der 19de eeuw kunnen erkennen. Niemand zal aan KANT willen betwisten, dat hij de vader der nieuwe Duitsche wijsbegeerte was, en dat FICHTE, SCHELLING en HEGEL, die uit hem voortgesproten zijn, de 19de eeuw tot nog toe met hunnen roem vervuld hebben; men erkent zelfs, dat de schriften van KRAUSE in *Duitschland* niet dien opgang gemaakt hebben, dien zij verdienden; misschien was het wel, omdat zij die oorspronkelijkheid misten, welke men aan de stelsels der vorige wijsgeeren niet ontzeggen kan. Thans, na eenige jaren, worden zij meer algemeen bekend, voornamelijk in *België*, *Frankrijk* en *Nederland*, waaraan het *Cours de phi-*

losophie van den Brusselschen Hoogleeraar AHRENS veel heeft toegebragt, van hetwelk reeds eene Engelsche en Spaansche vertaling bestaat, terwijl er eene Nederlandsche van zijn *Cours psychologique* door Prof. NIEUWENHUIS is aangekondigd.

Wij verheugen ons echter dat KRAUSE en AHRENS in ons vaderland bij jeugdige geleerden meer ingang gevonden hebben, dan wel het geval was met de groote Duitsche wijsgeeren en met COUSIN en zijne leerlingen, waaronder zich zoovele bekwame mannen als, JULES SIMON, SAISSET, RIAUX en anderen, bevinden. Wij doen hulde aan iedere poging, om de studie der wijsbegeerte in *Nederland* uit haren doodslaap op te wekken, en zullen hiertoe, zoo veel in ons vermogen is, trachten mede te werken. Wij zagen dus met genoegen dat de Heer Dr. D. BURGER, JR., dien wij reeds als een' beminnaar der wijsgeerige wetenschappen kenden, een begin heeft gemaakt om onze landgenooten met het stelsel van K. C. F. KRAUSE bekend te maken, en hiertoe een Stukje heeft uitgegeven, waarin het *opklimmende deel* dezer wijsbegeerte door hem voor *Nederlanders* bewerkt is. Ref. zal vooreerst trachten, een beknopt overzigt van dat gedeelte te geven, den gang der methode van onderzoek en ontwikkeling volgen en hier en daar zijne aanen opmerkingen tusschen invlechten; terwijl hij zijn bijzonder oordeel voor het vervolg zal besparen; hij hoopt hierin met die vereischte onpartijdigheid te werk te gaan, die een zuiver wetenschappelijk onderzoek vordert, hetwelk vreemd moet blijven aan eene vooringenomenheid met bijzondere personen en stelsels, iets dat, meestal ten koste der waarheid, maar al te veel plaats heeft en dikwijls zijn' oorsprong heeft in een gebrek aan genoegzame kennis van het geheele gebied van de geschiedenis der wijsbegeerte, dat niet dan eenzijdigheid en vooroordeel ten gevolge kan hebben.

Volgens het Voorberigt van den Schrijver zoude, naar het oordeel van sommigen, onze landaard weinig geschiktheid voor wijsgeerig onderzoek bezitten, hetgeen wij met zijn Ed. betwijfelen, daar wij even als hij overtuigd zijn, dat hetzelve hier en daar meer begint aan te wakkeren, en het noodzakelijk wordt om deze studie, die velen droog en moeijelijk door den afgetrokken vorm der hedendaagsche wijsgeeren voorkomt, door eene meer eenvoudige en van kunsttermen ontdane voorstelling begrijpelijker te maken en haar daardoor meer ingang te verschaffen.

Onder de wijsgeerige stelsels van den laatsten tijd onderscheidt zich echter, volgens het gevoelen van den Schrijver, dat van KRAUSE door eene eenvoudige duidelijkheid van voordragt, daar het slechts die kennis veronderstelt, die van ieder beschaafd mensch met regt gevorderd kan worden. Zijn uitgangspunt is genomen van dat des gewonen bewustzijns, zijn spraakgebruik vermijdt alle willekeurig bezigen van vreemde woorden, zijne wijze van redeneren is geleidelijk en voert den lezer trapsgewijs tot de hoogte, van waar hij het geheele stelsel kan overzien. Dit zijn alle zeer voortreffelijke eigenschappen, die zeer geschikt zijn om dit stelsel *à la portée* van een grooter publiek te brengen, dan dat van de meeste wijsgeerige schriften is. Somtijds kunnen echter wel eens duidelijkheid en geleidelijkheid in oppervlakkige populariteit ontaarden, en hierdoor komt de kennis der wetenschap geene schrede voorwaarts.

De Inleiding begint, § 1, met het doel van het onderzoek zoo duidelijk mogelijk voor te stellen; »dat doel is wetenschap, en deze is eene voorstelling, die vergezeld is van het bewustzijn harer waarheid. Maar nu doet zich de vraag op, wat waarheid is. Hierover is veel geredetwist, hoewel de zaak vrij eenvoudig is. De wetenschappelijke waarheid is, dat hare voorstellingen met de zaken overeenkomen." Maar, vragen wij op onze beurt, wat verstaat men door voorstelling? is dit eene bepaling of *definitie* der zaak, zoo als in de wiskunde, waar men de voorwerpen, welker eigenschappen men onderzoekt, zelf construeert; hier alleen kan men zeggen, dat de voorstelling met de zaak volkomen overeenkomt, (*adequaat* is). Maar in de zinnelijke ervaring en in het wijsgeerig onderzoek is het, dunkt ons, eenigzins anders gelegen, hier kunnen de voorstellingen, als gaande over zaken buiten ons, die onafhankelijk van onze constructie bestaan, en die wij door onderzoek moeten trachten te kennen, niet volkomen met de zaken zelve overeenkomen. Onze kennis vooral van onzinnelijke zaken blijft immers altijd zeer betrekkelijk en subjectief. Het begrip van eene zaak kan alle eigenschappen daarvan niet bevatten, en vooral nimmer de zaak zelve worden. Voor een oneindig wezen alleen is de absolute waarheid, of de identiteit van de kennis met de gekende zaak, mogelijk, doch voor den mensch zal zij wel altijd eindig, betrekkelijk en voor uitbreiding vatbaar blijven. Het begrip, dit zal wel de wetenschappe-

lijke voorstelling zijn, moet zoo veel mogelijk met de voorwerpen van haar onderzoek overeenkomen, doch nimmer zal de wetenschap, in het rijk der natuur zoo min als in dat van den geest, tot in het wezen der dingen doordringen. Het doel van haar streven is, voortdurend tot de waarheid te naderen, zonder die ooit in hare absolute volkomenheid te kunnen deelachtig worden.

Vervolgens worden, in § 2 en 3, »de vereischten der wetenschap met volle regt in hare eenheid en stelselmatigheid gezocht, zoodat zij een geheel uitmaakt, waarvan de gedeelten in eenen organischen zamenhang bestaan, tevens dat zij zich onderling ondersteunen en uit elkander voortvloeijen. Zij moet dus alle met de zaken (zoo veel mogelijk) overeenkomende voorstellingen of liever denkbeelden (liever nog begrippen) in onze kennis tot een geheel vormen." In deze stellingen, die wij overigens volkomen beamen, komt eene onjuiste bepaling aangaande voorstellingen, denkbeelden en begrippen voor. Onze ruimte laat niet toe, dit behoorlijk uit elkander te zetten. Het volgende zij genoeg om onze opvatting te doen kennen: voorstellingen noemen wij afbeeldingen in ons der zigtbare zaken buiten ons, waarvan wij door onze zintuigen indrukken verkrijgen; denkbeelden, ontstaan door de werking des verstands op deze voorstellingen; begrippen verkrijgen wij door over deze denkbeelden en over den aard der onzinnelijke zaken, volgens de grondwaarheden onzer rede, na te denken. Voorstellingen en denkbeelden behooren tot het gebied der zinnelijkheid en van het gezond verstand; de wetenschap heeft alleen met begrippen te doen, zij tracht ook altijd voorstellingen en denkbeelden hiertoe te verheffen. De wetenschap stelt zich dus de zaken niet voor, maar denkt dezelve. »De wetenschap, § 4, één zijnde, moet één beginsel hebben, waarop zij rust, en waaruit alles afgeleid kan worden," dit is zeker, maar dat »even als er één beginsel, als grond der wetenschap, in haar moet bestaan, er ook één grondwezen buiten dezelve moet aanwezig zijn," is nog zoo zeker niet, volgens ons gevoelen. Wij kunnen ons eene wetenschap denken, die op eene grondkennis, dat is op eene hoofdwaarheid of beginsel rust, zonder dat hiermede eenigzins het wezentlijk bestaan van een grondwezen in verband staat.

»Het beginsel der kennis wordt in § 5 als grond der bijzondere kennis voorgedragen. Alle kennis moet uit hetzelve

worden afgeleid, en daarom kan het zelf onmogelijk ergens anders uit afgeleid worden. De wetenschap moet hare zekerheid niet van elders, maar uit zich zelve hebben." Dit is volkomen overeenkomstig met het begrip, dat wij ons ook van de wetenschap vormen. Minder duidelijk en gegrond kwam ons het volgende voor: »Vooreerst dat het beginsel der wetenschap geen begrip, geen oordeel en geene gevolgtrekking kan zijn." Dat het geen oordeel en geene gevolgtrekking kan zijn, behoefde wel geen betoog. Maar dat het ook geen begrip zoude wezen, wat is het dan? Moeten wij echter 't begrip bloot in den zin van een klaar en duidelijk denkbeeld nemen, dan is de zaak geheel anders." Dit begrijpen wij in het geheel niet. Voor ons bestaat de wetenschap alléén uit begrippen, rustende op één beginsel of één hoofdbegrip; klare en duidelijke denkbeelden zijn hier synoniem voor begrippen genomen, dus is een klaar en duidelijk denkbeeld een begrip, het beginsel der wetenschap is dus geen begrip en het is toch een begrip. Wij gelooven, dat deze tegenstrijdigheid uit eene min juiste kennis of verwarring van denkbeeld en begrip voortspruit, die wij reeds hebben aangetoond.

In § 6 wordt over de grondkennis gesproken, »het gewone bewustzijn, het zoogenaamde gezond verstand, weet er niets van, vraagt er niet naar, zelfs onder de wijsgeeren is hierover verschil; sommigen, zoo als PLATO, SCHELLING en KRAUS," hierbij zoude men nog vele anderen, zoo als DESCARTES, SPINOZA, LEIBNITZ enz. kunnen voegen, »beweren die grondkennis te bezitten, anderen meenen te kunnen volhouden, dat een wijsgeer moet bekennen niets te weten, veel te gelooven en alles te onderzoeken." Een onwetenschappelijk slag van philosophen, die met hun onderzoek zonder eenig grondbegrip niet ver zullen komen.

Hetgeen verder in § 7 voorkomt over de grondkennis, waaruit de wetenschap moet ontwikkeld worden, en dat men dus genoodzaakt is met het *opklimmend deel* van dezelve te beginnen, namelijk met de kennis van ons *ik* of ons zelven aan te vangen, ten einde hieruit ons tot de grondkennis, die in ons ligt, te verheffen, is duidelijk uiteengezet. »Vele wijsgeeren, zoo als PLATO, LEIBNITZ en KANT, hebben zich met ijver op dit opklimmende deel der wetenschap toegelegd," zulks hebben ook FICHTE zoowel als DESCARTES gedaan, terwijl het ons verwondert hier over den eerste een

tegengesteld oordeel te ontmoeten. Ging er iemand van het *ik* uit, dan was het FICHTE, zoodanig, dat hij het niet alleen als het uitgangspunt, maar als het hoofdbeginsel der wetenschap aanzag. DESCARTES wees in zijn onsterfelijk *Discours sur la méthode*, reeds bij den aanvang der nieuwe wijsbegeerte, den psychologischen weg als den eenig zekeren in het veld der bespiegeling aan. Met SCHELLING en HEGEL is het een ander geval, hunne methode is geheel speculatief, en zij verheffen zich dadelijk tot het *absolute*, om hieruit bij afklimming alles af te leiden.

In § 8 vinden wij nuttige wenken omtrent het verband der wijsbegeerte, als wetenschap, tot de wetenschappen der ervaring en de geschiedenis. Hoezeer deze laatsten niet regtstreeks tot de wijsbegeerte behooren, oefent de wijsbegeerte ook een geleidend toezigt over dezelve uit. Alle wetenschappen hebben een wijsgeerig gedeelte, en er bestaat immers eene wijsbegeerte der geschiedenis. Het hoofdwerk, waarin KRAUSE zijne wijsbegeerte heeft nedergelegd en waarvan wij hier het eerste deel verkrijgen, is getiteld: *Vorlesungen über das System der Philosophie. Göttingen*, 1828.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

MAURITS VAN NASSAU, *Prins van Oranje, in zijn leven, waardigheden en verdiensten voorgesteld door Mr.* C. H. VAN DER KEMP. *Iste Deel. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. *In gr.* 8*vo. XV en* 416 *bl. f* 3 - 30.

Over geen' der Prinsen van *Oranje* is zoo veel getwist en geschreven als over Prins MAURITS, en toch, van de overigen bezat men uitvoerige en in zeker opzigt volledige levensbeschrijvingen, alleen van hem niet, want hetgeen men hiervoor uitgaf verdient dien naam niet. Dit was eene leemte in onze letterkunde, welke den Heer VAN DER KEMP, volgens zijn voorberigt, steeds heeft bevreemd en eindelijk opgewekt, om zelf de hand aan den arbeid te slaan, vermits hij, »ten einde iets bij te dragen ter wegneming of ver»mindering der twisten ten dezen, het dienstig oordeelde »eene, zoo veel mogelijk volledige en naauwkeurige, be»schrijving van zijn leven in het licht te geven." Wij hebben ons over dit besluit verheugd en zijn den Schrijver voor

de uitvoering van hetzelve dankbaar. De omvang van het werk, vier deelen van eene uitgebreidheid als het boven beschrevene, kan nog al zoo iets bevatten, en wekt ten aanzien der volledigheid een allezins gunstig vermoeden. Daarenboven zegt de Schrijver: »Ik heb mij daartoe bediend »zoo van onze algemeen bekende geschiedschrijvers, oudere »en nieuwere, als vooral van de nog ongedrukte Registers, »*Resolutiën der Staten Generaal* en *van den Raad van* »*State*, en van hetgeen mij verder op 's Rijks archief en el»ders onder de oogen kwam; in het bijzonder ook van de »*verhooren van* OLDENBARNEVELD. — Ik ben in mijn on»derzoek met de meeste zorgvuldigheid te werk gegaan en »geloof niet, dat men in de door mij nageziene Registers »lichtelijk iets vinden zal, dat ter juistere beoordeeling »van MAURITS' gedrag en bedrijf dienstig is, en door mij »zoude zijn over het hoofd gezien en onvermeld gelaten." Wij willen dit gaarne gelooven; want de *aanteekeningen*, die niet minder dan twee derde gedeelten van den eersten band vullen, getuigen van de zorg en vlijt des geleerden mans, om zaam te brengen wat tot het onderwerp behoort; en het lijdt geen' twijfel, of de beoefenaar der vaderlandsche geschiedenis is hem dank schuldig voor zoo veel bouwstof ter betere beoordeeling van Prins MAURITS en zijne tijdgenooten, als wij hier bij elkander vinden. Doch VAN DER KEMP wilde niet alleen bouwstoffen leveren, maar ze ook verwerken. Hij wilde hierdoor »iets bijdragen ter wegneming of »vermindering der bestaande twisten." Inderdaad, een lofwaardig oogmerk. Of evenwel de Schrijver dit oogmerk bereiken zal, is eene vraag, waarop Ref. niet bevestigend zou durven antwoorden, vermits hier ter brandblussching meer geestrijk vocht dan wel zuiver water wordt gebezigd. De Schrijver kenmerkt zich zelven als te zullen zijn *niet* de levensbeschrijver, *maar* de lofredenaar van Prins MAURITS. »Mijne genegenheid (zegt hij) voor de nagedachtenis van »Prins MAURITS wil ik geenszins ontveinzen. Daarom voorzie »ik, dat de tegenwoordige wijze van redeneren mij van par»tijdigheid beschuldigen zal." — En later: »Ik weet, dat »mijne verdediging van de eer van Prins MAURITS aan de »toongevers onder de Hervormde Geestelijkheid van den Sy»nodalen stempel niet welgevallig zal zijn: doch hun oordeel »over mijn persoon, mijn doen en mijn schrijven is mij on»verschillig." Waartoe die bittere uitval, waarvoor hier

geene aanleiding bestond, indien deze *onverschilligheid* niet geveinsd is? Ref. heeft de eer niet Mr. VAN DER KEMP in persoon te kennen; maar hij maakt uit deze laatste zinsnede op, dat de bedoelde heeren »toongevers" hem vroeger diepe wonden moeten hebben geslagen; wonden, die hem bij de minste aanraking nog altijd pijn veroorzaken, en dan den lust doen ontstaan om wederkeerig te kwetsen. Dit is te betreuren; maar wie kaatst moet den bal verwachten, en Mr. VAN DER KEMP zal zelf het best weten, van welke zijde de strijd is begonnen; van die der regtsgeleerden, die stout over godgeleerde verschilpunten beslissen; of van die der »Hervormde geestelijkheid van den Synodalen stempel," gelijk hij de leeraren der gevestigde kerk gelieft te noemen. Gelukkig intusschen, dat hij slechts onverschillig is omtrent het oordeel dezer »toongevers," tot welke Ref. zich niet kan rekenen. Hij leest in zijne werkkamer met gelijke gemoedskalmte de werken van BILDERDIJK en VAN PRINSTERER, als hij gebruik maakt van den arbeid van BOR, VAN REYD en DE GROOT; en UYTENBOGAERT, TRIGLAND, DERMOUT, VAN DER KEMP enz. enz. zijn voor hem gezamentlijk dooden, door wie hij gaarne het voor en tegen hoort voordragen, ten einde voor zich zelven der waarheid nader te komen. Dien ten gevolge is hij het dan ook dikwerf met geen' van allen ten volle eens, doch neemt van allen dankbaar over hetgeen hem het beste toeschijnt. Hij mag er nog iets bijvoegen. Hij was namelijk met den heldhaftigen MAURITS, eer hem des Schrijvers »verdediging van 's Vorsten eer" in handen kwam, reeds meer ingenomen dan anderen; hij zette zich dien ten gevolge met gunstige verwachting tot de lezing, en zet zich nu even zoo *sine ira et studio* tot deze aankondiging; ofschoon 't hem leed doet, dat deze over het geheel minder gunstig zal moeten uitvallen dan hij gewenscht had.

De achter de voorrede geplaatste *Inhoud* maakt het overzigt over de, in de boekdeelen vervatte, zaken den lezer gemakkelijk. Wij zien er uit, dat het eerste deel loopt over de 27 eerste levensjaren van Prins MAURITS, welke in vier afdeelingen zijn gesplitst. 1. MAURITS' *geboorte en opvoeding;* bl. 1—5 en 145—152. 2. MAURITS *aan het hoofd van den Raad van State;* bl. 6—12 en 152—167. 3. MAURITS *onder het bestuur van* LEYCESTER; bl. 13—66 en 167

—260. 4. MAURITS' *waardigheden en bedrijven gedurende* 1588—1594, bl. 67—144 en 260—416.

De beide eerste afdeelingen zijn wat schraal uitgevallen, en Ref. had gaarne iets meer vernomen omtrent 's Prinsen eerste achttien levensjaren; want bij inderdaad groote mannen hebben deze iets karakteristieks, en in den knaap aanschouwt men reeds de vorming der vruchten, welke later tot rijpheid komen. Doch de Heer VAN DER KEMP wilde slechts »eene verdediging van 's Vorsten eer" schrijven, en van uit dat standpunt waren hier slechts jongens- en studentenstreken te verontschuldigen. De Schrijver vermeldt intusschen iets, hetgeen verdediging zou kunnen behoeven, maar laat die verdediging rusten. De jonge Graaf MAURITS was gedurende twee jaren student te *Leyden*. De Schrijver veronderstelt, dat de Professoren wel hun best zullen hebben gedaan om den jongen Vorst tot een goed regent te vormen; doch vermeldt tevens, dat die jonge Vorst gedurende die twee jaren, boven de *f* 12,000, die hem jaarlijks waren toegelegd, nog voor *f* 8,000 schulden maakte, zoodat de Heeren Staten zijnen hofmeester vermaanden tot meerdere zuinigheid »omdat de eere en reputatie van Z. Gen. daaraan »gelegen waren." Ref. meende vroeger, dat de Staten, ten aanzien van den jongen Vorst, om den wil van zijnen edelen vader, na diens treurig einde dadelijk wel wat verder hadden mogen gaan, dan zij deden. Ook de Heer VAN DER KEMP is van gevoelen, dat MAURITS regtens mogt verwachten, dat men hem de Grafelijkheid zou opdragen, en zegt, dat OLDENBARNEVELD hiervoor sterk ijverde. Evenwel, het vond bij de meesten geen' ingang, »zoo omdat men nog »*geen vertrouwen* stelde op den jongen onvermogenden MAU»RITS, als omdat men hoop voedde op de ondersteuning van »*Frankrijk*, in wiens armen men zich werpen wilde." Men benoemde dus *eenen Raad van State*, die MAURITS aan het hoofd zou hebben, en zocht elders hulp. Nu leverde MAURITS den 24 September 1584 »een allermerkwaardigst ver»toog in, waarin hij wees op de verdiensten zijns vaders, »en op de handelingen met denzelven in 1580 en 1583 over »de opdracht der Graaflijkheid aangegaan, op zijn eigen voor»nemen om de voetstappen zijns vaders te volgen, en op der »Staten verplichting om, in hunne voorgenomene handeling »met Frankrijk, op zijne belangen te letten." (Zie bl. 156 —159, uit BOR, B. XIX). Wij misprijzen dit in den jongen

Vorst in 't geheel niet. Een jeugdig en eergierig gemoed kan niet onverschillig zijn, waar het eene Grafelijke kroon meer of minder geldt; en Graaf MAURITS handhaafde slechts zijne regten, zonder de bescheidenheid uit het oog te verliesen. Hij belijdt, dat hij *nog* te jong is om voor *Holland* en *Zeeland* alles te zijn, wat hij moest; maar hij wil zijns edelen vaders voetspoor drukken, en vraagt alleen, dat men de kroon voor hem zal bewaren, tot dat hij ze zich waardig zou hebben betoond. Dit is zoo als het eenen 17jarigen vorstelijken telg betaamt. De dankbare liefde voor het huis van Nassau was daarenboven sterk. En toch voldeden die ernstige staatsmannen *niet* aan zijn verlangen. Van waar die verschijnsel? VAN DER KEMP berigt ons (bl. 149, vg. 160 en 161), dat zij zich ten zelfde tijde ook onledig hielden met het nazien der rekeningen enz. van den Student MAURITS. Stonden dan op deze welligt posten, waarop aanmerkingen konden vallen! — Wij weten het niet; maar men zou het er uit kunnen afleiden met evenveel regt, als VAN DER KEMP in een ander opzigt ten gunste van MAURITS uit dit »vertoog" afleidt, dat er, naar Ref. meening, niet uit afgeleid *mag* worden, en waarop wij straks nader zullen terugkomen. Wij hadden hier liever genoten eenig bewijs, dat de gemeende *f* 4,000, jaarlijks *meer* uitgegeven, waren besteed op eene den oudsten zoon van WILLEM I waardige wijze. Dit zou in eene »verdediging van MAURITS eer" niet ongepast zijn geweest; te minder, omdat de hier later wegens *ongodsdienstigheid* gebrandmerkt wordende OLDENBARNEVELD destijds MAURITS' meest ijverige protector was en het nog jaren daarna bleef. Ware aan diens karakter meer regt gedaan, dan zou MAURITS hier, naar Ref. meening, zeer goed te verdedigen zijn geweest. VAN DER KEMP zelf gebruikt tronwens, bl. 286. »Zedeloos van gedrag en wandel was hij (OLDENBARNEVELD) zeker niet," en volgens bl. 104 was hij »een man, wiens groote bekwaamheid buiten tegenspraak, wiens goede trouw en vaderlandsliefde buiten verdenking was." Moge hij dus al wat liberaal zijn geweest voor den tijd, waarin hij leefde, en dien ten gevolge bij den knechtrollen jongen Vorst veel hebben voorbijgezien, waarop anderen met afkeuring hechtedeu; juist dit, dat zulk een man toch de partij van dien jongeling trok en bleef trekken, strekt reeds tot verdediging van diens gedrag, tegen het vermoeden van losbandigheid enz. Hoe zwarten daarentegen

OLDENBARNEVELD gemaakt wordt, des te duisterder zal ook de lichtkrans worden, waarmede onze Schrijver den jeugdigen MAURITS wil omgeven. Want hierop heeft de Heer VAN DER KEMP het gezet. Bl. 9 en 10 lezen wij reeds, ten aanzien van het »vertoog van 24 Sept. 1584." »Op eene deftige »en waardige wijze doet MAURITS er zich als *eenen godsdienstigen vaderlander* in kennen, *al is het ook* dat wij het »opstel voor *geen stuk van zijne eigene hand* houden." Dit is nu voor Ref. toch waarlijk wat al te vrijgevig zijn. Ter beoordeeling van des Vorstens Latijnsche taalkennis vordert de Heer VAN DER KEMP zelf ook nog al iets meer, dan hij hier noodig acht. Want bl. 150, aant. 15, lezen wij: »Te »recht roemt COLLOT D'ESCURY, *Holl. Roem*, D. VI, bl. »49, het goed latijn, zoo van dezen brief (van MAURITS) als »van dien van WILLEM I, boven aangehaald; doch wij zou»den aarzelen, om *op dien grond alleen* tot de kunde dier »beide Vorsten in het schrijven der Latijnsche taal te beslui»ten. Hiertoe mogen wij meerdere proeven verlangen of »althans de genoegzame zekerheid wenschen te hebben dat »die brieven, zoo als zij daar liggen, *uit het hoofd en de »pen* der Vorstelijke schrijvers zelve gevloeid zijn." Zou Mr. VAN DER KEMP het »eenen hervormden geestelijke van »den Synodalen stempel" ten kwade kunnen duiden, dat hij ook meer vroeg dan *eene kloote naamteekening* op het een of ander stuk, om iemand voor »een godsdienstig vaderlan»der" te verklaren? — Ref. ten minste verlangt, alvorens hij den 17jarigen, schulden makenden MAURITS *dien* eertitel kan toekennen »meerdere proeven." Het besluit (bl. 95) afgeleid uit 's Vorsten uitspraak in de zaak van Ds. SIBRANDS, te *Medenblik*, vijf jaren later, gaat trouwens even mank. Wie uit die uitspraak kan opmaken, »dat MAURITS zich hier »voordeed als eenen voorzichtigen voedsterheer en voorstan»der der Gereformeerde Kerk des lands," mag waarlijk niet aan anderen, zelfs niet aan de beschermheeren der geestelijken van den Synodalen stempel, dien eernaam ontzeggen. Of was niet Ds. SIBRANDS, ofschoon zijne eeuw vooruit, één van dezen? — De Heer VAN DER KEMP zegt: »Duide»lijk genoeg toonde hij (MAURITS) het recht der kerk ten »dezen tegen SIBRANDS te erkennen, maar tevens te begrij»pen, dat in die zaak en in die omstandigheden het belang »der Kerk zelve vorderde, dat recht niet al te sterk te trek»ken, maar het vredes wille te laten glippen, mits maar

»voor het vervolg gezorgd werd." Wij vinden hier, door een' der klagers over de beginselloosheid van onze eeuw, een algemeen beginsel uitgedrukt, hetwelk voor meer »zaken en omstandigheden" van toepassing is, en nemen er hier aanteekening van, vermits het, bij andere voorkomende vragen en omstandigheden kan worden gebezigd als een toets, aan welke wij ook des Schrijvers volgende uitspraken zullen mogen onderwerpen.

Des Schrijvers voorstelling van het gedrag van »MAURITS »onder het bestuur van LEYCESTER" is al mede niet zeer geschikt om ons ten aanzien van den jongen Vorst gunstig te stemmen. Hij treedt op het tooneel der gebeurtenissen als Markies van *Bergen op Zoom* en Stadhouder van *Holland en Zeeland*; maar vertoont zich waarlijk niet op eene wijze, welke den eertitel van »onvolprezen held," hem op bl. 89 gegeven, ten minste destijds reeds kan wettigen. De jeugdige MAURITS is, zoo als hij hier bij herhaling wordt afgeschetst, veeleer een zwakkeling zonder zelfstandigheid, die bij wijlen tot laaghartigheid vervalt, en, verblind door den glans, waarmede men zijne ijdelheid omgeeft, zich door anderen laat besturen en gebruiken ter bevordering van hunne bijzondere bedoelingen, ja verleiden zelfs tot daden, voor welke een edelaardig en hooghartig gemoed terugdeinst; daden, welke door de redenen, door Mr. VAN DER KEMP opgegeven, zich niet laten vergoêlijken.

Het gedrag der Staten tegen den Engelschen Landvoogd wordt, bl. 25, gegispt. Evenwel »blijkt het nog niet, dat »MAURITS in dit alles, hoezeer ten zijnen voordeele, zoo »het scheen, aangelegd, (in 1586) nog eenig persoonlijk »deel heeft genomen. Hij gedroeg zich als een stil, getrouw »onderdaan van LEYCESTER, zoodat men zelfs van geene »staatkundige handelingen, door hem in 1586 verricht, »melding vindt." Met het begin van het volgende jaar kwam hierin verandering. Der Staten maatregelen waren »eene »rechtstreeksche inbreuk op het wettig gezag van den Raad »van State. MAURITS zien wij daartoe ijverig medewerken: »maar hij mag verschooning vinden in den vermeenden nood »des lands, en in zijne jonge jaren, waardoor hij de sluwe »streken der staatkunde nog niet geheel doorzien kon, en »in de verblinding, waarin hij door de Staten gebracht »werd" (hetgeen te bewijzen blijft) »alsof anderszins zijne »rechten op het spel stonden, en in zijne natuurlijke afhan-

»kelijkheid van en verplichtingen aan de Staten, waardoor »hij gedwongen werd hun ten wille te zijn." Bl. 31. Ten aanzien van zijne pogingen ter daarstelling van eene garnizoensverandering te *Medenblik* lezen wij bl. 35, 6: »MAU»RITS was in dit alles verre buiten de palen zijner macht »getreden en had aan het wettig gezag van LEYCESTER te »kort gedaan: doch algemeen wordt toegestemd, dat geen »persoonlijke haat tegen LEYCESTER bij hem huisvestte, maar »dat het OLDENBARNEVELD was, die hem, nog een jonge»ling, daartoe aanzette, hem verblindde en *sich van hem* »*bediende* om LEYCESTER te weeren en van zijn gezag te »berooven." LEYCESTER keerde terug, maar »op allerlei »wijze werd hem de voet dwars gezet en MAURITS *gebruikt* »om hem tegen te werken. Deze was hem echter niet per»soonlijk vijandig. Al dadelijk na LEYCESTER's terugkomst »was hij *tot de orde* en *binnen de palen* zijner commissie van »LEYCESTER ontvangen teruggekeerd. Ook *scheen* deze zich »van MAURITS goede gezindheid verzekerd te houden," bl. 45. Dat dit evenwel ook slechts zoo *scheen*, blijkt daaruit, dat LEYCESTER intusschen het plan vormde om MAURITS, OLDENBARNEVELD en nog enkele anderen heimelijk op te ligten en naar *Engeland* te vervoeren; waarbij VAN DER KEMP aanmerkt, dat dit wel niet bewezen is, maar »toch »gants niet onmogelijk, daar OLDENBARNEVELD de *ziel*, »MAURITS het voornaamste *werktuig* was van al den tegen»stand, dien LEYCESTER ondervond, en die door hunne »verwijdering alle kracht verliezen zou," bl. 49. De aanslag van eenige inwoners van *Leyden*, om aldaar het gezag van LEYCESTER te herstellen, werd door de Staten beschouwd als eene misdaad van gekwetste Majesteit. Eenigen der hoofdbeleiders werden er, ten overstaan van MAURITS als Stadhouder, met den zwaarde gestraft, en daarna gaf *hij*, bij advies der Staten, brieven van vergiffenis uit. Evenwel het beleid der justitie was aan LEYCESTER opgedragen, en MAURITS had dus, als onder dezen staande, geen regt om pardon te schenken voor zoo erge misdaad. »MAU»RITS medewerking ten dezen (zegt VAN DER KEMP) kunnen »wij geenszins goedkeuren; maar er zijn toch gegronde re»denen om te denken, dat hij meer *werktuig* dan hoofddda»der is geweest. Ook kon men waarlijk van den jongen »Vorst, die door OLDENBARNEVELD en de Staten zoo ge»vleid en in de hoogte getild werd, *zonder hunne listige*

»*eindoogmerken te doorzien*, in de toenmalige omstandigheden, waarin hij zich voor LEYCESTER moest hoeden, »geene andere handelwijze verwachten. Aan LEYCESTER »toch had hij *geene groote* verplichting: *wel* daarentegen aan »OLDENBARNEVELD en de Staten: wat wonder dus, dat »hij als Stadhouder niet langer mogende stilzitten, maar zich »daadwerkelijk voor de eene of andere partij moetende verklaren, openlijk de zijde der Staten koos, en door zijn gezag hunne maatregelen tegen LEYCESTER begunstigde," bl. 56. Tegen den edelen SONOY handelde MAURITS noch ridderlijk, noch ter goede trouw; ja, bl. 60, wordt hem zelfs »eene onwaardige list" ten laste gelegd. Bl. 62 is het evenwel al weder: »MAURITS echter mag in dit alles eenige »verschooning vinden door de ophitsing van den reeds zoo »invloedrijken OLDENBARNEVELD, die zelf erkent een voornaam werktuig geweest te zijn van het schrijven van MAURITS aan den Raad van Engeland," en bl. 65: »*Verblind* »door de toegenegenheid der Staten, *die zich van hem tot* »*hunne eigene oogmerken bedienden*, had hij zich tegen SONOY gesteld." Ref. wil gaarne toegeven, dat men bij een jong en eerzuchtig Vorst nog al veel kan voorbijzien; maar hij kan niet toestemmen, dat de ongehoorzaamheid en gezagsaanmatiging van een' Stadhouder daardoor is goed te maken, dat hij tegen den boven hem geplaatste *geene persoonlijke* vijandschap koestert, geene *groote* verplichting aan hem heeft, door anderen wordt *opgehitst* enz.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Sir ROBERT PEEL's *Redevoering over de voorgenomene Hervorming in het Engelsche Tarief van Inkomende Regten, gehouden in het Lagerhuis van het Parlement*, 27 *Jan.* 1846, *vertaald door* S. VISSERING. *Met eene Lijst der voorgestelde wijzigingen in het Tarief. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1846. *In gr.* 8*vo.* 50 *bl. f* : - 50.

De Heeren Mrs. D. A. PORTIELJE en S. VISSERING, Advocaten te *Amsterdam*, zijn beide reeds bekend als bekwame Schrijvers over Handel en Handelswetgeving; mannen beide, die zich op de hoogte van den tijd weten te plaatsen en die door hunne kunde en smaak de bevoegdheid en de kennis

toe bezitten; zij hebben zich te zamen voorgesteld, mede bij P. H. VAN KAMPEN, *de Geschiedenis der Tariefshervorming in Engeland* uit te geven bij inteekening in 3 of 4 afleveringen, binnen den tijd van 4 of 5 maanden; een *Prospectus*, belangrijk van inhoud, ziet daartoe het licht. De hier aangekondigde vertaalde Redevoering van Sir ROBERT PEEL, bewerkt door den Heer VISSERING, moet als eerste afdeeling der gemelde *Geschiedenis* beschouwd worden. De inteekening op het werk staat tot 15 April dezes jaars open. Wij haasten ons dus én van deze vertaalde *Redevoering*, én van de voorgenomene *Geschiedenis der Tariefshervorming* eenige korte melding te maken. — Inderdaad regt los en gemakkelijk is de vertaling, door laatstgenoemde hier geleverd; oordeelkundig en beknopt is ook de weglating of zamentrekking, waar dit geschieden kon. Wij meenen niet te veel te zeggen, wanneer wij het bezit dezer vertaalde Redevoering en het inteekenen op de Geschiedenis van de Tariefshervorming noodzakelijk achten voor ieder koopman en medeburger, die bij de gewigtige motie van PEEL en hare gevolgen voor geheel het handelsstelsel van *Europa* eenig belang hebben. De namen der beide Schrijvers, ja het hoogstmerkwaardig en goed bewerkt *Prospectus* zelf, dat wij boven noemden, waarborgen ons de goede behandeling, waarborgen ons den goeden uitslag van de onderneming. Mogten toch wij *Nederlanders*, mogt gij vooral, Staatslieden en Vertegenwoordigers van het Nederlandsche volk, geene matte aanschouwers blijven van hetgeen in *Engeland* zoo grootsch ondernomen wordt; mogten wij allen niet alleen de Dagbladen raadplegen, maar in de aanschaffing dezer doorwrochte *Redevoering* en de verdere *Geschiedenis*, die wij hier aankondigen, een blijvend middel bezigen, om de zaak der Tariefshervorming reeds nu te beoordeelen, mogt die hervorming ook eenmaal ons land geschonken worden!

Brieven aan mijne Dochter over de ligchamelijke opvoeding der kinderen, van de geboorte tot op den huwbaren leeftijd, of gezondheidsleer van den kinderlijken leeftijd, ten gebruike van moeders van alle standen, door AUGUSTE SOVET, *Doctor in de Genees-, Heel- en Verloskunde, enz. Bekroond werk. Het (met) wijsigingen en veranderingen,*

uit het Fransch vertaald, door J. J. WOLTERSOM, *Officier van Gezondheid der 3de Klasse, te Arnhem. Te Arnhem, bij* J. G. Stenfert Kroese. 1845. *In kl. 8vo. XVI en* 231 *bl. f* 1 - 70.

Het kan niet anders, of iemand, het zij geneeskundige, het zij hij, zonder geneeskundige te zijn, slechts eenig gezond verstand en levenswijsheid bezit, en die schrijft over de ligchamelijke opvoeding der kinderen, zal voor het minst iets bruikbaars leveren, al ware het maar om de kinderen voor het gevaar van te verdrinken of te verbranden te bewaren. Zoo ontkennen wij dan ook niet, dat in het hier door ons beoordeelde werk wel het een en ander, ja zelfs veel gevonden wordt, hetwelk verdient in aanmerking genomen te worden, en welks behartiging zeer zeker nuttig zal zijn. Maar verre is het er van af, dat het daarom zou beantwoorden aan de verwachting, welke de titel opwekt.

Een boeksken van een' zoo kleinen omvang kan bestemd zijn voor ouders van beperkte kennis en geringen staat; maar dan behooren de daarin voorkomende lessen en waarschuwingen ook van dien aard te zijn, dat derzelver opvolging en inachtneming binnen het bereik ligt van zoodanige lieden. Doch vele van de hier voorkomende voorschriften herinneren ons den eerzamen SANCHE PANÇA, die zijnen lijfmedicus van de tafel joeg, omdat deze hem zoo veel verbood, dat de brave schildknaap gevaar liep om van honger te sterven; of het gezegde van die boerin: »Wat D....l, Heer »Doctor, denkt gij dat ik mijne kinderen met oesters groot »kan brengen?" toen deze haar wilde beletten om hare kinderen zuurkool met spek te laten eten. — Maar misschien moet men het: *ten gebruike van alle standen* niet zoo letterlijk opvatten. Misschien heeft de Schrijver of Vertaler gemeend, dat die moeders op het land of in de achterafhoeken der steden minder behoefte hebben aan eene *gezondheidsleer van den kinderlijken leeftijd.* En waarlijk, wanneer wij de gezondheid en ligchaamskracht der bevolking van ons vaderland onder de mindere standen, vooral op het land, in aanmerking nemen, dan zouden wij ook wel neiging hebben om aldus te oordeelen. Zoo zou het dan de zoogenaamde fatsoenlijke (wij zijn wat te ouderwetsch, om ons gemakkelijk te gewennen aan het thans meer gebruikelijke *fashionable*) stand zijn, vooral de schoone sekse, tot welker gebruik het

werkje bestemd zou wezen. Maar, Mijnheer WOLTERSOM! (aan u zullen wij ons maar houden; de Belgische SOVET mogt ons plomp Hollandsch eens niet verstaan) weet gij niet, dat onze Nederlandsche vrouwen van den beschaafden stand gewoonlijk in het Fransch, b. v. de Mythologie enz. beoefenen, dikwijls reeds vóór zij hare belijdenis hebben afgelegd? Geloof mij, zij zullen den draak steken met uwe *verzwakte paleisen* (het Fransche *palais*) voor *verwende verhemelten!* Dit bokje is een waardige pendant van hetgeen wij onlangs in eene uit het Hoogduitsch vertaalde reisbeschrijving vonden, dat namelijk PARACELSUS een' beker *uit eenen kwaden zin* in fijn zilver had veranderd. Het oorspronkelijke had, *aus schlechtem Zinn, uit gemeen tin!*

Zoo als het boekje daar ligt, bevat het bruikbaar koren onder veel kaf; maar wij wenschen, dat deszelfs uitgave geen bevoegd wijsgeer of geneeskundige zal afschrikken, om een beter werk te leveren over hetzelfde gewigtige onderwerp.

Aumerle, of Engeland onder Karel II. Naar het Engelsch. III Deelen. Te Amsterdam, bij P. N. van Kampen. 1845. *In gr.* 8*vo.* 1019 *bl. f* 9-40.

Men heeft bij het uitgeven van dezen roman ons, Recensenten, het werk uit de hand pogen te nemen, en op een gekleurd papiertje eene beoordeeling van dit boek uit het Engelsche *Athenaeum*, daar genoemd den besten en onpartijdigsten regter welligt over dergelijke literarische voortbrengselen, laten bijdrukken. Tegen dien lof zou Rec. nog al wat in te brengen bebben; uit eigene opmerking bleek hem dikwijls, dat het *Athenaeum* alles behalve een' onpartijdigen regter was, en den in *Engeland* zoo algemeenen partijgeest ook op zijne manier zeer dikwijls huldigt. Wij willen onzen lezers het oordeel des Engelschen kunstregters niet onthouden, en zullen daarop het onze laten volgen. »Schoon hier en daar," zegt het *Athenaeum* over den *Aumerle* of *Whitefriars*, gelijk het boek in het Engelsch heet, »schoon hier en daar in de voorstelling minder helder uit»eengezet, en nu en dan overladen met voorvallen, is »*Whitefriars* een vrij wat stouter en treffender roman, »dan *Arabella Stuart*. Het is beter werk, dan van AINS-

»WORTH, en, schoon in zijnen trant, rijker in karakter-»schildering, voornamelijk in de gesprekken. Zoo het dus »van AINSWORTH is, heeft deze zijnen besten roman ano-»niem uitgegeven. Het valt buiten onze perken, hier eene »uiteenzetting van den inhoud te geven..... Zeker is het »een der beste romans uit het genre, waartoe hij behoort, »en wij zijn er misschien te meer mede ingenomen, omdat »wij er kennis mede hebben gemaakt, te gelijk met den »flaauwen historischen roman van Mr. JAMES." — Geen oordeel kon, dunkt ons, onjuister zijn, dan dit. Het eenige ware is, dat de *Aumerle* in den trant is van AINSWORTH; maar het is enkel de doorgaande vijandigheid van het *Athenaeum* tegen dezen schrijver, die hier heeft kunnen doen zeggen, dat het beter werk was, dan dat van dezen. Juist datgene, wat Rec. als de grootste gebreken in de romans van AINSWORTH beschouwt, is hier nog op eene veel sterkere wijze overdreven. De drukte en woeligheid des verhaals, het opeenstapelen van voorvallen, dat zeker gemakkelijker valt dan het uitwerken der situatiën, is hier met eene overdrijving geschied, die niet alleen voor den lezer vermoeijende is, maar het hem schier onmogelijk maakt, om den draad des verhaals vast te houden, of zich eenig duidelijk plan van het geheel te vormen. De tooneelen van wreedheid en woestheid, die ook AINSWORTH niet ontziet, zijn hier vooral in niet mindere hoedanigheid te vinden. Naar ons inzien staat de *Aumerle* beneden den arbeid van zijnen hier genoemden mededinger, ofschoon ongetwijfeld in dien genre geschreven. Levendigheid van verhaaltrant en talent zullen wij den Schrijver niet ontzeggen, en wij gelooven, dat bij, zoo hij wat tot bedaren komt, zelfs zeer goede romans zal kunnen schrijven; maar met eenige moeite hebben wij de lectuur van dezen ten einde gebragt. Niet deze soort van romanlectuur wenschen wij te zien toenemen. Het is alsof het boek in der haast is geschreven, zonder dat de Schrijver zich den tijd gunde, om op zijn gemak de zaken uit te werken; het eene verdringt het andere, tot dat men het einde heeft bereikt, en moede van gevangenneemingen, ontvluchtingen, gevechten, zamenzweringen, gruwelen en boosheden het boek toeslaat. Is dit, gelijk de *Engelschman* zegt, wat wij echter niet gelooven, een der beste romans uit het genre, dan zijn wij van het genre zelf verzadigd.

Latréaumont. Naar het Fransch van EUGÈNE SUE. *II Deelen. Te 's Gravenhage, bij* K. Fuhri. 1845. *In* 12*mo.* 576 *bl. f* 3-60.

Wij hebben in deze aankondiging minder met den inhoud — ofschoon een nieuwe roman van den meestgelezene aller schrijvers van den tegenwoordigen tijd ook niet meer dan eene korte aanmelding zou behoeven — dan met den vorm van het boek te doen. Deze vindt zijne aanleiding in de algemeene klagt over de duurte der Hollandsche boeken, en bepaaldelijk der romans. Die klagt is gegrond. Wanneer men den prijs, niet eens der nadrukken, maar van de oorspronkelijke uitgaven, buitenslands vergelijkt met dien van gelijksoortige werken, in onze taal en ons land uitgegeven, dan bemerkt men bijna de helft verschil. Dat onze boeken duurder *moeten* zijn, volgt nu wel uit de algemeene bekendheid van vreemde, bijzonder Fransche, Duitsche en Engelsche talen en de algemeene zucht voor vreemde letterkunde hier te lande, en de beperktheid van den kring, in welken het debiet besloten is; maar het is ook een gevolg van ruimen druk in groot octavo-formaat, met gegraveerde of althans (en dit laatste doorgaans zeer slecht) gelithographieerde titels en vignetten. De Heer FUHRI heeft, ten gevolge daarvan, eene proeve genomen, in hoe verre een goedkoope prijs en klein formaat door aanzienlijker debiet mogt opgewogen worden. Een der drie romans, met welke deze onderneming begonnen is, is die, welken wij aankondigen. De uitvoering is zeer net; het papier helder en fijn, goed van zwaarte, zoodat de druk der eene bladzijde niet op de andere doorschijnt; een gebrek anders, waarvan het ragdunne papier, vooral van Fransche goedkoope drukken, eene hinderlijke oorzaak is. De letter is zeer zuiver en klaar; deze kon des noods nog wel kleiner genomen en daardoor nog meer op eene bladzijde gezet zijn, want b. v. de *Aurora* bij denzelfden Uitgever leest men met gemak, en die letter is nog vrij wat kleiner. Daar nu, gelijk ons uit telling en vergelijking van enkele bladzijden gebleken is, op eene bladzijde ongeveer evenveel, althans niet minder staat, dan van een gewoon groot octavo-formaat, en een

roman van 576 bladzijden in tweelen Deelen ongeveer *f* 5 - 80 zou kosten, waarvoor men dan volstrekt geen netter druk, maar misschien een doodmager steendrukje vooruit zou hebben, zoo blijkt het zeer aanzienlijke prijsverschil van 100 op ruim 60, eene vermindering van 40 p. c. Wij wenschen den Heere FUHRI den besten uitslag op deze zijne onderneming. Hij belooft in dezen vorm eene »uitgezochte lectuur," en bepaaldelijk eenen bundel verhalen van Mejufvrouw TOUSSAINT. Het is zeer verstandig, dat hij niet, gelijk men vroeger wel eens gedaan heeft, en nog met eene andere onderneming van gelijke soort doet, eenen algemeenen titel gekozen heeft. Daardoor *schijnt* een op zichzelf volledig werk een onvolledig gedeelte van een grooter, en dit schrikt wel eens af. Wij hopen, dat deze aankondiging medewerke tot gunstige bekendwording dezer onderneming en aanprijzing der nette boekjes, van welke alleen de *Latréaumont* ons onder de oogen is gekomen. Intusschen willen wij niet geacht worden zóó groote voorstanders te zijn van romanlectuur in het algemeen, dat wij niet nog veel hartelijker de toepassing van deze beterkoope wijze van uitgeven op lectuur van meer gewigt en degelijker gehalte zouden wenschen.

Wat den roman zelven aangaat: men kent SUE's levendigen verhaaltrant. De geschiedenis is gegrond op zekere mislukte zamenzwering, om in *Normandije* een republikeinsch bestuur op te rigten met hulp eener Hollandsche vloot en bijstand uit de *Spaansche Nederlanden* onder LODEWIJK XIV in 1674. Het afschuwelijk karakter van dezen zedeloozen en wraakgierigen Koning, wien de onbeschaamdste vleijerij nog wel *den Groote* heeft durven noemen, wordt hier naar waarheid ten toon gesteld. De terdoodbrenging van het hoofd van den opstand ROHAN en zijne medepligtigen, waaronder een' Hollandschen schoolmeester VAN DEN ENDE, die in dezen roman nog al eene aanmerkelijke rol speelt, is dan ook *historisch*; maar SUE heeft zijn verhaal aldus ingerigt, dat men deze doodstraf diep verfoeit, en daardoor het karakter des Konings afschuwelijker vindt, dan noodig ware. Men kan ook den Drommel al te zwart schilderen. De ontknooping bevredigt dus den lezer in geenen deele, en, gelijk dit een offer is aan eenen hedendaagschen wansmaak, zoo worden zelfs de ijselijkheden der pijnbank niet kwijtgescholden. Op kleinigheden zullen wij nu geene aanmerking maken; alleen vonden wij de vergissing, om iemand, die in 1598 geboren was, eenen tijdgenoot van ERASMUS te noemen, wat heel erg.

BOEKBESCHOUWING.

Het Leven van JESUS, *door Dr.* J. J. VAN OOSTERZEE, *Predikant te Rotterdam. Isten Deels 1ste Stuk. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1846. *In gr.* 8*vo.* *f* 2-50.

Wij hebben voor ons het begin van een hoogstbelangrijk werk, waarmede onze theologische literatuur wordt verrijkt door een' nog jeugdigen man, wiens naam al spoedig eene groote vermaardheid in de vaderlandsche kerk en onder de beoefenaars der godgeleerdheid verkreeg; — door een' man, die, met uitnemende gaven van verstand en hart toegerust, reeds in menigerlei opzigt heeft getoond, hoe hij met heiligen ijver zijne buitengewone vermogens, door naauwgezette en vlijtige studie aangekweekt, aan de opbouwing van het Godsrijk op aarde wil dienstbaar maken. — Zoo iemand, *hem* achten wij bevoegd tot de veelomvattende taak, die hij onder opzien tot God, en door liefde tot den Verlosser en tevens door belangstelling in de godgeleerde wetenschap gedreven, heeft opgevat, *het leven van* JEZUS *te beschrijven.* — Wij ontveinzen het niet, dat wij met hooggespannen verwachting het eerste stuk in handen namen; en even opregt betuigen wij, dat onze verwachting niet is teleurgesteld. Het bevat alleen *de Inleiding*, waarin VAN OOSTERZEE de gewigtigste vragen van onzen tijd bespreekt, voor zoo verre die kunnen geacht worden bij eene wetenschappelijke levensbeschrijving van JEZUS in aanmerking te moeten komen. Het is dus billijk, dat men de hier behandelde zaken beoordeele overeenkomstig het doel van den Schrijver, die geene volledige ontwikkeling van de voorhandene stof wilde geven, maar zich slechts den weg zocht te banen tot de grondige beschouwing van zijn verheven onderwerp.

De inleiding wordt verdeeld in vier hoofdstukken. I.

Aard en karakter. II. *Bronnen.* III. *Geschiedenis.* IV. *Beginselen der levensbeschrijving van* JEZUS. — Wij hebben ons voorgesteld van dit een en ander verslag te geven, met tusschenvlechting van enkele opmerkingen en bedenkingen.

In Hoofdstuk I wordt ons ontvouwd *de aard en het karakter der levensbeschrijving van* JEZUS. — In fiksche trekken schetst ons VAN OOSTERZEE, § 1, het *begrip der zaak.* — Wat hij leveren wil is eene *Christelijk-wetenschappelijke levensbeschrijving van* JEZUS *naar de behoefte onzer dagen.* — Zijne taak is ondersoheiden van hetgeen men in den laatsten tijd genoemd heeft: *kritiek der Evangelische geschiedenis;* evenzeer van eene bloot *eclectische, apologetische* of *practische* voorstelling der levensbijzonderheden van JEZUS.

»Het doel, hetwelk ons onderzoek zich dus voorstelt, »is, langs eenen zekeren weg tot eene levendige, heldere, »Christelijke aanschouwing van het groot en goddelijk ge»heel der verschijning van den historischen CHRISTUS »op te klimmen, en Zijn verheven beeld, zoo als het in »de geschiedenis voor ons staat, getrouwelijk te schetsen."

Blijkt het hier duidelijk, hoe de Schrijver helder inziet, wat hij wil: in § 2 toont hij innig doordrongen te zijn van de *hooge belangrijkheid der zaak.* Reeds voor *den mensch,* in het algemeen beschouwd, heeft de geschiedenis van JEZUS' leven eene eigendommelijke waarde. Schoon uitgedrukt is, wat VAN OOSTERZEE zegt: »De menschheid »vereeuwigt hare Koningen. En Hem alleen zal zij de »kroon harer hulde weigeren, die zich een' Koning noem»de, niet van deze wereld? De menschheid vereert hare »helden. En geheel zonder waarde zou haar de geschie»denis van een' held zijn, die levenslang streed tegen het »rijk der dwaling en der ongeregtigheid? De menschheid »herdenkt met blozen zelfs de gruwelen, in hare gedenk»rollen opgeteekend. En zij zou het oog afwenden van de »grootste weldaad, voor duizenden die gelooven in de ver»schijning van CHRISTUS bereid?"

Dit kan tevens tot eene proeve strekken, hoe dit echt

wetenschappelijk werk zich èn door den stijl, waarin het geschreven is, aanbeveelt, èn hoe wij ook hier in den theoloog den welsprekenden redenaar wedervinden, die de kunst verstaat, om in de harten der menschen ingang te doen vinden, wat hij hun uit den schat zijner grondige geleerdheid mededeelt.

Nog hoogere waarde verkrijgt de nadere kennis der levensgeschiedenis des Heeren voor degenen, die den naam van *Christenen* dragen. In die geschiedenis is eene onuitputtelijke bron onzer Christelijke *kennis*, aangaande het wezen Gods, de leidingen der Voorzienigheid, de heerlijkheid der verlossing in CHRISTUS. De opzettelijke beschouwing van JEZUS' leven werkt ook weldadig op des Christens *geloof*. — Daaraan geeft zij *helderheid*, *vasthèid*, *vruchtbaarheid*. Ook voor het Christelijke *leven* kan zij niet ongezegend blijven.

Doch het is vooral voor den Christelijken *godgeleerde*, tot wat kerkgenootschap hij ook behoore, dat eene grondige kennis van JEZUS' leven hoogst belangrijk is te achten. Reeds voor zijne eigene aanvankelijke of voortgezette vorming is zulk eene wetenschappelijke en toch geloovige opvatting van het leven van JEZUS onontbeerlijk, voor de vorming zoowel van zijn geest als van zijn hart. — Louter wetenschappelijke critiek der Evangelische geschiedenis is voor hem evenzeer onvoldoende als louter geloovige, maar overigens oncritische opvatting. Eerst in de vereeniging van wetenschap en geloof, waar het des Christendoms middelpunt geldt, vindt de ware godgeleerde zijne kracht.

Nog te meer is zulk eene wetenschappelijk-geloovige kennis van CHRISTUS hem noodig om het naauwe verband, waarin zulk eene levensgeschiedenis des Heeren staat met al de verschillende vakken van onderzoek op het wijd uitgestrekt gebied der theologie. Zij is de bron, waaruit Christelijke geschiedenis, Dogmatiek en Moraal nog gedurig nieuw leven ontvangen. De historie der kerk wordt een ligchaam zonder hoofd, de Dogmatiek een nietig spel van afgetrokken begrippen, de Moraal een dor geraamte van pligtleer, wanneer *het leven van* JEZUS uit den gewijden

kring der theologische wetenschappen wordt gebannen. Die vakken, welke wij gewoonlijk tot de exegetische godgeleerdheid brengen, zijn te beschouwen als hulpwetenschappen voor de onze. (Het komt Referent voor, dat de geleerde Schrijver deze veelomvattende onderdeelen der theologie hier te uitsluitend van zijn standpunt en daardoor uit een te bekrompen oogpunt beschouwt). Eindelijk merkt VAN OOSTERZEE nog op, dat de Christelijk-wetenschappelijke beschouwing van JEZUS' verschijning op aarde bevorderlijk kan worden aan den eindelijken opbouw eener *echt-Christelijke wijsbegeerte.*

Het was goed gezien, dat VAN OOSTERZEE zich zelven en zijne lezers eerst bij de hooge belangrijkheid der zaak bepaalde, eer hij ons, in § 3, op *hare moeijelijkheid* wijst. In geleidelijken voortgang ontwikkelt hij *de moeijelijkheden, die er zijn verbonden aan iedere biografie, aan eene biografie van* JEZUS, (waarbij hij let op den aard der zaak en op de gesteldheid der bronnen), eindelijk *aan eene levensbeschrijving van* JEZUS *in onze dagen.* Door eenige volgelingen van HEGEL is een onverzoenlijke strijd tusschen geloof en wetenschap aangekondigd, als het laatste woord eener wijsbegeerte, die zich op absolute kennis verheft. De theologie van hare zijde is daardoor, en door andere verschijnselen op het grondgebied eener valschelijk genaamde wijsbegeerte, achterdochtig geworden tegen *elke* critische beschouwing van haren heiligsten eigendom.

Bovendien, de critiek der Evangelische geschiedenis heeft eene rigting tot het *inwendige* genomen, waardoor haar objectief *historisch* karakter aanmerkelijk heeft geleden. Losser dan ooit schijnt de grondslag geworden te zijn, waarop het gebouw moet rusten.

De Schrijver onderzoekt nu, § 4, [naar] de *mogelijkheid* eener wetenschappelijke bearbeiding van JEZUS' leven. Tot eene *volledige* kennis van den historischen CHRISTUS op te klimmen, acht hij onmogelijk. Maar hij beweert de mogelijkheid eener zoodanige levensbeschrijving van JEZUS, die zich *streng* aansluit aan de vooraf getoetste oorkonden zijner geschiedenis, de daarin verspreide be-

rigten tot een *zooveel mogelijk* (*) gesloten en aanschouwelijk geheel vereenigt, en *in de hoofdzaak* dezelfde voorstelling van zijn goddelijk beeld in onze ziel te voorschijn brengt, die blijkens deze oorkonden in den geest zijner eerste getuigen leefde.

Het leven van JEZUS was toch een *rein menschelijk* leven. »Onze blik, door de zonde bezoedeld, moge dien »Reine en Heilige nooit geheel kunnen doorgronden, ge»heel vreemd kan zijne verhevene persoonlijkheid ons nog »veel minder blijven. Aan den hemel moge hij de hand »reiken; Hij is tevens aan de aarde innig vermaagschapt. »Zijne geschiedenis behoort aan de geschiedenis der mensch»heid. Zijn leven te beschrijven kan geene onuitvoerlijke »taak zijn." — En wat de gesteldheid der bronnen betreft, de beoordeeling dier bronnen wordt gemakkelijker, naar mate men ze meer met eenen zuiver historischen, niet door willekeurige vooronderstellingen geleiden blik beschouwt. Naast iedere bedenking op de bronnen van JEZUS' geschiedenis kan eene lofspraak op die oorkonden staan. Onze tijd heeft dan ook meer dan ééne lofwaardige poging, om het groot en goddelijk geheel van JEZUS' leven te beschrijven, zien aanwenden en aanvankelijk gelukkig slagen.

Eindelijk komt nog, in § 5, *de tijdigheid* eener wetenschappelijke levensbeschrijving des Heeren ter sprake. Moest men haar niet liever uitstellen, tot de strijd tusschen geloof en wetenschap geëindigd, en de moeijelijkste vraagstukken der critiek van de Evangelische verhalen bevredigend opgelost waren? Oppervlakkig beschouwd, zou dit zeker wenschelijk zijn. Maar ook eene voorstelling van JEZUS' leven, die zich ontwikkelt te midden van de dagen des strijds, kan de bouwstoffen helpen aandragen tot de voltooijing van den tempel der nieuwere theologie. En door den strijd tusschen geloof en ongeloof zijn er aanvankelijk

(*) Dit *zooveel mogelijk* is hier ongepast. De Schrijver beweert alzoo de *mogelijkheid* eener zaak *voor zoo veel die mogelijk is.*

gevolgen tot stand gebragt, die grond geven aan het gevoelen des Schrijvers, dat zijne onderneming regt tijdig is te noemen. Zoowel de *natuurlijke* als de *mythische* verklaring der Evangelische geschiedenis schijnen thans ten val te neigen. — »Op de puinhoopen soowel van het in»eengezonken rationalistisch stelsel als van het mythisch »luchtkasteel verheft zich het verjongd geloof, maar in »schooneren, meer veredelden vorm voor ons oog, en »leidt ons de heilige gewelven binnen van den ontwijden, »maar aanvankelijk gezuiverden Tempel der Christelijke »waarheid."

Zelfs de verkeerde rigtingen van den tijdgeest, die de opmerkzame beschouwer betreurt, kunnen de tijdigheid eener grondige beschouwing van de verhevenste aller geschiedenissen doen zien. Ook de wijsbegeerte, ook de geniën-dienst, ook de aesthetiek onzer dagen kunnen wegbereiders voor CHRISTUS zijn, en zullen dienen om zijn heerlijk beeld niet slechts met verhoogden glans te omgeven, maar ook inniger te doen opnemen in het ontvangbaar gemoed. Bovendien, een verhoogd gevoel van godsdienstige behoefte is in onze dagen ontwaakt en kan alleen bevrediging vinden in het geloof aan den historischen CHRISTUS. En de critiek der bronnen van JEZUS' leven heeft eene rigting genomen, die hare bearbeiding tot het voorgestelde doel onmogelijk voor ontijdig kan doen houden. Later, wanneer de scheiding tusschen duisternis en licht verder is voortgegaan, zou welligt de Christelijk-wetenschappelijke beschouwing van JEZUS' leven gemakkelijker vallen, ontijdig is zij daarom thans niet.

Wij verheugen ons, dat VAN OOSTERZEE tot dit resultaat is gekomen en zich door geene bedenkingen heeft laten weêrhouden, om de handen aan het werk te slaan. Zijn eigen arbeid moge het sprekendst bewijs voor deszelfs tijdigheid zijn, en het worde door zijne ervaring bevestigd, dat warme liefde voor het verheven onderwerp de bezwaren, aan de gelukkige volbrenging zijner onderneming verbonden, grootendeels overwinnen kan.

Het IIde Hoofdstuk heeft tot opschrift: *Bronnen der levensbeschrijving van* JEZUS. Het bevat in een kort bestek zulk een' rijkdom van zaken, dat wij verlegen staan, hoe wij, zonder al te uitvoerig te worden, een eenigzins volledig verslag van den belangrijken inhoud geven zullen. Wij vinden hier de merkwaardigste verschijnselen op het grondgebied der critiek van de Evangelische geschiedenis vermeld, en de nieuwste resultaten van anderer onderzoek op dit wijduitgestrekte veld zelfstandig door VAN OOSTERZEE beoordeeld. Iedere bladzijde is eene proeve zijner belezenheid; terwijl hij tevens menige bijdrage levert, om ten aanzien van sommige betwiste punten tot meerdere zekerheid te geraken, en treffende wenken geeft omtrent hetgeen nog nader onderzoek vereischt. Wij willen beproeven, om zoo beknopt mogelijk mede te deelen, wat men in dit hoofdstuk vinden kan.

Door *bronnen* verstaat de Schrijver, »alle geschiedkundige berigten aangaande den persoon, de leer en de daden des Verlossers." Hij onderscheidt bronnen van den *eersten* en van den *tweeden* rang. Tot de eerste brengt hij de vier canonische Evangeliën: tot de andere de zijdelingsche of regtstreeksche berigten, elders voorkomende, hetzij *Christelijke* (de overige schriften des N. T., de Apostolische vaders, de apocryfe Evangeliën, de mondelinge overlevering) (*) hetzij *niet-Christelijke* (van Joden, Heidenen en Mahommedanen.)

Afdeeling I. *Bronnen van den eersten rang.* Na in § 6 *de noodzakelijkheid*, de *grenzen* en *het standpunt van dit onderzoek* aangewezen en na in § 7 de vraag beantwoord te hebben: *waarom* JEZUS *zelf geene schriftelijke gedenkstukken aangaande zijn leven en werken heeft nagelaten?* — (De brief aan ABGARUS is buiten twijfel on-

(*) Wij begrijpen niet, hoe de *mondelinge overlevering* hier afzonderlijk als bron genoemd kan worden; — te meer, daar onze Schrijver haar niet afzonderlijk behandeld heeft; wij kennen immers ook geene overlevering, dan voor zoo verre die ons in de Schriften des N. Testaments of der oudste Christelijke Schrijvers is bewaard gebleven?

echt.) — komt hij, § 8, tot *de algemeene beschouwing der vier Evangeliën, als bronnen voor het leven van* JEZUS. Twee vragen worden beantwoord: *met welk regt wij dit viertal, te zamen vereenigd, als hoofdbron beschouwen?* en *van welken aard de kennis is, die zij ons aangaande de levensgeschiedenis van* JEZUS *mededeelen?*

Ter oplossing der eerste vraag wordt aangewezen, dat de Christelijke kerk, van de oudste tijden af aan, dit viertal ten naauwste heeft verbonden, en ten sterkste onderscheiden van alle andere Evangeliën, aan welke sommigen eenig gezag trachten toe te kennen.

Ter beantwoording der tweede vraag vestigt VAN OOSTERZEE allereerst onze aandacht op *de groote onderlinge overeenkomst* der vier Evangeliën, zoowel inhoud als vorm, maar ook ten andere op het niet minder groot *verschil*, dat zij vertoonen in de rangschikking der gebeurtenissen niet alleen, maar ook in de wijze, waarop zij die gebeurtenissen zelve verhalen. De vier hoofdbronnen worden bovendien in twee soorten gescheiden; er is groot verschil tusschen de synoptische en de Joanneïsche voorstelling van JEZUS leven.

»Vragen wij dan, hoedanig eene kennis van CHRISTUS »wij uit deze bronnen verwachten mogen, wij antwoor»den; — eene niet volledige, maar toch veelzijdige kennis; — »eene voorstelling, die in bijzonderheden soms onzeker, »maar over het geheel zeer aanschouwelijk kan zijn: »eene opvatting niet afgetrokken en dor, maar vruchtbaar »voor gemoed en leven, en juist geschikt, om onze be»hoeften als menschen en zondaren te bevredigen." — Nog doet VAN OOSTERZEE opmerken, hoe groot de kracht is, die ons geloof aan de zekerheid der geschiedenis uit het *viervoudige* van deze hunne getuigenis bekomt.

VAN OOSTERZEE beschouwt vervolgens de Evangeliën ieder afzonderlijk: eerst, § 9 (bl. 45—69), *het Evangelie van* MATTHEUS, waaromtrent wij de navolgende resultaten van onderzoek vinden opgegeven: MATTHEUS is dezelfde als LEVI. — Hij heeft zijn Evangelie in het Hebreeuwsch (Arameesch) geschreven. *Vertaling* schijnt het

Grieksch Evangelie in geen geval, — het maakt den indruk van een *oorspronkelijk* opstel. De Grieksche MATTHEUS is *spoedig* na den Hebreeuwschen, als genoegzaam *getrouwe* overarbeiding daarvan, in het licht verschenen. Het Evangelie van MATTHEUS vertoont alle *inwendige* blijken van echtheid: — (hierbij wordt op eenige bedenkingen der nieuwste critiek geantwoord.) Het oorspronkelijke Hebreeuwsch, of liever Arameesch Evangelie is geschreven *ten behoeve der Christenen uit de Joden, en wel nog eenige jaren voor* Jerusalems *verwoesting.* — De *eigenaardigheid* van MATTHEUS Evangelie is zeer sterk en in het oog loopende. — Eigenaardig is het *standpunt*, dat hier wordt gekozen, — het is dat van een' Christen uit de Joden, die aan het Evangelie geen' hoogeren lof weet toe te kennen, dan dat het voortzetting, vervulling, volmaking is der aloude openbaringen Gods, door MOZES en de Profheten gegeven; eigenaardig is de *geest*, die ons hier tegenademt, 't is de geest van diepen *ootmoed*, bij eene *hoogwedelijke* rigting, en vooral van *echt Israëlitische onbekrompenheid;* eigenaardig is *de vorm* van dit Evangelie; de tijdorde heeft vaak voor de zaakorde moeten wijken; er is bij MATTHEUS eene groote zucht tot zamenvatting blijkbaar, die zelfs zoo ver gaat, dat hier of daar eene min juiste opgave bij hem plaats heeft, als hij tweetallen en meervouden opneemt in zijn berigt, waar de andere Evangeliën slechts het enkelvoudige getal vermelden; ook in de opgave der *zaken*, die alleen bij MATTHEUS voorkomen, is zijne eigen eigenaardigheid te bespeuren. — Wij vinden bij MATTHEUS geen uitsluitend historisch, maar tevens *een dogmatisch* doel: het bewijs, dat JEZUS de ware Messias is. De *geloofwaardigheid* van MATTHEUS' Evangelie moet *in het algemeen* als ontwijfelbaar worden beschouwd.

Vraagt men, of de verkregene resultaten van VAN OOSTERZEE ons volkomen bevredigen, wij moeten een ontkennend antwoord geven. Volgens zijne beschouwingswijze rust ons geloof aan de echtheid van MATTHEUS' Evangelie op een' lossen en wankelenden grond; ja het geschrift, dat

onder dien naam in onze Canon aanwezig is, wordt te onregte aan MATTHEUS toegeschreven; immers 't is niet van hem zelven afkomstig, 't is zelfs geene *vertaling*, maar eene Grieksche *bearbeiding* van hetgeen de Apostel in het Hebreeuwsch heeft opgesteld; dat zij het oorspronkelijke getrouwelijk wedergeeft, is niets meer dan eene hypothese, waaraan men op zijn hoogst waarschijnlijkheid kan geven; want door wien en wanneer die taak werd vervuld, is onbekend. Wij willen niet verbergen, dat het gezag van MATTHEUS' Evangelie in onze schatting aanmerkelijk zou dalen, indien wij in de beschouwingswijze des geleerden Schrijvers deelen moesten. Doch wij hebben slechts te vragen, wat is geschiedkundige waarheid? En wij kunnen dit te geruster, omdat ons geloof in CHRISTUS als onzen Verlosser niet enkel, zelfs niet voornamelijk op het gezag van het eerste Evangelie steunt. Al zagen wij dit wegzinken onder onze voeten, ons geloof stond even vast. Wij vragen dan, wat VAN OOSTERZEE stelt, is dat voldingend bewezen? Wij betwijfelen zulks. Het gevoelen, dat MATTHEUS zijn Evangelie in het Hebreeuwsch zou geschreven hebben, grondt zich hoofdzakelijk op de getuigenis van PAPIAS. Niemand heeft het onder de oogen gehad; zelfs, voor zoo ver wij weten, PAPIAS niet. Is dan zijne getuigenis zoo alles afdoende, dat wij daarop alleen zulk eene gewigtige zaak kunnen aannemen? Wij vragen met HUG: van waar heeft PAPIAS dat berigt ontleend? Maar bovendien: in welk verband komt het bij hem voor? Dat μεν οὖν geeft duidelijk te kennen, dat het in betrekking staat met den voorgaanden of volgenden zin. Wij zijn tot ons leedwezen niet in de gelegenheid, om het geschrift van EUSEBIUS zelven te raadplegen en te onderzoeken, of HUG zijne woorden volledig heeft opgegeven, als hij uit H. E. III. c. 39, alleen dit aanhaalt: περὶ δὲ ματθαίου τοῦτα εἴρηται. ματθαῖος μεν οὖν ἐν ἑβραΐδι διαλεκτῳ τα λογια συνεγραψατο. Wie ziet niet terstond, hoeveel onbepaalds er in die verklaring ligt. Wat zijn τα λογια? VAN OOSTERZEE en anderen voegen er bij, του κυριου. Is die bijvoeging niet willekeurig? Geeft PAPIAS ook ergens te kennen,

dat juist een Evangelie van MATTHEUS eene vertaling of liever Grieksche bearbeiding van die door hem genoemde Λογια is? Wij houden het er dus voor, dat de zaak nog nader onderzocht moet worden, eer men als eene voldingend bewezene waarheid kan verkondigen, dat MATTHEUS zijn Evangelie oorspronkelijk in het Hebreeuwsch heeft geschreven. Het blijft dan toch hoogst bevreemdend, hoe het mogelijk was, dat het geschrift eens Apostels, zoo spoedig en zonder eenig spoor na te laten, verloren ging. Het verhaal aangaande zekeren PANTAENUS schijnt zulk een los berigt, dat daaraan niet veel gewigt is te hechten. Bovendien maakt het Evangelie van MATTHEUS, dat wij in het Grieksch bezitten, volgens VAN OOSTERZEE zelven, den indruk van een *oorspronkelijk* opstel. En is het niet van dien Apostel, maar van een' onbekenden schrijver afkomstig, hoe is men er dan toe gekomen, om het reeds in de tweede eeuw algemeen aan MATTHEUS toe te kennen? Wij herhalen, dat het moeijelijk pleit ons voorkomt nog niet geheel beslist te zijn.

(*Het vervolg hierna.*)

Het Idée der Godmenschelijkheid des Christendoms, de sleutel tot verklaring der gewigtigste vraagstukken der nieuwere Godgeleerdheid; door Dr. AUGUST EBRARD. *Uit het Hoogduitsch. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1845. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl. f* :-50.

De ongenoemde Schrijver van »Wereldvergoding of het »Pantheïsme dezer dagen" heeft deze Inwijdingsrede van den Hoogl. EBRARD vertaald, en als *bijlage* tot zijn geschrift in het licht gezonden. Wij stemmen hem gaarne toe, dat zij merkwaardig genoeg is, om algemeen bekend te worden onder de mannen der wetenschap. Nadat het begrip van het *Godmenschelijke des Christendoms* in 't gemeen bepaald is, wordt er, in verband daarmede, velerlei goeds en belangrijks gezegd over de *persoonlijkheid* Gods,

over de *eeuwige goddelijke wet*, over de *zonde* en hare verhouding tot het goddelijk wereldbestuur, over de *verlossing* door voldoening en verzoening, over den *persoon* des Verlossers, over de waarde van de *Schriften des O. Testaments*, over de *ingeving der H. Schriften* en over derzelver *gezag* voor de kerk. Het spreekt echter van zelf, dat deze onderwerpen meer aangeroerd, dan behandeld zijn. En allerminst mogen wij ontveinzen, dat de redevoering zelve zoo wijsgeerig en afgetrokken en zoo geheel in de speculatief-theologische terminologie onzer naburen voorgedragen is, dat het soms uiterst moeijelijk valt, om de meening wèl te verstaan. Ook twijfelen wij, of de keuze der woorden in de vertaling wel overal even gelukkig is geweest. En vreemd komt het ons voor, in weerwil van hetgeen in de *voorrede* daaromtrent wordt aangemerkt, dat een zoo hoog wetenschappelijk opstel als bijlage is toegevoegd aan een geschrift, als de »Wereldvergoding," hetwelk, zoowel wat den vorm als den inhoud betreft, voornamelijk voor beschaafde en niet ongeoefende leden der gemeente bestemd is.

Maar genoeg reeds, om de aandacht onzer wetenschappelijke theologen op deze bijlage te vestigen.

Leerrede over Jeremia VI: 8ª *naar aanleiding van den mislukten Aardappeloogst, uitgesproken te Groningen*, 28 *Sept.* 1845, *door* C. H. VAN HERWERDEN, C. H. ZOON, *Theol. Doct. en Predikant aldaar. Uitgegeven ten voordeele van behoeftigen. Te Groningen, bij* M. Smit. 1845. *In gr.* 8*vo.* 26 *bl.* *f* :-30.

Leerrede over de vergenoegdheid met het bescheiden deel, naar 1 *Tim. VI:* 8; *gehouden te Deventer, op den Overijsselschen Dankdag voor het Gewas*, 5 *Nov.* 1845, *door* J. J. ANSPACH, *Theol. Doct. en Predikant aldaar. Op verzoek uitgegeven, om in de buitengewone behoefte der Armen gedurende den winter te helpen voorzien.*

Te Deventer, bij J. P. Brinkgreve. 1845. *In gr.* 8*vo.* 24 *bl.* *f* :-40.

Beide deze toespraken ter godsdienstige besturing en vertroosting, naar aanleiding van de ramp, door het mislukken van den aardappeloogst ten vorige jare veroorzaakt, verdienen niet alleen lof wegens het stoffelijke voordeel der uitgave, maar ook en vooral omdat het woorden zijn van Evangelische waarheid en wijsheid, die ook nu nog wel mogen gehoord en behartigd worden.

De Eerw. VAN HERWERDEN wekt zijne hoorders op, om GOD als dengene, die tuchtigt, te erkennen, om op dat *tuchtigen zelf* acht te geven; om *zich* te *laten tuchtigen;* en om dit te doen, *opdat zijne ziel niet van ons afgetrokken worde.* Dat hier, in tegenstelling met hetgeen op ouderwetschen trant over dit onderwerp gezegd werd en wordt, alles eenen geest des Evangelies ademt, zullen wij niet behoeven te zeggen; maar dat *zij* deze leerrede lezen, welke bevooroordeeld genoeg zijn, om te verkondigen, dat men te *Groningen* niets van eenen God, *die tuchtigt*, weten will

De *Deventer*-Leeraar stelt met de bepaling van den zin der vermaning in zijnen tekst de gronden voor, waarop zij gebouwd is, bestaande in de waarde en het onverdiende van hetgeen PAULUS voedsel en deksel noemt, in het alligt schadelijke van meer, en het gebruik van alle uitwendige geluksgoederen, dat alleen tot dit leven beperkt is. Deze ontwikkeling leidt tot opwekking, om Gode dankbaar te zijn voor het ontvangene, stil te berusten in het onthoudene, en weldadig te wezen jegens hulpbehoevenden.

De welgekozene Psalm- en Gezangverzen zijn bij beide leerredenen gevoegd, hetgeen wij zeer goedkeuren. De uitvoering der eerste is veel netter, dan die der tweede leerrede.

Moed en volharding. Eene toespraak, gehouden in de derde algemeene vergadering van het Groninger Ont-

houdingsgenootschap, 19 Oct. 1845, door M. A. AMSHOFF. *Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1845. *In gr. 8vo. 16 bl. f* :-15.

De Eerw. Spreker bestrijdt in deze toespraak eenige der bedenkingen, die meermalen tegen de zoogenoemde Matigheidsgenootschappen gemaakt worden. Het stukje kan dienen, om de loffelijke bedoelingen dier vereenigingen in de hand te werken; waarom wij het met aanprijzing aankondigen.

Verhandelingen, uitgegeven door TEYLER'S *tweede Genootschap. XXIVste Stuk, bevattende een antwoord op de vraag betreffende* LIEBIG'S *theorie der plantenvoeding, door* J. MOLESCHOTT.

(*Vervolg en slot van bl.* 188.)

Het 3de Hoofdstuk handelt over de bronnen der stikstof. Hierbij toont de Schrijver vooreerst aan, dat, dewijl koolpoeder humusstoffen bevatten kan, de redenering van LIEBIG niet doorgaat, die meent dat, omdat planten in koolpoeder, met regenwater begoten, groeijen kunnen, het regenwater in de behoefte aan stikstof voorzien kan. BOUSSINGAULT'S waarneming, dat op een landgoed, op hetwelk van buiten geene stikstof aangevoerd wordt, echter de hoeveelheid stikstof in de producten vermeerdert, bewijst volgens LIEBIG, dat een groot deel der stikstof uit den dampkring afgegeven wordt. Ook de Heer MOLESCHOTT neemt dit aan, schoon hij van gevoelen schijnt, dat LIEBIG meer van genoemde waarneming maakt, dan BOUSSINGAULT heeft willen zeggen. De Schrijver toont verder aan, dat al de betoogen van LIEBIG, voor de stelling dat, (behalve door de 2de bron voor ammonia, de mest,) de ammonia in regenwater enz. bevat, alleen genoegzaam is om de stikstof aan de planten te leveren, slechts bewijzen, dat deze ammonia de geschikste en rijkste bron voor de stikstof is. Daar LIEBIG verder aanneemt, dat waterstof en stikstof in den dampkring

zich niet tot ammonia kunnen vereenigen, en dit, volgens den Schrijver, ook zeer zelden gebeurt, de ammonia in den dampkring (welker aanwezen LIEBIG daadzakelijk heeft bewezen) dus alleen van rottende stoffen afkomt en aldus geene absolute vermeerdering kan plaats grijpen, moet, zoo de waarneming van BOUSSINGAULT juist is, er nog eene andere bron van stikstof zijn. De theorie van Prof. MULDER, dat de waterstof der humusstoffen en de stikstof der lucht ammonia vormen, en er dus humus ammoniae ontstaat, kan de Schrijver niet in die uitgestrektheid, als genoemde Schrijver, aannemen. Hij zoekt dus naar eene andere bron voor die vermeerderde hoeveelheid stikstof, en vindt dezelve in het salpeterzuur, dat door electrische vonken, bij onweders, in de lucht gevormd, en zoo met den regen op den grond gespoeld wordt. Het overige van het hoofdstuk bevat eene nadere uiteenzetting en bevestiging van LIEBIG's theorie over de mest als bron van stikstof, door ontwikkeling van koolzure ammonia en van het nut van gips, enz., ter vastlegging (fixirung) van dit ammoniakzout.

In het aanhangsel tot dit hoofdstuk, wordt vooral nogmaals uitvoerig gehandeld over het salpeterzuur, als bron van stikstof. Ref. meent tegen dit hoofdstuk, bescheiden een paar aanmerkingen te moeten maken. Is de waarneming van BOUSSINGAULT, op welke alles hier aan komt, genoegzaam bewezen, daar noch LIEBIG, noch MOLESCHOTT aangeven, waar dezelve gevonden wordt en de zoo noodige statistieke bewijzen dus ontbreken. (Zie pag. 58 der verhandeling.) Doch gesteld, dat zij waar is, dan nog meent Ref., dat de waarde van het salpeterzuur, hier te hoog aangeslagen wordt; de vorming van dit ligchaam in de lucht toch grijpt bij voorkeur in tropische gewesten plaats; zal dit verschijnsel in onze landstreek dus genoegzaam de vermeerdering der stikstofhoudende voortbrengselen verklaren? Daarmede ontkent Ref. echter niet, dat dit salpeterzuur, vooral in heete gewesten, invloed kan hebben. (Vérg. over dit punt JOHNSTON, *grondbeginselen der Landb. Scheik.*, enz. pag. 28.) Voor onze gewesten zou hij echter eerder geneigd zijn, de theorie van Prof. MULDER aan te nemen, welke JOHNSTON ook

aanneemt, en waardoor tevens de noodzakelijkheid eener zoo veelvuldig herhaalde bemesting, en de invoering van buitenlandsche meststof, zoo als de guano, blijkt, iets hetgeen ook tegen BOUSSINGAULT's waarneming zou kunnen aangevoerd worden. Het aanwezig zijn van salpeterzure zouten in planten bewijst althans volstrekt niets voor zulk eene opneming van salpeterzuur, daar het toch bekend is, dat bij de ontbinding, mits de lucht vrijen toegang hebbe, salpeterzuur gevormd wordt, op die wijze het aanwezig zijn van salpeterzure zouten, in den bodem, zeer gemakkelijk verklaard wordt, en hier hetzelfde geldt, als voor de opname van andere anorganische bestanddeelen. Voorts had de vraag onderzocht moeten worden, of de plantetende dieren werkelijk hunne stikstof alleen van de plantenwereld ontleenen, iets hetgeen sommige schrijvers schijnen te betwijfelen, die dan eene assimilatie der stikstof van den dampkring aannemen. Maar hierbij komt ten slotte het volgende in aanmerking. Welke verklaring men ook aanneme, hetzij dat de stikstof der dampkringslucht als zoodanig opgenomen worde (hetgeen en LIEBIG en de Schrijver betwijfelen), hetzij dat de theorie van Prof. MULDER gelde, dan wel die, welke de Schrijver verdedigt, in elk geval wordt de lucht van stikstof beroofd. Het evenwigt tusschen de bestanddeelen van den dampkring, dat men voor de zuurstof en het koolzuur met zooveel ijver tracht te bewijzen, zou dan evenzeer verbroken worden, iets dat wel niemand gaarne zal aannemen. Welke zijn dan de bronnen voor die, voor den dampkring verlorengaande stikstof? Zou van dien kant ook eene eindelijke beperking van den plantengroei kunnen ontstaan, die men van de wederkeerige betrekking tusschen de zuurstof en het koolzuur in de dieren- en plantenwereld niet, althans niet zeer gemakkelijk, verwachten kan. Of zou eerder de ontbinding van voorwereldlijke dieren en planten eene andere bron van stikstof kunnen zijn, even als de steenkool, bij de verbranding, koolzuur levert. In het 4de Hoofdstuk wordt gehandeld over de onbewerktuigde bestanddeelen. De Schrijver toont hier, vooral steunende op de waarnemingen van DAVY

SPRENGEL en WIEGMAN aan, dat LIEBIG geene onbepaalde verwisseling der eene basis met de andere gemeend heeft; dat deze verwisseling ook maar binnen bepaalde grenzen plaats grijpt; dat wel stellig de eene plant andere anorganische bestanddeelen behoeft dan de andere; dat LIEBIG te ver gaat, als hij stelt, dat de plant steeds even veel zuur voortbrengt en dus steeds dezelfde hoeveelheid basis bevat; dat LIEBIG's voorstelling van de vorming der alcaloïden, ter verzadiging van het in de plant gevormde zuur, bij gemis van basis, zeer scherpzinnig is, zoo mede zijne vergelijking tusschen de land- en zeeplanten. LIEBIG's stelling, dat de planten een groot deel harer zouten uit het verdampende zeewater, door den wind, zouden verkrijgen (eene stelling, die Ref. wel wat vreemd voorkomt en die hoogstens voor ammoniazouten zou kunnen gelden) zou eene analogie vinden in de mededeeling van HURAUT, die stelt dat vele planten haar zwavelgehalte van de in de lucht bevatte zwavelwaterstof ontleenen. Schoon Ref. niet inziet, hoe het eerste het laatste bevestigt, vestigt hij toch de aandacht op deze uitlegging van het zwavelgehalte der planten, welke LIEBIG zelf, blijkens het aanhangsel tot dit hoofdstuk, in den 5den druk van zijn werk uitvoerig heeft behandeld. Ook vestigt de Schrijver de aandacht op de belangrijke in dien 5den druk bevatte stellingen, over den oorsprong der akkeraarde, door de mechanische verdeeling van steenen, rotsen en dergelijke invloeden, waardoor eene rijke bron van kiezelzure zouten ontstaat, zoo ook op de rol, welke de zuurstof hierbij speelt.

In het 5de en 6de Hoofdstuk heeft de Schrijver gemeend, de door LIEBIG gevolgde rangschikking te moeten omkeeren; in het 5de wordt derhalve over de afwisseling in bouw (*Wechselwirthschaft*) en over de mest gehandeld. Wat de eerste aangaat, derzelver noodzakelijkheid hangt volgens LIEBIG af, vooreerst van de door de wortels geëxcerneerde organische stoffen, (de zoogenaamde excrementen-theorie) welke stelling de Schrijver uitvoerig, op het voetspoor van MEIJEN, BRACONNOT, enz. tegen LIEBIG, DECANDOLLE en anderen wederlegt; daar LIEBIG zelf deze theorie

in den 5 den druk van zijn werk, ten deele althans, verlaten heeft, behoeven wij ons hiermede niet langer bezig te houden. Het door LIEBIG aan de excretie der wortels toegeschrevene, behoudt echter zijne waarde, zoo men hetzelve op het afvallend loof overbrengt, dat in humus verandend wordt. Het door LIEBIG gezegde, echter, over het nadeel der door de wortels uitgescheiden stoffen, zoolang ze oplosbaar zijn, vervalt natuurlijk met het niet bestaan dezer afscheiding. Hierbij komen belangrijke wenken over het nut van het braakliggen, en het beplanten met zoogenaamde braakplanten (*Brachfrüchte*).

Den tweeden grond voor de noodzakelijkheid der afwisseling in het bebouwen zoekt LIEBIG daarin, dat de eene plant andere anorganische bestanddeelen aan den bodem onttrekt dan de andere. Zoo dus eene plant den grond uitgeput heeft van de haar noodige anorganische bestanddeelen, kan eene andere, die andere dezer bestanddeelen behoeft, toch gekweekt worden. Eerst later, als door verweering en mest de grond de vorige anorganische stoffen weder aan de plant, kan afstaan, kan de plant weder groeijen. Deze grond, welke Ref. als een der schoonste bewijsvoeringen van LIEBIG heeft beschouwd, houdt de Schrijver ook voor onomstootelijk; hij bewijst hieruit echter, dat eene onbepaalde vervanging der eene basis door de andere niet bestaan kan, alles, in echter, in dit opzigt nog niet volkomen helder. Wat de meat aangaat, zoo is LIEBIG's bepaling en verdeeling der meststoffen juist, terwijl de Schrijver te dien opzigte tot de navolgende gevolgtrekkingen komt: 1°. de vaste dierlijke uitwerpsels zijn vooral door derzelver onbewerktnigde bestanddeelen nuttig, alsmede door de in dezelve bevatte plantaardige stoffen; de vaste uitwerpselen van den mensch zijn ook nuttig door derzelver stikstofgehalte; 2° de vloeibare uitwerpselen zijn hoogst nuttig door derzelver stikstofgehalte; hierdoor ontstaan ammoniakzouten, welk nat vooral verkregen wordt, zoo deze door gips en dergelijke stoffen vastgelegd worden. De beenderen werken door derzelver onbewerktnigde bestanddeelen; hun nut is dus reeds bij de vaste uitwerpselen aangegeven. Uit het

aanhangsel tot dit Hoofdstuk blijkt, onder andere belangrijke punten, dat in den 5den druk LIEBIG scherper de aandacht heeft gerigt op de betrekkingen tusschen den landbouw en de dierlijke voeding. Hiertoe behoort het gewigt der phosphorzure zouten en der loogen, ook voor de dierlijke huishouding.

Het laatste Hoofdstuk handelt over de cultuur. LIEBIG heeft hierbij de drie stoffen, welker vermeerdering voor den landbouw het hoofddoel is, aan een herhaald onderzoek onderworpen, te weten; de koolstof, de stikstof en de onbewerktnigde bestanddeelen. Wat de kool betreft, hier komen LIEBIG's denkbeelden terug over het niet assimileren der humusstoffen, en over de beperking van het nut der humus tot de eerste tijden van het plantenleven, welke reeds in het eerste Hoofdstuk wederlegd zijn. Vernieuwing van water, en daardoor toetreden der zuurstof, in den grond zijn dus om andere redenen, dan LIEBIG aangegeven heeft, nuttig; te weten niet alleen door vorming van koolzuur, maar ook door verzuring van humine en ulmine. De Schrijver toont vervolgens aan, dat de schade, welke LIEBIG voor de plant verwacht, zoo deze te veel voedsel uit den grond ontvangt, op eene onjuiste opvatting van het begrip, voeding, berust. Overigens neemt hij de meening van LIEBIG aan, dat de verrigting der bladeren tegen den winter ophoudt, en dat de koolstofhoudende ligchamen, die na Augustus gevormd worden, niet in hout overgaan, maar eerst in de volgende lente geheel geassimileerd worden.

Wat de betrekking tusschen de koolstof en stikstof betreft, zoo heeft, volgens den Schrijver, LIEBIG volkomen regt, als hij beweert, dat, ter assimilatie der koolstof, het aanwezig zijn van stikstof vereischt wordt, doch onregt, als hij beweert, dat de hoeveelheid stikstofsteeds even groot moet zijn; te dien opzigte bestaat echter een minimum; ontbreekt dit, zoo kunnen althans de hoogere bestanddeelen, als planteneiwit, ja zelfs houtvezels, niet behoorlijk gevormd worden. Uit de beschouwing, eindelijk der stellingen van LIEBIG, over den invloed der anorganische bestanddeelen op de cultuur,

trekt de Schrijver deze gevolgtrekkingen: 1° onder de onbewerktuigde bestanddeelen is de klei scheikundig nuttig, door haar kiezelzuur, physisch-chemisch door de aluinaarde, die water en ammonia aantrekt; 2° alleen wegens derzelver oplosbaarheid reeds zijn de loogen onder de onbewerktuigde bestanddeelen de gewigtigste; zij kunnen niet vervangen worden, en de plant kan eerder de stoffen uit de humus ontbeeren, omdat dezelve uit de lucht kool kan verkrijgen. 3° Het nut van het braakliggen en de theorie der afwisseling van den bouw, welke punten echter nog niet van alle kanten theoretisch vaststaan, omdat het scheikundige gezigtspunt alleen niet genoegzaam is, berusten daarop, dat dezelfde plant, voortdurend gebouwd wordende, uit den bodem te snel en in te groote hoeveelheid dezelfde onbewerktuigde stof verwijdert: men moet door rust den bodem tijd geven om te verweeren, opdat dezelfde stof weder oplosbaar gemaakt worde (*aufgeschlossen wird*), of planten kweeken, die geene onbewerktuigde stof behoeven. Behalve de loogen hebben vele planten nog phosphorzure magnesia, keukenzout, enz. enz. noodig. Het is mogelijk, dat de onbewerktuigde stoffen, die in het celvlies (*zellmembran*) ingaan, aan de plant vastheid en stevigheid geven.

Mogen velen door ons verslag, in hetwelk wij vele kleine bijzonderheden niet vermelden konden, opgewekt worden, de verhandeling van den Heer MOLESCHOTT te lezen. Ref. twijfelt dan niet, dat zij, even als hij, uit dezelve veel zullen leeren, en hun gezigtspunt over de overheerlijke harmonie, die overal in de natuur heerscht, uitgebreid zullen zien.

Het opklimmende deel der Wijsbegeerte volgens K. C. F. KRAUSE, *voor Nederlanders bewerkt door* Dr. D. BURGER, JR.

(*Vervolg en slot van bl.* 194.)

Wij hebben zoo lang bij de Inleiding stil gestaan, om den geest van het stelsel van KRAUSE eenigzins te doen kennen. Wij zullen thans beknopt, den gang van het opklimmende

deel van hetzelve opgeven, en dit hier en daar met eenige aanmerkingen begeleiden.

Het eerste Deel handelt over *de zelfkennis van den geest uit waarneming*, waarvan het eerste hoofdstuk, *over de grondkennis van den geest* gaat; terwijl daarvan het eerste stuk *de kennis van het ik als een geheel* (individueel en op zich zelf staand) *en organisch wezen* beschouwt. In de behandeling van dit onderwerp; dat zeer duidelijk en grondig uit elkander gezet wordt, stuitten wij op een woord van *grondwezenheid*, dat, geheel in onbruikt geraakt zijnde; den Schrijver zelven tot eene verdediging in eene noot (pag. 22) noopte. Het woord *wezenheid* dat ook in de oude Nederduitsche vertaling der Werken van SPINOSA voor *essentia* voorkomt, kan niet alleen door *eigenschap*, maar ook door den *aard*, de *natuur*, het *wezen* der zaak of des voorwerps, beter uitgedrukt worden. Het is thans een germanisme geworden, dat wij niet behoeven weder in zwang te brengen.

Op bl. 37—40 vinden wij eene lange redenering over den tijd, die eenigzins door de aanmerking verontschuldigd wordt; dat KANT den tijd beschouwde als eenen vorm, die alleen in onzen geest bestaat, en daar hier te lande de wijsbegeerte van KANT nog door velen wordt vastgehouden, is het noodig dit punt met meer uitvoerigheid te bespreken." KANT is dikwijls omtrent zijne begrippen over tijd en ruimte verkeerd begrepen; het zijn wel, volgens hem, slechts vormen onzer zinnelijkheid, maar daarin ligt niet opgesloten dat hij de opvolging en de verandering der dingen buiten ons loochende; hij ontkende die geenszins, maar trachtte alleen te betoogen, dat de vorm, waarin wij die verandering en opvolging in ons opnemen, geheel subjectief is, en dat wij dien tijd noemen, een *continuum* van oogenblikken, uren, dagen, maanden, jaren, eeuwen, die slechts voor ons, en niet buiten ons bestaan. Evenzoo is het met de afmetingen der ruimte gelegen, waarin wij alle voorwerpen plaatsen. Wij kunnen ons geen begin en einde aan de during, waarin de verandering der dingen plaats heeft, denken, even zoo min als grenzen aan het Heelal, *ergo* hebben objectief de veranderingen in de eeuwigheid en het heelal in de oneindigheid hun aanwezen. Doch de mensch, als een eindig wezen zijnde, moet dezelve onder den eindigen vorm van tijd en ruimte opvatten. — De aanteekening (op bl. 40) hebben wij volstrekt niet kunnen vatten. » Een

naauwkeurig opmerker zou hier misschien kunnen vragen, of niet, het gelijktijdige in den zelfden tijd plaats heeft, en dus niet boven die twee gelijktijdige veranderingen, nog tijd moet gedacht worden? Wij antwoordden: ja, en voegen er bij, dat zoo onze bepaling van den tijd goedgekeurd wordt, het aannemen van dien hoogeren tijd, die de gelijktijdige veranderingen omvat, het aannemen eener hoogere verandering vordert, die ingelijks gemelde verandering omvat." Wij zien hoegenaamd niet in, dat er een hoogere tijd voor de gelijktijdige veranderingen noodzakelijk is; alle verandering heeft immers gelijktijdig in den tijd plaats, alle menschen worden immers gelijktijdig ouder, alle planeten draaijen immers gelijktijdig om de zon, in een woord, alle verandering gaat immers gelijktijdig voort. Wat kan die hoogere tijd zijn? Zonde het begrip van eeuwigheid, als de objective grond van onzen tijdvorm, duister voor den geest van den Schrijver gezweefd hebben? Wat die hoogere verandering aangaat, die alle gelijktijdige veranderingen zoude omvatten, hierover zouden wij gaarne gewenscht hebben, dat de Schrijver zich nader had verklaard. Wij kunnen hieraan volstrekt geen begrip hechten. Alle dingen veranderen gelijktijdig, is eene duidelijke stelling, maar zij drukt ook niets meer uit, dan dat alle dingen, die te gelijk bestaan, te gelijk veranderen. Niets anders dan die dingen veranderen, zij veranderen slechts op één hun eigenaardige wijze, eene hoogere verandering kan er niet bestaan, zij is niet alleen, niet noodzakelijk, maar zij is onmogelijk en ondenkbaar.

Daarentegen vinden wij (pag. 46 en 47) juiste opmerkingen aangaande het goede, als de zedewet voor het redelijke wezen. Wij lazen met genoegen ook hetgeen in de aanteekening daar ter plaatse voorkomt. „Eigenlijk bestaat er geen volstrekt kwaad, dat is, het kwaad, dat er is, ligt niet in de wezenheid der dingen, het is het niet verwerkelijkt zijn van iets eenwig wezentlijks, dat verwerkelijkt moest worden; of het bestaat in eene verkeerde betrekking, waarin op zich zelven goede dingen gebragt worden. De oorzaak van het zedelijke kwaad is veeral de zinnelijkheid, die op zich zelve goed is, maar onze aandacht te veel tot zich trekt, zoodat door de verstrooijingen der wereld onze blik van God wordt afgewend en wij ons zelven niet regt kennen." enz. De wijsbegeerte van KRAUSE toont hier eene

zuivere zedelijke strekking te hebben, en het beginsel der belangelooze deugdsbetrachting en der eigen wetgeving (autonomie) voor te staan.

Het tweede Stuk handelt *over de ontledende kennis van het ik, als kennend, gevoelend en willend wezen.* Dezelve is op eene duidelijke en geleidelijke wijze uiteengezet, zoodat de drie verschillende vermogens van den geest hierdoor in hunnen onderlingen zamenhang gemakkelijk kunnen nagegaan worden. Wij zien, op pag. 55, echter in eene noot: „Daar de vraag naar de waarheid en zekerheid der menschelijke kennis nog niet is beantwoord, gebruiken wij, tot dat het ons gelukt is een antwoord op die vraag te vinden, het woord kennis geheel hypothetisch." Moet dit beteekenen, dat er vóór KRAUSE nog geen voldoend antwoord op deze allergewigtigste vraag gegeven is? Alle wijsgeeren van vroegeren en lateren tijd hebben immers die vraag als het hoofdonderwerp van hunne overdenkingen aangemerkt. Wij zullen geene namen opnoemen, omdat wij in alle wijsgeerige stelsels die vraag meer of min grondig vinden opgelost. De uitvoerige Verhandeling van den onlangs overleden Prof. SCHRÖDER, over de waarheid der menschelijke kennis, kan toch den Schrijver niet onbekend gebleven zijn. Of dat dit antwoord hier nog niet door KRAUSE zelven gegeven is? In beide gevallen behoeft men dit woord niet in een geheel hypothetischen zin te gebruiken; omdat men in de wijsbegeerte al dadelijk met de beantwoording der vraag „wat denken en kennen wij?" moet beginnen. Wij kennen, volgens KRAUSE: „1°. *ons zelven.* Verder vinden wij in ons 2°. *de kennis van andere redelijke wezens dan wij.* Daarenboven vinden wij nog in ons 3°. *de kennis der natuur*, en eindelijk 4°. ook in ons *de kennis van een onbepaald, oneindig wezen*, van God als boven en vóór den geest de natuur en het menschdom. Buiten God kan ik mij niets denken, daar ik mij God als oneindig, als door niets begrensd, denk, en daarom moet ik, zoo ik de gedachte, God, denk; tevens denken, God alles wat *in*, *onder* en *door zich* is." Hoe wij tot de kennis van ons zelven, het menschdom, de natuur en God, geraken, wordt vervolgens op eene geleidelijke wijze uiteengezet. De kennis van ons zelven, het zelfbewustzijn alléén is onmiddellijk, die van het bestaan onzer natuurgenooten en de buitenwereld is middellijk, door de zinnelijke indrukken en de toepassing der stambegrippen

(*categoriën*) daarop, verkregen. Wij vinden, boven deze stambegrippen of verstandsvormen, in onze rede de hoogere begrippen van het oneindige en volmaakte, door PLATO en vele wijsgeeren na hem, *Ideën* genaamd; volgens KRAUSE moeten die *Ideën* eenen grond buiten ons hebben, en op een oneindig en volmaakt wezen rusten, dat werkelijk bestaat. Het Godsbegrip bestaat dus, hoewel niet *onmiddellijk*, echter *oorspronkelijk* in den menschelijken geest. Het bestaan van God kan niet bewezen, maar moet uit den aard van den geest zelven opgedolven worden; omdat het er oorspronkelijk in ligt. Wij stemmen gereedelijk toe, dat het aanzijn Gods niet kan bewezen worden als eene wiskunstige stelling, uit eenen hoogeren grond, omdat God de hoogste grond zelve is. Alle vroegere bewijzen, als het ontologische, om uit het begrip van een volmaakt wezen tot het bestaan van zulk een wezen te besluiten, zoo als zulks ook DESCARTES in zijne *Méditations* doet, en waarmede het betoog van KRAUSE veel overeenkomst heeft, is even min een streng bewijs als het physico-teleologisch bewijs, uit den aard en de orde der natuur ontleend, en het moreele uit het bestaan eener zedelijke orde buiten, en de zedewet in ons afgeleid. Het zijn slechts redeneringen per analogie, en gevolgtrekkingen, die het bestaan Gods tot eene hooge waarschijnlijkheid verheffen. Maar met elkander verbonden, ondersteunen zij zich onderling en brengen het vraagstuk tot eenen meerderen graad van evidentie, als de enkele uiteenzetting, dat het Godsbegrip oorspronkelijk in ons ligt, en daarom God wezentlijk bestaat; hetgeen voor den opregten twijfelaar niet voldoende is, en aanleiding tot het Mysticismus geven kan. De wetenschap moet altijd, zelfs daar zij niet volstrekt bewijzen kan, trachten te verklaren en op te helderen. Gevoel, onmiddellijke en oorspronkelijke inwendige aanschouwing, begrippen, besef (*Ahnung*), moeten door haar verduidelijkt en tot vaste begrippen gevormd worden, die niets twijfelachtigs of onbestemds meer bezitten.

Belangrijk is hetgeen er (op pag. 82 en volg.) voorkomt over de betrekking van God tot de wereld. » Wanneer wij de wereld beschouwen als het geheel, waarin alle in eenig opzigt eindige wezens bevat zijn, dan is God in zich de wereld," dat is: God is *in* de wereld, en de wereld *in* God; omdat er niets buiten hem, als het oneindige wezen, kan bestaan. God is de oorzaak, en wel de eeuwige oor-

taak der wereld. Hetgeen wij schepping noemen; is de eeuwige werkzaamheid Gods, die geen begin noch einde in den tijd heeft. Het begrip eener schepping uit *niets* en in den tijd, is ledig, zich zelf tegensprekend en ondenkbaar. » Dus is God niet de wereld en even weinig de wereld God; maar God is de wereld in en onder zich," dat is de wereld is *in* God als het gewrocht in deszelfs oorzaak, en *onder* God even als het gewrocht aan deszelfs oorsprong ondergeschikt is. De uitersten van het abstract Theïsmus, dat de wereld te scherp van God afscheidt, en van het absolute Pantheïsmus; dat God met de wereld in het begrip van het *Al* vereenzelvigt, worden hierdoor vermeden. De Schrijver poogt bij herhaling het stelsel van KRAUSE tegen den schijn van het Pantheïsmus te verdedigen; doch het komt ons voor; dat beide een te grof denkbeeld van hetzelve koesteren, omdat men (op pag. 85) leest: » Het Pantheïsmus leert dat alles God is, en beschouwt de Godheid als eene vereeniging van allerlei deelen als het voortbrengsel van de wezens der wereld, als éénzelvig met de wereld, en evenzoo de wereld als eenzelvig met God." Dit is eene opvatting, die geenszins die van vele Pantheïsten, zoo als PARMENIDES, PLOTINUS, SPINOSA, SCHELLING en HEGEL was; deze groote wijsgeeren trachten op eene verhevener wijze, de éénheid van God en de wereld voor te stellen. Zij komt meer met het grovere materialistische gevoelen van het *Système de la Nature* overeen. Voor het overige doet KRAUSE hier tevens het begrip van de persoonlijkheid en het zelfbewustzijn Gods duidelijk uitkomen, doch het bewijs is voor het volgend deel der wetenschap bespaard. Zijn stelsel, als zijnde eene bemiddeling tusschen het Theïsmus en het Pantheïsmus, geeft hij den naam van Panentheïsmus. » Hoewel deze leer van KRAUSE, volgens den Schrijver, eeuwige waarheid bevat, is zij echter, indien men vraagt, wanneer zij in het bewustzijn der menschen is doorgebroken, gedeeltelijk nieuw, en lost den strijd der wijsgeerige stelsels op, daar zij zonder God en de wereld af te scheiden, echter het bestaan eener oneindige heilige zelfbewuste persoonlijke Voorzienigheid, buiten en boven de wereld, verkondigt." Deze leer is echter zoo nieuw niet, zij is reeds in die der Ideën van PLATO vervat; ook LEIBNITS zeide reeds in zijne *Nouveaux Essais:* » Les idées éternelles, dont le dernier fondement est cet esprit suprême et universel qui ne peut manquer

d'exister, dont l'entendement, à dire vrai, est la région des vérités éternelles, ces vérités contiennent la raison déterminante et le principe régulateur des existences mêmes, en un mot, les lois de l'univers. Aussi ces vérités étant antérieures aux existences des êtres contingens, il faut bien qu'elles soient fondées dans l'existence d'une substance nécessaire."

Het tweede deel handelt over *de ontwikkeling van de wijze, waarop de wetenschap gevormd wordt, en plan van het geheele gebouw der wetenschap*; het eerste Hoofdstuk, waarin *over de beginselen der leer van het denken*, is wederom in twee stukken gesplitst; waarvan het eerste stuk gaat *over de grondverhaamheden van het denken*, en het tweede *over de grondverrigtingen des denkens*. Het tweede Hoofdstuk, *het plan van het gebouw der wetenschap bevattende*, is insgelijks in twee gedeelten gescheiden, waarvan het eerste *over het plan, de hoofddeelen en de wet van het stelsel der wetenschap*, en het tweede *over het ontstaan der menschelijke wetenschap en haren trapsgewijze ontwikkeling*, handelt. Eene juiste en stelselmatige verdeeling, waarin alles geleidelijk ontwikkeld en voorgesteld wordt. Het Godsbegrip is de meanner uitgeputte bron, waaruit alles in de wetenschap moet worden afgeleid, en dit is het doel waarnaar het opklimmend deel der wetenschap moet streven, » hetzelve heeft (pag. 122), wanneer het behoorlijk ontwikkeld is, de eigenschap der ontwijfelbare zekerheid." Voor ons blijft echter de zekerheid omtrent dit hoofddoel der wetenschap voor het eindig wezen, altijd slechts betrekkelijk, en voor vermeerdering en versterking vatbaar, de ontwijfelbare zekerheid hieromtrent, of de absolute waarheid, is voor den mensch niet, maar voor God alleen, bereikbaar. Waarheid kan voorzeker de wijsgeerige wetenschap vinden, maar het is eene menschelijke waarheid, die zich in subjective vormen voordoet. Nog een paar aanmerkingen ten slotte. De Logica wordt, op pag. 92, » de wetenschap van het kennen en denken genoemd, die echter zich met vormen bezig houdt, doch tevens ook met den inhoud van deselve." De Logica wordt, volgens ons gevoelen, hier op het voetspoor van ULRICI, met de *Ontologie* verward; die zich met den aard en inhoud der begrippen bezig houdt, terwijl de Logica alleen over de wetten van het denken, de rangschikking en verhouding der enkele, soorts- en geslachtsbegrippen, de regtigheid der oor-

deelen, besluiten en gevolgtrekkingen, handelt. Voor deze wetenschap is en blijft ARISTOTELES in zijn *Organon* nog de wetgever. Juist redeneren kan met valsche premissen plaats hebben. De waarheid der premissen te kennen, behoort aan de Metaphysica, en valt buiten het gebied der Redeneerkunde. Over het algemeen heeft de stijl van het geschrift, dat wij beschouwden, hier en daar eene Duitsche kleur, hetgeen trouwens niet anders zijn kan, uithoofde van de eigendommelijke wijze van voorstelling en uitdrukking der Duitsche wijsgeeren. Wij vermeenen echter te moeten waarschuwen voor het overnemen van woorden, die in onze taal geheel in onbruik geraakt zijn, zoo als bij het woord *wezenheid* reeds aangemerkt is, en volstrekt niet tot onze taal behooren, zoodat wij de vraag op bl. 96 in de aanteekening ontkennend moeten beantwoorden, of men op het voetspoor van KRAUSE de woorden van *schouwen* en *schouwsel* zonde kunnen bezigen?" Wij hebben hier voor *beschouwen* en *aanschouwen* en het *be-* of *aanschouwde* voorwerp, begrip of zaak. Evenmin kunnen wij ons vereenigen om ons juist woord van *zelfbewustzijn* voor *zelfzinnigheid* te verruilen, dat een zuiver germanisme is, waaraan wij volstrekt geene behoefte hebben.

Wij eindigen onze uitvoerige recensie met de betuiging, dat alleen de zucht voor de waarheid, de belangrijkheid dier onderwerpen en de eerbied voor de wetenschap, ons bedenkingen hebben doen maken; wij verheugen ons niet te min in de verschijning van dit werkje, dat desniettegenstaande zoo veel grondigs en schoons bevat, en wenschen, dat het zoozeer tot de lust voor de studie der wijsbegeerte in ons land moge bijdragen, dat de Schrijver onze landgenooten weldra met het overige gedeelte van het stelsel van KRAUSE zal bekend maken, en ons daardoor in de gelegenheid stellen, om een algemeen overzigt en te gelijk eene beoordeeling van hetzelve te leveren.

MAURITS VAN NASSAU, *Prins van Oranje, in zijn leven, , weerdigheden en verdiensten voorgesteld door Mr. A. M.* VAN DER KEMP.

(*Vervolg en slot van bl.* 202.)

Verblind door zijne ingenomenheid met zijnen held zegt de

Schrijver, om dezen te verdedigen, gewis tegen zijne bedoeling, een prediker van gevaarlijke beginselen geworden. Met wat minder ingenomenheid en zucht om MAURITS van allen smet schoon te wasschen zou de verdediging van zijne eer hier beter hebben kunnen uitvallen. Het tegenstaan van LEYCESTER was toch slechts eene voortzetting der bekende staatkunde van Prins WILLEM I, die ja ook ten nutte van *Nederland* wel vreemde hulp wilde gebruiken, maar zonder zich van den buitenlander geheel afhankelijk te maken. Zonder dien tegenstand moest *Nederland* een Engelsch wingewest worden. Dit een en ander werd den jeugdigen Prins MAURITS duidelijk gemaakt door de meest vertrouwde vrienden van wijlen zijnen voortreffelijken vader, die ook *zijne* vrienden en raadslieden waren gebleven, zoo als een DE VILLIERS, bekend wegens zijn' tegenzin tegen de *Engelschen*, een OLDENBARNEVELD, en meer anderen van dienzelfden stempel. Wat wonder, dat de jonge Vorst, die bij de vernedering van den vreemdeling slechts voor zich zelven *winnen* kon, en die aan de Staten had beloofd het voetspoor zijns vaders te zullen drukken, aan die opwekkingen het oor leende! Al dwaalde hij hierbij, afdwalingen van jeugdige eerzucht zijn te vergeven; maar geene zwakheid van karakter en laaghartigheid.

Bij dergelijke verdediging van MAURITS had evenwel OLDENBARNEVELD in een gunstiger licht moeten verschijnen, en dit was tegen de bedoeling des Schrijvers. Het valt des Prinsen wilde hij op den advocaat werpen, ofschoon hij toch nog gedwongen blijft te bekennen, dat de Prins aan dezen groote verpligting had, ja bijna zijne geheele verheffing aan hem had te danken; dat deze hiervoor »alles heeft gedaan »wat in zijn vermogen was, en dat hij het niet verder heeft »kunnen brengen," (bl. 155, vg. 102 tot 104.) Edelmoedig is dus dit zwartmaken zeker niet, en te minder, omdat de beschuldigingen tegen OLDENBARNEVELD even gezocht zijn, als de verdediging van MAURITS het tot hiertoe is. De Schrijver stelt doorgaans meer dan hij bewijst, en volgt daarenboven bij de beoordeeling van OLDENBARNEVELD eenen anderen maatstaf dan bij MAURITS. Wij hebben reeds gezien op welke zwakke gronden hij dezen voor »een godsdienstig vaderlander en voedsterheer der Gereformeerde kerk" verklaart. Vergelijken wij er eens mede het bewijs voor de ongodsdienstigheid van den grooten Staatsman, die daarbij her-

haaldelijk op eene onwaardige wijze verguisd wordt, en wel inzonderheid in de laatste afdeeling van dit eerste Deel. De na LEYCESTER's vertrek door *Spanje* begonnen vredehandel met ELIZABETH geeft er inzonderheid aanleiding toe. »*Het* »*was* (zegt de Schrijver van MAURITS), alsof hij, ten ge»volge van LEYCESTER's afstand eene vrijere werking gekre»gen hebbende, zijnen werkkring niet had willen beginnen, »zonder den mond Gods gevraagd te hebben wat hij doen »moest. In het begin van April dezes jaars (1588) name»lijk riep hij eenige Hollandsche predikanten te samen, om »hun oordeel te weten over het punt van oorlog of vrede, »terwijl hij het oordeel ook van de Zeeuwsche predikanten »innam," bl. 73. Bl. 81 wordt evenwel gevraagd: »Maar »welke was nu de beweegreden tot deze raadpleging? Hier»over is verschil van gevoelen." Dit wordt ontwikkeld en bl. 83 het besluit opgemaakt. »Uit dit alles *schijnt* men dus »te mogen afleiden, dat, hoezeer deze raadpleging der ker»kelijken, met medeweten en toestemming der Staten heeft »plaats gehad, zij echter zeer tegen hunnen zin geweest is, »en dat zij alleen door MAURITS ernstig verlangen, *seker»lijk wel* door vele hooge Staatsleden onderstennd, is *door»gedreven*, waartegen de Staten, hoe ongaarne ook, zich »niet gemeend hebben te moeten verzetten." Wij vinden hier reeds wat veel op den *schijn* afgegaan. *Het was* alsof MAURITS den mond Gods wilde vragen; *het schijnt* alsof de Staten *hebben gemeend*. Was het dan niet zoo? Doch het wordt nog erger. Want op de vraag: »welke was nu daar»mede MAURITS bedoeling?" is het, bl. 83 en 84, curieus consequent antwoord: »Er waren er in de Staten, hoezeer »slechts weinig in getal, die den vredehandel heftig dreven, »en die dus, gesterkt door de doordrijvende gezindheid van »Koningin ELIZABETH, *misschien wel* den bovenhoon ver»krijgen konden. Ware hier *geene* vrees voor geweest, »MAURITS zou *wel denkelijk* tot zulk eenen opzien barenden »maatregel om de kerkelijken te raadplegen niet gekomen »zijn. Maar *dan ook volgt* uit het gezegde, dat *die weinige* »voorstanders des vredes grooten invloed in de Statenver»gaderingen moeten gehad hebben. *Wie zij geweest zijn* »*wordt niet uitdrukkelijk gemeld*; doch *er zijn redenen* om »er FRANÇOIS FRANKEN, Pensionaris van *Gouda* en OLDEN»BARNEVELD, onder te tellen. *Althans*, gelijk wij gezien »hebben, tijdens LEYCESTER's voorstel, had *Gouda* de zon-

»derlingheid om zich alleen voor den vrede te verklaren; en »*het is niet te denken*, dat zij haar gevoelen in dien tus»schentijd veranderd heeft. De Pensionaris FRANKEN nu, »*had zeer veel invloed* en was bijzonder *bevriend* met OLDEN»BARNEVELD; *weshalve men mag aannemen*, dat ook deze »laatste, *ofschoon men van zijne gezindheid ten dezen tijde »nog niets vindt aangeteekend*, niet afkeerig van den vrede»handel geweest is. *Dit vermoeden vindt versterking* in de »weigering van den Heer VAN DER MYLE, om zitting te ne»men in den Raad van State, ten ware de Staten hem eene »schriftelijke verklaring gaven, dat men hem niet zoude »vergen om zich tegen zijn geweten te laten gebruiken in de »zaken van den vredehandel" — zulk eene volledige acte »ontving hij — 23 April 1608: en hoe zonderling dezelve »ook in den eersten opslag moge voorkomen, verdwijnt echter alle bevreemding bij de opmerking, dat VAN DER MYLE, »uit hoofde van zijne betrekking tot OLDENBARNEVELD door »het onderlinge huwelijk hunner kinderen, zeer goed met »dezer inzichten bekend was, en daarom eene versekering »voor zich noodig keurde. De zaak *alsoo beschouwd*, is het »niet te ontkennen *dat er alle vrees voor gevaar was.*" — Dat klinkt nu immers als een klok? Er staat van OLDENBARNEVELD's gezindheid nog wel niets aangeteekend, en de voorstanders van den vrede worden ook nergens met name genoemd; maar »bij de *ware en getrouwe* voorstanders van »kerk en vaderland bestond alle reden van groote bezorgd»heid," en »*die* bezorgdheid zien wij thands heerlijk in »MAURITS doorblinken," want — hij raadpleegde met de Predikanten! En waarom zou hij niet? »Thands meer dan »twintig jaren bereikt, en *door* LEYCESTER's *afstand meer»dere zelfstandigheid* (?) bekomen hebbende, was hij alles»zins als Stadhouder bevoegd, om zijn oordeel tegen dat van »OLDENBARNEVELD te doen gelden. Van *persoonlijken »afkeer of vijandige* tegenwerking uit mistrouwen tegen de »oprechtheid van OLDENBARNEVELD's bedoelingen gespro»ten, kan hij *nog geenszins* beschuldigd worden. Maar hij, »die beloofd had de voetstappen zijns vaders te zullen vol»gen, en den eed had gedaan van handhaving der Gereformeerde kerk, kon *in zijn juist oordeel niet doorzien*, (straks »werd hem een minder juist oordeel toegekend) hoe een »Spaansche vredehandel met deze verplichtingen bestaanbaar »ware: en daar hij nu een tegenovergesteld gevoelen bij *ver-*

»*aanzienlijke* machtige staatsleden (straks waren zij *weinig in* »*getal*) veld zag winnen, zoo vroeg hij het advies van *de* »*Dienaren des Goddelijken Woords*, ten einde uit Gods »Woord en *als door Gods mond* (!) onderricht te worden, of »hij in zijn oordeel al of niet dwaalde," bl. 87. Wij zien dus »hier reeds in MAURITS eene andere richting des geestes »dan in OLDENBARNEVELD. De eerste ging openlijk en »rond te werk; niet zoo de laatste, *die zijne ongodsdienstigheid met goeden schijn bedekte*," bl. 89. Dit laatste vloeit immers van zelf voort uit de gegevene praemissen? Ziet gij het niet lezer! dan mag men aannemen, al staat er ook niets van aangeteekend, dat gij niet behoort tot de ware en getrouwe voorstanders van kerk en vaderland. Deze conclusie is zeker even wettig als die van Mr. VAN DER KEMP tegen OLDENBARNEVELD. »Maar hoe dacht OLDENBARNE»VELD over het stuk van Godsdienst?" — Deze vraag beantwoordt de Schrijver, bl. 84 en 85, op zijne wijze aldus:

»Zelfs heeft hij openlijk zijne onverschilligheid betuigd »door te schrijven, dat hij steeds de spreuk zijns grootvaders »bevaard heeft, *nil scire tutissima fides* (235). En zijn »vriend, UITENBOGAART, die hem toch niet boven de waan»heid bezwaren zal, heeft het, als uit OLDENBARNEVELD'S »eigen mond, bericht, dat deze sedert 1570, toen hij te »*Heidelberg* belijdenis des geloofs gedaan had, tot in 1591 »toe, toen hij door UITENBOGAART tot beteren zin is ge»bracht, in *Holland* nimmer ten Avondmaal geweest was, »en zulks uit afkeer tegen der Predikanten handelingen »(236). Wat goeds nu te zeggen van het karakter van eenen »man, die gedurende meer dan twintig jaren zich van des »Heeren tafel onthoudt, niet om eenige gewetenszaak of »ergernis door Predikanten in leer of leven gegeven, maar »om niets beduidende redenen? en het was dus niet ten on»rechte, dat men zulk eenen man ook toen reeds afkeerig »van den Godsdienst en vijandig aan brave leeraren hield, »te meer daar, al waren zijne redenen daarvoor eenigzins »geldig te achten, zij in allen gevalle nog niet te zijnen op»zichte konden bestaan, toen hij pas wederom in het vader»land gekeerd was, en nog geene ondervinding van der ker»kedienaren onmatigen ijver konde verkregen hebben." (237). Op bl. 285 en 286 leest men, in de 235—7ste aantekeningen, wat de Schrijver ter staving van dit harde oordeel weet in te brengen, hetgeen intusschen niet meer in dag men ook

elders vindt. In de 235ste hooren wij, hoe TRIGLAND OLDENBARNEVELD's spreuk opvatte en wordt er eene plaats uit de onderwijzing van CALVIJN aangehaald, die hier evenwel enkel woordspeling is, daar zij niets bewijzen kan. Het *nihil scire tutissima fides* kan trouwens ook in eenen zeer goeden zin worden opgevat, als staande tegen over die *betweterij*, waardoor velen werden en worden weggesleept om zich over alles beslissend te uiten. Heeft zij in zaken van Godsdienst plaats, dan leidt zij tot veroordeelen. En is die godsdienstige betweter een Staatsman, dan wordt hij door zijne ingenomenheid met zijne begrippen of inzigten ligtelijk een vervolger van andersdenkenden. OLDENBARNEVELD nu had als Staatsman die spreuk beoefend. Als zoodanig had hij geene geloofsbelijdenis gevolgd, maar de denkwijze van WILLEM I, die ultra-gereformeerden zoowel als ultra-Katholieken een' teugel aanlegde, en wilde, dat *alle* Christelijke gezindten vrije godsdienstoefening zouden hebben: Waarom DATHEEN, op zijnen malschen toon in 1579 op den kansel van hem verklaarde, dat de Prins »de Re»ligie achtede en zoo licht veranderde als een omhangsel van »een kleedt; dat hij nog om Godt, nog om de Religie gaf, »maer van Staet en Nut zijnen afgodt maekte, zoodat, in»dien hij wiste of dagte, dat zijn hemde iet van Religie wiste »ofte rieken zoude, dat hij 'tzelve zoude uittrekken en in »'t vier werpen en verbranden." (*Ghentsche Gesch.* D. II, bl. 199.) Dat intusschen WILLEM I niet *onverschillig* was omtrent de Godsdienst, veel minder nog *ongodsdienstig*, zal de Heer VAN DER KEMP wel toestemmen. Maar waarom dan nu OLDENBARNEVELD dien smet aangewreven? Deze was een discipel van OLEVIANUS, wiens gematigdheid bekend is, en die in 1579 aan Graaf JOHAN VAN NASSAU schreef: »Nec Ecclesia armis constituitur, nec veritas vi corporali propagatur. Itaque si Magistratus coetum Ecclesiae augere, et veram religionem propagare volet, non tam in oppressionem alterius partis, quam in id incumbere atque elaborare debet, ut ministerium praedicationis verbi Dei recte sit constitutum." Is dan OLEVIANUS hierom nu ook een ongodsdienstig man te noemen? »Maar UYTENBOGAART heeft van »OLDENBARNEVELD berigt, dat hij zich *meer dan twintig* »*jaren* van de tafel des Heeren heeft onthouden om *niets* »*beduidende* redenen!" De Heer VAN DER KEMP houde het Ref. ten goede, dat hij verklaart *dit* bij UYTENBOGAART

niet te kunnen lezen,' en dus ook niet te kunnen instemmen met de gevolgtrekking hieruit afgeleid, dat men OLDENBARNEVELD »niet ten onrechte afkeerig van de Gods»dienst en vijandig aan de *brave* leeraren hield." UYTENBOGAART verklaart wel, dat men hem den advokaat vroeger had beschreven als »een hoogdravend man, afkeerig »van de Religie en vijand van de Predikanten," doch, voegt hij er bij, dat hij dit *nooit had kunnen bemerken*. Ook de bekende en geprezene JOH. TAFFIN, langen tijd hofprediker van WILLEM I, verklaarde, »dat de Predikanten zich te »vreemd hielden van den Heer Advokaat, want dat hij de »kerken veel goeds kon doen." Maar, zegt UYTENBOGAART: »Hij misprees somwijlen *sommiger* Predikanten onrekkelijk»heid." En waarlijk, hij had hiervoor stof genoeg. Dat hij, pas wederom in het vaderland gekeerd, nog geene ondervinding van der kerkedienaren onmatigen ijver kon verkregen hebben, wordt wel door VAN DER KEMP beweerd, doch de bewijzen voor het tegendeel liggen voor de hand. Toen OLDENBARNEVELD in 1570 te *Heidelberg* belijdenis aflegde van zijn geloof, was ook DATHEEN te dier stede Predikant, en liet deze zich, in den twist met Prof. ERASTUS over de kerktucht, zoo hevig uit, dat BULLINGER er hem over berispte. Van dien tijd af dagteekent dus ook reeds zijne bekendheid met dezen stouten *ijveraar*, wiens invloed in de Nederlandsche kerk van dien tijd groot was, die te *Gent* in 1579 het oproer aanstookte, en het in 1584 ook in *Holland* zoo bont maakte, dat de Staten van *Holland* hem het prediken verboden en den Advocaat Fiskaal in last gaven, om hem van *Gouda* naar *den Haag* te brengen. Uit hetzelfde tijdperk dagteekent ook reeds OLDENBARNEVELD's kennismaking met den, desgelijks om zijne hevigheid berucht-ten vriend en ambtgenoot van DATHEEN, HERM. MODET, met wien hij, nadat deze door WILLEM I tot Hofprediker was benoemd, van zelf nog al nader bekend moest worden. Deze voorbeelden, die vermeerderd zouden kunnen worden, zijn genoeg om de bewering van den Schrijver te logenstraffen. En wat mishaagde nu OLDENBARNEVELD in dezen en anderen? Hij »had (zegt UYTENBOGAART) misnoegen in der Con»sistoriën te veel onderwinds en pogen naar zaken, die hij »meende de politie te na aan te gaan, ook met de autoriteit »van het land en der conscientiën vrijheid niet te kunnen »bestaan." Hij nam dus op zijne beurt den geestelijken kwa-

lijk hetgeen dezen in hem veroordeelden. Zij veroordeelden het toch in hem, dat hij den Staat op het kerkbestuur te veel invloed wilde laten uitoefenen, en hij veroordeelde in die geestelijke heeren, dat zij den Staat zoo wel als de kerk wilden regeren. Men ging wellligt aan beide zijden te ver; doch dit geeft den lateren historietschrijver evenwel geen regt, om de eene of andere partij opzettelijk geheel in het ongelijk te stellen en tot dat einde zelfs der waarheid geweld aan te doen. Of is het der waarheid huldigen, wanneer, zoo als in het geval met Dr. SIBRANDS, waarvan wij boven reeds spraken, het bijleggen van den twist door MAURITS in 1589, geschetst wordt als het bedrijf van een' voorzigtig voedsterheer en voorstander der Gereformeerde kerk, maar na het op nieuw uitbarsten van den twist in 1592 verzwegen, dat OLDENBARNEVELD toen op gelijke wijze handelde! MAURITS is opregt, des advocaats gedrag wordt daarentegen voorgesteld als *kuichelarij*: »Door louterе be-»tuigingen van hartelijke gehechtheid aan kerk en vaderland »zocht hij vertrouwen voor zich in te boezemen. Bij het »aanvaarden zijner bediening als advocaat van den Lande in »Maart 1586, had hij te kennen gegeven niets anders dan »de vordering van Gods eer en het welvaren en den dienst »des lands voor oogen te willen hebben, en tevens zijn ont-»slag bedongen in geval van handeling om het land aan den »Spanjaard te brengen." En »toen men hem *ten volgenden* »*jare* niet meer zoo gemakkelijk van de hand wilde gaan, »en hij uit spijt daarvan op den 20 April zijn ontslag ver-»zocht, maar ook gebeden werd zijnen dienst voort te zet-»ten, bedong hij zich, benevens vrijdom van zijne instruc-»tie, *al weder* dat ontslag, ingeval er gehandeld zou worden »van vrede of van overdracht dezer landen zonder vooruit-»beding van Godsdienst en 's lands privilegiën. Het is op-»merkelijk dat hij juist weder op den 15 April verklaarde »zijn ontslag te willen nemen. Redenen hiervoor worden »*niet* vermeld." Zóó schrijft VAN DER KEMP, bl. 85, 86. Houdt men hierbij in het oog, dat er te dien dage juist sprake was van »vredehandeling", dan wordt des advocaats laatste verzoek om ontslag een natuurlijk uitvloeisel van de voorwaarden, op welke hij ten vorigen jare was aangebleven. Er behoefden geene bijzondere redenen vermeld te worden. Een niet vooringenomen gemoed wordt dus onaangenaam getroffen, wanneer er nog in denzelfden volzin volgt: »maar

»*men mag* veilig aannemen, dat hij gewoonlijk zijn ontslag »verzocht, wanneer hij zich op eene ernstige wijze zag te»gengewerkt, (dit is STLDENDIJK nagepraat) daar hij wel »gevoelde, dat *ook zelfs zijne tegenstanders zijnen dienst niet »gaarne ontbeerden en dus liever zouden toegeven dan hem »laten vertrekken.*" (Inderdaad zeer vereerend voor den advocaat en een bewijs voor den allen beheerschenden invloed van eenen grooten geest. De Schrijver vervolgt echter) »*Hoe»danig ook* zijne vroegere betuigingen *tegen* het maken van »vrede met den Spanjaard mogen geweest zijn, *betuigingen »die men aan zijnen tegenstand tegen* LEYCESTER *mag toe»schrijven; niet onoverwinnelijk*" (intusschen nog zeer verre van *bewezen*) »is het, dat nu LEYCESTER verwijderd was, »hij van toon begon te veranderen en zijne neiging tot den »vrede aan den dag te leggen." Ref. dacht, nadat hij dit gelezen had, aan het 112de antwoord in den Heidelbergschen Catechismus en legde, niet zonder eenige onaangename gewaarwording, deze lofrede op Prins MAURITS vooreerst wat ter zijde; want het bedroefde hem, dat een geleerd man, door vooroordeelen verblind, zich zelven op dergelijke wijze ten toon kon stellen.

OLDENBARNEVELD was in geene 20 jaren (zegt de Schrijver) ten Avondmaal geweest, en dit was om *niets beduidende* redenen. Zou hij zelf met ware stichting den dood des Heeren kunnen verkondigen, wanneer deze heilige handeling werd bestuurd door één' der »toongevers van den Synodalen stempel?" Heeft hij altijd den dienaar kunnen voorbijzien, wanneer het bij dergelijke gelegenheden was: »de Meester is daar en Hij roept u!?" Wij kunnen niet gelooven, dat de tegenwoordige Haagsche Predikanten in leer of leven aan hem en zijne geestverwanten meer ergernis zullen geven, dan een DATHEEN, MODET enz. aan OLDENBARNEVELD gaven. Mr. VAN DER KEMP, gedwongen van den advocaat te verklaren: »zedeloos van gedrag was hij niet." laat er dadelijk op volgen: »maar dit kan ook van vele vij»anden des Evangelies gezegd worden." Alzoo behoeft men de menschen niet langer naar hunne daden te beoordeelen? — JAKOBUS dacht er anders over, en de Heer ook.

Wilde Ref. alles, wat hij bij dit eerste Deel aanstipte, op gelijke wijze ontleden, hij zou de grenzen, voor eene aankondiging in de Vaderl. Letteroef. gesteld, verre te buiten gaan. Hij moet zich dus bekorten; doch wil, eer hij van

dit deel afscheid neemt, zich nog een oogenblik bij des Schrijvers voorstelling van LEYCESTER ophouden. Het hoogst onzedelijk gedrag van dien man wordt thans door geen' geschiedschrijver meer betwijfeld. Naar des Schrijvers beginselen is hij evenwel te verdedigen. »Wij willen (zegt »hij bl. 259) niet ontkennen, dat er tegen velen zijner maat»regelen gegronde aanmerkingen kunnen worden ingebragt, »hoezeer men tevens moet bedenken het *ne* JUPITER *qui»dem omnibus*:" (Waarom dan van OLDENBARNEVELD meer gevorderd?) »Wel is waar wordt hem gewoonlijk verre»gaande zedeloosheid toegeschreven (ook het vermoorden »zijner vrouwen) maar hiervan heeft hij in *Nederland* geene »bewijzen gegeven;" (OLDENBARNEVELD immers even weinig) »waar hij (NB.) *slechts* van *heerschzucht* in het staatkun»dige, van *kuischelarij* in het Godsdienstige," (kleinigheden derhalve, behalve welke men aan OLDENBARNEVELD ook waarlijk niets weet ten laste te leggen) »is beschuldigd, »terwijl men weet, wat men van zoodanige beschuldiging »in den mond der Oldenbarneveldsche" (omgekeerd, de Leycestersche) »factie, te denken hebbe." Wij kunnen, gelijk men ziet, des Schrijvers bewijsvoering overnemen, en dan OLDENBARNEVELD op gelijke, ja betere wijze verontschuldigen, dan VAN DER KEMP, LEYCESTER, want de misdrijven van vergiftiging, enz., waarvan LEYCESTER beschuldigd is geworden, zijn nog nooit op rekening van 's lands advocaat gesteld. Deze was slechts *geen* vriend van ijveraars, gelijk DATHEEN, MODET, enz. c. s.; LEYCESTER daarentegen, vleide deze mannen en hunnen aanhang. Was OLDENBARNEVELD nu hierom *een vijand van de Godsdienst*? Mr. VAN DER KEMP heeft zich in dit deel vele moeite gegeven, om hem als zoodanig te doen voorkomen, maar bewezen heeft hij het niet; wel daarentegen zijne eigene zucht, om Prins MAURITS tot den rang der heiligen onder de menschenkinderen te verheffen, en OLDENBARNEVELD zoo zwart te maken, als een advocaat met mogelijkheid door *een' advocaat* gezwart kan worden. De Schrijver moet de, door de Hoogl. ROYAARDS aan het licht gebragte concept-kerkenorde van WILLEM I kennen. Hij heeft er evenwel geene *notitie* van genomen; want hierdoor zou hij zich zelven, bl. 107, de gelegenheid hebben afgesneden om het concept van 1591 op het schuldblad van OLDENBARNEVELD te stellen. Zijne taak, hoezeer onaangezocht opgenomen, is, zijnen cliënt vrij

te pleiten van *alle* schuld. Zijn er bij tijd en wijle feiten te verdedigen, die *niet* zijn weg te praten, dan moet de schuld der berispelijke daden op rekening van eenen anderen worden overgebragt, en wel bij voorkeur op die van OLDENBARNEVELD, omdat er, bij dien naam, in het leven van MAURITS eene vuile bladzijde zal voorkomen, welker vlekken maar niet zijn weg te wisschen.

Met het eerste deel van deze »verdediging van de eer van »Prins MAURITS," loopt Ref., blijkens het gezegde, dus nog niet hoog. Het geheel had beter *kunnen* zijn, dewijl er voorëerst bij MAURITS nog niet zoo bijster veel te verdedigen viel, en die kwaadaardige en onbewezen uitvallen tegen den advocaat gerustelijk hadden kunnen achterblijven. Zeker toch was bij dien man, tot 1594 ten minste, meer te prijzen dan te laken. Door te veel te willen doen, heeft Mr. VAN DER KEMP dus bij onbevangenen minder uitgerigt, dan hij wilde. De stijl is stroef en soms duister. Op de spelling willen wij niet hechten. De uitvoering is goed.

Nederlands Oost-Indië, of Beschrijving der Nederlandsche Bezittingen in Oost-Indiën, door A. J. VAN DER AA. *Voorafgegaan van een beknopt overzigt van de vestiging en uitbreiding der magt van Nederland aldaar. Met Platen en Kaarten. 1ste, 2de en 3de Aflevering. Te Amsterdam, bij* J. F. Schleijer. 1845. *In gr.* 8*vo. f* 1-50.

Alles, wat tot de regte kennis van onze zoo belangrijke Oostindische Bezittingen kan strekken, zal wel niet als overtollig beschouwd worden; en, hoezeer er in de laatste jaren meer over geschreven werd, zoo behelzen echter die werken meestal slechts eene gedeeltelijke beschrijving, waardoor men, om van onze Bezittingen aldaar nadere kennis te bekomen, wel verpligt is, zich een aantal werken aan te schaffen, waaronder er dan vele zijn, die óf zeer kostbaar óf minder onder het bereik van het algemeen liggen.

Het is echter geene gemakkelijke taak, die de Schrijver zich heeft ten doel gesteld, om uit zoo vele stukken, als er over *Oostindië* handelen, juist datgene te putten, wat wetenswaardig is, en zoo wel de aardrijkskunde, geschiedenis, voortbrengselen des lands, als de zeden en gewoonten dier verschillende volken omvat. Dan, de Schrijver zegt in de

voorrede van de 1ste Aflevering: »Naauwelijks nog met het schrijven van dit werk aangevangen, werden wij daarin zeer bemoedigd en ons de zware taak niet weinig verligt, door een' ons toegekomen brief van den geachten Generaal-Majoor MAHUYS VAN BURGST, die deze onderneming niet alleen een zeer gelukkig denkbeeld noemt, maar ons tevens ook den toegang tot zijne hoogstbelangrijke bibliotheek over *Oost-Indië* gunstig wilde verleenen; terwijl Zijn Hoog-Edel-Gestr. ons daarbij tevens berigt, dat vele zijner Indische vrienden, onder anderen Zijne Exc. de Oud-Gouverneur-Generaal van *Indië*, Baron MERKUS DE KOCK, mede in dat gevoelen deelen." Ref. hoopt, dat de Schrijver, bij de aanbieding van zoo veel rijke bronnen, zijne verwachtingen zal voldaan zien, en *Nederland* verrijkt worden met een werk, waaruit het groote belang, dat het in die Bezittingen behoort te stellen, blijken zal, en dat alsdan voorzeker van eene blijvende waarde zal wezen.

Ref. heeft de drie eerste Afleveringen van deze Beschrijving voor zich. Zij behelzen: de ontdekkingen der *Portugezen*; eene korte beschrijving der togten, om langs het Noorden eenen weg naar *Indië* te zoeken, benuiden *Afrika* om, door de straat van *Magellaan*. Verder de geschiedenis der vestiging en uitbreiding van de magt der *Nederlanders* in *Oostindië*; de oprigting der Nederlandsche Oostindische Compagnie; de eerste verrigtingen der Maatschappij, en een kort overzigt van het leven en de daden der Gouverneurs-Generaal; *Nederlands Oostindië* in het algemeen; ligging en verdeeling; grootte en bevolking; luchtgesteldheid; de inboorlingen; hunne gestalte, geaardheid, kleeding, wapentuig, vestingen, listen en hinderlagen; de krijgsmagt; regeringsvorm en rangverdeeling; huwelijksplegtigheden; begrafenisplegtigheden.

Het geheel is belangrijk en onderhoudend, en men vindt hier zeer vele bijzonderheden, die toonen, dat de Schrijver zijn onderzoek met zorg heeft aangewend. Op sommige onnaauwkeurigheden wil Ref. echter opmerkzaam maken. Bl. 72 staat het jaartal 1626 moet 1627 zijn; bl. 75, 14 April voor 19 April; bl. 87 vinden wij, dat SPEELMAN in 1694 overleed, moet zijn 1684; bl. 88, 18 Augustus voor 28 Julij; bl. 89, 18 October voor 17 November; op bl. 98 is vermeld het sterfjaar van VAN DER PARRA bij te voegen (1775); bl. 99, 1760 voor 1780; bl. 103, 1806 voor 1808. Dergelijke

anachronismen en misstellingen moest men niet aantreffen. Ook vindt men hier en daar drukfouten, als bl. 120, *bajoe* voor *badjoe*; bl. 122, *pebang* voor *parang*; bl. 123, *gadak* voor *gada*; bl. 128, *petja-kakies* voor *pitjah-kaki*; bl. 134, *Tommagong* voor *Tomonggong* e. d.

Voorts heeft Ref. deze Afleveringen met groot genoegen gelezen; hij wenscht den Heere VAN DER AA lust en kracht toe, om, bij de hulpmiddelen, die hem zoo mild en rijk worden aangeboden, zijnen arbeid voort te zetten, en twijfelt niet, of het vervolg, aan het begin beantwoordende, zal algemeenen bijval vinden. Papier en letter zijn zeer goed. De plaat van een gezigt op den Waterval der Rivier *Tji-gueureus*, en het portret van den Gouverneur-Generaal KOCK, zijn uitnemend uitgevoerd, en deze staalgravuren versieren in waarheid deze Afleveringen. Wij nemen nu van het werk afscheid, om, wanneer weêr eenige Afleveringen (die toch niet te lang zullen uitblijven?) het licht zien, er nader op terug te komen.

Over de bemanning van 's Rijks Oorlogs- en der Koopvaardijschepen, door een' Vriend der Marine. Te 's Gravenhage, bij P. C. Dill. 1845. *In gr.* 8vo. 22 *bl. f* :-25.

Na gewezen te hebben op de moeijelijkheden, die er bestaan, om onze Oorlogs- en Koopvaardijschepen voldoende bemand te krijgen, wil de Schrijver, dat van Gouvernementswege worde opgerigt eene *koninklijke keurbende ter zee*, bestaande uit zee- en varenslieden, die, allen ingeschreven, alleen dan maar zouden worden opgeroepen, wanneer hunne dienst aan boord gevorderd werd; en inmiddels hun beroep konden blijven uitoefenen, en aan wie, door het Gouvernement, eenige eer en voordeelen zouden worden toegekend; onder anderen de eer te hebben, tot die Koninklijke keurbende te behooren! Eene bijzonder uitmuntende uniform te dragen! Verzachte straffen! Gagement te bekomen, na het 50ste levensjaar bereikt en den lande werkelijk aan boord van 's Rijks Schepen gediend te hebben; te betalen door Reeders, Eigenaars of Huurders van Schepen! Na een zeker getal jaren te hebben gediend, eene metalen of zilveren medaille te bekomen; *gratis* onderwijs voor de zoons der ingeschrevenen; terwijl, al verder, de Kapiteins van de Commercie-

Zeevaart, (Gezaghebbers der Koopvaardijschepen) insgelijks zouden moeten opgeroepen worden, om zich bij die *keurbende* te laten inschrijven, die dan, indien de nood het vorderde, aan boord van 's Rijks Schepen als *Extra-ordinair Zee-Officier* zouden dienen, en ter onderscheiding eene zilveren medaille op de linkerborst zouden moeten dragen, enz. enz. Vervolgens behandelt de Schrijver de tegenwoordige wijze van aanneming, en betoogt, 1°.) dat het weinig voldoende is tot spoedige en bekwame bemanning der Schepen en Vaartuigen; 2°.) groote decline veroorzaakt aan 's Rijks Zeemagt; en 3°.) tot groot bezwaar verstrekt voor 's Rijks schatkist.

Hier en daar is in dit stukje veel goeds; maar de opgenoemde theoriën van den Vriend der Marine zouden zeer moeijelijk in praktijk te brengen zijn; en wij besluiten met te zeggen, dat wij het stukje als een vlugschrift beschouwen, dat niet veel beteekent, daar het door den Schrijver voorgedragen plan, zoo het al niet onuitvoerbaar is, voorzeker weinig bijval vinden zou.

Brief aan den Bisschop van Dardanië, Apostolischen Vicaris van Breda, in antwoord op desselfs Mandement tegen het verspreiden en lezen der Heilige Schriften. Door W. P. TIDDY, *Agent van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap in België en de Nederlanden. Te Brussel en Breda, bij* J. H. Briard. 1845. *In gr.* 8*vo.* 21 *bl.* *f* : - 05.

Op Zondag den 14 September 1845 is in alle Roomschgezinde gemeenten van het Vicariaat van *Breda* (waartoe, behalve de *Zeeuwsche* gemeenten, behooren 43 gemeenten in het arrondissement *Breda*) afgekondigd een zoogenaamd *mandement* van den Vicaris Apostolijk J. VAN HOOYDONCK, wien de Paus te *Rome* benoemd heeft tot Bisschop van *Dardanië*. Oudtijds droegen twee landen dezen naam. Het eene in *Klein-Azië* tusschen den *Hellespont* en den oorsprong der rivier *Granicus*, het andere *Dardanië* gelegen in het bovenste gedeelte van *Moesië*, grenzende aan *Illyrië* en *Macedonië*. Waar het Bisdom van den Vicaris VAN HOOYDONCK gelegen is, is niet bekend. Trouwens het is eene benoeming *in partibus infidelium*, en dan gebeurt het wel eens meer, dat een Bisschop zelf niet regt weet, waar hij te huis behoort. Wij beschouwen dus het geven van den titel *Bisschop van Dar-*

danië aan den man als zijnde facultatief. Men kan hem zoo noemen, of men kan het laten. In *Nederland* is de man niet anders dan Vicaris van den Paus. Maar, om tot het reeds genoemde *mandement* terug te keeren; ware het er bij gebleven, dat het alleen in de kerken ware afgekondigd, waarschijnlijk zou van hetzelve buiten die kerken niet veel kennis zijn genomen. Maar dagbladen of tijdschriften hebben den inhoud door de Drukpers openbaar gemaakt; en zoo is het dan door geheel *Nederland* bekend geworden, dat de Vicaris VAN HOOYDONCK de H. Schriften noemt *pijlen, waarmede de Duivel de hartader van het geloof poogt te treffen;* hen, die den Bijbel te koop aanbieden of uitgeven, noemt hij *handlangers van den Satan.* Zijne geloovigen vermaant hij, om, *indien zij reeds Bijbels hebben gekocht of aangenomen, het voorbeeld te volgen van die van Ephesen, die, volgens Hand.* 19: 19, *vóór hunnen overgang tot het Christendom ijdele kunsten, dat is zoogenaamde toovery, gepleegd hebbende, de boeken, die zij daartoe plagten te gebruiken, bijeenbragten en verbrandden...*

— *Quo numine laesa,*
Quidve dolens — tantae animis coelestibus irae?

Sedert eenige maanden is te *Breda* eene bloeijende drukkerij van Bijbels, benevens een *Bijbel-depot*, waarin Bijbels in *honderd acht en dertig* talen voorhanden, en tot eenen geringen prijs voor alle Christelijke gezindheden, door de kerkelijke Overheden van iedere gezindte zijn goedgekeurd, te bekomen zijn.

Hinc illae lacrymae!

Een *mandement*, hetwelk deze Bijbeldrukkerij en hen, die in betrekking tot deze inrigting staan, tot een voorwerp van haat en verfoeijing moest maken in het oog van het grootere deel der bevolking van de Stad en omstreek van *Breda*, kon niet met onverschilligheid beschouwd worden door den waardigen Heer TIDDY, die, als Agent van het Britsch en buitenlandsch Bijbelgenootschap, de in *Breda* gevestigde Bijbeldrukkerij en Bijbel-depôt bestuurt. Hij nam het voornemen, om zich zelven, zijne werkzaamheden, en ook de door hem uitgegevene en afgeleverde Bijbels, tegen de beschuldigingen van den Vicaris te verdedigen; en het is deze verdediging, welke bevat is in den thans door ons

aangekondigden Brief. De Schrijver zegt: »Beiden noemen wij ons dienaren van God, en beiden belijden wij zijn werk te doen: gij, in het gebruiken van al uwen invloed, om de verspreiding van de Schriften, door het Bijbelgenootschap uitgegeven, te vernietigen en het lezen derzelve voor te komen; ik, in het doen van elke poging, om de lieden over te halen dezelve te koopen, en ze zorgvuldig en aanhoudend te lezen. Doch beiden, voorzeker, kunnen wij niet bezig zijn in het werk van God; beiden kunnen wij Hem niet welbehagelijk zijn. Een van beiden is noodwendig handelende tegen Zijnen wil. Wie onzer is dit nu? — Indien ik mijn werk niet ten volle door Gods woord kan regtvaardigen, maar bevonden worde het werk des Duivels te doen, gelijk gij dit beweert, dan bevind ik mij, dit gevoel ik, in eenen allerverschrikkelijksten toestand; en in dusdanig geval zijn uwe vervloekingen in geenen deele te zwaar. Doch indien God mijn werk, in Zijn Woord, niet veroordeelt, zoo Hij het integendeel beveelt, hoe vreeselijk zal dan Zijn oordeel zijn over al de genen, die te zamen beraadslagen tegen Hem! — Het is niet om des geschils, Mijnheer! maar om der waarheid en onzer onsterfelijke zielen wil, dat ik deze bladzijden tot u rigt. Het is met het doel, om U die verdediging voor te leggen, met welke ik bereid ben om voor mijnen God te verschijnen. Zal ik niet, staande voor den Regterstoel van CHRISTUS, mij met alle regt op Hem mogen beroepen, en tot Hem zeggen: Heer! toen Gij op aarde waart, hebt Gij het volk bevolen de Schriften te onderzoeken, zeggende, dat wij in dezelve het eeuwige leven hebben, en dat zij zalig zijn, die Uw Woord hooren en bewaren: ik geloofde, dat dit waarheid was, omdat Gij het gesproken hebt, en ik poogde mijne medeonderaren te helpen tot het gehoorzamen van Uw Woord. Zal Hij mij veroordeelen, gelijk gij het gedaan hebt? — Zal onze Regter niet van u eischen, aan te wijten, in wat gedeelte onze Bijbels valsch zijn, waarin zij kettersch zijn? Zal Hij u niet vragen, of, alvorens uw *mandement* neder te schrijven, gij onze uitgaven nagezien hebt, om te zien, of zij vervalscht waren, dan niet, en of gij immer aan het Genootschap de valsche vertalingen en de ketterijen aangewezen hebt? Zal Hij niet van u vorderen, dat gij Hem aantoont, wat gij gedaan hebt, om goede en getrouwe Bijbels aan het volk te verschaffen, ten bewijze dat gij de verspreiding en de lezing van Zijn Woord

niet wilde verhinderen, maar dat gij al wat in uw vermogen was hebt aangewend om Zijne bevelen te gehoorzamen?"

Vooral is het de hoogernstige toon, waarin de Heer TIDDY schrijft, zijne duidelijkheid zelfs voor den eenvoudigste, die denen Brief zeer merkwaardig doen zijn. Zal de Vicaris VAN HOOYDONCK op het geschrift van den Heer TIDDY antwoorden? Zal hij zijn *mandement* kunnen verdedigen? Zal hij het pogen te doen? De tijd zal het leeren, en doen blijken, of het verlangen ook van zoo vele Roomschgezinden, die denen Brief lezen, en die naar waarheid dorsten, zal bevredigd worden.

Geertruida, of de strijd tusschen Geloof en Liefde. Een Verhaal uit onsen tijd. Te Amsterdam, bij S. J. Prins. 1845. *In kl.* 8*vo.* 98 *bl.* *f* :-90.

Dit verhaal kan beschouwd worden als een tegenhanger van *Antje* en het grootere werk *Hendrik en Maria*. Het boekje levert bij het lezen aangenaam onderhoud op, en verdient aanbeveling bij allen, die, vooral in jeugdigen leeftijd, van welke Godsdienstgezindte ook, in gevaar of verzoeking komen, om hunne godsdienstige belijdenis, tegen hunne overtuiging in, te verzaken, tot bereiking van eenig begeerlijk doel; bij voorbeeld het geraken tot een gewenscht huwelijk. Vooral is hier treffend geschilderd de gewetenswroeging der verleide en zelfs het ongelukkige gevolg voor den verleider zelv', die van zijnen magtigen invloed op het vrouwelijke hart gebruik had gemaakt, om zijne beminde tot ontrouw aan haar geloof over te halen.

Het werkje vinde die welwillende ontvangst, welke hetzelve, naar onze meening, waardig is.

Lotgevallen der Familie Scatterygood, door ALBERT SMITH. *Te Rotterdam, bij* H. Nijgh. 1845. *In gr.* 8*vo.* 454 *bl.* *f* 5-40.

Zoo men vraagt, of het plan van dit verhaal gelukkig is zamengesteld, of de intrigue van eene levendige verbeelding getuigt, of de verwarring kunstig te weeg gebragt, en de ontwarring evenzeer met kunst beproefd is, dan moeten wij

op die vragen een stellig ontkennend antwoord geven. Daar is het talent van den schrijver niet te zoeken. Dat behoeft trouwens het publiek niet het eerst uit zijne *Familie Scattergood* te leeren. Wie *Simon Ledbury* gelezen heeft, in der tijd in het *Leeskabinet* opgenomen, die weet, dat het de beschrijving der *détails* zijn, de natuurlijke teekening zijner personen, het *camera obscura*-achtige van zijne voorstelling, waarin het *humor* van den Engelschen Schrijver moet gezocht worden. Als roman staat dan ook dit verhaal op geenen hoogen trap van waarde. Men zou kunnen vragen: heeft de Schrijver zich daarvoor wel een geregeld plan voorgesteld? Zoo ja, dan is het toch slechts gedeeltelijk of gebrekkig ten uitvoer gebragt; daardoor is de belangstelling voor sommigen der hoofdpersonen weinig opgewekt, en hunne handelingen *en* niet genoeg gemotiveerd *en* onnatuurlijk. Dit geldt b. v. van de geschiedenis van den jongen SCATTERGOOD; terwijl ook CLARA eigenlijk te weinig hoofdpersoon van het geheele boek is.

Maar zoo men deze gebreken over het hoofd ziet, en van eene vrolijke, luimige lectuur houdt, dan zal men in dit boek voldoening voor zijnen smaak kunnen vinden. Het is eene eigenaardige soort van *humor*, die wij hier aantreffen. Het is de naauwkeurige, minutieuze teekening van personen, dagelijksche tooneelen en voorvallen, waarbij de belagchelijke zijde der dingen als van zelve sterk uitkomt. In dergelijke schilderingen ligt het talent van den Schrijver, en daarvan vloeit zijn boek over. Wie er dit in zoekt, zal zich niet teleurgesteld vinden, en Ref. erkent gaarne, dat hij het voor een groot gedeelte met genoegen heeft gelezen, en als eene aangename uitspannings-lectuur gerust durft aanbevelen. Het is waarlijk jammer, dat de Schrijver zich niet meer moeite heeft gegeven, om den eigenlijken roman belangwekkender te maken en beter uit te werken. Men zou bijna vermoeden, dat hij voor een of ander tijdschrift maandelijks zijn bepaald *tantum* heeft moeten leveren, of een zeker aantal afleveringen heeft moeten vullen, en begonnen is te schrijven en heeft voortgeschreven, zonder dat zijn plan eigenlijk nog tot rijpheid was gekomen. Deze ellendige manier van boekenmaken komt hoe langer zoo meer, vooral ook bij onze Engelsche buren, in de mode, zeker niet ten voordeele van eene degelijke behandeling.

Het boek is verrijkt met een aantal doorgaans niet onaardige steendrukplaten, en is daarenboven net gedrukt en uitgevoerd. Het vinde zijne lezers, en doe hun een aangenaam uurtje slijten, wanneer zij eene vrolijke uitspanningslectuur zoeken.

BOEKBESCHOUWING.

Het Leven van JESUS, *door Dr.* J. J. VAN OOSTERZEE, *Predikant te Rotterdam. Isten Deels 1ste Stuk.*

(*Vervolg van bl.* 219.)

In de volgende § 10 handelt VAN OOSTERZEE over *het Evangelie van* MARCUS. Hij neemt aan, wat onlangs door Dr. J. J. DORDES werd betoogd, dat de schrijver van het tweede Evangelie niet is JOANNES MARCUS, de Neef van BARNABAS, maar een andere MARCUS, die de leerling en ἑρμηνευτὴς van PETRUS was, eene benaming, die te kennen geeft, dat hij den hoofdinhoud van PETRUS' mondeling onderwijs in geschrifte heeft gebragt. Dit wordt dan ook gestaafd door verschillende opgaven der kerkvaders, die hierin overeenstemmen, dat PETRUS op de vervaardiging van MARCUS' Evangelie *werkelijk eenigen invloed uitgeoefend heeft.* De hoofdzaak in de berigten van PAPIAS, CLEMENS ALEXANDRINUS, EUSEBIUS en IRENAEUS, die door VAN OOSTERZEE worden medegedeeld, schijnt hierop neder te komen: »dat, vooreerst, »MARCUS zich aan den hoofdinhoud der Petrinische Evan»gelieverkondiging gehouden, en, ten tweede, PETRUS »de opteekening daarvan, nadat zij geschied was, in het »algemeen goedgekeurd en tot godsdienstig gebruik aan»bevolen heeft."

Zoowel de *echtheid* als de *ongeschondenheid* van het tweede Evangelie laten zich voldoende regtvaardigen. MARCUS heeft zijn geschrift *in het Grieksch* opgesteld *voor Christenen uit de Heidenen.* Zijn Evangelie is geschreven *te Rome* nog *in* of *kort vóór het jaar* 67 (het waarschijnlijk sterfjaar van PETRUS) en waarschijnlijk *in* 68 onder de gemeente begonnen verspreid te worden.

Het *kenmerkende* van MARCUS' Evangelie wordt afgeleid uit de ondergeschikte betrekking, waarin MARCUS

tot den Apostel PETRUS geplaatst was. »Hij onderzoekt »niet zelfstandig de bronnen, gelijk LUCAS, maar volgt »geleidelijk de Galilesche overlevering, zoo als PETRUS »die predikt."

Referent mist hier de gewone naauwkeurigheid van den geleerden Schrijver. Wij willen althans niet aannemen, dat VAN OOSTERZEE in ernst zou beweren, dat PETRUS gepredikt heeft *Galilesche overlevering*; 't is ons niet onbekend, dat de overlevering in een' zeer goeden zin bron der Evangelische geschiedverhalen, in de geschriften van het N. V. opgeteekend, genoemd kan worden, maar ook bron van de mondelinge prediking der *Apostelen*? Wij meenden, dat PETRUS zal verkondigd hebben, niet wat hem door anderen aangaande JEZUS was *overgeleverd*, maar *wat hij zelf als oog- en oorgetuige des Heeren had gezien en gehoord*.

Als het kenmerkende van MARCUS' Evangelie wordt verder opgenoemd, dat het meer aanschouwelijkheid en minder diepte dan dat van MATTHEUS heeft. Er is een meer *intuitief* dan *intellectueel* element in zijn Evangelie. *Dramatisch* is het karakter zijner geheele voorstelling. De toon is levendig en vurig. In zijn Evangelie vinden wij de sporen van heilige *geestdrift* voor de zaak van het Godsrijk, en van eenen misschien meer vurigen dan gestadigen ijver. Hij is *ver van alle Joodschgezinde bekrompenheid verwijderd*. Het *oogpunt*, waaruit hij den Verlosser beschouwt, is geen ander dan dit: JEZUS, *de menschgeworden zoon van God*.

§ 11. *Het Evangelie van* LUCAS, den vriend en reisgenoot van PAULUS. Tot staving der echtheid van dit geschrift wijst VAN OOSTERZEE op de getuigenis, die de *Handelingen* voor het *Evangelie van* LUCAS afleggen. De hypothese, dat niet LUCAS, maar TIMOTHEUS, de reisgenoot van PAULUS was, die in de Handelingen optreedt, wordt zegevierend wederlegd. Als getuigen voor de echtheid van LUCAS' Evangelie worden genoemd IRENAEUS, TERTULLIANUS, ORIGENES, EUSEBIUS. Het stilzwijgen van PAPIAS wordt als een zijdelingsch bewijs be-

schouwd; nog vinden wij aangehaald de getuigenis van den bekenden MARCION in het midden der tweede eeuw.

Naar alle waarschijnlijkheid was LUCAS Christen uit de Heidenen, geboortig van *Antiochië*, van beroep een arts, die, behalve met PAULUS, ook met andere Apostelen schijnt bekend te zijn geweest, en alzoo volkomen in staat was, om eene geloofwaardige getuigenis aangaande den CHRISTUS mede te deelen. VAN OOSTERZEE toont bondig aan, hoe wij dit een en ander betrekkelijk den persoon van LUCAS in de innerlijke gesteldheid van zijn Evangelie bevestigd vinden, en hoe de genoemde bijzonderheden gronden bevatten voor de geloofwaardigheid van LUCAS, zoo sterk als zelden te geven waren betrekkelijk eenen persoon, die geen ooggetuige was van hetgeen hij verhaalde.

Het *doel*, dat LUCAS zich met zijn schrijven voorstelde, was, volgens zijnen Proloog: *zekerheid aan* THEOPHILUS *te geven van hetgeen waarin deze onderwezen was.* Hij wilde aangaande de levensgeschiedenis van JEZUS iets beters leveren, dan hem tot nog toe door anderen bekend was.

Daartoe heeft hij zich, naar luid der oude overlevering, van PAULUS' *voorlichting en mededeelingen* bediend. Wat sommigen beweren, dat LUCAS zijn Evangelie eerst na den dood van PAULUS geschreven heeft en dus niet meer onder des Apostels oog arbeiden kon, dit is niet bewijsbaar, daartegen pleit het slot der Handelingen. Plaatsen wij het tijdstip van des Apostels dood in 67, dan moet LUCAS, waarschijnlijk kort te voren, onder zijn' invloed, zoowel het Evangelie als de Handelingen hebben opgeteekend.

Sprekende over de *bronnen* van LUCAS, geeft VAN OOSTERZEE eerst eene belangrijke ontwikkeling van hetgeen LUCAS zelf in zijne voorrede, I: 1—4, heeft opgeteekend; en vat dan al het besprokene in deze slotsom zamen: » Schriftelijke gedenkstukken, opgenomen na behoorlijke critiek, en vereenigd met de mondelinge overlevering, zoo als die door PAULUS' prediking werd aangevuld en gezuiverd, zietdaar wat wij ons voorstellen als

»bronnen van LUCAS." (Wij denken hierop later terug te komen.)

De Schrijver vestigt verder onze aandacht op de hooge *belangrijkheid* van LUCAS' Evangelie; hij wijst op eenige bijzonderheden, die over de heerlijkheid van JEZUS' verschijning het helderst licht verspreiden en die bij hem alleen zijn te vinden; dan op het bepaalde *oogpunt*, waaruit LUCAS ons den Verlosser doet kennen. »Zoo waar »het is, wat door allen, die over dit onderwerp in den »laatsten tijd schreven, is opgemerkt, dat LUCAS ons JE»ZUS' *menschheid*, en wel van hare *beminnelijkste* zijde »in een treffend licht plaatst, zoo zeker is het ook, wat »tot nog toe niet opzettelijk werd aangewezen, dat deze »menschelijke grootheid van JEZUS bij LUCAS opgeluisterd »wordt, door gedurige tegenoverstelling, zoowel tegen »zijne uitwendige geringheid, als tegen de boosheid zijner »vijanden. De CHRISTUS Gods door herders begroet; »MARIA's bevallige zuigeling met het offer der armoede »Gode gewijd; de leeraar van *Nazareth* met aangename »woorden op de lippen, tegenover de schare, die Hem »van de steilte wil nederstorten. Zijne barmhartigheid »jegens de boetvaardige zondares, tegenover de liefdelooze »hekrompenheid van zijnen gastheer. Zijne vergevensge»zindheid jegens de onherbergzame *Samaritanen*, tegen»over den onberaden' ijver van de zonen des donders. »Zijne tranen over *Jeruzalem*, tegenover de hardnekkige »ongevoeligheid en het oppervlakkig vreugdebetoon des »volks. Zijne edelmoedigheid jegens MALCHUS, tegenover »de onbuigzaamheid der vijanden. Zijne zelfbeheersching »voor HERODES, tegenover de ligtzinnigheid, die Hem »aangaapt, en den laster, die Hem aanklaagt. Zijne bede »aan het kruis, tegenover de ongevoeligheid, die dobbelt »aan den voet, en den spot, die schatert rondom den top. »Zijne welwillenheid jegens de Emmausgangers, tegenover »hun ongeloof en de traagheid van hun hart. Wij zouden »meer voorbeelden kunnen noemen, maar evenwel niet »gaarne beweren, dat alle deze tegenstellingen door LUCAS »opzettelijk zijn gezocht en bedoeld. Wij weten, dat zij

»door de geschiedenis zelve, en niet slechts door het ver»nuft des schrijvers, gevormd zijn. Maar waar wij die »contrasten nergens zoo sterk zien te voorschijn treden, »als in LUCAS' Evangelie, wat zou ons verhinderen, ook »deze opmerking toe te voegen aan hetgeen reeds meer»malen omtrent de eigenaardige belangrijkheid daarvan »werd beweerd?"

Eindelijk vermeldt VAN OOSTERZEE nog de *Chronologische* eigenaardigheid van LUCAS' Evangelie. Het gevoelen des Schrijvers komt hierop neder, dat LUCAS, getrouw aan zijn aangekondigd plan, zich nu en dan bezig houdt, om ook de tijdsorde der Evangelische geschiedverhalen te regelen, zonder echter aan al de eischen eener streng Chronologische voorstelling te beantwoorden.

Uit al het gezegde wordt deze gevolgtrekking opgemaakt, dat het Evangelie van LUCAS, zoowel wat den inhoud als wat den vorm betreft, voor den biograaf van JEZUS niet slechts uitnemend belangrijk, maar onmisbaar is te achten en de kroon opzet aan de Synoptische Evangeliën.

In § 12 wordt het moeijelijke vraagstuk betrekkelijk de *verwantschap der drie eerste Evangeliën* behandeld. De verschillende gevoelens ter oplossing van dit vraagstuk worden geleidelijk en helder uiteen gezet. Met klimmende belangstelling volgden wij den Schrijver, zoowel bij de weêrlegging der hypothesen, die hij verwerpt, als bij de verdediging der hypothese, waaraan hij zijne goedkeuring hecht. Zijne voorstelling der zaak is niet zonder invloed op onze beschouwing gebleven, schoon wij ons toch ten slotte met zijn gevoelen niet volkomen vereenigen kunnen.

De verschillende hypothesen tot oplossing van het vraagstuk kunnen, volgens VAN OOSTERZEE, onder drie hoofdsoorten gerangschikt worden. »Men moet stellen, *of* dat »de drie Evangelisten elkander gekend en gebruikt, *of* »dat zij allen uit eene of meer schriftelijke bronnen geput »hebben, ieder op zijne wijze, *of* dat hunne overeen»komst en hun verschil uit het gebruik van dezelfde mon»delinge bron te verklaren zij." — Wij beamen geheel

het beginsel bij het ter toetse brengen dezer gevoelens door VAN OOSTERZEE vastgesteld: »dat gevoelen is het aan»nemelijkst, dat zoowel de overeenkomst als het verschil »der Evangelische verhalen het best verklaart, dat het »meest overeenkomt met den geest des tijds, waarin de »Evangeliën zijn geschreven, — dat al verder door den »innerlijken aard dezer Evangeliën het meest wordt ge»staafd, en eindelijk zich het best laat vereenigen met de »historische getuigenissen aangaande het ontstaan en de »bronnen der Synoptische verhalen."

Het *tweede* der drie gemelde hoofdgevoelens komt eerst ter sprake. VAN OOSTERZEE bestrijdt zoowel de meening, dat *één oorspronkelijk schriftelijk Evangelie*, als die, dat *een gemeenschappelijk gebruik van verschillende kleinere diëgesen* de bron der Synoptische Evangeliën zou zijn.

Het andere hoofdgevoelen, dat de Evangelisten *elkander* hebben *gekend of gebruikt*, wordt vervolgens aan het vastgestelde beginsel getoetst en niet aannemelijk bevonden.

De Schrijver verklaart zich voor de *mondelinge overlevering* als hoofdbron der Synoptische Evangeliën; hij ontwikkelt, hoe hij zich die overlevering voorstelt — in wat zin en op wat grond hij haar voor hoofdbron der Synoptische Evangeliën houdt — en welken invloed dit gekozen gevoelen op de beschouwing en behandeling der Evangelische geschiedenis uitoefent. — Wij stippen slechts kortelijk het een en ander aan, om het gevoelen van VAN OOSTERZEE nader te doen kennen.

De beschrijving van JEZUS' leven, daden en lotgevallen, vergeleken met de aankondigingen der Profeten, in Hem volkomen vervuld, maakten den inhoud van de verkondiging der Apostelen uit. Het kan ons niet verwonderen, dat hunne verhalen vrij gelijkvormig uitvielen. Wat de redenen van JEZUS betreft, moest juist de overtuiging van haar gewigt en waardij hen aansporen, om deze zoo getrouw mogelijk weder te geven. Ieders bijzondere individualiteit bragt te weeg, dat er, bij groote overeenkomst in de hoofdzaak, enige afwijkingen in sommige

woorden, woordvoegingen en overgangen meesten plaats hebben. Aanvankelijk bepaalde zich de hoofdinhoud dier overlevering tot hetgeen er met JEZUS in *Galilea* was voorgevallen. De Apostelen hebben den vasten *vorm* der voordragt niet met elkander afgesproken; hun langdurig samenzijn te *Jeruzalem*, het dagelijksch spreken met elkander en mededeelen aan de gemeente van hetgeen de Heer had gezegd en gedaan, en bovenal de gemoedelijke vrees om door willekeurige wijziging iets aan de stipte juistheid hunner mededeelingen te ontnemen, hebben reeds vroeg aan den hoofdinhoud dezer mondelinge overlevering zekeren bepaalden vorm gegeven.

Ofschoon de Synoptische Evangelisten, bepaaldelijk LUCAS, wellicht eenige schriftelijke aanteekeningen hebben gevonden en gebruikt, zijn toch dergelijke schriftelijke hulpmiddelen eene uitzondering geweest. Uit de (boven beschrevene) mondelinge overlevering zijn de Synoptische Evangeliën kort na en onafhankelijk van elkander te voorschijn getreden. Deze hypothese wordt ons voorgesteld als bij uitnemendheid te verklaren, zoowel de overeenkomst als het verschil tusschen de Synoptici; en overeenkomstig te zijn met den geest der Apostolischen tijds en door de historische getuigenissen aangaande het ontstaan onzer Evangeliën begunstigd te worden.

Uit die hypothese is, volgens VAN OOSTERZEE, geen ongunstig besluit omtrent de geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis op te maken. Wat toch *den aard* dezer overlevering betreft; wij hebben hier niet te denken aan geruchten in den mond des *volks*, maar aan die echte overlevering, die in den mond der *Apostelen* bewaard bleef en door hun gezag werd bekrachtigd. Dat het Evangelie zelf, gedurende een dertigtal jaren, op de lippen en in het hart van zijne eerste verkondigers zijne eenige bewaarplaats heeft gevonden, VAN OOSTERZEE meent, men zal dit niet ongeloofelijk vinden, zoo men zich streng vasthoudt aan het historisch bewijs voor de echtheid, vroege verspreiding (vóór *Jeruzalems* verwoesting) en vrij spoedige verspreiding der Evangeliën. Men moet ook niet

vergeten, dat wij in de Synoptische Evangeliën niet den vorm vinden, waarin de prediking der Apostelen reeds van den aanvang af en *jaren achtereen*, *onveranderd* had plaats gehad, maar dien, waarin zij *toen ten tijde* (60—70) gegoten was, welligt, ja waarschijnlijk na langdurige afwisseling.

Voor de geloofwaardigheid dier mondelinge overlevering hebben wij de stelligste gronden, in den aard der zaken zelven, in het karakter en de roeping der Apostelen, waarbij nog gevoegd wordt de belofte des Heeren, dat *de H. Geest hen in alle waarheid leiden en aan zijn onderwijs indachtig maken zou.* Ook is er een bewijs voor de geloofwaardigheid der mondelinge overlevering op te merken in de groote overeenstemming der Synoptische Evangeliën. Wel kan men niet aantoonen, dat iedere uitspraak des Heeren *woordelijk* is medegedeeld. Maar de geheele persoonlijkheid der Apostelen staat ons hiervoor borg, dat de hoofdinhoud bewaard is gebleven, en de *geest* des Heeren zuiver werd uitgedrukt.

Wij hebben reeds verklaard, dat wij ons met het gevoelen van VAN OOSTERZEE niet volkomen vereenigen kunnen. Iedere hypothese heeft hare eigenaardige bezwaren; en na alles, wat tot opheldering dezer ingewikkelde zaak in het midden is gebragt, blijft er nog altijd veel duisters en onzekers over, zoodat eene oplossing van dit vraagstuk, die aan allen voldoet en aan geene bedenking onderhevig is, vooreerst nog wel onder de vrome wenschen zal behooren. Wij hebben dus alleen te vragen: prijst zich het gevoelen van den hooggeachten Schrijver door *waarschijnlijkheid* boven al de anderen aan? Wilden wij die vraag volledig beantwoorden, wij zouden eene uitvoerige verhandeling moeten leveren. Doch daartoe is hier de plaats niet; wij zullen met weinig woorden onze meening mededeelen. Wij slaan de Synopsis van GRIESBACH op, en vergelijken een en ander gedeelte der drie Evangeliën, zoo als wij die hier naast elkander vinden. Wij vragen, is het denkbaar, is het mogelijk, dat drie mannen, die geheel onafhankelijk van elkander schrijven, zoo

zakelijk niet alleen, maar ook *woordelijk* overeenstemmen in het verhaal van de daden, woorden en lotgevallen des Heeren, zoo men aanneemt, dat zij hunne verhalen enkel hebben geput uit de mondelinge overlevering niet van éénen en denzelfden, maar ieder van verschillende personen, en wel uit eene overlevering, die reeds dertig jaren lang enkel in den mond, weder niet van éénen, maar van verschillende personen zou zijn bewaard gebleven? Dit te gelooven is, naar ons inzien, dan alleen mogelijk, wanneer men de werking des Heiligen Geestes op de schrijvers der Evangeliën van een streng supranaturalistisch standpunt beschouwt. Gij neemt dus uwe toevlugt tot een *schriftelijk Ur-Evangelium?* Wij deden dat vroeger; maar wij hebben ingezien, dat die hypothese volstrekt onbewijsbaar is; VAN OOSTERZEE heeft het overtuigend aangetoond. Het komt ons waarschijnlijk voor, dat de Synoptici *schriftelijke opstellen aangaande het leven van* JEZUS, *in dien tijd aanwezig*, bij het zamenstellen hunner Evangeliën zullen geraadpleegd hebben. Dat zulke opstellen aanwezig waren, is geene hypothese, maar eene geschiedkundige daadzaak, ons door LUCAS medegedeeld. Wij weten dus met zekerheid, niet alleen dat zij bestonden, maar ook bekend waren aan éénen der Synoptici? — mogen wij die bekendschap ook niet bij de beide anderen veronderstellen? — De kring der gemeente was nog niet zoo uitgebreid, dat zulke opstellen niet spoedig ter kennisse der Apostelen zouden gekomen zijn. Is het te vermoeden, dat een PETRUS van zulk eene belangrijke zaak onkundig zou zijn gebleven? Maar zoo werd zij dan ook aan MARCUS bekend. Waarom niet evenzeer aan MATTHEUS? Kenden dan de Synoptici die schriftelijke opstellen, — is het ongerijmd, dat zij die ook gebruikt zullen hebben? »Maar waartoe waren deze hulpmiddelen hun noodig?" Die vraag schijnt ons niet veel gewigt in de schaal te leggen. Misschien kan zij zelfs strekken ter bevestiging van ons gevoelen. Mij dunkt, het valt niet moeijelijk te bewijzen, dat zij althans voor LUCAS noodig zijn geweest. Wij schromen niet te beweren, dat de mon-

delinge prediking van PAULUS alleen hem ongenoegzaam tot het schrijven van zijn Evangelie was. Of zouden wij den Apostel te kort doen, door te stellen, dat deze wel eene *algemeene* kennis van de levensgeschiedenis des Heeren bezat, maar niet van al die *bijzonderheden*, die LUCAS weten moest, om een ordelijk en naauwkeurig verhaal van de woorden, daden en lotgevallen des Verlossers zamen te stellen? — Doch waartoe meer? Wij kunnen ons beroepen op hetgeen VAN OOSTERZEE zelf bij de behandeling van LUCAS' Evangelie uitdrukkelijk verklaart: »in het algemeen schijnt het vermoeden van SCHLEIER»MACHER waarheid te zijn, dat LUCAS zich van schrifte»lijke oorkonden heeft bediend."

Wij verwonderen ons, dat onze Schrijver dit niet in aanmerking heeft genomen bij het opsporen van de gemeenschappelijke bronnen der Synoptici, en dit niet heeft aangewend, om hunne onderlinge verwantschap *eenigermate* te verklaren. *Eenigermate*, zeg ik; want nu blijft nog de vraag, waaraan het menigvuldig verschil, dat wij in hunne verhalen opmerken, is toe te schrijven? De oorzaak van dit verschil is misschien gedeeltelijk hierin te zoeken, dat de één meerdere schriftelijke opstellen dan de ander kan gekend en gebruikt hebben. Ook waren welligt sommigen dier diêgesen in de Hebreeuwsche taal opgesteld; ieder vertaalde die dan op zijne wijze. En wij kunnen ons ook niet voorstellen, dat zij slaafsch hebben overgenomen, wat zij door anderen vonden opgeteekend; zij maakten daarvan ieder een zelfstandig en eigendommelijk gebruik; zij waren geene naschrijvers, maar oorspronkelijke beschrijvers van het leven des Heeren. Wij verwerpen ook de mondelinge overlevering als bron hunner Evangeliën niet; wij houden vast aan de getuigenis der oudheid, dat de prediking van PETRUS op MARCUS, die van PAULUS op LUCAS eenen veelzijdigen invloed heeft uitgeoefend; terwijl aan MATTHEUS de herinnering van hetgeen hij zelf had gezien en gehoord ten dienste stond. Hierin alleen verschillen wij van VAN OOSTERZEE, dat wij in het gemeenschappelijk gebruik van schriftelijke opstel-

koningen één en wel eene hoofdoorzaak van de onderlinge verwantschap der Synoptische Evangelisten meenen te vinden, terwijl hij daarom tot oplossing van dit vraagstuk alle waarde ontzegt aan de mondelinge overlevering als de eenige bron der Synoptische Evangeliën aanmerkt. Op eene enkele bedenking willen wij nog antwoorden: is het door ons verdedigde gevoelen wel overeenkomstig den geest des tijds, waarin de Synoptici schreven? Wij meenen, dat het tegendeel moeijelijk te bewijzen zou zijn. VAN OOSTERZEE zelf stemt ons immers toe, dat LUCAS bij het schrijven van zijn Evangelie schriftelijke berichten voor zich heeft gehad. Waarom zou het belagchelijk zijn, dit ook van de anderen te denken? Dat het bij de Israëlitische geschiedschrijvers in veel vroegere tijden niet ongebruikelijk was, zich bij het zamenstellen hunner geschriften van vroegere opteekeningen te bedienen, blijkt duidelijk uit eene oppervlakkige inzage der boeken van MOZES, en uit eene vergelijking van het tweede boek van SAMUEL en de boeken der Koningen met de Chronieken. Wij zullen ons hier in het onderzoek naar den oorsprong en de opstellers der schriftelijke opteekeningen, waarvan zich de Synoptici bedienden kunnen hebben, niet verdiepen. Wij vragen alleen, is het zoo geheel onwaarschijnlijk, dat reeds in den tijd van JEZUS' omwandeling op aarde, of in de dagen, die er tusschen zijne opstanding en de uitstorting des H. Geestes verliepen, door dezen of genen enkele bijzonderheden uit het leven des Heeren, vooral eenmige zijner redenen werden opgeteekend? Zou deze gissing ook ter verklaring kunnen strekken van hetgeen PAPIAS aangaande MATTHEUS berigt? Doch het wordt tijd, dat wij, na dezen uitstap, tot het werk van onzen Schrijver wederkeeren.

§ 18 geeft ons belangrijke opmerkingen omtrent het Evangelie van JOHANNES. In korte trekken wordt zijn persoon geschetst. De individualiteit des opstellers van dit Evangelie geeft de sterkste waarborgen zijner echtheid en geloofwaardigheid. Geen ander dan JOHANNES kan de schrijver van dit Evangelie zijn geweest. Na dit gepaald

en de bedenkingen, die men in lateren tijd op inwendige gronden tegen deszelfs echtheid heeft ingebragt, wederlegd te hebben, toont VAN OOSTERZEE aan, dat ook de *uitwendige* gronden voor de echtheid van dit Evangelie zoo voldoende zijn, als men bij eene eenigzins gematigde voorstelling slechts verwachten kon. In de *eerste* plaats komt in aanmerking de verklaring, door eene ons onbekende hand ten slotte dezes Evangelies gegeven ten aanzien van den Discipel, dien JEZUS liefhad. Een *tweede* uitwendig bewijs hebben wij in JOHANNES' *eersten* brief, die waarschijnlijk ten geleide aan dit Evangelie moest verstrekken. Als *derde* bewijs wordt bijgebragt het groot aantal oude getuigen, die pleiten voor de echtheid dezes boeks; IGNATIUS, JUSTINUS MARTYR, THEOPHILUS van *Antiochië*, IRENARUS en anderen; EUSEBIUS wijst ook aan dit geschrift eene plaats toe onder de algemeen als echt erkende deelen van den Canon des N. T.

Ten vierde wordt opgemerkt, dat het stilzwijgen van POLYCARPUS en PAPIAS geen bewijs tegen de echtheid van JOHANNES' Evangelie is. En ten slotte wordt het oog geslagen op de getuigenis, die zelfs *ketters* en *bestrijders* van het Christendom voor de echtheid van dit Evangelie hebben afgelegd, MARCION, VALENTINUS, CELSUS en de Montanisten.

Vervolgens handhaaft VAN OOSTERZEE de *ongeschondenheid* (integriteit) van dit geschrift tegen de bedenkingen van WEISSE, SCHENKEL en SCHWEIZER. Die ongeschondenheid heeft groot belang, omdat daarmede staat of valt de geloofwaardigheid van het Evangelie van JOHANNES, als die zelf bron en borg tevens van deszelfs inhoud is.

't Is bekend, hoe men de geloofwaardigheid van den vierden Evangelist, vooral ten aanzien der uitvoerige redenen van onzen Heer, die hij mededeelt, bestreden heeft. En bij welken denkenden lezer van dit Evangelie zijn daaromtrent wel niet eens twijfelingen opgerezen. Wij danken den Schrijver voor de schoone bijdrage, die hij ons tot oplossing van die twijfelingen levert. *Letterlijke* ge-

trouwheid in de mededeeling van JEZUS' uitspraken durft hij aan JOHANNES niet toekennen. Hij meent, dat men onderscheiden moet tusschen *vorm* en *inhoud* dezer redenen. Hij schroomt niet, iets van den vorm op de rekening des Apostels te zetten, maar toont met nadruk aan, dat wij alle gronden hebben, om aan zijne getrouwheid bij de mededeeling van den zakelijken inhoud der redenen des Heeren te gelooven. Vooral wijst hij op de *subjectiviteit* van JOHANNES en op het *objectief* karakter der uitspraken van JEZUS. Wij merken nog dit slechts op, dat er, volgens VAN OOSTERZEE, niets ongerijmds in de gissing is, dat de Evangelist zelf reeds vroeger eenige schriftelijke *aanteekeningen* van de onvergetelijkste uitspraken des Heeren tot eigen gebruik zou hebben gemaakt. Wij deelen in zijn gevoelen en verklaren ons voor de hooge waarschijnlijkheid dier gissing.

VAN OOSTERZEE hecht zijn zegel aan de meening, dat JOHANNES het Evangelie in den tijd van zijnen grijzen ouderdom heeft geschreven, en gist, dat het tusschen de jaren 80—100 is opgeteekend.

Onzen Schrijver volgende, letten wij ook op het *doel*, dat JOHANNES zich voorstelde, zoowel ten opzigte van zijne *lezers*, als betrekkelijk de Synoptische Evangeliën. Hij schreef voor Christenen uit de Heidenen en wel voor dezulken, bij wie een meer ontwikkelde graad van beschaving en Christelijke geloofskennis schijnt te moeten vooronderstelt worden, dan bij die der Synoptische Evangeliën. Waarschijnlijk moeten wij zijne lezers te *Ephesus* en in *Klein-Azië* zoeken, waar het Christendom den eersten kamp met Grieksche wijsheid had te strijden. Zij moeten met den inhoud der Synoptische Evangeliën reeds bekend zijn geweest. Niet verwerpelijk is de oude overlevering, dat JOHANNES zijn boek heeft geschreven op verlangen zijner vrienden, om hun benevens de meer *ligchamelijke* drie eerste Evangeliën, een *geestelijk* Evangelie in handen te geven. Het hoofddoel, dat hij beoogde, heeft hij zelf opgegeven: *opdat men gelooven zou, dat* JEZUS

is de CHRISTUS, de *Zoon van God*, en *gelooverde het leven zou hebben in zijnen naam.* — Geene der overleveringen aangaande de *polemische* rigting van dit Evangelie verdient onbepaald geloof. Intusschen hebben zij hare betrekkelijke waarheid. Waar JOHANNES schreef, om de Christenen in hun geloof te *versterken*, wat was natuurlijker, dan dat hij *van ter zijde* het oog hield op al wat kon medewerken, om dat geloof aan het wankelen te brengen? Zoo koos hij dan dien inhoud en dien vorm zijner voorstelling, die het meeste dienstbaar kon zijn, om de reine Christelijke waarheid, in hare tegenstelling tegen hetgeen haar begon te bestrijden, in het schoonste daglicht te plaatsen.

Gelukkig is VAN OOSTERZEE, naar ons inzien, geslaagd in het oplossen der bedenkingen, uit het verschil tusschen den *Synoptischen* en *Johanneïschen* Christus ontleend. Wij moeten ons ook hier vergenoegen met de aanstipping van enkele bijzonderheden. Te dikwijls vergeet men, wat VAN OOSTERZEE zoo geheel naar waarheid opmerkt, dat het verschil van opvatting van het Christenbeeld bij JOHANNES en de Synoptici zeer verklaarbaar is. »Stemt men eenmaal toe, dat er in den Zoon van »God een oneindige schat van licht en leven was te vin»den, hoe had dan één blik al de diepte van dien rijkdom »gepeild? Zulk eene geschiedenis kan van verschillende, »kan van schijnbaar tegenstrijdige zijden beschouwd wor»den, terwijl echter iedere opvatting hare betrekkelijke »waarheid behoudt."

Verder wordt ons aangetoond, dat dit verschil tusschen deze beide rigtingen deels slechts betrekkelijk en deels slechts schijnbaar aanwezig is. Over het geheel kan men eene wezentlijke overeenstemming tusschen de opvatting van CHRISTUS' verschijning bij beiden aanwijzen. En ook ten opzigte van JEZUS' woorden en daden, is het verschil tusschen de wijze, waarop JOHANNES en de Synoptici die beschrijven, slechts betrekkelijk te noemen.

Vooral trof ons de opmerking van VAN OOSTERZEE:

»er is nog eene derde opvatting van den persoon van »CHRISTUS in het N. T. te vinden, die bevredigend tus»schen de Synoptische en Johanneïsche intreedt. Wij be»doelen de Paulinische Christologie. Ook bij de gewijde »schrijvers merken wij ontwikkeling op in de heldere zelf»bewustheid van hun Christelijk geloof. Vinden wij JE»ZUS in een Theocratisch licht geplaatst, vooral bij de »Synoptici, gelijk ook in het leerbegrip van JACOBUS en »PETRUS; wij leeren Hem in zijne metaphysische betrek»king tot den Vader bij JOHANNES kennen. En in PAU»LUS zien wij de mogelijkheid der vereeniging van beide »voorstellingen, daar er zoowel Johanneïsche als Synopti»sche bestanddeelen in zijne Christologie zijn op te mer»ken. — Wij zouden den Schrijver wel verzocht willen hebben, om aan de uiteenzetting dezer belangrijke stelling eene opzettelijke verhandeling in zijne *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie* toe te wijden.

De tegenstrijdigheid tusschen het *tooneel*, waarop en de *personen*, onder welke wij den Heer zoo bij de Synoptici als bij JOHANNES zien leven en werken, wordt ons voorgesteld als slechts *schijnbaar* te zijn.

Wat het *kenmerkende* van den inhoud dezes Evangelies betreft, wij kunnen zeker geene strenge eenheid van plan daarin aanwijzen, maar wij treffen er een hoofddenkbeeld in aan, dat gedurig wederkeert. Heerlijkheid Gods in JEZUS CHRISTUS als het leven en het licht der menschen, zietdaar, volgens VAN OOSTERZEE, den korten inhoud van JOHANNES' Evangelie. Die algemeene waarheid stelt hij in het licht met groote *aanschouwelijkheid*. Hij toont al verder eene groote *zelfstandigheid* in de voorstelling van JEZUS' heerlijkheid. Eindelijk kenmerkt zich dit Evangelie door eene grootere *tijdrekenkundige naauwkeurigheid*, dan die der overige Evangelisten. — »Om al »deze redenen verblijden wij ons over dit Evangelie, als »eenen onwaardeerbaren schat voor het Christelijk geloof, »noemen het in menig opzigt den zekersten gids voor den »levensbeschrijver des Heeren in onze dagen, en zeggen »ORIGENES na, dat niemand zijnen diepen zin volkomen

»kan vatten, die niet, als de vrome JOHANNES, aan den »boezem des Meesters gerust heeft."

(*Het vervolg hierna.*)

Nagelaten Leerreden (*) *van wijlen* W. C. H. TOE WATER, *Theol. Doct. en Predikant te Samarang. Uitgegeven en van een Levensberigt voorzien door* W. R. VAN HOËVELL, *Theol. Doct. en Predikant te Batavia. Tweede Druk. Te Batavia, ter Drukkerij van het Bataviasch Genootschap.* 1844. *In gr.* 8*vo. XXXVIII.*, 235 *bl.*

De dood van den kundigen en ijverigen TOE WATER was niet alleen voor de kerk, maar ook voor de taal- en letterkunde van *Nederlandsch-Indië* een zeer zwaar verlies. Wij, die den waardigen Evangeliedienaar niet in persoon hebben gekend, leeren hem hoogachten en beminnen door

(*) Deze spelling staat in het boek overal voor het meer gewone *Leerredenen*. Indien dit eene grilligheid van den Eerw. Uitgever is, laten wij hem die; maar indien hij meent, dat het alzoo behoort, heeft hij het mis. Niet alleen heeft hij het algemeene gebruik tegen zich, ook van de fijnste kenners onzer taal, maar den aard dier taal zelve. Want de fout schuilt niet in de algemeen aangenomene spelling van het meervoud, maar van het enkelvoud. Indien men van het algemeen gevolgde gebruik afwijkt, behoort men niet in het meervoud, maar in het enkelvoud *leerreden* te schrijven, waarvan dan *leerredenen* het meervoud is. Immers het is niet eene *rede* (*ratio*), welke ook geen meervoud zou toelaten, maar *reden* (*oratio*). Als men naauw ziet, zou ook niet moeten geschreven worden *Redevoering*, maar *Redenvoering*. Want de inhoud van zoodanig een stuk is niet het voeren of houden van de menschelijke *rede* (*vernunft, ratio*) maar van eene *reden* (*sermo*). Het gebruik wil het anders; dat zij zoo, maar indien men *puristen* opwerpt, moeten zij taalkundig juist zijn, en dat is *Leerreden* in het meervoud niet. — *Rec.*

het levensberigt, dat de Eerw. VAN HOËVELL, ook nog met een paar fraaije proeven van des overledenen dichtvermogen, van zijnen vriend en ambtsbroeder geeft. Die indruk verflaauwde in geenen deele bij de lezing dezer predikatiën zelve. Wij meenden overal het *pectus* aan te treffen, *quod disertum facit*, den man aan te treffen, die voor zich zelven hoog is ingenomen met hetgeen hij aan anderen verkondigt. De weinige aanmerkingen van minder belang, die wij op deze stukken hadden, behoeven wij niet op te sommen. Den waardigen Opsteller kunnen onze opmerkingen, helaas! toch niet meer baten, en wij zouden ongaarne zien, dat deze nagelaten arbeid van eenen in meer dan één opzigt hoogst verdienstelijken en nog zoo veel belovenden ontslapene iets minder gewaardeerd wierd, dan hij verdient. Wij eerbiedigen het Godsbestuur, dat zulke menschen in de volle kracht van hun leven van den aardschen in hoogeren werkkring verplaatst; hun zelven is dat winst, ὃν οἱ θεοὶ φιλουσ' ἀποθνήσκει νεος, maar wat nut kon de Christelijke gemeente, de geleerde wereld nog van zoo iemand hebben getrokken!

De bundel bevat *twaalf* leerredenen, *zeven* over vrije onderwerpen, naar *Col.* III: 4b; *Gal.* VI: 14; *Rom.* XII: 2; *Num.* XXIII: 19; *Psalm* VI: 6b; *Phil.* IV: 13; *Mark* III: 31—35; de overigen zijn gelegenheidsstukken, als: eene voorbereidingsleerrede (*Ezech.* XXXIII: 11a); eene Avondmaalspreek (*Joh.* VI: 54); eene Oude — (*Gen.* XVI: 8a), en eene Nieuwejaarspreek (*Gen.* XVI: 8b) en eene Lijdenspredikatie (*Joh.* XVIII: 1—12).

Een tweede druk bewijst de belangstelling, die deze leerredenen in *Indië* hebben ondervonden.

Jezus het licht der wereld. Leerrede over Joh. VIII vs. 12. *Uitgesproken den* 2 *Nov.* 1845, *door* J. J. RAMBONNET, *Theol. Doct. en Predikant te Kampen. Te Kampen, bij* K. van Hulst. 1845. *In gr.* 8*vo.* 24 *bl. f* :-30.

Dat JEZUS CHRISTUS het licht der wereld is, en deze aan Hem alleen wijsheid, troost en geluk te danken heeft, wordt in deze welgestelde Leerrede bij de gedachtenis der Hervorming aan de hand der geschiedenis aanschouwelijk gemaakt. Daartoe wijst de Redenaar op de eerste tijden des Christendoms, op dien der Hervorming, en op onze dagen. Tot gepaste lessen en besturingen naar de gelegenheid, waarbij gesproken werd, geeft deze ontwikkeling aanleiding. Met genoegen lazen wij deze populaire rede; gaarne laten wij onze aankondiging van aanprijzing vergeseld gaan.

Geneeskundig Jaarboekje voor het Koningrijk der Nederlanden voor 1846. *Tweede Jaargang. Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1845. *In kl. 8vo. X en* 202 *bl. f* 1-40.

De eerste jaargang van het boven aangekondigd jaarboekje is reeds in 1842 in het licht verschenen. De Uitgevers verontschuldigen zich in het voorberigt voor dezen tweeden jaargang over de vertraging, welke met de uitgave van denzelven heeft plaats gehad; zij meenden namelijk, dat dit jaarboekje »voor de beoefenaars der verschillende takken der geneeskunde tot een nuttiger doel meest strekken, dan zij daarmede met den eersten jaargang mogten bereiken." Dit nuttiger doel hebben de Uitgevers getracht, te bereiken door het plaatsen van stukken, welke een meer regtstreeks wetenschappelijk belang kunnen hebben; en hiertoe is de Redactie, welke vroeger niet in geneeskundige handen gevallen was, eenigzins veranderd en [althans ten deele] aan geneeskundigen toevertrouwd. Wij vermoeden, dat deze verandering van Redactie de hoofdoorzaak der vertraging zal zijn geweest; ware het de verandering in de rigting van het jaarboekje, dezelfs meer wetenschappelijke strekking alleen, welke deze vertraging had veroorzaakt, dan zouden wij moeten vreezen, dat er ook in het vervolg tusschen iede-

ren nieuwen jaargang een geruime tijd zoude verloopen, en het jaarboekje zelf zoude hierdoor eene slechte getuigenis afleggen voor de bevoegdheid dergenen, welke zich met de redactie hebben belast. Het kan toch, dunkt ons, aan eene goede, voor hare taak berekende redactie zoo heel veel moeite niet kosten, om op 44 bladzijden kl. 8vo 's jaarlijks een en ander bijeen te brengen, hetwelk van wetenschappelijk belang voor den geneeskunstoefenaar is, al ondervond zij dan ook van niemand, buiten haarzelve, hiertoe eenige medewerking. Opdat onze lezers mogen weten, in welk opzigt zich deze jaargang van den vorigen onderscheidt, schrijven wij nog de volgende regels uit het voorberigt der Uitgevers af. »De Naamlijst der Geneeskunstoefenaren beslaat thans slechts nagenoeg de helft der plaats van den eersten Jaargang, door dat wij alleen het oudste jaartal der admissie, tot eenig vak van den Geneeskunstenaar, hebben aangegeven, vermits de naamlijst alleen kan strekken, om den Geneeskunstoefenaar bekend te maken met de verhouding van de bevolking tot de daar uitgeoefend wordende vakken der geneeskunst. Tot meerder besparing van plaats hebben wij geen gewag gemaakt van de militaire geneeskundige dienst der Nederlandsche Landmagt, noch [van] die der Oost- en West-Indië, als voorkomende in de jaarlijks door ons uitgegeven wordende *Naam- en Ranglijst der Officieren van het Koninklijke Leger der Nederlanden;* noch van de Officieren van Gezondheid van de Zeemagt, voorkomende in de *Ranglijst der Zeeofficieren;* noch van de Burgerlijke Geneeskundige dienst in Oost- en West-Indië, te vinden in den *Staats-Almanak van Java* en den *Surinaamsche* [n] *Almanak.* Ook is het vervolg der Provinciale geneeskundige tarieven achterwege gelaten, omdat ook die als minder doelmatig in een Jaarboekje zijn voorgekomen." — De plaats, welke door deze bekorting is uitgewonnen, hoopten de Uitgevers door nuttige en voor de geneeskunstoefenaren van *algemeen* belang zijnde stukken bezet te zullen zien; maar zij mogten zich voor dezen jaargang nog niet in die belangstelling verheugen, welke zij aanvankelijk hadden ver-

wacht. »Het voornaamste doel, dat wij ons thans," — dus vervolgen zij eenige regels verder, — »ten gevolge van het ingewonnen gevoelen van eenigen der meest geachte Geneeskundigen, met het in dit Jaarboekje voorkomende bijwerk voorstellen, en waarvan de beoordeeling, schikking enz. aan eene geneeskundige Redactie is overgelaten, bestaat in het daarstellen van eenen geneeskundigen legger, zoo veel mogelijk uit stukken bestaande, die het geheugen te hulp komen en tot klapper voor de beoefenaars van de verschillende takken der geneeskunde kan strekken." — Wij moeten erkennen, dat ons de bedoeling der laatste zinsnede niet regt duidelijk is, vooral niet, indien het jaarboekje in vervolg van tijd eenen nagenoeg gelijken omvang, als tegenwoordig, moet blijven behouden, en daarbij het voorwerk dezelfde uitgebreidheid beslaat, als in dezen tweeden jaargang; dit laatste zal zeker moeijelijk te veranderen zijn. Wij ontvangen in dit jaarboekje het volgende: 1°. de namen der Hoogleeraren en Lectoren aan de geneeskundige faculteiten der Hoogescholen en Athenaea en aan de Klinische scholen; 2°. die der beoefenaren van de onderscheidene takken der geneeskunde in de verschillende provinciën van ons koningrijk, benevens die van de leden der provinciale en plaatselijke commissiën van geneeskundig Toevoorzigt (bl. 1—149). 3°. Eene lijst van de natuur- en geneeskundige boekwerken, uitgegeven sedert Januarij 1844 (bl. 149—159); 4°. boekbeoordeelingen van geneeskundige werken (bl. 159—175); 5°. onderscheiding van eenige in de geneeskunde voorkomende vervalschte geneesmiddelen (bl. 175—182); 6°. mededeelingen uit het gebied der Pharmacologie (bl. 183—202); en 7°. vergelijkingstafel van verschillende thermometers (bl. 203). — De grootste waarde van het onder N°. 1, N°. 2 en N°. 3 vermelde bestaat in de volledigheid en naauwkeurigheid. Wat de eerste betreft, zoo misten wij onder N°. 1 ongaarne de namen der emeritusprofessoren, en wat de naauwkeurigheid betreft, zoo verwonderden wij ons, onder het onderwijzend personeel van het Amsterdamsche Athenaeum nog den naam aan te treffen

van den reeds vóór drie jaren overledenen Hoogleeraar P. VAN DER BREGGEN. Onder N°. 2 worden niet alleen de verschillende plaatsen in ons land en de namen der aldaar praktiserende geneeskundigen opgegeven, maar ook de bevolking dier plaatsen, met bijvoeging der verhouding, waarin het Protestantsche, Roomsch-Katholijke en Israëlitische gedeelte derzelve tot elkander staat. Hier is het moeijelijker, over de volledigheid en naauwkeurigheid te oordeelen. Omtrent *Amsterdam* merkte Rec. op, dat hij op de lijst van doctoren aldaar verscheidene (ten minste zes) vond, van welke hij stellig weet, dat zij aldaar reeds in het voorjaar van 1845 niet meer praktiseerden; terwijl het hem nog daarenboven verwonderde, op bl. 65 den naam van Dr. J. R. VAN MAANEN onder de praktiserende geneesheeren te *Amsterdam* te vinden, terwijl deze vroeger (bl. 22) als geneesheer te *Barneveld* was opgegeven. Uit dit voorbeeld wil Rec. evenwel ongaarne tot het geheel besluiten, daar in de opgaven omtrent grootere plaatsen welligt eerder onnaauwkeurigheden insluipen, dan in die omtrent kleinere. De boekbeoordeelingen zijn kort, zoo als ook in een zoodanig jaarboekje wel niet anders kon; doorgaans evenwel ook vrij oppervlakkig; bij drie van de tien beoordeelingen maakt de Recensent zich de taak zeer gemakkelijk door zich op het oordeel van andere Recensenten (in het *Lancet* en in den *Recensent ook der Recensenten*) te beroepen. De overige stukken, waarvan het onder N°. 6 vermelde door Dr. GODEFROI te *'s Hertogenbosch* is medegedeeld, zijn in dit jaarboekje zeer op hunne plaats en voor het geneeskundig publiek belangrijk.

Wanneer wij nu aan het einde van deze onze aankondiging ons oordeel in het algemeen over dit jaarboekje moeten zeggen, zoo zijn wij hier eenigzins met de zaak verlegen. Wij wenschen, dat deze onderneming vervolgd worde, omdat wij het van belang achten, dat men 's jaarlijks een algemeen overzigt bekomt van het geneeskundige personeel in ons land en van hetgeen er belangrijks in het geneeskundige aldaar voorvalt; maar daartoe zijn naauwkeurigheid en volledigheid de allereerste vereischten. Wat

het ander doel der Uitgevers betreft, wij betwijfelen het eenigsins, of hun zelven dit doel wel regt duidelijk is. Althans in het mengelwerk trof ons de eenzijdige pharmacologische rigting, met voorbijgang van *alle* andere onderdeelen der geneeskunde. Trouwens wij zien het nut van eenen geneeskundigen *legger* of klapper [?] niet in, daar wij daarbij onwillekeurig, om *pontes asinorum* denken; indien althans zoodanig een legger in een zoo klein bestek moet zamengevat zijn, als met een *jaarboekje* overeenkomt. Wij zouden gaarne in het jaarboekje een zeker aantal goede oorspronkelijke stukken ontvangen, zonder dat men hierbij van dit in het voorberigt opgegeven plan uitging. Uit den aard der zaak zouden korte overzigten van datgene, wat de geneeskundige literatuur belangrijks gedurende de laatste maanden heeft opgeleverd, hiertoe het geschiktst zijn. Wanneer men zich hierbij niet blootelijk tot het pharmacologische bepaalde, maar zoo veel mogelijk de verschillende takken der geneeskunde omvattede en tot dit oogmerk van de degelijkste, vooral buitenlandsche geneeskundige tijdschriften gebruik maakte, dan zoude dit jaarboekje werkelijk eene wetenschappelijke waarde erlangen. Tevens zouden wij het niet ondoelmatig achten, wanneer de Redactie in korte berigten het meldingswaardige mededeelde, hetwelk de geneeskundige wereld bepaaldelijk in ons land heeft opgeleverd. Hierdoor zoude zij, naar het ons voorkomt, meer dan door het leveren van oppervlakkige recensies, welke ten deele aan andere binnenlandsche tijdschriften zijn ontleend, de belangstelling der geneeskundigen levendig houden. Om dit doel te bereiken, zoude evenwel eene ruimte van 44 bladzijden, welke aan het mengelwerk in dezen jaargang is toegestaan, niet voldoende zijn.

Praktisch Handboek der Klinische Heelkunde in haren geheelen omvang, stelselmatig bewerkt volgens de nieuwste mededeelingen der voornaamste Heelkundigen van alle landen. Naar het Hoogduitsch omgewerkt en vermeerderd

door J. W. KAIPERS, *Med. Ch. Art. Obst. Dr., Leeraar enz.* en H. POLANO, *Heel- en Vroedmeester te Rotterdam. Deel I. Aflev. 2. Bl. 129—256. Te Gorinchem, bij* H. Horneer. 1845. *In gr. 8vo. f* 1-20.

In het begin van het afgeloopen jaar kondigden wij de eerste Aflevering aan van het bovenstaande werk. Na het niet zeer gunstige oordeel, dat wij toen velden, rees aan de eene zijde de vrees bij ons op, of de aangekondigde vertaling in de geboorte reeds zoude bezwijken; aan de andere zijde evenwel begrepen wij, dat het beter ware, een werk van die belangrijkheid en met die gebreken, die wij toen aanwezen, niet verder het licht te doen zien, zonder hierin gepaste veranderingen te maken. Na een jaar wachtens verschijnt eindelijk een tweede stuk, dat wij hier aankondigen. Alvorens verder te gaan, zij hier de voorloopige aanmerking gemaakt, dat, hoe ongunstig ons vroeger oordeel ook moge geweest zijn, de tegenwoordige bewerking van dien aard is, dat zij eene gunstige aankondiging in den ruimsten zin des woords verdient.

Al dadelijk valt, op den omslag, de veranderde titel in het oog. Wij zien, dat hier geene bloote vertaling, maar eene omgewerkte en vermeerderde uitgave van het oorspronkelijke werk den genees- en heelkundigen wordt aangeboden. Maar, wat wel het belangrijkste is, men ziet, in plaats van den Heer TENNINCK, de Heeren KAIPERS en POLANO als bewerkers optreden. Zonder in de redenen dier verandering te willen treden, zal de taak der nieuwe bewerkers *vooral* nu dubbel moeijelijk zijn, en wij hopen, dat de beurtelingsche lotverwisselingen, die dit werk ondervonden heeft, nu als geëindigd mogen beschouwd worden. De tweede aflevering, die, zoo het schijnt, wederom als proeve voor de verdere bewerking moet dienen, draagt de blijken van belangrijke en wij kunnen het met genoegen herhalen, van naauwgezette studiën. Men vergelijke toch het oorspronkelijke met deze tweede aflevering; men herkent hierin volstrekt geene vertaling, neen! het is in vollen nadruk eene omwerking. Ref. ziet het werk verrijkt — met de belangrijke nieuwere ontdekkingen uit het gebied der algemeene ontleedkunde, de natuurkunde van den mensch betreffende en den verbazenden invloed van deze op de ontsteking — met de mededeeling der microscopische onderzoekin-

gen, die, volgens den stand der tegenwoordige wetenschappen, onontbeerlijk zijn — met den invloed der proteïne-ontdekking op de leer der ontsteking — met de schoone werken en verhandelingen omtrent het bloed en de physiologische en chemische onderzoekingen van het laatste; en eindelijk met de belangrijke vorderingen, die, door de toepassing van dit alles, op het veld der eigenlijke ziektekunde gemaakt zijn. Al dit medegedeelde is waarlijk tot een schoon geheel gevormd; jammer slechts, dat de eerste aflevering niet in deze bewerking deelt, en hadde de Heer TEMMINCK de zaak zoodanig ingezien, mogelijk zoude men eene dergelijke bewerking ook van hem hebben kunnen verwachten; vooral daar eene letterlijke vertaling altijd een ondankbare arbeid is, waarop doorgaans vele aanmerkingen te maken zijn, en wel dan te meer, wanneer het oorspronkelijke werk zeer vele leemten bezit. — Het is om die reden, dat wij de tegenwoordige bewerkers geluk wenschen met het opgevatte denkbeeld; en het kon hun niet onverschillig zijn, onze gedachten nopens de bewerking te vernemen. Ref. vindt het geheel ontegenzeggelijk goed: hij had evenwel liever gezien, dat zij de leer der ontstekingen in het algemeen vooralsnog volgens het oorspronkelijke hadden afgewerkt. — Door deze bewerking toch komen verschillende aangebragte noten niet op hunne plaats, of zij zijn overtollig; en daarom ware het, naar ons inzien, beter geweest, óf de ontsteking geheel op nieuw te behandelen, óf de nu tot verbetering aangebragte noten achterwege te laten, en, zoo als wij zoo even zeiden, de omwerking daarvan eerst later te geven.

Zoo is het de meening van Ref., dat noot 3, op blads. 134, zeer goed gemist kon worden. In hetzelfde geval verkeeren de nooten 4 en 7, op bl. 135 en 138; want waarlijk, zijn deze aanmerkingen hier noodig, dan zal al het vroeger of later medegedeelde toch wel boven het begrip van den lezer vallen. Zoo zal het in het vervolg der bewerking minder stootend zijn, op vele plaatsen eene aanhaling of eene noot te vinden, die niet regtstreeks bij het behandeld wordende onderwerp te huis behoort, of zeer goed tusschen den tekst kon gevlochten worden.

Het 4de Hoofdstuk, *ettergeswel*, waarmede de eigenlijke omwerking begint, is geheel en al volgens de nieuwere anatomische, physiologische, chemische en pathologische onderzoekingen bewerkt; Ref. had dit evenwel beknopter ge-

wenscht, want hij vreest, dat, wanneer de Schrijver aldus voortgaat, het werk al te omvattend worden, en vooral voor den leerling alsdan zijn doel missen zal. — Zulks ziet hier voornamelijk op het punt *ettervorming*. Door zoodanige redeneringen en onderzoekingen zal het werk ten laatste niet aan zijnen naam, als zijnde een practisch handboek, beantwoorden. Deze, onze aanmerkingen kunnen evenwel volstrekt niets aan de waarde van het werk ontnemen, integendeel zullen zij die in vele opzigten verhoogen. Wij hopen, dat ze ons ten goede zullen gehouden worden; het is onze overtuiging, dat, wil het bestaan van dit werk gevestigd blijven, het voor den leerling (voor wien het voornamelijk toch ook geschreven is) niet te omslagtig moet zijn, en zich strikt aan het voorgeschrevene doel dient te houden.

De bewerkers hebben zeer wèl gedaan, zich aan de verdeeling van het oorspronkelijke te houden; eene goede verdeeling in een chirurgisch werk is dikwijls zeer moeijelijk, en hier te lande is men algemeen aan die van CHELIUS gewoon; en waarom zoude men hiervan afwijken, zoo lang men daarvoor geene betere in de plaats kan stellen.

Het doet ons leed, na deze zeer gunstige beoordeeling, te moeten eindigen met enkele aanmerkingen te maken, wat taal, druk- of schrijffouten betreft. Ref. wil niet onderzoeken van welken aard zij zijn; het zij genoeg, de bewerkers hierop aandachtig te maken, opdat zij zulks door hunnen Corrector doen voorkomen. Wij halen uit *vele* andere de volgende slechts aan: bl. 163, per *primaire* intentionem; bl. 166, schede; bl. 166, blijnen; bl. 180, ruggegraad; bl. 216, *salsperille* enz. Daar de Heeren KRUKER en POLANO getoond hebben, voor hunnen arbeid volkomen berekend te zijn, zoo is het Refs. innige wensch, dat eenmaal dit werk een der belangrijkste handboeken onzer dagen worden moge. Ref. twijfelt er dan ook niet aan, of de Uitgever zal voor zijne moeite en belangrijke kosten een goed debiet ondervinden.

Herinneringen van mijne Academiereis in 1843, *door* ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, JR., *Phil. Theor. Mag. Lit. Hum. et Theol. Doct., Lid van het historisch-theologisch Gezelschap te Leipzig, Predikant te Utrecht. Te*

Leeuwarden, bij G. T. N. Suringar. 1845. *In gr.* 8vo. 288 *bl. f* 2-80.

Met blijdschap en groote verwachting begroeten wij den jongen geleerde, den zoon van eenen beroemden vader, bij zijne optrede als vaderlandsch schrijver. Van den bekwamen man, die ons persoonlijk geheel onbekend is, maar van wien wij veel tot roem en lof hoorden, die in zijne Latijnsche verhandelingen de overvloedige blijken van zijne kunde heeft gegeven, hopen wij veel ook voor de Nederlandsche letteren. Deze eerste proeve stelt de hoop en verwachting niet te leur, en doet ons den Heer VAN DER HOEVEN, JR. kennen als iemand, die bij groote kennis eenen zuiveren smaak, eenen bevalligen schrijftrant, eenen keurigen en fraaijen Hollandschen stijl bezit.

Na het volbrengen zijner studiën en voordat hij de betrekking als predikant aanvaardde, besteedde hij eenige maanden tot een bezoek aan onderscheidene Duitsche Hoogescholen, en geeft ons thans daarvan zijne herinneringen, in den vorm van brieven, aan eenen vriend geschreven. Zien wij op den vorm van deze brieven, dan kunnen wij niet anders dan met den hoogsten lof spreken van de losheid en gemakkelijkheid, eenvoudigheid en natuurlijkheid, waarmede zij geschreven zijn. Onderhoudend en vol afwisseling, in eenen stijl, naar de behandelde zaken geschikt en gewijzigd, laat zich dit boek met groot genoegen ten einde toe lezen. Voor den geleerden lezer zal het menige aangename herinnering opleveren, voor het ongeleerde, maar beschaafde publiek veelerlei belangwekkende mededeelingen. Rec. wil niet ontkennen, dat er bij het lezen dikwijls eene groote en algemeene bedenking bij hem opkwam, die op het geheele boek van toepassing is. Het is deze. In hoe verre heeft men vrijheid om ontmoetingen en gesprekken met onderscheidene mannen van naam aldus publiek te maken. Wat die heeren in meer of minder vriendschappelijke bijeenkomsten hebben gesproken, dat spraken zij stellig niet in het denkbeeld, dat hun bezoeker die gesprekken zoude laten drukken, en Rec. zal niet ontkennen, dat hij voor zich huiverig zoude geweest zijn, om dergelijke mededeeling te doen. Hij zelf komt van tijd tot tijd wel eens in de gelegenheid om soortgelijke reizigers, als de Heer VAN DER HOEVEN was, bij zich te ontvangen, en zoo schier voor hunne komst beginnen te

vreezen, wanneer hij bij elk gesprek de gedachte moest koesteren: daarvan zal men een gedeelte publiek maken. Want juist daarin ziet hij nog een bijkomend bezwaar, dat slechts een *gedeelte* van dergelijke *gesprekken* kan worden wedergegeven. Bij het lezen van menige ontmoeting in deze *Academieroes* wenschte Rec. datgene, wat deze of die hooggeleerde Duitscher *zoo apodictisch* schijnt uitgesproken te hebben, nader door hem te hooren ontwikkelen, en kon het denkbeeld niet van zich afweren, dat door deze onvermijdelijk gebrekkige en halve mededeeling aan de sprekers niet volkomen regt geschiedt. Was dit te voorkomen of te verhelpen? Rec. gelooft het niet, en wil ook zijne wijze van beschouwen in dit opzigt niet aan anderen opdringen, alhoewel hij toch de bedenking, die bij hem oprees, niet wilde terughouden, vooral ook, omdat de grenzen tusschen het *geoorloofde* en minder *geoorloofde* zoo moeijelijk zijn aan te wijzen. Is het ook schier mogelijk te voorkomen, dat de gesprekken en woorden van hen, met wie men instemt, voor wie men, als van gelijken geest, eene meerdere *sympathie* gevoelt, het gehougen dieper zijn ingegrift, en beter worden teruggegeven? Doch over dit punt willen wij niet verder uitweiden en liever onzen lezers eenig verslag geven van den inhoud van dit even belangrijke, als onderhoudende boek.

De eerste brief is getiteld: *Bonn*. Na een kort verhaal der reize derwaarts worden wij al aanstonds bij de hooggeleerde heeren der Academie binnengeleid. Prof. BLEEK en NITZSCH zijn de eersten, die wij ontmoeten, de Bonnsche collegiezalen de eerste die wij binnentreden, en als proefje van den stijl en manier, vooral ook tot teregtwijzing van hen, die ten aanzien van het Academisch onderwijs alle heil uit *Duitschland* verwachten, willen wij dit eerste bezoek op een Duitsch collegie uitschrijven. De Schrijver had in het voorgaande over de Duitsche schoonen gesproken. »Maar," zegt hij, bl. 15, »ik verlaat dit glibberig terrein en noodig u uit mij in de gehoorzalen der universiteit te volgen. Ten geleidelijken overgang doe ik u opmerken, dat gij er de tafels vol vindt van lieve, zangerige vrouwennamen: *Amalias*, *Marias*, *Augustas*, en hoe de liefjens der studenten meer mogen heeten. Wij zijn in het collegie van NITZSCH. Vóór de komst van den Professor is er onder de studenten groote stilte; er wordt weinig, en niet dan zachtkens ge-

sproken; er wordt zelfs niet gerookt; de jongelieden vermaken hunne pennen, openen hunne inktkokers, voorzien hunne armen van morsmouwen; 't is er fatsoenlijker dan bij ons, maar veel minder vrolijk en opwekkend. NITZSCH treedt in zijn langen jas binnen, bestijgt de katheder en ontvouwt zijn *Heft;* pen en oog zijn bij al de toehoorders, mij alleen uitgezonderd, op het papier gericht, en dwalen er voor het geheele uur niet of naauwelijks van af. Ik heb NITZSCH vele malen over verscheiden vakken collegie hooren geven, over *nouere Dogmengeschichte*, over het boek der Wijsheid en over zijn *System der Chr. Lehre.* Ten opzigte van dit laatste onderwerp was mijne verwachting het hoogst gespannen; maar die het werk van NITZSCH gelezen heeft, kan zijn collegie wel missen; — met deze weinige woorden heb ik u mijn oordeel gezegd over nagenoeg alle professoren en alle collegies, die ik op mijne Duitsche reize bezocht heb. Zijn de hoogleeraren, die gij wenscht te hooren, mannen van naam, die grage uitgevers voor hunne schriften vinden, heb dan een half jaar geduld; wat zij nu aan hunne studenten dicteren of voorlezen, kunt gij na afloop van den cursus in hun nieuw werk of in de nieuwe uitgave van het oude op uwe kamer lezen. Zoo had ik terstond na mijne tehuiskomst opgeteekend 't geen ik NITZSCH over den noodleugen had hooren zeggen. 't Was met meer — met zeer weinig meer — woorden volmaakt hetzelfde, wat ge in de derde uitgave van zijn *System*, S. 291 fg. leest, niet schooner althans of juister; gelijk het ook, naar mijn gevoelen, niet wel juister en schooner kan worden uitgedrukt. Maar moet de hoogleeraar op zijn collegie dan een sprekend boek zijn? Hier geen ondervragingen, geen antwoorden, geen zweem van de initiatieve methode, zelfs de dialogische, dramatische vorm in de voordragt niet, hoeveel minder gedachtenwisseling en redetwist van de studenten onderling! Een professor, die een boek voorleest, en studenten die het naschrijven — ziedaar eene karakteristiek van verreweg de meeste collegies, die ik in *Duitschland* heb bijgewoond."

Wij volgen den jeugdigen reiziger niet op al zijne bezoeken, maar spoeden ons met hem naar *Heidelberg.* Daar vergezellen wij hem gaarne naar ULLMANN, den Duitschen Godgeleerde, die bij ons zeker niet den minsten naam heeft. »Gij kent hem, den Biograaph van *Gregorius van Nazianze*,

van *Wessel Gansfort*, van *de Hervormers vóór de hervorming*; den getuige der waarheid en verdediger des geloofs tegen STRAUSS, — wie meer dan hij heeft overwinningen behaald en lauweren bevochten in dien heiligen strijd? Wie onder de Duitsche godgeleerden weet als hij de gulden appelen der wijsheid in de zilveren schalen van een gekuischten, vloeijenden, klaren, stijl voor te dienen? — is, als hij, een man van het ware midden, vol ijver en toch gematigd, zeer *positief* en toch vrijzinnig, van eene zeer *gepronounceerde* rigting en toch bereid het goede aan te nemen waar en in wat vormen hij het vinde, eclecticus en toch zelfdenker? Ge zoudt het niet zoeken bij dien eenvoudigen man, klein en tenger van gestalte, zonder iets in houding of gelaat, dat terstond uwe aandacht trekt, het levendig oog alleen uitgezonderd, en, bij nadere beschouwing, ook het fijn besneden *profil*, 't welk van hooger geestesgaven tuigt." Zijn beeld behoort zeker onder diegenen, die ons het meeste bekoren. Wij kunnen ook den jeugdigen reiziger niet vergezellen noch bij de genoegens, die *Heidelberg* hem opleverde, noch bij de bezoeken, aan ROTHE, UMBREIT, CREUZER en zoo vele anderen gebragt, ofschoon anders het gastmaal in de *Schlosswirthschaft* bijna onwederstaanbaar uitlokt, om ook dat den lezer met des schrijvers eigene woorden mede te deelen. Wij verwijzen hier en bij zoo vele belangrijke of bevallige, ernstige of geestige schilderingen den lezer tot het werk zelf, dat ons over *Darmstadt* en *Francfort*, na een uitstapje naar *Homburg*, te *Giessen* brengt. Ook daar zijn mannen als CREDNER en FRITZSCHE wel waardig, dat men er kennis mede make, eene kennis van geheel anderen aard dan met eenen ULLMANN, maar daarom niet minder pikant. Na *Giessen* is *Göttingen* het doel van den togt, en gaarne gesproken, wij zijn blijde, dat wij daar zijn; want des Schrijvers expectoratiën over de landverhuizingen, ter gelegenheid van het aantreffen van landverhuizende familiën, komen ons voor niet de degelijkste of verstandigste uit het boek te zijn. Veel liever maken wij kennis met GIESELER, wien wij met blijdschap afkeurende »hooren spreken van die gevoelstheologie, uit welke men maken kan wat men wil." Wij hadden wel gewenscht, dat de Schrijver, die ons zoo vele gesprekken mededeelt, ons ook daarvan een en ander had medegedeeld, dat zouden ligt woorden op zijn pas en op zijn tijd zijn ge-

weest. Zoo wij de denkbeelden des Schrijvers over de Christelijke kerk en hare genootschappen, waarmede wij ons niet kunnen vereenigen, wilden bestrijden, wij zouden veel meer plaats moeten vergen, dan ons hier is toegestaan. Liever halen wij de woorden van GIESELER aan betrekkelijk de woelingen der Ultramontaansche partij, omdat zij ons toeschijnen der behartiging in onze dagen overwaardig te zijn. » Over 't geheel, zeide hij, schrijf ik de vorderingen der Katholieken in *Duitschland* grootendeels toe aan de verkeerde maatregelen van 't Pruissisch Gouvernement, 't welk ook de liberalen als 't ware gedwongen heeft, om zich met de Pausgezinden te vereenigen. Laat elke vijandige houding varen, en het grooter deel der Katholieken zal tegen *Rome* opstaan, *doch er ist Keinem angenehm sich knechten zu lassen.* Ook erger ik mij ten hoogste aan de noodkreten, die om de minste beuzeling van den kant der Protestanten worden aangeheven, als zou hunne zaak met eene koninklijke ordonnantie staan of vallen; die kleingeloovigheid maakt hen in de oogen der tegenpartij bespottelijk." — Dat LÜCKE niet vergeten is, gelijk later op hunne plaats ook HASE en THOLUCK niet, spreekt van zelf. Benijden zouden wij den Schrijver te *Gotha* bijna het bezoek bij den grijzen en beminnelijken JACOBS, en hadden daarover nog wel meer willen hooren en hem daarvoor op de voorgaande bladzijde den zijdelingschen uitval van LÜCKE tegen BRETSCHNEIDER gaarne willen schenken. Het is eene moeijelijke zaak (en dit boek leert het ons op vele plaatsen) om zich niet door zekere partijdigheid te laten bezielen voor of tegen mannen, die in rigting met den Schrijver overeenkomen of daarvan afwijken; en in dit opzigt is er in deze *Academiereize* wel eens eene overhelling, die Rec. niet altijd genoegen deed. Doch dit ligt grootendeels in de individualiteit van den Schrijver en van Rec.

Zeer belangrijk is ook het verblijf te *Leipzig*, en de personen, met wie wij daar in gezelschap worden gebragt, als TAUCHNITZ, WINER, ILLGEN boezemen ons levendige belangstelling in, voor de zonderlingheid ook het verslag van de *Prediger-Conferenz*, die anders zeer weinig in Rec. smaak zou vallen. *Dresden* staat aan het hoofd van den achtsten brief. Hoe veel is daar niet te zien! En welke belangrijke uitstapjes zijn daar te maken! Zoo de Schrijver gelezen heeft, wat Rec. dezer dagen las; *Drie dagen in het Sak-*

sisch *Zwitserland* door C. ROGGE, zoo houdt hij het zeker ten goede, dat zijne beschrijving van Saksisch *Zwitserland* met stilzwijgen wordt voorbijgegaan, en naar die van zijnen collega wordt verwezen. Met veel genoegen volgen wij hem naar *Herrnhut* en verplaatsen ons met hem in het midden der broeders en bij den eerwaarden bisschop. Te *Utrecht* teruggekeerd, zal ook het bezoek bij KABUFFER menigeen belang inboezemen, schoon noch de redeneringen van den *hof*prediker, noch die van den Schrijver algemeen zullen toegestemd worden. Hoe weinig Rec. ook met KABUFFER's beschouwing van den Heiland instemt, troffen hem toch diens woorden zeer: »Ik dank God, die mij den weg der zaligheid in CHRISTUS heeft gewezen, maar ik meen het daarvoor te moeten houden, dat Hij voor den Jood weêr een' anderen weg, en een' derden voor den Mohammedaan heeft beschikt." En hij vereenigt zich daarmede veel ligter, dan met de zonderlinge woorden van VAN DER HOEVEN: »Neen, zijn alle welgezinden in allen volke Gode aangenaam, en blijven ze niettemin buiten hunne schuld van de prediking des Evangelies verstoken, dan besluiten wij veelmeer — wederom naar 't getuigenis van PETRUS (1*Petr.* IV: 6) ook den dooden wordt het Evangelie verkondigd."

Berlijn is de negende brief getiteld. Eerst evenwel gaan wij met den Schrijver naar *Wittenberg* en bezoeken de cel van LUTHER. In *Pruisens* hoofdstad hebt gij, lezers, nog kennis te maken met HENGSTENBERG, THOLUCK, NEANDER, STRAUSS (schrijver der *Kerkhistoonen*) en met onderscheidene anderen. NEANDER is zeker de meest uitkomende persoon en niet ten onrechte. Maar wij moeten ons beperken en mogen niet meer uitschrijven. Den geest en trant van het boek hebben wij, dunkt ons, genoeg doen kennen, en kunnen volstaan met de vermelding, dat de laatste brief ons nog met CLAUS HARMS in gezelschap brengt en ons, behalve de tehuisreis, een bezoek mededeelt te *Frederikstad* aan de aldaar gevestigde Remonstrantsche gemeente.

Met groot genoegen liep Rec. bij het schrijven dezer aankondiging het boek nogmaals door, en riep zich daardoor menige bijzonderheid weder voor den in het geheugen. Aan het einde gekomen, herhaalt hij zijnen algemeenen en opregten lof, waarop zijne hier en daar geuite bedenkingen niets afdingen. Hij wenscht den jeugdigen geleerde, die zulke groote dingen van zich doet verwachten, van ganscher

harte de beste zegeningen op zijne loopbaan toe, kracht en gezondheid om met de groote hem geschonkene talenten te woekeren en de voldoening van niet alleen welverdienden lof in te oogsten, maar ook met vrucht werkzaam te zijn ter uitbreiding van Christelijke kennis en godsvrucht, waartoe hij zich ook door zijne *Academiereize* zocht voor te bereiden.

Het Koninklijk Besluit van den 23 Mei 1845, omtrent de toelating van Studenten tot de Hoogescholen en de Athenaea, nader beschouwd door Dr. M. J. NOORDEWIER. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1845. *In gr. 8vo. 46 bl.* *f* : - 50.

Het Verslag der Staatscommissie, benoemd tot het examinéren der aankomende Studenten, van het standpunt der Latijnsche Scholen beschouwd, door Mr. J. A. SCHREITER, *Rector der Latijnsche Scholen te Groningen. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1845. *In gr. 8vo. 32 bl.* *f* : - 30.

Dr. NOORDEWIER verdedigt, in het algemeen, het door velen niet zeer gunstig ontvangen Besluit van 23 Mei 1845; echter alzoo, dat hij het slechts als eene eerste proeve aanmerkt, onderscheidene veranderingen en verbeteringen aanwijst, waarvoor het vatbaar zou zijn, en inzonderheid hetgene thans bij Besluit geregeld is, onder de noodige wijziging van verschillende bepalingen, door eene Wet wilde vervangen, opdat men niet langer zeggen zoude: »*c'est à la* LOUIS XIV: *cartel est notre bon plaisir*" (Bl. 41).

De Groningsche Rector SCHREITER beoordeelt slechts het verslag der Staatscommissie, benoemd tot het examinéren der aankomende studenten; hij doet dit alleen uit het oogpunt van het belang en de eer der Latijnsche scholen, en beweert, dat de Staatscommissie van deze, en dus ook van hare kweekelingen, meer gevergd heeft, dan men van de Latijnsche scholen, wat omvang, aard en strekking van het onderwijs betreft, in ons vaderland vergen mag.

Schoon het doel en het onderwerp der beide hier aangekondigde stukjes verschillend is, blijven zij echter naverwant aan elkander, zoodat de Heeren NOORDEWIER en

SCHNEITHER elkander nu en dan op hetzelfde terrein ontmoeten, maar dan ook in onderlinge tegenspraak geraken.

Referent zou, met den Heer SCHNEITHER, de studie der classische talen dáárom vooral voor een noodzakelijk bestanddeel der hoogere geestontwikkeling houden, omdat men alzoo eene vrije zelfstandige toeëigening der historische, dat is van *die* wetenschappen verkrijgt, welke zich bijzonder met de veelzijdige, steeds voortschrijdende ontwikkeling van den menschelijken geest bezig houden, zonder, met den Heer NOORDEWIER, in het leeren van Grieksch en Latijn de eigenlijke gymnastiek des geestes te zoeken; en dáárom zou hij dan ook, met den Heer SCHNEITHER, niet het grammatisch-critisch, maar het historisch beginsel, bij de verklaring der oude schrijvers, mits het grammatisch-critische daarbij niet verwaarloosd worde, op den voorgrond willen zetten. Ook is hij met den Heer SCHNEITHER, tegen den Heer NOORDEWIER en de Staatscommissie, het eens, dat het Latijn spreken niet alleen van de examinandi niet moest gevergd worden, maar dat het zelfs verkeerd is, jonge lieden eene doode taal te laten spreken, eer zij haar zuiver en sierlijk weten te schrijven. Eindelijk schijnt hem de Heer NOORDEWIER, in zijne Bijlage, inhoudende hetgene hij meent redelijk en doenlijk te zijn, meer van de aankomende studenten te verwachten, dan waartoe, redelijkerwijze, de groote meerderheid kan gerekend worden in staat te zijn.

Met den wensch van Dr. NOORDEWIER, dat het Besluitenstelsel eens eindelijk door eene Wet wierd vervangen, vereenigen wij ons ten volle. Nooit is de bedoeling van Art. 224 (eertijds 226) der Grondwet geweest, bij de woorden: »*Het openbaar onderwijs is een aanhoudend voorwerp van* »*de zorg der Regering. De Koning doet van den staat der* »*hooge, middelbare en lagere scholen, jaarlijks, aan de* »*Staten Generaal een uitvoerig verslag geven;*" — nooit is daarbij de bedoeling geweest, het bestuur der opvoeding onzer jeugd gelijk te stellen met dat der koloniën. Er staat ook niet te lezen: »*De Koning heeft bij uitsluiting het op-*»*perbestuur over het onderwijs.*" Neen! ten blijke, dat de Regering voor de naleving der *wetten* op het onderwijs waakte, en gadesloeg, waar nieuwe voorzorg noodig was, zou er jaarlijks verslag van den staat der scholen aan de Staten Generaal worden gegeven. En waartoe dat verslag? Wat kunnen de Staten Generaal er aan doen? Natuurlijk alleen

dáárom, opdat zij, in gemeen overleg met de Regering, de wetten helpen maken, die men, ten gevolge der gegeven wordende verslagen, noodig mogt oordeelen. Met hetzelfde oogmerk moet ook wel het verslag nopens den staat der koloniale geldmiddelen worden gedaan; doch dit is slechts, (kan de Regering aanmerken) opdat het gebruik van het batig slot, ten behoeve van het moederland beschikbaar, bij de wet worde geregeld, terwijl overigens het opperbestuur uitsluitend aan den Koning blijft. (Art. 59, eertijds 60, der Grondwet). Dit kan alzoo niet worden beweerd met opzigt tot het onderwijs. Al geeft men aan Art. 59 der Grondwet de uitlegging, die het meeste de magt der Regering begunstigt, Art. 224, over het onderwijs, is geheel anders gesteld. Dit is, buiten allen twijfel, geenszins overgelaten aan de willekeurige beschikking der Uitvoerende Magt, en vordert dringend eene regeling bij de Wet.

Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden; bijeengebragt door A. J. VAN DER AA, *onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden. Vde Deel, Lett. H. Vde Deel, Lett. I en K. Te Gorinchem, bij* J. Noordwyn en Zoon. *In gr. 8vo. 1709 bl. Bij Intek. f 18-20. Buiten Intek. f 21-70.*

Sedert geruimen tijd konden wij geene aankondiging doen van den voortgang dezes belangrijken werks. Hoe meer nogtans daarvan het licht ziet, des te meer worden wij versterkt in onze overtuiging, dat deszelfs samenstelling een werk is van ijzeren vlijt, taai geduld, velerlei kennis, en van het gedurig te boven komen van talrijke zwarigheden; maar dat het ook, eenmaal volledig zijnde, wel een van de uitvoerigste en kostbaarste, doch ook een van de bruikbaarste werken zal zijn, die in vele jaren hier te lande zijn uitgegeven. Het werk is wel sedert lang gunstig bekend, maar het kan toch zijn nut hebben, er van tijd tot tijd onze lezers opmerkzaam op te maken; misschien lokt zulks dezen of genen uit, om het zich alsnog aan te schaffen; welligt bevorderen wij de tijdige en naauwkeurige beantwoording der vragen, die door den ijverigen Verzamelaar of zijne medewerkers gedaan worden. En van dit laatste hangt de naauwkeurigheid en volledigheid voor geen gering gedeelte af. Aan het missen van juiste mededeelingen zal het dan ook wel zijn toe

te schrijven, dat men op sommige plaatsen de bijzonderheden mist, die anders meestal worden opgegeven. Zoo zijn de wapens niet aangeduid op vele plaatsen, onder welke wij aanteekenden: *Hodenpijl*, *Yselmuiden*, *Yzendoorn*, *Ilpendam*, *Kantens*, *Katendrecht*. Van *Kampen-en-aud-Zoetelingakerke* noch *Kampennieuwland* zijn de grootte of het getal huisen en inwoners opgegeven; het laatste ook niet van *Koldenzeelde*. Doch dit zijn slechts kleine leemten; de volledigheid laat over het geheel niets te wenschen over. Zelfs zou men niet zonder eenigen grond de opmerking kunnen maken, dat de zucht, om niets onvermeld te laten, wel eens doet afdalen tot kleinigheden, of ook, als ware het eene bijzonderheid, doet aanteekenen hetgeen van zelf spreekt. Zoo wordt te *IJsselstein* berigt, dat de R. K. kerk een fraai gebouw is met een orgel *en een altaar*; te *Herbingen*, dat er de kerk *van binnen* eenen fraaijen predikstoel heeft; te *'s Hertogenbosch*, dat er de predikantsberoeping geschiedt *uit een twaalf-, zes- en drietal*; te *Hien en Hoedemaand*, dat er in geval van vacature een naburig predikant als *consulent* fungeert. Hiertoe zou men ook kunnen brengen, dat te *St. Jansga*, te *Koog aan de Zaan* en te *Kwadijk* gezegd wordt, dat de kerk *een steenen gebouw is*; want het is genoeg, het tegendeel te vermelden, waar dit plaats heeft, gelijk van de Doopsgezinde kerk te *Ilp*. Te naauwkeurig zouden wij bijna zeggen, maar het moet zijn te uitvoerig voor het toch reeds zoo uitvoerige werk, zijn op vele plaatsen de geschiedkundige bijzonderheden. Het hoofddoel van het Woordenboek is aardrijkskundig: daartoe behoort nu ook wel ten deele de vermelding van geschiedkundige merkwaardigheden, maar, naar onze wijze van zien, alleen in zooverre dit dienen kan en moet, om aan te toonen, hoe de plaats of een gedeelte van dezelve (b. v. de voornaame gebouwen) geworden zijn, wat ze zijn; het overige behoort tot de beschrijving niet, en moest daarom beknopter zijn aangestipt. Te *Hulst* b. v. beslaat dit gedeelte een vel druks.

Deze twee Deelen bevatten de letters H—K. Het heeft ons echter verwonderd de letters I en J, naar vroeger gebruik, dooreen te vinden. Dit is echter verkeerd, gelijk het verkeerd zou zijn, zulks met de U en V te doen. Het eene is een klinker, het andere een medeklinker. Overigens hebben wij slechts enkele kleine misstellingen onder het

doorlezen aangeteekend; overal en van alle artikelen de volkomene juistheid te beoordeelen — zoo bekend is wel niemand met ons gansche vaderland tot in de kleinste bijzonderheden. Het voormalige klooster *ten Hage* is, meenen wij, tegenwoordig eene fabrijk. Te *Harderwijk* staat bij de voormalige Akademie vermeld, dat Prof. BOUMAN er het Hoogleeraarsambt heeft bekleed; dit is onjuist; Z. H. Eerw. heeft er gestudeerd. Van het *Haringvliet* wordt gezegd, dat het een zeer goed vaarwater is, wordende dit zeegat verkozen boven die van *Brielle* en *Brouwershaven*, hetgeen aanleiding gegeven heeft tot het graven van het kanaal van *Voorne*. Blijkbaar verwart hier de Schrijver het *Haringvliet* met het op zijne plaats juist gestelde *Goereesche gat*, dat eerst boven *Hellevoetsluis* den naam van *Haringvliet* bekomt, en thans niet meer boven het laatste der andere zeegaten wordt verkozen. Op het artikel *Heesterlust* staat 3 u., moet zijn 1 u. N., en op *Houtepoppen* N., moet zijn Z. van de kantonshoofdplaats. De *Hoflaan* bij *Rotterdam* staat 10 min. W., lees O. van die stad. Dergelijke fouten zijn in een werk van dien omvang zoo goed als onvermijdelijk. Bij *Helmond*, als hoofdplaats van eenen kerkelijken ring, staat de gemeente *Schijndel* nog als eene afzonderlijke, dat zij sedert lang niet meer is. Te *Hoogeloon*, *Hapert en Casteren* wordt gesproken van twee korenmolens, van welke de eene door den wind en de andere door het water gedreven wordt; de laatste door den wind en door het water beide. Ook op het art. *Casteren* wordt deze fout gevonden. Te *IJzendijke* staat, dat de Hervormde gemeente 1100 zielen, waaronder 800 lidmaten, telt: het laatste getal is zeker fout; REURING heeft 1040 en 491. In het art. *Nederlandsch Indië* leest men, dat een pikol 15 Ned. ponden is. Het is immers 62½ N. P.? Van den toren van *'s Heer Arentskerke* heet het, dat die de hoogste van *Zuidbeveland* is, en van dien te *Kappelle* hetzelfde. Te *Amsterdam* wordt de *Kolk* vermeld; wij achten het goed, dat de Schrijver van den beginne aan zijne artikelen niet zoozeer vermenigvuldigd heeft, om de namen van wegen en straten op te nemen. Maar waarom nu de *Kolk* wel, de *Keizersgracht* niet? Wij vragen nog meer: waarom de *Kolk* te *Amsterdam* wel, te *Rotterdam* niet? De melding van eerstgenoemde had, om de *consequentie*, achtergebleven moeten zijn. Te *Kralingen* wordt melding gemaakt van eene buitenplaats, *IJpenhof* genoemd; op het

woord zelf vonden wij haar niet. Men zal anders naauwelijks iets te vergeefs zoeken; Ref. althans deed het anders nergens. Ter laatstgenoemde plaatse (*Kralingen*) staat eene allerzonderlingste aanteekening — door welk *lepidum caput* medegedeeld? — dat men er voor een orgel in de nieuw gebouwde Hervormde kerk *hoopt op een legaat!!*

Bij het gebruiken en doorbladeren van dit werk heeft Ref. meermalen gedacht, dat een uitvoerige en naauwkeurige *Atlas* van ons Rijk tot hetzelve een belangrijk aanhangsel zou zijn, gelijk de bearbeiding van dit Woordenboek er meer dan eenige andere arbeid toe voorbereidt. Daarom wordt den Verzamelaar in bedenking gegeven, met der tijd zoodanig kaartwerk te vervaardigen. Dit kan uit den aard der zaak niet geschieden vóór de voltooijing van het geheel; maar hoe eerder men het plan vormt, des te meer gelegenheid heeft men, om voor de naauwkeurige uitvoering te zorgen.

Wij blijven deze echt vaderlandsche onderneming zeer aanbevelen.

Het Huisgezin. Bestuur en vermaningen aan al deszelfs leden ter bevordering van onderling geluk. Naar den zevenden druk van het Engelsche werk van JOHN ANGELL JAMES, *door* NICOLAAS BEETS, *Theol. Dr., Herder en Leeraar te Heemstede. Motto Ps.* 133: *Ziet, hoe goed enz. Te Amsterdam, bij* J. Müller. 1844. *In gr.* 8vo. 339 *bl. f* 3-60.

De Schrijver gaat uit van het beginsel, dat het geheim des geluks voor de huisgezinnen opgesloten ligt in de bladeren der Heilige Schrift, en dat de verschillende leden van het huisgezin, naar hunne onderscheidene behoeften, in dezelve de beste voorschriften vinden. Niets anders toch, dan echte wezentlijke godsvrucht, kan duurzaam en waarachtig geluk te weeg brengen.

In het Iste Hoofdstuk, hetwelk eenigermate als eene inleiding tot het geheele werk kan aangemerkt worden, betoogt de Schrijver, dat de zamenstelling van het huishouden is van Goddelijke instelling, en besluit het met de volgende woorden, welke tevens kunnen dienen, om eene proeve van den stijl te leveren: »Het huiselijk geluk gelijkt in menig

opzigt op dat Manna, hetwelk in de woestijn den *Israëlieten* werd geschonken. Even als dat kostbaar voedsel, is het eene gave Gods, welke uit den hemel nederdaalt; voor goud is het niet te koop; het wordt gelijkelijk aan den rijken en den armen uitgedeeld, en schikt zich naar ieders smaak; het wordt geschonken in een overvloed, welke in de behoeften van al, die het begeert, voorziet; om verkregen te worden, moet het gezocht worden in dien weg, waarin God het wil uitdeelen; en het wordt den moeden mensch geschonken als eene verkwikking op zijn langer of korter togt door deze woestijn, naar het *Canaan* daarboven."

Vervolgens tot de eigendijke behandeling van zijn onderwerp overgaande, spreekt de Schrijver, in het IIde Hoofdstuk, *over de wederzijdsche pligten van echtgenooten.* III. *Over de pligten van Man en Vrouw in 't bijzonder.* IV. *Eenige aanmerkingen over het aangaan der Echtverbintenis.* V. *Ouderpligten.* VI. *Kinderpligten.* VII. *Broederpligten.* VIII. *Pligten van Heeren en Vrouwen.* IX. *Pligten van Dienstboden.*

Welk is nu ons gevoelen over het werk? Wij zien het wel in, dat het niet mogelijk zal zijn, een oordeel te vellen, hetwelk de goedkeuring weg zal dragen van allen. Wij vonden over het geheel in het boek veel goeds, veel nattige vermaning en besturing, welker behartiging zeer zeker van den heilzaamsten invloed zal zijn tot bevordering van het geluk der huisgezinnen, en wij zouden door ons oordeel ook geene aanleiding willen geven, dat het boek minder gelezen, en het menigvuldige goede, dat het bevat, minder gekend en gewaardeerd wierd. Het is ons daarom leed, dat wij het werk niet onbepaald en in allen deele kunnen goedkeuren. Maar wij mogen ook niet ontveinzen, dat wij voor de behoefte van ons beschaafd en Christelijk publiek wenschten, dat het werk minder gestemd ware in den toon en naar den smaak van eene bepaalde partij. Christelijke godsvrucht is toch niet slechts beperkt binnen hetgeen door zekere namen en spreekwijzen wordt uitgedrukt; is immers niet datgeen, tot welke verpligting wij afhangen van eenige bijzondere, dikwijls eenzijdige en onbewezene verklaring van eenige Bijbelplaats? Wij zullen, hetgeen wij op het oog hebben, duidelijk maken door het aanvoeren van eenige voorbeelden. "De straf der zonde na dit leven te noemen »eene eeuwigheid van foltering," is, naar het ons voorkomt, eene onge-

paste uitdrukking. *Pijn*, *smert* kan een onvermijdelijk gevolg zijn van de zonde; maar *foltering* is de naam van eene *daad*, de daad van iemand, die een ander *faltert*. Door dus staat der rampzaligheid eene *eeuwigheid van foltering* te noemen, wordt dus aan God eene daad toegeschreven, die onder ons bij menschelijke regtbanken reeds lang als doellooze en onmenschelijk is afgeschaft. Verbeeld u, dat de rampzaligen voorgesteld worden, als in de hel op de pijnbank te liggen of gerakt te worden.

Hoe zeer de zoogenaamde geestelijke overbrenging van het *Hooglied*, in plaatsen waar de dichter zonder eenigen twijfel alleen spreekt over de liefde van echtgenooten, of den minnaar en de geliefde jegens elkander, aandruischt tegen den gezonden zin van dit dichtstuk en deszelfs verstandige opvatting, valt nergens meer in het oog dan juist daar, waar de Schrijver, over de huwelijksliefde handelende, het eerst aan dit gevoel moest denken. *De liefde sterker dan de dood en welke vele wateren niet zouden kunnen uitblusschen*, waarvan gesproken wordt *Hoogl.* VIII: 7, is, volgens den Schrijver, de liefde van CHRISTUS voor zijne gemeente, en *des Konings dochter geheel verheerlijkt inwendig, en met hare kleeding van gouden borduursel*, welke de dichter bezingt *Psalm* XLV: 14, is de Christelijke gemeente als bruid van CHRISTUS.

Dat de Schrijver den hoofden der huisgezinnen hunne Christelijke verpligting op het hart bindt, om toe te zien, dat door derzelver leden de dag des Heeren godsdienstig gevierd worde, is prijselijk; maar dat hij zich hier eene kleingeestige *puriteinsche* gestrengheid aanmatigt, door zelfs het laten gereed maken van warme spijze voor het middagmaal te veroordeelen, zal zelfs door de gemoedelijkste Christenen niet goedgekeurd worden.

Van eenen anderen aard, en gansch niet vrij van valsch vernuft, is hetgeen ons in het boek ook voorkwam van boomtakken, die niet door den storm of door den bliksem, maar die *door het gerucht* des onweders gebroken worden.

Het komt ons voor, dat de Vertaler, die toch, blijkens eene der noten, VAN DER PALM's Bijbelvertaling geraadpleegd heeft, en, blijkens de invoeging van dichterlijke fragmenten van HASEBROEK en Mevr. BILDERDIJK, het zich niet tot wet heeft gesteld om slaafs te vertalen, en die als Herder en Leeraar te *Heemstede*, hetgeen hij als *Theologiae*

Doctor geweten heeft, niet zal vergeten zijn, de aangewezene gebreken wel had kunnen herstellen, en daardoor het werk meer geschikt voor zijne landgenooten maken.

Vele der eigenaardigheden van des Vertalers taal en spelling zullen zich uit BILDERDIJK's *Spraakleer taliter qualiter* laten regtvaardigen; maar of dit ook het geval zal zijn met *hoefslag* voor *grondslag* en *wijngaart* voor *wijngaard* willen wij niet beslissen. Het door den Vertaler gebezigde *enkeling* zou deszelfs aanwezen kunnen te danken hebben aan 's mans afkeer van bastaardwoorden, en de plaats moeten bekleeden van *individu*; maar in de vertaling vinden wij, het geheele boek door, *sollicitatie*, *contributie*, *monopoliséren*, *motief*, *vacant*, *intellectuelen* enz.

Bevalen wij in den aanvang van dit verslag het werk aan, zoo is zulks niet in strijd met hetgeen wij daarop aanmerkten. Dit diene, om het boek met een oordeel des onderscheids te doen lezen, alles te beproeven, en het goede te behouden.

WILLEM DE ZWIJGER, *Prins van Oranje. Geschiedkundig Romantisch Verhaal uit den 80 jarigen Oorlog. Naar het Hoogduitsch van* R. HELLER. *III Deelen. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1845. *In gr. 8vo. Te samen 798 bl. f 8-:*

Het zal wel aan geen' twijfel onderhevig zijn, of ieder, die slechts eenige weetgierigheid bezit, zal gaarne alles gretig in handen nemen en lezen, wat betrekking heeft op den onsterfelijken held WILLEM VAN ORANJE; maar voorzeker zal hij het thans doen, nu het standbeeld van den Grondlegger onzer Vrijheid, op kosten des Konings opgerigt, hem aan *Nederland* vertoont, zoo als hij zich voor het vaderland ten strijde begaf; thans, nu weldra zijn beeld, door de dankbare nakomelingschap bekostigd, verrijzen zal, zoo als hij zich als staatsman deftiglijk voordeed, of zoo als hij eerst in het naburige *Duitschland* en later in het prinselijk *Delft* zijne plannen maakte en ten uitvoer legde tot redding van het diep gezonken vaderland.

Het moge eenige verwondering baren, dat niet reeds vroeger zulk een opentlijk blijk van dankbaarheid der Nederlandsche natie aan den Grondlegger van hare onafhankelijkheid

gegeven is; en het verzuim daarvan moge door vreemdelingen als ondankbaarheid of onverschilligheid uitgekreten zijn, wij veroordeelen daarom onzen landaard niet (*): er bestond toch een gedenkteeken, hoewel in het bedehuis besloten, dat, door 's lands vaderen, bij het bekomen van eenige rust na zware inspanning, opgerigt, den grooten man waardig was; en hoe vele schriftelijke gedenkteekenen bestaan er niet voor hem, door kundige mannen vervaardigd, die den onsterfelijken held en staatsman beter dan standbeelden aan het Nederlandsche volk leerden kennen! Maar wat zeggen standbeelden, graftomben en schriftelijke gedenkteekenen, bij het gedenkteeken, dat hij zichzelven in de harten van alle vereerders des vaderlands heeft opgetrokken? Neen! *Nederland* heeft nooit zijne groote mannen vergeten, maar altijd, al is het dan ook niet door standbeelden, waardiglijk vereerd.

Doch niet alleen in het land, dat door hem van de onderdrukking verlost is, vond de eenige WILLEM *de Eerste* zijne bewonderaars, maar ook bij vreemden was de groote volksleider in hooge eere; SCHILLER, BITAUBÉ en later WIERSBITZKY verkondigden zijnen lof en deden de faam zijner daden tot aan de grenzen van *Europa* weêrgalmen; en ook thans is er andermaal een vreemdeling, die, van hooge bewondering doordrongen, WILLEM *den Zwijger* tot het onderwerp van zijn schrijven maakte. Hij koos daartoe den romanstijl, maar bleef toch niettemin de geschiedenis in vele opzigten vrij getrouw, die wel eens, bij historische romans, geheel opgeofferd wordt aan den roman zelven.

Het tijdvak, waarin HELLER WILLEM *den Zwijger* doet optreden, begint met de invoering van den tienden penning

(*) Het plan, om een standbeeld voor WILLEM I op te rigten, is niet nieuw, ten minste indien wij mogen besluiten uit eene voor ons liggende plaat, voorstellende eene schets van J. OUDAAN voor een standbeeld van den Vader des Vaderlands. De plaats, waar het beeld zich, volgens de plaat, moest vertoonen, is het Binnenhof te *'s Hage*. Op een voetstuk, overladen met allerlei zinnebeeldige figuren, staat het beeld van WILLEM I, vertrappende met den eenen voet een monster, met den anderen een' *Spanjaard*, hebbende in de regter hand den vrijheidshoed en in den linker een ontrold papier met twee zegels, waarop staat: *Privilegia*.

door ALVA te *Brussel* en eindigt met het ontzet van *Leiden* in 1574; voorwaar belangrijke jaren uit den tachtigjarigen strijd tegen *Spanje!* jaren, die als getuigen daar zijn van der vaderen liefde en inspanning voor den dierbaren geboortengrond.

Eene korte schets te geven van den loop des verhaals laten wij achterwege, en melden alleen, dat het ons, over 't geheel, uitmuntend bevallen heeft. De karakters der meeste personen zijn goed geteekend; dat van SJORAT ENKERKEN treffelijk: de betrekking van CHARLOTTE VAN BOURBON tot WILLEM I is roerend beschreven. WILLEM, *Graaf van der Mark*, en BARTHOLD ENTENS komen in het verhaal voor, zoo als het zich uit de Geschiedschrijvers laat opmaken, dat zij geweest zijn; steunpilaren voor het vaderland, magtige werktuigen in de hand van WILLEM VAN ORANJE; maar schandvlekken onzer geschiedenis, zoodra zij zich aan zijne leiding onttrokken. De kinderlijke liefde van MARGARETHA voor haren vader komt onder al hare lotgevallen heerlijk uit; maar omtrent TRESLONG is de Schrijver geheel bezijden de waarheid: de Gravin FRANCISCA VAN ARLEN is een product van zijne verbeelding, en dus nimmer aan TRESLONG gehuwd geweest. De geheele handelwijze van TRESLONG na de inneming van *den Briel* in 1572, door den Schrijver vermeld, is fictie, en genoeg bekend is het, dat TRESLONG, vóór den dood van WILLEM I, nimmer in ongenade gevallen is, noch het beleg van *Leiden* heeft bijgewoond (*). Ook is eene poging om WILLEM I te vergiftigen, door den Schrijver verhaald, bij de historieschrijvers onbekend. Beter is hij bekend met CORNELIUS MUSIUS en diens rampzalig uiteinde. MUSIUS, de beroemde Latijnsche dichter, die in geleerdheid verre boven zijne tijdgenooten uitblonk, de man, die in de tijden van den hevigsten godsdienshaat om zijne gematigdheid geëerd werd, doch die op de wreedste wijze onschuldig door LUNEY ter dood werd gebragt, komt ook hier in een uitmuntend daglicht voor. In één woord, de rijkdom der gebeurtenissen, die hier onder gepaste afwisseling verhaald worden, de vaelal fraaije en gevoelvolle stijl des Schrijvers, en de ro-

(*) Over WILLEM BLOYS VAN TRESLONG zie men KOK, *Vaderl. Woordenboek*, D. XXVIII, bl. 289 en volg. en VAN KAMPEN, *Vaderlandsche Kerkhistorie*, D. I, bl. 337.

matische loop des verhaals, vrij van overdrijving, nopen ons, ondanks eenige vlekken, dit werk, als eene aangename en nuttige lectuur, onzen leesgezelschappen aan te bevelen.

Druk en uitvoering laten niets te wenschen over. Drie vignetten versieren het werk, onder welke onder de pagina's, waarop de handeling beschreven staat, vergeten zijn geplaatst te worden.

De klagt en vlank van Camilla, vrije navolging uit HORATIUS *door* P. CORNEILLE, *door Mr.* C. E. PERK. *Te Amsterdam, bij* H. Westerman *en Zoon.* 1845. *In kl.* 8vo. 15 *bl.* ƒ : -30.

Het is voor den *letteroefenaar* gewis verblijdend, wanneer een kring van *letterkundigen* het voornemen opvat, om doeltreffende pogingen aan te wenden, ter opbeuring van den vervallen toestand van het vaderlandsch tooneel. Dat dit laatste heeft plaats gehad, vernemen wij uit het korte Voorberigt van het naast ons liggende stukje, bestemd *ter oefening* van »eene aanstaande Tooneelkunstenares, die zeker in »de toekomst ons nationaal tooneel tot eere verstrekken zal."

Het komt er slechts op aan, te onderzoeken, of de hier geleverde proeve *ter oefening* kan worden *aanbevolen*; dat is: of zij waarlijk de geschiktheid bezitte, om onze taal en dichtkunst in dát licht te plaatsen, waarin de beminnaar of beoefenaar van beiden deze tweelingzusters zoo gaarne aanschouwt. Zoodanig onderzoek valt des te gemakkelijker, vermits de Dichter te kennen geeft: »dat hij, ten einde »benigzins de kracht en sierlijkheid van CORNEILLE na te »streven, eene zeer vrije navolging beoogd en meer aan »denkbeelden dan aan woorden gehecht heeft, en dat hij op »verscheidene plaatsen, de aanmerkingen van VOLTAIRE »raadplegende, met voordacht van den tekst is afgeweken."

Ten gevolge van deze verklaring vorderen billijkheid en onpartijdigheid tevens, dat wij, de vergelijking van dit stuk met het oorspronkelijke daarlatende, het werk des Dichters alléén beschouwen, zoodanig als hetzelve ons hier, geheel op zichzelf staande, wordt aangeboden.

Reeds de *titel* heeft iets onbestemds en duisters. Volgens denzelve zou een minkundige op de gedachte komen, dat

de Fransche Dichter CORNEILLE eene vertaling van den Latijnschen *Dichter* HORATIUS geleverd hadde. Dit is echter zoo niet; immers geldt de hier geleverde navolging, uitsluitend, het beroemde Treurspel van CORNEILLE, algemeen onder den naam van *de Horatiërs* bekend, en welke benaming de Heer PERK, duidelijkheidshalve, wel zou hebben mogen volgen.

Als maatstaf onzer beoordeeling van een *ter oefening* vervaardigd dichtstuk, afkomstig van een der medeleden van eenen *letterkundigen* kring, die zich ten doel stelt den vervallen staat van ons Tooneel te verbeteren, zetten wij de vordering op den voorgrond, dat het geleverde aan de eischen van Taal-, Dicht- en Oordeelkunde behoore te voldoen, en tevens uitmunte door duidelijkheid van denkbeelden en juistheid van uitdrukkingen, die den lezer geen oogenblik doen twijfelen, wat de Dichter bedoelt. Wij willen intusschen het aangeboden stukje aan geene te gestrenge kritiek onderwerpen, ons slechts bepalende tot zoodanige plaatsen, die, bij eene eerste en oppervlakkige inzage, al aanstonds onze bijzondere oplettendheid tot zich trokken.

Reeds bij den aanvang viel ons oog op de toespraak van den ouden HORATIUS:

Waar laurieren
De kruin eens jongen helds en van een' vader sieren,
Gevlochten tot een kroon voor moed en burgertrouw,
Daar past de klaagtoon niet e. z. v.

Volgens deze niet natuurlijke constructie, slaat hier *gevlochten* op het onmiddellijk voorafgaande *vader*, of ook wel op *dezen* en tevens op *de kruin eens jongen helds*. De ware meening ware duidelijker en natuurlijker op deze wijze uitgedrukt:

waar laurieren,
Gevlochten tot een kroon voor moed en burgertrouw
De kruin eens jongen helds en van een' vader sieren,
Daar past de klaagtoon niet.

Stonden gekozen maat en rijmwijze den Dichter hier in den weg, hij had, als beheerscher der taal, die bezwaren moeten overwinnen. BILDERDIJK vorderde dit.

Nu de triumfzang schalt voor Rome's adelaren.

Later:

En de triumf van haar verwinnenden gemaal.

En nog eens:

O, 't is veel ligter 't leed voortdurend te verdragen.

De Dichter weet immers, dat zulk een willekeurig verwisselen van korte voor lange lettergrepen evenzeer strijdig is met het *metrum* als met den aard onzer welluidende moedertaal?

En 't *schittrend tempelkoor* het hoofd der priesterscharen
In 't *purper* kleed verbeidt, het dankbaar Vaderland
Gereed is, om, *in keur van heilige offerand*,
Ter eere van de Goôn *den zuivren wijn te plengen*,
Voor Rome's zegepraal zijn *loflied uit te brengen*, e. z. v.

De Dichter schijnt zich niet herinnerd te hebben, dat de Heidensche tempels, inwendig, of het koor niet *schitterend*, maar *donker* waren; dat *purper* hier *purpren* had behooren te wezen; dat men *geen' wijn plengde in keur van heilige offeranden*, en, eindelijk, dat men, b. v. in eene vergadering, wel zijne *stem uitbrengt*, maar nimmer een *lied*; het laatste wordt *aangeheven*, *gezongen* e. z. v.

Nu voegt ook u de toon van dankerkentenis,
En ieder andre kreet is mij een ergernis.

De *Franschen* mogen dit *rijm* bezigen; onze rijke taal behoeft en duldt zulke hulpmiddelen niet.

Wie telt de dooden in *de schaduw der zegevanen!*

De Romeinsche veldteekens hadden weinig van de *scheepsvlaggen* der 16de en 17de eeuwen.

Een *drietal* broeders toch als *offers* van den dood.

Het *enkelvoud* van *drietal* vordert hier *offer*.

'k Verbreek de *boeijen*, die, door toeval van het lot,
Mij *snoeren* aan den *wil van 't* vaderlijk *gebod*.

Aan *boeijen* kent onze taal het vermogen toe van te *kluisteren*; aan *banden* of *koorden*, dat van te *snoeren*. Tevens kent zij aan een *gebod* een' *eisch* toe, maar geen' *wil*.

Wat sterveling werd ooit, in vreugde en in begeeren,
Zoo onverhoeds vervoerd in *ijdel droomverkeeren*,

wolke beteekenis moet de lezer aan deze *beide laatste* woorden hechten? Wij weten het niet.

Te vergeefs zochten wij ook naar poëtische schoonheid in den regel:

Gestort in zee's ellende en zee's vertwijfeling!

Onmogelijk was het ons, een' goeden zin te hechten aan het volgende:

Toen *een* benaauwde *droom* mij knellende *op* het hart,
De helsche *furiën*, de kaken opgespard,
Mij in een ijskoud zweet weêr *van mijn spande jagen!*
De *olijf* des vredes, hoe begoochlend! was *venijn*
Voor mijn geschokte ziel.

Volgens den aard der taal wordt *venijn* alleen van *dieren*, b. v. slangen en adders, gebezigd; *vergif* wordt aan de doodaanbrengende voorwerpen uit het *plantenrijk*, of uit dat der *delfstoffen*, toegeschreven; waarom de *olijf* en het *venijn* hier niet gelukkig zijn in verband gebragt. Onze oude zangers wisten zich natuurlijker en tevens juister uit te drukken.

Ontvlamt men de oorlogstoorts *meer vreeslijk* en verwoeder;
Het wreede *Godsgerigt* bestemt en kiest mijn' broeder,

Meer vreeslijk is Fransch-Hollandsch; *onze taal heeft vreeselijker*. Het *Godsgerigt* is het middeleeuwsche *Godsoordeel*, door middel van een tweegevecht; *zulk* een gerigt kenden de *Romeinen* niet, evenmin als *de Hel*, waarvan de Dichter, drie regels later en voorts meermalen, gewaagt. De *Tartarus* was bij hen het verblijf der boozen.

De vreugd van Alba's volk is geen *denkbeeldig* schijn,

De Dichter herinnere zich, dat *schijn* reeds iets *denkbeeldigs* insluit en dit *praedicaat* alzoo niet behoeft.

Vergeef mij, *Godendom! het haar stijgt mij te berge.*

Prozaïscher en tevens het *groote* met het *kleine* zonderling vermengende kon de Vertaler zich niet wel uitdrukken!

Eene wedergade hiervan geeft ons een regel van den jongen HORATIUS:

Die valt voor 't Vaderland, *die valt met majesteit.*

terwijl hij verder zijner zuster aanbeveelt:

Rijs op, wil met gebeên *de Hemelgoden* naadren,
Dat zij die helsche vlam verdrijven uit uw aadren.

Is het ook niet vreemd te noemen, wanneer CAMILLA, tamelijk inschikkelijk, heeft geweekt:

Laat mij aan mijn gevoel *den ruimsten teugel vieren*,

zij er, twijfelachtig, op laat volgen:

Of mijmrend *peinzen*, *of* in felle woede *tieren*. — ?

vermoedelijk om des rijms wille.

De band, die me aan u bond, *is* als *een* rag ver*broken*:

dit *een* is geheel overtollig en tegen het taalgebruik.
De onmiddellijk volgende regel:

Gij zijt voor mij als uit een moordhol losgebroken,

kon wel in het platste proza niet tot aanbeveling strekken, gezwegen nog van het *dubbel* rijm.

De *tijger*, die, drie regels later, komt *aangevlogen*, zondigt tegen den tijd. Het is toch niet waarschijnlijk, dat de *Romeinen* uit de dagen van TULLUS HOSTILIUS met deze dieren zijn bekend geweest. Het zij zoo, dat CORNELIA CAMILLA haren broeder *een' tijger* doet noemen; maar deze feil ziet men in den beroemden Dichter gaarne voorbij, ter zake zijner overige onschatbare verdiensten.

— mijn lang *verkropte tranen*
Zijn u een walging bij uw *ijdle zegevanen*.

Tranen wederhoudt men; terwijl *verkroppen* op *zuchten* van toepassing is; het eigenaardige van dit woord zelf duidt zulks reeds aan. Welk denkbeeld men, overigens, aan *ijdele zegevaandels* te hechten hebbe, is ons duister.

De jonge HORATIUS zegt vervolgens:

Ontaarde! waant gij soms in uwe driftvervoering,

Dat zulk een schampre taal *mij vrij laat van ontroering*,
En gij *gevrijwaard zijt voor mijn verpletteringe*.

Men kan aan een' opgewonden jongeling, die niet nadenkt alvorens te spreken, zulke onpoëtische en bombastische uitdrukkingen vergeven; maar wij hadden zulk eene taal van eenen Dichter, die CORNEILLE tot gids heeft, niet verwacht.

Dezelfde teleurstelling ondervonden wij bij *den vloek* van CAMILLA:

Aan Rome! Rome, dat ik haat *gelijk de hel*;
Aan Rome, *op welks geweld ik al mijn ellend stel*;
Aan Rome, dat u *schiep*, (?) mij breidloos laat braveren, e. z. v.

Maar wij willen niet meer afschrijven, voorbijgaande dat, waarbij de wanhopige de *pasvolbouwde stad*, in den volgenden regel, een *rot* noemt, en van *zuilen* gewaagt, die toen nog niet bestonden; er, eindelijk, geene nota van nemende, hoe zij, ten slotte, tergend genoeg, maar weinig poëtisch, die trotsche *stad tot pulver wenscht te zien vermalen!* Intusschen had de Dichter CORNEILLE nevens zich, en... VOLTAIRE geraadpleegd!

Wij hebben onze taak volbragt. Mogt de Dichter van ons in meening blijven verschillen, wij wijzen hem op het meesterstuk van den grooten CORNEILLE, hetwelk hij (het zijn zijne eigene woorden) *in kracht en sierlijkheid poogde na te streven*.

Het smart ons, dat ons oordeel ongunstig *moest* uitvallen; maar de *vaderlandsche kunst* en onze *schoone moedertaal* zijn ons te dierbaar, dan dat wij, waar het beider eer en regten geldt, onze oogen, uit laakbare toegevendheid, voor wezentlijke gebreken zouden *mogen* sluiten. Is dit een heilige pligt te allen tijde, het is zulks vooral waar er sprake is van eenen arbeid, die kennelijk ten doel heeft, om, voor eerstbeginnende Tooneelkunstenaars, tot een *middel van opleiding*, studie en oefening te verstrekken. Onze vaderlandsche dicht- en letterkunde zijn zoo gadeloos rijk aan modellen voor de uitwendige voordragt en uiterlijke welsprekendheid, dat het geheel overbodig en even onraadzaam als nadeelig mag geacht worden, tot gebrekkige navolgingen van beroemde meesters de toevlugt te nemen.

Het is geene gemakkelijke taak, ons diep vervallen nationaal Tooneel weder op te bouwen; maar wie zich tot dien veelomvattenden arbeid mogt geroepen voelen, achte het niet

beneden zich, onze vaderlandsche dichtwerken, meerna die van buitenlandsche kunstenaars, te bestuderen, en bij de oude klassieke meesters ter schole te gaan! Eerst dan zal men, bij eene onafgebroken taalstudie, leeren inzien en verstaan, wat *waarheid* is, en door *eenvoud* en *natuurlijkheid* gevorderd wordt; eerst dan zal men beseffen, dat de zinledige wanklanken onzer dagen den leerling het spoor bijster moeten maken, en niemand tot den weg zullen leiden, die tot het doel der kunst eenigljk voeren kan.

Wij zeiden in den aanvang dezer beoordeeling, dat wij het werk des Dichters niet met den arbeid van den beroemden CORNEILLE wilden vergelijken; immers dan zou ons oordeel nog veel ongunstiger hebben moeten uitvallen; maar voor onze lezers, die *de Horatiërs* niet zoo dadelijk bij de hand mogten hebben, schrijven wij gaarne dezen, in ons oog uiterst moeijelijk over te brengen *vloek van* CAMILLA af:

Rome, l'unique objet de mon ressentiment!
Rome, à qui vient ton bras d'immoler mon amant!
Rome qui t'a vû naître et que ton coeur adore!
Rome enfin que je hais, parce qu'elle t'honore!
Puissent tous ses voisins ensemble conjurés
Saper ses fondements encor mal assurés!
Et, si ce n'est assez de toute l'Italie,
Que l'Orient contre elle à l'Occident s'allie;
Que cent peuples unis des bouts de l'univers
Passent pour la détruire et les monts et les mers!
Qu'elle même sur soi renverse ses murailles,
Et de ses propres mains déchire ses entrailles!
Que le courroux du ciel allumé par mes voeux
Fasse pleuvoir sur elle un déluge de feux!
Puissé-je de mes yeux y voir tomber ce foudre,
Voir ses maisons en cendre et tes lauriers en poudre,
Voir le dernier Romain à son dernier soupir;
Moi seule en être cause, et mourir de plaisir!

Wij vergelijken niet; dit doe de *Lezer*, die de beide talen genoeg magtig is, om vergelijkingen te kunnen maken!

Alice Selby, of de wraak van een Meisje. Historische Roman, naar het Engelsch van HENRY WM. HERBERT, *Esq. Mij is de wraak, Ik zal het vergelden, spreekt de Heere.* ROMBERGH. 1846. no. 6.

II Deelen. Te Amsterdam, bij P. N. van Kampen. *In gr. 8vo. Te samen 666 bl. f 6-60.*

Met eene treffende waarheid wordt in dit verhaal de inwendige toestand geschetst van *Engeland* ten tijde der worsteling tusschen het gemeenebestgezinde bestuur onder het protectoraat van CROMWELL en de talrijke aanhangers van het koninklijk geslacht. Met even treffende gelijkenis stelt de Schrijver de Engelsche ballingen voor in *Frankrijk* aan het hof van den jeugdigen LODEWIJK XIV. In zoo ver heeft het werk aanspraak op den naam van Geschiedkundigen Roman. Goede en kwade karakters worden met oordeel en menschenkennis beschreven en in eenen onderhoudenden toon verhaald. Het verlangen, om den afloop te leeren kennen, wordt onder het lezen tot het einde toe levendig gehouden; terwijl de ontknooping voorzeker eene aangename herinnering bij den lezer achterlaat. Deze eigenschappen, benevens de edele gevoelens van die personen, welke als navolgenswaardig worden voorgesteld, bevelen dezen zeer goed vertaalden Roman grootelijks aan.

Tylney Hall, of Misdaad en Vergelding. Een Roman van THOMAS HOOD. *Naar het Engelsch door Mr.* C. J. ZWEERTS. *II Deelen. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1845. *In gr. 8vo. 668 bl. f 6-80.*

Deze roman is een zonderling mengsel. De geschiedenis is gruwelijk; de verhaaltrant bijna overal komisch. Dat er ook in eenen roman, wiens intrigue van ernstigen aard is, vrolijker tooneelen voorkomen, wij hebben er niets tegen; de afwisseling mag ook daar niet verzuimd worden. Maar dat bij voorkeur een boek, waarvan de inhoud haat, wraakzucht, broedermoord is, in eenen luimigen toon geschreven wordt, dat bijna al de personen karikaturen worden, kan toch de goede smaak niet goedkeuren. Het een is te zeer in strijd met het ander. Uit het verhaal zelf zou men ook terstond opmaken, dat de Schrijver meer in zijn element is, waar hij de koddige tooneelen beschrijft, dan waar hij den eigenlijken knoop van zijnen roman legt, en diens ontwarring aan het slot is ook niet gelukkig. Ware de intrigue van anderen aard, dan zou men zich hier en daar met het

boek kunnen vermaken. Als geheel komt het ons mislukt voor.

Wij hopen, dat de Vertaler niet zeer vele zoo domme fouten gemaakt hebbe, als de beide volgende: D. I, bl. 16: »Sir MARK TYRREL had, gedurende twee maanden een martelaar van de jicht geweest zijnde, hoezeer hij veel liever een der martelaren van FOX was geweest, ook in al dien tijd geen paard bereden." Er wordt gesproken van iemand, die geen vossenjagt had kunnen bijwonen. Met hoeveel oordeel is hier de staatsman FOX door den Vertaler te pas gebragt! Bl. 85. »De Heer beware ons, als wij voor zoo iets naar den *put* moeten gaan!" In het Engelsch zeker *the pit*, de hel, de bodemlooze afgrond, hier al zeer zonderling door een' *put* vervangen.

De Buren en het Testament. Twee romantische Verhalen van Miss EDGEWORTH. *Vrij gevolgd door* V. D. L. *Te Amsterdam, bij* H. Blad, Hz. 1845. *In gr.* 8*vo.* 238 *bl. f* 2 - 50.

Dat het tooneel, waarop de in deze beide verhalen voorkomende personen zich bewegen, is, niet zoo zeer de hoofdstad, maar het inwendige van *Engeland*, en dat die personen tot den middelstand behooren, is, naar ons oordeel, reeds van eenige waarde. Hier is het 't huiselijk en maatschappelijk leven van dat deel van het Engelsche volk, dat nog het meest deszelfs oorspronkelijke zeden, denkbeelden en gebruiken behouden heeft, hetwelk den lezer in onderhoudende tafereelen wordt voorgesteld. In allen deele achten wij deze verhalen geschikt, om den heilrijken invloed aan te toonen van eene goede opvoeding, zoowel voor ouders als voor kinderen, en de gevaren te doen opmerken van wispelturigheid. De Vertaler heeft dus aanspraak op de erkentelijkheid van zijne lezende landgenooten, daar in dit werk het aangenaam onderhoud gepaard gaat met nuttig onderrigt tot bevordering van wijsheid en deugd.

De Tamboer van Wagram. Naar het Fransch van EMILE MARCO DE SAINT HILAIRE. *Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1845. *In gr.* 8*vo.* 158 *bl. f* 1 - 50.

De held van dit verhaal was de natuurlijke zoon van eene zoetelaarster. Zijne moeder was eenige maanden na zijne geboorte overleden. Daar de dragonders zelven niet wisten, wie van hen al dan niet vader van het kind was, had men den bengel als een kind van het regement aangenomen. Een oude brigadier, die vroeger tamboer was geweest, werd hem als voogd toegewezen en tevens met zijne opvoeding belast. Dat de eerbare *Boekzaal der Geleerde Wereld*, in een van derzelver laatste nommers, van dit werk met lof melding maakt, schrijven wij toe aan de welmeenende begeerte, om hare *Eerwaardige* lezers eene verpoozing van ernstiger en diepzinniger studie te verschaffen. Wij gelooven echter, dat zij de achting voor haar *peculiaar* publiek wat te veel veronachtzaamt, en kennen aan hetzelve, over het geheel ten minste, een' veel te gekuischten smaak toe, om in zulk een smakeloos romannetje aangenaam onderhoud te vinden. Wij zouden op taal en stijl ook nog wel wat kunnen aanmerken. Maar de *tapin* verdient geen betere uniform, dan die, waarin hem de Vertaler, bij zijnen overgang in Nederlandsche dienst, gestoken heeft.

De Volksbode. Een Tijdschrift tot nut van 't Algemeen, door Mr. C. P. E. ROBIDÉ VAN DER AA *en* O. G. HELDRING. *VIIde Jaargang. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1845. *In gr. 8vo. f* 2-60.

Daar de Volksbode zich ook in het afgeloopen jaar bij ons heeft aangemeld, en wij kennis dragen van zijne goede, nuttige en leerzame mededeelingen, zoo wenschen wij hartelijk, dat zijne lessen en raadgevingen bij velen gereeden ingang zullen hebben gevonden, en dat ook, door dit zijn werk, veel onkruid op den akker van zedelijkheid en deugd zal zijn uitgeroeid.

Wij wenschen hem, bij lust en kracht om zijne taak te vervolgen, de hulp en medewerking toe van allen, die het met de beschaving en verlichting des verstands en met de verbetering en heiliging des harten wèl meenen; terwijl wij ons, bij voortduring, aanbevelen, om zijne goede woorden tot ons te zien overgebragt, ten einde ook met zijne opwekkingen, teregtwijzingen en waarschuwingen nut en voordeel te doen bij anderen.

N°. V *Boekbesch.* bl. 218, r. 5 v. o. staat: τριτα, moet zijn ταῦτα.
» » μαῖδαιος, » μαπθαῖος.
» » εν moet wegvallen.

BOEKBESCHOUWING.

Het Leven van JESUS, *door Dr.* J. J. VAN OOSTERZEE, *Predikant te Rotterdam. Isten Deels* 1*ste Stuk.*

(*Vervolg van bl.* 268.)

De tweede afdeeling van dit Hoofdstuk is aan eene beschouwing der *bronnen van den tweeden rang* gewijd. Eerst (§ 14) komen in aanmerking *de Handelingen en de Brieven der Apostelen.* Wel kunnen wij in deze geschriften niet vele nieuwe bijzonderheden aangaande JEZUS' leer, daden en lotgevallen verwachten; maar zij hebben hooge waarde, als ondersteunende de getuigenis, door de vier Evangelisten aangaande CHRISTUS gegeven, op eene hoogst merkwaardige wijze. Tot staving hiervan heeft VAN OOSTERZEE de hoofdtrekken van het Christusbeeld verzameld, die in deze geschriften verspreid zijn. Wij zouden ons gaarne de moeite getroosten, om dit belangrijke stuk geheel uit te schrijven, indien wij niet vreezen moesten voor eene te groote uitvoerigheid van ons verslag; 't is eene gewigtige bijdrage tot de Apologie der Evangelische geschiedenis.

VAN OOSTERZEE doet ons opmerken, hoe de beide rigtingen der Christologie van de Synoptische Evangeliën en van JOHANNES in de bronnen van den tweeden rang zich nog voortdurend vertoonen, maar hoe wij ook hier in PAULUS' brieven den band vinden, die de beide voorstellingen van CHRISTUS natuurlijk aan elkander hecht, en als een' overgang van de ééne tot de andere uitmaakt. Als naauw verwant aan PAULUS' standpunt noemt hij dat van den brief aan de Hebreën.

Wij stemmen het den Schrijver volmondig toe, dat de waarde dezer bronnen hoog in onze schatting moet rijzen, wanneer wij letten op den *ouderdom* der getuigenis, hier voor CHRISTUS afgelegd. De meeste Apostolische brieven

zijn ouder dan de Synoptische Evangeliën, en dat van JOHANNES is jonger dan de Handelingen. En toch geven zij ons van het groot en Goddelijk geheel van CHRISTUS' verschijning geene andere voorstelling, dan wij uit de bronnen van den eersten rang verkrijgen. Behartigingswaardig is ook dit: »even weinig als LUCAS bij het beschrijven der Handelingen, denken de Apostelen bij het opstellen hunner brieven er aan, om de Christenen aangaande JEZUS' leven en lotgevallen nader in te lichten. »En echter, hunne verstrooide en verspreide wenken zijn »nergens met elkander in strijd. Te midden der rijkste »verscheidenheid is hier de heerlijkste eenheid op te merken. Men verklare dit verschijnsel, zoo hier niet de »innerlijke harmonie der waarheid zigtbaar is?"

Deelen de oudste Christelijke schrijvers ons nog iets naders omtrent het leven des Heeren mede? Deze vraag wordt beantwoord in § 15. Na opgemerkt te hebben, dat wij bij de Apostolische vaders, wier schriften gewoonlijk voor echt worden gehouden, slechts in het algemeen van JEZUS' geboorte, leven, leer, wonderen, dood, opstanding en verheerlijking melding vinden gemaakt, terwijl hier over het geheel dezelfde voorstelling van den persoon des Heeren heerscht, die wij uit het N. T. leerden kennen, spreekt VAN OOSTERZEE over de enkele *ongeschrevene gezegden* des Heeren, die wij bij oude Christelijke schrijvers der drie eerste eeuwen nog aantreffen. Hij waarschuwt voor onbepaald scepticisme, maar raadt tevens wijze bedachtzaamheid aan. Behalve van den innerlijken aard dier mededeelingen, die altijd aan den geest der Canonische verhalen moeten getoetst worden, hangt hier alles af van haren ouderdom en hare kenbronnen. Als voorbeeld brengt hij bij het gezegde des Heeren, dat ORIGENES en HIERONYMUS hebben opgeteekend: *wordt beproefde muntkenners;* aan welks echtheid hij gelooft.

Alle waarde betwist onze Schrijver aan de zoogenaamde Apocryfe Evangeliën. Den onderzoeker van JEZUS' levensgeschiedenis bewijzen zij, naar zijn oordeel, bijna geene andere dienst, dan dat zij door hunne nietigheid de

waarde der echte bronnen hem te hooger doen waarderen. De bewering, dat Canonische en Apocryfe Evangeliën niet *specifisch*, maar alleen *gradueel* onderscheiden zijn, kon slechts door partijdigheid uitgesproken en door ongeloof herhaald worden. Hoeveel verschilt toch beider karakter! »Hier eene reine, liefelijk zich ontwikkelende kindschheid »van JEZUS: daar de docetische jeugd van een kind, dat »in de kribbe van zijne Godheid spreekt. Hier de liefe»lijke en verhevene woorden des eeuwigen levens in zijnen »mond: daar platte, hoonende, hovaardige taal. Hier »wonderen, even als Hij zelf, vol zachtheid en liefde, »zonder ijdelen praal: daar kunstenarijen, soms met het »wreedste doel en tot uiterlijke vertooning. Hier den Zoon »van God in gedurigen strijd tegen de boosheid zijner tijd»genooten: daar den grooten toovenaar, wien zelfs dra»ken, ossen en ezels eerbiedig komen begroeten. Hier »den vrijwilligen lijder, die den wenk van gezag terug»houdt aan zijne legioenen daarboven, die ter zijner hulpe »konden aansnellen: daar den gevangene, voor wiens voet »zelfs de adelaars van Rome zich onwillekeurig moeten »buigen."

Ons rest nu nog te vernemen, wat VAN OOSTERZEE in § 16 aangaande Joodsche, Mohammedaansche, Heidensche getuigenissen van CHRISTUS schrijft.

Eerst komt ter sprake de bekende getuigenis van FLAVIUS JOSEPHUS. Hare echtheid wordt noch onbepaald verdedigd noch op hoogen toon bestreden. Wat door dien Joodschen geschiedschrijver aangaande JEZUS getuigd werd, is door Christelijke lezers zijner geschiedenis aangevuld en uitgebreid geworden. De woorden van JOSEPHUS zullen *deze* geweest zijn: »Omtrent dezen tijd leefde »JEZUS, een wijs man, (want) Hij was een verrigter van »buitengewone daden en maakte vele Joden en Heidenen »tot zijne aanhangers. Toen PILATUS Hem op de aan»klagt van onze voornaamste mannen tot den kruisdood »veroordeeld had, werden echter degene, die Hem eerst »lief gehad hebben, Hem niet ontrouw. En tot nog toe

»is de secte der Christenen, die naar Hem genoemd zijn, »niet uitgestorven."

De *latere getuigenissen* der Joden, de *Mohammedaansche* en *Heidensche* berigten aangaande JEZUS worden voorgesteld, als voor den biograaf des Heeren volstrekt of genoegzaam zonder waarde te zijn.

Treffend schoon is het slot van dit Hoofdstuk: »Zoo »hebben wij dan de lange rij van bronnen overzien, waar»uit wij de geschiedenis van JEZUS' leven leeren kennen. »Zien wij terug op den afgelegden weg, dan vinden wij »een onmiskenbaar onderscheid in aller waarde en gezag. »Geene soort is er, waaruit wij niet iets kunnen opma»ken, het zij ter opheldering, het zij ter staving van de »Evangelische oorkonden. Klimmen wij van de mindere »tot de betere bronnen op, dan vermelden ons zelfs *Hei»densche* schrijvers een' CHRISTUS, die in *Palestina* ge»boren en aan het kruishout gestorven onder den Land»voogd PILATUS, een' geheel éénigen indruk op zijne »tijdgenooten gemaakt, de verhevenste zedeleer gepredikt, »duizenden aanhangers met onweerstaanbare kracht aan »zich gekluisterd heeft. De *Islam* begroet Hem met den »titel, dien het ongeloof onzer eeuw Hem ontroofde, den »eernaam van Godsgezant bij uitnemendheid, krachtig »beide in woorden en werken. De *Joodsche* geschied»schrijver brengt onwillekeurige hulde aan de beteekenis »Zijner verschijning, en zelfs de laster Zijner vijanden »onder die natie levert een' zijdelingschen steun aan ons »geloof van het buitengewone zijner komst in de wereld. »Zoo wordt van alle zijden het voorgevoel in ons opgewekt »van iets onuitsprekelijk groots en heerlijks, dat in den »persoon van CHRISTUS moet te aanschouwen geweest »zijn. Met een kloppend hart wenden wij ons naar den »tempel der *Christelijke* gemeente, en hoe nader wij tre»den tot zijne verhevene wanden, des te luider klinkt ons »CHRISTUS' naam in het oor, en hoe digter wij naderen »aan de hoofdpilaren, des te duidelijker zien wij dien »naam daar ingegrift. Wij vestigen ons oog op het leven »en de leer zijner eerste getuigen, en op hun gelaat vin-

»den wij als den weerschijn van zijn heerlijk beeld; uit »hunne taal vernemen wij van dat beeld steeds juistere »beschrijving, en sterker wordt de lichtgloed, die over »den geheimzinnigen oorsprong des Christendoms zweeft, »en dunner, doorschijnender de nevel, die den Stichter »voor ons oog heeft verborgen. Door den voorhof der »Christelijke oudheid in het heilige der Apostolische eeuw »binnen gedrongen, staan wij weldra aan den drempel »van het heilige der heiligen, ons in het Evangelie ont»sloten. Wij slaan dat Evangelie op, de sluijer valt weg, »en ziet — daar aanschouwen wij al wat het vorige ons »deed vermoeden, maar eindeloos schooner; daar staat »Hij voor ons, van hemelsch licht omstraald; daar wordt »de rijke verscheidenheid van de getuigenissen zijner Apos»telen opgelost in de heerlijke éénheid van zijn eigen »woord. Wij zien schitterende waarheid, volheid van »genade, en in beiden — *het Leven* geopenbaard."

De geschiedenis der levensbeschrijving van JEZUS (Hoofdstuk III, § 17—19) heeft in onze schatting groote verdiensten. — Schoon onzen Schrijver vooral door HASE op dit veld veel was voorgearbeid, hij bewandelt een geheel eigen' weg. Zijne *geschiedenis* mag als zoodanig nieuw en oorspronkelijk heeten.

Wij worden hier bekend gemaakt met de merkwaardigste proeven, die van TATIANUS af tot op den tegenwoordigen tijd zijn in het werk gesteld, om het leven van JEZUS te beschrijven. Men denke echter niet aan eene dorre opgave van geschriften; van hetgeen er tot op CALVIJN in dit vak is geleverd, wordt slechts in het algemeen met een enkel woord gesproken; en men zou dus dit geschiedkundig overzigt der zestien eerste eeuwen niet van onvolledigheid kunnen vrijpleiten, indien men uit het oog verloor, dat ook dit hoofdstuk niet als op zich zelf staande, maar in betrekking tot het plan des Schrijvers beschouwd moet worden. Hij heeft zijn overzigt zoo ingerigt, dat het strekken kan ter voldoende verklaring van het tegenwoor-

dig standpunt der behandeling van de heiligste geschiedenis, ter ontdekking van de klippen, die de levensbeschrijver van JEZUS te vermijden heeft en ter voorbereiding tot het onderzoek naar de *beginselen*, die hem zelven bij die levensbeschrijving besturen moeten. En dit voor oogen houdende, schromen wij niet zijne *geschiedenis* uitnemend te noemen, als geheel beantwoordende aan het beoogde doel. Rijk is de literatuur, bijzonder van de laatste eeuw. Het is blijkbaar, dat VAN OOSTERZEE de meesten der door hem genoemde geschriften (en zij zijn vele) oordeelkundig heeft gelezen. Zij worden in hunne kenmerkende rigting en betrekkelijke waarde geschetst.

De geschiedenis wordt in *drie perioden* gesplitst. De *eerste* is die, welke door *geloovige maar oncritische voorstelling* wordt gekenmerkt; zij omvat al wat er voor de beschouwing van JEZUS' leven gedaan is tot op het ontwaken van het Deïsme en Rationalisme. De *tweede*, die de geschiedenis van daar tot op de nieuwste aanvallen des ongeloofs toe vervolgt, wordt gekenmerkt door *critische maar ongeloovige voorstelling*. De *derde* mag de periode heeten der *aanvankelijke vereeniging van critiek met geloof*, en behelst het overzigt van hetgeen er onder en na dien strijd is beproefd, om op Christelijk grondgebied het leven van JEZUS op eene wijze te behandelen, die tevens aan de billijke eischen der critiek kon voldoen. Die laatste periode wordt gezegd een' aanvang te nemen met J. J. REES. Nog merkt VAN OOSTERZEE op, dat men de eerste periode die der *voorbereiding*, de tweede die der *zuivering*, de derde die der *ontwikkeling* van dit gedeelte der historische wetenschap zou kunnen noemen.

Die verdeeling pleit voor het vernuft van den Schrijver. Wij meenen echter, dat de opgegeven' kenmerken niet in den strikten zin der woorden moeten worden opgevat. Men kan toch niet beweren, dat de vroegere levensbeschrijvers van JEZUS tot in de laatste helft der achttiende eeuw geheel oncritisch zijn te werk gegaan. Daartegen getuigen de Synoptische en Harmonistische pogingen, waarmede men reeds vroeg een' aanvang heeft gemaakt, en die zonder

aanwending van eenige, schoon dan ook gebrekkige, critiek niet mogelijk waren. En omdat hunne geschriften niet aan den tegenwoordigen staat der wetenschap voldoen, wie zal ze daarom als onwetenschappelijk willen kenmerken? Hoe onbillijk dit ware, VAN OOSTERZEE zelf zal de eerste zijn om dit toe te stemmen. En wat de twee laatste perioden betreft, deze zijn gelijktijdig aanwezig geweest. Zij zijn slechts twee verschillende rigtingen, die nevens elkander bestonden, en tegen elkander een' strijd hebben gevoerd, die in onze dagen nog voortduurt. HESS schreef, toen de dusgenoemde *natuurlijke* verklaring pas een' aanvang had genomen. Hij gaf *zijn leven van* JEZUS uit, eer de werken van BOK, BAHRDT en VENTURIUS in het licht verschenen. Zoo schreef ook HASE eenige jaren vóór STRAUSS.

Wij zouden dus, in plaats van drie perioden, liever van drie rigtingen spreken; en meenen tevens, dat het juister ware, het kenmerkende van de *eerste* te noemen slaafsche ondergeschiktheid van critiek aan geloof; van *de tweede*, vijandige heerschappijvoering van critiek over geloof; van *de derde*, zelfstandige zamenwerking van critiek en geloof.

Doch deze onze aanmerking is slechts van ondergeschikt belang, en ontneemt niets aan de hooge waarde van het beredeneerd geschiedkundig overzigt des Schrijvers, waaruit ook dit kan blijken, hoe goed hij zich tot zijne veelomvattende taak heeft toegerust en voorbereid. Moge het hem gelukken eenigzins het ideaal te verwezenlijken, dat hij zich heeft voorgesteld! Wat wij van VAN OOSTERZEE te verwachten hebben, wij vinden dit aangewezen in het *vierde Hoofdstuk*, tot opschrift hebbende: *Beginselen der levensbeschrijving van* JEZUS. Dit Hoofdstuk bevat meer, dan het opschrift belooft. Na *eerst* te hebben opgegeven *de beginselen*, die hem bij de beschouwing der levensgeschiedenis van JEZUS in *het algemeen* zullen besturen, stelt VAN OOSTERZEE *ten tweede* vast, welke *de regelen* zijn, waaraan hij bij de behandeling der *bijzondere* Evangelische verhalen wenscht getrouw te blijven, terwijl hij eindelijk rekenschap geeft van de *wijze*, waarop hij de

beschrijving zelve van JEZUS' leven hoopt in te rigten.

Eerst dan ontwikkelt en regtvaardigt VAN OOSTERZEE zijné *beginselen*, § 20. Na den eisch van STRAUSS, dat men bij de beschouwing van JEZUS' levensgeschiedenis volstrekt beginselloos zou moeten wezen, met regt verworpen te hebben, stelt hij vast, dat de waarheden, die men als *beginselen* aannecmt, *genoegzaam duidelijk en bewijsbaar moeten zijn, nog een' anderen grondslag moeten hebben dan de geschiedenis van het Evangelie alleen, juist door het geschiedkundig onderzoek zelf voldoende moeten geregtvaardigd worden.* Hij neemt drieërlei beginsel aan, een *theologisch*, een *Christologisch* en een *historisch*. Het eerste wordt in deze stelling uitgedrukt: *God is het absoluut persoonlijk wezen, dat als zoodanig de helderste zelfbewustheid met de hoogste vrijheid vereenigt, dat, schoon wezentlijk van de schepping onderscheiden, echter tot haar in eene voortdurende, levende, onmiddellijke betrekking staat, en zich aan de menschheid niet slechts openbaren kan, maar ook wezentlijk geopenbaard heeft.* VAN OOSTERZEE heeft zich dus zoowel tegenover de *Deïstische* als *Pantheïstische* opvatting der betrekking tusschen den Schepper en het schepsel op het *Christelijk-Theïstische* standpunt gesteld. Hij toont aan, dat dit standpunt voor den levensbeschrijver van JEZUS volstrekt noodzakelijk is; dat het Deïsme zich onmogelijk kan staande houden; dat het Pantheïsme, op het Theïstisch standpunt ons weinig beter dan het Atheïsme moetende voorkomen, in strijd is met de uitspraken van ons Christelijk-Godsdienstig gevoel, en geheel onbestaanbaar met het Christendom; al kon voor een' STRAUSS iedere historische bedenking worden opgeruimd, dat dan nog het Pantheïsme hem zou verbieden, CHRISTUS voor dengene te houden, dien ons geloof in Hem op goede historische gronden eerbiedigt. Ook dit betoog is rijk aan treffende gedachten, in schoonen stijl gekleed; met moeite weêrhouden wij ons om eenige volzinnen uit te schrijven. Wij stemmen van ganscher harte in met alles, wat VAN OOSTERZEE ter ontwikkeling van zijn Theologisch beginsel en ter bestrij-

ding van het Pantheïsme met de bezielde taal des geloofs heeft uitgesproken. En toch moeten wij hem in bedenking geven, of hij de als *beginsel* aangenomene waarheid voor de regtbank der wetenschap genoegzaam bewezen heeft. Of zal dit voor den ongeloovige als afdoend bewijs kunnen gelden, dat de aanneming van dit beginsel *noodzakelijk* is tot eene geloovige levensbeschrijving van JEZUS? Of moeten wij het bewijs in deze woorden vinden? »Neen, alleen een wezen, dat met zelfbewustheid de hoogste vrijheid vereenigt, kan *zich* openbaren, terwijl de Pantheïstische God slechts openbaar *wordt* aan zijne vereerders, niet door *zijne* daad, maar door *hunne* nasporing. En bij die mogelijkheid kan de noodzakelijkheid en erkenbaarheid der openbaring op ons standpunt onmogelijk geloochend worden. De hoogste Liefde kan zich niet onbetuigd laten aan ons gevallen geslacht." Indien wij wèl zien, dan komt het betoog des Schrijvers hierop neder: het Christelijk Theïsme alleen bevredigt ons (door het Christendom gevormd) godsdienstig gevoel; iedere andere dan de Theïstische opvatting der betrekking tusschen den Schepper en het schepsel druischt aan tegen ons Christelijk geloof; daarom achten wij ons geregtigd tot het aannemen van ons Theologisch beginsel: *God is het absoluut persoonlijk wezen* enz.

Dit beginsel is dus geene *grond*waarheid, maar eene *afgeleide;* 't is niet bewezen en naar onze overtuiging niet bewijsbaar, dan voor hem, die de waarheid en goddelijkheid der Christelijke openbaring gelooft; 't is gegrond op eene andere *veronderstelling*, waarmede het staat of valt. Die veronderstelling vinden wij gedeeltelijk uitgedrukt in het *Christologisch* beginsel des Schrijvers: »JEZUS CHRISTUS, *de Zaligmaker der wereld, de Zoon van God, in eene geheel eenige beteekenis van het woord.*" Ook bij de ontwikkeling hiervan treffen wij in een kort bestek veel belangrijks aan.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

HERMANNI BOUMAN Oratio; et instituta academica quae septimo decimo seculo fuerunt in patriâ, cum iis quae nunc ibidem sunt, breviter comparans et memoriam celebrans FREDERICI SIGISM. ALEXANDER, NICOLAI CORN. DE FREMERY, JOANNIS FRED. LUD. SCHRÖDER; dicta publice die III m. Aprilis a. CIↃIↃCCCXLV, quum Academiae Rheno-Trajectinae regundae munus iterum poneret. Accedit annotatio literaria. Trajecti ad Rhenum, apud *J. G. van Terveen et filium.* 1845. 82 pagg. *f* :-90.

De Hoogleeraar BOUMAN vergelijkt in het eerste Deel zijner rede, in korte trekken, wat in de zeventiende eeuw voor academische inrigtingen gedaan is met hetgeen er nu voor gedaan wordt. Onze vaders in de zeventiende eeuw beijverden zich, om overal kweekscholen voor kennis en wijsheid op te rigten. »Quae tanta eorum studia ne forte quis miretur," zegt de Redenaar; »universe id sibi persuasum habuerunt, quos aequalibus perspicaciores illa quidem aetas censebat, consentientes fere omnes, quo plures bonae mentis officinae forent et seminaria, eo latius per patriae fines doctrinarum lucem radiosque manaturos esse; — eo paratiorem facilioremque lucis illius hauriendae atque imbibendae juvenibus ingenuis opportunitatem esse futuram; — tandem eo expeditiorem Doctoribus ipsis occasionem exstituram minoribus in Lyceis ita Professores agendi, ut Academias aliquando ornandi facultatem ac peritiam et sibi compararent et studiorum patronis probarent," (p. 13.) Evenzoo dacht er in het begin dezer eeuw de beroemde KEMPER over. Maar velen van degenen, die anders KEMPER toejuichen, wijken hierin van hem af. »Quasi nihil quidquam his de rebus viderit ille, ita in alia omnia abeunt et Kemperi menti adversantia. Eâ quidem isti vivunt aetate, quae una jam suffecit ad *quinque* illorum, quae Minervae majores dicaverant, templorum *bina* funditus tollenda. Verum enimvero ne haec quidem Acade-

miarum clades, quae ipsius adeo Deae *Siwae*, quam *omnia destruentem* finxit *Indica Philosophia* (*), furorem placare posse videatur; ne tanta quidem illa, inquam, doctrinarum clades horum cogitationibus satisfacit vastatricibus et consiliis destruentibus. Majora etiam et pretiosiora Deae deletrici sacrificia immolanda putant, donec immolandum nihil quidquam supersit," (p. 14). De Hoogl. BOUMAN vindt in dit verschijnsel iets zeer raadselachtigs. *Voorecrst*, omdat het er ook toen wel niet aan bonarum Literarum contemptores ontbrak, qui *Midam*, stolidissimum illum Lydorum Regem, generis sui auctorem venerari viderentur; maar omdat toch allen, die voor *liberaal* wilden gehouden worden, ook voor de tempels van MINERVA ijverden en die beschermden, terwijl nu juist zij, die voor *liberaal* willen gehouden worden, het tegendeel doen; »illi ipsi sunt, qui antiquata scilicet! Instituta solo aequari velint;" — *vervolgens*, omdat onze vaderen in de moeijelijkste en benardste tijden, zelfs onder LODEWIJK XIV, niet, hoe uitgeput ook de schatkist zijn mogt, de Academiën aan haar lot overlieten, terwijl men nu den tijd des vredes en der rust allergeschiktst acht, om de zetels van MINERVA te vernietigen.

Anderen zijn weêr op iets anders bedacht. Vroeger achtte men *Universiteiten* allerheilzaamst, wegens het onderling verband tusschen alle wetenschappen; nu wil men afzonderlijke *scholen* voor elke faculteit. »Nec vero," zegt de Hoogleeraar, »illis irascamur oportet novae prudentiae jactatoribus (die de onderscheidene wetenschappen willen vaneen rukken, door de Universiteiten te vernietigen en afzonderlijke scholen op te rigten): nam pueruloram instar sunt, quibus quae splendent arridcnt et blandiuntur," (p. 18.)

Zoo liet zich de voorzigtige en bedachtzame Hoogleeraar BOUMAN hooren, en wij danken er hem voor, in naam van allen, die het nog opregt met de wetenschap in Ne-

(*) Volgens des Hoogleeraars aanwijzing, p. 7, eenigzins veranderd.

derland meenen. Als uit den mond van zulk een' man zulke woorden gehoord worden, is er nog hoop, dat de Vandaalsche vernielingszucht niet meer steenen zal afbreken aan het gebouw, door der vaderen volharding, opofferingen en ijver met zoo veel moeite opgerigt. Het was ons een waar genot, deze rede des Hoogleeraars te lezen; wij konden ons niet weêrhouden, er het een en ander woordelijk uit mede te deelen. Dat wij het medegedeelde niet liever in de Hollandsche taal overbragten, daarvoor hebben wij goede redenen. Immers mogen wij toch verwachten, dat zij, die de Academiën moeten patrocineren, de Latijnsche taal kunnen verstaan; tot hen zijn 's Hoogleeraars woorden gerigt. Wij zouden meenen, de mannen, die voor het welzijn der Academiën moeten zorgen, die de beschermheeren der wetenschap in *Nederland* moeten zijn, te beleedigen, indien wij het noodzakelijk achtten, hun de woorden des Hoogleeraars te vertalen.

Wat de Spreker verder zegt over het eigenaardige der XVIIde en der XIXde eeuw, met opzigt tot de inrigting der Academiën en wat daarop betrekking heeft, is zeer belangrijk. Hij weet zoowel het goede van onzen tijd op te merken en te waarderen, als wat afkeuring verdient aan te wijzen; evenmin is hij »acti temporis laudator," als »recentissimi mirator."

Het tweede Deel dezer rede bevat hoogstbelangrijke bijdragen voor biografiën van de overledene Hoogleeraren ALEXANDER, DE FREMERY en SCHRÖDER. Aan dit drietal wordt de welverdiende hulde toegebragt. Wij, die eenmaal den Hoogleeraar SCHRÖDER hoorden, waren vooral verblijd door hetgeen ons hier aangaande de lotgevallen, werkzaamheden en veelomvattende geleerdheid van dit sieraad der Utrechtsche Hoogeschool wordt medegedeeld; en is het door den Hoogleeraar BOUMAN hier geschrevene hoogstbelangrijk om den persoon, op wien het betrekking heeft, het is niet minder belangrijk om de zaken, die hier behandeld worden, en den vorm, waarin dit alles gegoten is.

De aanspraken bij de uitreiking der in den wetenschap-

pelijken kampstrijd behaalde prijzen en eene opgave der in druk verschenen schriften van de drie genoemde overledene Hoogleeraren besluiten het geheel.

Zietdaar hoofdzakelijk opgegeven, wat hier te vinden is. Wij ontveinzen niet, dat wij op het eerste berigt van hetgeen de Hoogleeraar BOUMAN bij de overgave van zijn Rectoraat tot onderwerp zijner oratie gekozen had, eenigzins waren teleurgesteld. Wij hadden gehoopt, hem over een zuiver Theologisch onderwerp te zullen hooren spreken. Naarmate het Theologisch publiek begeeriger uitziet naar het oogenblik, waarop hij uit den rijken schat, waarover hij te beschikken heeft, iets mededeelt, des te grooter is de teleurstelling, als aan dat verlangen niet voldaan wordt. Wel is al wat de Hoogleeraar op wetenschappelijk gebied gegeven heeft hoogstbelangrijk, maar de Theologie heeft nog hare bijzondere eischen. Doch hoe dit ook zij, al werd ons niet geschonken wat wij verlangden, deze oratie vergoedt vooreerst het gemis van hetgeen wij verwachten. Maar op nieuw bejammeren wij het nu weêr, dat de gulden spaarzaamheid de uitgave der Academische Annalen heeft onderdrukt. »Ne enim caetera bona attingam," zegt de Hoogleeraar BOUMAN in de Praefatio, »quae ex conditis illis exstiterunt Promtuariis academicis; dictu difficile est, quam multas notitias, *Historiam literariam*, vel antiquam vel recentem, illustrantes, eo jam, quod significavimus, temporis spatio (van 1815 af) laudatae orationes iisque non raro subjecta annotatio tradiderint, quarum memoria, non editis Annalibus, aut evanuisset aut certe obscurior ad nepotes perventura fuisset." — Nu loopen de afzonderlijk uitgegevene oraties groot gevaar van in vergetelheid te geraken. Zeer naïf laat de Hoogleeraar zich hierover uit. »Saepe me tristis docuit experientia et irritus quaerendi labor, quot minora ejusmodi scripta, nullâ majorum operum custodiâ septa, paullatim rarescant, pereant, in oblivionem abeant. Quae sors nunc certius etiam citiusque, quam olim, iis metuenda est: nam *sigillum* illud *publicum*, quo *catalogi librorum*, qui venales prostant, singulis plagulis notandi sunt, non paucos impellit

Bibliopolas, illorum venditionem moderaturos, ut libros ac libellos, quibus non cupidos fore emptores putant, promiscue in turbam atque in obscuros conjiciant *fasciculos.*" ('t Is maar al te waar.) Quo ipso more crebro fit, ut non paucis pretiosioris argumenti scriptis, et academicis et aliis, ibi locus paretur, ubi thus et piper venditur."

Gaarne gelooven wij den Hoogleeraar, als hij verzekert, dit geenszins gezegd te hebben, omdat hij zijne oratie te voortreffelijk achtte, dan dat zij in vergetelheid zou geraken. Maar hij vergunne ons, hartelijk te wenschen, dat zij geene rustplaats moge vinden, ubi thus et piper venditur, en de verwachting te mogen koesteren, dat zij dit treurig lot niet zal te vreezen hebben. Dat hij het gesprokene ook voor hen, die hem niet konden hooren, verkrijgbaar gesteld heeft, is eene ware weldaad voor de vaderlandsche wetenschap. »Neque enim, hac potissimum, quâ vivimus, tempestate, pavidis esse ac formidolosis iis expedit licetve, qui nec patriam, nec societatem sacram et literatam a calidioribus ingeniis conversam volunt ac perturbatam."

— En de taal en de stijl?

— Lezer, gij weet wel, dat de Hoogl. BOUMAN niet zonder vrucht bij CICERO is ter schole geweest.

Viertal Leerredenen, nagelaten door W. STORM, *in leven Predikant te Utrecht. Uitgegeven tot een weldadig doel. Te Utrecht, bij* C. Bielevelt. 1845. *In gr.* 8*vo. XII en* 132 *bl. f* 1-20.

AÄRON *zweeg stil. Leerrede door* J. DE WAAL, *Predikant te Biervliet. Te Middelburg, bij* E. Hendrikse. 1844. *In gr.* 8*vo.* 26 *bl. f* :-25.

God, die te Bethel verscheen, in zijne liefde en trouw voorgesteld in eene Leerrede door J. VAN VELSEN, *Emeritus Predikant te Hoogeveen. 's Gravenhage, bij* P. C. Dill. 1845. *In gr.* 8*vo. VI en* 46 *bl. f* :-45.

Wij voegen de aankondiging dezer verschillende leerredenen bij elkander, omdat zij door personen of in omstandigheden zijn uitgesproken, voor en bij welke geene opzettelijke beoordeeling meer, maar eenvoudige aankondiging gepast is te achten.

Groot was het verlies, dat in Maart 1845 de Utrechtsche gemeente trof. In de kracht van zijn werkzaam leven werd haar jongste leeraar van haar opgeëischt, na slechts vier malen het woord des levens verkondigd te hebben. Billijk was het verlangen der gemeente, om het gesprokene nogmaals te lezen, en alzoo werden op vergunning der weduwe de intreêpredikatie, twee lijdenspreeken en eene over den 27sten Catechismus-Zondag ter perse gelegd. Inderdaad is het moeijelijk, iemand naar leerredenen te beoordeelen, die zoo weinig zamenhangen, gedeeltelijk over geene vrij gekozene onderwerpen loopen en zeker nimmer voor de pers berekend waren. Des te meer gevoelen wij ons tot de erkentenis opgewekt, dat de Opsteller, die zeker wat anders en beters had kunnen leveren, hier voor ons staat, als een waardig, ja hoogst lofwaardig Evangelieprediker. De toon is hoog ernstig, de plannen zijn geleidelijk, de inhoud zaakrijk, de strekking practisch. De intrede verdient hooge onderscheiding. De stijl is minder gekuischt en sierlijk, dan wel pantig en kernachtig. In dit laatste opzigt onderscheidt hij zich voordeelig van de langdradige, soms naauwelijks verstaanbare voorrede, die bovendien vrij pikant tegen sommige personen en zaken schijnt te zijn. Over enkele leerstellige verklaringen des Predikers, b. v. bladz. 25 voorkomende, willen wij liever zwijgen, daar de mond, die ze uitsprak, reeds voor altijd is gesloten. De gemeente houde de nagedachtenis des braven in eere!

Het tweede der aangekondigde boekskens is een woord bij het afsterven van geliefde betrekkingen, in 1843 en 1844 uitgesproken. De Schrijver stelt voor: *wat er is, om Gode te zwijgen*, wanneer de zoodanigen ons van het hart gescheurd worden, en wijst drie zeer algemeene troostgronden aan. Het stukje heeft volstrekt niets bijzonders.

Het hier aangevoerde is honderdmalen en beter gezegd, ook in geschriften, die onder ieders bereik liggen. Maar »bezit al mijn opstel geene kunstwaarde (zegt de Schrijver) moge het maar als een woord uit het hart bij dezen en genen toegang vinden tot het hart." Zoo zij het, daar het eene eenvoudige, geleidelijke en Christelijke preek is.

Ook de Schrijver van N°. 3 schijnt zijne leerredenen nog al eens te herhalen. Althans op den titel lezen wij: gepredikt *het laatst* te *Nijkerk op de Veluwe*, enz. en de voorrede meldt, dat het stuk ook te *Hoogeveen* en *Nichtevecht* met stichting gehoord is, ook al, met de noodige veranderingen, voor Doopsrede gediend heeft, en door de gestichte gemeente ter lezing begeerd werd. De zeer woordenrijke Spreker meldt in de voorrede, dat hij het opstel voor de pers nog wat uitgebreid heeft, en heeft voorts zijn onderwerp met hartelijkheid behandeld. *Transeat cum caeteris.*

De ontwikkeling van het kind naar ligchaam en geest; eene handleiding voor moeders bij de eerste opvoeding, door G. A. N. ALLEBÉ, *M. D., Stads-Geneesheer te Amsterdam, enz. Te Amsterdam, bij* Caarelsen en C°. 1845. *In kl.* 8*vo. XIV en* 300 *bl. f* 2-20.

Met de vervaardiging van het werkje, waarvan wij hier boven den titel hebben afgeschreven, heeft Dr. ALLEBÉ in eene wezentlijke behoefte voor onze Hollandsche moeders voorzien. In de laatste jaren zijn er ten onzent geene oorspronkelijke geschriften over het bovenvermelde onderwerp in het licht verschenen, terwijl de literatuur van onze Duitsche, Fransche en Belgische naburen gedurende ditzelfde tijdsverloop met verscheidene dergelijke werkjes van grooteren en kleineren omvang is verrijkt geworden. Indien men zich, bij de groote zucht tot het uitgeven van vertalingen, welke onze Hollandsche uitgevers kenmerkt, mag verwonderen, dat er nog zoo vele dier werkjes onvertaald zijn gebleven, zoo kunnen wij aan den anderen kant

in het achterwege blijven van dergelijke vertalingen niet anders dan ons verheugen, daar wij, indien men uit deze vertaalbron even ijverig geput had als uit zoo menige andere, welligt nog langen tijd zouden hebben moeten wachten, alvorens een voor zijne taak berekend schrijver zijne krachten aan een oorspronkelijk werk van dien aard had gewaagd, of althans alvorens een uitgever het zoude ondernomen hebben, eenen dergelijken arbeid aan het publiek aan te bieden. De physieke en morele opvoeding van het kind hangt zoo naauw zamen met den geheelen eigendommelijken toestand van ieder volk in het bijzonder, dat men hier meer dan bij menig onderwerp van anderen aard op oorspronkelijkheid moet prijs stellen. Het nog onlangs in onze taal overgebragte werkje van SOVET levert een sprekend bewijs op, hoe weinig hier door het leveren van vertalingen in de bestaande behoefte wordt voorzien; (*) en moge men ook in het midden brengen, dat het geschrift van SOVET geenszins onder de beste van dezen aard behoort, zoo aarzelt Ref. niet, te verklaren, dat hij ook in de betere, zoo als in dat van A. DONNÉ (*Conseils aux mères sur la manière d'élever les enfans. Paris* 1842), van BIVER (*Le livre des mères. Bruxelles* 1844), enz. veel gevonden heeft, wat althans voor Hollandsche vrouwen minder dienstig mag geacht worden, en dat hij er dingen in miste, welker behandeling men van hoog belang mag rekenen. De meeste dergelijke werkjes geven te veel en te weinig. *Te veel*, omdat zij dikwijls dingen behandelen, welke eerder op het gebied van den kinderarts, dan van de moeder te huis behooren, omdat zij te veel over ziekelijke afwijkingen bij de ontwikkeling van het kind spreken, en zoo bij de moeder tot een niet zelden gevaarlijk halfweten aanleiding geven; *te weinig*, omdat zij hoofdzakelijk voor moeders uit de hoogere standen bestemd zijn, en omdat zij daarenboven aan de morele en intellectuele ontwikkeling van het kind of in het geheel niet, of slechts

(*) Toen Ree. deze woorden schreef (Maart 1846) had hij nog niet de (ongunstige) beoordeeling van het werkje van SOVET in dit Tijdschrift gelezen.

ter loops de aandacht wijden. Het werkje van Dr. ALLEBÉ is, naar Ref.'s oordeel, eene gelukkige proeve, hoe men hier het te veel en het te weinig vermijden kan. Wel is waar kan men ook aan hetzelve niet die mate van populariteit toekennen, evenmin als aan de meeste dergelijke geschriften, dat men er van zeggen kan, dat het voor vrouwen uit *alle* standen is geschreven; uit den aard der zaak is het alleen voor beschaafde lezeressen bestemd, en de aangewezene wenken kunnen in derzelver geheelen omvang slechts bij den zoogenaamden fatsoenlijken stand opgevolgd worden, schoon toch ook de gewone burgervrouw, al is haar de opvolging van vele bijzonderheden niet mogelijk, hier veel vinden zal, hetwelk voor haar, als leidend beginsel opgevat, bij de opvoeding van haar kind van belang is. Doch het is vooral door de uitsluiting van al het eigenlijk geneeskundige en door de vereenigde behandeling van het geestelijke en ligchamelijke in de ontwikkeling van het kind, dat het werkje van Dr. ALLEBÉ zich gunstig boven vele andere onderscheidt. Reeds in zijne voorrede ontvouwt de Schrijver het beginsel, hetwelk hem bij het zamenstellen van zijn werk geleid heeft. »*Het kind is een geheel, eene levende eenheid.* Ziel en ligchaam ontwikkelen zich in het innigst wederkeerig verband. Men zou, al wilde men slechts eene dier beide ontwikkelingen onder zijne leiding nemen, met den gang van beide moeten bekend zijn." En in het geheele werk is hij aan dit beginsel getrouw gebleven. Schoon hij slechts de drie eerste levensjaren in zijne beschouwing opneemt, — eene grens, welke ons, vooral wat het intellectuéle en morele betreft, wel wat scherp getrokken schijnt, — oordeelt hij te regt, dat ook die vroege leeftijd voor de geestelijke vorming van het kind van het hoogste belang is, en dat, wat daar verzuimd wordt, op lateren leeftijd niet weder kan goed gemaakt worden. Dienovereenkomstig behandelt Dr. ALLEBÉ in het XIVde Hoofdstuk opzettelijk de vraag: »*Behoort er gedurende het eerste levensjaar iets gedaan te worden, ten einde de aanvankelijke ontwikkeling van den geest te bevorderen?*" terwijl het XVde Hoofdstuk aan de »*aanvankelijke vorming van het gemoed*"

is toegewijd. Doch in hoedanigen geest deze beide onderwerpen aldaar worden behandeld, blijkt reeds uit de motto's, welke de Schrijver aan het begin dezer beide Hoofdstukken heeft geplaatst: »Men geve slechts vrije ruimte door onbehagelijke gewaarwordingen weg te nemen, en alle krachten zullen van zelve naar ontwikkeling streven (JEAN PAUL)," voor het een, en: »Liefde baart liefde (PLATO)," voor het ander. De eerste gronden van kennis bij het kind moeten »niet door opzettelijk onderrigt van de ouders gelegd worden, noch ook door mededeeling van den kant der personen, die den zuigeling omringen, maar eenvoudig daardoor, dat de kracht der zinnen, in de eerste dagen nog sluimerend, langzamerhand door het leven zelf gewekt wordt (bl. 132)." De taak des opvoeders is dus hier eene geheel ondergeschikte. »Hij heeft slechts toe te zien, dat de weg, dien de Schepper, om het kind tot kennis te doen geraken, aangewezen heeft, als de regte en eenig natuurlijke gevolgd worde. Hij behoort de zintuigen des kinds, zoo lang zij nog zwak en ligt te overprikkelen zijn, onder zijne hoede en bescherming te nemen. Vooral behoort hij te zorgen, dat *steeds een genoegzaam aantal voorwerpen, waarop de zinnen zich oefenen kunnen, aanwezig zij* (bl. 134)." En wat de aanvankelijke vorming van het gemoed betreft, hoedanigen weg de Schrijver wil, dat hierbij hoofdzakelijk worde bewandeld, moge uit de volgende woorden blijken: »Het krachtige en onwaardeerbare middel, waardoor men op den zuigeling ten goede werken kan, is de in den eersten leeftijd schier onweêrstaanbare magt van het voorbeeld. Terwijl het kind nog slechts weinige onzer woorden verstaat, bezit het reeds de vatbaarheid om in sommige der aandoeningen, welke het op ons gelaat leest, of uit den toon onzer stem raadt, te deelen. Gelijk wij gezien hebben, openbaart zich, in de laatste helft van den eersten jaarkring, de aandrift, om het waargenomene na te volgen, en krachtens het bewonderenswaardige medegevoel, waardoor het kind met de moeder verbonden is, volgt het geen voorbeeld liever en gemakkelijker na, dan het hare.

Waar vader en moeder het kind goed voorgaan, wordt het met nooit knellende banden bijna onwederstaanbaar ten goede getrokken. Hield ieder zich hiervan overtuigd, hoeveel moeite zou men zich zelven, hoeveel noodeloos verdriet aan de onschuldige kinderen besparen! Wie kan zich van verontwaardiging onthouden, wanneer hij zien moet, dat ouders hunne kinderen bestraffen, omdat deze het voorbeeld, door henzelven gegeven, navolgen? Soms geeft een vader zich in het bijzijn zijner kinderen aan onredelijken toorn over en tiert, zoodra zich niet alles terstond naar zijnen wil voegt. Wordt nu het kind op zijne beurt hartstogtelijk en eigenzinnig, dan bestraft hij het arme wezen, en waarom? Omdat het zijnen vader begint te gelijken! (bl. 144)."

Doch Ref. gevoelt, dat hij door deze aanhalingen de lezers van dit Tijdschrift bijna in den waan zoude brengen, dat de Schrijver van het aangekondigde werkje aan een tegenovergesteld euvel mank gaat, als de stellers der meeste andere dergelijke handleidingen, dat hij namelijk de geestelijke opvoeding van het kind in vergelijking met de ligchamelijke te veel op den voorgrond zet. Eene bloote inzage van den inhoud zal genoegzaam zijn, om hen van het tegendeel te overtuigen. De Hoofdstukken VI. (*De jonggeborene*), VII. (*De eerste behoeften van den jonggeborene*), VIII. (*De zogende moeder*), IX. (*De voedster of minne. Het grootbrengen van kinderen zonder de borst*), X. (*Ontwikkelingsgeschiedenis van den zuigeling*), XI. (*De ligchamelijke opvoeding van den zuigeling*), XII. (*Het schreijen van den zuigeling*), XIII. (*Pligten der moeder bij voorkomende ongesteldheden van het kind, benevens een woord over de koepokinenting*), XVI. (*Het doorbreken der tanden. Het spenen*), XVII. (*Hoe het kind loopen leert*), XVIII. (*Op welke wijze het kind zich de spraak begint eigen te maken*), XX. (*Ligchamelijke opvoeding gedurende het tweede en derde jaar*), leveren de sprekende bewijzen op, hoe hoog de Schrijver de zorg stelt voor het ligchamelijk welzijn van het kind. Wij zouden de grenzen eener aankondiging verre overschrijden, indien wij van al deze verschillende hoofdstuk-

ken den korten inhoud wilden opgeven; wij willen alleenlijk van dezelve zeggen, dat de Schrijver daarbij van eene getrouwe waarneming der natuur is uitgegaan, en dat zijne voorschriften ook dienovereenkomstig zijn ingerigt. Overal wordt de weg, door de natuur zelve aangewezen, als de eenige ware voorgesteld, en waar hij misbruiken en dwalingen somtijds streng gispt, daar doet hij zulks met wapenen, aan de natuur zelve ontleend. Alle plotselinge overgangen worden gewraakt, maar ook tegen vertroeteling gewaarschuwd. Het kind moet mensch worden en dus reeds in de vroege kindschheid zoodanig worden gewend, dat het later zonder gevaar de veranderingen van saizoen en weersgesteldheid kan doorstaan. Maar ook bij dit gewennen moet men zich voor uitersten wachten, en niet door een onverstandig zoogenaamd harden de gezondheid van het kind in gevaar brengen. De Schrijver is doordrongen van het denkbeeld, dat het kind het best opgroeit en zich ontwikkelt in de atmospheer van het geluk. Alles wat het kind nodeloos kwellen kan, moet vermeden worden, en teregt geeft de Schrijver zijne afkeuring te kennen van den stelregel van sommige ouders, dat men de kinderen vroegtijdig aan onaangenaamheden moet gewennen, opdat zij het leven in het ware daglicht leeren zien. »Voorwaar, het leven brengt aan iederen mensch zijn aandeel onvermijdelijk verdriet tijdig genoeg, al ruimen de ouders voor hun kroost het vermijdelijke leed uit den weg." De laatste vijf Hoofdstukken betreffen vooral de geestelijke ontwikkeling van het kind gedurende het tweede en derde jaar. Hoofdstuk XXI. (*Over de goede hoedanigheden, welke gedurende het tweede en derde jaar bij voorkeur moeten worden aangekweekt*), XXII. (*Gehoorzaamheid*), XXIII. (*Bezigheid*), XXIV. (*Over eenige afwijkingen in de zedelijke ontwikkeling*), XXV. (*Op welke wijze men de ontwikkeling van den geest gedurende het tweede en derde levensjaar bevorderen kan*). In deze hoofdstukken wordt menige belangrijke wenk gegeven, welke ook bij de latere opvoeding der kinderen, boven het derde jaar, behartiging verdient, zoo als bijv. omtrent het aankweeken van godsdienstigen zin bij het kind, waarbij de Schrijver met regt tegen overijling en overdrijving waarschuwt; het ontwikkelen der verstandelijke vermogens, waar hij het overmatig en ontijdig inspannen van den geest ten sterkste afkeurt. Het is vooral bij de lezing dezer hoofdstukken, dat

wij de opmerking niet konden onderdrukken, dat de grens, welke de Schrijver bij het derde levensjaar getrokken heeft, eenigzins willekeurig is.

Wij eindigen onze aankondiging met de verzekering, dat ieder der verschillende hoofdstukken met zorg is bewerkt, en dat die, welke over de ligchamelijke opvoeding handelen, niet minder getuigen van de physiologische kennis van den Schrijver, dan die over de geestelijke opleiding van zijnen philosophischen zin. De stijl is vloeijend en duidelijk, zoodanig dat het werkje zich ook van dien kant aan onze beschaafde vrouwen aanbeveelt. Wij wenschen, dat het in veler handen moge komen en dat nut stichten, hetwelk Dr. ALLEBÉ zich bij de bewerking heeft voorgesteld.

Druk en papier zijn goed.

Supplement tot den tweeden druk van: De Belastingen, vooral die van den Handel, in verband beschouwd met het algemeen Volksbelang, door A. ELINK STERK, JR. *'s Gravenhage, bij* W. P. van Stockum. 1844. *In gr. 8vo.* 16 *bl.*

Gedachten over de Publieke Schuld, door Mr. J. BAKE. *Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1844. *In gr. 8vo.* 87 *bl. f* 1-:

De Heer ELINK STERK schreef het hier eerst aangekondigd *Supplement*, dewijl men van hem verlangde zijne meening te zeggen, of, tot eene billijke handelsbevrijding, ook eene gelijktijdige groote reforme van het Accijns-stelsel of van andere belastingen vereischt wordt. Men wenschte, dat hij nadere, voor dit oogenblik aanwendbare, practische voorslagen deed, en ook *zijn* gevoelen uitbragt over het onlangs verschenen ministerieel ontwerp van Tariefsherziening. Aan de *interpellatiën* van bij hem hooggeachte personen, te dier zake, heeft de Schrijver, volgens zijne verzekering, door de uitgaaf van dit *Supplement* trachten te voldoen.

Over het thans in werking zijnde stelsel, als nog met artikelen vermeerderd, oordeelt hij nog minder gunstig dan toen hij in 1828 zijn werk schreef, en de Accijnsen uit mindere middelen bestonden. Echter erkent hij, dat het Rijk de Accijnsen niet kan ontberen, en er alsnog geenszins een groot deel van zou kunnen prijs geven.

Daar echter toenemende vrijheid van handel zijn doel is, geeft hij op, wat men voor 's hands, en vervolgens van lieverlede, zou kunnen veranderen, om, zonder schokken, zonder plotselingen overgang tot een' anderen toestand, alles zonder benadeeling van 's Rijks geldmiddelen, meer en meer het groote doel te naderen; willende hij bij voorkeur op de algemeen erkende gebrekkelijkheid van ons stelsel van in-, uit- en doorvoer het oog vestigen, en 1 pCt. voor invoer, de helft voor uitvoer, en even veel of minder voor doorvoer, als algemeenen maatstaf zien aannemen, met uitzondering voorloopig op eenige weinige artikelen, die vooralsnog een hooger regt schijnen te vereischen. Het stelsel van beschermende regten vooral wenscht hij niet verder uit te breiden. Inzonderheid op artikel 2 van het nieuw voorgedragen Tarief, als voorbehoudende verhooging of verlaging van hetzelve, en daardoor onzekerheid voor toekomstige ondernemers daarstellende, en op art. 8, om zelfs van de kleinste partij een *minimum* van 5 Cent te vragen, heeft hij aanmerking. — Alle bezitters van het uitvoerige boek zullen zich denkelijk ook wel dit *Supplement* aanschaffen.

Fictio cedit veritati, had wel het motto kunnen zijn der brochure van Mr. J. BAKE. Immers het grondbegrip der gedachten, welke hij ontwikkelt, is, dat de meerderheid der tweede Kamer gedwaald heeft in 't grondbeginsel, toen zij het conversieplan van den Heer ROCHUSSEN vooral dáárom verwierp, dat eene zoogenaamde vermeerdering van kapitaalschuld aan de bedoelde vermindering van renteschuld verbonden was. De vooral in een' practischen zin helder denkende Steller der hier aangekondigde Gedachten beweert, dat men het Burgerlijk- steeds te veel met het Staatsregt verwart; dat geheel verkeerd, bij onze inschrijvingen op het Grootboek en de daarvan uitgereikte certificaten, gesproken wordt van eene hoofdsom, welke de Staat zou *schuldig* zijn, daar men geene hoofdsom *schuldig* is, als men die nooit behoeft af te leggen; dat zelfs de gevestigde Staatsschuld niet eens gelijk staat met de, naar het burgerlijk regt, door den schuldenaar aflosbare of eigenlijk vernietigbare, en dus slechts in een' betrekkelijken zin perpetuële rente, van welker verdere kwijting de debiteur zich ontslaan kan, door teruggaaf van het genotene kapitaal; dat, wanneer de Staat, met uitzondering van binnen een' bepaalden tijd afloopende geldopnemingen, eene zeer oneigenlijk

zoogenaamde *geldlecning* doet, ofschoon zonder verbindtenis tot aflossing der hoofdschuld, alsdan in waarheid de zoogenaamde geldschieter zijne penningen *onherroepelijk* afstaat, doch tegen verzekering van eene bepaalde rente, die men geenszins 2½ pCt., 3 pCt., 4 pCt. of 5 pCt. moest noemen, daar dit eene kapitaalschuld onderstelt, maar b. v. tegen jaarlijkschen ontvang van zooveel meer of min rente in de plaats van het verkochte kapitaal. Het is bij den Schrijver (bl. 24) een *contractus nec nominatus: do ut facias.* »Men »zal dus (bl. 29) niet meer moeten zeggen, dat men 100 »opneemt à 5 pCt., maar dat men 1 rente verkoopt voor 20. »Dan heeft men èn den waren toestand der zaak, èn de pas»sende benaming, wanneer men zegt dat de eenheid kost »20 (5 pCt.) of 22$\frac{2}{9}$ (4½ pCt.), of 25 (4 pCt.) of 28$\frac{4}{7}$ (3½ pCt.) »en zoo verder. De Staat, die dus, naar de thans gebrui»kelijke wijze van uitdrukking, 3 pCt. à 75 negotieert, be»taalt 1 voor 25: en die, voor 125,5 inkoopt om te amortisé»ren, betaalt niets meer.

»Een merkwaardig gevolg van dit stelsel zou dit zijn, dat »er geen verschil van koers meer zou bestaan tusschen meer»dere soorten van gevestigde renten, die nominaal tegen ver»schillende percenten liepen; terwijl thans het vooroordeel »wegens het legale eener aflossing à pari zóó ingeworteld »is, dat het bij kapitalisten als een vaste regel is geworden, »dat die renten de veiligste zijn, die de laagste zijn tegen»over het nominaal van 100. Vrij van dat vooroordeel, en »ontheven van de vrees van een onwettig remboursement, »zouden de Fransche 5 pCt. op 135 staan (in plaats van 120), »terwijl de 3 pCt. op 81 stonden; d. i. de éénheid der rente »zou overal den prijs van 27 waard zijn."

Het natuurlijk gevolg dezer stellingen is, dat de Schrijver elke aflossing, die de Staat toch slechts doet, wanneer men voor de schatkist er voordeel in ziet, voor onregtmatig houdt, tenzij, bij het aangaan der renteschuld, het beding mogt zijn gemaakt, dat wel de geldschieter nooit het kapitaal kon opeischen, maar de debiteur de perpetuele rente te allen tijde kon afkoopen, door de genotene som terug te geven. Zoo dit beding ontbreekt, zou of de crediteur eveneens altijd kunnen opeischen, als de debiteur opzeggen; of wel de geldschieter kon nooit opeischen, maar ook de schuldenaar nooit afleggen. Dit laatste nu is de waarheid,

indien men de Staatsschuld als eene eenvoudige renteschuld aanmerkt, verkocht tegen het aangekochte kapitaal.

En echter wil de Schrijver, dat de Staat er naar strevé zijne renteschuld te verminderen, ja! hij stelt het gelijk met een bankroet, wanneer men niet zorgt voor eene jaarlijksche amortisatie; doch dit zij dan amortisatie door opkooping! Van alle effecten, welke de Staat inkoopt, behoeft de schatkist geene rente meer te betalen, en zóó vermindert de schuld, zonder benadeeling der rentheffers, die, naar dat stelsel, hun geld niet te huis krijgen, wanneer zij het slechts tegen lagere rente kunnen uitzetten, ofschoon zij verpligt waren in de bedongene rente te berusten, toen zij hoogeren intrest, zoo zij den Staat tot aflossing hadden mogen noodzaken, elders zouden hebben kunnen verkrijgen.

Waarschijnlijk zal dit opstel niet weinig tegenschriften uitlokken.

Advies van Jonkhr. H. VAN PUTTKAMMER, *Advocaat te Leeuwarden, over de voorgestelde vraag: Hoe kan, zonder gevaar, geld op Hypotheek worden geplaatst? Uitgegeven in het belang van Geldschieters en Notarissen. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1845. *In gr.* 8*vo.* 31 *bl.* *f* :-90.

Beperkt men deze vraag alzoo: Hoe kan, zonder eenig *waarschijnlijk* gevaar, geld op hypotheek worden geplaatst? dan is zij voor bevredigend antwoord vatbaar. De dagelijksche ondervinding leert het. Gedurig wordt er geld op hypotheek gegeven, en, zoo als de wetgeving thans geregeld is, heeft de geldschieter, die een' kundig en eerlijk Notaris raadpleegt, althans indien hij, hetzij al de tegenwoordig gewoon geworden bedingen, hetzij ten minste die omtrent de onherroepelijke magtiging tot verkoop in geval van wanbetaling; omtrent het niet te lang verhuren, en omtrent de brandwaarborging er laat inlasschen, *naar alle waarschijnlijkheid*, geene schade te wachten. Maar dan ook behoeft men geene reeks van 14 bedingen te maken. Als de geldschieter zich voorstelt zoo verbazend veel zorg te moeten nemen, dan schrikt hij van de zaak terug. Hoe veel vacatiën vereischt zulk eene omslagtige acte! hoe groot wordt de uit te leveren grosse! hoe ontzettend worden daardoor de

kosten, door den schuldenaar te betalen! — En die menigte voorzorgen en voorwaarden, door Jhr. VAN PUTTKAMMER aanbevolen, nemen toch niet weg, dat de vraag: Hoe kan, zonder eenig *mogelijk* gevaar, geld op hypotheek worden geplaatst, steeds ontkennend moet beantwoord worden, omdat men *nooit* de *volstrekte* zekerheid heeft. Indien er in de laatste dertig jaren verband op het goed gestaan heeft, dan is men niet zeker, dat het verband is opgeheven, al is het, krachtens authentieke acte, doorgehaald op het bureau der hypotheken: want de hypotheekbewaarder is tot de radiatie verpligt; daardoor worden de regten des vorigen hypothecairen schuldeischers niet gekrenkt, en het staat dus aan den nieuwen geldschieter te onderzoeken, of de doorhaling wel waarlijk geschied is op verzoek van den daartoe bevoegde.

Om vast goed te kunnen verbinden, moet de schuldenaar daarvan eigenaar zijn; maar, al staat hij als zoodanig bekend krachtens getranscribeerden titel, bewijst dit nog niets, dan dat er zulk een stuk ter overschrijving is aangeboden, en dat de hypotheekbewaarder, door getrouw te copiëeren, zijnen pligt gedaan heeft. Was degene, van wien de schuldenaar bij koop, bij toebedeeling in eene boedelscheiding of op eenige andere wijze den vermeenden eigendom verkreeg, eens niet de wezentlijke eigenaar, dan is hij zelf het ook niet. Dertigjarig bezit ten titel van eigenaar, mits dat bezit niet geïnterrumpeerd is geworden, zou alleen hier zekerheid geven.

Eindelijk hypotheek wordt in zoo ver bij de notariëele acte gevestigd, dat alsdan de overeenkomst tusschen partijen bestaat; maar dat alzoo gevestigd hypotheek heeft hoegenaamd geene kracht, zoo lang het ten gevolge van daarvan op te maken borderel niet is ingeschreven. Nu kan niet alleen de debiteur denzelfden dag, dat hij, ten overstaan van eenig Notaris, verband vestigt behoeve A., onderhands of ten overstaan van een' ander Notaris hetzelfde vaste goed verkoopen; en, indien dan de onderhandsche acte of het afschrift van 't notariëele koopcontract getranscribeerd is, alvorens het borderel ter inschrijving is bezorgd, is *geheel* de inschrijving, ofschoon zij geschiedt, *nietig en van onwaarde*. Maar ook kan hij tenzelfden dage het goed aan een ander, met regt van eerste hypotheek verbinden, en indien dan dat later gecontracteerde verband eerst is ingeschreven, wordt

het notarieel eerst verledene toch slechts een tweede verband, waardoor dan ook al de slechts bij vestiging van eerste hypotheek geoorloofde bedingen *nietig* worden, ofschoon de hypotheekbewaarder die alle getrouwelijk in zijne registers boekt.

Waar zoo veel risico overblijft, bestaat *geene* zekerheid, al maakte men eene acte met 21 bedingen.

Wij meenen derhalve, dat Jhr. VAN PUTTKAMMER *niet* heeft aangetoond, hetgene hij zich voorgenomen had te bewijzen, indien *zonder gevaar* beteekenen moet *zonder eenig gevaar;* en dat hij de zaak te omslagtig maakt, indien hij bedoelt, *zonder waarschijnlijk gevaar.* Overigens beroepen wij ons op de beoordeeling van dit Advies, en van de *bedenkingen* daarop, door den Notaris PLIESTER, geleverd door Mr. A. DE PINTO, *Themis*, zevende jaargang, N°. 1, bl. 113—127. Referent, die zoo wel Notaris als Advocaat is, gelooft ook niet, dat het beding, om het verbondene goed zonder toestemming van den schuldeischer niet te mogen verkoopen, al had men het op het bureau der hypotheken laten inschrijven, ooit van verbindende kracht voor derden is, omdat de wetgever het niet begrepen heeft onder de voorwaarden, die door zulk eene inschrijving ook tegen derden van kracht worden. Eveneens beaamt Recensent de aanmerking van Mr. DE PINTO op de menigvuldige noodeloos hier voorkomende bastaardwoorden, op den stijl en het gebrek aan éénheid en helderheid.

Daartegen meenen wij Jhr. VAN PUTTKAMMER tegen den Heer DE PINTO (*Handl. tot het Wetb. van B. Rv.* § 350) te moeten bijvallen, in zijne stelling, dat de kosten van executie (door andere schuldeischers) *niet* bevoorregt zijn boven het hypotheek van den eersten verbandhouder, die zijn verkregen regt op de opbrengst van het vaste goed had, alvorens eenig ander schuldeischer de executie had begonnen.

Ten slotte bevelen wij dit Advies allen regtsgeleerden aan, omdat naar geheel de literatuur over het behandelde onderwerp met eene naauwkeurigheid verwezen wordt, die ons de rijke belezenheid en de alles onderzoekende studie van den Schrijver doet bewonderen, al kunnen wij ons met de slotsom zijner nasporingen over het geheel niet vereenigen.

Keizer HENDRIK DE DERDE. *Een Tafereel van 's Mans leven, deugden en verdiensten. Door* W. A. VAN HENGEL. *Te Leyden, bij* H. W. Hazenberg en Comp. 1844. *In gr. 8vo.* 119 *bl. f* 1 - 50.

Hetgeen gij in dit boeksken vindt, lezer! is eigenlijk eene »Instituutslezing," gehouden in de vergaderingen van de derde klasse op den 2den en den 16den Januarij 1843. Gij kunt hieruit reeds dadelijk opmaken, dat het werk, schoon klein van omvang, betrekkelijk zwaar van gehalte zal zijn, en gij zult u niet bedrogen vinden. Gij ontvangt hier eene belangrijke monographie; belangrijk ten minste voor hen, die de gebeurtenissen en de personen wenschen te leeren kennen, welke de werktuigen zijn geweest in de hand der Voorzienigheid, om *Europa's* beschaving te bevorderen. Zij staat dan ook eenigermate in verband met des geleerden Schrijvers *Geschied. der zedelijke en godsdienstige beschaving van het Hedendaagsch Europa*, en behoort aan de bezitters van dat werk niet vreemd te blijven.

Onder de merkwaardigste Keizers van het Roomsch-Duitsch Rijk is HENDRIK III minder bekend en wordt minder op den voorgrond gesteld. Van waar dit verschijnsel? VAN HENGEL heldert dit op en doet ons den man kennen, die, ofschoon reeds in den bloei zijner jaren weggerukt, nogtans geacht kan worden zeer veel gedaan te hebben. Nadat hij de oostelijke grenzen des rijks heldhaftig tegen de *Slavoniërs* had verdedigd, aanvaardde hij, op 22 jarigen leeftijd, in 1039, de regering. Hij stilde de onlusten in *Italië* en bedwong *Hongarije* en *Bourgondië*. Een gelijktijdig bestaan van *drie* Pausen vorderde, ten jare 1046, zijne krachtige tusschenkomst in *Italië*, waar hij de zaken wederom in orde bragt, en waar één nieuwe Paus op zijne aanbeveling gekozen werd. Hij was ja een onbepaald alleenheerscher, maar trachtte evenwel die onbepaalde magt op de beste wijze te gebruiken. Van zijne zachtmoedigheid, dankbaarheid, belangeloosheid enz. worden vele voorbeelden bijgebragt, en vervolgens *zijne verdiensten jegens de Maatschappij*, den *Staat* en de *Kerk*, in het bijzonder beschouwd, bl. 48 verv. HENDRIK nam de zaak van opvoeding en onderwijs zeer ter harte. Hij zorgde voor goede wetten, en handhaafde deze. Halfwilde

volken waren aan hem hunne beschaving verschuldigd, terwijl hij tevens, zoo veel mogelijk, overal vrede aanbragt. Vooral heeft hij zich omtrent de kerk verdienstelijk gemaakt, door het schandaal der drie Pausen te doen ophouden; CLEMENS II te doen verkiezen, en de ergerlijke Simonie tegen te gaan. Maar hij stierf reeds op 39 jarigen ouderdom.

Al deze en meer andere bijzonderheden worden, in den fikschen trant van VAN HENGEL, behandeld, met teregtwijzing van andere schrijvers, en opgave van de bronnen, waaruit geput is geworden. Deze zijn zeer vele, en over het geheel weinig bekende; en door de wijze, waarop zij zijn aangewend, heeft de geleerde Schrijver een werkje geleverd van blijvende waarde, over het behandelde tijdvak nieuw licht verspreid, heilzame wenken voor onzen tijd gegeven, en bewijzen, dat *Rome* zich meer aanmatigt, dan waarop het aanspraak kan maken, en terugtreedt, wanneer de Vorsten slechts met kloekheid hunne eigene regten weten te handhaven. HENDRIK III zette in de 11de eeuw niet alleen Abten en Abdissen, Bisschoppen en Aartsbisschoppen aan en af; maar ook de Pausen zelven hadden afzetting en benoeming aan hem te wijten en te danken. Door zijne bemoeijingen werden SILVESTER III, BENEDICTUS IX en GREGORIUS VI, die den Pauselijken zetel ontëerden, er van verwijderd, en CLEMENS II, DAMASUS II, LEO IX en VICTOR II er op verheven. »Maar (zegt VAN HENGEL, bl. 27) eerst in »latere jaren liet men zich daarover ongunstig uit, als over »eene inbreuk op de regten der Kerk, waarvan men de spo»ren uit de geschiedenis wel wenschte te kunnen *uitwis»schen*." De bewijzen voor dit gezegde worden, bl. 91 en 92, geleverd. — Het is waarlijk, alsof die Leidsche Professoren het er te dien tijde op gezet hadden, om de Professoren te *Warmond* te tergen, door de schrappingszucht der Roomsche Curie aan den dag te brengen en met de stukken te staven. Prof. KIST had pas, den 21 Nov. 1842, voor de leden der 3de klasse van het Instituut gelezen over de Pausin JOANNA, en beweerd, met aanvoering van bewijzen, dat men had getoond haren naam wel te willen *uitwisschen* op de lijsten der heilige (?) vaders. En Prof. VAN HENGEL kwam in Jan. 43 reeds op nieuw met gelijksoortige beschuldiging! Het is evenwel dezen Hoogleeraar nog niet kwijt gescholden. De HEw. schrijvers van *de Katholiek* zijn streng

wetenschappelijke mannen, en hoogst beleefd daarenboven. Prof. KIST had eerder gelezen dan Prof. VAN HENGEL, en wel over eene Pausin, die chronologisch den Keizer des laatsten was vooruitgegaan. De zaak der dame moest dus voorafgaan. Prof. WENSING heeft er het zijne over gezegd, en *de Katholiek* heeft, na dit gezegde, een *te deum* aangeheven, gelijk ook geschied is te *Parijs*, toen wijlen Keizer NAPOLEON het stadje *Moskou* had bemagtigd. Het is dus bewezen, dat Prof. KIST, even als wijlen Keizer ALEXANDER, de nederlaag heeft gekregen. Prof. WENSING heeft nu de handen weêr ruim, en Prof. VAN HENGEL moge op zijne hoede zijn; want »mijn tegenschrift is *mijn* tegen»schrift," zegt WENSING, en stout gesproken is reeds half gewonnen, zelfs in het gewone leven; hoe veel meer beteekent het dus niet in gevallen, waarbij ezels de gave moeten bezitten van BILEAM's oude beest, en nog verlof tot praten hebben daarenboven! Wij kunnen evenwel Prof. VAN HENGEL niet meer vrijwaren van de onaangename gevolgen, welke zijne voorlezing hem zal aanbrengen, en schromen hierom niet om iets er uit ten proeve aan onze lezers mede te deelen. »Nadat men, vooral door den in»vloed van GREGORIUS VII, een hoogeren dunk van *Rome's* »heerschappij gekregen had, mogt deze en gene verlegen »staan, hoe men de stoutheid van HENDRIK III met het gezag, »hetwelk, zijns oordeels, aan de Kerk toebehoorde, ver»eenigen zou; blijken eener scherpe gisping of veroordeeling »van 's mans handelwijze omtrent de kerk zijn mij niet voor»gekomen, dan bij BARONIUS en andere schrijvers van la»teren tijd. Integendeel lezen wij ergens, dat zij misschien »voor dien tijd noodzakelijk geweest, maar vervolgens, als »strijdig met de vrijheid van die kerk, herroepen is. De »juistheid of onjuistheid van het laatstgenoemde kan ik thans »niet beoordeelen. Doch, om den Keizer in het regte licht »te beschouwen, moeten wij daarop letten, dat hij zich »noch met de *kerkleer*, noch met het *kerkbestuur* ingela»ten, maar alleen zijne magt gebruikt heeft, om het *zeden»bederf* onder de geestelijkheid te weren." Oordeelen wij naar de rangen der afgezette personen, dan waren er ook de heilige vaders, gezeten op den Stoel van ST. PIETER, niet vrij van. Maar de bewijzen? Ja, lieve lezers! wij durven er nog niet te veel op bouwen, zoo lang ze niet zijn doorgeschud in de dialectisch sophistische zeef van Prof. WEN-

SING en zijne vrienden, schrijvers van *de Katholiek*; vooralsnog hechten wij er evenwel zoo tamelijke waarde aan, en zijn wij met dezen arbeid van Prof. VAN HENGEL zeer ingenomen.

De oorsprong en verdere lotgevallen der Christelijke Kerk in Hindostan, enz. tot aan de helft der zestiende eeuw, oordeelkundig onderzocht door MATTHIAS HAQUINUS HOHLENBERG. *Uit het Latijn vertaald en met Aanteekeningen en Bijlagen vermeerderd door* F. C. VAN DER HEER VAN KUFFELER, *benoemd Predikant voor de Oost-Indiën. Te Leiden, bij* H. W. Hazenberg en Comp. *In gr.* 8*vo.* 203 *bl. f* 2-60.

Het onderzoek van HOHLENBERG over den oorsprong en de verdere lotgevallen der Christelijke Kerk in *Hindostan* achten wij van veel gewigt, omdat de berigten van vroegeren en lateren tijd, die er omtrent dit onderwerp bestaan, hier vermeld en oordeelkundig onderzocht worden. Maar, zoo als het door den Vertaler in onze taal overgebragt is, oordeelen wij het niet geschikt, om aan onze lezende landgenooten in handen gegeven te worden. De inhoud toch is meest van zoodanigen aard, dat die alleen door den gene kan begrepen worden, die op eene wetenschappelijke wijze de kerkelijke geschiedenis beoefent; terwijl voor het overige de menigvuldige Latijnsche aanhalingen even zoo wel eene vertaling noodig hebben als de tekst van het werk van HOHLENBERG, om door den Nederduitschen lezer verstaan te worden. Wij hopen dus, dat de Eerw. Vertaler, bij volgende door hem in zijne voorrede beloofde berigten aangaande hetzelfde onderwerp, meer te rade zal gaan met de behoefte van dat publiek, voor hetwelk hij zijnen arbeid bestemt, dan hij in deze uitgave van HOHLENBERG's werk gedaan heeft.

De Fransche Geestelijkheid onder den invloed van de Jezuiten, door G. LIBRI, *Lid van het Fransche Instituut. Uit het Fransch. Met Aanteekeningen van* TOXANDRIOS. *Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1844. *In gr.* 8*vo.* 62 *bl. f* :-70.

Over het algemeen neemt men ook hier te lande te weinig kennis van het geschrijf van de Ultramontanen, die intusschen naar een bepaald doel streven, en dat allengs zouden bereiken, indien de onverschilligheid der meesten, geen gevaar vermoedende, hen, op hunne eerste schreden, ongemoeid liet voortgaan. Zijn er, die daarom de bedoelde geschriften niet willen lezen, omdat zij zich aan den toon en inhoud ergeren en zij in hun gemoed de kalmte storen, zoo moeten wij opmerken, dat het laatste geen noodzakelijk gevolg van het eerste is, en men dus daarom het oog niet moet sluiten voor een dreigend gevaar, dat alzoo niet wordt afgewend. Wij weten wel, dat zekere zoogenaamd verlichte lieden en Protestanten spotten met de vrees voor de Jezuiten, niet bedenkende, dat zij, even als de vossen, met welke SIMSON het te veld staande koorn der Philistijnen verbrandde, onwillekeurig de werktuigen zijn eener, ook hun vijandige, magt, welke ook in *Nederland* er reeds in geslaagd is, om vele concessiën te verkrijgen en haren invloed uit te oefenen op het nationaal onderwijs. Wil men deze magt en den invloed, welken zij vooral uitoefent op de Geestelijkheid, leeren kennen, men leze dit welgeschreven stukje van LIBRI. Dat de Roomsche Geestelijkheid in *Nederland* het toch wél opmerke, dat zij, zoo zij de kracht niet heeft om zich aan de Jezuiten te ontrukken, die reeds door de zending van hunne filialen, de *Redemptoristen*, zich tusschen haar en hare gemeenten stellen, gevaar loopt, van in de haar, van de zijde dier gemeenten, toekomende achting en vertrouwen grootelijks benadeeld te worden! Dat zij zich opregt aan onze instellingen en wetten verbonden toone; dat zij de vreemde inblazingen terugstoote! Met betrekking tot hetgeen in dit werkje over *Frankrijk* wordt opgemerkt, geldt in vele opzigten het bekende: *mutato nomine de te fabula narratur.*

Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tijden, uitgegeven door de Rederijkkamer de Olijftak, bewerkt door P. H. MERTENS *en* K. L. TORPS. *Met Kaarten en Platen. II Deelen. Te Antwerpen, bij* van Dieren en Comp. *en verkrijgbaar te Amsterdam, bij* J. D. Sijbrandi. 1845, 1846. *In gr.* 8*vo.* 933 *bl.*

De uitvoerige geschiedenis van bijzondere steden heeft dik-

wijls een uitgebreider dan enkel plaatselijk belang. Wanneer die steden, door ligging, door aanzien, door handel, door staatkundige betrekkingen, eene groote rol hebben gespeeld, heeft hare historie doorgaans veel, wat tot de kennis van onderscheidene tijden en gebeurtenissen van niet weinig gewigt mag worden gerekend. Daarenboven geeft zulk eene geschiedenis als van zelve aanleiding, om meer in bijzonderheden te treden met betrekking tot de instellingen, de zeden en gewoonten, het geheele leven, gelijk deze in verschillende tijdperken bestonden, waardoor men het beeld van den tijd veel getrouwer vindt teruggegeven, dan dit in algemeenere geschiedboeken mogelijk is.

Het spreekt van zelf, dat in dergelijke beschrijvingen en geschiedenissen dikwijls veel zal voorkomen, wat voor den vreemdeling minder belangrijk is; dat men daarbij ligt gevaar loopt tot eene uitvoerigheid te vervallen, die te groote waarde hecht aan kleinigheden, en die hen, die niet onmiddellijk in betrekking staan tot de stad, wier geschiedenis en beschrijving wordt medegedeeld, menige bladzijde als overtollig doet beschouwen. Dat is eene klip, die bijna niet te vermijden is, en die ook in dit boek niet is vermeden.

Onder de steden, wier geschiedenis zulk eene behandeling ten volle verdient, behoort gewisselijk *Antwerpen*. De ligging dezer stad heeft haar reeds vroeg voor handel en verkeer belangrijk gemaakt; hare inwendige geschiedenis zoowel, als hare betrekking tot de algemeenere historie des lands, levert rijke stoffe en wetenswaardige zaken op, en wij juichen daarom van harte het plan van de Rederijkkamer *de Olijftak* toe, om zulk eene geschiedenis der stad uit te geven. Zij droeg dit werk op aan eene commissie, die met ijver aan het werk ging. »Honderde geschreven en gedrukte bescheiden werden met zorg opgezocht en geraedpleegd, menigvuldige oude handvesten werden verzameld en benuttigd, en eindelyk mogt men zich verheugen met eenen ryken voorraed van oorspronkelyke stukken en veelal weinig bekende daedzaken." In de bijlagen wordt een aantal van de belangrijkste dezer oorspronkelijke stukken medegedeeld, en daardoor is voor den geleerden onderzoeker het boek zeker niet minder interessant geworden; terwijl degene, die in dergelijke dingen geen' smaak vindt, ze kan laten liggen, zonder dat de zamenhang zijner lectuur wordt verbroken.

Het plan van het werk wordt aldus medegedeeld. De geschiedenis van *Antwerpen* is in zes voorname tijdvakken verdeeld. »Het eerste tijdvak, beginnende met de duistere tyden, bevat het weinige, dat uit de elf eerste eeuwen, *Antwerpen* betreffende, ter onzer kennisse is gekomen, en eindigt met het uitsterven van den Ardennischen stam der Hertogen van *Lothryk*, omtrent het jaar 1100. Het tweede begint met de verheffing der Graven van *Leuven* tot het Hertogdom *Braband* (1106), en eindigt met de overdragt van *Antwerpen* aen LODEWYK VAN MALE (1356). Het derde stelt ons *Antwerpen* voor onder de heerschappy der Graven van *Vlaenderen* en der Hertogen van *Bourgondiê* (1356—1500). Het vierde beslaet de immer gedenkwaerdige XVIde eeuw, en de gebeurtenisvolle regeringen van Keizer KAREL V en Koning PHILIPS II (1500—1598). Het vyfde, beginnende met de regering van ALBERTUS en ISABELLA (1598), vertoont ons *Antwerpen* onder de Spaensche regering, en eindigt met de Oostenryksche heerschappy in de *Nederlanden* (1792). Het zesde, eindelyk, bevat de geschiedenis onzer dagen, dat is te zeggen alles, wat er onder de Fransche, Hollandsche en Belgische regering gedenkwaerdigs is voorgevallen."

In datgene, wat thans voor ons ligt, worden de beide eerste tijdvakken en het begin van het derde behandeld. Boven zeiden wij reeds, dat niet overal eene te groote uitvoerigheid was vermeden, ofschoon wij die tevens ligtelijk kunnen verontschuldigen. Zij komt vooral ook uit in het eerste tijdvak, dat de oudste, met fabelen en duisternis omhulde, geschiedenis bevat, en dat daardoor voor het algemeen minder belangrijk is. Dat daarin ook over de beteekenis van den naam *Antwerpen* uitvoerig wordt gehandeld, spreekt van zelf. Bekend is de fabel van den reus, die de schippers, welke den tol weigerden te betalen, de hand liet afhouwen en die in den stroom deed werpen; eene andere afleiding zocht den oorsprong van den naam in de woorden: *Aen 't werf*. Hier wordt met veel scherpzinnigheid eene derde verklaring verdedigd, volgens welke de naam afkomstig zou zijn van de *Ganerben* (dezulken, die zich tot eenen *burgtvrede* hadden verbonden). Dit woord, in *Anerben*, *Anerven*, *Anverb* verbasterd, zou de eigenlijke naamsbeteekenis aenduiden.

Wij kunnen natuurlijk den rijken inhoud dezer stukken

niet volgen. In het tweede tijdvak vinden wij reeds de belangrijkste opgaven aangaande de oude stad en hare gebouwen en straten, en is vooral ook het vierde hoofdstuk, waarin over het Antwerpsche kapittel van O. L. Vrouwe wordt gehandeld, zeer gewigtig. Niet minder zijn dat de latere hoofdstukken van deze afdeeling, waarin een zeer duidelijk en belangwekkend verslag wordt gegeven van den geheelen inwendigen toestand der stad, van de burgers, hunne voorregten, hunne wetten, hunnen handel, markten, gilden, ens. waardoor ons het geheele leven in die middeleeuwen duidelijk en levendig wordt voorgesteld; terwijl ook voor de geschiedenis, kerkelijke en wereldlijke, veel belangrijks wordt medegedeeld.

Het werk is met talrijke platen, platte gronden en kaarten verrijkt, en geene moeite of kosten zijn blijkbaar gespaard, om het zoo volledig mogelijk te maken. Wij bevelen het daarom vooral ook aan de beminnaars van oudheid en geschiedenis gaarne aan, en hopen hen door deze aankondiging op dit werk opmerkzaam te hebben gemaakt.

B. BORRS. *Beschrijving van de eilanden Goeree en Overflakkee. Te Sommersdijk, bij* Jongejan. 1844. *f* 4-:

De kundige en ijverige Schoolopziener BORRS gevoelde de behoefte der meergevorderde jeugd in zijn district aan eene duidelijke en naauwkeurige beschrijving der eilanden *Goeree* en *Overflakkee*, nu sedert het begin dezer eeuw aan elkander vastgedamd. Hij sloeg de hand aan zoodanig een werkje, deed navragen, ontving bouwstof, en, gelijk het doorgaans gaat, in plaats van een schoolboekje ontstond er een tamelijk boekdeel. Dat daarbij wel eens tot kleinigheden wordt afgedaald, ligt in den aard van het onderwerp, zoodat veel alleen voor de bewoners van dat eiland, voor welke het dan ook in de eerste plaats bestemd werd, belangrijk is. Maar ook voor uitgebreider' kring kunnen wij den arbeid van den Eerw. BORRS niet anders dan goedkeuren. Hij heeft wel geen boek geschreven, dat eene aangename lectuur oplevert; maar dit was ook de bedoeling niet, en evenmin met de behandeling der stof bestaanbaar. Maar het is eene zeer

naauwkeurige geschiedkundige beschrijving van dat gedeelte van *Zuid-Holland*, en wel een der minder bekende. Het plaatsbeschrijvende gedeelte is, gelijk men van eenen inwoner verwachten kan, zeer naauwkeurig; ook het geschiedkundige, voor zoo ver Ref. kan zien, met zorg opgespoord en bewerkt. Enkele kleine misstellingen zijn aan het oog van den Schrijver bij het nazien ontsnapt, zoo als, bladz. 5, duinen aan de Noord-*Oost*, lees Noord-*West* zijde; *f* 3054492 is niet 3½, maar slechts ruim 3 millioen, bladz. 6, 7. Op de begrooting van eene boerenhofstede, die wel wat al te veel in het kleine gaat en daardoor eenigzins belagchelijk wordt (b. v. pijpen en tabak), zou nog al wat af te dingen vallen. Sommige dingen zijn te hoog, andere te laag gesteld. Doch dit hangt weder af van de *individualiteit* des opgevers. Het woordenlijstje van uitdrukkingen, aan dat eiland eigen, is niet volledig. *Pas* voor *even*, dat de *Flakkeenaars* honderdmaal meer, dan noodig is, gebruiken, ontbreekt. Ook *swaar* voor *swanger* en meerderen. Van enkele is de beteekenis niet goed opgegeven; b. v. *welle* is geen waterput in het algemeen, maar een zoodanige, waarin het water *opwelt*, een bronput. Velen dezer woorden zijn ook aan het naburige *Zeeland* eigen. De woorden *haar* en *kottik* (links en regts) tot paarden strekken zich nog veel verder uit. MARTINET (*Kathech. d. Nat.*, D. II, bl. 80) zeide reeds, dat men van ons land af tot den *Donau* toe de paarden met deze bevelwoorden bestuurt. Nog andere woorden hadden in deze lijst niet behoord, omdat het geene *idiotismen*, maar alleen eene andere uitspraak zijn; gelijk *aak* voor *ook*; *aenste* voor *aangezigt*; *aerebezems* voor *aardbeijen*; *ankleeuw* voor *enkel* enz. Dit behoort tot de uitspraaksaanwijzing, die van het gebruik van bepaalde woorden zeer onderscheiden is. Over dit onderwerp hadden wij wel wat meer verlangd, omdat men bij het beoordeelen van de eigenheden der taal in sommige provinciën de uitspraak wel eens met de woorden zelve verwart. Eene bijdrage, die het eene en het andere, doch van elkander onderscheiden, doet kennen, troffen wij in den *Zeeuwschen Volks-Almanak* voor dit jaar aan.

Dat de kaartjes op één blad zijn geplaatst, beviel ons minder. Maar wij zouden, door het aanmerken van enkel kleinigheden, bijna den schijn van vitlust op ons laden. De lezer houde het echter voor een bewijs, dat wij op dit met

oordeel en vlijt vervaardigde boek geene aanmerkingen van meer belang hebben.

Bijdragen tot de Vaderlandsche Landhuishoudkunde, door J. BOUMAN, *Landman in de Beemster. 1ste en 2de Stuk. Te Purmerende, bij* J. Schuitemaker. 1844, 5. *In gr. 8vo. 164 bl. f* 1-60.

Deze *Bijdragen*, waarvan nu en dan, op onbepaalde tijden, en naarmate van debiet en mededeeling van stukken, een Nommer het licht zal zien, bepalen zich, naar de woonplaats en ondervinding van den Verzamelaar, tevens Schrijver van de meeste stukjes, meest tot de veeteelt, zonder dat daarom de eigenlijke landbouw wordt buitengesloten. Het *eerste* stukje bevat eenige bedenkingen aangaande de longziekte van het vee, waarin nog al het een en ander behartiging verdient, ter bestrijding van sommige wetsbepalingen op dit stuk; en eene zeer gepaste verhandeling over de veredeling van het schapenras in *Noord-Holland*. In het *tweede* vindt men eenige opmerkingen over plaatselijke veefondsen; iets over de dolheid of watervrees van het hondengeslacht, door den veearts C. C. GOEDHART, dat opmerking verdient; eene bijdrage over het door den Hoogl. UILKENS eerst bekend gemaakte middel om de koeijen bij dag te doen afkalven; de gronden, waarmede de Schrijver het bestrijdt, hebben ons niet overtuigd; Ref. deed het meermalen den veelieden aan de hand, en ontwaarde, dat men het wel voor niet onfeilbaar (trouwens welk middel is dit ook voor eenige zaak?) hield, maar toch voor bekrachtigd door de algemeene ondervinding; voorts een Adres aan de tweede kamer der Staten-Generaal, van den Verzamelaar, en iets over de blaauwe melk der koeijen, met nog een paar boekbeschouwingen in het landbouwkundige vak. In een Tijdschrift als het onze vergenoege men zich, alleen deze algemeene aanprijzende vermelding dezer stukjes aan te treffen.

Beschrijving der Daguerréotype, benevens eene volledige aanwijzing om te daguerréotyperen en de daarvoor benoodigde praeparaten te bereiden, door T. DÖRFFEL, *geëxamineerd Opticus en Mechanicus te Berlijn. Gevolgd door*

een' eigenhandigen Brief van den Heer L. DAGUERRE *aan den Heer* A. L. ARAGO; *alsmede de Beschrijving van een' door ieder gemakkelijk te vervaardigen Photometer, bestemd om den tijd te bepalen, hoe lang de platen aan de inwerking van het licht moeten blootgesteld blijven. Vertaald en met Aanmerkingen verrijkt door* C. J. HELLINGWERFF. *Te Alkmaar, bij* H. J. van Vloten. 1845. *In gr.* 8*vo.* *VI*, 70 *bl.* *f* 1-:

Na den lezer met den zoo breeden titel van dit slechts 70 bladzijden bevattende boekje te hebben bekend gemaakt, wil Ref. iets over den inhoud zeggen. Zoo ver hem bekend is, bestaat er in onze taal geene volledige beschrijving der Daguerréotype. Vele zijn echter de brochures, in het *Fransch*, over dit onderwerp, geschreven; en wenschelijk ware het geweest, dat de Vertaler zijne keus tot eene van deze had bepaald.

Het eerste door DAGUERRE zelv' geschrevene werkje: *Historique et discriptive des procédés du Daguerréotype et du Diorama*, *Paris* 1839, bevat de gronden, waarop de uitvinding berust, doch is later gevolgd door vele andere werkjes, die, meer of min volledig, hunne lezers bekend maken met de verbeteringen, welke in deze kunst gemaakt zijn. Het meest aanprijzenswaardige is: *Le Daguerréotype mis à la portée de tout le monde, par* MONTHIREL, *Paris* 1842, en zou ons voorkomen de voorkeur te verdienen boven deze uit het *Hoogduitsch* vertaalde beschrijving.

Dit boekje heeft slechts eene betrekkelijke waarde, daar het voor geoefenden in de kunst niets nieuws bevat; terwijl hij, die alleen met dit boeksken in de hand moet beginnen om de toestellen te doen vervaardigen en er mede te werken, het zeker niet ver zoude brengen.

Wat de beschrijving der bewerking aangaat, zoo komt het Ref. voor, dat daarop nog wel eenige aanmerkingen te maken zijn.

De Schrijver spreekt van »met zilver geplatineerde koperen platen." Deze uitdrukking is oneigenlijk, daar er volstrekt geen platina tot het vervaardigen der platen wordt gebruikt: op een stuk koper van zekere dikte wordt een stuk zilver van $\frac{1}{10}$ of $\frac{1}{20}$ der dikte van het koper gesoldeerd en zoo lang gehamerd tot de platen de vereischte dikte hebben; deze is nagenoeg de geheele bewerking.

Het jodiniren der plaat kan ook eenvoudiger geschieden, door in de doos, in plaats van ketoen en papier, een stukje laken te leggen; hierdoor behoeft men niet telkens het papier om te keeren; ook behoort de doos inwendig met glas bekleed te zijn, om te voorkomen, dat de jodium zich niet te vroeg op de randen van de plaat hechte. Ook is het niet onverschillig, welke jodium men gebruikt, daar de *Fransche* beter dan de *Engelsche* is en schooner beelden geeft.

Voor het polijsten der platen is het gebruik van olie altijd schadelijk en omslagtig; ook is het *Engelsche* rood niet zoo goed als de *Tripel*, waarmede men alles kan doen wat men verlangt, mits ze droog en fijn zij.

Wij hebben hier ter plaatse van dit werkje genoeg gezegd; de verbeteringen, later echter in deze kunst gebragt, moeten, buiten twijfel, hierbij niet uit het oog worden verloren, wil men in het daguerréotypéren die uitkomst bekomen, die ons de wetenschap, op haar tegenwoordig standpunt, met zekerheid belooft.

Worden de woorden *onderhevig*, *voorradig*, *doelmatig* e. d. langs hoe meer uit onze taal verbannen, wanneer zullen schrijvers en redenaars toch eens ophouden te spreken van *zwakke* krachten, even ongerijmd als dat men sprak van eene *koele* hitte? Wij troffen die *zwakke* krachten hier weder in het voorberigt aan.

Druk en uitvoering van het boekje zijn wél.

GABRIELE MINANGO, *eene Geschiedenis uit den tijd van den aanslag in dan jare* 1840 *tegen het leven van* LOUIS PHILIPPE, *Koning der Franschen. Naar het Zweedsch van* C. J. L. ALMQUIST, *door* STEENBERGEN VAN GOOR. *III Deelen. Te Amsterdam, bij* M. H. Binger. *In gr.* 8*vo.* 758 *bl. f* 7-80.

Sedert eenige jaren is in *Duitschland* de smaak van het romanlezend publiek meer dan vroeger gevallen op romans van Noordschen, Zweedschen of Deenschen oorsprong. Ons volgzaam *Nederland* heeft niet nagelaten spoedig in hetzelfde spoor te treden. Vandaar dat wij, behalve eenige Nederduitsche vertalingen uit het oorspronkelijk Zweedsch of Deensch, aan onze lezende landgenooten geleverd door eenige verdienstelijke vaderlandsche geleerden, thans eene menigte

vertalingen van Noordsche werken uit het Hoogduitsch, en dus vertalingen van vertalingen, ontvangen. De Nederduitsche Vertaler van het thans aangekondigde werk, ofschoon anders genoegzaam en, wij vermelden het gaarne, gunstig bekend als Vertaler, is ons niet genoegzaam bekend in de qualiteit van beoefenaar der Zweedsche taal, om ons met eenige waarschijnlijkheid te kunnen doen oordeelen over de beteekenis van het op den titel geplaatste, *Naar het Zweedsch.* Of nu de thans voorgestelde *Gabriele*, als eene ongerepte Zweedsche schoonheid, kerschversch uit haar vaderland bij den Heer STEENBERGEN VAN GOOR is geärriveerd, en hare Nederlandsche vorming alleen aan zijn Ed. te danken heeft, dan of zij in *Duitschland* of *Frankrijk* reeds eenigermate vóór hare optreding en verblijf in *Nederland* geacclimateerd is, willen wij niet beslissen. Wat nu het werk zelf aangaat, de Zweedsche Schrijver handelt over *Frankrijk* en vooral over *Parijs*, en beweegt zich dus niet op dat tooneel, hetwelk hem, als eenen zoon van het Noorden, het meest bekend moet zijn. Het romantisch verdichtsel is zoo vol onwaarschijnlijkheden, dat zelfs het genoegen der illusie daardoor verstoord wordt. Het oppervlakkige der beschouwingen over de *Franschen* en den bij dat volk heerschenden geest valt te meer in het oog, sedert ook ons Nederlandsch publiek bekend is met de schilderingen van het Fransche volkskarakter in de verschillende maatschappelijke standen, onder anderen van EUGENE SUE, in de *Mystères de Paris* en in den *Juif errant.* — De lofwaardige wijze, waarop de bekwame Vertaler zijne taak, wat taal en stijl betreft, volbragt heeft, doet ons wenschen, dat hij voor het vervolg zijn uitstekend talent besteden moge aan werken van meer wezentlijke waarde. Met ruimte bevelen wij tot uitgave van zoodanige werken de pers van den Heer BINGER, zoo wel wat betreft de netheid van den druk, als de billijkheid van den prijs, daar deze drie Deelen, voorzien van drie, voor ieder Deel afzonderlijke, fraaije titelvignetten, te zamen 758 bladzijden bevattende, compres en toch zindelijk en duidelijk gedrukt, tot den prijs van *f* 7 - 80 worden aangeboden. Voorwaar een navolgenswaardig voorbeeld voor onze Nederlandsche romandrukkers!

S. H. T. *Door* L. GRAAF DE GEER. *Naar het Zweedsch in het Hoogduitsch vertaald en daaruit in het Nederduitsch overgebragt. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In gr.* 8*vo.* 231 *bl. f* 2-70.

De Schrijver, bemerkt hebbende, dat de titel van een vroeger door hem uitgegeven werk de goedkeuring van sommige beoordeelaars niet had mogen wegdragen, terwijl een andere Recensent gezegd had, dat de titel het eenige goede aan het geheele boek was, werd door deze van elkander zoo verschillende afkeuring niet afgeschrikt, om op nieuw een voortbrengsel van zijnen geest de wijde wereld in te zenden, en gaf het thans door ons aangekondigde werk uit, *Salvo Honoris Titulo*, dat is, *Behoudens den Eertitel;* dit toch is de beteekenis van S. H. T. Moeten wij ons oordeel over het werk zelf vellen, dan verklaren wij, dat de dramatische of verhalende stukken ons het best bevallen hebben. Daartoe behooren: *Mijn achttiende liefdes-avontuur*, *Een avondgezelschap in Stokholm*, *Eene buitengewone regtszitting*, en *De beide zusters*. Wat de eigenlijk gezegde bespiegelende of betoogende stukken betreft, wij vonden er veel valsch en geäffecteerd vernuft, vele oppervlakkige beoordeelingen in. Onder anderen rust de verdediging van het tweegevecht geheel op een verkeerd denkbeeld van 's menschen eer. Zoo ook, gelijk de Schrijver zegt: »Een enkel tweegevecht, hetwelk plaats vindt, is dikwijls de oorzaak, dat twintig anderen achterwege blijven," kan men even zoo goed zeggen: »Een enkele moord of diefstal of brand is dikwijls de oorzaak, dat twintig anderen achterwege blijven." Kortom, men vindt in het boek *bona mixta malis*, en het ware beter geweest het beste daaruit te bezigen tot artikelen voor het een of ander periodiek mengelwerk, dan het bruikbare en onbruikbare, zonder den smaak en de behoefte van ons lezend publiek in aanmerking te nemen, als een' afzonderlijken bundel hetzelve aan te bieden.

Eerzucht en Vrouwenwaarde, of de Tweelingzusters uit Liebenau. Oorspronkelijke Roman, door E. VAN BEIJEREN. *Schrijfster van: de Armbanden, de Smidsdochter*

uit Naarden, enz. II Deelen. Te Utrecht, bij J. G. van Terveen en Zoon. 1845. *Ie gr.* 8vo. 432 *bl. f* 4.60.

Dit door eene vrouw geschreven boek ontwikkelt meest vrouwelijke karakters, en doet in eene der tweelingzusters de waarde van zacht-vrouwelijke deugd, zelfopoffering en leven voor anderen uitkomen tegenover de eerzucht der andere, die haar van ligtzinnigheid tot misdaad en ellende voert. De moeder is een *ideaal* van verstand en deugd, zoo als ze in het dagelijksche leven zeldzaam, indien ooit, voorkomen. Zulks rekenen wij met anderen der welmeenende Schrijfster niet als een verwijt toe; het is in allen gevalle zedelijk schoon, zulke karakters te schetsen, en, wanneer het ideaal niet boven het bereik is, noeme men het niet overdreven. Op het minder waarschijnlijke van het geheele beloop der geschiedenis maken wij geene dadelijke aanmerking, dan in zooverre allerlei kleine omstandigheden in het verhaal, even als de kleeding der personen en het landhuis met de *colonnade* op het *vignet* van het eerste Deel, gedurig doen denken aan menschen van den aanzienlijken stand, terwijl het nogtans de familie is van eenen schrijnwerker, die door vlijt en braafheid tot welvaart gekomen is, en dan ook, zoowel als zijne vrouw en eene zijner dochters, in den burgerstand begeert te blijven. Het ontbreekt der Schrijfster geenszins aan alle talent; zij moge zich dan niet tot krachtige teekening en echte oorspronkelijkheid (want het *oorspronkelijk* op den titel zegt, als gewoonlijk, niets meer, dan: *niet vertaald*) van inkleeding en verhaaltrant kunnen verheffen, zij kan nuttig en niet onaangenaam inzonderheid voor hare zusters schrijven, en hier en daar, b. v. in den zamenloop van omstandigheden, die *Frits* na zijne terugkomst meer aan *Ludolphine* dan aan hare zuster verbonden, is gang en leven. Doch vele gemeenplaatsen, vooral over den staatkundigen toestand onzes vaderlands onder LODEWIJK, onder NAPOLEON, bij en na de omwenteling van 1813, gedurende den Belgischen opstand, verraden eene ongeoefende hand. Een gedeelte daarvan noemt de Schrijfster (D. I, bl. 128) eene »inleiding van dit werk." Het is dan ook alles voorverhaal, wat voorafgegaan was, maar —— dit $\frac{1}{4}$ van het geheel! Ook het ongepaste van sommige brieven, die onmogelijk door *die* personen *aldus* kunnen geschreven zijn, toont, dat het haar aan oefening ont-

breekt. Men zie slechts D. I, bl. 49. Een ander bewijs van die mindere oefening zijn de hier en daar, vooral D. II, bl. 129 volg., voorkomende aanteekeningen nopens de inwoners, middelen van bestaan ens. in sommige streken en steden, gelijk ook de staatshuishoudkundige aanmerkingen, als D. II, bl. 132; en, om niet meer te noemen, het zoo dikwijls berispte, dat aan het slot al de helden, heldinnen en bijpersonen nog eens de revue passeren tot het aanteekenen hunner verdere lotgevallen.

Dat de Schrijfster NAPOLEON een' in de geschiedenis *doorleerd* man noemt, staat D. I, bl. 103. Wij, en velen met ons, missen daarvoor in zijne geschiedenis de bewijzen: was hij het, dan is het te onverschoonlijker, dat zij hem geene leidsvrouw ter wijsheid geweest is. Misstellingen zijn het, dat »*Johanna* haren *Ludolf eenen tweeling* (men lees tweelingdoehters) schonk," D. I, bl. 75; dat de »invallende *ab* (lees vloed) hem niet vergunde te wachten," D. I, bl. 57; *Embden*, D. I, bl. 163, hetwelk uit bl. 166 blijkt *Bremen* te moeten zijn; dat de gelijkenis van het onderscheiden dorschen des graans (*Jesaia* 28) aan onzen Heer wordt toegeschreven, D. II, bl. 26; dat van den Bloksberg »'s menschen oog over de bevolking van *millioenen mijlen* gaat," en meerderen, die wij niet aanteekenden. *Lieutenant* staat overal voor *Luitenant*, en de heerschzuchtige Bisschop van *Keulen* DROSTE ZU VISCHERING wordt, D. I, bl. 164, DROST-VISSERIJ genoemd. Wij raden der Schrijfster, indien zij plan heeft meer romans uit te geven, tegen dergelijke misgrepen te waken, die nog des noods onder het nazien der drukproeven konden verholpen worden, als wanneer eene geoefender hand ook kon maken, dat het werk niet, als nu, door zoo vele taal- en drukfouten ontsierd, het licht zage.

Het Fideicommis, door E. FLYGARE-CARLÉN. *III Deelen. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1845. *In gr. 8vo.* 940 *bl. f* 8-:

Vóór eenigen tijd waren wij gedrongen, om een ongunstig oordeel te vellen over een der werken van FLYGARE-CARLÉN. Thans zijn wij in staat gesteld, om haar *amende honorable* te doen door de welgemeendste aanprijzing van dit boek. Van datgene, wat Rec. van deze Schrijfster heeft

gelezen (zeker op verre na niet alles) heeft hem dit *Fidecommis* het best behaagd. Het is een huiselijk tafereel vol afwisseling, waarvan de personen regt goed zijn geteekend en de onderscheidene karakters goed zijn volgehouden. Er is die verscheidenheid van ernst en vrolijkheid in, die tegenwoordig te dikwijls in de boeken van smaak ontbreekt. De hoofdpersoon is ongetwijfeld IZABELLA, een heerlijk karakter, dat de belangstelling in hooge mate boeit, al ware het misschien goed geweest, zoo de Schrijfster eenen medicus een weinig had geraadpleegd, waar zij geheimzinnige ziekteverschijnselen beschrijft. Maar daarop willen wij nu niet te naauw zien, om de geestkracht in den strijd des hartstogts in het edele meisje te bewonderen. Rondom haar zijn eene menigte van ondergeschikte personen gegroepeerd; maar over geene groep is zij met losse hand heengeloopen; alle zijn tot een behagelijk geheel vereenigd; en tot aan het einde toe heeft zij het belang weten gaande te houden. Met volle ruimte bevelen wij dezen roman dan aan alle liefhebbers van dergelijke lectuur aan, hen verzekerende, dat zij het boek niet onvoldaan zullen wegleggen. — Ook de uitvoering is netjes.

Brievenspiegel van Punch. Uit het Engelsch. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. 1845. *In kl.* 8*vo.* 159 *bl. f* 1-:

Gedeeltelijk als opstellen, die veel luimigs bevatten, gedeeltelijk als handleiding om over velerlei onderwerpen op eenen beschaafden en belangwekkenden toon te spreken en te schrijven, houden wij het er voor, dat deze verzameling van brieven de opmerkzaamheid van onze landgenooten wel waardig is. Nu eens handelen de brieven over ernstige zaken op eene treffende wijze, zoo als dit onder anderen plaats heeft in dien van *een' Bisschop aan een' jongen vriend, die zich aan de kerk wil toewijden.* In andere brieven wordt de menschelijke dwaasheid en ondeugd door den geesel van den meest bijtenden spot gekastijd, zoo als onder anderen in de briefwisseling tusschen *eene ongehuwde Tante en hare Nicht, over het al of niet raadsame van het huwelijk.* Zoo vinde dan dit, naar het ons voorkomt, ook zeer goed vertaalde boekje eene plaats onder die werken, welke geschikt zijn tot het verschaffen van aangename en nuttige uitspanning.

BOEKBESCHOUWING.

Het Leven van JESUS, *door Dr.* J. J. VAN OOSTERZEE, *Predikant te Rotterdam. Isten Deels 1ste Stuk.*

(*Vervolg en slot van bl.* 313.)

Eerst wordt kortelijk aangetoond, dat het geene verwondering moet baren, hier reeds eenig antwoord op de vraag te vinden, *wie* JEZUS was, en dat het geloof aan de verhevenheid van CHRISTUS' persoon wel voornamelijk, maar niet uitsluitend op de geschiedenis berust, aan wier voorstelling het ten grondslag zal strekken. Mogten sommigen strenger dogmatische bepalingen bij den aanvang des onderzoeks wenschen, deze worden door VAN OOSTERZEE niet noodzakelijk gekeurd voor een zuiver historisch overzigt van JEZUS' daden en lotgevallen; waarbij hij opmerkt, dat slechts *twee* opvattingen van den persoon onzes Heeren hem bekend zijn, bij welke het volstrekt onmogelijk is zijne geschiedenis op eene waardige wijze te schetsen: de *Ebionitische* en de *Docetische*. Na verder verklaard te hebben, wat hij bedoelt, als hij JEZUS *Zaligmaker der wereld* en *Gods Zoon* noemt, bepaalt hij zich vervolgens hoofdzakelijk tot de uiteenzetting van zijn gevoelen omtrent de verhouding, waarin het Goddelijke, dat wij in den Heer op grond van zijn Evangelie eerbiedigen, tot zijne zuiver menschelijke verschijning stond. Naar zijne meening was de goddelijke natuur van JEZUS oorspronkelijk van zijne zuiver-menschelijke wezentlijk onderscheiden. Hij bezat goddelijke eigenschappen, die de hoogste menschelijke overtreffen; doch Hij betoonde die op *waarachtig menschelijke wijze*. De vereeniging van het goddelijke en menschelijke in CHRISTUS moet zoodanig gedacht worden, dat daarbij noch aan de eene noch aan de andere natuur te kort wordt gedaan; terwijl die vereeniging als *naauw* en *onafscheidelijk* behoort te worden

opgevat. Het is niet *hier* Gods Zoon, *daar* de mensch, maar overal de *Godmensch*, die denkt, spreekt en handelt. Het goddelijke en menschelijke zijn in CHRISTUS vereenigd tot één *nieuwe Godmenschelijke* natuur.

Wij zouden met den hooggeschatten Schrijver zijne Cristologie gaarne mondeling bespreken willen. Wij zouden hem dan vragen, of de benaming van *Godmensch*, hoe ook door het gebruik geijkt, wel onvoorwaardelijk is goed te keuren; zij wordt in de H. Schrift niet gebezigd, zij is duister, zij kan tot misvatting aanleiding geven. Wij zouden met hem in een nader onderzoek willen treden, of de naam van *Gods Zoon*, aan CHRISTUS gegeven, strekken moet ter aanduiding van Zijne goddelijke *natuur* of wel van Zijne goddelijke *waardigheid*. Wij zouden VAN OOSTERZEE ook vragen willen, of men niet gevaar loopt tot een verfijnd Docetisme te vervallen, zoo men aanneemt, dat CHRISTUS in zijne menschelijke verschijning niet slechts *graduëel*, maar ook *specifiek* van den mensch onderscheiden is, wat zijne *natuur* betreft, en volgt dit toch niet noodwendig uit de beschouwingen des Schrijvers? Wel stemmen wij hem toe, dat JEZUS' geheel eenige betrekking tot God niet slechts *subjectief* in de heilige rigting zijns gemoeds, maar ook *objectief* in 's Vaders gemeenschap met Hem haren grond vindt; maar bestond er een *specifiek* onderscheid tusschen de natuur van JEZUS en die des menschen, hoe kan men dan beweren, dat Hij den mensch in alles gelijk is geworden, uitgenomen de zonde? hoe, dat de mensch aan Hem gelijkvormig kan worden? waaromtrent VAN OOSTERZEE zelf zijne overtuiging uitspreekt in deze woorden: »Die goddelijke natuur, die in »CHRISTUS was zonder mate, is niet bestemd, om zich »in Hem alleen te beperken, maar om het erfgoed te »worden van allen, die (in Hem) gelooven. Die in »CHRISTUS zijn, worden, gelijk Hij, zonen van Gods »welbehagen, door éénen geest met Hem geleid, priesters »en koningen onder dezen Hoogepriester en hemelschen »Koning. Zoo worden de leden in hunne mate niet slechts »één in lot, maar ook één in goddelijk leven met het

»verheerlijkt Hoofd, en tot schooner hoogte opgevoerd, »dan zij buiten Hem immer bereikten."

Verlangt men te vernemen, hoe VAN OOSTERZEE zijn Christologisch beginsel regtvaardigt? hij verklaart, het aan de Bijbelsche Theologie te moeten overlaten, om langs uitlegkundigen weg te bewijzen, dat zijne voorstelling van den persoon des Verlossers waarlijk de Apostolische was; en betuigt zelfs, voor den regterstoel der wijsbegeerte zijn beginsel niet ten volle te kunnen regtvaardigen, zonder zijne grenzen verre te overschrijden; ook wil hij niet, dat de vraag naar de mogelijkheid der menschwording van Gods Zoon op het wijsgeerig grondgebied worde overgebragt: »waarop zij te minder behoort, omdat het Evan»gelie ons de verschijning van Gods Zoon in het vleesch »overal voorstelt als een gevolg van Gods vrije en onge»houdene liefde, als eene gift derzelve, die Hij ook had »kunnen terughouden. Neen, het zij ons genoeg, dat de »mogelijkheid der zaak op het Christelijk-Theïstisch stand»punt niet kan betwijfeld worden." — *Wij* stemmen dit volkomen toe; maar wij moeten toch VAN OOSTERZEE doen opmerken, dat zijne bewijsvoering voor sommigen weinig voldoende zal zijn. Eerst betoogt hij de noodzakelijkheid van zijn Christelijk-Theïstisch standpunt, voor den levensbeschrijver van JEZUS, door aan te toonen, dat zoowel het Deïsme als het Pantheïsme hem zou verhinderen JEZUS te eerbiedigen als den Zoon van God, in wien de Vader zich volkomen heeft geopenbaard; nu beroept hij zich op zijn Christelijk-Theïstisch standpunt, om de mogelijkheid der openbaring Gods in CHRISTUS te staven. Zou een STRAUSS hem niet met eenig regt kunnen tegenwerpen: Uw bewijs loopt in een' cirkel; gij regtvaardigt eerst uw Theologisch door uw Christologisch, en dan weder uw Christologisch door uw Theologisch beginsel? — Wij noemden met opzet den naam van STRAUSS, omdat het ons voorkomt, dat de Schrijver bij het vaststellen zijner drie beginselen vooral op dezen het oog heeft gehad, en in drie voorname bijzonderheden zijn standpunt, als regtstreeks overstaande tegen dat van dien vermaarden

Apostel des ongeloofs heeft willen kenschetsen. En misschien was het hem meer te doen, om dit verschil bij den aanvang van zijn onderzoek duidelijk aan te wijzen en van zijn Christelijk-geloovig standpunt de hoofddwalingen, waartoe STRAUSS en anderen zijn vervallen, te bestrijden, dan wel zijne eigene beginselen regtstreeks te bewijzen. Het ware naar onze meening doeltreffender geweest, zoo VAN OOSTERZEE beginselen aannemende, die eerst meer *positief* bewezen had, om dan vervolgens van zijn wetenschappelijk geregtvaardigd standpunt zijne tegenstanders te bestrijden. Ook bij de ontwikkeling van zijn *historisch* beginsel handelt VAN OOSTERZEE desgelijks meer *offensief*, dan *defensief*. Het luidt aldus: *Noch de natuurlijke noch de mythische opvatting der Evangeliën kan de ware zijn, beiden zijn verouderd, en moeten voor eene andere beschouwing plaats maken, die meer aan de eischen des geloofs en der wetenschap voldoet.* Is dit niet te onbepaald? moest hier niet uitdrukkelijk zijn vermeld, *welke* die andere beschouwing is? Hij zegt dit eerst later bij de ontwikkeling zijner stelling en wil zijne beschouwing van JEZUS' leven eene *zuiver historische* hebben genoemd. Naar de beproefde regelen eener gezonde uitlegkunde en trachtende de Evangelisten in dien geest op te vatten, die in hunne geschriften spreekt en leeft, zal hij eenvoudig vragen, wat zij ons van het leven des Heeren verhalen? en of zij vertrouwen verdienen? een vertrouwen, dat hij hun te vrijmoediger schenkt, naarmate duidelijker is aan te wijzen, dat zij de waarheid konden weten en wilden zeggen. En terwijl hij geene dogmatische of wijsgeerige bedenkingen tegen hunne geloofwaardigheid laat gelden, zal hij daarentegen ieder historisch bezwaar toetsen met des te meerdere zorg. Zijn standpunt is niet dat van het *oudere Supranaturalisme;* men zou het een *veredeld Supranaturalisme* kunnen heeten. Doch eer de Schrijver dit een en ander verklaart, bestrijdt hij zoowel de natuurlijke als de mythische opvatting der Evangeliën, en hij doet dat meesterlijk; het zijn bondige redenen, die hij als wapenen gebruikt.

Wij moeten den geachten Schrijver nog iets in bedenking geven omtrent zijne beginselen in het algemeen. Naar ons inzien is het verkeerd, dat hij *drieërlei* beginsel heeft aangenomen. Wij wenschten, dat hij *één algemeen en hooger* beginsel had gezocht, waarin die *drie* konden worden opgelost; een beginsel, dat ook kennelijk in verband moest staan niet alleen met het vroeger door hem opgegeven doel van zijn onderzoek (namelijk, langs een' zekeren weg tot eene levendige, heldere, Christelijke aanschouwing van het groot en goddelijk *geheel* der verschijning van den historischen CHRISTUS op te klimmen, en zijn verheven beeld, zoo als het in de geschiedenis voor ons staat, getrouwelijk te schetsen), maar ook met het *oogpunt*, waaruit hij later verklaart het leven des Heeren te willen beschouwen (als *het leven van den Stichter des Godsrijks*). Ware er niet uit dat *oogpunt* zelf zulk een *beginsel*, als wij bedoelen, te ontleenen geweest? Bijv. *Naar de geloofwaardige getuigenis der Evangeliën, die als zuiver-historische gedenkstukken te beschouwen zijn, is* JEZUS *de goddelijke Stichter van het Godsrijk op aarde.* Bij de ontwikkeling en regtvaardiging van zulk een beginsel zou men op den voorgrond kunnen stellen: er bestaat een Godsrijk op aarde. (Dit is eene daadzaak, die niet geloochend kan worden.) Van zelve moet dan bij ieder de vraag oprijzen: van wien heeft dat Godsrijk zijn' oorsprong? De algemeene stem der Christenheid gedurende 18 eeuwen dringt ons, dien oorsprong bij JEZUS te zoeken, en wij vinden, voortgaande, de Evangeliën, die van Hem getuigen als den goddelijken Stichter van dat rijk op aarde. Dan kon worden aangewezen, dat die Evangeliën zuiver-historische gedenkstukken zijn, en eindelijk hunne geloofwaardigheid in het licht gesteld (*), als die ons het verheven beeld van CHRISTUS getrouwelijk schetsen. Ware nu alzoo dit beginsel genoegzaam geregt-

(*) Wij achten het een wezentlijk gemis, dat VAN OOSTERZEE omtrent die geloofwaardigheid slechts verspreide, hoewel hoogst belangrijke wenken gegeven en die niet meer opzettelijk heeft aangetoond.

vaardigd, dan had men een vast standpunt, waaruit (niet *offensief*, maar liefst *defensief*) gehandeld kon worden, zoowel tegen de Deïsten als Pantheïsten, zoowel tegen de voorstanders van de natuurlijke als van de mythische opvatting der Evangeliën. Wij mogen dit hier niet verder uiteenzetten, en laten den Schrijver zelven oordeelen, in hoeverre onze opmerking waarde heeft.

Met naauwkeurigheid ontwikkelt VAN OOSTERZEE, § 21, de *regelen*, waaraan hij wenscht getrouw te blijven bij de *behandeling der bijzondere verhalen*. Zij zijn *exegetische*, *synoptische* en *chronologische* regelen. Wij zullen hem niet op den voet volgen, maar slechts het een en ander aanstippen. De beginselen huldigende der streng *grammaticale* exegese, zal hij tevens streven naar *historische*, *logische*, *aesthetische* en *psychologische* opvatting der gewijde berigten; zijne verklaring moet ook *Theologisch* zijn; want, »onmogelijk kan hij uitlegger der Evan»gelische geschiedenis zijn, wiens ziel niet geopend is »voor, en vervuld met den heiligen, Christelijken en gods»dienstigen geest, die ons hier overal tegenademt." — »De hoofdinhoud der Christelijke openbaring is één en »onveranderlijk, en elk der Evangeliën moet dus alzoo »worden opgevat, dat de zamenhang met het groot en »goddelijk *geheel* niet worde geschonden." — De taak van *overeenbrenging* der verschillende verhalen is tweeledig. Zij omvatte het onderzoek naar de éénheid of verscheidenheid van die verhalen bij de verschillende Evangelisten, waaromtrent het betwistbaar is, of zij op dezelfde, dan wel op onderscheidene gebeurtenissen doelen; en, zoo het blijkt, dat zij dezelfde zaak op het oog hebben, hoe men met de schijnbare of wezentlijke tegenstrijdigheden te handelen hebbe. Wie weet niet, welk een hoogst moeijelijk punt dit is; wij kunnen aan de door VAN OOSTERZEE gestelde regels, die wij hier niet zullen uitschrijven, onze volle goedkeuring hechten, en gelooven, dat hij, den afgebakenden weg volgende, voor vele dwalingen bewaard zal blijven, waartoe anderen vervallen zijn. Wij boamen ook geheel, dat de oplossing van som-

mige tegenstrijdigheden bij de verschillende Evangelisten alleen tot zekeren trap van waarschijnlijkheid, niet tot zekerheid te brengen is; en, zoo soms kleine verschilpunten niet bevredigend kunnen worden opgelost, dat daarbij het Christelijk geloof en Christelijk leven geene schade behoeven te lijden, dewijl wij in dat gemis van overeenstemming een bewijs voor der Evangelisten onafhankelijkheid van geest in het schrijven zien, die des te vaster waarborgen schenkt voor de geloofwaardigheid van datgene, wat zij gezamentlijk mededeelen.

Wat de *chronologische* rangschikking der verhalen betreft, VAN OOSTERZEE verklaart zich tegen het gevoelen van hen, die aan éénen Evangelist, wien ook, in dit opzigt zich onbepaald willen toevertrouwen. Hij meent echter, dat onder de Synoptici bij LUCAS de meeste naauwkeurigheid heerscht; en geeft aan JOHANNES in de rangschikking van het geheel de eerste stem. »Zwijgt JOHAN»NES van de opvolging der gebeurtenissen, dan zien wij, »of ook LUCAS daaromtrent eenigen wenk geeft. Waar »deze beiden ons verlegen laten, nemen wij tot de twee »eerste Synoptici onze toevlugt, om eindelijk, bij gemis »van alle uitwendige waarschijnlijkheidsgronden, tot in»wendige de toevlugt te nemen." VAN OOSTERZEE houdt eene volledig geordende bearbeiding van JEZUS' leven voor onmogelijk. — In § 22 eindelijk geeft hij rekenschap van het *plan*, waaronder hij begrijpt *het oogpunt*, *de inrigting* en *het doel* zijner levensbeschrijving van JEZUS. Het *oogpunt* is, zoo als wij reeds vroeger hebben aangestipt: *het leven van* JEZUS *als het leven van den Stichter des Godsrijks*. Wij achten dit goed gekozen: maar zoo als het hier nu voorkomt, afgescheiden van, althans niet in verband gebragt met des Schrijvers vroegere beschouwingen, schijnt het ons niet genoeg gemotiveerd te zijn. Wat de *inrigting* betreft: VAN OOSTERZEE wil evenmin de chronologische als de synthetische orde uitsluitend kiezen; hij wenscht beiden in dier voege te vereenigen, dat hij de eerste ten grondslag legt, maar tevens, zoo dikwijls het noodig is, bij iedere soort van

zaken, waar zij voor de eerste maal ter sprake komen, algemeene beschouwingen over dezelven voegt. Hij neemt *drie perioden* aan: JEZUS' *afgezonderd, openlijk* en *aanvankelijk verheerlijkt leven op aarde.* Eene *slotverhandeling* zal het groot en goddelijk geheel nog eenmaal uit eenige meer algemeene oogpunten overzien. De vraag, *in wat verhouding het critisch tot het overig deel van zijnen arbeid zal staan?* wordt door VAN OOSTERZEE aldus beantwoord, dat de critiek alles moet aanwenden, wat slechts eenigzins dienen kan, om iedere bladzijde der geschiedenis, waarop zij wordt toegepast, in des te helderder daglicht te plaatsen, tot verhelderde kennis der heerlijkheid van CHRISTUS in haar aanbiddelijk geheel. Zij moet billijke bedenkingen naar waarde schatten; »maar de doorgaande bestrijding der natuurlijke of mythische interpretatie ligt niet in het doel des Schrijvers. Het leven van JEZUS, wetenschappelijk en tevens geloovig opgevat, moet zich in hare innerlijke heerlijkheid van zelve aanprijzen." Minder aan de verdediging naar buiten, dan aan de innerlijke bevestiging en ontwikkeling der waarheid wil VAN OOSTERZEE dienstbaar zijn. Reeds vroeger hebben wij doen blijken, hoe dit met onze inzigten strookt.

Daarna komt nog de *vorm* der voorstelling ter sprake. Wij gevoelen, hoe moeijelijk ook in dit opzigt de taak van den Schrijver is, doch koesteren, ook wat den vorm betreft, van zijnen arbeid hooge verwachting. Dit slechts bevreemdt ons, dat hij niet heeft kunnen goedvinden, om in den tekst alleen de resultaten zijner critische onderzoekingen op te nemen, en in afzonderlijke *aanmerkingen* te vereenigen, wat hij meenen mogt tot staving van zijn gevoelen te moeten zeggen; zoo als bijv. MUNTINGHE in zijne *geschiedenis der menschheid*, en nog onlangs TER HAAR in zijne ook door den stijl zich aanbevelende *geschiedenis der Kerkhervorming.* Misschien had daardoor het werk van VAN OOSTERZEE aantrekkelijker voor menig niet wetenschappelijk gevormden, maar toch naar eene meer ontwikkelde geloofskennis strevenden Christen kun-

nen worden. En ook voor dezen wil hij immers door zijn leven van JEZUS nuttig zijn, schoon hij meer bepaaldelijk de behoefte van godgeleerden op het oog heeft gehad. Hij betuigt dit bij de nadere uiteenzetting van zijn doel, waaruit wij nog deze woorden overnemen: »Innig zou het »ons smarten, zoo wij door onzen arbeid niets hadden »opgewekt van den geest van eerbiedig, vrijzinnig en gron»dig onderzoek, van welken wij het heil voor de kerk en »de wetenschap wachten. Maar nog meer zou het ons »grieven, zoo het licht, dat wij trachten te verspreiden, »niet bevorderlijk ware aan de bevordering van die liefde »tot, gemeenschap met en gelijkvormigheid aan den Heer, »waarin alleen, naar onze innigste overtuiging, ook voor »den Christelijken godgeleerde, vrede en zaligheid te »vinden is."

En zoo zijn wij aan het einde onzer taak gekomen, die ons eenige genotvolle oogenblikken heeft verschaft. Hooge ingenomenheid met het werk na eene eerste oppervlakkige lezing deed ons de pen opnemen tot het schrijven van dit verslag; bij de meer naauwkeurige beschouwing, daartoe gevorderd, is onze ingenomenheid nog gedurig toegenomen. Onze aanmerkingen en bedenkingen, die wij hebben gemeend niet te moeten achterhouden, betreffen grootendeels slechts subjectieve opvattingen, waarin wij van den hooggeschatten Schrijver verschillen. Wij zullen ons verblijden, zoo ons overzigt iets moge bijdragen, om velen opmerkzaam te maken op den kostelijken schat van veelzijdige kennis, die hun in dit kleine boekdeel wordt aangeboden. VAN OOSTERZEE heeft in deze *Inleiding* tot zijn *leven van* JEZUS een werk geleverd, dat reeds op zich zelf hoogst belangrijk moet heeten, dat in de bibliotheek van geen' onzer vaderlandsche godgeleerden gemist mag worden, en dat wij ook wenschen in de handen van denkende gemeenteleden, die behoefte gevoelen om hun Christelijk geloof, dat in den strijd dezer dagen zoo ligtelijk geschokt kan worden, op een' vasten grondslag te vestigen. Wij zien met groot verlangen het werk zelf te gemoet, waarvan dit boekdeel slechts de inleiding is. Maar

tooh rigten wij tot den Schrijver ons dringend verzoek, dat hij zich met de uitgave niet overhaaste. 't Is de eerste wetenschappelijke levensbeschrijving van JEZUS in ons vaderland; zij zal waarschijnlijk gedurende een' geruimen tijd de laatste blijven. Het zij het bestendige streven van VAN OOSTERZEE, om zulk eene volkomenheid aan zijnen heiligen arbeid te geven, als hem, die zoo rijk is aan heerlijke gaven des geestes en met zoo vele uitnemende vermogens is begiftigd, in den tegenwoordigen staat der wetenschap mogelijk zal zijn. En het moge hem door den bijstand des H. Geestes gelukken, zijn *leven van* JEZUS zoo te voleindigen, dat het hem ook dan nog stof van blijdschap zij, als hij CHRISTUS zal aanschouwen in den dag Zijner toekomst!

Wij hadden bijna vergeten op te merken, dat op de lijst der *verbeteringen* nog ontbreken:

Bl. 71, regel 24 v. b. uit *des Apostels*, lees: MARCUS.
» 80, » 11 » *Romeinsche* gebruiken, lees: *Joodsche.*
Bl. 82, regel 32 » *verried*, lees: *verloochende.*
» 107, » 25 » *de* tweede, lees: *het* tweede.
» 161, » 4 » dat — JOHANNES, lees: dat VAN JOHANNES.
Bl. 197, regel 5, 3), lees: 1).
» » » 9, 1), » 2).
» 244, » 30, *dan één*, lees: *dat één.*

A. W. v. O.

Alamontade, de Galeislaaf. Een boek voor onbedorven harten, die aan Godsdienstwijfel lijden. Naar het Hoogduitsch van HEINRICH ZSCHOKKE, *Schrijver van de Uren aan de Godsdienst gewijd, door Dr.* JOS. OLIV. JOSSET. *Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1845. *In gr.* 8*vo.* 270 *bl. f* 2-75.

In het jaar 1807 bezorgde wijlen de Amsterdamsche boekverkooper GERBRAND ROOS, die mede zijne hand leende

tot het uitgeven van den *Rinaldo Rinaldini* en van dergelijk slag van boeken, aan ons Nederlandsch publiek eene redelijke vertaling van het bovenstaande boek. De Vertaler kwam, bij de toenmalige onbekendheid van den Schrijver, hetzij uit gebrek aan oordeel, hetzij uit speculatie-zucht, op de wonderlijke gissing, dat het een voortbrengsel was van den destijds zoo gevierden romandichter AUGUST LAFONTAINE, en deed het als zoodanig het licht zien. De boekverkooper VAN KESTEREN, door aankoop eigenaar geworden zijnde van het kopijregt op die vertaling, heeft begrepen, in den tegenwoordigen tijd, waarin de naam van den waren Schrijver des boeks algemeen bekend is, en zekerlijk bij velen tot aanprijzing verstrekt, eene nieuwe overzetting daarvan in het licht te geven, en heeft de zorg voor dezelve aan den Heer JOSSET toevertrouwd. Deze nu geeft in eene korte voorrede rekenschap van de wijze, waarop hij zich van die taak heeft gekweten, en hij doet dit, gelijk het betaamt, met alle eerlijkheid en opregtheid. Hij erkent, dat hij het oorspronkelijke geschrift niet onveranderd heeft gelaten, maar het »zoo heeft zoeken te wijzigen, als hij het voor zijn vaderland het doelmatigst oordeelde, zelfs wanneer het daardoor aan letterkundige waarde mogt verloren hebben." Hij verklaart voorts, den Schrijver van de verantwoordelijkheid voor de gebreken des werks te ontheffen, terwijl hij hem gaarne al het goede toekent, wat daarin vervat is. Het bijvoegsel op den titel: »Naar het Hoogduitsch," geeft dit dan ook te kennen en zegt den lezer reeds dadelijk, dat hij hier niet de letterlijk getrouwe overbrenging, maar slechts de navolging van een boek van ZSCHOKKE ontvangt.

Een ieder, die met den genoemden Schrijver bekend is, zal terstond begrijpen, wat den Vertaler bewogen heeft, aldus te werk te gaan. Het wordt toch door geen' deskundige in twijfel getrokken, dat ZSCHOKKE, geboren en gevormd bij het opkomen en bloeijen van het Rationalismus in *Duitschland* (1771—1791), zijn godsdienstig geloof op den grond van hetzelve gebouwd heeft. Al de gods-

dienstige schriften, die hij vroeger of later voor de zijne erkend heeft, dragen daarvan de onmiskenbare blijken, hetgene, naar 's mans overtuiging zoowel, als in de oogen van het publiek, waarvoor hij die schriften in de eerste plaats bestemde, tot eene wezenlijke aanbeveling verstrekt. Dit nu is ook het geval met den *Alamontade*, die in de jaren 1801—1802, en dus in eenen tijd geschreven werd, toen de wijsbegeerte van KANT in geheel *Duitschland* eenen overwegenden invloed op het geloof der Christenen verkregen had. De Schrijver stelt zich met dit boek ten doel »het heilig geloof aan de deugd en den godsdienstigen moed tot dezelve bij ongelukkige twijfelaars weder op te rigten," maar hij houdt zich daarbij alleen binnen den kring, dien de menschelijke rede hem aanwijst. De Heer JOSSET nu, gedachtig aan de spreuk van Mad. DE STAEL: *qu'il faut juger les écrits d'après leur date*, heeft gemeend, dat eene letterlijk getrouwe overbrenging van zulk een boek weinig aangenaam en nuttig voor het thans levende Nederlandsche publiek wezen zou, 't welk over 't geheel niet op het rationalistische standpunt van ZSCHOKKE staat, maar in de H. Schrift, als Gods Woord en Goddelijke Openbaring, den grond voor zijn geloove vindt. Wilde hij dus het boek vertalen en alzoo het voortreffelijke van hetzelve voor zijne landgenooten toegankelijk maken, zoo voelde hij zich gedrongen, om weg te nemen wat naar zijne overtuiging onhoudbaar en voor het publiek, waarop hij het oog had, ongepast, ja nadeelig was, en meende hij verpligt te zijn, er iets beters voor in de plaats te stellen. Wat hem deze verpligting oplegde, bestond inzonderheid in drie grove gebreken, die het nut van het geschrift in zijn oog niet slechts grootelijks verminderen, maar het zelfs voor sommige lezers gevaarlijk maken. Het eerste is, dat ZSCHOKKE het geloof aan God, zedelijkheid en onsterfelijkheid der ziel op de speculatieve rede grondt, die deze geloofswaarheden niet kan dragen en die tegen de aanvallen des ongeloofs niet bestand is. Daarom heeft JOSSET bij zijne omwerking het onvermogende der rede aangetoond, en de eenige onverwerpelijke gronden in het

behoorlijk licht geplaatst. Het tweede hoofdgebrek, misschien nog gevaarlijker dan het eerste, is, dat de slaaf, *nadat hij de openbaring der H. Schrift heeft leeren kennen*, dezelve als zoodanig verwerpt, met alle openbaring, die niet door de rede komt. Dit scheen JOSSET toe, het ongeloof in de hand te werken, weshalve hij den slaaf tot den Bijbel heeft teruggebragt. Het derde gebrek is, dat *Alamontade* zonder Bijbel, zonder onderrigt van buiten, of bijzonderen bijstand van boven, een held, een heilige, een halve God van deugd en wijsheid is, welke hij aan NIETS te danken heeft, dan *aan zichzelven*. JOSSET heeft daarom de deugd van den slaaf ook voor verleiding toegankelijk, en zijnen omgang, zelfs zijne roeibanken, tot eene leerschool gemaakt.

Het bovenstaande bevat eene beknopte aanwijzing der veranderingen van den Vertaler, door hem later, ter verdediging van zijne handelwijze, bekend gemaakt. Wij hebben ze hier gedeeltelijk overgenomen, om onze lezers des te beter in staat te stellen over het boek te oordeelen, dat hun hier wordt aangeboden. Hoewel wij met het omwerken van oorspronkelijke geschriften over 't algemeen weinig ingenomen zijn, en het als eene doorgaans moeijelijke, en veelal ondankbare, taak beschouwen, zoo voelen wij ons toch gedrongen te betuigen, dat de lezing van het geschrift, waarvan hier sprake is, ons heeft doen zien, dat JOSSET zijn werk met bekwaamheid heeft verrigt. De *Alamontade*, zoo als hij voor ons ligt, heeft in ons oog, en voorzeker in het oog van ieder' Christen, die den Bijbel als Goddelijke Openbaring eerbiedigt, boven het oorspronkelijke niet alleen gewonnen, maar het boek is ook, door de aangebragte veranderingen, voor ons Nederlandsch godsdienstig publiek veelmeer, ja alleen, geschikt geworden. Wel verre van het dus te wraken, dat JOSSET, nu hij zich eens had voorgesteld het geschrift van ZSCHOKKE te vertalen, zich zoo veel vrijheid heeft veroorloofd, zouden wij voor ons gaarne gezien hebben, dat hij deze vrijheid nog verder had uitgestrekt, zoodat het Christelijk element nog meer uitgekomen, en het geloof in JEZUS CHRISTUS,

als de eenige weg tot waarachtige vastheid op het gebied van de Godsdienst, in al zijne kracht verschenen ware.

Ziet daar, lezers! de geschiedenis van het ontstaan des boeks, zoo als het nu is, en tevens ons oordeel over hetzelve. Wij voor ons gelooven, dat Vertaler en Uitgever ons godsdienstig publiek, voor zoo veel het behoefte heeft aan en prijs stelt op degelijke en tevens aangename lectuur, er door aan zich hebben verpligt.

Hier zouden wij de pen kunnen nederleggen, ware het niet, dat de vraag zich opdeed, of een Vertaler wel het regt heeft, het werk van een' buitenlandschen schrijver bij de overbrenging derwijze te veranderen, als de Heer JOSSET zich ten aanzien van den *Alamontade* heeft veroorloofd? Deze vraag is door een' Recensent van dit boek in de *Godgeleerde Bijdragen* dezes jaars (bl. 137—147, Eerste Stuk) niet alleen geopperd, maar ook ontkennend beantwoord, zelfs met sterke afkeuring der handelwijze van JOSSET. »In hoe verre," zegt die Recensent, »het geweten van den omwerker toestaat, dit te noemen *naar het Hoogduitsch*, zullen wij niet beslissen, maar (wij) beklagen het boek, dat dus ten deele mishandeld is, en den schrijver, op wiens naam men geheel *iets anders* als het zijne uitgeeft;" ja hij gaat nog verder, wanneer hij er bijvoegt: »Wij vinden het onverantwoordelijk, dat men op soortgelijke wijze durft vertalen, en zich niet ontziet, den goeden naam van den autheur te benadeelen." Het is onze gewoonte niet, in ons Maandwerk op de beoordeelingen van uitgekomene boeken, in andere Tijdschriften voorkomende, te hechten, en wij rekenen ons dus ook niet geroepen, over de gegrondheid van de bedoelde recensie ons gevoelen te zeggen, maar wij meenen het regt te hebben, met bescheidenheid een woord mee te spreken over de bovenstaande vraag, welke daarin met zoo veel verzekerdheid en zonder eenig voorbehoud, ontkennend wordt beantwoord. Die vraag toch raakt een beginsel, en staat dus met de Letterkunde in 't algemeen in verband. Het is daarom inderdaad jammer, dat de genoemde Recensent zijne sterke en onbepaalde veroordeeling van alle

omwerking of navolging niet met eenige redenen heeft bekleed, waardoor men de waarheid van zijn gevoelen zou hebben kunnen toetsen. Daar dit echter niet is geschied, en zijne meening door de stoutheid van toon, waarmede zij is uitgesproken, welligt ingang zou kunnen vinden, zoo zullen wij de vrijheid nemen hier eenige aanmerkingen te laten volgen, die welligt tot eene juister beoordeeling van dit punt kunnen dienen.

Eene onvoorwaardelijke afkeuring van al wat men onder omwerking of navolging op het gebied der letteren gewoon is te verstaan, schijnt ons toe, niet wel bestaanbaar te zijn met de onderlinge gemeenschap in de letterkundige wereld, die toch zoo noodig en heilzaam is. Wetenschap, kunst en letteren zijn niet de uitsluitende eigendom van één volk, maar van de gansche menschheid. Iedere natie moge zich van dezen algemeenen schat zekere eigenaardige bezittingen verworven hebben: allen hebben het regt, deze op zulk eene wijze te gebruiken en te veranderen, waardoor zij ze voor hare bepaalde behoeften geschikt en nuttig maken. Maar wat is nu de omwerking van een geschrift anders, dan het gebruiken van dit onbetwistbaar regt? Men laat onaangeroerd wat alleen elders voegt; men ontleent wat men voor zich gepast en nuttig rekent; men voegt er bij wat de waarde er van verhoogt; men verandert en wijzigt wat tijd en plaats en menschen vorderen. Zoo reikt men elkander de hand, om een verbond te sluiten, heilzaam voor de ontwikkeling van onzen geest en de verhooging van ons geluk. De geschiedenis der Letterkunde, natuurlijk inzonderheid der nieuwere, bewijst ook, dat men de zaak altoos van deze zijde heeft beschouwd, Zelfs mannen van naam hebben er nooit bezwaar in gevonden, allerlei geschriften uit vreemde talen op zulk eene wijze en met zulke verkortingen, vermeerderingen en bijvoegselen in de hunne over te brengen, als zij met de hun bekende behoeften van hun land, hun volk en hunnen leeftijd meest overeenkomstig achten. Wij willen niet vragen, of het niet te wenschen ware, dat de vruchtbaarheid van inlandsche Geleerden zulk eene overbrenging

van buitenlandsche lettervruchten onnoodig en overtollig gemaakt had: laat ons liever met dankbaarheid erkennen, dat de arbeid, aan zulke overbrenging besteed, eene menigte geschriften heeft voortgebragt, waardoor de beoefening van wetenschap, kunst en letteren in onderscheidene landen grootelijks is bevorderd. Doch wij geven toe, voorbeelden doen weinig of niets af, waar het op een beginsel aankomt, en er zijn andere gronden noodig, die ons het regt geven, de onvoorwaardelijke afkeuring van de bedoelde vrijheid tegen te spreken, en veeleer te beweren, dat *niet elke* omwerking van een letterkundig voortbrengsel »eene mishandeling van het geschrift zoowel als van den schrijver, en eene onverantwoordelijke benadeeling van diens goeden naam" verdient genoemd te worden, waarvan een ieder reeds door zijn geweten (!) zou moeten worden afgeschrikt.

Wij zeggen met nadruk, *niet elke* omwerking, want wij zijn ver van te ontkennen, dat er omwerkingen van geschriften bestaan, die eene onvoorwaardelijke afkeuring verdienen en waarop de pas genoemde taal niet te hard is, omdat zij, met een' misdadigen toeleg ondernomen, op misleiding en bedrog uitloopen. Zulk bedrog wordt gepleegd, wanneer een vertaler het doel, dat de auteur met het schrijven van een boek zich voorstelt, niet alleen ganschelijk verkeert, maar aan diens arbeid eene tegenovergestelde rigting geeft, zoodat deze in het omgewerkte boek als de verdediger optreedt van hetgeen hij in het oorspronkelijk werk heeft bestreden. Voorbeelden van zulk eene misdadige handelwijze vinden wij onder andere bij de Jezuïten of Ultramontanen van onze dagen. Een enkel staaltje ter proeve. De geheele geletterde wereld waardeert de *Geschiedenis der Pausen* van den Protestantschen Berlijnschen Hoogleeraar RANKE als een meesterstuk van grondig, onpartijdig en kalm historisch onderzoek, waarvan de omkleeding, door deftigheid en sierlijkheid, aan de degelijkheid van den inhoud beantwoordt. Aan deze hooge voortreffelijkheid is het werk ook de eer verschuldigd, dat het door het pauselijke Censuur-collegie op de

lijst der verboden boeken is geplaatst. Maar ziet, het Ultramontanismus wil de kracht der waarheid, door de nasporingen van RANKE opgedolven, weder begraven, en de wapenen, door hem tegen de kerk der Pausen gerigt, tot haar voordeel keeren, en welk middel neemt het te baat? De vertaling, of omwerking. Het boek, tot dat einde verwerkt, verschijnt onder den bedriegelijken titel: *Histoire de la papauté — par Mr.* L. RANKE *— traduite de l'Allemand par Mr.* J. B. HAIBER, *publiée et précédée d'une introduction par Mr.* A. DE ST. CHÉRON, maar wordt ook dadelijk, bij eene openbare verklaring in de Pruisische Staatscourant, door den Schrijver zelv' als zijn werk afgekeurd.

Er bestaat echter nog eene andere omwerking van geschriften, die ons voorkomt even min met den eerbied bestaanbaar te zijn, waarop de vruchten van 's menschen geest regt hebben; wij hebben het oog op geschriften, die in waarheid werken van genie verdienen te heeten. Draagt een boek, naar vorm zoowel als naar inhoud, het onmiskenbaar merk van des Schrijvers geheel eigenaardige denkwijze, rigting en gemoedsgesteldheid, zoodat het hem vertoont gelijk hij is; zijn stof en vorm zoo naauw verbonden en zaamgesmolten, dat zij met elkander slechts één geheel uitmaken, en hebben de zaken alleen in dien zamenhang, en bij en door dien vorm, de regte beteekenis, waarheid en kracht, zoo mag het inderdaad vermetelheid genoemd worden, vorm en stof te scheiden, en dezelfde zaken in een' anderen vorm te gieten. BILDERDIJK moge van zijnen *Mensch* zeggen: »Hier is POPE's *Man*. Niet zoo als hij hem geschreven heeft, maar zoo als hij hem had moeten schrijven;" wij aarzelen niet, zijne handelwijze een vergrijp te noemen tegen het zieleleven van den Engelschen dichter, die in dat leerdicht zich ten doel stelde, naar zijne heiligste overtuiging »*to vindicate the ways of God to man.*" Zoo voelen wij ons ook meer aangetrokken en geboeid door het *Génie du Christianisme*, zoo als het in het hoofd en hart van den geloovigen Roomsch-Katholiek CHATEAUBRIAND is ontstaan en

als één wèl sluitend geheel uit zijne pen is gevloeid, dan zoo als de Protestant VAN KAMPEN het voor zijne geloofs- en landgenooten heeft omgewerkt, onder den titel van *Schoonheden des Christendoms*. Zulke geschriften zijn getrouwe afdrukseis van het inwendig wezen en leven des auteurs, die men niet anders kan begrijpen, dan door ze in handen te nemen en te lezen gelijk ze zijn; het zijn kunstwerken, waaraan niets toevallig is, maar ook de kleinste en schijnbaar onbeduidende gedeelten door eene teedere hand met studie en zorgvuldigheid zijn geplaatst en ingezet; het zijn bloemen, waarover het waas van het genie ligt, maar die ook bij de geringste onzachte aanraking hare natuurlijke frischheid en eigenaardige schoonheid verliezen. Dienzelfden eerbied vordert elk geschrift, dat door oorspronkelijkheid van denkbeelden, grondigheid van onderzoek en bevalligheid van inkleeding gekenmerkt staat. Het zal even min bij iemand opkomen, eene enkele zinsnede in den stijl van ROBERTSON, GIBBON, ROUSSEAU of VON MÜLLER te veranderen, als iemand zijne hand zal durven slaan aan het omwerken van een opstel van STERNE, CLAUDIUS of JEAN PAUL.

Doch hierbij meenen wij dan ook het bedenkelijke, ja ongeoorloofde van hetgeen wij omwerken of navolgen gewoon zijn te noemen, te moeten bepalen. Het gebied van eigenlijke geleerdheid is hier, gelijk van zelf spreekt, uitgesloten. De vertaler van een boek van studie zou toch aan zijne roeping kwalijk voldoen, als hij den voortgang der wetenschap, nieuwe ontdekkingen, nieuw gevondene oplossingen van vraagstukken, nieuw verkregene resultaten van wijsgeerig onderzoek, nieuw geopende bronnen van kennis, niet in aanmerking nam, en niet overeenkomstig daarmede zijne stof anders rangschikte of de behandeling derzelve verkortte, uitbreidde, veranderde of wijzigde. De vraag, waarop wij een antwoord trachten te geven, raakt eigenlijk de verschijnselen op een lager gebied der Letterkunde; zij betreft bijna alleen geschriften van zedekundigen en godsdienstigen aard, waarbij de auteur op een bepaald publiek het oog gehad heeft en aan bepaalde behoef-

ten heeft willen voldoen. Welnu, deze behoeften verschillen naar de landen en natiën, waarvoor die geschriften oorspronkelijk en in de vertaling bestemd zijn; zelfs de tijd, waarin zij ontstaan, is hier eene zaak van gewigt. Een zedekundig of godsdienstig boek, dat naar inhoud en vorm met de rigting der wijsbegeerte van een vorig reeds gesloten tijdperk zamenhangt, is in de eeuw, waarin wij leven, eene halve antiquiteit geworden, en kan in eene letterlijk getrouwe overbrenging het oogmerk niet wel bereiken, waartoe de Schrijver het oorspronkelijk bestemde. Men vreeze niet, dat de goede naam van den auteur daardoor aangetast en benadeeld zal worden. Het heeft met den goeden naam niets te doen. Want het oogmerk, dat de Auteur met zijn boek zich voorstelde, wordt door den vertaler evenzeer in 't oog gehouden, ja het wordt, door de meerdere of mindere verandering of wijziging van inhoud en vorm, te zekerder bereikt. Geeft de vertaler slechts eerlijk en opregt te kennen, dat, en hoe, en waarom hij veranderingen gemaakt heeft, zoo kunnen wij niet zien hoe er een redelijke grond van afkeuring overblijft. Voelt iemand b. v. zich opgewekt, om een werk over de Algemeene Geschiedenis te vertalen, dat om de grondigheid der opgenomene resultaten, het pragmatismus der behandeling, de waarheid en levendigheid der voorstelling gunstig bekend is, maar dat tevens gekenmerkt staat door eenen geest, die het beloop der wereldgebeurtenissen van het Godsbestuur afscheidt, en dus ook aan het Mozaïsmus en het Christendom geene plaats inruimt als goddelijke Openbaring, zoo heeft hij vrijheid, om met zijne eigene overtuiging en de behoeften van hen, voor wie hij zijnen arbeid bestemt, te rade gaande de noodige veranderingen te maken. Wil iemand een boek van een' Roomsch-Katholieken Schrijver over de Bijbelsche Geschiedenis, dat zijnen oorsprong te kennen geeft door het gelijkstellen van den inhoud der Apokryfe Schriften met dien der Kanonieke, ter dienst van zijne Protestantsche landgenooten, overbrengen, zal hij dan niet van zelf zich verpligt gevoelen, in deze antiprotestantsche behandeling der gewijde bladen verande-

ring te maken, opdat de lezers van zijne vertaling niet met wantrouwen jegens hunnen Bijbel vervuld worden, als die van al deze apokryfe geschiedverhalen geene letter bevat? Acht iemand voor den kring van menschen, in wier midden hij leeft en werkt, het gepast en heilzaam, dat zij met godsdienstig stichtelijke werken van vreemden bekend worden, maar die oorspronkelijk geschreven zijn voor eene natie, waaronder het Christendom, vooral in de praktijk, zeer eigenaardige en harde vormen aangenomen heeft, die elders overal vreemd zijn, wat zou hem dan in den weg staan, de hardheid van die vormen in de vertaling te verzachten, en alzoo de gemoederen voor het goede te ontsluiten, dat hij door zijnen arbeid wenscht te bevorderen? Doch wij meenen genoeg gezegd te hebben over het punt, dat wij wilden toelichten. Wij hopen althans onze lezers er door te hebben in staat gesteld, om zelven te oordeelen over het geoorloofde, het gepaste en zelfs nuttige der omwerkingen van geschriften in 't algemeen, en ook meer bepaald over den arbeid, door den Heer JOSSET aan den *Alamontade* van ZSCHOKKE te koste gelegd.

Mirakel-geloof en Mirakelen in de Nederlanden; door D. BUDDINGH, *Lid van onderscheidene letter- en oudheidkundige Genootschappen. Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, CHz. 1845. *In kl.* 8*vo.* 128 *bl. f* 1-: (*)

Deze historisch-letterkundige proeve bevat veel en verlerlei, zoodat het een weinig moeijelijk valt den inhoud naauwkeurig op te geven. Vooraf gaat eene voorrede, die

(*) Bij denzelfden Uitgever is verschenen, 31 bladzijden groot, *Al de geloofsbelijdenissen der Christelijke Kerk en harer Secten. Door* J. L. SCHWARZ. *Uit het Hoogduitsch.* Wij vreezen, dat de veelbelovende titel reeds menigen ligtgeloovige zal misleid hebben en haasten ons, om te verzekeren, dat het een boekje is, *van alle waarde ontbloot.*

de aanleiding tot de vervaardiging en uitgave vermeldt, en het doel, dat de Heer BUDDINGH zich daarbij voorstelde. In de oordeelkundige inleiding wordt de heidensche oorsprong van het mirakel-geloof onder de Germanen en Scandinaviërs afgeschetst, en iets in het algemeen gezegd over die ontelbare verhalen en verscheidene groeperingen van *legenden* en levens van Heiligen, die daardoor onder het volk in omloop gebragt en thans nog in handschrift of ook in druk aanwezig zijn. Daarna worden eenige der voornaamste groeperingen van naderbij beschouwd: *Maria en hare mirakelen, het kindeken Jezus, St. Petrus, en mirakelen der Heiligen, mirakelen van het kruis, het H. Sacrament, den Rozenkrans en Reliquiën.* Zoo wordt het ons duidelijk, hoe het mirakelgeloof, uit het vroeger wonder- en toovergeloof ontsproten, zich in al zijne vertakkingen over ons gezegend vaderland heeft uitgebreid. En wij zegenen het licht der Hervorming, dat, ook in deze gewesten doorgedrongen, de nevelen en schaduwbeelden der middeleeuwsche duisternis verdreven heeft en de poëzy der mirakelen heeft doen verstommen. Eene lange reeks van *aanteekeningen* bevat in kwistigen overvloed de literatuur der medegedeelde mirakelen, waaruit op elke bladzijde de letterkundige bekwaamheid van den Heer BUDDINGH zigtbaar is; terwijl onder de rubriek: *bijlagen en toevoegsels*, nog ten slotte eenige Nederlandsche mirakelen als toegift geschonken worden.

Wij verblijden ons over de uitgave van dit geschrift, al had ook de vorm behagelijker kunnen zijn, en wenschen het in veler handen. Uitgegeven naar aanleiding van het vijfde eeuwfeest van het H. Sacrament van Mirakel, den 5den Maart 1845 te *Amsterdam* gevierd, heeft het boven de vlugschriften, te dier gelegenheid in het licht verschenen, eene duurzame waarde. Den rijkdom van mirakelliteratuur, hier ten toon gespreid, hebben wij in de daad bewonderd. En bij de voorstelling van hetgeen het mirakel-geloof eenmaal geweest is, kunnen wij de pogingen der Geestelijkheid, om het in onze dagen te herstellen en

te bevorderen, niet dan met droefenis en bekommering gadeslaan.

Drie Redevoeringen van HENDRIK ALBERT SCHULTENS. *Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1845. *In gr.* 8*vo.* 112 *bl.* *f* 1 - 10.

Wie heeft ooit een' tijdgenoot, vooral een' leerling van H. A. SCHULTENS ontmoet, zonder hem dien eerbiedwaardigen naam, *dien de menschelijkheid in haren hoogsten adel, als den haren, zich toeëigent*, (zoo als VAN DER PALM zich ergens heeft uitgedrukt) in verrukking te hooren noemen? Maar reeds is het geslacht van die hem gekend en gewaardeerd hebben, op weinigen na, geheel uitgestorven. Verrassend was ons daarom zoowel het geschenk, ons hier aangeboden, als het voorberigt, waarmede de Heer C. J. WENCKEBACH het ons aanbiedt. Hij wil de uitgave van dit drietal redevoeringen beschouwd hebben als een offer van dankbaarheid, gebragt aan den man, »tot wien ik" — het zijn zijne eigene woorden — »het voorregt genoot in de laatste vijf jaren van zijn leven »in eene zeer naauwe dagelijksche betrekking te staan, en »alzoo die hooge menschelijke waarde van nabij te leeren »kennen, waardoor hij in mijne schatting de edelste ster»veling geworden is, wien mijne oogen ooit aanschouw»den." Waar het hart van den Uitgever zóó luide spreekt, ware het misschien onbescheiden, naar de oorzaken te gissen van de vertraging der uitgave, die vroeger tijdiger en doelmatiger zou geweest zijn. Genoeg, dat deze drie redevoeringen ook thans nog ons welkom zijn. De twee eerste, nooit te voren uitgegeven, zijn uitgesproken in het voormalig Amsterdamsch Genootschap *Concordia et Libertate*. Zij handelen, de eerste *over de dichtkunst der Oosterlingen*, de andere *over de bloedwraak en de zedeleer der Arabieren*. Deze laatste is in den vorm van een onderhoudend Arabisch verhaal ingekleed. Aan deze beide redevoeringen is, als derde, eene vertaling toegevoegd

van de Latijnsche Oratie van SCHULTENS, in 1788 gehouden, *over de natuurlijke geaardheid der Arabieren (de ingenio Arabum)*.

Wij wenschen deze drie belangrijke stukken uit de vorige eeuw in veler handen, en danken den Heer WENCKEBACH voor de zorg, aan de uitgave besteed. Door een ruim debiet moge het blijken, dat *Nederland* den naam van SCHULTENS, die eenmaal deszelfs roem en wellust was, nog niet vergeten heeft.

Schets der algemeene Therapie, als leidraad bij het onderwijs, ontworpen door G. PH. F. GROSHANS, *M. D., Lector in de Geneeskunde aan de Clinische School te Rotterdam. Te Amsterdam, bij* C. G. Sulpke. 1846. *In gr. 8vo. VIII en 264 bl. f* 2-40.

DR. GROSHANS ondervond, in zijne betrekking als Lector aan de Klinische school te *Rotterdam*, het belemmerende van het gemis aan eene geschikte, in onze moedertaal geschrevene handleiding voor het onderwijs in de algemeene therapie. De zoodanigen, aan welken eene akademische opleiding mogt te beurt vallen, hadden reeds vóór verscheidene jaren in het *Epitome therapiae generalis* van Prof. G. O. B. SURINGAR, waarvan eene tweede, vermeerderde en veranderde uitgave in 1843 in het licht is verschenen, eene geschikte rigtsnoer voor hunne studiën ontvangen, terwijl daarenboven ook vele andere, vooral Duitsche werken over dit onderwerp door hen konden geraadpleegd worden. Maar voor den gewonen klinist, aan wiens vroegere opleiding dikwijls zoo weinig is te koste gelegd, die zich vaak met eene zeer beperkte taalkennis moet vergenoegen en zich in een in de Latijnsche taal of zelfs in het Hoogduitsch geschreven boek niet regt te huis gevoelt, bestond er wezentlijke behoefte aan eene goede, op de tegenwoordige hoogte der wetenschap staande handleiding in onze moedertaal. In deze behoefte heeft Dr. GROSHANS door de uitgave van het aan het hoofd dezer aankondiging genoemde werk trachten te voorzien, waartoe hij zich nog des te meer vond aangespoord, omdat hij hierdoor het lastige en tijdroovende dicteeren zoude kunnen vermijden. Terwijl deze omstandig-

heden op zich zelve de uitgave van het werkje regtvaardigen, is ook de bewerking van dien aard, dat zij alle aanprijzing verdient, zoodat wij ons, — al letten wij niet op het bijzondere doel, — allezins in de verschijning van dit geschrift mogen verheugen. Al worden hier geene regtstreeks nieuwe beschouwingen gegeven, het goede en proefondervindelijk bewezene van vroegeren en lateren tijd wordt hier in een goed zamenhangend geheel vereenigd en op eene bevattelijke wijze voorgesteld. Terwijl men overal in dit werkje den man van klassische vorming erkent, die meer, dan tegenwoordig gebruikelijk is, met de oude geneeskundige literatuur vertrouwd is en deze op prijs stelt, mist men toch niet de belangrijke resultaten, welke onze wetenschap in de laatste jaren getrokken heeft uit hare naauwere vereeniging met de natuurkundige wetenschappen en uit de verbazende vorderingen van deze laatste. Er heerscht dan ook in dit werkje een conservatieve geest, in den goeden zin van dit woord; wat van het oude goed en bruikbaar is, wordt behouden en met het nieuwe tot een geheel vereenigd. In de inleiding geeft de Schrijver eene bepaling van zijn onderwerp, en wijst als de bronnen eener rationele therapie ondervinding en redenering aan. De ondervinding verkrijgt men door waarnemingen en proeven; hoeveel er echter ook door de beoefenaars van de geneeskunde voor hare volmaking gedaan is en nog gedaan kan worden, zij kan zich onmogelijk tot den rang eener exacte wetenschap verheffen (§ 15). Vervolgens wordt het gebied der algemeene en der bijzondere therapie aangewezen en over de afscheiding tusschen eene in- en uitwendige geneeskunde gesproken, bij welke gelegenheid de Schrijver de woorden van Prof. TILANUS tot de zijne maakt: »Deze afscheiding is later verschillend beoordeeld en dikwijls afgekeurd, maar blijft gewettigd door den grooten omvang der praktische geneeskunde en door den aard en de wijze van aanwending der meeste middelen, waarmede de bedoelde gebreken bestreden worden." Hij laat er evenwel deze woorden op volgen: »Beide takken, genees- en heelkunde, moeten echter door ieder, ofschoon hij zich in de praktijk tot een van beide moge bepalen, gezamenlijk worden beoefend, daar zij op dezelfde beginselen berusten en elkander wederkeerig behoeven." In het Iste Hoofdstuk wordt *over het ondersoek van den lijder* gehandeld; in hetzelve wordt achtereenvolgens gesproken over datgene, wat

het onderzoek van het verledene (*anamnesis*) en van den tegenwoordigen toestand betreft; over het ziekenexamen zoowel door ondervraging, als door exploratie; over het gebruik van percussie en auscultatie, meting, scheikundig en mikroskopisch onderzoek der secretiones en excretiones, het belang der epidemische constitutie enz. Aangaande percussie en auscultatie zegt Dr. GROSHANS (§ 66): »Naar onze overtuiging, op langdurig onderzoek berustend en door eene uitgebreide ondervinding verkregen, zijn zij in sommige gevallen onmisbaar, in vele andere hoogst nuttig, en kunnen slechts zeldzaam zonder gevaar voor den lijder geheel verontachtzaamd worden," en § 67: »Zij moeten echter altijd in verband tot de verschijnselen beschouwd worden en kunnen, wanneer deze niet met het physisch onderzoek overeenkomen, slechts in zeer zeldzame gevallen de aanleiding tot therapeutische aanwijzingen worden." Het zij ons vergund, eene kleine aanmerking op deze beide § § in het midden te brengen. Zij zijn beide, als theses genomen, te algemeen en niet naauwkeurig genoeg gesteld; en hoezeer Ref. gelooft, de bedoeling van den Schrijver te kunnen raden en hij het, indien hij althans juist geraden heeft, in de hoofdzaak met Dr. GROSHANS eens is, ligt er in de woorden van dezen, zoodanig als zij t. a. p. gesteld zijn, eene zekere tegenspraak. De beschuldiging van te groote algemeenheid is, onzes inziens, vooral op § 66, die van onnaauwkeurigheid op § 67 toepasselijk. Wanneer bijv. in typhus de auscultatorische teekenen op pneumonisch lijden duiden, dan moge het waar zijn, dat de algemeene verschijnselen der ziekte het gebruik der gewone middelen, waarmede men tegen pneumonie te velde trekt, verbieden, wij hebben toch in genoemde teekenen wel degelijk eene aanwijzing, om ons van zoodanige middelen, welke in andere vormen van typhus aangewezen zijn, te onthouden, en in zooverre geven zij dus aanleiding tot, schoon dan ook negatieve, therapeutische aanwijzingen. In het IIde Hoofdstuk (*Algemeene beschouwing over de genezing der ziekte*) spreekt de Schrijver over de genezing door de natuur en door de kunst. Hij neemt eene geneeskracht der natuur aan, — en welk oplettend geneesheer zal niet met hem dezelve aannemen? — en spreekt omtrent de zoogenoemde levenskracht, welke hiermede zoo naauw zamenhangt, zijne overtuiging aldus uit: »Wij beschouwen de levenskracht dus als een pro-

dukt (?), bestaande uit een zeker aantal factoren, wier juiste hoeveelheid onbekend is. Wij vinden het niet onwaarschijnlijk, dat men eenmaal sommige harer eigenschappen en verrigtingen op het gebied der natuurkundige wetenschappen zal kunnen terugbrengen, maar of de laatste oorzaak van het leven ons immer duidelijk zal worden, betwijfelen wij." Ref. zoude de levenskracht liever een *beginsel*, dan een *produkt* noemen; overigens zijn gelukkig de tijden voorbij, waarin men van de levenskracht eenen dekmantel voor onze onkunde aangaande de oorzaak van vele levensverschijnselen maakte. De Schrijver wijst vervolgens aan, welke wegen de natuur hoofdzakelijk inslaat ter genezing en hoe deze pogingen niet altoos heilzaam voor het individu, noch ook voldoende zijn ter genezing; waardoor hij van zelf aanleiding krijgt tot beantwoording der vraag, wanneer de geneesheer de genezing gerust aan de natuur mag overlaten en wanneer hij met zijne kunst moet te hulp komen. Het IIIde Hoofdstuk handelt over *de aanwijzingen in de geneeskunde*. Na over indicatie, contraïndicatie, indicatio prophylactica, specifica, conjecturalis enz. beknopt en duidelijk gesproken te hebben, waarschuwt de Schrijver (§ 164), om de woorden van CELSUS: »*remedium anceps melius quam nullum*," slechts met de grootste omzigtigheid op te volgen, daar het veel meer behartiging verdient, »*interdum nullum remedium esse optimum*." Evenwel ook hierin moet de middenweg gehouden worden en de Schrijver eindigt dit Hoofdstuk met de woorden van BUXBAM (§ 168): »De bevreesde, langzame en onbeteekenende geneeswijze van sommigen is misschien even gevaarlijk, als de vermetele proefnemingen van anderen, die volstrekt onverschoonlijk zijn." In het IVde Hoofdstuk (*over de werkzaamheid der geneesmiddelen*) wijst de Schrijver op de moeijelijkheid, om eene juiste bepaling tusschen diaetetische middelen, geneesmiddelen en vergiften te geven, daar »het begrip van deze dingen geheel betrekkelijk is." Vervolgens handelt hij over de verschillende wegen, langs welke men de kracht der geneesmiddelen heeft leeren kennen en komt zoo tot de zoogenoemde pharmacodynamica. Schoon bij sommige middelen de werking mechanisch, bij andere scheikundig is, is dezelve bij verreweg het grootste aantal dynamisch, hoezeer toch dikwijls met scheikundige veranderingen gepaard gaande (§ 182). Sommige werken direct op de

zenuwen, zoo als bijv. de zoogenoemde imponderabilia en ook het dierlijk magnetismus; maar de eigenlijke pharmaceutische geneesmiddelen werken niet dan nadat zij in het bloed zijn opgenomen; het gebruik van specifieke geneesmiddelen, schoon veeltijds hunne werking niet verklaard kan worden, is volkomen door de ondervinding geregtvaardigd; de vatbaarheid voor de werking van geneesmiddelen wordt door het gestel en door verschillende ziektetoestanden gewijzigd; met een woord over sympathetische geneesmiddelen wordt dit hoofdstuk besloten. Het ligt in den aard der zaak, dat vele der in dit gedeelte behandelde onderwerpen voor eene verschillende wijze van beschouwing vatbaar zijn, en bij de meer chemische rigting, welke de geneeskunde in de laatste jaren genomen heeft, zal aan menigeen het aannemen van eene dynamische werking, zoo als Dr. GROSHANS doet, maar half welgevallig zijn. Rec., schoon hij de vorderingen der wetenschap door middel van schei- en natuurkunde dankbaar op prijs stelt, vereenigt zich evenwel gaarne in de hoofdzaak met de hier voorgestelde wijze van beschouwing, voor zoo verre namelijk de Schrijver nog eene andere, dan eene chemische en mechanische werking der geneesmiddelen aanneemt. Intusschen komt het Rec. voor, dat hij de dynamische en chemische werking wat streng gescheiden heeft. Indien, zoo als hij (§ 179) aanneemt, de pharmaceutische middelen hunne werking alleen daardoor uitoefenen, dat zij in het bloed worden opgenomen, dan kan zulks niet plaats hebben, zonder dat deze vloeistof eenige wijziging heeft ondergaan, en reeds uit dit oogpunt beschouwd, is hunne werking eenigzins chemisch, schoon dan ook chemisch-vitaal. Het Vde Hoofdstuk (*over het gebruik der geneesmiddelen in verband tot den lijder, tot de ziekte en tot de uitwendige omstandigheden*) handelt over de verschillende wijzigingen, welke bij het gebruik der geneesmiddelen door leeftijd, geslacht, temperament, constitutio stationaria en epidemica, door luchtstreek, gesteldheid van den grond, jaargetijden, weêrsgesteldheid enz. moeten plaats hebben. De Schrijver vindt hier gelegenheid, om op de verschillende geologische gesteldheid der gewesten van ons vaderland opmerkzaam te maken en ontwerpt eene, wel is waar, vlugtige schets van dezelve, welke echter bij ons den wensch doet ontstaan, dat er ten onzent meer werk mogt gemaakt worden van de

geneeskundige topographie van ons vaderland, eene *studie*, welke voor den praktischen geneesheer van meer belang is, dan men wel eens meent, en vooral daarom te meer behartiging verdient, omdat onze geneeskundigen veeltijds hunne praktische kennis uit werken putten, welke oorspronkelijk in het buitenland zijn geschreven.

Na deze hoofdstukken, welke men de prolegomena van het eigenlijke werk zoude kunnen noemen, zoude de Schrijver tot de beschouwing der algemeene geneeswijzen moeten overgaan; doch alvorens zulks te doen, wijdt hij eerst, uithoofde van de belangrijkheid der zaak, een hoofdstuk toe aan *het afnemen van bloed door aderlating*, *doorsnijding der slagader*, *bloedzuigers en koppen*, waardoor hij het onaangename vermijdt van later in herhalingen te moeten vervallen. De belangrijke resultaten der onderzoekingen van de nieuweren (SIMON, ANDRAL, GAVARRET, MARSHALL HALL) zijn hier kortelijk vermeld, zonder dat de verdiensten der ouderen (MACBRIDE, GREGORY enz.) worden voorbijgegaan. Hierop volgt de behandeling der *verschillende algemeene geneeswijzen* (*communes medendi methodi*). Wij zijn reeds te uitvoerig geweest in onze aankondiging van de prolegomena van het werk van Dr. GROSHANS, dan dat wij hem hier voet voor voet kunnen volgen. Wij meenden echter bij dit eerste gedeelte eenigzins uitvoeriger te mogen zijn, omdat men hieruit het best den algemeenen geest kan leeren kennen, welke in het geheele werk doorstraalt. Wij vergenoegen ons dus, met alleen te vermelden, dat de Schrijver hoofdzakelijk de verdeeling gevolgd heeft van het *Epitome therapiae generalis* van Prof. C. G. B. SURINGAR, schoon zijne volgorde eenigzins anders is. Dit gedeelte loopt van bl. 110—241. Een afzonderlijk hoofdstuk heeft de Schrijver teregt toegewijd aan datgene, wat tot de *euthanasie* behoort (bl. 242—256) en een ander *aan de zorg voor de afgestorvenen*, *voor zooverre zij tot den werkkring van den geneesheer behoort* (bl. 257—259). Hetgeen Dr. GROSHANS in deze beide hoofdstukken zegt omtrent den geestelijken bijstand aan zieken en omtrent de voorzorgen, om het gevaar van levend begraven te worden, te voorkomen, verdient allezins behartiging. Uit het eerste dezer beide punten schrijven wij deze regelen, als ook onze overtuiging behelzende, af: »In geen geval moesten geestelijken, zonder voorkennis van den geneesheer, bij den lijder toegelaten wor-

den; aan zijne zorgen en zijne regeling moest alles, wat hiertoe betrekking heeft, overgelaten worden." Wanneer men, gelijk Rec., meermalen in de gelegenheid is geweest, van getuige te zijn, hoe ontijdig en ongepast dikwijls de bijstand van ziekentroosters, vooral in den burger- en geringen stand wordt ingeroepen en verleend, zal men de boven aangehaalde woorden voorzeker niet als te sterk uitgesproken beschouwen.

Bij de behandeling der verschillende onderwerpen, welke in het aangekondigde werk van Dr. GROSHANS worden beschouwd, heeft de Schrijver een getrouw gebruik gemaakt van het licht van vroegeren en lateren tijd; meestal geeft hij zijne bronnen op, en niet zelden neemt hij de woorden der schrijvers in hun geheel over, met vermelding, aan wien zij zijn ontleend. Hij geeft overal de blijken van meer dan gewone bekendheid met de geneeskundige literatuur, in ruimen omvang van dit woord; vooral trok het gebruik maken van Engelsche auteurs onze aandacht, daar deze door onze geneeskundigen wel eens wat veel veronachtzaamd worden. Vooral uit het werk van HENRY HOLLAND, *Medical notes and reflections*, zijn vele en belangrijke gezigtspunten ontleend. Wij willen daarom niet zeggen, dat er in het werk niet een en ander voorkomt, waar wij in onze beschouwing van den geleerden Schrijver eenigzins verschillen, maar zij zijn van te weinig gewigt, dan dat wij ze hier willen mededeelen, te minder, daar wij onze aankondiging voor een Tijdschrift van gemengden inhoud hebben geschreven. Wij eindigen dezelve met den wensch, dat het werkje van Dr. GROSHANS veel nut moge stichten, niet alleen bij het publiek, waarvoor het bepaaldelijk geschreven is, maar ook in het algemeen bij allen, die zich tot de uitoefening der geneeskunde voorbereiden.

Het Leven van GUSTAAF ADOLF, *Koning van Zweden. Door* AND. FRYXELL. *Naar de Hoogduitsche uitgave vertaald door* A. RADIJS, *Predikant te Doesborgh. Tweede of laatste Deel. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1845. *In gr.* 8*vo.* 401 *bl. f* 3-30.

Bij onze aankondiging van het eerste Deel van dit werk gaven wij te kennen, dat wij met verlangen het tweede

Deel te gemoet zagen, als meenende dat dit uit den aard der zake nog belangrijker voor het rijk van waarheid, der Hervorming en den grooten beschermvorst daarvan, zijn zoude.

Dit tweede Deel heeft volkomen aan onze verwachting beantwoord, en tevens vonden wij daarin die bedenkingen, welke wij op de houding van het eerste Deel gedeeltelijk hadden, opgeheven, dat namelijk meer GUSTAAF ADOLF in de Zweedsche Geschiedenis als ingeweven, dan wel die Geschiedenis, in betrekking bepaald tot en om GUSTAAF ADOLF, en dien op den voorgrond, geplaatst is. In dit Deel staat en blijft de groote held steeds het middenpunt der Geschiedenis, zoodat men niet merkt, dat het hier een afzonderlijk deel der Geschiedenis, maar wel degelijk ziet, dat het leven van GUSTAAF ADOLF de inhoud is.

Diep wordt men doordrongen van den waarlijk vromen en edelen held, en om eenige weinige blijken zijner grootmoedigheid en godsdienstige stemming uit onderscheidene deelen van dit boek aan te halen, ten einde tot de lezing, die het werk geheel allezins verdient, als uit te lokken, kunnen de volgende, onder veel andere, ten bewijze dienen.

In het *eerste* Hoofdstuk: GUSTAAF ADOLF's *landing in Duitschland:* lezen wij: »GUSTAAF ADOLF was een der »eersten, die het schip verlieten. Zoo spoedig zijn voet den »Duitschen bodem had aangeroerd, viel hij op de knieën, »en bad met luider stem: »Gij Heere God, die over winden »»en zee, even zoo wel als over aarde en hemel gebiedt! »»Hoe zal ik U naar waarde prijzen, U en Uwe genadig ver»»leende bescherming bij deze gevaarvolle, maar thans ge»»lukkig afgelegde vaart? Ik dank U; ja uit den innigsten »»grond mijns harten dank ik U! Gij weet het, dat ik »»dezen togt niet tot mijne, maar tot Uwe eer en tot bij»»stand Uwer onderdrukte Kerk ondernomen heb. Geef ons »»voor het toekomende den noodigen voorspoed, om dit Uw »»heilig werk te volbrengen, tot zóó lang en zóó verre, als »»door U zal bepaald worden." Thans stond hij op. Zijne »rondom staande officieren, diep geroerd door zoo vrome geest»drift, baden in stilte mede en konden hunne tranen niet »bedwingen. Dit bemerkende, sprak de Koning: »weent niet, »»mijne Heeren, maar bidt vurig! Vlijtig gebeden is reeds »»half gezegevierd." Daarop nam hij eene spade, en mat »de legerplaats af, welker verschansingen dadelijk werden »opgeworpen."

In het *tweede* Hoofdstuk, *Stettin's verovering:* »De Ko»ning antwoordde: »*Stralsund* heb ik met Gods hulp be»»schermd; *Rügen*, *Usedom* en *Wollin* veroverd. Met de»»zelfde hulp hoop ik ook zoowel *Stettin* als gansch *Pom»»meren* te verdedigen. Daarom verzoek ik den Hertog spoed »»te maken, want ik heb geen tijd meer, mijne soldaten »»dáár zoo werkeloos te laten staan. Geloof mij, niet alle »»*dralers* zijn FABIUSSEN." — »Maar," voegde de Hertog »er bij, »kent uwe Majesteit wel de bijna onwederstaanbare »»magt des Keizers?" GUSTAAF ADOLF antwoordde: »ik »»ken ze wel, maar ik weet ook, dat Gods magt nog grooter »»is, en dat Hij de regtvaardige zaak niet verlaat." "

In het *negende* Hoofdstuk: *Verbond met Frankrijk:* »De »Fransche Gezant CHARNACÉ, bij het onderhandelen over een »gemeenschappelijk verbond tegen *Oostenrijk*, beweerde, »dat de naam van LODEWIJK XIII steeds vóór dien van »GUSTAAF ADOLF moest geplaatst worden, en niet bij afwis»seling, zoo als zulks anders gebruikelijk was. — Op al »deze tegenwerpingen antwoordde GUSTAAF ADOLF, »dat »»tusschen Koningen geene andere voorregten van rang kon»»den plaats vinden, dan dezulken, die uit persoonlijke ver»»diensten voortvloeiden." — Een andermaal had CHARNACÉ »in zijn schrijven de woorden: »*Frankrijks* bescherming" »laten invloeijen. — GUSTAAF ADOLF antwoordde: »dat hij »»geene andere beschermers kende, dan God en zijn zwaard." "

In het *twaalfde* Hoofdstuk: *Frankfort's verovering*, lezen wij: »Eenige officieren wilden, in den eersten ijver, zon»der harnas ten strijde snellen. Maar de Koning sprak: »neen, »»neen, geen ligtzinnige zelfmoord! Wanneer de bevel»»hebbers zijn doodgeschoten, wie zal dan mijne soldaten »»aanvoeren?" "

Treffend, krachtig en roerend is de aanspraak aan zijne soldaten, in het *een en twintigste* Hoofdstuk: GUSTAAF ADOLF's *verbond met Saxen*, waarin het volgende voorkomt: »Wij strijden niet enkel voor menschen en menschelijke dingen, maar voor de eer van God en het ware Evangelische geloof — God is met ons! — o! ik gevoel zulks diep »in mijn binnenste! *God met ons!* deze woorden mogen ons »wachtwoord zijn, en met Gods hulp zal ook de overwinning »de onze worden!"

In het *twee en twintigste* Hoofdstuk: *Voorbereiding tot den slag*, vindt men: »Spoedig waren beide legers behoorlijk

»geordend, waarop eene beteekenisvolle stilte ontstond. Thans »reed de Koning in het midden der slagorde, hield dáár »stand, nam met de eene hand den hoed af, deed met de »andere den degen naar de aarde buigen, en onwillekeurig »volgden hem daarbij allen, die rondom stonden. Thans ver»hief de Koning zijne volle stem zoo krachtig, dat zij bijna »over het gansche leger gehoord werd, en bad op de vol»gende wijze: »Algoede God! die overwinning en nederlaag »»in Uwe hand draagt! wend Uw vriendelijk aangezigt tot »»ons, Uwe dienaars. Uit verren lande en rustige woningen »»zijn wij herwaarts gekomen, om voor de vrijheid, voor de »»waarheid, voor Uw Evangelie te kampen! Verleen ons de »»zege om Uwes heiligen naams wille! Amen!" Een verheven »gevoel van moed en vertrouwen drong bij deze woorden in »elks borst. Een ieder was bereid voor de heilige zaak te »overwinnen of te sterven, en bij zulk een gevoel kon de »overwinning naauwelijks twijfelachtig zijn. Intusschen zond »de Koning, naar oud gebruik, eenen trompetter af, om »zijnen vijand en diens leger tot den strijd op te eischen."

In het *seven en twintigste* Hoofdstuk: *De togt over den Rijn*, lezen wij: »De Hollandsche gezant, die zich toevallig »daar ter plaatse bevond, herinnerde den Koning »aan de »»noodzakelijkheid, om op zijn eigen kostbaar leven meer acht »»te geven. Hij behoefde immers slechts het plan te maken, »»en kon dan de uitvoering aan zijne Oversten overlaten." — »»Mijnheer de Afgezant!" antwoordde de Koning, »men ver»»overt geene steden door enkel cirkels op de tafel te teeke»»nen; wanneer de schoolmeester niet aanwezig is, werpen »»de schoolknapen hunne boeken weg." "

In het *acht en twintigste* Hoofdstuk: GUSTAAF ADOLF *in Frankfort*, is het volgende geboekt: »Men stelde den »Koning de dringende noodzakelijkheid voor, om van nu af »aan voor zijne persoonlijke zekerheid naauwlettender zorg te »dragen. »Neen," antwoordde GUSTAAF ADOLF, »een Ko»»ning kan niet, als in een doos opgesloten leven. Ook heb»»ben de boozen minder de magt dan den wil; en vertrou»»wen op God gaat boven de beste lijfwacht. De Alwijze weet »»regt goed, hoe lang Hij zich van mijn' zwakken arm be»»dienen wil. Val ik, zoo zal Hij een ander magtiger werk»»tuig verwekken. Zijn groot werk berust niet op een ver»»gankelijk menschenleven." "

In het *dertigste* Hoofdstuk: *De togt naar den Donau*,

vinden wij een allertreffendst antwoord aan den Raad van het veroverde *Neurenberg*, om verschooning van hunne stad biddende, hetwelk aldus eindigt: »Wijd van hier, uit mijn »koud, maar vreedzaam, stil vaderland ben ik naar uwe »onrustvolle landen gekomen, en dat om uwentwille en ter »handhaving van ons gemeenschappelijk heilig geloof. Ik heb »voor dit groote doel mijne eigene rust, mijner arme onder»danen middelen, hun bloed en hun leven, ja mijn eigen, »wanneer Gods genadige wil het mogt vorderen, ten offer »gebragt. In zooverre het van mij afhangt, zal ik met Gods »hulp kampen, lijden, goed en bloed opzetten. Maar zoo »bezweer ik dan ook u, bij Gods barmhartigheid, doet tot »dit groote werk, wat *gij* vermoogt en kunt. Zijt verstandig »en lijdzaam! Strijdt den goeden strijd en houdt vast aan »het geloof; dan zal Gods hand niet alleen uwe stad behoe»den en beschermen, maar ook u zelven onsterfelijke eer, »zoowel in leven als in dood, en eindelijk de onvergankelijke »kroon des eeuwigen levens schenken!"

In het *vier en dertigste* Hoofdstuk: GUSTAAF ADOLF *voor Ingolstadt*, lezen wij: »Nadat de Koning in het leger was »teruggekeerd, versamelden zich in zijne tent onderschei»dene zijner Krijgsoversten, die deels den dood des jongen »Markgraven beklaagden, deels den Koning op het drin»gendst baden, zijn voor het algemeene welzijn zoo dierbaar »leven minder bloot te stellen. GUSTAAF ADOLF antwoord»de: »Niet alleen des Markgraven dood, maar ook de ko»»gel, die er zoo digt aan toe was aan mijn eigen leven »»een einde te maken, even gelijk vele anderen, die mij »»reeds vroeger getroffen hebben; alles, alles herinnert mij, »»dat ik niet minder, dan een mijner soldaten, aan de al»»oude wet: *gij moet sterven, o mensch!* onderworpen ben, »»en dat van dit algemeene lot noch mijne hooge geboorte, »»noch mijne Koninklijke kroon, noch mijne zegevierende »»wapenen mij bevrijden kunnen. Daarom geef ik mij ge»»heel en al in de hand van God, die, wanneer het Hem »»goeddunkt mij van hier weg te nemen, zeker eenen an»»deren en veel waardiger verdediger zijner regtvaardige »»zaak verwekken zal." "

In het *vijf en veertigste* Hoofdstuk vinden wij GUSTAAF ADOLF's *Rede*, allerkrachtigst en roerend, tot bedwang der plunderzucht zijner officieren. Die Rede is te groot om ze hier in te voegen, maar zij getuigt van eene edelaardigheid

en grootmoedigheid zonder wederga. Wij bevelen die den lezer bijzonder aan; vooral troffen ons daarin de woorden: »Ik heb van het gansche Duitsche rijk niet zoo veel voor mij »behouden, als tot eenen enkelen rok noodig is, en ik wil »liever naakt en bloot weder van hier trekken, dan mij van »uwen buit kleeden. Ik bezweer u, bij Gods barmhartig»heid, keert tot uzelve."

In het *vijftigste* Hoofdstuk: GUSTAAF ADOLF *in Erfurt*, staat het volgende opgeteekend: »Men bemerkte gedurende »den ganschen tijd eene neerslagtigheid, die hem anders »geheel niet eigen was, en die zich welligt juist daarom aan »alle anderen mededeelde, en bijzonder de Koningin met »bange voorgevoelens vervulde. De Raadslieden der stad »sprak hij aldus aan: »Hiermede geef ik aan uwe bescher»»ming over het dierbaarste, wat ik op aarde bezit, mijne »»geliefde Koningin. Gij weet, Mijne Heeren! dat alle din»»gen aan de wisselvalligheid van het geluk onderworpen »»zijn, ook de krijg, deze den menschen om hunner zonden »»wil van God toegedeelde tuchtroede. Spoedig genoeg kan »»ook ik van het ongeluk, ja welligt van den dood getroffen »»worden. Wanneer dit des Heeren wil zijn mogt, zoo be»»wijst mijne geliefde gade dezelfde trouw en genegenheid, »»die gij steeds voor mij hebt aan den dag gelegd!" — »Hierop wendde hij zich, vol diepe ontroering, tot zijne, in »tranen wegsmeltende Koningin, sloot haar in zijne armen »en bad God, steeds haar schuts te zijn; zij zouden elkan»der wederzien, was het dan niet in dit vergankelijke le»ven, dan toch eenmaal vroeger of later in de eeuwige za»ligheid! — Na deze woorden rukte hij zich uit hare armen »los, wierp zich te paard en snelde de aftrekkende troe»pen na."

In het *drie en vijftigste* Hoofdstuk: *De Slag bij Lutzen:* »De kogel verbrijzelde 's Konings linker arm ..... de Koning »wankelde, doch hield zich nog op het paard en zeide tot »den Hertog van *Lauenburg*, doch met eene zwakke stem: »»Broeder! zoek uw leven te redden; ik heb genoeg be»»komen."."

Het zij hier in het voorbijgaan gemeld, dat bijzonder onze opmerking trof het *acht en vijftigste* Hoofdstuk, over *het geslacht Wasaborg*, zijnde dat van onze landgenoote MARGARETHA CABELJAAUW en hare nakomelingen.

Eindelijk het *negen en vijftigste* Hoofdstuk: GUSTAAF

ADOLF's *aandenken*, houdt in eene treffende lofspraak op den Held, kort en krachtig, en begint aldus: »Weinige »menschen hebben der wereldgeschiedenis zulk eenen naam »achtergelaten als GUSTAAF ADOLF, eenen naam, die niet »slechts de herinnering aan alle de deugden van een' bij»zonder persoon voor den geest terugroept, maar ook aan »de niet altijd daarmede vereenigde eigenschappen van eenen »genie, staatsman en held. Reeds door dit zijn zoo onge»woon als beminnenswaardig persoonlijk karakter moest hij »aan elk wélgestemd hart dierbaar worden; doch hoezeer »moest dit toenemen door de edele wijze, waarop hij zijne »geheel eenige hoedanigheden aanwendde, en vooral door »dat schoone doel, aan welks bereiking hij ten laatste zijne »volle levenswerkzaamheid wijdde: — *Europa's* redding, »namelijk, van deszelfs geestelijke en wereldlijke slavernij. »Het heerlijk licht van wettige orde, van wetenschap en »beschaving, hetwelk gedurende deze twee laatste eeuwen »op den noordelijken oever van het overig *Europa* is uit»gestort, heeft aan den moed en aan het zwaard van GUS»TAAF ADOLF deszelfs ontstaan te danken. Hij was het, die »in zijne eigene borst de roepstem hoorde en de kracht ge»voelde, om als verdediger des lichts en der vrijheid op te »treden, en dezen heiligen last heeft hij volvoerd, ja den»zelven met zijn eigen bloed verzegeld."

Wij durven niet meer mededeelen en bevelen het geheele werk, voor welks overbrenging wij den Eerw. A. RADIJS hartelijk danken, onzen landgenooten aan. Hier vindt men eene voor den navorscher der Historie en voor den vriend der Hervorming aangename en stichtende lezing, verre te verkiezen boven al dat losse, akelige en gemengde, dat de lectuur van den dag gewoonlijk oplevert.

Mogten dergelijke Levensbeschrijvingen door andere van dien aard gevolgd worden, en men dus voor kennis, verstand en hart voedsel erlangen in het nasporen van edelaardige gevoelens en daden van hooggeplaatste, maar toch nederige en godvruchtige helden! GUSTAAF ADOLF's leven is een leerboek voor Vorsten. Wij stemmen daarom volkomen in met hetgeen dezer dagen de Heer B. TER HAAR in het tweede Deel van zijn allerbelangrijkst werk, *de Geschiedenis der Kerkhervorming in Tafereelen*, onder anderen, bl. 321, van hem zegt: »Daar zijn weinige karakters in de »Geschiedenis, waarop wij met zulk een innig en onverdeeld

»welgevallen kunnen staren, als op dat van GUSTAAF ADOLF. »Zijne schitterende wapenfeiten plaatsen hem naast eenen »ALEXANDER en NAPOLEON; maar hoe hoog staat hij boven »genen als mensch, boven dezen als Christen! GUSTAAF »ADOLF komt het ideaal van een' Christelijken krijgsheld »het meest nabij, gelijk GODFRIED VAN BOUILLON en TAN»CREDO dat van een' Christenridder. Maar hij streed voor »een nog heiliger zaak; niet een kruistogt tegen ongelooviagen, maar de verdediging en het behoud van het geloof »zijner medechristenen, dat hij met geheel zijn harte be»leed; de verdediging van de magt des lichts, van de vrij»heid des geestes tegen de overmagt van stoffelijk geweld!"

Wij hadden eenige taalkundige misvattingen en verkeerdheden, naar ons oordeel, ter mededeeling opgeteekend, maar vinden weinig lust, na erkenning van het gesmaakt genoegen, die ten slotte thans op te geven.

Handleiding tot de studie der Oudheid, naar de nieuwste Hoogduitsche Handboeken gevolgd, door J. C. SPAKLER en J. HEEMSKERK, AZ., *J. et L. D D. Iste Deel. Inleiding, Kritiek en Uitlegkunde, Geschiedenis der oude Letterkunde. Te Amsterdam, bij* J. Müller. 1843. *In gr.* 8*vo. XVI*, 443 *bl. f* 4-60.

Dit belangrijke werk is Ref. eerst laat tot aankondiging in handen gekomen, en hij nam de eerste gelegenheid waar, om zijne gedachten omtrent hetzelve, daar hij het reeds vroeger las, in dit Tijdschrift bekend te maken.

De studie der Oudheid was in ons vaderland, in de 17de en 18de eeuw, in grooten bloei, wij waren toen hierin, als in vele andere opzigten, de beschaafdste volken van *Europa* vooruit. Doch of zulks thans over het algemeen wel het geval is, moeten wij tot ons leedwezen getuigen, niet te durven staande houden. *Frankrijk*, *Engeland*, en vooral *Duitschland* zijn ons in deze studie voorbijgestreefd. Niet dat wij geheel niets van onze oude geleerdheid, van onze naauwkeurige behandeling en kritiek der teksten zouden overgehouden hebben, hierin kunnen onze geleerden nog met roem genoemd worden; maar thans eischt men meer. Tot eene grondige studie der Oudheid behoort een diep en wijsgeerig indringen in derzelver geest, en het in verband bren-

gen van die kennis met al de overige kundigheden van het menschelijk verstand, om tevens de hedendaagsche letterkunde en wetenschappen daarmede te bezielen, niet door eene slaafsche navolgingzucht, maar door eene vurige liefde en bewondering voor het ware, schoone en goede, dat in de gedenkstukken de Oude Letterkunde zoo krachtig uitblinkt. De studie der Oudheid moet ons tot de ware humaniteit (*humanitas*) brengen, en voor alles wat groot en edel in den mensch is bezielen. TIBERIUS HEMSTERHUIS was een echt Hollandsch geleerde van den ouden stempel, maar zijn zoon was iemand, die, met de keurigste sappen der Griekse letteren opgekweekt, een heerlijk voorbeeld opleverde, hoe de studie der Oudheid, te midden der moderne beschaving, den mensch vormen kan. Wij houden het er voor, dat men geen echt wijsgeer, godgeleerde, genees- en regtskundige kan genoemd worden, zonder van de ware kennis der Oudheid doordrongen te zijn. Evenmin kan men het in de dichtkunst en de beeldende kunsten ver brengen, zoo men niet met eene zekere kennis der Oudheid is toegerust, en met een aesthetisch gevoel voor de harmonie, die in hare voortbrengselen heerscht, begaafd is. Deze kennis, met dit fijn gevoel verbonden, die de *Duitschers* de *Alterthums-Wissenschaft* noemen, is hier te lande schaarsch; mannen als FRANS HEMSTERHUIS, en zelfs als VAN HEUSDE, ontmoet men daar zeldzaam.

Het werk, dat wij hier aankondigen, is een zeer geschikte leiddraad, om tot de vereischte kennis der Oudheid te geraken. De verdienstelijke Schrijvers hebben voornamelijk SCHAAF's *Encyclopedie der klassischen Alterthumskunde 4te Aufl.* 1839 en HOFFMANN's *Alterthumswissenschaft* 1835, met nog andere, waarvan de rijke litteraturen opgegeven worden, gevolgd en een geheel beginnen te leveren, dat aan de eischen voldoet, van den hoogen trap waarop thans de wetenschap der Oudheid staat.

Men leze de uitvoerige inleiding, om van derzelver beteekenis, omvang, eenheid, doel, behandeling, verdeeling, nut en waarde, overtuigd te worden. Dit deel behandelt verder de Grammatica, de Kritiek en Uitlegkunde en voornamelijk, op eene volledige wijze, de Geschiedenis der Griekse en Romeinsche Letterkunde, waar men in een korter bestek meer bijeen vindt dan in de meer uitvoerige werken van FUHRMANN, SCHOELL, BÄHR en anderen. Vooral kwam

ons de litteratuur omtrent de beste uitgaven, en hetgeen over de afzonderlijke schrijvers in geleerde verhandelingen, monografiën en commentariën voorhanden is, zeer naauwkeurig voor. Wij hadden echter gaarne gewenscht, dat ook overal, zooals hier en daar, de getrouwste en volledigste vertalingen der klassieke geschriften waren opgegeven. Vele beschaafde menschen toch, die in hunne jeugd geene geleerde opvoeding hebben verkregen, wenschen dikwijls met den inhoud dier schriften bekend te worden, en het lezen der vertalingen kan reeds een' zeer voordeelingen invloed op hunnen smaak en veredeling van hun gevoel voor het schoone uitoefenen. PLATO, om maar eenen ouden schrijver te noemen, is meer door de vertalingen van SCHLEIERMACHER en COUSIN dan door de latere voortreffelijke oorspronkelijke uitgaven in onze eeuw algemeen bekend geworden. In *Duitschland* heeft de vertaling van VOSS de kennis aan HOMERUS verder dan onder de geleerden verspreid. — In 1843 verscheen reeds het 1ste deel van een werk, dat zoo vele verdiensten bezit en zoozeer de blijken draagt van den smaak en de geleerdheid der Schrijvers. Zij beloofden toen, om met twee andere deelen het geheel hunner beschouwing der Oudheid te voltooijen; tot nog toe hebben wij nog niets naders hiervan zien uitkomen. Zoude dit uit gebrek aan genoegzame deelneming zijn? Dit was een bedroevend teeken van de weinige belangstelling onzer landgenooten in een zoo belangrijk onderwerp, dat in onze taal tot heden niet behandeld was; hetgeen wij niet hopen, tot eer van onze geleerden en van het groot getal jongelingen, die zich jaarlijks bij ons aan de studie toewijden. Het zijn toch allen geene menschen, die, slechts om zich gedurende hun leven een bestaan te verschaffen, aan eene ellendige en nietswaardige *broodstudie* met tegenzin zich overgeven, die, onaandoenlijk voor het schoone en goede der Oudheid, als oningewijden en met onreine harten en handen, in het heiligdom van kunst en wetenschap treden, om er even onkundig, als zij er inkwamen, weder uit te gaan. Er zijn velen, hopen wij, die, met lust en ijver bezield, een heilig vuur in hunnen boezem voelen blaken; een werk als dit zal hunnen lust aanvuren en hunnen ijver leiden, de vonk der kennis nog meer doen opwakkeren, en hen in staat stellen om eenmaal smaakvolle geleerden te worden, van liefde en eerbied voor de Oudheid, en al wat schoon is en welluidt, bezield.

Wij wenschen hartelijk, dat de Heeren SPAKLER en HERMKERK aanmoediging genoeg zullen gevonden hebben, om hunne taak op eene even verdienstelijke wijze te voleindigen, als zij die begonnen zijn; en daardoor in onze letterkunde een ledig aan te vullen, dat hier, zoo als in vele andere opzigten, niet dan al te lang bestaan heeft. Tevens dat de Uitgever, die meermalen getoond heeft, voor kennis en wetenschap veel over te hebben, niet aarzelen zal, om, zelfs met eene tijdelijke opoffering van zijnentwege, een werk te doen voortzetten dat niet missen zal, in het vervolg hem daarvoor schadeloos te stellen; omdat het, bij meerdere bekendheid, hoe langer hoe meer beminnaars der Oudheid zal aansporen om het zich aan te schaffen.

De Sterrenhemel. Door P. KAISER, *Hoogleeraar te Leiden. IIde Deel. Met Platen. Te Amsterdam, bij* C. G. Sulpke. 1845. *In gr.* 8*vo. XX*, 530 *bl. f* 8 - 40. *Ook onder den titel: De Sterrenhemel, beschreven en afgebeeld door ens.*

Nadat de Steller dezes het eerste Deel van dit werk, de *verklaring van den Sterrenhemel*, te gelijk met de vertaling van LITTROW's *Wunder des Himmels*, had beoordeeld, ontving hij dit *tweede*, waarmede de arbeid van den verdienstelijken Leidschen Hoogleeraar, dien hij niet aarzelt een sieraad onzer wetenschappelijke letterkunde te noemen, volledig is. Wij zouden onregt doen aan deszelfs voortreffelijke waarde en aan het belang der schoone wetenschap, die het behandelt, indien wij, zoo als de beperkte ruimte ons veelal bij vervolg-werken gebiedt, het met een algemeen woord aankondigden. Het lust ons, zoo beknopt mogelijk, een overzigt te geven van den rijken inhoud, vertrouwende, dat de kundige Schrijver ons enkele kleine opmerkingen, en het belangstellend publiek eene enkele uitweiding, die geene dadelijke beoordeeling van het boek is, wel zullen ten goede houden.

Het is gesplitst in *ses* Afdeelingen, van welke de *eerste* de hulpmiddelen beschrijft, om de hemellichten van elkander te onderscheiden. Hier wordt melding gemaakt van de verdeeling der sterren in sterrebeelden, sedert eeuwen gebruikelijk. Teregt merkt de Hoogl. aan, dat de kennis dezer zeer ongelijkmatige verdeeling wel in een bepaald op-

zigt nuttig is, maar door oningewijden veelal uit een verkeerd oogpunt beschouwd wordt, daar het maar al te veel voor *doel* wordt aangezien, zoo dat, wie deze beelden goed in het hoofd heeft en aan den hemel weet aan te wijzen, al ligt voor een' sterrekundige doorgaat. Wij merkten zulks in onze vorige beoordeeling reeds op, en voegen er hier nog bij, dat ofschoon vele sterrebeelden ligt herkenbare groepen en figuren vormen, de overeenkomst met het dier of ander voorwerp, waarvan zij den naam dragen, zoo onkenbaar en willekeurig is, dat *Ref.* nooit regt heeft kunnen begrijpen, hoe men oudtijds toch aan deze benamingen en omtrekkken gekomen is. Uit den landbouw en de saizoenen laten zich slechts enkelen verklaren. De *mythologische* uitlegging van vele anderen is zeer willekeurig; de oorsprong van de meesten duister. Dit doet ons denken aan hetgeen meermalen onder de lezing ook van dit werk bij ons opkwam, het verlangen naar eene goede, *kritische* geschiedenis der sterrekunde. Zoodanige geschiedenis kennen wij niet. De *Histoire de l' Astronomie ancienne et moderne* van BAILLY heeft vele bouwstoffen, maar is niet, wat wij bedoelen; dat is ook niet eene soort van *historia literaria* der *Astronomen*, in de manier van het IIIde Boek van LA LANDE, maar eene wetenschappelijke ontwikkeling van hetgeen in vroegere en latere tijden voor de uitbreiding en volmaking dezer wetenschap gedaan is, met aanwijzing van de gevolgen, die daaruit zijn voortgevloeid; beoordeeling van ontdekkingen, waarnemingen, berekeningen, *hypothesen;* aanwijzing van den gang, langs welken, en van de hulpmiddelen, door welke de wetenschap haren tegenwoordigen stand heeft bereikt, en wat daarbij meer behoort. Zoodanig eene geschiedenis zou niet alleen den juisten maatstaf in de hand geven ter beoordeeling van de somtijds miskende, somtijds overdrevene verdiensten van waarnemers en berekenaars, maar ook aanwijzen, hoe het gebouw van de sterrekundige wetenschap is opgetrokken geworden, welk eene hoogte het bereikt heeft, en wat nog aan deszelfs volkomenheid ontbreekt. Het zou eenigermate zijn, en uit den aard der zaak moeten zijn, eene geschiedenis der wiskundige ontwikkeling van den menschelijken geest, welke, verbonden met dit denkbeeld van *geestes*ontwikkeling, een hoogst leerrijk schouwspel aan elken beschaafden mensch aanbieden, en, bedriegt ons onze over-

tuiging niet, de belangstelling verhoogen zou in eene wetenschap, die, meer dan misschien eenige andere, toont, wat de menschelijke geest vermag, en hoe diep de blik is, dien het hem gelukt is, in den zamenhang aller dingen te slaan. Indien de stem van eenen beminnaar dezer schoone wetenschap iets op den kundigen Schrijver van dit werk vermag, late hij er zich door aanmoedigen tot het ondernemen van een werk, dat onder zijne handen niet anders zou kunnen, dan grondigheid van kennis paren aan een juist oordeel, en even naauwkeurig de klippen van dorre formulentaal als van oppervlakkigen klinkklank vermijden.

Men moet, om tot ons onderwerp terug te keeren, wel eene zeer levendige verbeelding bezitten, om de voorwerpen in de sterregroepen te vinden. Zoo is, om slechts één voorbeeld aan te halen, het schitterend vierkant met de drie schuinsch staande sterren in eene regte lijn (*Orion*) hoogst gemakkelijk te herkennen, maar er eenen held, staande met het eene been opgeheven, in te zien, is ieder niet gegeven. Evenwel, de sterrebeelden zullen de plaats wel behouden, die zij zoo lang aan den hemel hebben ingenomen, ook ondanks de nieuwere voorslagen van indeeling, hoewel wij het in allen gevalle met den Hoogl. volkomen goedkeuren, dat de later tot groote verwarring tusschen gevoegden dezelve langzamerhand verliezen. Verder wordt gehandeld over de namen van afzonderlijke sterren, hier nog in het algemeen; later zullen wij er lijsten van aantreffen; voorts over andere onderscheidingen door letters en cijfers. Eindelijk wordt gesproken over de klassificatie der vaste sterren naar hunne betrekkelijke helderheid, een zeer moeijelijk onderwerp, maar allernuttigst, omdat eene naauwkeurige klassenverdeeling den grond legt voor volgende tijden, om over het al of niet veranderen van het voorkomen des hemels te kunnen oordeelen, hetgeen nog beter zou gedaan worden, indien men, buiten den betrekkelijken glans der sterren onderling, nog eenen *positiven* konde vinden. Dit laatste is evenwel waarschijnlijk een te strenge eisch, althans eene eenparige toe- of afneming in de intensive helderheid van *alle* sterren is zeer onwaarschijnlijk. Hier wordt regt gedaan aan den hoogst verdienstelijken arbeid van ARGELANDER, ten aanzien der met het bloote oog zigtbare sterren. Over de onderscheidene kleuren der vaste sterren hadden wij wel iets meer gewenscht. Nuttig ware

het, dezelve ook naar *dezen* grondslag in klassen te verdeelen, dewijl ook daardoor alleen de vraag beantwoord kan worden, in hoeverre zij, de als veranderlijk bekende natuurlijk uitgezonderd, bestendig onder hetzelfde voorkomen gezien worden. Aan de afzonderlijk staande sterren is te dezen aanzien nog niet die oplettendheid besteed, waarmede men de kleuren der dubbele sterren heeft nagegaan. Het onderzoek wordt door vele moeijelijkheden gedrukt, waarvan geene der geringste is, dat het wel naar algemeene beginselen kan worden ingerigt, maar in de toepassing veelszins van eenige willekeur moet afhangen, gelijk dit ten deele ook met de verschillende grootte het geval is, en het ons nog altijd zeer twijfelachtig voorkomt, of wel ieder oog de kleuren op volkomen gelijke wijze ziet. Vergelijkende lijsten van sterren, die dezelfde kleur hebben, kunnen voor volgende tijden veel nopens de veranderingen aan het uitspansel beslissen. Bij mangel van andere naauwkeurige *katalogen* moeten wij het trekken van *resultaten* aan de toekomst overlaten, doch het is in onze magt, door zoodanige lijsten, waarnemingen te verzamelen voor het nageslacht. Wij weten, dat *Sirius* ten tijde van PTOLEMEUS een rood licht had; dat beteekent op zich zelf niets, maar zouden breedvoerige lijsten ook onbeduidend zijn? Naar het ons toeschijnt, hebben de sterrekundigen hier nog een ruim veld van onderzoek voor zich, want bij den tegenwoordigen omvang der wetenschap doet hij, die haar wil uitbreiden, wél, zich eene bepaalde soort van waarnemingen ten doel te stellen; welke rijke vruchten de sterrekunde hiervan reeds heeft getrokken, daarvan levert dit werk vele bewijzen. Maar wij mogen niet verder afdwalen.

De *tweede* Afdeeling beschrijft de hulpmiddelen, door welke de stand der hemellichten uitgedrukt wordt, en handelt dienvolgens eerst over de cirkels, die men zich op de aarde en aan den hemel voorstelt, afgeleid uit de aswenteling der eerste, den equator, de meridianen, de parallellen; voorts over globen, polen, asimuth, hoogte, zenith, nadir, vertikalen, horizon enz.; daarna over de cirkels, die men zich op de aarde en aan den hemel voorstelt, afgeleid uit de jaarlijksche beweging der eerste, ecliptica, nachteveningspunten, lengte en breedte der hemellichten, hemelteekenen, keerkringen, zonnestanden, coluren, luchtstreken, poolcirkels; welk een en ander wij slechts met een

woord behoeven aan te duiden, omdat de ervarene daaruit genoeg kan zien, wat hij hier zal aantreffen, en deze aankondiging natuurlijk niet geschreven wordt tot onderrigt van onkundigen. Verder handelt deze Afdeeling over de veranderingen, die de beschrevene cirkels aan den hemel ondergaan, zoo door praecessie en nutatie, als door verplaatsing van de ecliptica ten gevolge van de aantrekking der planeten, aberratie en jaarlijksche parallaxis, welke laatste, vroeger geheel onmerkbaar, in den laatsten tijd, gelijk de lezer reeds weet, door de voortreffelijke werktuigen, die aan BESSEL en STRUVE ten dienste staan, den afstand der twee naar hen genoemde vaste sterren heeft doen ontdekken. Tot de hulpmiddelen, door welke de stand der hemellichamen wordt aangewezen, behoort ook het meten van den tijd. Met duidelijkheid, gelijk het geheele werk zich door eene ongemeene klaarheid kenmerkt, verklaart de Hoogl. de verschillende maten van den tijd, als middelbaren, zonne- en sterretijd. Steller dezes stemt volmaakt in met het afkeurend oordeel over het gebruik van den middelbaren tijd voor de openbare uurwerken, een gebruik, dat men ook in ons vaderland op vele plaatsen ten gevolge eener uitnoodiging van de Regering heeft ingevoerd. Met regt wordt er hier van gezegd, dat de middelbare tijd met niets in de natuur overeenkomt, een bloot hulpmiddel is voor de sterrekundigen [die het dan ook volstrekt niet missen kunnen], en ongeschikt om den tijd te meten voor onze dagelijksche bezigheden, die van den loop der zon afhangen. Het is ons altijd onbegrijpelijk voorgekomen, dat men in het dagelijksche leven eenigen prijs heeft kunnen stellen op eene rekenwijze, die alleen uitgaat van het denkbeeld eener theoretische volmaaktheid van de openbare uurwerken, vermits zoodanig een nimmer behoeft verzet te worden, wanneer men het den middelbaren tijd laat aanwijzen, maar gedurig bij het volgen van den waren tijd. Doch die volmaaktheid is eene hersenschim; de beste torenuurwerken zijn zoover van de volkomenheid, dat men ze toch gedurig verzetten moet, en zoo sterk, dat ze dit, wanneer het met beleid door eenen deskundige geschiedt, gemakkelijk verdragen. Met teedere pendules en zakhorologiën is dit iets anders, maar wat nadeel, die, wanneer ze juist loopen, den middelbaren tijd te laten volgen, daar het ook zijn nut hebben kan, gedurig de tijdsvereffening te gebrui-

ken, hetgeen men bij eenige geestes-beschaving toch wel geene 365 dagen in het jaar doen zal, zonder er ooit eens belang in te stellen, wat toch eigenlijk dat verschil tusschen den waren en middelbaren tijd is? Voor de openbare uurwerken, die men den *officiëlen* tijd zou kunnen noemen, vinden wij er altijd iets belagchelijks in, om, wanneer de zonnewijzer of de klok, die den waren tijd aanwijst, dat is hier hetzelfde, zegt, *zóó laat is het*, eerst nog eens aan de praktische sterrekunde, wier werk de tijdsvereffening is, te moeten vragen: *hoe laat moet het nu eigenlijk wezen?* En dat regelen der openbare uurwerken naar den middelbaren tijd heeft hier en daar iets nog meer bespottelijks. Het is ingesteld, meenen velen, om het klokverschil tusschen onderscheidene steden voor te komen, ten gevalle van diligences en spoortreinen! Ja, *Ref.* heeft het met eigen ooren gehoord, dat een Burgemeester van zekere vaderlandsche stad, waar men dan ook den middelbaren tijd zou invoeren, het groote nut van dezen toen nieuwen maatregel daarmede betoogde, dat, wanneer alle stedelijke besturen dien in acht namen, overal de klokken gelijk zouden gaan, *want dat se dan alle geregeld werden naar den tijd van Amsterdam, de hoofdstad des Rijks!* De man meende in goeden ernst, dat de Amsterdamsche middag eigenlijk de maat was van den middelbaren tijd, en toonde bij bescheidene teregtwijzing zijne *authoriteit*, bestaande in het voor de tijdsvereffening ontboden jaarboekje van LOBATTO, waar met ronde woorden, zeide de slimme burgervader, in te lezen stond, dat het is ingerigt voor den meridiaan van *Amsterdam*, en dat *meridiaan*, van *meridies* komende (deze Latijnsche-schoolherinnering was nog in de hanenbalken van zijn geheugen blijven hangen) te kennen gaf, wanneer het op de zon (*sic!*) juist twaalf uur is! *o lepida capita!* Gebeurd is het: waar? — *nomina sunt odiosa.* Het is zonde en schande, dat menschen, die zich schamen zouden, geheel en al vreemdelingen te zijn in geschiedenis, aardrijkskunde en dergelijke wetenschappen, er niets in vinden, dat zij volstrekt ontbloot zijn van alle denkbeelden over den loop der hemelligchamen; maar daarvan sprak *Ref.* in zijne vorige beoordeeling; hij wilde de gelegenheid, die hem voor den voet liep, niet laten voorbijgaan, zonder het verhaaltje van stapel te laten loopen, en gaat thans voort.

De Hoogleeraar schetst vervolgens de wijze, waarop de

grootheden bepaald kunnen worden, die de ligging van plaatsen op de aarde en van lichten aan den hemel uitdrukken. Hier wordt natuurlijk gesproken van de in graden enz. verdeelde cirkels, het octant, het sextant, den artificiëlen horizon, het paslood, het niveau, de chronometers, meridiaankijkers, het equatoriaal, de mikrometers en meerderen, hetwelk wij mede alleen behoeven aan te duiden. Over sommige werktuigen, vooral de verrekijkers en telescopen, wordt nog nader gehandeld in de *vijfde* Afdeeling. Hetgeen hier slechts kort wordt gezegd vindt men meer uitvoerig in de vierde Afdeeling der sterrekunde van LITTROW, te gelijk met het eerste gedeelte van *Prof.* KAISER's werk door ons aangekondigd. Laatstelijk loopt deze Afdeeling over de ware loopbanen der hemelligchamen en hare elementen, met duidelijke aanwijzing, dat en hoe de bekende zes elementen noodig zijn, om de plaats van een ligchaam in ons planeetstelsel, waarom het hier te doen is, voor een gegeven tijdstip aan te wijzen. Eene kleine misstelling, denkelijk eene schrijffout, is hier ingeslopen. Men vindt die anders zeldzaam in dit ook te dezen aanzien met zorg behandelde werk. Bij de melding van de banen der wachters van *Jupiter* leest men, dat »de middelbare beweging van den eersten wachter, opgeteld bij de dubbele middelbare beweging van den derden, gelijk is aan *tweemalen* de middelbare beweging van den tweeden wachter." Dit moet *driemalen* zijn. Wij maken te meer op deze kleinigheid opmerkzaam, omdat in het aangehaalde werk van LITTROW eene soortgelijke misstelling wordt gevonden. Aldaar staat, Bladz. 173 § 177: »De middelbare siderische beweging van de eerste maan voor eenig tijdvak met de dubbele van de *tweede* is altijd gelijk aan het drievoud der beweging van de *derde* gedurende denzelfden tijd," waarvoor men leze: »met de dubbele van de *derde* is altijd gelijk aan het drievoud der beweging van de *tweede*." Bij de beoordeeling zagen wij deze fout over het hoofd.

Eene zeer belangrijke Afdeeling is de *derde*, handelende over de afbeelding van den sterrenhemel op het als kaart bij dit werk gevoegde hemelplein, hetwelk dienen moet, en ook inderdaad uitnemend geschikt is, om den sterrenhemel te leeren kennen. Na opgemerkt te hebben, dat op eene platte oppervlakte nooit eene juiste afbeelding van het hemelgewelf kan overgebragt worden, spreekt de Hoogl. breedvoerig over zijn stereographisch ontwerp van den hemel, waaruit de groote zorg blijkt, die aan hetzelve is besteed; men moet dan ook niet alleen dit lezen, maar eenigermate bekend zijn met de gebreken van meest alle planispheren, om te kunnen oordeelen over de verwonderlijke naauwkeurigheid, waarmede deze hemelkaart is vervaardigd en de partij, die er van de ruimte op is getrokken. Dezelve bevat, op eene middellijn van p. m. 4 Ned. palmen, 57 sterre-

beelden, tellende een aantal van 1590 sterren van de eerste tot tusschen de vijfde en zesde grootte, alle naauwkeurig onderscheiden; onder deze behooren 239 dubbele of meervoudige sterren, die zich met het bloote oog (natuurlijk als één ster) gemakkelijk laten vinden, onder welke 47, bij welke de onderlingo afstand 32″ of meer bedraagt; 152 door STRUVE [te *Dorpat*] waargenomen en bepaald; 20 door HERSCHEL opgegeven, en 20 die later door de onderzoekingen van sterrekundigen [vooral van STRUVE] op het groote *observatorium* bij *Petersburg* zijn bekend geworden. Van deze alleen komen later lijsten voor. Voorts heeft het hemelplein 19 voor het bloote oog zigtbare nevelvlekken en sterrehoopen, benevens 15 veranderlijke sterren. De namen der sterrebeelden, vóór HEVELIUS in gebruik, zijn mede aangewezen, benevens de grenzen van ieder sterrebeeld door gestippelde lijnen, en de Grieksche letters, waardoor alle sterren van de eerste tot de vierde grootte, gelijk ook de Italiaansche letters en de nommers der lijst VAN FLAMSTEAD bij vele anderen zijn aangeduid. Door de zuivere *gravure* en beknopte aanwijzing verwart zich het oog niet op dit uitmuntende hemelplein, waarop, en dit draagt onze volle goedkeuring weg, de Schrijver de ruwe afteekening van de beelden zelven heeft weggelaten, doch daarentegen door eenige gestippelde rigtingslijnen het verkennen aan den hemel gemakkelijker gemaakt. Wanneer men door middel van deze hemelkaart spoedig eene menigte sterrebeelden aan den hemel wil leeren onderkennen, durft Ref. het volgende zeer aanbevelen: Men teekene de grenzen der sterrebeelden, zoo naauwkeurig mogelijk, na, doch vooreerst nog zonder eene enkele ster. Daarna plakke men die afteekening op dun hout of bordpapier, en snijde over de grenslijnen ieder sterrebeeld afzonderlijk uit, waarna men de namen kan achterop schrijven. Vervolgens teekene men de voornaamste, meest kenbare sterregroep van ieder beeld op de aldus in elkander sluitende figuren, die men als eene kinder legkaart kan ineen passen, om zich den onderlingen stand der sterrebeelden eigen te maken, of ook afzonderlijk in de hand nemen, om het voorkomen van ieder sterrebeeld te leeren kennen. Na korte oefening zal men gedurig kleinere of minder kenbare sterren en sterregroepen kunnen bijteekenen, en alzoo binnen zeer korten tijd op de gemakkelijkste wijze aan den sterrenhemel te huis geraken. Misschien ware het niet kwaad, zulk eene kaart, of eigenlijk een wit papier opgeplakt en aan de grenzen der sterrebeelden afgesneden, zonder eene enkele ster er op, in den smaak van eene witte legkaart, voor geringen prijs verkrijgbaar te stellen, die de liefhebbers alsdan zelven van sterren konden voorzien. Wij bevelen dit denkbeeld aan den Hoogleeraar en den Uitgever; de eerste zon het zeker niet beneden zich rekenen, daarover ten algemeene nutte het opzigt te nemen, en de laatste er denkelijk rekening bij vinden. De

schaal behoorde iets grooter genomen te worden en op elke figuur een teeken geplaatst, aanwijzende de rigting naar de Noordpool.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Een Amsterdamsch Standje. Boertig Dichtstuk, door G. J. D'ANCONA. *Derde Druk. Te Amsterdam, bij* G. J. d'Ancona. *In gr.* 8*vo.* 24 *bl. f* : - 40.

De Echtscheiding. Boertig Dichtstuk, door en bij denzelfden. In gr. 8*vo.* 24 *bl. f* : - 40.

Piramus en Thisbe. Boertig Dichtstuk. De Ruzie op de Vischmarkt. Treurig komiek Verhaal. Door en bij denzelfden. In gr. 8*vo.* 24 *bl. f* : - 40.

Wat boek hebt gij daar? vroeg mijn vriend B., toen hij op mijne kamer kwam en mij lezende vond.

Ik zit nog eens, zeide ik, in dien goeden, smaakvollen, vromen GELLERT te lezen. Ja, wat men ook, in onze dagen, van den trant der poëzij zeggen moge, niemand is er toch, die het niet met GELLERT, zoo als hij zich o. a. hier uitdrukt, eens is, en niet gevoelt, dat de dichtkunst ons tot het schoone moet opwekken, onzen smaak verfijnen en ons hart zedelijk volmaken. Teregt vraagt hij daarom. »Een Dichter, die zich verwijten moet van door zijne dichtkunst een onnoozel hart verleid te hebben, een Dichter, die dit kwaad alle dagen, en nog geheele eeuwen, na zijnen dood, begaat, is die niet een oneindig grooter misdadiger dan een struikroover?" — De meeste verzen van onzen tijd, welk eene zeer betrekkelijke waarde zij ook hebben, dragen den stempel van gevloeid te zijn uit harten vol gevoel voor het schoone en goede, vol eerbied voor waarheid, zedelijkheid en deugd, en meestal het nuttige met het aangename vereenigende. Eere in *deze* opzigten onze dagen!

Nu, dan moogt gij de brochures, die ik daar op uw tafel zie liggen, wel van zulk een heilig en waardig terrein verwijderen, zeide mijn vriend. Hebt gij ze gelezen?

Neen.

Moet gij ze beoordeelen?

Ja, ze zijn mij toegezonden voor dat doel.

Nu, ik kan u zeggen: 't is straat- en kroegpraat.

Dan zal ik er mij maar kort van afmaken, met te zeggen, wat de *Vaderlandsche Letteroefenaar* (1805, N°. XIV, bl. 660) van de *Nagelaten Portefeuille* van M. P. BODDAERT zeiden: »Foei de Jongeling die ze met welgevallen lezen, — wee de Mensch, die zóó dichten kon!"

Neen, zóó zijn ze nu nog wel niet, en *dergelijke* walgelijke, zedeloze en ontuchtige rijmen treft men hier wel niet aan; maar er zijn toch een aantal vuiligheden in, waartoe maat en rijm hier nog te goed en te welluidend zijn, om ze daarin af te deelen.

Mijn vriend vertrok, en ik zette mij tot het lezen, maar kon N°. I, dat nog wel, zoo 't althans heet, een' derden druk beleeft, niet ten einde brengen. N°. 2 is beneden de waarde van alle huwelijksinschikkelijkheid en regterlijke welvoegelijkheid; laf en plat. N°. 3, *Piramus en Thisbe*, vol trivialiteit; en dan de *Russie op de Vischmarkt*, de type van kroeg- ja bordeelpraat en kijvagie; vol uitdrukkingen, waarmede ik het papier niet wil bezoedelen! — Ik sloot dadelijk de brochures weg, opdat geene mijner kinderen ze op mijne tafel mogt vinden. Des anderen daags zond ik de brochures terug met deze regels, die dan nu tot Recensie mogen verstrekken:

De lezing van een paar bladzijden van deze zoogenaamde boertige gedichten is een waar vomitief voor elk, die nog eenigen smaak en gevoel voor het welvoegelijke bezit.

Foei, Mijnheer D'ANCONA! Hadt gij gedacht aan de regels van BOILEAU:

Que votre ame et vos mœurs, peints dans tous vos ouvrages,
N'offrent jamais de vous que des nobles images.

gij hadt uwe brochures, vertrouw ik, niet gedicht of uitgegeven.

Antikritiek.

Iemand, die beweert Latijn te kennen, maar die schrijft *Resensent*, *resenseerd*, en in het Nederduitsch *oordelen*, *verenigen* enz., heeft eene ongefrankeerde *Opmerking* aan de Redactie der *Vaderlandsche Letteroefeningen* toegezonden. Het doet ons leed, dat wij aanleiding hebben gegeven, dat genoemde Redactie vijftien centen porto heeft moeten betalen, dewijl die *Opmerking* niets waardig is. De man, die zich onderteekent: *Een Kristen*, beklaagt zich er over, dat de Recensent van het door BEETS vertaalde werk van JAMES de vergeestelijking van SALOMO's *Hooglied* door dezen Schrijver heeft afgekeurd. De *Opmerker* gist, dat »de Recensent »gebruik gemaakt heeft van het (NB.) *ellendig* cathigeseer»boekje van D°. PRINS." *O lepidum caput!* — De Recensent belooft den *Opmerker*, indien deze ooit zijn gevoelen over SALOMO's *Hooglied* in geschrift aan het lezend publiek wil bekend maken, dat hij zijnen arbeid gaarne zal recenseren. Ziehier, tot eene voorafgaande proeve, onze recensie over den *Opmerker* zelven. Het zijn woorden van eenen tijdgenoot van LUTHER:

Er ist weder gesaltzen noch geschmaltzen,
Er ist weder zu sieden noch zu braten,
Und rohe zu essen taugt er auch nicht.
Er weisz vornen nicht dasz er dahinden lebt.

De Recensent van JAMES.

BOEKBESCHOUWING.

De kerken der woestijn, of Geschiedenis van de verdrukking der Protestanten in Frankrijk, van het einde der regering van LODEWIJK XIV *tot op de Fransche omwenteling, meerendeels naar oorspronkelijke en onuitgegevene stukken bewerkt. Door* C. COCQUEREL. *Met eenige verkorting uit het Fransch vertaald. Iste Deel. Te Groningen, bij* M. Smit. 1844. *In gr.* 8*vo. XXIV en* 396 *bl. f* 3-90.

In ons vaderland is in den laatsten tijd de belangstelling bijzonder gevestigd geworden op de Fransche *refugés*, die ten gevolge van het herroepen van het edikt van *Nantes* naar onze gewesten de wijk hebben genomen, en van onmiskenbaren invloed geweest zijn op onderscheidene stoffelijke en geestelijke belangen. De Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te *Leyden* wekte door hare prijsvraag over dit onderwerp twee bekwame schrijvers op tot deszelfs opzettelijke behandeling, en de resultaten van beider onderzoek, van den een' in hun geheel, van den ander, voor zoo verre ons bekend is, nog slechts ten deele, zijn reeds aan het publiek medegedeeld. Aan deze beide werken sluit zich het boek, dat wij thans aankondigen, ten naauwste aan. Het bevat de geschiedenis van die Fransche Protestanten, bij wie de liefde tot het vaderland te sterk was, dan dat zij zich zouden hebben laten bewegen, om het te verlaten, of die door andere redenen genoodzaakt werden, om zich de rampzalige gevolgen te getroosten, welke de onverdraagzaamheid en wreedheid van LODEWIJK XIV na zich sleepten.

Men heeft aan deze verdrukte en vervolgde Protestantsche gemeenten den naam gegeven van de kerken der woestijn, waardoor zeer eigenaardig zoowel de plaats hunner verzameling, als de treurige toestand, waarin zij ver-

keerden, wordt uitgedrukt. Door de wreedste en onregtvaardigste koninklijke besluiten vervolgd, onophoudelijk aan goed en leven bedreigd, gedwongen, om zich zoo veel mogelijk schuil te houden, en althans iedere godsdienstige bijeenkomst in woestijnen en eenzame plaatsen zorgvuldig te verbergen, mogten zij zich niet ten onregte met dezen naam bestempelen, en de Vertaler heeft wèl gedaan, dien ook op den titel van dit werk te behouden.

Uit den toestand, waarin deze verstrooide en vervolgde Protestantsche gemeenten verkeerden, laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat het hoogst moeijelijk moet zijn, eene eigenlijk gezegde geschiedenis aangaande haar te schrijven. Wij hebben hier niet te doen met eene geregeld geconstitueerde maatschappij, maar met eene menigte afzonderlijke gemeenten of zelfs individuen, die, ja, wel door den band des gemeenschappelijken geloofs innig zijn vereenigd, maar wier lotgevallen toch dikwijls geheel afgescheiden zijn en buiten onmiddellijk verband met elkander. Uit den aard der zaak moeten ook de bescheiden, waaruit zulk eene geschiedenis moet worden zamengesteld, zeldzaam en moeijelijk bijeen te brengen zijn. De vrees voor ontdekking en voor de gevolgen, zoo eene vijandige hand papieren mogt vinden, die niet alleen den houder, maar met hem misschien honderden in het verderf konden storten, moest wel afschrikken van het opstellen van schriftelijke berigten; ook mag men vooronderstellen, dat van de schriftelijke oorkonden, die nog gemaakt mogen zijn, vele moesten verloren raken door de zorgvuldigheid, waarmede men ze aan ieder onbescheiden oog moest zoeken te onttrekken.

In enkele familiën intusschen werden belangrijke stukken bewaard, en het zijn deze, die den Heer C. COCQUEREL aanleiding en gelegenheid hebben gegeven tot het opstellen van zijn werk. Dat zoodanig de oorsprong van dit boek is geweest, is ook uit deszelfs geheelen vorm en inhoud, dunkt ons, duidelijk zigtbaar. Wij zouden schromen, om er den eigenlijken naam van eene *geschiedenis* aan te geven; het is veel meer de mededeeling van al de belangrijke zaken, die hij in de hem toevertrouwde papie-

ren heeft gevonden, en die eenen toekomstigen geschiedschrijver de bouwstoffen voor zijn werk kunnen opleveren. Wij zeggen dat niet, om aan de verdienstelijkheid van den arbeid des Heeren COCQUEREL te kort te doen, maar meer om het oogpunt te doen kennen, waaruit men dien moet beschouwen. Voor ons publiek ware zeker eene omwerking van het geheel wel zoo gevallig geweest, of althans had de eerwaarde en geleerde Vertaler zich gerustelijk vele bekortingen kunnen veroorloven van datgeen, wat of te uitvoerig of van minder belang mag worden geacht. Geven wij intusschen een kort overzigt van hetgene wij hier vinden.

Het eerste boek loopt tot aan den tijd van den Oostenrijkschen successie-oorlog, en behandelt in het eerste hoofdstuk, na een woord van inleiding, den dood en de laatste maatregelen van LODEWIJK XIV, de eerste vernieuwing van de hervormde eeredienst na den oorlog in de *Cevennes*, en de eerste wetten daaromtrent door de Protestanten in hunne synoden gemaakt, terwijl wij in het volgende hoofdstuk een overzigt vinden over de wetgeving van LODEWIJK XIV betrekkelijk de zaken der hervormde godsdienst. Rec. kan niet ontkennen, dat hij in deze schikking en behandeling nog al iets vreemds ziet, dat zij reeds dadelijk hem het bewijs opleveren van hetgeen hij vroeger zeide, dat men het werk van den Heer COCQUEREL geene eigenlijke *geschiedenis* kan noemen; het ontbreekt daartoe aan de regt gelcidelijke orde en planmatige ontwikkeling. In het eerste hoofdstuk vinden wij over LODEWIJK en zijne laatste oogenblikken veel, dat hier minder te pas komt; terwijl op de stukken, daarin voorkomende, over de plannen van den hoogverdienstelijken jeugdigen ANTOINE COURT, die de eerste grondslagen legde tot herstelling van de kerkelijke orde en tucht onder de verstrooide en vervolgde Protestanten, in het volgende hoofddeel het genoemde overzigt der vroegere wetten eenigzins zonderling volgt. Op bl. 71 lezen wij: »Wij zijn niet voornemens, om ons op te houden bij de eigenlijk gezegde geschiedenis der herroeping, bij de buitensporigheden van

allerlei aard, welke deze na zich sleepte, bij de langdurige en treurige gevolgen, die uit haar voortvloeiden, noch bij het mislukken van het voorgestelde doel zelf, waarvan zij eene merkwaardige en leerrijke proeve heeft opgeleverd." Ons zou het toegeschenen hebben, dat veel van datgene, waarbij de Schrijver zich niet wil ophouden, juist eene geschikte en noodzakelijke inleiding tot het geheele werk zou hebben gevormd. De herroeping van het edikt van *Nantes*, het verlaten des vaderlands door zoo vele duizenden der Protestanten, de daardoor veranderde maatschappelijke betrekkingen hebben noodwendig grooten invloed geoefend op den toestand der achtergeblevenen, en eene ontwikkeling hiervan had grootelijks kunnen strekken, om den lezer den ellendigen staat van zaken te verklaren. Meer belang zou hem dit een en ander hebben ingeboezemd, dan de optelling van al die gelijksoortige edikten, welke wij in het tweede hoofdstuk aantreffen, en waarvan de hoofdinhoud gemakkelijk ware zamen te trekken geweest, terwijl in eene noot de dagteekening der onderscheidene bevelen had kunnen worden opgegeven. Niet gaarne zouden wij onderschrijven, wat wij, bl. 16, lezen, na de mededeeling van LODEWIJK's stervende taal, dat hij zijne geestelijke leidslieden voor God verantwoordelijk stelde voor hetgeen hij ten aanzien der kerk had gedaan, en dat hij een zuiver geweten had, omdat hij zich daarin op hen had verlaten: »Plegtige en ware woorden voorzeker, welke het gedrag en de menigvuldige dwalingen van eenen vorst vermelden, die, oorspronkelijk regtvaardig en groot van geest, alleen door de inblazingen van baatzuchtige dweepers een vervolger werd." Er zou een strenger en regtvaardiger vonnis over den eigenbatigen, gevoelloozen wellusteling en dwingeland kunnen worden uitgesproken! Doch dit in het voorbijgaan.

In het derde hoofdstuk wordt ons de inwendige toestand der kerken onder het Regentschap geschilderd. Om de misbruiken tegen te gaan, werd het hoog noodig geoordeeld, dat aan de gemeenten behoorlijk geordende leeraars werden bezorgd; aan deze ontbrak het; »de predikant

COURT en zijne ambtgenooten," lezen wij, bl. 83, »hadden geene andere roeping, dan die hunner geestdrift, geenen anderen titel, dan dien, welken de kerkelijke vergaderingen van leeken hun hadden opgedragen." Menigeen zou misschien met Rec. van oordeel zijn, dat onder Protestanten, die geenen priesterlijken stand erkennen, deze laatste titel genoegzaam had mogen geacht worden. COURT oordeelde er anders over en deed zijnen ambtgenoot CORTEIS de oplegging der handen te *Zurich* verkrijgen en deze aan anderen, ook aan hem zelven, mededeelen, en alzoo, naar de woorden des Schrijvers, »voor het hervormde *Frankrijk* de aaneenschakeling der ordening volgens den Apostolischen regel gedurende den ganschen tijd der vervolging bewaren."

Onder het regentschap van den Hertog van ORLEANS schenen er voor de vervolgde Protestanten betere tijden te zullen aanbreken. De Regent zelf was hun niet bepaald vijandig, maar waagde het toch niet, om eene met die van zijnen voorganger geheel strijdige staatkunde te hunnen aanzien te volgen. Er kwamen wel gunstige maatregelen ter sprake, bijv. om te *Douay* eene volkplanting van *teruggeroepenen* te vormen en daar de heiligdommen der Calvinisten weder te doen openen; maar de zoogenaamde *gewetensraad* begunstigde de vervolging. Treuriger werd de toestand, toen na den dood van den Hertog van ORLEANS de Hertog van BOURBON aan het hoofd der zaken kwam. In 1724 werd dien ten gevolge op nieuw een zeer streng edikt tegen de Protestanten uitgevaardigd, hier bl. 127 en verv. hoofdzakelijk te vinden, waarbij de bijwoning van verbodene godsdienstoefeningen met levenslange galeistraf voor de mannen, met kaalschering en levenslange opsluiting voor de vrouwen bedreigd werd; de predikers zonden met den dood worden gestraft; in denzelfden strengen geest werden straffen bepaald tegen het houden van eenige gemeenschap, het verleenen van eenige hulp aan de aldus aangewezenen. De overmatige strengheid en de daaruit ontstaande onuitvoerbaarheid der koninklijke wet in

al haren omvang werden oorzaak, dat zij slechts ten deele en hier en daar hare toepassing vond.

Intusschen zaten de Protestanten niet stil. Het zesde hoofdstuk hangt ons een tafereel op van het rondreizen van den predikant COURT, en toont ons, hoe men ook voor de toekomst der kerk zorgde door het oprigten van het Fransche Seminarie te *Lausanne*, waar jonge lieden buiten de grenzen des rijks tot de dienst als leeraars voor de kerken der woestijn werden opgeleid. Wij kunnen den Schrijver niet op den voet volgen, te meer, daar de staatkundige toestand des lands van tijd tot tijd zijne aandacht van de Hervormden aftrekt, en omdat daardoor een geregeld overzigt moeijelijk wordt.

Het tweede boek behelst vooral niet minder treurige tooneelen. De vervolgingen, waaraan de Protestanten blootstonden, worden hier uitvoerig en in bijzonderheden beschreven. Wij komen hier van het algemeene tot het meer bijzondere, tot aandoenlijke bewijzen van moed en standvastigheid, die alles, goed en bloed, voor de heilige zaak des geloofs veil hadden. Het edikt van 1724 werd door die van 1745 nog verscherpt. Daarbij werd onder anderen bepaald, dat zelfs dezulken, »welke men wist, dat bij de godsdienstige zamenkomsten waren tegenwoordig geweest, maar niet op staanden voet waren gevat geworden, op bevel van den intendant aanstonds en zonder vorm of zweem van proces, wat de mannen aangaat, naar de galeijen van Z. M. zouden gezonden worden, om daar levenslang als slaven te werken, terwijl de vrouwen of meisjes tot altijddurende opsluiting moesten veroordeeld worden." Het sprak wel van zelf, dat ook thans weder eene letterlijke uitvoering van het strafbevel onmogelijk was; maar dat het meer dan eene bloote bedreiging behelsde, en dat dit edikt, in verband met de vorige, tot de jammerlijkste vervolgingen aanleiding gaf, bewijze het volgende, (bl. 280): »De kerkers van *Montélimart*, *Valence*, *Dil*, *Crest* en *Grenoble* werden met gevangenen opgevuld. Het hof velde onophoudelijk de vreeselijkste vonnissen. Op zes onderscheidene geregtsdagen werden

honderd vijf en zeventig beschuldigden tot levenslange galeijen en andere minder zware straffen veroordeeld. Die straffen waren onderscheiden, al naar dat de gebruiken der parlementen zulks toelieten. Zoo werd ALEXANDER PARTE tot de kaak en tot ballingschap veroordeeld, terwijl zijne boeken moesten verbrand worden; JOZEF LAMBERT moest de pijnbankstraf ondergaan; JOZEF MAIGRE werd van zijn ambt als Notaris ontzet en in boete verwezen. De schuren en gebouwen van onderscheidene personen werden afgebroken en tot op de fondamenten gesloopt. Van een groot aantal vrouwen werden sommige, zoo als SUZANNA MOIGNER en MAGDALENA CALVET, aan den beul overgeleverd, om tot bloedens toe met roeden gegeeseld, andere, zoo als de vrouwen PÉMINGAT en MARTHA MARTIN, om geschoren en in verbeterhuizen opgesloten te worden. Geen stand werd door deze wreede regtbank verschoond. Van een en dertig edellieden werden sommige tot de eenwigdurende galeijen veroordeeld, terwijl alle tot boeten verwezen en van hunnen adel vervallen verklaard werden. De Markiezin van MONTJOUX werd in een klooster opgesloten, en een koninklijke lastbrief beval het in hechtenis nemen van den Heer DE MONTROUD, van *Plan-de-Baye*, die bovendien tot het betalen eener boete van drie duizend livres en tot het verliezen van het regtsgebied op zijn landgoed veroordeeld werd. Bij deze onteerende straffen voegde men ook doodvonnissen. Te *Grenoble* werd de Predikant DUPERRON bij verstek ter dood veroordeeld en zijne beeldtenis op het schavot ten toon gesteld. In het volgende jaar werd insgelijks het doodvonnis uitgesproken over zeven predikanten of proponenten, VOULAND, DESCOURS, DUNOYER, ROLAND, DUBUISSON, A. RANG en PAUL FAURE. Daar zij zich schuil wisten te houden, ontkwamen zij de voltrekking. Dit geluk mogt aan LOUIS RANG, broeder van eenen der bovengenoemden, niet te beurt vallen. Hij werd in eenen zesentwintigjarigen ouderdom, na slechts weinige jaren in de bediening des Evangeliums werkzaam te zijn geweest, te *Livron* gevat. Het vonnis hield in, dat de Predikant

RANG in de stad *Dil* zou gehangen worden, dat zijn hoofd vervolgens zou worden afgehouwen, en aan den grooten weg voor de kleine herberg van *Livron* op eenen paal ten toon gesteld. »Onder aan de ladder wierp hij zich op de knieën, deed zijn gebed, en klom vervolgens met moed naar boven. Zoodra hij dood was, scheidde de scherpregter het hoofd van het ligchaam, om hetzelve te *Livron* ten toon te stellen. Het is bijna ongeloofelijk, ofschoon echte bescheiden het ons verzekeren, dat de commandant van het land van *Dil* en de grootvicaris van den bisschop er zich niet tegen verzetteden, dat het lijk door het gemeen mishandeld werd."

Dergelijke tooneelen leveren de hoofdstukken van dit tweede boek in menigte op. Vruchteloos waren de smeekschriften der ongelukkige Protestanten. De vervolgingen roofden hun goed en naam en eer, niet zelden het leven. Bewondering voelen wij voor een geloof, »hetwelk te midden der aanhoudende stormen, waaraan het was blootgesteld, aan deszelfs belijders zulk eene groote mate van geestkracht, onderwerping, wijsheid en godsvrucht kon inboezemen." (Bl. 390.)

Wij zien het tweede Deel van dit belangrijke werk, waarvan het eerste met het midden der achttiende eeuw eindigt, met belangstelling te gemoet, ofschoon wij ook het geheel, wat den vorm betreft, gaarne eenigzins anders hadden gewenscht.

De leer van de vergeving der zonde. Te Delft, bij J. de Groot. *In gr.* 8*vo.* 313 *bl. f* 2-:

Kan het tot bevordering van echte Bijbelkennis en Christelijk geloof hoogst belangrijk geacht worden, dat ook afzonderlijke stukken der goddelijke waarheid gedurig bij vernieuwing worden onderzocht, opdat daardoor het groot en heerlijk geheel in des te helderder licht worde gesteld, het is echter van het hoogste belang, dat zulk een onderzoek van grondige uitlegkundige studie uitga, dat het door

een' Christelijk wijsgeerigen blik worde bestuurd, en dat het op eene wijze worde voorgedragen, die zoowel geschikt is, om de waarheid aan anderen aan te prijzen, als haar tegen de aanvallen van ongeloof en bijgeloof te verdedigen.

Alzoo beschouwd, is de behandeling van afzonderlijke leerstukken zoo gemakkelijk niet, als zij schijnt. En aan de leer van de vergeving der zonde zijn nog bijzondere zwarigheden verknocht. Hier moet menig voorafgaand en verondersteld begrip, zoo als dat van *schuld*, van *straf*, van *toerekening* in het juiste licht worden geplaatst. Hier moet de kerkelijke Dogmatiek aan den toetssteen der Dogma-historie worden onderworpen, om alzoo tot de Bijbelsche eenvoudigheid te worden weêrgebragt. Zonder een en ander is het onmogelijk, tot heldere bewustheid en kennis van dit geloofsbegrip te geraken.

Stemt de welmeenende en Christelijk-gezinde Schrijver van het werk, aan het hoofd dezes vermeld, met dit een en ander in, dan zal de betuiging hem niet bevreemden, dat wij zijnen arbeid als eene *bijdrage* tot behandeling van dit leerstuk bereidvaardig ontvangen en aanprijzen, maar, van een hooger wetenschappelijk standpunt bezien, het onderzoek daarmede geenszins gesloten of zelfs gevorderd kunnen achten. Godgeleerden van professie zullen dit ook zonder aanwijzing van onze zijde gemakkelijk inzien. Aan beschaafde Christenen echter prijzen wij dit boek gaarne aan. Zij zullen het niet uit de handen leggen, zonder hunne behoefte aan en ingenomenheid met het Evangelie der verzoening te voelen opgewekt en verlevendigd. Zij mogen met ons eenen Schrijver op prijs stellen, die, *schoon in den schoot der Roomsche kerk levende*, voor zichzelven tot het inzien kwam, hoeveel menschelijke vonden hier de eenvoudige blijde boodschap der vergeving hebben ontreinigd, en reeds zoo veel licht der waarheid vond, dat zijn werkje ook voor den gemoedelijken Protestant eene nuttige lectuur oplevert. Vooral het *zesde* Hoofdstuk pleit zeer gunstig voor des Schrijvers Evangelische denkwijze, hoe

veel anders ook de verklaring van enkele uitspraken der H. Schrift te wenschen moge overlaten.

De Schrijver ga voor zichzelven voort op den ingeslagen weg van ernstig Bijbelonderzoek. Hij schreef, niet om roem te behalen bij de wereld, maar om de eer van God te bevorderen en zijne Medechristenen nuttig te zijn. Dat Christelijk doelwit worde overvloedig bereikt! Meerdere kortheid en kernachtigheid van stijl zou er niet weinig toe hebben bijgedragen.

Licht en Leven. Een godsdienstig Handboek voor denkende Christenen. Uit het Hoogduitsch van K. G. BRETSCHNEIDER. *Door* C. D. VIEHOFF, *Evang. Luth. Predikant te Monnikendam. Te Amsterdam, bij* G. Portielje. 1845. *In gr.* 8*vo. X*, 268 *bl. f* 2-90.

Niet zonder verwondering lazen wij in de voorrede, dat de Eerw. Vertaler, niet zelden van den Schrijver in gevoelen verschillende, evenwel geene vrijheid gevonden heeft, om iets te veranderen of te verzachten, maar gemeend, dat het zijn pligt was, BRETSCHNEIDER zelven te laten spreken. Wij zouden hiertegen niets hebben kunnen inbrengen, indien de Vertaler zich ten doel gesteld had, om een historisch karakterbeeld van BRETSCHNEIDER's godsdienstige denkwijs op te hangen. Dan toch was het van belang, den man geheel alleen te laten spreken. Maar de Vertaler wil toch ongetwijfeld de waarheid bevorderen, want zonder deze licht noch leven. Dan zou het toch geen nutteloos werk geweest zijn, daar, waar hij meende op goede gronden van BRETSCHNEIDER te moeten verschillen, met een woord het min juiste of eenzijdige van diens voorstelling aan te wijzen, om nu niet te zeggen, dat het een eenigzins bevreemdend verschijnsel is, een werk te vertalen, waarmede men het niet zelden geenszins eens is.

Wat het werk zelf betreft, wij voor ons zien niet in, dat er aan de kennis van het door BRETSCHNEIDER ge-

schrevene zoo groote behoefte was. Gaarne stemmen wij toe, dat onderscheidene dezer overdenkingen den lezer nuttig kunnen zijn, maar moeten ook weêr van andere in deze verzameling verklaren, dat zij stellig de leer des Nieuwen Testaments niet wedergeven. De achtste: CHRISTUS *de Zoon Gods*, begint met de opmerking, dat een gedeelte der Christenen JEZUS houdt voor *eenen God, die de menschelijke natuur en menschelijke gedaante heeft aangenomen* (wie herkent hierin de Protestantsche kerkleer?) dat een ander gedeelte in Hem ziet *eenen mensch, die van goddelijke natuur geweest is.* De Schrijver verzekert vervolgens, dat, »welke van beide voorstellingen omtrent CHRISTUS men aankleve, in zijn verlossingswerk daardoor geene verandering wordt gebragt. Bij beide kan de Christen van zijne zaligheid verzekerd zijn; bij beide zal hij de leer van CHRISTUS voor goddelijke waarheid houden en zijne voorschriften gewillig gehoorzamen." De Schrijver ziet in *de leer* de hoofdzaak; dan moge hij gelijk hebben. Anders zoude eene diepere opvatting der Christologie hem van het tegendeel kunnen overtuigen. In allen geval moet het resultaat zijn, dat het er weinig of niets toe doet, hoe men over den persoon van CHRISTUS denkt. Vooralsnog gelooven wij, dat de redenering van Dr. BRETSCHNEIDER hier meer oppervlakkig dan juist is. Op bl. 124 lezen wij: »en wij zouden Hem toch voor den CHRISTUS Gods moeten houden, al hadde God Hem ook niet uit de dooden opgewekt." 't Is mogelijk — maar zeker is het, dat wij het niet zouden hebben gedaan, omdat wij het niet zouden hebben *kunnen* doen. Een niet opgewekte CHRISTUS! Wie zou in Hem geloofd hebben? De Schrijver laat zelf op de zoo even aangehaalde woorden volgen: »Maar desniettemin kan deze gebeurtenis ons geloof in CHRISTUS en onze hoop op eene opstanding uit den dood versterken, en zij moet dáárom reeds gewigtig voor ons zijn, omdat al de leerlingen des Heeren van dezelve getuigen, en omdat van de geloofwaardigheid van deze getuigenis vooral (NB. vooral!) de geloofwaardigheid afhangt van al de berigten, die zij ons omtrent JEZUS

hebben medegedeeld." BRETSCHNEIDER had, dunkt ons, over de noodzakelijkheid der opstanding van CHRISTUS dan toch minder sceptisch moeten spreken. — Anders is de overdenking op het Paaschfeest in ons oog eene van de beste, schoon zij zich meer bij de zekerheid, dan bij het belang der opstanding bepaalt, wat ons trouwens in een' man van de rigting van BRETSCHNEIDER niet kan verwonderen. Op de XIVde (lees: XVIde) overdenking, die *troost voor hen, die van geliefde betrekkingen moeten scheiden*, aanbiedt, hebben wij aan te merken, dat hier ontbreekt, wat zoo dikwijls bij dergelijke troostredenen vergeten wordt, de herinnering aan de onmisbare voorwaarde voor een wederzien der gestorvenen in den hemel. Wat baat het mij, te weten, dat mijne geliefde betrekkingen onsterfelijk zijn, indien ik niet weet, dat zij in CHRISTUS ontsliepen, en dat ook mij hetzelfde wacht? Onsterfelijk te zijn is een arme troost, als het *eeuwige leven* er niet aan verbonden is.

Een' inderdaad ontstichtenden indruk maakte op ons de XVIIde overdenking: *Het einde des aardschen levens. (Overdenking op het feest van* JEZUS' *Hemelvaart.)* Zij begint aldus: »De Heer werd opgenomen ten Hemel, zoo zegt onze tekst." (*Marc.* XVI: 19.) »Hierin ligt opgesloten, dat het aardsche leven des Heeren door zijne verwijdering van de aarde en door zijn heengaan naar eene hoogere wereld besloten werd. Ook ons leven heeft een einde. Wie van eene vrouw geboren wordt, wordt geboren om te sterven." Vervolgens herinnert de Schrijver, dat, schoon wij ons oog ook voor het einde van ons leven sluiten, dat einde toch komt, en wij wel genoodzaakt zijn, den blik daarop te vestigen. Maar wat — zoo ontwikkelt hij zijne gedachten verder, — hebben wij daarbij te wenschen? Deze vraag sluit twee andere in, te weten: *wanneer* moeten wij wenschen, dat het einde des levens dáár zal zijn, en *hoedanig* moeten wij wenschen dat het zijn zal. Eigenlijk moest het einde des levens daar zijn, wanneer de levenskracht verbruikt is: derhalve in den hoogen ouderdom. Zulk een einde is voorzeker het meest te wenschen. Dan-

wordt de dood eindelijk eene weldaad. Maar wij mogen dit niet onvoorwaardelijk wenschen. Integendeel moeten wij het aan de hoogere wijsheid van God overlaten, hoe lang ons leven duren zal — »omdat Hij het beter weet dan wij, welke tijd de beste voor ons is, om ons leven te besluiten. — *Wij* kunnen dit niet weten, want wij kennen de toekomstige wereld, waarmede dit leven in verband staat, nog niet, en weten dus ook niet, wanneer het de beste tijd is, om hier ons leven te eindigen en ginds weder te beginnen." — Dat oogenblik, waarop God ons oproept, is zeker voor ons het beste, en daarom moeten wij alleen daarvoor vreezen, dat wij het einde onzes levens niet door moedwil, misdaad of zonde bespoedigen, en maken, dat het vroeger verschijne, dan het anders zou gekomen zijn. De zwelger, dronkaard, wellusteling, de slaaf zijner hartstogten, de roekelooze, slechts dezen kan het einde des levens (met uw verlof, Rec., staat er waarlijk, »*slechts dezen?*" — Ja lezer, bl. 169) niet wenschelijk zijn, omdat het bewustzijn hen foltert, dat zij zelven door hunne dwaasheden en zonden den draad huns levens verkort en afgesneden hebben. »Dit alzoo hebben wij ten aanzien van het einde des levens te wenschen, dat hetzelve, zoo al niet in hoogen ouderdom, dan ten minste volgens Gods beschikking kome, en niet door eigene schuld worde bespoedigd." — Daarmede paart zich dan de wensch, dat wij het leven mogen besluiten op eene niet te smartelijke wijze, ondersteund door de deelnemende liefde der onzen, waardig bevonden, om door hen betreurd te worden, en bovenal wel voorbereid op onzen dood en de daarop volgende verantwoording. De Schrijver zegt teregt, dat wij het eerste niet, maar het laatste wel in onze magt hebben, dat alles nog kan verdragen worden, indien de ziel slechts niet door inwendige onrust gekweld wordt, zich met God kan vertroosten, en niet siddert voor zijn oordeel. — Dan vervolgt hij (zeker nog al vreemd in eene overdenking op *Hemelvaartsdag*): »Zoo stierf CHRISTUS onze Heer. Hij stierf vroeg, stierf eenen gewelddadigen dood, leed de vreeselijke folteringen van het kruis, stierf

niet in de armen zijner vrienden, maar van hunne troostrijke toespraak en hulpe verstoken; doch Hij stierf met een rein geweten, in vrede met zijnen God, aan wien Hij stervend Zijnen geest aanbeval en bemoedigd door het uitzigt op eene toekomstige vergelding." En nu deze overgang: »Ook ons vergezelt *de hoop*, bij het eindigen van onze aardsche loopbaan. En wat hopen wij? Wat mogen wij bij het einde des levens verwachten?" Vooreerst, dat God het goede door ons gesticht en bevorderd zal behouden en de onzen zal behoeden. Verder dat wij in eene hoogere wereld zullen worden opgenomen. Omdat wij deze hoop mogen koesteren, is het van belang voor ons te vragen: hoe behooren wij ons voor te bereiden op het einde onzes levens? Ons leven moet voorbereiding zijn, om het waardig en zalig te kunnen besluiten; het ligchaam moeten wij bewaren en onze zielen in zulk eene gesteldheid brengen, dat wij den dood niet behoeven te vreezen, maar integendeel altijd bereid zijn, de aarde te verlaten en van ons leven rekenschap af te leggen. » En deze gerustheid schenkt ons het godsdienstig geloof, dat ons boven de verschrikkingen des doods verheft, en het bewustzijn, dat wij deugdzaam hebben geleefd." Voorts moeten wij de achting en deelneming onzer medemenschen ons waardig maken, voor de onzen zorgen, goeddoende niet vertragen en trachten rijk te worden voor de eeuwigheid, kennis en deugd aan te kweeken enz.

Dit is de gang van denkbeelden in eene overdenking *op het feest van* JEZUS' *Hemelvaart*. Wij ontkennen niet, dat wat hier gezegd wordt goed en waar is, schoon wij het specifisch Christelijke hier ongaarne misten, maar vragen, of de hemelvaart van CHRISTUS niets gepasters te overdenken geeft. Men moge door zulke overdenkingen elken dag gesticht worden; op het feest der hemelvaart doet het Christelijk geloovig hart hoogere eischen en heeft aan zulke algemeene redeneringen niet genoeg.

Andere overdenkingen in deze verzameling voldeden ons beter. Ook willen wij den smaak van anderen niet beoordeelen. 't Kan zijn, dat velen versterking voor hun ge-

loof in dit werk vinden. Maar wij blijven het er voor houden, dat, als de Eerw. Vertaler uit den voorraad van stichtelijke lectuur in *Duitschland* iets op onzen bodem wil overplanten, zijne keus gelukkiger had kunnen zijn en meer berekend naar de behoeften van onzen tijd.

De vertaling, als vertaling beschouwd, is, naar ons oordeel, zeer wel gelukt.

Het Leven van den Aflaatprediker Dr. JOHANNES TETZEL. *Eene bijdrage tot de Geschiedenis der Kerkhervorming en van den Aflaat, door Mag.* F. G. HOFMANN. *Te Zaltbommel, bij* J. P. Crol. 1846. *In gr.* 8*vo. VIII*, 193 *bl. f* 1-90.

Te midden van zoo vele beroemde mannen, als de XVIde eeuw in *Europa* heeft opgeleverd, staat de naam van JOHANNES TETZEL met een zwarte kool geteekend. Geen aflaatprediker is ons bekend, die de onbeschaamdheid tot zulk een uiterste gedreven heeft. Zijn ergerlijk gedrag wekte den grooten LUTHER uit den sluimer op. Zoo gaf hij, zonder het te willen, de eerste aanleiding tot de gezegende kerkhervorming. En wij, in hare weldaden ons dankbaar verblijdende, kunnen eene onpartijdige en volledige levensbeschrijving van dien beruchten man niet overbodig en onbelangrijk achten.

Zulk eene levensbeschrijving wordt ons hier aangeboden. Oorspronkelijk werd zij opgesteld door den Predikant SCHREITER in *Saksen*, daarna door den *Magister* HOFMANN te *Leipzig* omgewerkt en met aanteekeningen verrijkt, eindelijk, na diens afsterven, door POPPE in 1841 in het licht gezonden. Geheel de inhoud getuigt ten voordeele van de geleerdheid der Schrijvers. En gelijk de aanteekeningen ons de meest gunstige gedachten inboezemen van de onvermoeide zorg, aan deze monographie te koste gelegd, zoo blijkt het vooral uit het uitvoerig aanhangsel, dat de algemeene en bijzondere bronnen der geschiedenis geraadpleegd en met oordeel zijn gebruikt ge-

worden. Op grond hiervan, aarzelen wij niet, de deugdelijkheid en volledigheid van dit geschrift hoog te roemen en over deszelfs uitgave ook in onze taal ons te verblijden.

De levensbeschrijving zelve wordt voorafgegaan door een geschiedkundig verhaal van den oorsprong der aflaten, die vroeger en ook in de eeuw der Hervorming, op last van den Paus, werden uitgevent. Hoe belangrijk ook, dit verhaal had, onzes inziens, beknopter kunnen zijn. De aandacht van den lezer is reeds vermoeid, eer de eigenlijke hoofdpersoon optreedt. Eerst op bl. 60 vangt de levensbeschrijving van TETZEL aan. Geboren te *Leipzig*, studeerde hij aan de Hoogeschool aldaar, en verkreeg er in 1487 de waardigheid van *baccalaureus* in de wijsbegeerte. Spoedig daarop begaf hij zich tot de orde der Dominicanen, werd, dertig jaren oud, tot priester gewijd, en maakte spoedig met zijn prediken grooten opgang. Van 1502 af was hij, door Paus ALEXANDER VI daartoe benoemd, als aflaatprediker ijverig werkzaam, en verwierf zich de gunst van het Roomsche hof. Het verhaal van zijne reizen, van de proeven zijner bekwaamheid om de menschen geld af te persen, en van de onaangenaamheden, die hij door zijne onbeschaamdheid en zedeloosheid zich berokkende, wordt door merkwaardige anecdoten afgewisseld, waaronder het gebeurde met FR. MYCONIUS, bl. 71—75, en met GEORG. AGRICOLA, bl. 75—77, bijzondere vermelding verdient. Eenmaal zelfs werd TETZEL wegens zijne misdrijven tot de smadelijkste doodstraf veroordeeld. Van die straf ontslagen, verschafte eene reis naar *Rome* hem een' magtigen beschermer in ALBERT, Aartsbisschop van *Brandenburg*. Zelfs werd hij onder ARCIMBOLDI, wien het opperbestuur van den aflaat, door LEO X uitgeschreven, was opgedragen, aangesteld tot *subnuntius en apostolisch ondercommissaris-generaal*. In die betrekking was hij daarna onder genoemden ALBERT ijverig werkzaam, tot dat LUTHER te *Wittenberg* tegen hem optrad. LUTHER's gedrag tegenover hem wordt in het breede beschreven en tegen later ingebragte vermoedens van nijd en afgunst met kracht verdedigd. De aflaatpre-

diker, op den duur tegen zulk een' tegenstander niet opgewassen, werd diep vernederd, en stierf op beklagelijke wijze den 4 Julij 1519 in het Dominicaner-klooster te *Leipzig*, waar hij ook begraven werd.

Tot aanbeveling van dit belangrijk geschrift, dat wij in veler handen wenschen, deelen wij eene aardige anecdote mede, die bl. 105 gevonden wordt. Te *Leipzig* had een Edelman met ergernis gehoord, op welk eene schaamtelooze wijze TETZEL zijne aflaatwaren aanbeval, en was daarover zoo verontwaardigd, dat hij naar eene gelegenheid uitzag, om den vuigen bedrieger op eene gevoelige wijze te tuchtigen. Toen TETZEL vele aflaten verkocht en zijne kist rijkelijk met geld gevuld had, kwam de Edelman bij hem, en vraagde, of TETZEL hem inderdaad de zonden kon vergeven, die hij *in het toekomende* plegen zou? Indien dit zoo was, wilde hij hem voor zulk een aflaatbrief terstond tien daalders geven. Dit, misschien te rijke, aanbod verwekte bij den aflaatprediker eenige achterdocht, waarom hij aanvankelijk zwarigheid maakte, het aan te nemen. Eindelijk echter verklaarde hij zich bereid, aan het verlangen van den Edelman te voldoen, indien deze hem, wijl het een bijzonder en gewigtig geval betrof, voor den aflaatbrief dertig, of ten minste twintig daalders wilde betalen. De koop werd daarop spoedig gesloten. Toen nu TETZEL eenigen tijd daarna uit *Leipzig* vertrok, wachtte de Edelman met eenige knapen hem in een woud op, ontnam hem niet alleen al het geld, maar deed hem bovendien de kracht zijner gespierde armen op eene onzachte wijze voelen, en verliet den getuchtigde, die thans zonder geld weder naar *Leipzig* moest terugkeeren, met de woorden: »dit is de zonde, welke ik doen wilde, en »die gij zelf mij reeds vooraf vergeven hebt." De beschimpte aflaatkramer klaagde hierover bij den Hertog GEORG. Deze ontbood den Edelman bij zich en ontving hem zeer onvriendelijk. Doch toen de Edelman hem de gansche toedragt van het gebeurde verhaalde, en ook den aflaatbrief vertoonde, waarin hij reeds bij voorraad vergiffe-

nis voor zijne daad ontvangen had, liet hij hem ongestraft vertrekken.

De vertaling, door H. J. HARTSOHN bewerkt, is vrij goed uitgevallen.

LUTHER's *sterfdag, door eenen Hervormden Leeraar met zijne Gemeente godsdienstig herdacht. Te Amsterdam, bij* J. van der Hey en Zoon. 1846. *In gr.* 8*vo.* 30 *bl.* *f* :-25.

De Hervormde Leeraar, op den titel genoemd, is de Heer J. A. M. MENSINGA, Predikant te *Sijbecarspel*. De leerrede, in deze bladen vervat, heeft tot tekst: *Hebr.* XIII: 7. LUTHER's laatste levensdagen en zijn afsterven worden daarin *eerst* geschetst, en *daarna* kortelijk aangewezen, dat zijn zacht en zalig uiteinde was voorbereid geworden door een' reinen levenswandel, door onafgebrokene en getrouwe werkzaamheid, door de vervulling eener veeldadige taak, die hij als afgedaan mogt beschouwen, en door een hartelijk geloof in JEZUS CHRISTUS, in wien hij de rust zijner ziel gevonden had. De leerrede laat zich aangenaam lezen, ofschoon het plan, uit een homiletisch oogpunt beschouwd, niet boven alle berisping verheven schijnt. Ook is het practisch gedeelte, onzes inziens, wat schraal uitgevallen, en de tekst te veel als motto gebruikt. En wie zou volgens den titel niet verwachten, dat hier meer dan de enkele leerrede zou zijn medegedeeld? Desniettemin verblijden wij ons over de uitgave, met den welgemeenden wensch, dat de lezing voor velen in onze dagen ruimschoots gezegend moge zijn.

De viering van den Zondag. Een woord aan zijne tijdgenooten van H. W. A. SCHUUR, *Predikant te Mühlhausen. (Overgenomen uit de Pruissische Provinciale Kerkbode.) Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In kl.* 8*vo.* 69 *bl.* *f* :-75.

Naar ons inzien bestaat de waarde van dit boeksken vooral daarin, dat het, met billijke veroordeeling van alwat zonder grond wordt aangevoerd voor het verpligtende tot de viering van den zondag of tot de onbehoorlijke en bijgeloovige wijze der viering van den eersten dag der week, en dus met verwerping van al het onhoudbare en onverdedigbare, opmerkzaam maakt op de verderfelijke gevolgen der verwaarloozing van den Christelijken rustdag, niet alleen voor de belijders van het Christendom, maar ook voor de burgerlijke maatschappij in het algemeen. Te gelijk wijst de Schrijver den heilzamen invloed aan der geregelde en gemeenschappelijke onderhouding van eenen dag, besteed tot plegtige godsdienstoefening, tot onderzoek en overdenking der waarheden van de godsdienst. Moge ook het een en ander in dit boekje voorkomen, hetwelk minder van toepassing is op onzen landaard, over het geheel verdient het de opmerkzaamheid van al onze landgenooten, tot welke Christelijke gezindheid ook behoorende, ja van ieder, wien ook maar het geluk der menschheid ter harte gaat; terwijl het bovendien veel onderhoudender is, dan men van de behandeling van zulk een onderwerp zou verwachten.

Schets der Oorziekten. Door Dr. T. POLANSKY, *praktiserend Geneesheer te Weenen; uit het Hoogduitsch vertaald en met eenige Aanmerkingen vermeerderd. Te Amsterdam, bij* M. Coster, Jz. 1844. *In gr.* 8*vo. VIII*, 132 *bl. f* 1-80.

Een vreemd verschijnsel mag het genoemd worden, eene vertaling over oorziekten te kunnen aankondigen; daarom strekt het Ref. tot genoegen, de aandacht der geneeskundigen op dit werkje te kunnen vestigen. Enkele uitzonderingen niet medegerekend, is toch het veld der *Otiatrika* hier te lande nog geheel onbeploegd. En waarom, vragen wij, is dit het geval? is het, omdat er bijna geene oorziekten in ons land gevonden worden? is het, omdat ons land zóó

gunstig gelegen is, dat de aanleidinggevende oorzaken tot het voortbrengen derzelve zoo zeldzaam zijn? Het doet Ref. leed, te moeten betuigen, dat juist door de ligging van ons land deze ziekten bij ons, misschien meer dan in eenig ander land voorkomen. Gelijk dit veelal het geval is, zoo moeten er jaren verloopen, alvorens wij de verbeteringen van het buitenland, voornamelijk in het geneeskundige vak, overnemen. De groote menigte van geneeskundigen toch rekent het beneden zich, om een gedeelte van het vak meer bijzonder te beoefenen; de geneeskundige, die geen' tijd heeft of geen' lust gevoelt tot studeren, haalt medelijdend de schouders op voor hem, die daarop eene uitzondering maakt, en krijt *hem* voor een' kwakzalver uit, die zich *specialist* durft noemen. Maar zij willen of kunnen niet begrijpen, dat hij, die één' tak der geneeskunde tot het onderwerp zijner bijzondere studie heeft genomen, met den geheelen omvang der geneeskundige wetenschappen moet bekend zijn; en dat ook daarom de naam van *specialist* slecht gekozen is. Wat zoude het lot der borstziekten geweest zijn, indien niet enkele mannen zich daarmede bijzonder hadden onledig gehouden? Welke vorderingen zijn er niet gemaakt op het gebied der steengebreken? Wordt de specialiteit der oogziekten niet in alle landen gunstig erkend? En wat zoude het lot der oorlijders zijn, indien niet hier en daar een geneeskundige optrad, die zich met deze gebreken op eenen echt wetenschappelijken voet bezig houdt? Om deze redenen noemde Ref. het een gelukkig verschijnsel, eene vertaling over oorziekten te mogen aankondigen. De sluimerende geest schijnt te ontwaken, men begint te gevoelen, dat wij ook hierin, vergeleken met het buitenland, niet in de schaduw kunnen staan. Gaan *wij* toch de pogingen na, die sedert een twintigtal jaren in het buitenland werkende zijn. Slaan wij het oog op den grooten ITARD, die zijn geheele leven besteedde, om het lot der gehoorlijders te verbeteren — op DELEAU, die een geheel nieuw middel aan de hand gaf, om het middengedeelte van het oor te onderzoeken. MENIÈRES, de tegenwoordige geneesheer van het doofstom-

men-instituut te *Parijs*, maakt dikwijls opmerkingen en resultaten bekend. Zien wij al verder in *Duitschland* den bekenden Dr. WILHELM KRAMER, die reeds in 1834 een werk over oorziekten bekend maakte, die nu kortelings een werk in het licht deed verschijnen, waarin uit tabellarische overzigten de resultaten der behandeling van 2000 oorlijders worden bekend gemaakt; de werken van PAPPENHEIM, VON GAAL, FRANK, LINCKE, gelijk ook de menigte andere kleinere brochures, zijn den wetenschappelijken geneeskundige te goed bekend, om hier in bijzonderheden te treden. Men ziet den kundigen Dr. SCHMALG, uit *Dresden*, zijne onvermoeide pogingen toewijden aan het lot der doofstommen. En wat ziet men nu hier te lande? Op enkele uitzonderingen na, niets; integendeel beijveren zich de geneeskundigen bij ons, om hen, die zich daarmede bezig houden, tegen te werken. Wisten zij echter, welke moeijelijkheden met de beoefening daarvan gepaard gaan, zij zouden hun geduld bewonderen, en hen aanmoedigen. Wat nu vooral het boven aangekondigde werkje betreft, de Vertaler had, naar Refs. inzien, eene gelukkiger keuze kunnen doen; het werk van VON GAAL ware voor ons land beter geschikt geweest. Want POLANSKY maakt de geneeskundigen slechts zeer oppervlakkig met de vorderingen in het practische gedeelte der oorheelkunde bekend. Ref. wil echter, als zijnde dit de eersteling hier te lande, niet te streng zijn. En moge het vertalen, naar zijn oordeel, meerendeels onnoodig geworden zijn, zoo is het Refs. gevoelen, dat het eene weldaad zoude zijn, indien dit werkje door andere goede gevolgd wierd. Daarom zullen de aanmerkingen, die te maken waren én op het werkje zelf, én op vertaling en uitvoering, achterwege blijven, en van harte wenscht Ref., dat deze vertaling tot grondslag moge dienen, om de Hollandsche geneeskundigen meer en meer aan te sporen, dit vak zoodanig te gaan beoefenen, als de tegenwoordige stand der geneeskundige wetenschappen zulks vereischt; dat daardoor dan de aangewende moeite van den Vertaler moge beloond worden. Den Uitgever wenschen wij een goed debiet toe.

..m...

Geschiedenis der achttiende Eeuw en der negentiende tot op den ondergang van het Fransche Keizerrijk, door F. C. SCHLOSSER, *Hoogleeraar te Heidelberg. VIIIste Deel. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1844. *In gr.* 8*vo.* 468 *bl. f* 3-75.

Dit geheele lijvige boekdeel voert ons weder van de staatkundige tot de letterkundige geschiedenis en behoort alzoo voorzeker niet tot de minst aanlokkelijke deelen van SCHLOSSER's belangrijk werk. Ter regte beoordeeling van hetzelve moet men vooral niet vergeten, dat de Schrijver zich over de aesthetische waarde der letterkundige voortbrengselen, waarover hij spreekt, eigenlijk niet bekommert, en dat het hem voornamelijk te doen is om den invloed, dien de literatuur op het maatschappelijke en geestelijke leven der wereld gehad heeft, ofschoon wij daarom niet willen ontkennen, dat ook nu weder zijn individueel oordeel over de aesthetische waarde van vele der werken zich in de wijze openbaart, waarop hij over dezelve spreekt. Bij de lezing van dit deel, waarvan een gedeelte, en een belangrijk gedeelte, ook aan de behandeling van theologische verschijnselen in de letterkundige wereld is toegewijd, zal men ook op menige plaats in zienswijze van SCHLOSSER meenen te moeten verschillen. Niemand zal het verwonderen, dat hij tot de zeer liberalen in theologische zaken behoort, en zijn afkeer van alles, wat naar het obscurantisme van onze dagen zweemt, voert hem ligtelijk wel eens te ver. Bij den toestand der theologische partijen in *Duitschland* laat zich dit ook gemakkelijk verklaren. Er komt intusschen in dit deel menige plaats voor, waar hij zijne hooge ingenomenheid uitdrukt met datgene, wat hem het wezen des Christendoms is, en wat hij hem scherpelijk is onderscheiden van dat, wat hij de volksreligie noemt, dat is, het Christendom, gelijk het naar het bepaalde stelsel van deze of gene kerk wordt gepredikt. Een en ander behoort bij het lezen van dit deel niet uit het oog te worden verloren. Wij zullen slechts een zeer oppervlakkig verslag van den rijken inhoud kunnen geven.

Het eerste hoofdstuk behandelt de letterkundige geschiedenis van *Engeland*. Geheel vereenigen kan Ref. zich niet

met datgene, wat in de eerste § over *roman en humor* wordt gezegd, en waarin SCHLOSSER onzes inziens een te ongunstig oordeel over beide velt. Ongetwijfeld vloeit dit voort uit het forsche en krachtige van zijnen geest, die in deze soort van literatuur minder smaak kan vinden, en daardoor ook omtrent hare aesthetische waarde ligt onbillijk wordt. Zoo de *Tristram Shandy* nog eenige genade in zijn oog vindt, anders is het met de *Sentimental Journey* van STERNE, van welke het heet, »dat zij in het vlakke en kleurlooze karakter der algemeenheid overging, 't welk de nieuwste literatuur der Engelschen, Franschen en Duitschers in de laatste tientallen jaren heeft aangenomen." In de daad, het een zoowel, als het ander, mag onder de paradoxen geteld worden. Meer behaagde ons § 2. over het ontstaan en den aard der Engelsche zoogenaamde blaauwkousen in den tijd, gelijk SCHLOSSER zegt, toen ook de vrouwen boeken in de wereld begonnen te zenden in plaats van op hare kinderen te passen. Niet op al de letterkundige vrouwensalons past de naam van blaauwkousen, de spotnaam ter aanduiding van achteloosheid in voorkomen en kleeding, die bij de zoogenaamde geleerde of geletterde vrouwen niet zeldzaam is. De Schrijver voert ons achtereenvolgens de salons binnen van lady MARY WORTLEY MONTAGUE, de bekende schrijfster eener reis naar *Konstantinopel*, van ELIZABETH MONTAGUE, van mevrouw VESEY, waar de ruwe JOHNSON het orakel was, en waar de naam van *blaauwkous* het eerst in toepassing kwam, van mevrouw THRALL, later PIOZZI, die hare opvoeding gedeeltelijk aan denzelfden JOHNSON had te danken en later over dezen een geheel boekdeel met anecdoten in het licht gaf, en bij wie onder anderen ook miss BURNEY, schrijfster der *Evelina*, verscheen en in naam kwam. Dat eenen SCHLOSSER de schriften van deze en dergelijke vrouwen weinig smaken, kunnen wij ons gemakkelijk begrijpen; maar dit neemt niet weg, dat zij in hunne soort toch niet onverdienstelijk zijn, en dat zijne harde veroordeeling niet volkomen billijk is. Wij zouden ook twijfelen, of SCHLOSSER de regte man is, om de bellettristische literatuur juist te beoordeelen, wanneer wij bl. 26 lezen, dat uit deze gezelschappen de nog steeds voortdurende zoogenaamde wereldliteratuur voortsproot, in wier kalmen, breeden, verstandig onderrigtenden, nooit inspannenden, somwijlen vermoeijenden toon

slechts lord BYRON eenige genialiteit bragt; een oordeel, dat zeker vreemd klinkt, wanneer men aan de wezentlijk groote mannen denkt, die *Engeland* in de latere tijden tot sieraad verstrekten; en waarvan er onderscheidenen kunnen genoemd worden, die, zoo zij al niet in genie met BYRON op éene lijn kunnen geplaatst worden, toch zeker weldadiger op hunnen tijd hebben gewerkt, dan deze.

Wij vinden SCHLOSSER meer op zijn eigen grondgebied, wanneer wij hem in de volgende § over ROBERTSON, HUME en GIBBON hooren spreken. Zijn oordeel over den eerstgenoemde kon bij de tegenwoordige eischen der historiographie niet anders uitvallen, dan wij het hier vinden. ROBERTSON was een vlijtig, correct, duidelijk schrijver, uitstekend voor zijnen tijd berekend, maar zich daarboven weinig verheffende; ofschoon zijne geschiedenis van KAREL V. nog altijd een belangrijk en nuttig werk blijft. Opmerkelijk zeker is de plaats, hier uit GIBBON aangehaald, waarin deze den verschillenden indruk beschrijft, die het lezen van ROBERTSON's en van HUME's geschiedenis op hem maakte. »De wel berekende aanleg van het geheele werk, de krachtige taal, de gezonde perioden van doctor ROBERTSON deden in mij de eerzuchtige hoop ontvlammen van eenmaal in staat te zijn in zijne voetstappen te treden. De kalme filosofie, de onnavolgbare, niet kunstig voortgebragte schoonheden van zijnen vriend en mededinger dwongen mij meermalen, het boek met een gemengd gevoel van verrukking en moedeloosheid uit de hand te leggen." Uit de aanhaling van deze woorden ziet men reeds, hoe SCHLOSSER zelf over HUME denkt, die, »als diepdenkend, scherp onderzoekend, sceptisch wijsgeer," de geschiedenis schreef; het gebrekkige van zijn werk ziet hij intusschen geenszins voorbij. Doch blijkbaar is het, dat hij van de drie beroemde Engelsche historici aan HUME verre de voorkeur geeft. GIBBON, wiens talenten hij niet miskent, boezemt hem blijkbaar weinig eerbied in; zijne sofistiek en rhetoriek, zijne geheel Fransche vorming en geest staan hem teregt tegen, omdat zij in strijd zijn met de opregte liefde tot de waarheid, en wij ontleenen te liever eenige regelen uit zijn oordeel over GIBBON, omdat zij ons tevens ter beoordeeling van SCHLOSSER zelven van belang schijnen, wiens dikwijls harde en sterke uitdrukkingen ligtelijk tot eene verkeerde beschouwing van zijne denkwijze aanleiding kunnen geven. »Onbegrensde ijdel-

heid, begeerte naar roem en glans, van geest en vlijt ondersteund, kunnen kunstenaars en volmaakte kunstwerken vormen; maar echte geestdrift voor waarheid en regt, de eenvoudige zin voor een stil leven, dien de geschiedenis door voorstelling van het wild gewoel der wereld voeden en aankweeken moet, wijken van haar, als voor booze geesten, terug. Vurige liefde voor eeuwige waarheid en eeuwig regt komt door genade van boven en door deze alleen in des eenvoudigen en ootmoedigen hart." (Bl. 37.)

Wij zouden te uitvoerig worden, indien wij den Schrijver in zijne beschouwing van de *staatkundige schrijvers en de redenaars ten tijde van den Amerikaanschen oorlog* op den voet wilden volgen. Dat het ook hier niet aan belangrijke stoffe ontbreekt, zal eene bloote optelling van hen doen zien, over wie in deze gehandeld wordt. WILKES en JUNIUS, over wie in het vorige deel reeds is gesproken, worden hier op nieuw meer bepaaldelijk met het oog op hunne geschriften beoordeeld. BURKE en FOX zijn de mannen, die hier vervolgens optreden, over welken laatste het oordeel veel gunstiger is, dan over den eerste. Over PRICE en PAYNE wordt vervolgens gehandeld, en eindelijk het oog op FRANKLIN gevestigd, over wien insgelijks in het vorige deel reeds gehandeld was.

In het tweede hoofdstuk wendt de Schrijver het oog op de Fransche letterkunde, en dat deze hem geene ruimere stof tot loftuitingen oplevert, laat zich ligtelijk begrijpen. Waar hij over eenen DIDEROT en zijne liederlijke romans spreekt, die hem door geheel *Europa* beroemd maakten en de gunst van vorsten en grooten bezorgden, moet zijne verontwaardiging wel worden opgewekt. Van anderen aard was de invloed van MARMONTEL, maar daarom naar het oordeel van SCHLOSSER niet minder verderfelijk; omdat hij, »niet zoozeer onzedelijk maakt, als veeleer verslapt en ontzenuwt en de begrippen van deugd en ondeugd verwart en vermengt..... De deugd wordt zoo gemakkelijk, zoo aangenaam gemaakt, feilen en overtredingen worden met opzigt tot hare werking op 's menschen ziel en karakter als van zoo weinig belang voorgesteld, dat de onmetelijke kloof tusschen zelfbeheersching en zinnelijk leven onmerkbaar verdwijnt. Ernst en strenge tucht worden tot hatelijke en zwarte overblijfselen uit een' verleden tijd gemaakt; weekhartigheid, zinnelijk medelijden, enkele handelingen

van milddadigheid, zinnelijke liefde en ontferming uit het onbehagelijke van den aanblik van lijdenden ontsprongen: derhalve de zinnelijke aandoeningen en natuurlijke bewegingen, die, 't is waar, tot deugd leiden en helpen kunnen, gelden voor hetgeen op zich zelf en voor God en het geweten regt en goed is." Nadat over RAYNAL gehandeld is, vinden wij in eene volgende § den gedenkwaardigen strijd van ROUSSEAU tegen de Geneefsche regering, in zijne *Lettres de la Montagne* gevoerd, waarbij tevens een helder inzigt wordt gegeven van de burgerlijke inrigtingen deser stad. Met een woord over BUFFON en de verdiensten van dezen met betrekking tot verlichting en bestrijding van verouderde dwalingen eindigt deze §. Van de derde § van dit hoofdstuk kunnen wij slechts den belangrijken inhoud opgeven, hij handelt over de *filosofische staatsoeconomen en staatkundigen*; wij zouden te diep moeten intreden in de zaak, indien wij de stelsels van QUESNAY en GOURNAY hier wilden ontwikkelen, welke laatste, zegt SCHLOSSER, zich aansloot »aan de lieden, welke thans overal nevens den hoogen adel stem en zitting hebben. Tegenwoordig namelijk, na honderd jaren, zijn woekeraars en speculanten ook op het vaste land niet langer plebejërs, maar eene soort van patriciërs, die geld schaffen, het leven in eene groote machine verkeeren, eene nieuwe vrijwillige lijfeigenschap der arbeidende klassen grondvesten en vorstelijke weelde ten toon spreiden." Belangrijk is vooral ook, wat hier over TURGOT gezegd wordt.

Zoo de beide voorgaande hoofdstukken met zorg waren bewerkt, niet minder moest dit het geval zijn met het derde, dat de Duitsche letterkunde beschouwt met opzigt tot openbaar en huiselijk leven, tot den gezelligen toon en de heerschende zeden. Nog veel minder, dan bij de vorige afdeelingen, is het ons hier mogelijk, om ook slechts een oppervlakkig overzigt te geven van den rijken inhoud van dit hoofdstuk, dat verre weg de grootste helft van dit lijvige boekdeel beslaat. De wijsbegeerte is het eerste vak van letterkunde, waarover gehandeld wordt tot op de invoering der Kantiaansche wijsbegeerte op twee hoogescholen. Eigenlijk levert tot op dat tijdstip de philosophie weinig op, en merkwaardig is slechts, hoe de kantiaansche begrippen een tijdlang enkel in de school werden geleerd en openlijk onbekend bleven, totdat zij door KANT's leerling HIPPEL het eerst publiek werden gemaakt, en later door SCHULZE en

REINHOLD voor het algemeen toegankelijk werden. Wanneer wij de namen noemen van SEMLER, EHRHARDT, MICHAËLIS, GRIESBACH, dan gevoelen wij terstond, welk een gewigtig tijdvak voor de theologie hier door SCHLOSSER wordt ingetreden, en schoon hij natuurlijk hunne wetenschappelijke verdiensten slechts als van ter zijde heeft te waarderen, zoo moet hun invloed ter bestrijding van verouderde begrippen natuurlijk hunne namen hier met belangstelling doen lezen. Treuriger tafereel hangt de volgende § op. Wij komen daar weder tot BASEDOW's opvoedingsplannen en derzelver uitvoering, en bedroevend is dat, wat wij hier van 's mans zedelijkheid, wat wij hier over den berüchten BAHRDT en zijne werkzaamheden vinden opgeteekend. EBERHARDT en zijne *Apologie van* SOCRATES vindt hier ook zijne plaats. Wij mogen den Schrijver niet volgen, als hij nu verder dieper het letterkundige leven in *Duitschland* intreedt, en de aldaar strijdende partijen ten tooneele voert. NICOLAÏ en zijne romans en Duitsche Bibliotheek, WIELAND en zijne verbindtenis met de gebroeders JACOBI en den *Duitschen Mercuur*, de Göttinger rigting der poezij, de sentimentaliteit (*Werther*, *Siegwart* enz.) leveren de stoffe op tot beschouwingen en beoordeelingen der literatuur en haren invloed op het leven, die hoogst belangrijk zijn. Dat dit laatste vooral ook het groote doel dezer beschouwingen is, moet niet vergeten worden bij SCHLOSSER's spreken over LESSING en diens uitgave van de Wolfenbuttelsche fragmenten, aanvallen tegen het Christendom, door REIMARUS geschreven. LESSING staat zeer hoog in de schatting des Schrijvers, veel hooger dan HERDER, wiens verdiensten intusschen geenszins worden voorbijgezien en over wiens werken hier zeer belangrijke opmerkingen worden gelezen. Dat LAVATER en zijne gelaatkunde weinig genade in SCHLOSSER's oogen vinden, wien zal dat verwonderen? LICHTENBERG's *persiflage* van deze *quasi* wetenschap wordt dan ook hoogelijk geroemd, en er worden daaruit stekelige proeven medegedeeld. Evenmin als LAVATER, kon ook JUNG STILLING aan onzen Schrijver behagen. Het geheel van deze letterkundige geschiedenis levert een tooneel op vol beweging en leven en strijd, dat eene opmerkzame beschouwing overwaardig is. In de laatste plaats staat SCHLOSSER nog stil bij geschiedenis, journalistiek en staatswetenschap, gelijk deze in dit tijdperk werden behandeld. In het eerstgenoemde vak

verdienen hier vooral SCHLÖZER en SPITTLER te worden genoemd, terwijl het van DOHM wordt betreurd, dat hij zich van de geschiedenis tot het practische leven terug trok. Veel minder gunstig oordeelt hij over den Zwitser JOHANNES MULLER.

Wij eindigen hier onze zeer gebrekkige opgave van den grooten inhoud dezes boekdeels. Zoo wij ons niet overal met het oordeel van den Schrijver kunnen vereenigen, en nu eens op zijnen lof, dan eens op zijne berisping wel wat zouden willen afdingen, dit neemt niet weg, dat wij veel geleerd hebben uit de aandachtige lezing en overweging, en dat het geheel ons eene der voortreffelijkste afdeelingen toeschijnt van SCHLOSSER's werk, naar welks vervolg wij telkens met verlangen uitzien.

Verantwoording van E. Baron VAN LIJNDEN, *bij gelegenheid van het bekomen van deszelfs eervol ontslag, onder toekenning van pensioen, als Controleur der directe belastingen, in- en uitgaande regten en accijnsen, ingevolge koninklijk besluit van den* 8 *Maart* 1846, *N°.* 79. *Als Manuscript gedrukt. Te Arnhem, bij* J. Az. Doijer, 1846. *In gr.* 8*vo.*

Voor eene enkele maal treden wij op een ons anders vreemd grondgebied. Wij willen verslag doen van een boekje, dat niet algemeen in den handel verkrijgbaar is. Wij beschouwen het geschrift volstrekt niet als letterkundig voortbrengsel, maar deelen enkel den belangrijken inhoud mede. Deze betreft eenen bijzonderen persoon, het ontslag van eenen ondergeschikten ambtenaar van den Staat; maar hij verspreidt tevens licht over de wijze, waarop de hoofdambtenaren verlangen, dat het volk zal behandeld worden, over de beginselen, waarvan zij uitgaan, en de middelen, waarvan zij zich bedienen. Hij is eene kleine bijdrage tot de geschiedenis van het gebeurde in de Tweede Kamer tusschen de Heeren VAN DAM VAN ISSELT en VAN HALL, en kan zeker niet strekken, om den eenen van hen in de schatting van het publiek te doen rijzen. De zaak verdient algemeen bekend te zijn, en wij willen haar daarom onzen lezers kortelijk mededeelen.

De Baron VAN LIJNDEN, Controleur der directe belastingen, in- en uitgaande regten en accijnsen te *Zutphen*, ontving, bij besluit van Z. M. van 9 Maart l. l., een eervol ontslag als zoodanig, onder toekenning van pensioen. Dit *ongevraagd* ontslag, gelijk hij hier berigt, is hem, »volgens *eigene bekentenis* van den Minister VAN HALL, door deszelfs onmiddellijk toedoen toegezonden, onder *voorwendsel* van den verzwakten toestand zijner oogen, doch *werkelijk* omdat men redenen van ontevredenheid meende te hebben over zijne handelwijze in eene zaak, betrekking hebbende tot de beschrijving der belasting op het regt van patent over het dienstjaar 1845—1846 der gemeente *Zutphen*." De zaak was deze:

De Heer F. BEUDT, een man (bl. 6) »zich, volgens eigene getuigenis, ijverig onderscheiden hebbende bij het vak der belastingen, vooral onder het met bloed en tranen in onze geschiedenis aangeteekende beheer van DE STASSART en DE CELLES," thans Inspecteur-Generaal voor de directe belastingen, had sedert 1839 zich herhaaldelijk beklaagd, dat die directe belastingen, vooral de personele, in *Gelderland* niet genoeg opbragten. De Controleurs werden gelast, voornamelijk met betrekking tot de belasting op de huurwaarde der percelen, eene verhooging te bewerkstelligen, en bij nalatigheid in dezen bedreigd met verplaatsing naar minder aangelegen contrôles of naar standplaatsen buiten de provincie. (Bl. 8). In het boekje zelf vindt men volledige mededeeling der stukken, die deze zaak betreffen.

In October 1844 kwam de Heer BEUDT andermaal te *Zutphen*, en vond naar zijn verlangen nog niet genoeg gedaan. Het was thans vooral ook de belasting der patenten, die te weinig opbragt, en die, volgens hem, 30 percent meer moest opleveren. De man toonde daarbij uitstekend te kunnen rekenen. Zoo de patenten der Notarissen b. v. te *Alkmaar*, eene stad met 9000 zielen, *f* 200 gulden opbrengen, en te *Zutphen*, eene stad met 11,000 zielen slechts *f* 180, zoo moet deze laatste som met ruim *f* 50 worden verhoogd; aldus redeneert de Heer BEUDT, zonder naar plaatselijke omstandigheden te vragen, en te onderzoeken, of misschien de gezamentlijke Notarissen in de plaats van 11,000 zielen minder verdienen, dan in die van 9000 zielen; een onderzoek, waardoor alleen de regtmatigheid of onregtmatigheid van het betaalde patent kon worden uitgemaakt. Men behoeft waar-

lijk niet veel kennis van zaken te bezitten, om te weten, dat, bij een gelijk getal zielen, de notariële werkzaamheden en verdiensten naar gelang van plaatselijke omstandigheden oneindig moeten verschillen. Dergelijke wijze en verstandige aanmerkingen werden ook omtrent andere patenten en belaste voorwerpen gemaakt, waarvan nog één staaltje. *Zutphen* en *Breda* tellen even veel inwoners. Intusschen in *Zutphen* waren duizend deuren en vensters minder aangegeven, dan in *Breda*. *Ergo*, dat aantal was te weinig opgegeven. Stroomt toe, Nederlandsche architekten, tot den Inspecteur-generaal der directe belastingen, en laat u onderwijzen in den nieuwen regel der architectuur, die voor ieder zieltje in eene of andere plaats een bepaald getal deuren en vensters heeft vastgesteld. Zorgt toch, dat men hier of daar geen raampje toemetsele! Als gij een nieuw gebouw moest zetten, zoudt gij er anders, uws ondanks, een venster meer moeten inbrengen; want de Heer BRUDT komt u op het dak, en bewijst u met statistieke tabellen, dat uw huis een raam of eene deur meer *moet* hebben!

Intusschen van den Heer Controleur werd gevorderd, dat hij vooral de patenten zoude verhoogen, gelijk later blijkt, (bl. 24) onder bedreiging, dat, indien hij zulks niet konde bewerkstelligen, een andere Controleur in zijne plaats zoude gezonden worden. De Heer BRUDT onthield zich voorzigtig van het geven van schriftelijke orders, en vindt het (bl. 22) gemakkelijker, eenvoudig te ontkennen, *dat hij immer eene directe bedreiging van verplaatsing heeft gedaan*; maar hij geen verstandig mensch zal of kan na de lezing der stukken wel eenige twijfel bestaan, aan welke zijde de waarheid te zoeken zij. De Baron VAN LIJNDEN achtte intusschen zich verpligt, uit het beginsel van de gehoorzaamheid, die een ondergeschikte ambtenaar verschuldigd is aan de stellige bevelen van zijnen superieur, om aan diens verlangen zooveel mogelijk te voldoen. Dit kon evenwel niet geschieden, zonder het patent van onderscheidene personen zoodanig te verhoogen, dat hij zelf van de billijkheid en regtmatigheid dier verhooging niet overtuigd was. Niet overal evenwel was dit het geval; er waren verhoogingen te bewerkstelligen, die hij zelf als billijk en regtmatig erkende; zonder eenige bedenking bragt hij deze dan ook tot stand; maar ten aanzien van de eerstgenoemden schreef hij eigenhandig in den legger der patenten voor elke zoodanige verhooging

een NB. en de volgende algemeene aanmerking: »Alle de hieronder volgende aanmerkingen, door dezen geheelen legger met NB. geteekend, zijn posten, welke door den Controleur verhoogd zijn, niet uit *overtuiging* dat zij werkelijk te laag door de zetters zijn aangeslagen, maar enkel, of althans hoofdzakelijk, omdat hem door den Inspecteur-generaal BRUDT, op poene van verplaatsing, mondeling gelast is, het patentkohier van *Zutphen* dertig percent te verhoogen, zijnde thans een gedeelte dier som over de gegoedste ingezetenen, voor zoo ver de wet zulks niet direct verhinderde, omgeslagen." Daar geraakten nu de poppen aan het dansen; toen deze legger onder het oog der hooggeplaatste Heeren kwam en de aanmerking zelve door onbescheidenheid publiek werd gemaakt! De Controleur werd ter verantwoording geroepen en sprak ruiterlijk, dat hij als ondergeschikt ambtenaar moest gehoorzamen, maar als eerlijk man zich geregtigd en verpligt achtte, om zijne gedachten opregt en naar waarheid te kennen te geven, daar ter plaatse waar dezelve gevraagd werden, dat is, op den legger der patenten naast het advies der zetters, ingevolge art. 23 der wet van 21 Mei 1819. De geheele correspondentie hierover had plaats gedurende den tijd van een halfjarig verlof, dat de Controleur, met afstand van zijn geheele tractement, tot herstel zijner verzwakte oogen had aangevraagd en bekomen. De toestand van zijn gezigt maakte het raadzaam, om bij expiratie verlenging van dit verlof te verzoeken. Hierop werd hem gemeld, dat hem werd aangeboden, om, op grond van zijn verzwakt gezigt, ontslag uit 's lands dienst te vragen, onder bedreiging, dat de Minister anders dat ontslag bij Z. M. zou provoceren. Volgens eigene bekentenis van den Minister (bl. 28) had dit alleen plaats ten gevolge der bovenvermelde aanmerking, en gebruikte men de oogziekte slechts als een voorwendsel om den Baron VAN LIJNDEN, zoo men het noemde, in de publieke opinie te sparen. Verontwaardigd weigerde hij dit verzoek in te leveren, en verlangde eenvoudig, dat zijn aanzoek om verlenging van verlof van de hand gewezen en hem bevolen wierd, zijne betrekking weder te aanvaarden. Vruchteloos verlangen! Een adres aan den Koning had geen ander gevolg dan ... de toezending van zijn ontslag!!

Zietdaar, lezers, de toedragt der zaak, die in dit welgeschreven boekje uiteengezet en met de stukken bewezen wordt. Heeft zij verdere toelichting noodig? En welk oordeel moet

nu het publiek vellen over menschen, als hier op den voorgrond staan? Te beklagen zijn ambtenaars, die, niet onafhankelijk, als de Baron VAN LIJNDEN, onder zulke superieuren, met zulke instructiën, bij zoo veel willekeur hunnen post moeten waarnemen. Te beklagen is een volk, dat zulke hoofd-ambtenaren heeft. Maar wij verheugen ons, dat er ambtenaren worden gevonden, onafhankelijk en oneigenbatig genoeg, om te handelen, gelijk de Heer VAN LIJNDEN gehandeld heeft. De natie is hem dank schuldig, dat hij de practijken der belasting-administratie op deze wijze heeft kenbaar gemaakt. Misschien, maar, helaas, ook slechts misschien, helpt het iets, om dergelijke dingen in het vervolg te voorkomen. Misschien geeft het den opvolger van den Heer VAN LIJNDEN moed, om op den door dezen ingeslagen weg voort te gaan. Ware het anders ... ongelukkige *Zutphenaars!* Maar wij willen betere dingen hopen; wij willen hopen, dat de wensch vervuld worde, waarmede de Schrijver zijne Verantwoording eindigt: »Mogten wij allen het onze bijdragen, een ieder zooveel in zijn vermogen is, opdat alle schijn zelfs van *binnenlandsche* willekeur en onderdrukking verre verwijderd blijve; laat ons weldoen zonder om te zien, zoo wij slechts met een eerlijk hart het welzijn van Koning en Vaderland beoogen; en laten wij dus de liefde tot en het vertrouwen op onzen geëerbiedigden Koning schragen en ondersteunen, waar eigenbaat en heerschzucht die liefde en dat vertrouwen zouden ondermijnen en doen wankelen!"

Daartoe diene ook dit verslag van deze bedroevende handelingen!

Drie dagen in het Saksisch Zwitserland. Door C. HOOIJER. *Te Arnhem, bij* G. W. van der Wiel. 1845. *In kl. post* 8*vo.* 59 *bl.* *f*: - 80.

Een klein boeksken, maar dat wij in veler, in zeer veler handen wenschen, en waaraan hooge lof toekomt. Zijn er onder onze lezers, die van den aangebroken zomer gebruik wenschen te maken, om een aangenaam reisje te doen, dat zij dit boekje koopen, en daardoor opgewekt worden, om *Saksisch Zwitserland* te gaan bezoeken! Hebben anderen de plaatsen reeds bezocht, die hier worden beschreven, dat zij zich

dit boekje aanschaffen, om de herinnering van hetgeen zij gezien hebben te verlevendigen! Zijt gij een beminnaar van schoone natuurbeschrijving, gij zult hier voldoening vinden. Stelt gij prijs op een' lossen, gemakkelijken, afwisselenden, nu eens ernstigen, dan luimigen, eenvoudigen en onopgesmukten stijl, verkwikt u dan aan het verhaal van dit driedaagsche uitstapje in het heerlijke land, dat de Schrijver bezocht. Het is geene gemakkelijke taak, om natuurbeschrijvingen, om de kleine, onbeduidende ontmoetingen van een voetreisje aangenaam en onderhoudend voor te stellen. Men put zich zoo ligt uit in nietsbeteekenende uitroepingen van verbazing en bewondering, die op den lezer geen' den minsten indruk maken, omdat het beeld der beschrevene zaak hem slechts flaauw in onbepaalde omtrekken voor den geest staat. Of men daalt af tot de beschrijving van elke bijzonderheid, verhindert daardoor eenen algemeenen indruk, en wordt langdradig en vervelend, terwijl men meent naauwkeurig en getrouw te zijn. Vooral voor hem, die met eigene oogen de tooneelen niet heeft aanschouwd, die beschreven worden, is het doorgaans onmogelijk, om uit die vele afzonderlijke trekken een geheel te vormen, en de verbeeldingskracht der meesten schiet daartoe te kort. Doorgaans behooren dan ook dergelijke natuurbeschrijvingen niet tot de aangenaamste lectuur. Anders is het hier. Er wordt geene poging gedaan, om het onbeschrijfbare in woorden weder te geven. De groote, algemeene indruk wordt medegedeeld; men is als 't ware reisgenoot van den Schrijver, en volgt hem in de afwisselende gewaarwordingen, die de heerlijke natuurtooneelen, die kleine reis-ontmoetingen, menschen, met wie hij in aanraking komt, geschiedkundige herinneringen enz. bij hem opwekken. Naar deze voegt zich zijn stijl met verwonderlijke gemakkelijkheid; en het eenige, wat wij op het boekje hebben aan te merken, is, dat men het zoo spoedig ten einde is, en dat de Schrijver ons niet in de gelegenheid heeft gesteld, om hem langer op zijne togten te vergezellen. Ook over andere gedeelten zijner reis had hij ons ongetwijfeld aangenaam en belangwekkend kunnen onderhouden.

Wij mogen uit het kleine boekje niet meer dan eene enkele plaats afschrijven ter proeve, en kiezen daartoe den avond van den tweeden dag. De reiziger is op den *Grooten Winterberg*, en beschrijft hetgene hij zag en gevoelde aldus (bl. 35): »Ik heb in het ware *Zwitserland* op veel hooger

bergen gestaan, maar moest GÖTZINGER nazeggen: » die deze plaats voor de eerste maal bezoekt, vergeet wat hij te voren zag!" Mijne oogen loopen rond in eenen cirkel, welks middellijn ligt vijf en twintig Duitsche mijlen bedraagt. Als uit de wolken zie ik op de schoonste punten van *Saksen* en *Boheme*, en kan mij aan dit panorama niet verzadigen. De zon zinkt langzaam weg. De kleuren worden zachter. De omtrekken der voorwerpen smelten ineen. De schemering en de donkerheid breiden zich over alles uit. Dáár, tegen die zwarte bergen, waar ik nog enkele lichten in Boheemsche dorpen zie, leggen zich de vermoeide landlieden te slapen. Ginder, waar de zon achter *Dresden* onderging, is het wis nog woelig in die vrolijke stad. Hier, in deze donkere wouden, staan thans de wilde dieren op, en rekken zich uit, en gaan hun voedsel zoeken. Achter die bergen, aan den verren gezigteinder, gloeit een gloed, als stond eene gansche stad in brand; maar het is de nachtvorstin, de schoon opkomende maan. Zij staat op den vurigen rand van eene lange blaauwe bank, om uit te rusten misschien vóór zij haren loop begint, terwijl de ligtere wolken ongeduldig voor haar uitvliegen in de hoogte. De muzijk is beneden verpoosd, en wat is het nu stil en kalm overal en ook in het binnenste van mij! O, FONTENELLE heeft gelijk: » *que le jour même n'est pas si beau qu'une belle nuit!*" En dan die starren, die vurige vonken tegen dat donkerblaauw en onmetelijk gewelf; die ontelbare lichten, overal opgehangen aan dezen eereboog des hemels! Ja, zij hangen dáár weder elk op zijne aangewezen plaats. De oudste *Chaldaeën* gingen er veilig op af in de woestijn, en onze schepelingen sturen er nog gerust op voort. Zij hangen dáár weder zoo vurig schijnende, misschien nog even hel, als toen de eerste mensch zijne oogen opsloeg in den eersten avond zijns levens, en zij zullen nog wel vurig schitteren, als de laatste mensch vergaat. — Wie is het toch, die elken avond die heerlegers van starren oproept, en telt, en rangschikt, ieder op hare juiste plaats? Wie is Hij, die hare vuren altijd voedt, dat zij niet uitdooven, en haren loop bewaakt, dat zij niet afdwalen, en hare ligchamen ondersteunt, dat zij niet vallen? Dat is HIJ, wien geen tong of teeken melden kan! Tracht zijn' naam niet uit te spreken! Het is maar ontheiliging en schennis:

Want ieder draeght zyn' eigen naem,
Behalve Ghy! Wie kan U noemen
By uwen naem? Wie wort gewyt
Tot uw orakel? Wie durft roemen?
Ghy zyt alleen dan, die Ghy zyt!
Myn God! myn Heer! so lang ick blyv in 't leven
Bist du van my met psalmgesanck verheven.
Ick wensche slechts, dat Dyn des lofs gewach,
In mynen mont bevallick wesen mach.

Zoo eindigde de tweede dag.

Is het niet jammer, lezers, dat iemand, die zoo goed de pen weet te voeren, zoo zeldzaam ons de vruchten van zijnen geest mededeelt? Wij houden onze vaderlandsche letterkunde zijner belangstelling en medewerking aanbevolen, en hopen, dat ook hij door zijn voorbeeld en voorgang het meer en meer bezigen van dien ellendigen gekunstelden en onnatuurlijken stijl zal helpen tegengaan, die bij velen onzer nieuwere schrijvers, niet te vergeten ook onze (overdreven) gevierde romanschrijfster, mode schijnt geworden.

De Sterrenhemel. Door P. KAISER, *Hoogleeraar te Leiden. IIde Deel. Met Platen.*

(*Vervolg en slot van bl.* 395.)

Men vindt hier ook lijsten van de sterren, die eigene namen dragen, ten getale van 176, waarvan de meest gebruikelijke met een sterretje zijn geteekend. *Denebola* (*β Leonis*) mist echter deze onderscheiding; ook *Benetnasch* (*η Ursae majoris*), welke dezelve althans even goed konden dragen als *Achemar* (*α Eridani*) of *Enif* (*ε Persei*). Daarna aanwijzing, hoe het hemelplein voor een' bepaalden dag en uur te leggen met behulp van eenen rand, afzonderlijk bijgevoegd, welke toestel, met de beschrijving, tot deszelfs gebruik in orde gebragt, voor *f* 3 -, gelijk de twee bladen van het hemelplein voor 60c., bij den uitgever te bekomen is. Hoe men voorts dit hemelplein tot de oplossing van eenige sterrekundige vraagstukken gebruiken kan, wordt verder met voorbeelden duidelijk gemaakt. — Na deze algemeene beschouwingen worden de dubbele en meervoudige sterren, op het hemelplein aangewezen, afzonderlijk aangeduid met de regte opklimming,

afwijking, grootte der zamenstellende sterren, onderlingen afstand, en van velen de kleuren. Ook worden nog 23 sterreparen opgegeven, die met het bloote oog te onderkennen zijn, onder welke zich waarschijnlijk nog wel (*physische*) dubbele sterrên bevinden. Deze lijsten zijn, zoover wij kunnen oordeelen, zeer naauwkeurig, en met regtmatige ingenomenheid maakt de Hoogl. melding van den uitvoerigen en voortreffelijken arbeid van STRUVE. Deze verdienstelijke sterrekundige, wiens werkzaamheden voor alle volgende tijden van eene onschatbare waarde zullen blijven, begon wijselijk met zich in het onderzoek van de dubbele sterren juiste grenzen af te bakenen, omdat hij liever *een gedeelte* van eenen arbeid, die in een menschen-leeftijd niet voltooid kon worden, naauwkeurig, dan dien *geheel* op onvoldoende wijze wilde volbrengen. Hij zonderde daartoe uit alle dubbele sterren, bij welke de onderlinge afstand meer dan 32″ bedraagt, en ook die, bij welke de hoofdster eene mindere grootte dan de negende naar zijne klassificatie heeft. De eerstgenoemden zijn, gelijk wij boven zeiden, in dit werk ten getale van 47 aangewezen. STRUVE vond binnen zijne grenzen nog 3112 dubbele en meervoudige sterren, wier onderzoeking hem een' gestadigen arbeid van vele jaren heeft gekost. Later heeft hij er nog 22 bijgevoegd, van welke allen hij 2642 op het allernaauwkeurigst waargenomen en uitgemeten heeft. De omstandigheden, die op het onderkennen van dubbele en meervoudige sterren invloed hebben, worden met duidelijkheid aangewezen, als te bestaan, deels in den invloed van de buiging der lichtstralen in den kijker, deels in de nabijheid eener groote ster, deels in den toestand van den dampkring; en ten gevolge van dit een en ander worden de dubbele sterren gerangschikt in *tien* klassen, naar de meerdere of mindere gemakkelijkheid, met welke zij zich door eenen kijker in afzonderlijke sterren laten ontbinden. Verder worden aangewezen die dubbele sterren, welke de waarnemingen met zekerheid *of* als *physisch*, *of* als *optisch* (alleen schijnbaar nabij elkander) hebben doen kennen. Dit geeft aanleiding om te handelen over de onderlinge beweging der dubbele sterren, waarbij de onderzoekingen van MÄDLER (die zich omtrent de maan ook zoo verdienstelijk heeft gemaakt) nopens de omloopstijden en banen der dubbele sterren worden medegedeeld. Zoo belangrijk het onderwerp der dubbele sterren is, zoo belangrijk is ook dat der *veran-*

derlijke sterren, die op het hemelplein ten getale van 15 door een onderscheidend teeken zijn aangewezen. Het is echter tot nog toe minder dan het eerste onderzocht; *Prof.* ARGELANDER te *Bonn* heeft er zich zeer verdienstelijk omtrent gemaakt, en STRUVE het ook niet uit het oog verloren. De laatste vond onder zijne waargenomene dubbele sterren 23, wier veranderlijkheid hem boven allen twijfel verheven scheen, en 42, bij welke hij op goede gronden eene veranderlijkheid vermoedde. Van de eersten komen 7, van de tweeden 5 op het hemelplein voor. In het geheel worden 15 veranderlijke sterren daarop aangewezen, welke eerst op eene lijst worden opgegeven in regte opklimming, afwijking, periode, en grootste en kleinste grootte, en daarna uitvoeriger beschreven. Bij deze gelegenheid spreekt de Hoogl. ook over die veranderlijke sterren, welke somtijds onverwacht zijn verschenen en verdwenen. De merkwaardigste daarvan is die, welke in 1572 verscheen en door TYCHO is waargenomen, omdat in *Cassiopeia*, alwaar dezelve stond, ook in 945 en 1260 onverwacht eene heldere ster zigtbaar geworden was. Indien deze tijdstippen het vermoeden van eene periodische verschijning wekken, dan zal, wanneer inderdaad na een tijdsverloop van 314 of 315 jaren eene heldere ster in *Cassiopeia* zigtbaar wordt, het jaar 1886 of 1887 zulks moeten beslissen, en die verschijning waarschijnlijk veel licht over dat hemelligchaam verspreiden. Want dat TYCHO met de werktuigen, die hem ten dienste stonden, geene *parallaxis* aan deze ster kon ontdekken, bewijst in geenen deele, dat die ook voor de alle denkbeeld bijna te boven gaande naauwkeurigheid der werktuigen van dezen tijd, en wie weet, hoe ver men het nog na 40 jaren zal gebragt hebben! zou moeten verborgen blijven. Zeer opmerkelijk is ook eene der beide sterren door KEPPLER waargenomen, die in 1600 verscheen, 21 jaren zigtbaar bleef, na eenigen tijd van afnemen verdween, 44 jaren later met minderen glans werd teruggevonden, en na nieuwe verdwijning op nieuw zigtbaar is geworden en voor het gewapend oog duidelijk zigtbaar gebleven. Te dezen aanzien vooral moeten wij veel aan de nakomelingschap overlaten; maar het is dan ook de pligt der wetenschap, door het vervaardigen van naauwkeurige sterrelijsten voor volgende tijden de beantwoording der vraag mogelijk te maken, of er oude sterren verdwijnen en nieuwe te voorschijn komen, en of de vaste sterren veranderingen van grootte en kleur

ondergaan, waartoe het hier boven geschrevene ten aanzien der kleur mede kan strekken. De Hoogl. schrijft, Bladz. 317: » Het is ontegenzeggelijk, dat zich vroeger, nu en dan, sterren vertoond hebben, van welke thans geen spoor aan den hemel gevonden wordt, maar *het is minder* waarschijnlijk, dat zich thans sterren aan den hemel vertoonen, die vroeger onzigtbaar waren, en van geene enkele ster kan men met zekerheid beweren, dat zij, bestendig in denzelfden zin voortloopende, veranderingen in haar licht ondergaat." *Minder waarschijnlijk* zal hier wel moeten zijn *niet minder waarschijnlijk*. Eenige perioden worden voor de jaren 1845—1849 van de 15 opgenoemde veranderlijke sterren tijdstippen van het grootste licht opgegeven. De lezing van dit hoofdstuk, de veranderlijke sterren betreffende, heeft Ref. versterkt in zijne overtuiging, dat de sterrekunde te haren aanzien nog vele waarnemingen en werkzaamheden wacht. Meer onderzocht, doch insgelijks nog een wijd veld van studie overlatende, zijn de nevelvlekken en sterrehoopen. De beide HERSCHELS hebben daaromtrent veel gedaan. Uit hunne waarnemingen, uit de lijst van MESSIER, uit aanteekeningen van ARGELANDER en anderen, met behulp van eigene waarnemingen des Hoogleeraars, is de lijst en beschrijving zamengesteld der 20 nevelvlekken, die op het hemelplein zijn aangewezen, met nog 7 nevelsterren. Eenigen dier nevelvlekken zijn keurig in plaat afgebeeld. — Daar het doel van dit werk geheel praktisch is, en den beoefenaar der sterrekunde den weg wil wijzen tot eene gemakkelijke waarneming des hemels; de merkwaardige nevelvlekken en sterrehoopen zeldzaam met het ongewapende oog te vinden zijn, en het bezit van uitvoerige, kostbare werktuigen, zoo als kijkers met *parallactische* voeten enz. bij de minste gebruikers van dit werk te wachten is, heeft de Hoogl. het opsporen van merkwaardige nevelvlekken gemakkelijk gemaakt door opgave van bekendesterren, die dezelve in regte opklimming voorafgaan, en met haar weinig in afwijking verschillen. Men kan dan, door die sterren op te sporen en den kijker gedurende den vereischten tijd in denzelfden stand te laten, zonder bezwaar vinden en volgen hetgeen anders moeijelijk te zoeken is. Op dit gelukkige denkbeeld rust de aanwijzing van 95 merkwaardige nevelvlekken en sterrehoopen, voor welker opsporing de Hoogl. geschikte sterren vinden kon. Deze lijst, waaraan vele moeite besteed is, schijnt

misschien aan menigeen van luttel wetenschappelijke waarde. Doch dit is het doel niet; zij is onschatbaar voor degenen, voor wie dit werk bestemd is, en de beschrijving der vlekken zelve is zoo juist en bepaald, als men die ergens aantreffen zal. De Hoogl. heeft de beschrijving, door HERSCHEL en anderen van deze voorwerpen gegeven, door eigene waarneming getoetst. — Daarop volgt, na de handleiding tot het opsporen van nevelvlekken en sterrehoopen, die voor het bloote oog onzigtbaar zijn, en van de plaatsen des hemels, waar zij gezocht moeten worden, eene opgave van 76 zoodanige voorwerpen; en eindelijk een overzigt van de merkwaardige voorwerpen des hemels in elk sterrebeeld voorkomende, waarin, gelijk in de overige lijsten, de sterrebeelden naar alphabetische orde worden gevolgd. Ongaarne misten wij er de twee sterren, wier *parallaxis* bekend is, en die, gelijk wij in onze vorige beoordeeling zeiden, juist *α Lyrae* en 61 *Cygni* zijn, en ofschoon er niets bijzonders aan te zien is, uit hoofde van deze opmerkelijke bijzonderheid hier volledigheidshalve eene plaats hadden verdiend. Eene beknopte beschrijving van het hemelplein is met hetzelve afzonderlijk verkrijgbaar. Wij hebben haar niet gezien, en weten dus niet, of het iets anders is, dan overdruk van deze Afdeeling.

De *vierde* Afdeeling handelt over de afbeelding van de merkwaardigste hemellichten, elk in het bijzonder, en wel van zonnevlekken; met het bloote oog zigtbare planeten; de kometen van 1825 en 1811; acht nevelvlekken en eene nevelster, en eindelijk van vijf merkwaardige maanvlekken, waaronder twee, die bij zons-opgang, *culminatie* en ondergang vertoond worden. De afbeeldingen in staal, die daarbij behooren, zijn uitmuntend. Wel klaagt de Hoogl., dat deszelve niet zoo zacht en ineensmeltend zijn, als hij wenschte, en op zijne oorspronkelijke teekeningen gevonden werd. Wij willen gelooven, dat de *gravures*, bij hoogen lof, welligt deze kleine berisping niet ontgaan kunnen; maar men moet het onmogelijke niet vorderen. En hoe ver staan de platen boven hetgeen men doorgaans in leesboeken over de sterrekunde aantreft! Wij spreken nu niet van de houtsneden in de vertaling van LITTROW, die inderdaad veel te wenschen overlaten, maar van welker betrekkelijken lof, in aanmerking genomen dat het houtsneden zijn, wij niets terugnemen. Zeker zijn zulke staalgravures, als hier worden aangetroffen, veel volmaakter, maar ook veel kostbaarder; eenige fouten,

die niet te verbeteren schenen, worden aangewezen. Wij voegen er bij, dat sommige der gebreken, ook der hier aangetoonde, in afbeeldingen der hemelligchamen, doorgaans slechts gelden voor een bepaald oog, een bepaald instrument, en eenen bepaalden stand. Ieder, die slechts ooit met naauwkeurigheid, zelfs nog met hetzelfde werktuig, b. v. vlekken op de maan heeft waargenomen, weet, hoe groot meestal het verschil is, zelfs bij denzelfden maanstand; met de planeten is het eveneens, en wanneer men afbeeldingen geeft, zijn dezelve slechts die van het voorkomen op eenen bepaalden tijd; bij eenen volgenden gelijken stand ontbreekt altijd iets aan de gelijkenis. Deze opmerking doet ons alligt vrede hebben met eene voorstelling, al verschilt dezelve in eenige trekken van onze waarneming, en wat het wegsmeltende der nevelvlekken aangaat, wanneer men dit, ondersteld de mogelijkheid, geheel wilde teruggeven, zou men eene onkenbare en doellooze afbeelding leveren. Ook de beste teekening is niet hooger te schatten, dan als een hulpmiddel, om iemand, wien geen kijker ten dienste staat, eenig denkbeeld te geven van de wijze, waarop de voorwerpen zich in denzelven vertoonen. Het geringe aantal maanvlekken, waarover men zich misschien eenigzins zou beklagen, is door oordeelkundige keuze der merkwaardigste en door keurige uitvoering genoegzaam vergoed. Den *Schröter* hadden wij er gaarne bijgevoegd gezien, omdat die merkwaardige vlek, waarover *Gruithuisen* zoo veel geschreven, en op welker voorkomen hij zulke zonderlinge *hypothesen* gebouwd heeft, in sommige nieuwere leerboeken meer dan waarschijnlijk vrij onjuist afgebeeld is. De afbeeldingen zijn genomen met den achtvoets kijker uit *München* op het *observatorium* te *Leiden*; slechts in weinige gevallen heeft de Hoogl. zijne toevlugt tot anderen genomen, » als hij namelijk de juistheid dier afbeeldingen kon waarborgen, en zij voorwerpen des hemels betroffen, voor wier waarneming hem alle gelegenheid ontbrak." Wij veroorloven ons te vragen, *hoe* de Hoogl., bij het ontbreken van alle gelegenheid tot waarneming, de juistheid der afbeeldingen kan waarborgen?

De *vijfde* Afdeeling behelst zeer nuttige teregtwijzingen omtrent de werktuigen, die men voor eene naauwkeurige beschouwing der hemellichten behoeft. Zonder eene wiskundig-*optische* kennis te onderstellen, doet de Hoogl. duidelijk uitkomen, hoe de lichtstralen in de glazen der kijkers

breken, wat men daaromtrent hebbe in het oog te houden; welke de verdienste zij van *achromatische*, *aplanetische* en andere kijkers; het verschil tusschen spiegel-teleskopen en kijkers met glazen, het stellen der kijkers, enz. Daarna eene naauwkeurige opgave van het vermogen en de prijzen der kijkers uit het *optische institunt* te *Munchen* bij HERZ *en* MAHLER (vroeger de beroemde fabrijk van FRAUENHOFER) en van PLÖSSL te *Weenen*. Men ziet er uit, dat voor slechts ruim *f* 40 — een zeer goed, en voor *f* 150 — een voortreffelijk werktuig, zoo voldoende als men het buiten eene eigenlijke sterrewacht maar verlangen kan, in het *optische institunt* te bekomen is. Er hangen dus, vooral voór inrigtingen en maatschappijen, waarlijk geene schatten aan. Daarover straks nog een woord.

Aan het slot van alles vindt men eene opgave van de voornaamste grootheden, de aarde en het planetenstelsel betreffende, als lengte en breedte van de voornaamste plaatsen der aarde en van Nederland (doch zeer onvolledig), grootheden betreffende de aarde; de elementen der loopbanen van de planeten voor 1 Januarij 1850, behalve die der vier kleine, welke voor 1848 zijn opgegeven; die der nieuwe, door ENCKE den 13 December 1845 ontdekte planeet *Astrea* natuurlijk niet; voorts opgaven betrekkelijk de wachters en de bekende kometen, bij welke, na het verschijnen van de *verklaring des sterrenhemels*, nog die van DE VICO met eenen omloopstijd van nagenoeg 5½ jaar is bijgekomen; *praecessie*, *nutatie*, *aberratie* en eigene beweging van eenige vaste sterren; de uitkomst der *parallaxis* van enkelen, waar onder die van BESSEL en STRUVE zeker zijn, althans indien latere waarnemingen de bepaling van zulke ongeloofelijk kleine grootheden niet tegenspreken. Uit de waarnemingen van PETERS en LUNDAHL zou voor de Poolster eene *parallaxis* volgen van 0″, 1598, alzoo een afstand van 1261370 maal dien der zon, welken het licht eerst in bijna 20 jaren zou doorloopen. Later meende PETERS op den *Pulkowa* de *parallaxis* der Poolster slechts half zoo groot gevonden te hebben, hetgeen haren afstand zou verdubbelen. HENDERSON meende voor de heldere dubbele ster *α Centauri* eene *parallaxis* te hebben gevonden van 1″, 16, doch deze uitkomst verdient minder vertrouwen dan eene latere, door denzelfden sterrekundige uit waarnemingen van MACLEAR verkregen, die haar op 0″, 9128 stelde, waaruit een afstand

van 221000 malen dien der zon zou volgen. Doch hoe fijn de waarneming thans zij, deze getallen verdienen, naar ons inzien, tot nog toe weinig vertrouwen. Eindelijk opgave van de elementen der loopbanen van dubbele sterren naar de berekeningen van MÄDLER.

Prof. KAISER was eerst voornemens, nog eene zevende Afdeeling aan dit deel toe te voegen, vermeldende de plaatsen en de verschijnselen der bewegelijke hemellichten voor de jaren 1846, 1847 en 1848. Later oordeelde hij het teregt ongeschikt, aan het werk een gedeelte te verbinden, dat slechts drie jaren lang bruikbaar is, en besloot, dit gedeelte afzonderlijk uit te geven onder den titel:

Sterrekundig jaarboek, vermeldende de plaatsen en de verschijnselen der bewegelijke hemellichten, voor de jaren 1846, 1847 *en* 1848. *Naar aanleiding van en ten gebruike bij het werk:* de Sterrenhemel, *door* F. KAISER, *Hoogleeraar te Leiden. Te Amsterdam, bij* C. G. Sulpke. 1845. *In gr.* 8*vo.* 66 *bl.* *f* 1 - :

Het bevat: *Ephemeriden* der planeten *Mercurius* van zes tot zes, *Venus* van tien, *Mars* van twaalf, *Jupiter* en *Saturnus* van twintig en *Uranus* van 32 dagen. De vier (of nu vijf) kleine planeten zijn daarbij niet opgenomen, omdat de *ephemeriden* toch niet kunnen dienen om ze te vinden. Wil men er echter een hulpmiddel toe hebben, de Hoogl. geeft het in opgave van zamenkomsten met vaste sterren. Verder: zamenkomsten van *Venus* met de maan; grootste breedte van het verlichte deel der planeten *Venus* en *Mars* van maand tot maand, en de kleine as van den ring van *Saturnus* voor vijf tijdstippen in ieder jaar; bedekkingen van sterren en planeten door de maan; verduisteringen der wachters van *Jupiter* en overgangen van deze *satellieten* of derzelver schaduwen over de schijf der hoofdplaneet, en eindelijk merkwaardige zamenkomsten der planeten onderling, alsmede van *Mercurius* met de zon den 9 November 1848, welke laatste wij wat meer in de bijzonderheden gewenscht hadden. De Hoogl. heeft plan, dit jaarboek in der tijd door een ander te vervangen, hetgeen wij goedkeuren. Alleen zouden wij wenschen, de zon- en maanverduisteringen dan mede aangewezen te vinden. De Hoogl. zegt wel, die onvermeld te hebben gelaten, omdat men ze in de ge-

wone Almanakken vindt; maar de juistheid dier opgaven laat dikwijls nog al wat te wenschen over; het behoort in zulk een jaarboekje eigenaardig te huis, en eene beschrijving der groote zon-eklips van 9 October 1847 mogt hier niet te vergeefs gezocht worden. De prijs van dit werkje is niet zeer matig gesteld.

Wij komen nog met een woord terug op het grootere werk. Eene oplettende lezing heeft ons overtuigd van deszelfs hooge waarde, duidelijkheid, volledigheid, doelmatigheid. Geenszins deelen wij in het gevoelen dergenen, van wie de ijverige opsteller de verwijtende vraag te gemoet ziet, of hij zijnen tijd niet nuttiger had kunnen besteden, dan door zulk een populair leerboek te schrijven. Wij betwijfelen, of wel iemand in goeden ernst zulk eene vraag kan doen, en gelooven integendeel, dat door deze beknopte en betrekkelijk niet kostbare handleiding een zeer nuttig werk is verrigt. De sterrekunde is niet alleen de schoonste menschelijke wetenschap, zij is ook eene der nuttigste. Niet enkel voor de zeevaart, bij welke ons land zoo veel belang heeft, en omtrent welke wij een verwijt van den Hoogl. in de voorrede vinden, hetwelk ons leed doet, ofschoon wij de zaak noch hare omstandigheden uit die aanduiding leeren kennen; — in alle standen der maatschappij is hare kennis belangrijk, omdat het de kennis is der treffendste verschijnselen, die zich gedurig of van tijd tot tijd vertoonen, omdat die kennis den geest veredelt, het gemoed verheft, het godsdienstig gevoel verhoogt, en een der krachtigste middelen is, om nuttelooze, zoo niet ongeoorloofde wijzen van tijdverdrijf, eigenlijk van tijddooding, te keer te gaan. Met genoegen hebben wij daarom gezien, dat de populaire sterrekunde ook behoort tot de vakken, waarin op de handel- en industrieschool, die in de hoofdstad wordt opgerigt, onderwijs zal gegeven worden. Maar waarom stelt men ook in andere voorname steden geene gelegenheden daar voor den beschaafden stand, om zich tot nuttige uitspanning en waar geestesgenot te oefenen in de beginselen dezer — wij willen nu niet eens zeggen nuttige, maar — aangename en onderhoudende wetenschap, of nog beter in de beginselen der natuurkennis in het algemeen? Ziet men op tegen de kosten? Men leze hier, voor hoe geringen prijs men zich voortreffelijke werktuigen kan aanschaffen. Wij willen niet in alle steden welingerigte *observatoria* en eenen vol-

ledigen *apparatus* van instrumenten hebben opgerigt. Al waren die minder kostbaar, dan waren het nog geldverspillingen, omdat het ondoenlijk en nutteloos is, overal menschen te plaatsen, die van de wetenschap hunne hoofdstudie maken; maar dat behoeft ook niet. Een goede kijker, een paar goede globen, en eenige kleinigheden; ziedaar alles! En zou er in onze grootere steden niemand zijn, genoeg op de hoogte van kennis, om zulke populaire lessen te geven? Kunnen niet, nu op vele plaatsen de spoortreinen de afstanden als weggenomen hebben, meerdere steden zich van denzelfden leermeester bedienen? Zal niemand zich daartoe laten vinden tegen matige vergoeding van zijnen tijd, zijnen arbeid, en de onkosten, die hij aan boeken, kaarten, enz. maken moet? Kostbaarder zeker zou de toestel tot een physisch *Collegie* zijn, maar is men dan thans zoo veel armer, dan in het laatste der vorige eeuw, toen men dergelijke inrigtingen tot zelfs in sommige kleine steden bezat? Zoo veel onverschilliger, dan toen deze lessen met vele belangstelling werden bijgewoond? Zijn niet de staatkundige gebeurtenissen sedert eene halve eeuw, en de — misschien overdrevene — aandacht op deze de voornaame oorzaak van dat verval? Noodigt niet rustiger tijd, om het te kwader ure verwaarloosde te hervatten? Heeft men toelagen en ondersteuningen *wel* ten beste voor schouwburgen, muzijkscholen, *manéges* en wat dies meer zij, en *niet* voor de aangenaamste, onderhoudendste, in bijna ieder bedrijf des dagelijkschen levens ingrijpende wetenschap, de kennis van de natuur en hare verschijnselen, aan welker beoefening men, zoo als de Steller dezes onlangs (*) poogde aan te toonen, de hedendaagsche beschaving voor geen gering aandeel heeft dank te weten? En is het niet uitlokkend voor vele beschaafde jonge lieden, een veel aangenamer en nuttiger onderhoud b. v. in de lange winteravonden te vinden, dan de niet altijd uit bepaalde verkiezing, maar meestal *faute de mieux* genomene toevlugt tot koffijhuis en *biljart*? Raadt niet eene verstandige staatkunde, aan den praktischen geest van onzen landaard eene edele rigting te geven? Is het beter, door verzuim van het openstellen der gelegenheden aanleiding te geven, dat de hoofden vol worden van allerlei politieke tinnegieterij, in *couranten*, en

(*) *Vaderl. Letteroef.* 1846 N°. 4. *Mengelwerk.*

van allerlei *romaneske excentriciteiten*, in buitenlandsche *bellettrie* uitgestald? Wij begeeren noch diep wetenschappelijk onderwijs, waaraan hooge wiskundige ontwikkeling moet voorafgaan, noch ook met betrekking tot de natuurkunde eene soort van goocheltent; maar wij wenschten, dat overal, waar het doenlijk is, en dat is het in alle niet te kleine steden, de gelegenheid bestond, om heldere begrippen op te doen van verschijnselen en werkingen, die dagelijks onder ons oog voorvallen; wij wenschten er de sterrekunde hare plaats aangewezen, die haar toekomt van wege haar nut en het genoegen, dat hare beoefening aanbrengt, wanneer men eenmaal kennis met haar heeft gemaakt. Veel schadelijks zou er door worden geweerd, en men het zich langzamerhand tot schande rekenen, geheel en al vreemdeling te zijn in de groote werken des Scheppers. Want men mag het willen weten of niet, het is eigenlijk een groot gebrek aan verstandsbeschaving, niets van de natuur en hare verschijnselen te weten, en aanspraak te maken op beschaafde opvoeding en nuttige kundigheden.

Ref. vraagt geene verschooning voor de uitvoerigheid van dit verslag. Doordrongen van het schoone en belangrijke der wetenschap, die in het aangekondigde werk wordt voorgedragen, wilde hij de aandacht bijzonder op hetzelve vestigen. Er is nog ééne gedachte, die onder de lezing meermalen bij hem oprees. Hij wil die tot aanbeveling der wetenschap mededeelen. Slechts sedert eenige eeuwen bestaat de sterrekunde; nog veel korter is de tijd, van welken hare uitbreiding door volmaking der werktuigen dagteekent. Veel, onbeschrijfelijk veel is in dien tijd ontdekt en tot wiskundige zekerheid gebragt. Maar oneindig is het veld, dat nog vóór ons ligt, gelijk het heelal oneindig is. Hetgeen gedaan, waargenomen, berekend is, strekt zich uit over een onmerkbaar, nietig tijdstipje in vergelijking van die *myriaden* Jaren, waarin vele verschijnselen zich ontwikkelen en eerst merkbaar kunnen worden; van die eeuwen omvattende tijdkringen, na welke de waarneming eerst bevestigen kan, wat nu de *theorie* reeds kan voorspellen. Maar de toekomst zal altijd hare *resultaten* op die vroegere ontdekkingen en waarnemingen moeten bouwen. Aan de volmaking der sterrekunde te arbeiden, hare grenzen uit te zetten, of ook maar den tegenwoordigen toestand des hemels naauwkeurig te bespieden, is alzoo een werk, dat

voor verre nageslachten onschatbaar is, en na vele eeuwen nog met dank ontvangen wordt. En aan welke wetenschap is eene zoo grootsche taak — *voor toekomstige* MENSCHEN *te werken* — ten deel gevallen?

PIETER VAN DEN BROEK *in Azië, of Geschiedenis der togten en verrigtingen van dezen Nederlandschen* REGULUS, *door* P. WEEDA. *Met Platen. Te Amsterdam, bij* G. Portielje. 1845. *In gr.* 8*vo.* 240 *bl. f* 2-50.

Onder de namen, die ieder regtgeaard *Nederlander* met hooge belangstelling noemt, behoort voorzeker die van PIETER VAN DEN BROEK. De XVIIde eeuw, die zoo veel beroemde mannen voor *Nederland* opleverde, zag ook hem zijn leven veil hebben voor het geluk en de welvaart des vaderlands. Hij toch was de grondlegger van onzen handel aan de *Roode* zee en in de golf van *Persië*. In *Indië* stond hij KOEN waardig ter zijde, bij de vestiging van onze magt op het eiland *Java* en de stichting van het kasteel *Batavia;* het was daar, dat hij den schoonen eernaam verwierf van den *Nederlandschen* REGULUS; terwijl hij verder in de belangrijke betrekking als Opperhoofd en Directeur der Nederlandsche kantoren in *Arabië*, *Persië* en *Indostan* de vruchten mogt inoogsten van hetgeen hij vroeger had gezaaid, om eindelijk bij de belegering van *Malacca* den dood te vinden.

De Schrijver heeft, na eene Inleiding, zijn werk in de volgende hoofdstukken verdeeld: I. Reisen van PIETER VAN DEN BROEK naar *Afrika*. II. PIETER VAN DEN BROEK vertrekt naar *Oost-Indiën*. Zijne komst aan het eiland *Johanna*. Berigten aangaande hetzelve. Hij wordt naar de Roode zee gezonden. Zijne komst te *Aden*. III. VAN DEN BROEK bezoekt twee andere plaatsen in *Gelukkig Arabië*. Vertrek naar *Bantam*. Togt naar *Bouton*. IV. Vertrek van *Bouton*. Komst te *Amboina*. Beschrijving der Amboneche eilanden. V. Aankomst te *Banda*. Eenige Aardrijkskundige bijzonderheden betrekkelijk de *Banda*-eilanden. VI. VAN DEN BROEK andermaal naar de Roode zee gezonden. Zijn verblijf te *Moka*. Beschrijving dier stad. Eenige berigten aangaande de koffijcultuur. De kluizenaar SCHADELI. VII. Reize van *Moka* naar *Sana* en terug. VIII. Eenige berigten aangaande de zeden en gebruiken der *Arabieren*. IX. VAN

DEN BROEK in *Indostan* en te *Surattе*. Zijne terugkomst te *Bantam*. Hij doet eenen kruistogt in de *Indische* zee en lijdt schipbreuk. Zijn avontuurlijke togt, dwars door het schiereiland van *Indostan*. X. Berigten aangaande de Godenleer, de eerdienst, de gewoonten en de levenswijze der *Hindo's*. XI. VAN DEN BROEK komt voor *Jacatra* ten anker. Verraad tegen de *Nederlanders* ontworpen. De *Engelschen* doen zich als openbare vijanden kennen. Zeeslag bij *Onrust* tusschen KOEN en de *Engelschen*. VAN DEN BROEK plaatsbekleeder van KOEN. Zijn heldhaftig gedrag voor *Jacatra*. De bezetting besluit tot de overgave. XII. Het verdrag wordt gesloten. Onverwachte tusschenkomst van den *Bantammer*. VAN DEN BROEK naar *Bantam* gevoerd. Onderhandelingen. Uitval der *Hollanders*. Wanhoop van VAN DEN BROEK en zijne lotgenooten. XIII. KOEN daagt tot redding op. Inneming en gedeeltelijke vernietiging van *Jacatra*. VAN DEN BROEK ontslagen. Vrede met *Engeland*. VAN DEN BROEK benoemd tot Directeur der kantoren in *Arabië*, *Persië* en *Indostan*. Zijne verdere lotgevallen en dood. XIV. Eenige aardrijkskundige bijzonderheden, betrekkelijk het eiland *Java*. Ref. heeft gaarne den inhoud des geheelen werks hier laten volgen, ten einde zijne lezers met de belangrijke punten, die hier voorkomen, bekend te doen worden.

Het komt hem echter voor, dat het 1e. Hoofdstuk zeer kort is behandeld, in verband beschouwd met hetgeen wij van deze reizen weten. Ook zijn er vier reizen van VAN DEN BROEK naar *Afrika* bekend; terwijl de Schrijver maar van drie melding maakt. De eerste deed hij met een schip, behoorende aan den heer ELIAS TRIP, te *Dordrecht*, en wel in den rang van onderkoopman of adsistent. Hij ging daarmede in zee den 10 November 1605 en kwam den 5 October 1606 op de *Maas* terug. De tweede reis deed hij in dezelfde betrekking op het schip de *Neptunus*, gevoerd door kapitein ADRIAAN JANSZ.; het liep op den 26 November 1607 uit *Texel* in zee en kwam aldaar den 4 Junij 1609 weder binnen. De derde reis ondernam hij met het schip *Mourits*, als opperkoopman, zij duurde van September 1609 tot in Julij 1611; terwijl de vierde door hem werd gedaan in denzelfden rang met het schip *de Zon* op den 30 October 1611; de terugreis had plaats 21 Mei 1612.

De Hoofdstukken II—X zijn zeer goed geschreven en de aardrijkskundige opmerkingen lezenswaardig. Het XI, XII

en XIIIde Hosfdstuk, het gewigtigste tijdvak van VAN DEN BROEK's leven in *Indië*, is zeer uitvoerig behandeld; het laatste gedeelte van het XIIIde Hoofdstuk, behelzende zijne laatste reize naar en verblijf aan de *Roode zee* in de belangrijke betrekkingen van Opperhoofd en Directeur der kantoren in *Arabië*, *Perzië* en *Indostan*, wordt maar even aangestipt. Jammer is het, dat de Heer WEEDA den lastbrief, door KOEN voor VAN DEN BROEK uitgevaardigd, niet heeft opgenomen. (Zie denzelve in de *Nederlandsche Reizen*, VIIde Deel, bl 97.)

Het werkje geeft ons overigens eene vrij goede afteekening van het leven en de daden van den edelen *Nederlander*, die, hoe ook in gevaar van het leven te verliezen, toen hij met den strop om den hals aan het strand stond, zijn volk nog toeriep van zich niet over te geven, maar zich uit al hunne magt integendeel kloekmoedig te verweren; en op welk feit wij ons de navolgende regelen van den Dichter DE HARRE, uit zijn *Batavia*, herinneren, (IIIde B. bl. 126.)

Maar die geboeide Held, te moedig, stopt zijne ooren
Voor 't rot dier muiteren; hij wankelt noch hij zwicht,
Versmaadt zijn leven, druischt den vijand in 't gezicht,
En roept, met dezen galm, naar onze zwakke vesten:
Schrikt niet, o Helden, die all' de Indische gewesten
Hoort galmen van uw lof! Staat vast; volgt, volgt mijn moed;
Verdaurt dees boosheid; toont u waard te zijn dat bloed,
Waarvan ge uwe afkomst telt; dat de Iber heeft doen beven:
Verwint, of sneuvelt; dat uw namen eeuwig leven,
Als Bataviers; wijl u hun geest in de adren speelt.

Ref. ontmoette eenige misstellingen, die hij hier vermeent te moeten opgeven. Bl. 20. *Honimox* voor *Honimoa; Noussa-Laoet* voor *Noessa-Laut.* Bl. 24. *kajoepoetik* voor *kajoepoetih.* Bl. 27. *Houwa mohel* voor *Homahowel.* Bl. 29. *Kapalakin* voor *Kapala-Ikan;* Bl. 30. *towak* voor *toewakh.* (drank uit kokos- of andere palmboomen getrokken.) Bl. 31. *Sanguweer* voor *sagoeweer* en een aantal andere schrijf- of drukfeilen van dien aard. Zoo vinden wij bl. 92 »met de *haren* en de voeten aan stangen vastgelegd," dat met de *handen* en de voeten zal moeten zijn. Bl. 145. »Onder de banaanboomen;" hier wordt zeker bedoeld de *Waringa* (*ficus Indica*,) [Indische Vijgeboom]. Elders staat *mangostan* voor *manggiston* e. d.

De aardrijkskundige bepaling der breedte en lengte van eenige plaatsen wordt niet zeer naauwkeurig opgegeven. De lengte is zeker naar den meridiaan van FERRO berekend: zulks wordt niet gemeld. Het is bevreemdend, dat de Schrijver de geboorteplaats en het geboortejaar van VAN DEN BROEK nergens opgeeft. (*Antwerpen*, 1575.) Zoo mede, dat hij geene karakterschets van hem levert; die in zulk een werk niet moest gemist worden.

Druk en letter zijn goed. De platen laten veel te wenschen over; die, waar de *Javanen* VAN DEN BROEK gevangen nemen, is al zeer ongelukkig, stijf, misteekend, zonder eenige uitdrukking. De stijl is goed, en het werkje kan zoo wel nuttige als onderhoudende lectuur verschaffen.

Vrijmoedige Gedachten over het Armwezen. Te Amsterdam, bij Leepel en Brat. 1845. *In gr.* 8*vo.* 67 *bl.* *f* : - 60.

Gedachten over Armoede, Overbevolking en Colonisatie. Door Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH. *Te Leyden, bij* S. en J. Luchtmans. 1845. *In gr.* 8*vo.* 76 *bl.* *f* : - 75.

Beide hier aangekondigde brochures hebben ten doel, om de algemeene aandacht en die der regering in het bijzonder, te vestigen op een onderwerp van hooge aangelegenheid, de toenemende armoede in ons vaderland, en de middelen om daarin te voorzien. Dat de Wet van 21 November 1818 veel te wenschen overlaat, wordt algemeen erkend; dat dezelve door eene betere behoort vervangen te worden, daarvan is ieder overtuigd, en heeft de Regering daarvan ook het bewijs gegeven, toen zij bij de opening der zittingen van de Staten-Generaal een nieuw wets-ontwerp over die aangelegenheid heeft voorgedragen. De eerst hier genoemde Schrijver heeft het door hem te behandelen onderwerp uit die gezigtspunten beschouwd; hij heeft toch eerst zijne bedenkingen tegen de thans nog bestaande wetgeving op het Armwezen in het midden gebragt; en is hier en daar in beschouwingen getreden nopens de juistheid van sommige, door den Heer VAN LEEUWEN, Predikant te *Vrouwepolder* in *Zeeland*, in diens werkje *de Diakonie in hare betrekking beschouwd tot het Armwezen* voorgedragen. Hij heeft daarna als hoofdbeginselen, bij eene nieuwe wetgeving op het Armwezen in het oog te houden, aangegeven *a* dat de Staat (de burgerlijke gemeente) voorziet

in de behoeften van alle armen, zonder te letten op de Godsdienstige gezindheid, tot welke zij behooren, en *b.* dat elke Godsdienstige gezindheid, zoo veel in haar vermogen is, door ondersteuning van hare leden, en naar hare eigene vast te stellen bepalingen, voorkomt, dat zij tot den algemeenen onderstand hunne toevlugt behoeven te nemen. In een laatste en derde deel zijner brochure geeft de Schrijver zoodanige bepalingen op, als hij zoude wenschen in de wetgeving op het Armwezen opgenomen te zien.

De laatstgenoemde Schrijver treedt in beschouwingen over de oorzaken der overbevolking van ons Vaderland, namelijk in verband met de bebouwde landstreken, en geeft als middelen tot wering van armoede en tot verbetering van den zedelijken toestand der lagere klasse, ook van diegenen, welke door de strafwet bereikt zijn en na het voleindigen van hunnen straftijd in de maatschappij terugtreden, op de vruchtbaarmaking onzer uitgestrekte heidevelden, en treedt in velerlei bijzonderheden dienaangaande. Hij laat niet na om de bestaande bezwaren daartegen te onderzoeken, en geeft middelen aan de hand, die, zijns inziens, zouden kunnen strekken, om die bezwaren te verligten of geheel uit den weg te ruimen; waarna hij de vruchten voor den Staat, uit eene alzoo gevestigde binnenlandsche kolonisatie te plukken, mededeelt. Hij wijst vooral het voordeel aan, dat de Staat heeft bij het bezit van een aantal kleine landbezitters, als vermeerderende den algemeenen rijkdom door de beoefening van den landbouw. Na dit alles in het breede behandeld te hebben, oppert de Schrijver zijne denkbeelden omtrent het doelmatige gebruik van onze overzeesche koloniën, en treedt ook hier wederom in beschouwingen, die wel verdienen met aandacht overwogen te worden. Eindelijk heeft de Schrijver de aandacht gevestigd op het middel van buitenlandsche kolonisatie, en geeft datgene aan de hand, wat hij als doeltreffend daarbij wenscht in acht genomen te hebben; vooral wanneer die kolonisatie ten doel had, de verwijdering uit het Vaderland van een aantal ontslagen misdadigers en andere personen, wier voortkomen hier te lande moeijelijk is, en die daardoor altijd min of meer gevaarlijk voor de maatschappij zijn. In een kernachtig gesteld besluit heeft de Schrijver de resultaten zijner verwezentlijkte denkbeelden aangegeven; en zeker is het waar, wat hij ten slotte zegt: »Zal het nationaal vermogen weldadig werken, dan moet het door al-

ler handen gaan, niet het uitsluitend eigendom van eenigen blijven, even als in elk gezond ligchaam het bloed alle de leden verwarmt en verlevendigt."

Handboek der Grieksche Antiquiteiten van Dr. K. F. BOJESEN *ten gebruike in Gymnasiën en bij privaat onderwijs, naar het Hoogduitsch van Dr.* J. HOFFA, *door Dr.* H. C. MICHAELIS. *Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. 1845. *In gr. 8vo. XVI, 199 bl. f* 1-90.

Hetgeen wij vroeger bij de aankondiging van het *Handboek der Romeinsche Antiquiteiten* van denzelfden Schrijver en dezelfde Vertalers tot lof en aanprijzing zeiden, moeten wij ook hier herhalen; daar het bovengenoemde werkje dezelfde duidelijkheid, beknoptheid en volledigheid als het vorige in zich vereenigt. De oorspronkelijke Schrijver heeft hiervoor ook de beste en nieuwste bronnen geraadpleegd; zoo als de bekende schriften van TITTMANN, WACHSMUTH, het *Handboek der Grieksche Antiquiteiten* van K. F. HERMANN, en SCHÖMANN's *Antiquitates juris publici Graecorum*, 1838., welk laatste werk hij in verschillende gedeelten tot grondslag van zijne behandeling nam. Ook SCHAAFF's *Encyclopedie*, 4de Uitg. 1839, werd niet vergeten. Voor andere afzonderlijke afdeelingen werd van de voortreffelijke Verhandelingen van BOECKH, de meterologische onderzoekingen, 1838, en, over het Attische zeewezen, 1840, gebruik gemaakt. Voor het bijzonder en huiselijk leven der *Grieken* is BECKER's *Charicles*, 1840, de tegenhanger van zijnen Romeinschen *Gallus*, geraadpleegd; zoo ook HELBIG's zedelijken toestand van den heldentijd der *Grieken*, 1839, KRAUSE's *Olympia*, 1838, de *Gymnastiek* en *Agonistiek* van denzelfden Schrijver, als ook zijne *Pythia*, *Nemea* en *Isthmia*, 1841; verder THIRLWALL's *Grieksche Geschiedenis* (de Duitsche vertaling met verbetering van den Schrijver, 1839—1840,) en eindelijk een uitvoerig onderzoek van den Noorweegschen Professor VIBE over de *Ecclesiën van Sparta*, die daardoor eene gewigtige bijdrage geleverd heeft, om de duisterheid te verdrijven, die over de staats-inrigting van Sparta uitgespreid lag. Voor de tijdrekening heeft men de *Fasti Hellenici* van CLINTON en SORTBEER's Grieksche en Romeinsche tijdtafelen gevolgd.

Men ziet hieruit, dat dit Handboek de kern bevat van de voornaamste onderzoekingen over de Grieksche Oudheden,

die in onzen tijd gedaan zijn, en dat wel in haren ruimsten omvang opgevat, als behandelende den regeringsvorm, de staats- en regtskundige en godsdienstige en burgerlijke instellingen, zeden, gebruiken en levenswijze der voornaamste Grieksche Staten; zoo als de uitvoerige inhouds-opgave voor het werkje hiervoor het bewijs oplevert. Het is dus, als leiddraad tot het onderwijs in dit belangrijk vak der klassieke studiën, boven vroegere handboeken verre te verkiezen. Dat het in het Nederduitsch en niet in het Latijn is vertaald, is, naar ons gevoelen, eene goede eigenschap te meer, omdat voor de jongelieden de onderwerpen al vreemd en duister genoeg zijn, zonder dat zij in eene taal behandeld worden, die zij alsdan zelve nog niet genoeg verstaan.

Wij hebben hier aan het slot, zoo als zulks het geval bij de *Romeinsche Antiquiteiten* was, geen kort overzigt der letterkunde aangetroffen. Als het even zoo mager en oppervlakkig als dit ware uitgevallen, is het gemis hiervan niet groot. Wij hadden bij deze beide Handboeken gaarne hier en daar de voornaamste plaatsen der oude Schrijvers over de behandelde onderwerpen aangehaald gezien. Deze zijn toch de hoofdbronnen, waaruit de bovengenoemde Geleerden hunne resultaten hebben afgeleid. De aanhalingen konden de leermeesters, die deze Handboeken gebruiken, stof tot nadere uitbreiding, en den leerling aanleiding geven, om de oude Schrijvers zelve meerder in handen te nemen, en, door het nazien der aangeduide plaatsen, tot verdere lezing der classische gedenkstukken der oudheid te worden aangespoord.

Wij eindigen onze aankondiging met ten sterkste deze beide Handboeken voor het gebruik op de Gymnasiën en bij het privaat onderwijs aan te prijzen, en verheugen ons, dat zulks hier en daar reeds het geval is; hierdoor zal het gebrek aan kennis, dat soms eene volslagene onkunde is, aangaande de geschiedenis en zeden van de beroemdste volken der oudheid, bij de jongelieden, die zich tot de akademische studiën voorbereiden, kunnen ophouden, en de Staats-examina's zullen dan, wat de geschied- en oudheidkundige wetenschappen aangaat, betere vruchten van het voorbereidend onderwijs zien, dan zulks, helaas! verleden jaar het geval was.

BOEKBESCHOUWING.

Voorlezingen over de waarheid en waardij der Schriften van het Oude Testament, door Mr. ISAAC DA COSTA. *IIden Deels 1ste Stuk. Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1845. *In gr.* 8*vo.* 352 *bl. f* 2-80.

De Schrijver zet hier zijne beschouwing van den zakelijken inhoud der Oud-Testamentische Schriften voort, om hare goddelijke afkomst en goddelijke waardij voor alle eeuwen in het licht te stellen. Laat die inhoud zich onder drieërlei elementen rangschikken, historie, poëzij en wetgeving, en is het historisch deel reeds vroeger beschouwd, hier worden wij dan in de eerste plaats bepaald bij het poëtisch deel. Na te hebben doen opmerken, hoezeer de poëzij miskend wordt, als men bij het hooren van haar naam aan verdichting denkt, en over poëzij sprekende zoo als het zich van den dichter verwachten laat, maakt hij er opmerkzaam op, hoe alles hier harmonisch is, als wij zien, dat op het gebied der gewijde schriften des O. T. poëzij alles behalve verbannen, aldaar alles behalve eene vreemde is, maar integendeel een hoofdelement, tot een bijzonder, tot een eigenaardig gebruik door God afgezonderd en geheiligd. Allereerst worden wij in het Boek der Psalmen ingeleid, dat Boek, »dat in allerlei talen gelezen, gezongen, in openbare en huislijke gebeden op- en overgenomen, de gantsche wereld, om zoo te zeggen, met zijne galmen overdekt, in de Synagogen en huizen der Joden in hunne aloude taal, in de kerken van Rome in het Latijn, in de Gemeenten der Hervormden in allerlei talen en tongvallen, zoo ver zich de prediking van het zuiver Evangelie over de aarde heeft uitgestrekt." De rijkdom, hier verborgen voor wie er niet naar zoekt, maar onuitputtelijk voor wie er naar graaft, wordt hier in korte trekken ons blootgelegd en daarna aangetoond in proeven

uit Psalmen van natuurbeschouwing, Psalmen van verheerlijking van Gods wet en genade, Psalmen die Israëls lotgevallen vermelden, Psalmen tot het leven van David betrekkelijk en Psalmen die van den Messias getuigen. Dat DA COSTA meer Psalmen voor *Davidisch* verklaart dan EWALD en anderen was wel te voorzien. Of hij echter niet te veel op de opschriften vertrouwt, is eene vraag, die wij niet ontkennend durven beantwoorden.

Door de poëzij als de taal der profetie te beschouwen, baant de Schrijver zich den overgang tot de Profeten in het algemeen en tot Jezaja, Jeremia en Ezechiël in het bijzonder, bepaaldelijk met betrekking tot de heerlijkheid van den vorm, waarin de openbaringen des O. T. zijn neêrgelegd; daarna vestigt hij zijn oog op den inhoud der Profetische schriften, op het geprofeteerde ten aanzien van toekomstige eeuwen en van feiten, in hunnen leeftijd zelven nog verre beneden den gezigteinder van menschelijke waarneming of wijsheid verborgen. Bij de voorzeggingen omtrent volken en wereldsteden wordt met goed gevolg tegenover hen, die overal aan »eerst van achteren naar de uitkomst bedachte of versierde profetische taal" denken, gewezen op de eigenaardige wijze der vervulling dezer profetiën. De verwoesting van Babel bijv. is niet op eens, maar allengskens, niet eenige weinige jaren of zelfs eeuwen na den leeftijd der Profeten, maar in hare volkomenheid eerst eenige eeuwen later dan onze Christelijke jaartelling volbragt. Zoo ook met Tyrus en andere steden. De profetie is geheel vervuld, lang nadat zij was op schrift gebragt. Bij de Messiaansche profetiën hadden wij gaarne meer willen gewezen hebben op de beteekenis, die zij voor den tijdgenoot hadden. Wel wordt hier vereenigd, *wat* voorspeld is, maar niet genoeg het geprofeteerde met den tijd, waarin het gesproken, en de omstandigheden, waaronder het gesproken werd, in verband gebragt. De Schrijver laat natuurlijk niet na, overal op de vervulling in CHRISTUS te wijzen. Zeer juist is daarbij zijne opmerking tegen de voorstanders der accommodatieleer, die meenen, dat de aanhaling der Evangelisten en Apostelen uit het O. T.,

waar zij van eene of andere profetie in CHRISTUS de vervulling zien, toepassing zijn van naar den klank of in een of ander derde gelijkaardige uitdrukkingen of beelden, »aanwending van een gantsch anders bij het schrijven bedoeld woord tot den zin, dien *hun* onderwerp en beschouwing medebracht." »Zij het eens voor een oogenblik onwederlegbaar," zegt DA COSTA, »dat hier alleen van *aanwending*, niet van *vervulling* sprake kan zijn, hierin alreede ligt toch iets bijzonders, dat er eene schriftverzameling sedert eeuwen vóór de komst van JEZUS CHRISTUS in de wereld bestaat, waaruit zulke *aanwendbare uitspraken* in menigte te putten waren voor de meest indrukmakende, zoowel als voor de minst in het oog loopende daden, lijdensondervindingen, toestanden van dien Verbeide en Beloofde? Is daar dan al dadelijk niet iets wonders in, dat zich geheel het Oude Testament alzoo laat buigen en kneden, om met een woord, uit gantsch andere tijden of de geschiedenis van veel vroegere personen afkomstig, juist en volmaakt te zijn in de uitdrukking van zoo uitnemend veel, dat tot den gekomenen CHRISTUS en geheel zijn Evangelie betrekking heeft? en zonder dat in de wijze, waarop hetzij Evangelisten hetzij Apostelen de plaatsen aanvoeren, eenige afwijking te bespeuren is van dien eenvoud en natuurlijkheid van uitdrukking en voorstelling, welke het doorgaand onbedriegelijk kenmerk is van geheel hun getuigenis en deszelfs ongemengde waarheid?" En om het standpunt te leeren kennen, waarop DA COSTA zich bij de beschouwing van het O. T., bijzonder van de Messiaansche profetie, plaatst, zijn vooral deze woorden belangrijk: »Hetgeen de Evangelist in CHRISTUS *volmaakt* ziet, heeft reeds een begin van waarheid, van uitvoering, van vervulling kunnen hebben in DAVID, in SALOMO, in dezen of genen uitnemenden Profeet, in geheel den Prophetenstand als één zedelijk persoon beschouwd, ja in geheel het gezamenlijk volk van Israël, op dezelfde wijs begrepen. De sleutel ligt voorhanden, zoo wij slechts het beginsel vasthouden, waarvan de diepe grond ons reeds bleek: dat de verschijning van

een Messias, Koning, Propheet en Hoogepriester, het uitzicht en de ziel is van alle de openbaringen, van alle de inrichtingen, van alle de groote gebeurtenissen in Israël. Niet *mechanisch* zijn hier en daar voorzeggingen en beloften omtrent den CHRISTUS daar nedergeworpen, maar *organisch* is die groote Verwachting en Belofte in geheel het zamenstel des O. T. gewerkt. De prophecy der toekomst gaat telkens uit van de geschiedenis des tijds zelven, waarin de Propheet gesproken heeft; de historie" (men lette op dit juist gekozen beeld!) »is als het ware de vaste stof, waarop de trekken van den gepropheteerden Verlosser gegraveerd zijn. Die prophecy doorloopt de tijden vóór de verschijning van den CHRISTUS in derzelver volheid, op zoodanige wijze, dat zij van hare volkomene vervulling in Hem telkens panden en schetsen en als voorsmaken levert in de lotgevallen van bijzondere personen, in den geheelen toestand van Israël als volk. — CHRISTUS vereenigt in zich geheel de volheid, de *quintessens* zelve, van dat in anderen slechts aangeduid, slechts voorafgeschaduwd denkbeeld van uitverkorenheid, zalving, zending van God, gehoorzaamheid, lijden."

Ook bij het Hooglied van SALOMO en het Boek van JOB wordt de lezer bepaald, om in beiden het eigenaardig schoone op te merken. In het eerstgenoemde dichtstuk meent DA COSTA meer te mogen vinden, dan een zang op de huwelijksliefde; hij meent er Hem in te vinden, die meer is dan SALOMO, die zoo nadrukkelijk als de Bruidegom der gemeente, des volks, dat Hij kwam verlossen en over hetwelk Hij komt regeeren, gekenmerkt is. Wij houden het er voor, dat de verzamelaars van den kanon des O. T. dit lied in de gewijde verzameling niet zouden hebben opgenomen, indien zij er niet een' geestelijken zin in gevonden hadden. Maar wij vragen ook: Geeft dit nu regt, om te meenen, dat de Dichter zelf er dien geestelijken zin in heeft willen leggen? Heeft hij er ook bij gedacht, wat Synagoge en kerk er bij gedacht hebben? Het dichtstuk zelf geeft niet het minste regt, om dit aan te nemen, en zullen wij er dan een' zin in mogen bren-

gen, die er niet in ligt? — Omtrent het boek van JOB deelt DA COSTA hoogst belangrijke opmerkingen mede, die niet weinig bijdragen om de eenheid, schoonheid en waarde van dit gedicht juist te leeren kennen. Hij houdt het voor afkomstig uit den vóór-Israëlitischen leeftijd, en meent aan den persoon en de lotgevallen van JOB historische wezentlijkheid te mogen toekennen, terwijl hij toegeeft, dat de twee eerste en het laatste hoofddeel van later zamenstelling zijn. En noch de waarheid der historie, noch de heiligheid der hoogere ingeving verliest er, volgens DA COSTA, iets bij, als hij aanneemt, ja vaststelt, dat het gedicht niet de uitgesprokene woorden zelve, maar eene hoogheerlijke, door den gewijden schrijver, wie hij dan ook geweest zij, geheel in den zin en geest der onderscheidene sprekers te boek gestelde bewerking en omschrijving der gehoudene gesprekken bevat. Met hoe welgemeend eene bedoeling de Schrijver deze verzekering ook geeft, wij gelooven, dat de historische kritiek zich daarmede toch niet kan noch behoeft tevreden te stellen. Het *poëtische* gedeelte des O. T. is beschouwd; nu volgt het *wetgevend* deel. Israëls wetgeving wordt eerst van hare hooge zedelijke, dan van hare symbolische, eindelijk van hare theocratisch nationale en burgerlijke zijde ter beschouwing gebragt, eene verdeeling, waaruit de Schrijver geenszins wil hebben afgeleid, dat hij de wet in eene ceremoniëele, nationaal Israëlitische, en zedelijke zou splitsen. Hij verklaart zich nadrukkelijk tegen deze tiercering der wet. »Geheel de wet van Israël is, wat haar zedelijk, theocratisch, symbolisch beginsel aangaat, eeuwig: geheel de wet van MOZES aan Israël is, wat vorm, ontwikkeling en toepassing betreft, in de bedeeling van het Evangelie opgenomen of versmolten." Het karakter der Israëlitische wetgeving, uitgedrukt in haren Sinaïtischen vorm en in haren zedelijken inhoud, wordt daarop zeer juist beschreven en daaraan vastgeknoopt eene beschouwing van het boek der Spreuken. Vervolgens worden wij bij het symbolisch karakter der Mozaïsche wetgeving bepaald, en om dit te leeren kennen, in het bijzonder bij de inzetting

der *offers*, des *Tabernakels*, der *groote Hoogtijden* in Israël.

De Schrijver ziet in het zoenoffer het verzoeningsmiddel der zonde, in het offerdier den vertegenwoordiger van den zondaar, in het bloed des offerdiers datgene, wat in de plaats van de ziel, het leven van den offeraar, in het heiligdom voor den God Israëls gebragt werd. Door beschouwing van de »ondubbelzinnige verklaringen van het op de offerdienst der Ouden gedurig terugwijzende Nieuwe Testament en uit de natuur dier offerdienst, gelijk zij door de Mozaïsche wet en de dienst Gods in Israël zelve beschreven en toegelicht is," komt hij tot het resultaat, 1. dat er eene scheiding is tusschen God en den zondaar door de zonde, waardoor hij onder Gods toorn is; 2. dat die scheiding, veroorzaakt door zonde aan de zijde van den mensch, door heiligheid aan de zijde van God (dit laatste komt ons minder juist uitgedrukt voor, omdat de zonde alleen de scheiding maakt, en Gods heiligheid Hem niet van de menschen scheiden zou, indien de zonde niet aanwezig was; — de zonde is hier in een' geheel anderen zin scheiding makende, dan de heiligheid Gods; — als de zonde weggenomen is, is ook de scheiding weggenomen; de heiligheid Gods moet blijven;) wordt weggenomen door verzoening; 3. dat deze geschiedt door het bloed eens offers; 4. dat de bloedstorting de overgave der ziel is, die, in het O. T. door het offerdier afgebeeld, in het N. T. door CHRISTUS volbragt wordt; 5. dat in het O. T. voorbeeldend in het N. T. verwezentlijkend, de ziel die niet gezondigd heeft, overgegeven wordt voor de ziel die gezondigd heeft; 6. dat in het storten des bloeds het geofferde de plaats van den offeraar bekleedt, en dat »op die wijze door plaatsbekleeding aan den strafeisch van Gods richtenden toorn voldaan wordt."

Moge over het algemeen in deze voorstelling der leer van het O. T. aangaande de verzoening der zonden door het zoenoffer veel waarheid gevonden worden, schoon het geheel duidelijker had kunnen uiteengezet zijn, minder juist achten wij het, bij de voorstelling van hetgeen het O. T.

aangaande de verzoening leert, te spreken van »voldoening aan den strafeisch van Gods richtenden toorn." De geheele uitdrukking is onbijbelsch, de denkbeelden, daarin opgesloten niet die, welke wij in de symbolische handelingen bij de offers des O. T. vinden uitgedrukt. Doch hierover willen wij met den Schrijver niet verder strijden. Wij vragen alleen, waarom men zich niet eenvoudig houdt aan de zoo duidelijke uitspraken des O. T., zoowel als des Nieuwen, die in den dood des offerdiers zoowel als in den dood van CHRISTUS *vernietiging der zonde* zien, eene vernietiging, even noodzakelijk gemaakt door Gods heiligheid als door Gods liefde. En wil men dan het woord »voldoening" behouden, men zegge dan, dat het offerdier *aan den eisch der wet* voldeed, even als CHRISTUS; — aan de wet, die de ziel des zondaars opeischte, omdat hij gezondigd had; — dit is eene bijbelsche voorstelling; de gewone daarentegen van voldoening aan den strafeisch van Gods richtenden toorn of aan Gods strafeischende gerechtigheid geeft tot misverstand aanleiding en laat het in alleu geval niet genoeg uitkomen (wij zouden zelfs kunnen zeggen: schijnt te vergeten), dat de Priester wel de bloedsprenging (de zondebedekking), maar niet het dooden (de zondevernietiging) verrigtte, en dat CHRISTUS de zonden gedragen heeft, *om* die te verzoenen, d. i. te vernietigen door ze te bedekken, niet om aan Gods toorn te voldoen, wat nergens geschreven staat of aangeduid wordt in de schriften des O. of N. V.

Gelijk in deze, zoo zouden wij ook in enkele andere uitdrukkingen van den Schrijver moeten afwijken. In het volgende is onder veel, wat wij juist gezien achten, hier en daar iets, wat wij meenen, dat niet kan verdedigd worden. Na melding gemaakt te hebben van de tegenspraak, welke de zoowel door anderen als door hem verdedigde (door sommigen *de juridische opvatting* genaamde) voorstelling van de beteekenis des zoenoffers in en buiten ons vaderland heeft gevonden, geeft hij kort en duidelijk het gevoelen der tegenpartij op. De wederlegging daarvan had, onzes inziens, ofschoon zij veel waars bevat, som-

tijds treffender kunnen zijn, daar wel eens een argument wordt gebruikt, dat niets bewijst, zoo als op bl. 218. De Schrijver zegt, dat het afschaduwen van een *plaatsbekleedend doodslijden* allezins overeenkomstig is met de gronddenkbeelden van geheel de Oud-Testamentische geschiedenis en profetische schrift, dat wij van den beginne en door geheel die bedeeling henen het denkbeeld ontmoeten van overdraging van schuld, van straf, van dood, en dat wel op meer dan eene wijze en onder meer dan één wijziging, maar altijd uit hetzelfde grondbeginsel niet van *plaatsbekleeding* in den zin van bloote *vertegenwoordiging*, maar van *in de plaats stelling*. Om dit te bewijzen, gaat hij aldus voort: »Als ABRAHAM zijnen zoon als uit de dooden terug ontvangt, dien hij op Moria gedacht had te zullen *offeren tot een brandoffer*, zoo neemt hij den ram, die hem onmiddellijk daarop voor oogen komt, en *offert hem ten brandoffer* IN ZIJNS ZOONS STEDE. Kan hier aan iets anders gedacht worden dan aan een zinnebeeldig *sterven* in de plaats van den ter dood opgeeischten? en met wat schijn zou men hier het denkbeeld kunnen goed maken, dat deze ram, IN STEDE van den gespaarden ISAäC geofferd, een volgend *reine leven* van den zoon des Aartsvaders, moest afbeelden, — en niet den *dood*, aan welken de jongeling zoo even ontkomen was?" — Het zal ons geenszins verwonderen, zoo de tegenpartij hierdoor zich niet laat overtuigen. Want vooreerst moet de beteekenis van symbolische instellingen en handelingen onder de Mozaïsche bedeeling ook uit de geheele Mozaïsche inrigting verklaard worden, en niet uit vóór-Mozaïsche gewoonten of gebeurtenissen; vervolgens moeten wij vragen, of de ram, die door ABRAHAM geofferd werd, in dezelfde betrekking tot ISAäC stond, als onder de Mozaïsche wet het offerdier tot den offeraar. Ieder ziet toch terstond, dat het geheel heterogeene gevallen zijn, die geene gelijkstelling noch vergelijking toelaten. Werd die ram geofferd om eene zonde van ISAäC te verzoenen? Neen. Nu dan; zoo komt die ram ook niet in aanmerking, als er van het zoenoffer gesproken en daar-

van beweerd wordt, dat het na de handoplegging in de plaats des offeraars was gesteld.

Wat nog verder over de offers gezegd wordt, zou nog duidelijker zijn, indien de Schrijver in de bloedsprenging alleen de eigenlijke verzoening der zonde gezien had, indien hij niet van de zonden, die door het bloed van dieren verzoend werden, beweerd had, dat zij alleen of voor het meest althans betrekking hadden tot eene uitwendige, eene dus gezegde legale en geenszins eene inwendige, zedelijke of geestelijke heiligheid of reinheid; met de bijgevoegde verzekering, dat overtredingen tegen Gods, voor alle tijden en volken geldend gebod, tot *wezentlijke ziels*-reinheid slechts door eene betere offerande konden verzoend worden (welke onderscheiding geheel in strijd is met *Levit.* IV: 2, 13 enz. en *Num.* XV: 22—24); indien hij eindelijk in het gebruik der woorden *zoen-*, *zond-* en *schuld*offer zich gelijk gebleven ware en juister zich had uitgedrukt. Wat dit laatste betreft, op bl. 225 en 226 lezen wij van het *zondoffer* en het *zoenoffer*, waaruit dus volgt, dat het zoenoffer iets anders is dan, onderscheiden is van het zondoffer. Daarentegen lezen wij op bl. 207 van *zoen*offers en *schuld*offers, waaruit volgt, dat het schuldoffer iets anders is dan, onderscheiden is van het zoenoffer. Een vreemdeling op dit gebied zou dus tot de gevolgtrekking komen: als op de eene plaats van zoen- en schuldoffers, op de andere plaats van zoen- en zondoffers gesproken wordt, moet het schuldoffer hetzelfde zijn als het zondoffer. Wij behoeven den Heer DA COSTA niet te herinneren, dat *zoenoffer* de algemeene naam is voor de beide soorten: *zondoffer* en *schuldoffer*. Maar het verwonderde ons toch, dat wij hier eenig gebrek aan naauwkeurigheid aantroffen.

Na de offers wordt de Tabernakel, daarna worden de Hoogtijden Israëls van naderbij beschouwd. In den Tabernakel wordt te regt symbool gezien van de inwoning van Jehova in het midden van zijn afgezonderd volk. Dit gedeelte geeft zeer belangrijke wenken, ook omtrent het typische in Israëls geschiedenis en instellingen. Bij de nu

volgende beschouwing der Mozaïsche wetgeving als nationale staats- en burgerwet staat de Schrijver afzonderlijk stil bij de instelling van het *jubeljaar* (uit een burgerlijk oogpunt), bij die van het *leviraat*, bij het beginsel van *wedervergelding* of *talio* in de strafbepaling, bij den *Goël* of *Bloedwreker* en de *vrijsteden*, bij den *theocratischen* grondslag van geheel de staats- en burgerlijke wet in Israël. Daarna wijst hij op de overeenstemming der schrift van het O. T. met zich zelve en met getuigenissen der ongewijde geschiedenis en oudheid, waar menige wenk, vooral voor den Apologeet van veel gewigt, gegeven wordt — op de verhouding, waarin het O. T. staat tot de ontdekkingen der wetenschap en tot de wetten en verschijnselen der zigtbare schepping, waarbij de regten en aanspraken der wetenschap tegenover den Bijbel, inzonderheid wat de kennis der natuur betreft, goed worden bepaald, en waar wij onder anderen deze juiste opmerking vinden: »dat de Heilige Schrift, alle dingen in de schepping terug brengende tot een praktische aanwending ter eer van God en ten heil van menschen, juist daardoor de verschijnselen der natuur in hemel en op aarde beschouwen en opvatten moest van hunne bloot uitwendige, voor oogen staande zijde, en dus geen dier uitkomsten uitsluit of tegenspreekt, welke voor het menschelijke kenvermogen later waren weggelegd met betrekking tot het inwendig zamenstel dier zelfde dingen, en de wetten naar welke zij blijken zouden geregeerd te worden;" — waarom ook vervolgens gesproken wordt van »het boven (althans buiten) het grondgebied der wetenschap liggend zuiver praktisch en louter *phenomeneel* standpunt, waaruit de Schrift de voorwerpen van menschelijke kennis en onderzoek beschouwt."

Aan het einde van dit Deel wordt gehandeld over het verband van Oud en Nieuw Testament; over de nuttigheid en het gezag der Oud-Testamentische Schriften onder de bedeeling van het Evangelie; over Theopneustie. Wij nemen hier eenige woorden des Schrijvers over, die, onzes inziens, wel de behartiging waardig zijn. »Geen bloot verband als tusschen voorbereiding en daarstelling, geen

zamenhang slechts als tusschen aankondiging en verschijning; — neen! éénheid van aart en wezen wordt door dat veel bevattend woord van AUGUSTINUS (Novum Testamentum in Vetere latet, enz.) te kennen gegeven. Wat in het Oude Testament reeds in het verborgen leefde was het Nieuwe, wat in het Nieuwe Testament zich met der daad naar buiten openbaart is het Oude. Hier derhalve geen schuilhoek voor die halve opvatting van meer dan ééne Theologische school van vroeger en later tijd, welke aan den beschaafd-heidenschen vóórtijd eene gelijke plaats inruimt naast den Israëlitischen in de voorbereiding tot de tijden van het Evangelie." Dit wordt nog kort ontwikkeld en daarbij herinnerd, dat de volken buiten Israël allengskens bearbeid waren voor eene nieuwe wereldbedeeling, terwijl Israël de belofte van den Messias *had*. Wat omtrent het gebruik, door ons van het O. T. te maken, gezegd wordt, gaat van den juisten stelregel uit, dat de beide bedeelingen niet moeten verward, maar ook niet, als was daartusschen geene gemeenschap, moeten gescheiden worden. Wat de Schrijver zegt van het gezag des O. T. houdt evenzeer het juiste midden. Alleen omtrent de Theopneustie dezer Schriften zouden wij wenschen datgene, wat hier verzekerd wordt, ook grondiger bewezen te zien, ten zij de Schrijver zelf het ons niet duidelijker kan maken, dan met de woorden, waarmede dit Deel eindigt: »Geheel de Schrift, ook des Ouden Testaments, is *Theopneustos*, dat is, geworden en bewerktuigd en bezield door den levenden Adem van God, — door den Heiligen Geest, welke is — GOD!"

Wij eindigen onze aankondiging met den Heere DA COSTA dank te betuigen voor de menigte treffende, belangrijke en schoone opmerkingen, hier ons medegedeeld. Met de vraag, of hij niet somtijds het N. T. meer laat spreken, dan dienstig is, om het O. T. in deszelfs eigenaardigheid uit zich zelven te leeren kennen, vereenigen wij de betuiging, dat voor de verdediging der waarheid en de kennis van de waardij der Schriften des O. T. in dit Deel der voorlezingen menige voortreffelijke bijdrage geleverd wordt.

De hooge waarde des Bijbels, vooral in betrekking tot de Jeugd. Een ernstig woord bij de woelingen der Roomsche Geestelijken tegen de verspreiding van dit Goddelijke boek, en deszelfs gebruik op onze Scholen. Te Amsterdam, bij J. J. D. Brugman. (1845). *In gr.* 8*vo.* 100 *bl.*

Bedriegen wij ons niet, dan voert in dit geschrift een Onderwijzer der jeugd het woord. Met hooge ingenomenheid spreekt hij over den Bijbel en prijst deszelfs gebruik, ook op de scholen, ernstig aan. Hij schetst den goddelijken oorsprong, den verheven' inhoud, den uiterlijken vorm en den weldadigen invloed des Bijbels af. Hij tracht daaruit tot deszelfs geheel éénige waarde te besluiten en beklaagt zich, dat hij in onze dagen uit het onderwijs der jeugd grootendeels verbannen is. Eene vergelijking met vroegere dagen valt ten nadeele van onzen leeftijd uit. En de onervarene jeugdige mensch, met zijn levendig gestel, aan de verleiding van anderen blootgesteld, heeft aan den Bijbel zóó zeer behoefte! En de Bijbel is voor het opkomend geslacht zóó uitnemend geschikt! Daarom mag hij niet langer miskend en verwaarloosd worden. De woelingen der Ultramontanen waarschuwen ons daartegen met hoogen ernst. Jammer maar, dat er zóó groote onverschilligheid heerscht onder Protestanten! O laat ons waken over onze godsdienstige voorregten, opdat niet Rome zegeviere!

Wij prijzen den welmeenenden ijver van den ongenoemden Schrijver en durven zijn geschrift in onze dagen wel aanbevelen. Wij mogen daarbij echter niet verzwijgen, dat wij hier niets gevonden hebben, wat elders niet reeds beter en krachtiger gezegd is. Ook is de lofspraak op den Bijbel, hoe hoog gestemd ook, alles behalve volledig en in meer dan één opzigt zeer oppervlakkig. In het algemeen is de voorstelling meestal hoogst onbestemd, en er komen hier en daar uitdrukkingen voor, die overdreven en

niet genoeg gewogen zijn. Wat den stijl aangaat, deze is vrij gezwollen en van het begin tot het einde zonder afwisseling. Wij meenen met den Schrijver, dat de waarde des Bijbels in onze dagen niet genoeg kan worden in het licht gesteld, en dat de woelingen der Ultramontaansche partij niet te ernstig kunnen bestreden worden. Maar ongaarne zien wij, dat daarmede de uitgave verontschuldigd wordt van zoo menig geschrift, dat zich niet boven het middelmatige verheft. En dat hierin ook ons oordeel begrepen is over dit *ernstig woord*, zal onzen lezers reeds gebleken zijn.

Apologie van den Bijbel; of: hoe zal ik den Bijbel beschouwen? Een woord voor denkende Vrienden der Godsdienst. Te Amsterdam, bij G. Portielje. 1845. *In gr.* 8*vo.* 142 *bl. f* 1-40.

In het Zwitsersche kanton *St. Gallen* hebben om de drie jaren, bij wijze van Synoden, vereenigingen van Geestelijken plaats, op welke door één' hunner eene voorlezing wordt gehouden. De Hoogleeraar SCHEITLIN vervulde in 1837 de spreekbeurt op zulk eene wijze, dat de uitgave van het gesprokene woord algemeen begeerd werd. Ten einde daaraan te voldoen, getroostte hij zich, ten gevalle van het grooter publiek, de moeite eener omwerking en uitbreiding. En zoo ontstond dit geschrift, dat door den Vertaler waardig is geacht, om ook onder ons gelezen te worden.

De eenigermate zonderlinge titel verpligt ons tot eene meer naauwkeurige opgave van den inhoud. Eene vrij uitvoerige inleiding gaat vooraf. Daarin worden met scherpe trekken de voornaamste bedenkingen voorgesteld, die, vroeger en later, tegen de echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid der Bijbelschriften zijn ingebragt, en de verschillende meeningen, die er onder de menschen omtrent den Bijbel bestaan. Dit een en ander moet strekken, niet om stof te leveren voor de *Apologie*, maar om

het gevaar en de moeijelijkheid der onderneming te doen beseffen, en troost aan te bieden bij het gebrekkige, dat aan deze proeve kleeft. Naar onze meening had deze Inleiding zonder schade kunnen achterwege blijven. Bedenkingen, die niet opgelost, vragen, die niet regtstreeks beantwoord worden, worden beter verzwegen. Maar desniettemin kunnen wij met vrijmoedigheid verklaren, dat de verdediging van den Bijbel den Schrijver op zijne wijze uitnemend gelukt is. Hij beschouwt dien als één groot geheel, wel uit verschillende deelen zamengesteld, maar die te zamen eene éénheid vormen, die van hooge, goddelijke zorg getuigt. *Wij onderscheiden in den Bijbel*, zegt hij, *verschillende tijdvakken of afdeelingen. Ieder tijdvak treedt op met gedachten en voorstellingen, die bijzonder daaraan eigen zijn. Nieuwe denkbeelden stijgen nu en dan omhoog, en van tijd tot tijd vereenigt nieuw en helderder licht zich met het vroegere zwakkere, totdat het licht der wereld verrijst.* Die verschillende afdeelingen worden opgegeven en daarbij de idéën, de waarheden, die te voorschijn traden. Achtereenvolgens wordt gehandeld over de *Adamitische* periode, die van NOËCH, die van ABRAHAM, de *Mozaïsche*, die van DAVID en SALOMO, die der Profeten, en (zonderling genoeg!) de *Apocryfische* of Grieksch-Joodsche, terwijl de laatste periode *de Christelijke* is, de tijdkring des N. T. Zoo blijkt het, dat *God, voortijds veelmalen en op velerlei wijzen tot de vaderen gesproken hebbende door de Profeten, in deze laatste dagen tot ons gesproken heeft door den Zoon*, of, om met den Schrijver te spreken, *zoo ontsproot, sedert de dagen des eersten menschen, steeds het eene idée, de eene waarheid, de eene openbaring na de andere; er kwam steeds nieuw licht bij het oude, licht uit de diepe duisternis, dat door alle trappen der ochtendschemering en der immer helderder wordende morgenuren, den glans bereikte van den middag, waarop de zon in het hoogste toppunt staat. En deze gang der idéën door alle perioden heen, dit allengskens voortgaande groeijen, totdat de kroon gevormd en afgerond was;*

zou slechts een werk van het toeval, of ook uitsluitend van menschelijke wijsheid zijn geweest? Het antwoord op die vraag is eene lofspraak op den Bijbel. Gods Voorzienigheid vertoont zich zigtbaar in het ontstaan, de ontwikkeling en den voortgang der idéën of van den godsdienstig-wijsgeerigen inhoud van den Bijbel. En ook de vorm, waarin deze ons gegeven is, ofschoon door velen met ongunstige oogen aangezien, laat zich regtvaardigen; terwijl de wonderwerken en wonderbare voorvallen, in den Bijbel vermeld, in verband beschouwd met de daardoor geleerde en gestaafde waarheden, gemakkelijk gehandhaafd worden. Enkele hoogst gepaste woorden ter toepassing en leiding, bij het gebruik des Bijbels, staan aan het einde regt op hunne plaats.

Wij zouden dit geschrift ongaarne aan allen zonder onderscheid in handen geven. Onder velerlei goeds bevat het niet weinig, wat vreemd is en ongewoon. Ook heeft het, bij een' grooten rijkdom van zaken, onderscheidene zwakkere plaatsen. Zelfs is de stijl, hoe gekuischt ook, soms te bloemrijk en overladen. Maar volgens den titel is het ook bestemd *voor denkende Vrienden der Godsdienst*, en deze zullen er veel in vinden, wat hun stoffe geeft tot nadenken en onderzoek. Boven alles wenschten wij het in handen van zulken, die den Bijbel, door vóóroordeel verblind, minachten en verwerpen. Indien zij nog voor overtuiging vatbaar zijn, dan durven wij verwachten, dat deze *Apologie* niet te vergeefs voor hen geschreven is.

Kinderbijbel, of Bijbelsche Verhalen voor jonge Kinderen, bij het zien van bijbelsche prenten aan 's moeders schoot. Door Mevr. de Wed. A. B. VAN MEERTEN, *geb.* SCHILPEROORT. *IIIde en IVde Stukje. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1846. *Prijs in carton, met plaatjes, elk Deeltje* 80 *Cents; hetzelfde ingenaaid voor schoolgebruik, elk Deeltje* 30 *Cents.*

Inderdaad, waardige Schrijfster dezer boekjes! gij hebt

een regt goed werk verrigt! Wij leggen daar het laatste gedeelte van uwen arbeid neder, en lazen die slotbladen waarlijk met aandoening, met hartelijke deelneming; zoo liefdevol, zoo zachtmoedig, zoo *opregt*, zoo echt Christelijk gestemd zijn de woorden, welke gij tot uwe jeugdige lezers, tot uwe leerlingen, tot uwe innig geliefde kleinkinderen rigt. Het is ons inderdaad gegaan als met de lezing van VAN ALPHEN's Kindergedichten, die wij als volwassenen en zelfs nog in den ouderdom met genoegen herlezen zullen, gelijk VAN ALPHEN zelf in zijne Voorrede betuigt, dat hij zijne kindergedichtjes ook voor ouderen van jaren ter lezing niet onwaardig acht. Hoe juist, hoe voortdurend gepast zijn de Christelijke lessen, die Mevr. VAN MEERTEN hier weder, even als bij de Tafereelen uit het Oude — thans uit die van het Nieuwe Testament — getrokken heeft! Men kan het wel zien, dat de eerbiedwaardige Schrijfster het kinderhart kent, en haar leven aan derzelver opleiding gewijd heeft: welk eene beknoptheid, welk eene verscheidenheid, welk eene gepaste wending in stijl merken wij hier niet op! Wij zeggen der Schrijfster innigen dank, al moge ook de stoffe op zichzelve moeijelijker zijn ter bewerking dan die van het O. Testament, naar den aard der zaak, en al moge ook de titel van *Kinderbijbel* ons nog altoos stuiten. Schoon toch Bijbel *boek* beteekent en dus oorspronkelijk in de Grieksche taal die naam ook aan ongewijde schriften schijnt te kunnen gegeven worden, zoo heeft echter in onze taal de benaming *Bijbel* het burgerregt verkregen alleen voor de Heilige Schrift. En, zoo wij nog iets op den titel mogten aanmerken, dan ware het ook de toevoeging: *voor jonge kinderen, bij het zien van Bijbelsche prenten aan 's moeders schoot.* Dit bijgevoegde vindt hier weinig toepassing, is onnoodig, en is misschien ook wel wat kinderachtig. Wij zouden ook nog wel eenige andere ophelderingen verlangen of eenige aanmerkingen tegen enkele plaatsen en soms tegen eenige taalfeilen kunnen opperen, maar zoodanige zijn altoos naar onze meening meer geschikt om ondershands en in 't particulier aan Schrijfster

of Uitgever te worden medegedeeld, dan er hier de enge ruimte eener bladzijde mede te vullen, of er den lezer mede bezig te houden. Wat wij hier missen, bijv. de *Verzoeking*, de *Verheerlijking* des Verlossers, het *Onze Vader*, en zoo meer, is, gelijk enkele wél vermelde zaken, vatbaar voor nadere ontwikkeling door hem of haar, die deze schoone boekjes den kinderen voorleest. Wij herhalen het, (even als bij onze aankondiging van de beide vorige Deeltjes) voor *Bewaarscholen* zijn deze boekjes, naar inhoud en voor den geringen prijs, waarvoor zij bij den Uitgever verkrijgbaar zijn gesteld, uitmuntend berekend, ja, wij zouden er bijna durven bijvoegen, *zij zijn voor Bestuurderessen, voor Hoofd- en Hulp-Onderwijzeressen van Bewaarscholen onmisbaar.*

Is het ook geene groote verdienste, schoon het mede de taak wel soms zal verligt hebben, dat de Schrijfster een *oorspronkelijk* werkje geleverd heeft, en zich niet met het vertalen of uitbreiden van iets uit den vreemde beholpen heeft? Heeft het niet iets voor, dat wij hier den Nederlandschen zin zien doorgedrongen, en den echt Christelijken nationalen geest met dien Hollandschen ronden aard vereenigd vinden, waarop, Gode zij dank! bij ons vooral, in het eerste onderrigt voor kinderen, nog zoo hoogen prijs door weldenkenden gesteld wordt. Daarenboven: Geloofsvertrouwen, — het beschouwen van JEZUS' Leven, Lijden en Sterven, uit het oogpunt van onze Verlossing en Verzoening alleen uit genade, wordt hier wel op menschelijke, natuurlijk altoos zwakke en gebrekkige, maar toch doorgaande op klemmende, krachtige wijze den kinderen op het hart gedrukt. En toch is hier geen zweem of schaduw van overdrijving of dweeperij; de kinderen worden hier steeds tot gehoorzaamheid, opregtheid, weldadigheid, werkzamen ijver, medelijden, zelfverloochening opgewekt. Ook wordt hun geleerd, dat kinderen, gelijk ook volwassenen, veel eerbiedig gelooven moeten, zonder te begrijpen; veel wordt hun *ingeprent;* de ontvouwing kan bij rijpere jaren volgen. Gerustelijk kunnen ook Roomschen evenzeer als Onroomschen, ja (mogt het zijn!) ook Israë-

liten deze boekjes in handen nemen, en de laatsten zelfs, al waren het volwassenen, uit de taal voor kinderen, gebragt worden tot aanneming en aanbidding van dien Heiland en Heer, die zoo krachtig bewezen is te zijn de aan de Vaderen beloofde, door de Profeten voorspelde Messias, voor wien zich eens aller knieën buigen zullen, en in wiens gemeenschap op te wassen, als ons goddelijk Hoofd, aller eenigst levensdoel wezen moet. Mogt, tot uitbreiding van Gods Rijk op aarde, ieders hand zooveel, of iets van datgene doen, elk naar zijne roeping, op zijne wijze elk in zijnen kring, wat de edele bejaarde Schrijfster dezer boekjes zoo ijverig heeft pogen te bewerken! Er zijn zoo vele volwassene jonge lieden, die iets van datgeen konden doen, wat Mevr. VAN MEERTEN reeds den kinderen inprent. Hoe velen zoeken den tijd te dooden (onwaardige gedachte voor een' Christen, die eene eeuwige vergelding te gemoet treedt); er zijn zoo vele jonge lieden met volle ruimte van vrijen tijd, die door eene bejaarde, ijverige vrouw, als onze VAN MEERTEN, beschaamd worden gemaakt; er zijn er zoo velen, die zoo heilrijk, ieder in zijnen kring, de zedelijke, Christelijke verzorgers of verzorgsters der armen konden wezen, en die genoegzaam niets doen van hetgeen onze Zaligmaker ook ten aanzien van het weldoen aan arme kinderen gebood; mogten zij hun levensheil zoeken, — zij zullen het daar zeker vinden, — in het betrachten van dien Christenpligt! Diakenen van de Gereformeerde kerk hebben het eens bij eene collecte gezegd, en zij hadden gelijk: »Willen wij, dat de kinderen tot JEZUS *komen*, wij moeten ze dan toch ook tot JEZUS *brengen*." Doet dat, jongelingen en meisjes, doet dat allen zóo velen gij uwen tijd thans nutteloos verwaarloost en verbeuzelt! Men rigte *Bewaarscholen* op; er ontbreken te *Amsterdam* nog zoo vele; er rust zegen van boven op.

Leerrede ter gedachtenisviering van het tweehonderdjarig bestaan der Hervormde Gemeente te Hulst, gehouden

op Zondag den 9 *Nov.* 1845, *door* J. C. NIDELSTEIN WALTER, *Predikant aldaar. Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1845. *In gr.* 8*vo. VIII*, 48 *bl.*

De Hervormde Gemeente van *Hulst*, op de grenzen van het vroegere Gemeenebest der *Vereenigde Nederlanden*, deelde in de veelvuldige lotwisselingen van de oorlogen en ander geweld, die de burgerlijke en godsdienstige vrijheid bedreigden. De eerwaardige Redenaar had dus overvloedige stof, om zijne toehoorders op eene belangwekkende en nuttige wijze bezig te houden, bij gelegenheid der godsdienstige gedachtenisviering van het tweehonderdjarig bestaan van zijne Gemeente. Deze Leerrede doet hem kennen als eenen Leeraar, die duidelijk, ernstig en overtuigend spreekt, wiens kanselarbeid verdient door zijne Gemeente met genoegen ontvangen te worden. Ook als bijdrage voor de kerkelijke geschiedenis bevelen wij de Leerrede aan, daar zij eene en andere minder bekende bijzonderheid bevat aangaande den toestand en de lotgevallen der Hervormde kerk in dat gedeelte van ons vaderland, tot hetwelk genoemde Gemeente behoort.

De beginselen der Materia medica en der Therapie, door JONATHAN PEREIRA, *M. D. Professor der Materia medica en Pharmacie aan de Universiteit te Londen, enz. enz. Naar de tweede Engelsche uitgave door* L. C. E. E. FOCK, *M. D.* 1*ste*—3*de Aflevering. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1845. *In gr.* 8*vo.* 282 *bl. f* 3 - 60.

Het is dikwijls niet onbelangrijk, op te merken, hoe bij het behandelen van wetenschappelijke onderwerpen menschen, die van gelijken wetenschappelijken zin zijn doordrongen, die genoegzaam op gelijke hoogte in het wetenschappelijke staan en die bij hunnen arbeid dezelfde bronnen hebben gebruikt, tot geheel ongelijksoortige resultaten

geraken. Recensent maakte deze opmerking, toen hij het werk, waarvan de titel aan het hoofd dezer recensie staat, vergeleek met dat van Prof. OESTERLEN, *Handbuch der Heilmittellehre*, *Tübingen* 1845, pp. 1051. Beide, PEREIRA en OESTERLEN, staan niet alleen in hun vaderland, maar ook buiten hetzelve, hoog aangeschreven, als mannen, die vertrouwd zijn met het standpunt der tegenwoordige geneeskunde en die ook het hunne hebben bijgebragt, om hare grondige bewerking te bevorderen; beide hebben, met name in hunne zoo even vermelde werken, hiervan de overtuigendste bewijzen geleverd; beide beschouwen schei- en natuurkunde, physiologie en physiologische pathologie als de eenige grondslagen, waarop eene rationele therapie en eene daaraan beantwoordende geneesmiddelleer kan gebouwd worden, en zij hebben dan ook, de een zoowel als de ander, getrouwelijk gebruik gemaakt van het licht, hetwelk de latere, meer exacte bewerking dezer wetenschappen over dezelve heeft verspreid, zoodanig zelfs, dat genoegzaam dezelfde proeven en dezelfde auctoriteiten, welke de een aanvoert (*), ook bij den ander worden aangetroffen. En toch hoe zeer loopen beide bij het behandelen van hun onderwerp uiteen! Het spreekt van zelf, dat zij in vele onderdeelen van hun werk moeten overeenkomen, de bestaande feiten bragten natuurlijk zulk eene overeenstemming mede; maar de algemeene geest, welke in beide werken doorstraalt, het beginsel, waarvan zij zijn uitgegaan, is zeer verschillend bij beide. PEREIRA neemt bij de scheikundige en mechanische werking der geneesmiddelen nog eene dynamische aan, zelfs zijn volgens hem de chemische en mechanische werkingen zelve in de meeste gevallen mechanico- en chemico-vitaal (bl. 120 sqq.) PEREIRA waagt het nog in 1842 (het jaar, waarin de tweede editie van het oorspronkelijke werk is uitgekomen) de volgende woorden uit te spreken, waarom hem gewis menigeen als iemand, die

(*) Wij hebben hier het oog op het algemeene gedeelte der beide werken.

niet regt op de hoogte van zijn vak staat, zoude willen verketteren: »Wij weten, dat, wanneer middelen in de bewerktuiging opgenomen zijn, zij aan den invloed eener hoogere kracht onderworpen worden, en niet meer aan alle wetten der verwantschap kunnen gehoorzamen. Eene hoogere kracht bijv. moet het zijn, dan die, welke bij scheikundige verbindingen en ontledingen werkzaam is, welke gedurende het leven de inwerking van het maagsap op de maag tegengaat (bl. 118);" en: »Doch men moet altijd voorzigtig zijn in het verklaren der levensverschijnselen volgens physische wetten (bl. 227);" en dergelijke meer. Oesterlen daarentegen zegt zonder omwegen: »Alle Agentien und Stoffe, welche zu therapeutischen Zwecken in Anwendung kommen, gehören dem Modus ihrer Einwirkung nach dem physikalischen oder chemischen Gebiete oder beiden zugleich an; sie können daher auch auf lebende Theile an sich nur nach überall gültigen physicalischen und chemischen Gesetzen einwirken. Wie ein spitzer Körper, welcher in lebendes Fleisch getrieben wird, an sich ganz auf dieselbe Weise einwirkt, wie wenn er in eine Thonmasse gesteckt worden wäre, so wirken Alkalien Säuren, Salze an und für sich auf die Stoffe organischer Theile nach denselben Gesetzen ein, nach denen sie auf nicht lebende Substanzen einwirken. — Tanninhaltige Stoffe verhalten sich lebenden Geweben nicht anders als todten Häuten gegenüber, und den chemischen Affinitäten folgend müssen sie dort wie hier Albumen, Gelatina fällen. Schwefelsaures Kupferoxyd geht mit Eiweisstoff, Käsestoff dieselben constanten Verbindungen ein, mag es im Mageninhalte eines Lebenden oder im Reagensgläschen auf jene Stoffe treffen (a. w. bl. 13);" en verder (bl. 23): »Man hat zwar viel von einem vitalen Chemismus gesprochen, von einem Beherrscht- und Modificirtwerden chemischer Affinitäten durch die Lebenskraft und dergleichen Phrasen mehr. — Diese Ansicht datirt sich jedoch von Zeiten her, wo so gut wie keine Chemie organischer Körper existirte, und wird jetzt besonders noch von Solchen vertheidigt, an denen die Fortschritte dieser Chemie

fruchtlos vorübergegangen." enz. Grooter verschil van gezigtspunt, waaruit de zaak wordt beschouwd, kan er wel niet bestaan, dan er in de aangehaalde woorden van beide mannen ligt opgesloten. Beiden nemen chemische en physische werkingen in het dierlijk ligchaam aan, maar bij den een' (PERREIRA) zijn zij aan een hooger beginsel ondergeschikt, hetwelk wij — niet omdat wij gelooven, hiermede iets verklaard te hebben, maar om met één enkel woord de onbekende eindoorzaak van het leven uit te drukken — *levenskracht* noemen; terwijl bij den ander (OERSTERLEN) chemismus en physische krachten op den voorgrond staan en het leven zelf niet veel meer is, dan het resultaat dier ook in de onbewerktuigde natuur heerschende krachten. Wat ons betreft, het denkbeeld wil er nog niet bij ons in, dat ons ligchaam niet veel meer dan een schei- en natuurkundig werktuig zoude zijn: wij waarderen de pogingen der nieuwere chemie en physiologie, om de verschijnselen van het gezonde en zieke leven zoo veel mogelijk tot natuurkundige wetten terug te brengen en ook dienovereenkomstig de geneeskrachten der artsenijmiddelen te beoordeelen; maar wij gelooven tevens, dat wij hiermede nimmer tot de eindoorzaak zelve van al die verschijnselen kunnen opklimmen, daar deze dieper en buiten ons bereik ligt. Het kan het doel van Rec. niet zijn, deze stelling hier nader te ontwikkelen, daar in een vroeger nommer van dit Tijdschrift dit thema door eenen meer bevoegden beoordeelaar (*) reeds is behandeld. Alleenlijk zij het ons vergund, hier te doen opmerken, dat het aangekondigde werk van PERREIRA het bewijs oplevert, dat althans één beschuldiging ongegrond is, welke van de zijde van hen, die eene zuiver natuurhistorische rigting volgen, wordt aangevoerd tegen hen, die in het organisme nog eene hoogere kracht aannemen, dan alleen die, welke ook in de onbewerktuigde natuur heerschen. Wij bedoelen de beschuldiging, van niet op de hoogte der tegenwoordige

(*) De Hoogleeraar J. VAN DER HOEVEN in de beoordeeling van VALENTIN's *Physiologie*.

wetenschap te staan. Die beschuldiging ligt in de boven aangehaalde woorden van OERSTERLEN, welke ook overeenkomen met die, welke hij elders (bl. 19, § 13 aan het einde) bezigt. PEREIRA toch toont in hetzelve, allezins vertrouwd te zijn met de eigenlijk gezegde natuurkunde, — (Men zie zijne behandeling der agentia physica, of der zoogenaamde imponderabilia, bl. 6—52) — met de scheikunde (hiervan draagt het geheele werk de blijken, en van hetgeen in onze taal is uitgekomen, meer in het bijzonder dat gedeelte, waar over de voedingsstoffen wordt gehandeld, bl. 53—92, en dat, wat wij van het bijzondere gedeelte (Pharmacologia specialis) ontvangen) — met botanie en mineralogie — (bewijs hiervoor levert vooral dat gedeelte, waar de Schrijver de verschillende wijzen van klassificering kritisch nagaat) — met de physiologie van den mensch (men zie het hoofdstuk over de opslorping der artsenijmiddelen, bl. 123—142), — kortom met al die wetenschappen, welke in hem worden vereischt, die het in den tegenwoordigen tijd onderneemt, een werk over de geneesmiddelleer te schrijven.

Uit het bovenstaande blijkt genoegzaam, hoedanig over het algemeen ons oordeel over het werk van PEREIRA is. Inderdaad er komt in hetzelve geen onderwerp voor, hetwelk niet grondig bewerkt is en niet als 't ware in zijne soort als volledig moet beschouwd worden. Zelfs daar, waar wij PEREIRA van eene zekere omslagtigheid niet kunnen vrijpleiten, moeten wij de veelomvattendheid zijner studie bewonderen, waardoor het waarschijnlijk komt, dat hij er niet toe heeft kunnen besluiten, aan zijne lezers iets in het minst te onthouden van datgene, wat hij op het veld van zijn wijdloopig onderzoek zelf had opgespoord. Wij zijn het dan ook in ons oordeel ten volle eens met den Recensent in FORBES *British and foreign medical Review*, October 1843, p. 363, waar deze van de tweede editie van PEREIRA's *materia medica* zegt: »As a record of materia medica, it is unrivalled in the combined qualities of fulness and accuracy by any other work in our language; although perhaps for the student and junior prac-

titioner, one more condensed would be found better adapted for ordinary use. No one is so well qualified to write such a manual as Dr. PEREIRA." Het werk van PEREIRA is op eene groote schaal aangelegd, het bevat alles, wat op het zieke ligchaam van invloed kan zijn, en in zoo verre zoude zelfs de naam van Beginselen (?) der *therapie* gepaster zijn, dan die van Beginselen der *Materia medica;* indien het niet ware, dat dit laatste gedeelte verre het grootste deel des werks uitmaakt. Hierdoor ontstaat zelfs eene zekere onevenredigheid in de wijze van behandeling, vooral in het plan des werks, hetwelk onze lezers in het oog zal vallen, wanneer wij hier een kort overzigt van den inhoud des werks laten volgen.

Dr. PEREIRA verdeelt de geneesmiddelen in twee groote afdeelingen: in *psychische* en *somatische.* De eerste worden kortelijk van bl. 2—5 behandeld; de andere maken het onderwerp van het overige gedeelte des werks uit. Evenwel worden onder de *remedia somatica* ook verscheidene zaken opgenomen, welke men als zoodanig in de meeste werken over materies medica niet zoo bepaald vindt vermeld. De remedia somatica zijn: 1°. *physisch,* tot de omweegbare stoffen behoorende; 2°. *hygienisch,* waartoe voedsel, ligchaamsoefening en de luchtstreek gebragt worden; 3°. *werktuigelijke en heelkundige middelen;* en 4°. *pharmacologische middelen* of geneesmiddelen. Onder de eerste afdeeling wordt licht, warmte, electriciteit en magnetismus behandeld; wij hebben in dit gedeelte veel belangrijks aangetroffen, hoezeer men zoude kunnen vragen, of de behandeling der dioptrische en chromatische werktuigen, en der verschillende soorten van baden, hoe veel voortreffelijks ieder dezer hoofdstukken, vooral dat over de baden, ook moge bevatten, hier wel op hare plaats is; terwijl wij omtrent deze geheele afdeeling, gelijk ook omtrent de volgende, zouden meenen, dat het verkieslijker ware geweest, indien de Schrijver dezelve niet in de verdeeling van zijn werk, *als geheel,* had opgenomen, maar als aanhangsel achter hetzelve had gevoegd, even als OESTERLEN zulks met de imponderabilia achter zijn werk

heeft gedaan. Bij de lezing der eerste 100 bladzijden komt, zoo als de schikking thans is, gedurig bij den studerende de vraag op: Behoort dit alles tot materies medica? Overigens is ieder der verschillende onderwerpen op zich zelf volledig behandeld, vooral dat gedeelte, hetwelk loopt over de klimaten en over de voedingsmiddelen, iets, hetwelk zich wel niet anders verwachten liet van eenen Schrijver, die een uitvoerig werk over voedsel en diëet heeft geschreven (*). Na de agentia mechanica et chirurgica met een enkel woord uit zijne beschouwing buitengesloten te hebben, komt PEREIRA op bl. 104 tot zijn eigenlijk onderwerp: de behandeling der *agentia pharmacologica seu medicamenta.* Het eerste Hoofdstuk handelt *over de middelen, om de geneeskracht der artsenijmiddelen te bepalen.* (Het zijn vooral de dynamische eigenschappen der geneesmiddelen, d. i. derzelver werking op het levend dierlijk ligchaam, waardoor wij derzelver krachten leeren kennen). Hoofdstuk II. *Over de krachten der geneesmiddelen.* (Deze krachten zijn mechanisch, chemisch en dynamisch.)

(*Het vervolg en slot hierna.*)

RUTGER JAN SCHIMMELPENNINCK *en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd beschreven door zijnen Zoon* A. *Graaf* SCHIMMELPENNINCK, *Minister van Staat, Lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal enz. Met Portret en facsimile. II Deelen. Te 's Gravenhage en Amsterdam, bij* de Gebr. van Cleef. 1845. *In gr.* 8*vo. XXII*, 727 *bl. f* 7 - 40.

Onder de mannen, welke zich in ons vaderland na de omwenteling van 1795 onderscheiden hebben, verdient R. J. SCHIMMELPENNINCK eene eerste plaats, zoo wel om zijne

(*) *A Treatise on Food and Diet, with Observations on the Dietetical Regimen suited for disordered states of the digestive Organs; and an Account of the Dietaries of some of the principal Metropolitan and other Establishments for Paupers, Lunatics, Criminals, Children, the Sick, etc.* Bij JONATHAN PEREIRA. *London*, 1843, 8vo, pp. 542.

regtschapenheid, als om zijne bekwaamheden en de gematigdheid zijner vrijzinnige gevoelens. Wij vinden in deze twee Deelen een tafereel geschetst van het leven en de handelingen eens Staatsmans, waarop wij roem kunnen dragen, en op wien wij in onzen tijd als op een voorbeeld mogen wijzen. Het eerste Deel vertoont ons SCHIMMELPENNINCK van zijne geboorte tot op de eerste nationale vergadering, zijne werkzaamheid op die vergadering, en zijne aanvaarding van het gezantschap te *Parijs*, met hetgeen hij aldaar verrigtte, tot op de vredesonderhandelingen te *Amiens*; zijn aandeel in die onderhandelingen, en zijn vertrek als gezant te *Londen*. — SCHIMMELPENNINCK was, even als zoo vele andere bekwame jonge mannen, op het einde der verloopene eeuw, een voorstander en bewonderaar van de grondbeginselen, die de omwenteling in *Frankrijk* deden ontstaan, en die, na al hetgeen sedert 1780 in ons vaderland was voorgevallen, deze omwenteling ook daar moesten doen zegevieren, al was zij er zoo spoedig door de Fransche wapenen niet overgebragt. Voor ons heeft echter die staatkundige omkeer niets dan verwarring, onheil en uitputting der staatskas ten gevolge gehad. Wij waren genoodzaakt om eene zoogenoemde onafhankelijkheid met millioenen schats te koopen, en nog meer millioenen voor een kostbaar en ten laatste ondragelijk bondgenootschap met *Frankrijk* ten offer te brengen, zonder onze staatkundige instellingen op eenen vasten voet te kunnen vestigen. SCHIMMELPENNINCK zag al spoedig, dat het heil des volks met de omwenteling van 1795 niet verwezentlijkt was, en nadat hij, als lid van de eerste nationale vergadering, te vergeefs getracht had om krachtig tot dit heil mede te werken, weigerde hij deel aan de tweede Nationale Vergadering te nemen, en aanvaardde het gezantschap te *Parijs*, waar hij meende nuttiger voor de zaak der nieuwe Bataafsche Republiek werkzaam te kunnen zijn. Hier heeft hij alles gedaan, wat hij vermogt, om hare belangen voor te staan, en om onzen zinkenden staat zoo veel mogelijk het hoofd boven te doen houden. Zijne aanhoudende pogingen, om de lasten van het bondgenootschap te verminderen, waren meestal vruchteloos; een krachtig vertoog hiertegen kon hij, door de vrees en magteloosheid van het toenmalig staatsbewind, bij den eersten Consul, die als gelukkig veldheer zich van het oppergezag in *Frankrijk* had meester gemaakt, niet openlijk uitbrengen. Hoeseer hij

bij de *Franschen* om zijne talenten en gepaste openhartigheid bemind was, en van NAPOLEON persoonlijk geacht, kon hij weinig of niets ter verligting van de willekeurige verpligtingen, die toen op ons Gemeenebest drukten, te weeg brengen. Het aandeel, dat hij aan de vredesonderhandelingen van *Amiens* had, doet zijne bedoelingen en bekwaamheden eer aan; hij verhinderde, door gematigden ijver en wijze voorstellingen, dat die onderhandelingen, die op het punt stonden van afgebroken te worden, weder werden hervat, en eindelijk op het sluiten van den korten vrede van 1802 uitliepen. Hetgeen hieromtrent voorkomt kan als een zeer belangrijk toevoegsel aangezien worden van hetgeen over de onderhandelingen van *Amiens* in de *Geschiedenis van het Consulaat en het Keizerrijk* van THIERS wordt medegedeeld. Al hetgeen hij in het werk stelde om voor ons bij dien vrede, en later als gezant te *Londen*, eenigzins voordeeliger voorwaarden te bedingen, werd buiten zijne schuld met weinig goeden uitslag bekroond.

Het was voornamelijk op aandrang van NAPOLEON, die zich tot de keizerlijke waardigheid in *Frankrijk* verheven had, dat hij tot Raadpensionaris van het Bataafsche Gemeenebest benoemd werd, om allengs de gemoederen in *Nederland* tot eene eenhoofdige regering voor te bereiden. Kort was zijn bestuur, opregt waren zijne bedoelingen, maar even vruchteloos waren zijne beschikkingen om het vaderland uit den toestand van uitputting op te heffen, waarin het door telkens vermeerderenden schuldenlast verzonken was. Weldra moest hij aftreden, om voor den Broeder des Keizers, LODEWIJK, als Koning van *Holland*, plaats te maken; hij bezweek echter roemrijk, openlijk protesterende tegen eenen maatregel van geweld en misbruik van overmagt, en keerde tot het ambtelooze leven terug, met de getuigenis van een zuiver geweten, van niet te hebben medegewerkt om het vaderland aan de vreemden te verkoopen. Hij weigerde dus eene betrekking onder het bestuur van LODEWIJK aan te nemen.

Na de inlijving in het Fransche rijk meende hij zijne aanstelling als Senateur door NAPOLEON niet te mogen weigeren, om nog te *Parijs* zoo veel mogelijk voor het belang van zijn voormalig vaderland te kunnen werkzaam zijn; terwijl hij om zijne regtschapenheid altijd door *Frankrijks* heerscher geacht en ontzien werd. *Nederlands* verlossing daagde ein-

delijk, en SCHIMMELPENNINCK werd lid van de eerste Kamer der Staten-Generaal, waar hij met dezelfde rondborstigheid zijne stem verhief tegen de misbruiken, die al spoedig weder in de regering van WILLEM I insloopen; zijne welgemeende waarschuwingen bleven ook hier al weder zonder gevolg, en men ging meer en meer op den verkeerden weg voort, dien men van het begin ingeslagen was. Lange jaren van het gebruik van het edelste zintuig, het gezigt, verstoken, stierf die edele Staatsman, diep betreurd door zijne nagelatene betrekkingen; terwijl zijne nagedachtenis vereerd wordt door allen, die, van welke staatkundige gezindheid zij ook mogen zijn, prijs stellen op braafheid, eerlijkheid, goede trouw en verlichte denkwijze. — Dit is de inhoud van het tweede Deel van een werk, dat eene belangrijke bijdrage levert voor de geschiedenis van onzen tijd, en dat, meestal met de eigene woorden van den geachten Staatsman, uit zijne memoriën, brieven en officiële stukken overgenomen, groote historische waarde bezit, en met vele aanteekeningen verrijkt is, die deszelfs waarde verhoogen. Hoewel het hier een Zoon is, die van zijnen Vader spreekt, kan men geene te groote vooringenomenheid gewaar worden, die hier zoo zeer verschoonlijk zoude zijn. Om zulks te vermijden, heeft de Zoon voorzeker den vorm gekozen, dien men hier aantreft. Hij heeft liever zijnen Vader zelven het woord willen laten voeren, dan onwillekeurig in den stijl eener lofrede te vervallen, die minder ingang zou gevonden, en hier en daar het mistrouwen zou hebben gaande gemaakt.

Het Leven van Mr. SAMUEL IPERUSZOON WISELIUS, *beschreven door zijnen Behuwdzoon* P. VAN LIMBURG BROUWER. *Met Portret en facsimile. Te Groningen, bij* P. van Zweden. 1846. *In gr.* 8*vo.* 305 *bl. f* 3-60.

Men kan dit geschrift van den werkzamen Groningschen Hoogleeraar als een' tegenhanger van het boven aangekondigde werk beschouwen. Hij voldeed hierdoor aan een door den uitersten wil van zijnen Schoonvader uitgedrukt verlangen, om door hem zijne levensbeschrijving in het licht te zien geven, en heeft zich van die taak met eene naauwkeurige bescheidenheid gekweten.

De Heer WISELIUS, uit een oud geslacht gesproten, heeft

zich ook, even als SCHIMMELPENNINCK, als voorstander der vrijzinnige gevoelens doen kennen, en een werkzaam deel genomen aan hetgeen er in ons vaderland na 1795 plaats had. Zijne staatkundige beginselen waren echter van eenen meer hevigen en gedecideerden aard, dan die van den laatstgenoemden Staatsman. Geheel ingenomen met het *Contrat Social* van ROUSSEAU, en de regten van mensch en burger, behoorde WISELIUS meer tot de revolutionaire partij, terwijl de andere zich meer onder die der gematigden rangschikte. Hoewel een vurig voorstander der democratische instellingen en van de eenheid en onverdeelbaarheid van het Gemeenebest, waren zijne bedoelingen zuiver en zijne pogingen voor het heil van het volk opregt; even als SCHIMMELPENNINCK, moest hij weldra groote teleurstellingen ondervinden, en spoedig zien, dat de theoriën, waarmede hij zoozeer ingenomen was, geenszins konden verwezentlijkt worden. IJverig was hij gedurende eenige jaren werkzaam, voornamelijk als lid van het Comité tot den Oostindischen Handel en den Aziatischen raad; waaruit hij eindelijk, op eene voor hem zeer onaangename wijze, door niet-herkiezing ontslagen werd. Geheel in zijne republikeinsche beginselen teleurgesteld, trok hij zich volstrekt van het openbare leven terug, om in stille afzondering zich aan de dichtkunst en letteren toe te wijden, zonder dat zijne staatkundige gevoelens hierdoor eenige verandering ondergingen. Hij hield het bewind van SCHIMMELPENNINCK en nog meer het Koningschap van LODEWIJK voor onwettig, en noemde dezen, in zijne gemeenzame brieven, niet anders dan Mijn Heer LODEWIJK BONAPARTE, terwijl deszelfs Broeder NAPOLEON als de Corsikaansche dwingeland werd betiteld. Opentlijk durfde hij stoutmoedig zich tegen de Fransche overheersching, even als HELMERS, uitlaten, en hoewel diep geschokt door het verlies van eene dierbare echtgenoot, herleefde hij weder bij de heugelijke omwenteling en het herstel onzer onafhankelijkheid in 1813. Het zal dus aan velen en ook aan Ref. vreemd voorgekomen zijn, dat een man van zulke grondbeginselen, als de Heer WISELIUS, onder het bestuur van WILLEM I den post van *Directeur van Politie* te *Amsterdam* heeft aanvaard. Zijn Levensbeschrijver kan zijne bevreemding hieromtrent ook niet geheel ontveinzen; het schijnt ook, dat deze moeijelijke en een echt republikein weinig passende post hem menige onaangenaamheid en verkeerde

oordeelvelling van zijne bedoelingen heeft gebaard, die, met de treurige verliezen van volwassene zonen en behuwdkinderen, zijne laatste jaren en ouderdom zeer verbitterden. Een belangrijk gedeelte der levensbeschrijving is aan de letterkundige verdiensten van WISELIUS als dichter, vooral als treurspeldichter, als werkzaam Secretaris van eene der afdeelingen van het Instituut en als staatkundig schrijver gewijd. De staatkundige geschriften, zoo als het *Tafereel over de staatkundige verlichting der Nederlanderen*, het *Vertoog over de Staatkunde der Ouden, opgespoord in de geschriften van* PLATO, ARISTOTELES *en* CICERO, enz. en de *Proeve over de verschillende regeringsvormen en derzelver betrekking tot het maatschappelijk geluk*, zijn vruchten van zijne ingenomenheid met de schrijvers van de Fransche school der 18de eeuw, en reeds in 1786, 1792 en 93 opgesteld en later in 1828 en 1831 uitgegeven, zonder veel naar de vorderingen der staatswetenschap en de lessen der ondervinding gewijzigd te zijn; zij zijn dus van eenzijdigheid en overdrijving niet vrij te pleiten en moeten als voortbrengselen van een' overspannen tijd worden aangemerkt. Van meer waarde zijn de tegenschriften, door DA COSTA's *Sadducesn* uitgelokt; kracht, welsprekendheid en eene verlichte denkwijze stralen daarin door.

De Hoogleeraar BROUWER heeft door deze levensbeschrijving, waartoe hij in staat gesteld werd door de menigvuldige net gerangschikte bescheiden en brieven van zijnen Schoonvader aan de meest beroemde tijdgenooten, waarvan vele zijne vrienden waren, zoo als VALCKENAAR, VAN KOOTEN, BILDERDIJK enz., het publiek evenzeer verpligt, als hij hiermede de nagedachtenis van den overledene, zonder vleijerij, eer heeft aangedaan. Zijne betrekking tot den Heer WISELIUS heeft hem de waarheid en onpartijdigheid niet doen voorbijzien. Ref. kan dus de Levensschetsen van SCHIMMELPENNINCK en WISELIUS, als belangrijke bouwstoffen voor de geschiedenis des vaderlands in de laatste tijden bevattende, evenzeer aanbevelen, als zij ons het beeld teruggeven van twee mannen, die zich, als burger, staatsman, mensch en geleerde, achtingwaardig hebben gemaakt, en daardoor verdienen bij het nageslacht te blijven voortleven.

De Graaf van Leycester in Nederland. Door A. L. G. TOUSSAINT. *III Deelen. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1845, 6. *In gr.* 8*vo.* 1604 *bl. f* 16 - 25.

In langen tijd leverde onze letterkunde geen werk, dat met zoo gespannen verwachting ontvangen, met zoo algemeene belangstelling gelezen werd, als dat, van hetwelk wij geroepen zijn thans eene beoordeeling te geven. Deze onze taak wordt ons daardoor waarlijk niet gemakkelijk gemaakt. De roem van buitengewone talenten was der Schrijfster reeds vooruitgegaan. Verscheidene korter of uitvoeriger, meest historische, romantische verhalen hadden dien gevestigd; haar *Huis Lauernesse* inzonderheid maakte eenen ongewonen opgang, en verwierf den lof, dien het ten volle verdiende; eerbewijzen, niet alledaagsch, waren der bekwame Vrouwe gegeven; men verwachtte iets meer dan gewoon van haren nieuwen, uitvoerigen historischen roman: *Leycester in Nederland.* Ons letterkundig publiek wist sedert lang, dat zij zich met dat onderwerp bezig hield; nu het werk verscheen, werd het gretig gezocht; het werd beschouwd als eene nieuwe, nationale *literatuur*, als *Nederlands Mystères de Paris* of *Juif errant*, wat algemeene bekendheid betreft. In 't kort, het oog van al wat kennis en beschaving en zucht voor vaderlandsche letterkunde bezat was er op gevestigd, en reeds is het boek algemeen gelezen, in allerlei kringen beoordeeld, geprezen, bewierookt; en het zou nog veel meer verspreid en geprezen zijn, indien het niet zoo duur ware. Onze letterkunde heeft eene billijke grieve tegen den uitgever, die niet door zuiniger druk heeft gezorgd voor den wensch van zoo velen, die het zich gaarne dadelijk hadden aangeschaft, indien dit eene minder belangrijke uitgave hadde gevorderd, en een veel grooter debiet zou, des twijfelen wij niet, hem voor den minderen prijs meer dan schadeloos hebben gesteld. Maar ondanks den hoogen prijs heeft het toch zeer vele lezers gevonden. Wat zal onder zulke omstandigheden de boekbeoordeelaar doen? Het eenvoudig aankondigen? Dat ware ligt, maar onverschoonlijk. Het blootelijk met loftuiting verheerlijken? Dit zou noch der Schrijfster welgevallig kunnen zijn, noch onze letterkunde bevoordeelen. De laatste eischt naauwkeuriger beschouwing, welke het boek ook in vele opzigten niet behoeft te

schromen; en de eerste zal, bij de helderheid van haar oordeel en de scherpzinnigheid van haren blik, wel niet zóó door den geur van welverdienden lof bedwelmd zijn geworden, dat zij zich boven de onpartijdige *kritiek* verheven rekent, of gegronde aanmerking op haren verdienstelijken arbeid als roof aan haren roem aanmerkt, of als vitterij, voor welke zij medelijdend de schouders ophaalt.

Het werk, dat voor ons ligt, laat zich uit onderscheidene oogpunten beschouwen, ten aanzien van inhoud en van vorm; als *resultaat* van historisch onderzoek, en als voortbrengsel van scheppende verbeelding; als bijdrage tot de kennis van onze voorouders, en als verschijnsel op het gebied der letterkunde. Van het eene zoo min als van het andere mag de beoordeeling zwijgen. Doch er zou een boekdeeltje over en naar aanleiding van het werk te schrijven zijn; wij moeten ons tot enkele wenken bepalen.

De Schrijfster hecht blijkbaar veel gewigt aan de historische opvattingen, die zij in dit werk heeft medegedeeld. Niet zonder eenige ingenomenheid spreekt zij van »eene tweejarige studie, niet opgeofferd, om nog dommelend voort te sukkelen in een of ander gebaand spoor, en nog veel minder met het gewetenlooze doel, om onware voorstellingen op te dringen aan een volk, over zóó iets eerwaardigs, als de geschiedenis van het vaderland." En toch, wij moeten het openhartig zeggen, wij kunnen ons over het geheel niet met haar vereenigen. Van het oogpunt, waaruit zij de ontvangst van haren hoofdpersoon door »Mijne Heeren de Staten" beschouwt, spreken wij nu niet. Een geleerd en scherpzinnig kenner van onze geschiedenis heeft het onjuiste daarvan reeds vroeger, ook in dit Tijdschrift, aangetoond. (*) Maar het geheele licht, waarin LEYCESTER door haar geplaatst wordt, vinden wij in de geschiedenis niet terug. Zoo ingenomen zij is vóór den Landvoogd, zoo is zij het tegen de Staten, gelijk reeds uit dat herhaalde spottende »Mijne Heeren" blijkt, en vooral tegen OLDENBARNEVELD. Deze zijn bij haar ontrouwe woordbrekers, achterdochtige tegenwerkers van LEYCESTER, dubbelhartigen, die eene magt pogen te ondermijnen, die zij zelve in diens hand hadden gelegd, kleingeestige rangdrijvers, in wie de geest van een jammer-

(*) Mr. HUGO BEIJERMAN, in eene Voorlezing, geplaatst in het *Mengelwerk* van N°. III.

lijk *provincialisme* ging boven het belang van het benarde vaderland, en wat dies meer zij. LEYCESTER daarentegen is een uitmuntend Regent; de misslagen, die door de grootste vooringenomenheid met zijn bestuur niet kunnen worden geloochend, zijn niet aan hem te wijten; hij was wel gehecht aan uiterlijke vormen van godsdienstigheid, maar toch waarlijk godvruchtig. Zijne dubbelzinnige betrekking tot ELIZABETH was eene gedwongene, die hem stuitte tegen de eerlijke borst. Hij meende het wèl met de natie, tot welker hulp hij uit *Engeland* gekomen was. Hoeveel willekeurigs, hoeveel eenzijdigs ligt niet in deze voorstelling! Heeft zij die uit naauwgezette studie der geschiedenis? Wij moeten het immers wel aannemen, hoe moeijelijk het ons valle, want de Schrijfster spreekt met te veel ernst over het »opdringen van onware voorstellingen aan geheel een volk, over zóó iets eerwaardigs, als de geschiedenis des vaderlands," dan dat wij zouden mogen onderstellen, dat zij hare personen dus heeft voorgesteld, als het haar voegzaamst dacht voor den roman? Toch gelooven wij, dat de voorstelling verkeerd is. Vreemd ware het anders ook, dat *alle* onze Historieschrijvers, VAN METEREN ten deele uitgezonderd, geen gunstiger oordeel over LEYCESTER's bestuur vellen. (Van zijn karakter spreken wij nu niet; daarover is men het algemeen eens, en zelfs BILDERDIJK, in wiens oogen anders ieder genade vindt, die maar de eigenschap heeft van tegen OLDENBARNEVELD over te staan, spreekt over hem hard, welligt te hard.) Maar dit noemt welligt de Schrijfster, niet zonder onvrouwelijke bitsheid, »dommelend voortsukkelen in het gebaande spoor." Wij zullen dus hare gansche opvatting van het *Leycestersche* tijdperk laten rusten. Veel hangt van de *subjectiviteit* des beschouwers af; wij laten haar de hare, schoon die ons onjuist schijnt, maar veroorloven ons ééne vraag: hoe was het mogelijk, dat zij, na tot *hare* historische resultaten gekomen te zijn, er nog aan denken kon, dit onderwerp in eenen historischen roman te behandelen? Wij begrijpen, dat iemand, die de kennis van onze geschiedenis wil uitbreiden, het van zijnen pligt acht, de slotsommen van zijn onderzoek, hoe dat dan ook uitvalle, niet te verbergen. Wij begrijpen, dat iemand in een letterkundig gewrocht der verbeelding, der poëzij, zoo gewilt, door verkeerde beschouwing der geschiedenis verlokt, onze voorvaderen ophemelt boven hunne verdienste; maar

onbegrijpelijk is het ons, hoe men, tegenover eenen vreemdeling, den gunsteling, zoo niet meer, (en dat TOUSSAINT hem ook voor meer houdt, blijkt aan het slot met ronde woorden) eener schrandere, ja, maar eigenbatige Koningin, onze voorvaderen, schimpend genoemd »Mijne Heeren de Staten," kan verguizen, aan de verontwaardiging der nakomelingschap prijs geven, hen voorstellen als vertreders van verdrag en verbond, en dat tegenover den zendeling van den erfvijand van *Nederlands* handel! Ons dunkt, hoe meer de roem onzer natie bezwalkt wordt tegenover LEYCESTER, voor het Nederlandsche oog, bij gestreng onderzoek der geschiedenis, hoe minder men dit als bruikbare grondstof voor den roman moet beschouwen, hoe minder men trek kan gevoelen, om zoodanige feiten door het penseel der verbeelding op te luisteren, en door den adem der poëzij te bezielen. Het is waar: het zijn de regenten, die worden aangegrepen; maar toch ook tegenover *Utrecht* het toen reeds magtig *Amsterdam*, dat, in zijnen handel gedwarsboomd, en dien aan den band van lastige *formaliteiten*, nog meer gehaat dan geldelijke lasten, gelegd ziende, waarlijk niet veel reden had, om den *Engelschman* eene feestelijke ontvangst te bereiden, die, daar men *toen* nog niet wist, wat men aan LEYCESTER zou hebben, zeker ook zoo laaghartig valsch niet geweest is, als men het wil doen voorkomen. Men had, ja, na door *Frankrijk* afgewezen te zijn, (eene treffende proeve, dat de goddelijke Voorzienigheid voor *Nederland* zorgde) zich uit radeloosheid in de armen van ELIZABETH van *Engeland* willen werpen. Men had zich genoodzaakt gezien, LEYCESTER te ontvangen; misschien wilde eene doortrapte hofpartij dezen wel van uit ELIZABETH's tegenwoordigheid verwijderen, en was men wel half gedwongen, schoon min dadelijk dan toen later LODEWIJK van NAPOLEON moest worden afgebeden, tot het verzoek, den gunsteling als Landvoogd te mogen begroeten. Maar OLDENBARNEVELD's schranderheid had, door de verheffing van MAURITS tot Stadhouder en Kapitein-Generaal en Admiraal van *Holland* en *Zeeland*, de volkomene opperheerschappij des Landvoogds weten voor te komen; hij is, indien wij niet geheel verkeerd zien, door diens latere handelingen volkomen geregtvaardigd, en heeft aan zijn vaderland waarschijnlijk grooter dienst bewezen, dan hij zich toen voorstelde. En dat wordt hem, dat wordt »Mijne Heeren de Staten" zoo bitter tot verwijt gerekend!

in 't begin van den roman. Nog veel meer wordt ingebragt tegen OLDENBARNEVELD, tegen wien, heet het, D. II, bladz. 32, de Nederlandsche kerk en het huis van *Oranje* wettige grieven hebben, te veel om te noemen, bekend ook bij elken oppervlakkigen kenner onzer geschiedenis; maar wij betwijfelen zeer, of deze staatsman hebbe kunnen zeggen, wat hem, D. III, bladz. 404, in den mond wordt gelegd, dat hij MAURITS in het leger liet, deels om »zijner vurige jonkheid het leerrijk spel van den krijg te gunnen," deels »opdat het houding zou hebben tegenover de Hollandsche natie, het prinsenkind in den krijg niet ongebruikt te laten, waar 't vaderland is dienst te doen en glorie is te rapen," deels omdat het »*hem alvast buiten de zaken hier houdt, daar zijn oog nog niet in noodig is, en hem neutraal tegenover* LEYCESTER *stelt*;" en wij betwijfelen dat, zoowel omdat MAURITS in het kabinet de kweekeling van OLDENBARNEVELD was, als omdat het »met de *neutraliteit* van den eersten tegenover den Landvoogd reeds sober genoeg uitzag na zijne verheffing, waarin LEYCESTER reeds bij zijne aankomst te *Vlissingen* zulk eene grievende krenking van zijne regten had gemeend te zien." Zie, aldus kan men van de geschiedenis alles maken, en vergeet, dat, hoe ongetrouw ook BILDERDIJK aan zijn beginsel geweest zij, hij toch als beginsel met regt aan den historieschrijver had voorgeschreven, »aan de historische personen geen arbitrair karakter te geven, en dan de daden te plooijen naar dat arbitrair karakter."

In het voorstellen van LEYCESTER en de Staten schijnt het drukken en terugkomen wel altijd te zijn: men had overijld, misschien verkeerd, het oppergezag afgestaan, maar, dat eenmaal gedaan hebbende, mogt men niet terugtreden, mogt men niet wantrouwen, mogt men geen gezag beknibbelen. Alsof het welzijn van den Staat niet boven alles ging; alsof men maar onderworpen en geloovig had moeten berusten en gehoorzamen en zwijgen, waar men zag, dat des aangestelden bestuur het land benadeelde, de zenuwen der welvaart verlamde, en dat hij, zijne landgenooten voortrekkende en met kwalijk verborgen Engelschen trots den landzaat terugzettende, gedurig de proeven zijner onbekwaamheid vermenigvuldigde; alsof men, zooveel mogelijk ontziende eene Koningin, wier gunsteling men hem wist, die allen ongelijk gaf, om hem de hand boven het

hoofd te houden, eene Koningin, van wie men hulpbenden erlangde, en die twee gewigtige steden in pand had, niet zoo goed mogelijk eenen onbekwamen stuurman van het eenig beleid des roers mogt verwijderen, wanneer men zag, dat hij de staatshulk in het riet voerde? Nog eens, wij kunnen ons niet begrijpen, dat eene fijngevoelige vrouw, wie LEYCESTER's betrekking tot zijne meesteres zeker tegen het deugdzaam hart springt, dien man ook als Regent (als legerhoofd erkent zij schoorvoetende zijne zwakheid) zoo kan ontschuldigen, of althans als speelbal van valschheid en bedrog — van de zijde harer landgenooten! — voorstellen; en nog minder, hoe de vaderlandlievende Romanschrijfster nog heeft kunnen besluiten, om hem en hen aldus te doen optreden, en dat eene langdurige historiestudie haar *dit* licht als het *ware* heeft doen erkennen. Het moeit ons, dat de verrukkendste plaatsen — en aan schoonheden, boeijende schoonheden is het werk bijlange niet arm — ons dit niet overal hebben kunnen doen vergeten. Bij de lezing van WALTER SCOTT's *Kenilworth* hinderde ons de hoveling LEYCESTER volstrekt niet, want daar staat hij op geheel anderen grond en niet *tegenover Nederland* en de *Nederlanders*, omtrent wie zij op verre na niet overal billijk genoeg is.

Zoo schijnt ook het enkele zeggen van VAN REYDT, (die omtrent *Gelderland* het best te vertrouwen is) dat »veel voorneeme ende aansienlijcke luyden met RUYS gheen medelijden hadden ter oorsaken zijns ergherlijcken levens;" (*) aan onze Schrijfster aanleiding te hebben gegeven, om dien moedigen, kundigen en vaderlandlievenden Advokaat van *Holland* als een' zwierbol voor te stellen. Hij bevond zich te *Utrecht*, werd daar gevangen genomen, en BOR, die omtrent *Utrecht* bij uitstek wel onderrigt was, vermeldt daarvan niets. Doch dit zij nog zoo: er is in allen gevalle in VAN REYDT eene *autoriteit* voor; meer hindert ons REINGOUD, een der »historische personen, die de draden van den roman helpt weven," en die bijna de hoofdpersoon is. Van dezen man zegt zij: »persoonlijkheden, als die van »JACOB REINGOUD, die zoovele tegenstrijdigheden in zich »vereenigen, die tot zulke hoogten zijn gestegen en tot »zulke diepten zijn gevallen, hebben regt op eene scher»pere, op eene vrijere, op eene juistere toetsing, dan die

(*) *Ned. Hist.* p. m. 144.

»met twee pennetrekken gegeven wordt, in de geschiedenis »van geheel een land: met hunne deugden en ondeugden, »met hunne schitterende eigenschappen en met hunnen duis»teren gemoedsstrijd, behooren zij tot het gebied der fan»tasie, der poëzij (als het woord niet te vermetel klinkt), »en de poëzij zal zich het hare toeëigenen, en zij wil trach»ten te ontleden, waar de andere alleen in stukken houwt; »zij zal hem *niet beter maken*, maar zij zal hem omgeven »met den stralenkrans van het genie, en het licht, dat die »op hem werpt, zal strekken, om hem *beter te doen zien*." D. II, bladz. 123. Deze man wordt onder eene zoo bekwame hand een der scherpzinnigste aanhangers van LEYCESTER, een man van buitengewone bekwaamheden, in wien men meer en meer *aesthetisch* belang gaat stellen, wiens vroegere misstappen men voorbijziet, om alleen op zijn tegenwoordig *zijn* te letten; een man, wiens zielstoestand men beklaagt, maar wiens dweepende liefde voor zijne kleindochter, schoon romantisch niet genoeg gemotiveerd, het hoogste belang wekt van al het belangwekkende in het geheele tafereel; een man, die onverklaarbaar aantrekt, ook waar men zich van hem zou willen afwenden; een man, wien verwonderlijke kunst inderdaad heeft omgeven met den niet zonder eenige eigenliefde genoemden *stralenkrans van het genie*; maar welk een man voor zulk een' krans! Een renegaat, een doortrapte veinsaard, een listige raadsman, die aan het hoofd der *tresorie* misschien van alle LEYCESTER's aanhangers het meeste onheil heeft gebrouwen aan het vaderland; misschien van allen het meest zijnen meester gedepopulariseerd. Wij herinneren ons bij dezen gelukzoeker het kleed, waarin de kunst van BULWER eenen anderen gelukzoeker (RIENZI, in zijnen roman van dien naam) heeft »omgeven met den stralenkrans van het genie." De roman heeft zijne regten, maar ook de geschiedenis de hare; dat wordt erkend in dit werk. Als REINGOUD een persoon ware, die niet tot de geschiedenis, enkel tot het gebied der verbeelding behoort, zou hij in vinding en ontwikkeling een meesterstuk zijn; maar de geschiedenis heeft hem geoordeeld; de kleuren, waarmede zij zijn beeld teekent, zijn te afzigtig, om niet heen te schijnen door het waas van fantasie en poëzij, die hem zich hebben toegeëigend; gelijk dan ook de regtschapen LEONINUS onmogelijk die achting voor hem heeft kunnen te kennen geven, die hem, D. III, bl. 312, wordt

in den mond gelegd, en de toon, waarop de Schrijfster spreekt over hen, die van haar oordeel over REINGOUD verschillen, vrij beslissend, zoo niet wat bits luidt. Men zie D. III, bl. 616.

Maar wordt aan iemand regt gedaan, dan is het aan den waarlijk grooten en goeden LEONINUS. De (misschien eenigzins *Stoïcijnsche*) gelijkmoedigheid, de onkreukbare braafheid, de treffende vrijmoedigheid, de nooit afgelegde hoffelijkheid van dezen achtbaren Kanselier van *Gelderland*, zijn zoo uitvoerig, zoo meesterlijk geteekend, dat dit ons bijna verzoent met het onregt, aan anderen gedaan, en de verheffing van den ellendeling REINGOUD, en dat men, al ware het om LEONINUS alleen, niet ligt eenen lof groot genoeg zal achten voor de mensch- en karakterkunde van onze voortreffelijke Schrijfster.

Maar wij zouden over het historische te breedvoerig worden. Anders ontwikkelden wij nog, wat wij hebben tegen het gezegde, dat WILLEM I (die anders, b. v. D. I, bl. 209, wordt geprezen) »zich door eene partij onder de aristocraten »zag gedwarsboomd in het aanvaarden der Grafelijkheid, en »dat het welligt om de wille dier partij was geweest, dat »zijne fijne omzigtigheid er zoo weinig gehaast naar greep en »zoo langzaam toetastte." D. I, bl. 49. Anders toonden wij aan, dat de Schrijfster enkele onjuistheden begaat in de opgave der Haagsche kerkeordening van 1586, als waarin niet bepaald werd, dat de Professoren den *Catechismus* zouden onderteekenen, maar alleen de geloofsbelijdenis (Art. XLVII); noch ook het prediken over dat leerboekje, dat van lateren oorsprong is, en niet moet verward worden met het vroeger gebruikelijke »cortelijk uytleggen." (Art. LXI.) Anders zeiden wij met meer dan een enkel woord, dat de naam van een' der historische personen, BURGGRAAF, door de Schrijfster voor dien eener waardigheid schijnt te worden aangezien, vermits zijne vrouw de Burggravin wordt genoemd. Anders — doch wij willen ook den *roman* bezien.

Het oorspronkelijke doel der Schrijfster was, dien af te werken in drie boeken, waarvan de twee eersten vóór LEYCESTER's eerste vertrek naar *Engeland*, het derde na zijne terugkomst loopen zouden. Doch zij heeft daarin later een wel veel later eene verandering gemaakt, in zooverre dat, ofschoon de roman nu ook in drie boeken verdeeld heet, alleen de twee eerste gedeelten van LEYCESTER's beheer zijn

voorgesteld. De wijze, waarop zij zich deswege in eene Narede verklaart, is volkomen voldoende ter verdediging; echter zouden wij vragen, of zij niet vooraf bedacht hebbe, dat SIDNEY en REINOUD, »juist die twee personen, die de draden van den roman hielpen weven," haar met het tweede tijdperk ontvallen zouden, en dat daardoor van zelf de knoop werd uiteengerukt; ja, of zij niet vooraf hebbe overwogen, »dat het laatste tijdperk eene zóó gansch an»dere kleur en karakter heeft, dan de beide voorgaanden," en van deze zoo scherp is afgescheiden, dat het »zich lig»ter leent tot eene geheel nieuwe verdichting, in te vloch»ten in de geschiedenis, dan tot eene verlenging en nieuwe »verwikkeling van de oude." (*Narede.*) Het komt dus eigenlijk hierop neder, dat zij vooraf geen volkomen afgerond plan gemaakt heeft, vermits deze zwarigheid eerst onder het afwerken van het tweede Deel opkwam. Wat het eigenlijke voornemen ware, wordt ons niet helderder door te lezen, dat zij, de groote eischen, die het *Leycesterschc* tijdvak deed aan den roman en de geschiedenis, in aanmerking nemende, besloot, »het mindere te onderschikken aan het meerdere, den eersten aan de laatste, voor 't minst in 't eerste deel, met eene stille belofte aan den eersten (den roman), ook zijne regten te handhaven, waar het later geschieden kon zonder de andere te krenken." Dat zij dit gedaan heeft, bemerken wij niet veel. Het historische blijft meest overal, tot het einde toe, op den voorgrond staan, en van daar ook die menigte van wijdloopig uitgesponnen, hier en daar niet zeer onderhoudende politieke gesprekken, die, ondanks al het talent der Schrijfster, somwijlen verveling wekken bij den lezer, en door velen slechts zullen worden doorgeloopen. En dit schijnt ook het hoofdgebrek te zijn van het werk. De roman is te historisch; dat wil zeggen, hij beweegt zich te veel op het gebied van die geschiedenis, welke men de openbare zou kunnen noemen, omdat zij de handelingen betreft, die op den staatkundigen toestand der natie en den loop der openbare gebeurtenissen eenen beslissenden invloed hadden, in tegenoverstelling met dat gedeelte der historie, hetwelk op het volksleven, de zeden en denkwijze, gewoonten, heerschende begrippen en wat dies meer zij, van de natie in het algemeen betrekking heeft, en ons toeschijnt, het ware eigendom te zijn, waarover de historische roman het regt heeft te beschikken. Zoo heeft het werk eene houding ver-

kregen, die het niet moest hebben; den schijn, alsof de Schrijfster, onder het doorschijnende kleed van enkele kleine romantische verwikkelingen en losse ontknoopingen, drie zware boekdeelen heeft willen schrijven, ten einde het eerste *Leycestersche* bestuur voor te stellen, zoo als zij meent, het na ernstig onderzoek te moeten voorstellen. Zoo is er, meer dan op vele andere schriften van dien aard, de wel eens verkeerd gebruikte zegswijze op toepasselijk, dat het te veel roman is voor eene geschiedenis en te veel geschiedenis voor een' roman. Doch niemand meene, dat wij de verdiensten klein achten, die het werk ook in laatstgenoemd opzigt heeft, zoowel als in het eerste. Getuigt het, als resultaat van geschiedkundige nasporing, in allen gevalle van zelfstandigheid en scherpzinnigheid van oordeel, doet het vele zaken en personen in een nieuw licht beschouwen, het heeft ook als verdichting vele onderhoudende voorstellingen, natuurlijke gesprekken, levendige beschrijvingen, belangwekkende karakters. Het zou lang zijn, het voornaamste op te noemen; ieder vindt dat zelf, of herinnert het zich met levendig genoegen. Onder de karakters vooral zal niemand ligt vergeten eenen TACO SIJBRANDZ, SIDNEY, ELIAS LEONINUS, GIDEON FLORENZ, eene JACOBA en MARTINA, welke laatste misschien aldus niet door eenen man in de allerfijnste plooijen van haar karakter geschilderd had kunnen worden. Dat deze roman denkelijk eene tamelijk vervelende *lectuur* zal genoemd worden door hen, die, met een nadenken zoo klein mogelijk lezende, alleen jagt maken op verrassende verwikkelingen en uitkomsten, rekenen wij dezelven tot verdienste aan, en toch — hier en daar hadden wij wel wat inkorting gewenscht. Onder de lezing kwam het ons aanvankelijk wel eens voor, alsof er wat weinig eenheid van belangstelling ware. Maar de afloop heeft ons deswege meer bevredigd, dan wij hadden durven hopen; en ofschoon wij naar waarheid moeten zeggen, met het *Huis Lauernesse* hooger te loopen, *Leycester in Nederland* is een romantisch werk, dat nog eenen klassieken roem zal hebben, wanneer verre de meeste schriften van deze dagen in dit *genre* reeds lang vergeten zijn.

Wij spraken zoo even van eenige bekortingen. Dit willen wij vooral wel toegepast hebben op sommige uitweidingen over personen en zaken, waarover de Schrijfster zoo *en passant* hare meening zegt. Zoo wordt, hoe hoog ook overal,

o. a. D. II, bl. 263, opgegeven is van LEYCESTER's godsdienstigheid, zijne gehechtheid aan formuliergebeden, D. I, bl. 158, al zeer breed uitgesponnen. Deze en dergelijke plaatsen, hoedanige er in het werk verscheidene zijn, schitteren meer voor het oogenblik, dan zij voldoen op den duur. Het was de geest des tijds, die het Christendom van vaste formulieren afhankelijk waande. Ook elders wordt wel wat eenzijdig gesmaald op, of laat ons liever zeggen ongunstig geoordeeld over, het drijven der regtzinnigheid door de Predikanten. Zulk onmenschkundig hechten aan doode vormen, als b. v. in LIBERIUS FRAXINUS wordt verzinnelijkt, is zeker af te keuren, en de heerschzucht van eenen KODET verdient niet anders dan de onverdeelde verontwaardiging van ieder, die den geest van CHRISTUS kent. Het laatste nemen wij dan ook in het allerminste niet in onze bescherming, evenmin als *op ons tegenwoordig standpunt* het eerste. Maar wij moeten ons op *hun* standpunt plaatsen. En dan bedenke men, dat dit strenge vasthouden aan kerkelijke *orthodoxie* destijds noodig geacht *moest* worden, deels opdat men eenen afgesloten muur van geloofspunten tegen de Roomsche kerk zou hebben, deels ook omdat *en* de Predikanten van dien tijd veelal te ongeoefend waren en te weinig voorzien van hulpmiddelen, om voor zich zelve tot helder inzien in de Christelijke waarheid te kunnen komen, *en* de leeken zelve nog niet tot die hoogte van Christelijke vrijheid waren opgevoerd, die zich met den geest kon vergenoegen en de letter onschadelijk maken. Elders, D. I, bl. 246, stuiten wij op eene uitweiding over het predikantsgewaad; elders vinden wij onze Schrijfster, zoo als zij zich ook in *Lauernesse* voordoet, als nog al hoog ingenomen met de pracht en praal der Roomsche eerdienst, hetwelk in deze dagen, bij haren naam en hare *autoriteit*, schadelijk zou kunnen zijn; elders vinden wij een' enkelen mistred op het theologische gebied, zoover wij daarin spreken mogen, want de »strenge Calvinist" zal nooit gezegd hebben, dat het Avondmaal niets is dan een »broederlijk gedenkmaal," hetwelk de Zwingliaansche opvatting is, terwijl de Calvinistische er meer eene geestelijke vereeniging met CHRISTUS in zag; evenmin zal de »eeuwige *voldoening* van den Middelaar," D. I, bl. 291, aanmerking ontgaan. Van anderen aard is de misstelling *Breda* voor *Brielle*, D. II, bl. 323; de melding van zoute Zeeuwsche turven, D. I, bl. 100, voorwerpen, die niet bestaan; een

qui pro quo tusschen de *Engelschen* en MOBET, D. III, bl. 61, hetwelk aanleiding geeft tot een' zeer onkieschen zet; eene onvoegzame toespeling op *Exod.* XXXIII: 23, D. II, bl. 448, en eene *aesthetisch* gansch niet fraaije tirade, ald. bl. 73 en 478. Het is jammer, dat een zoo voortreffelijk werk door zulke vlekjes ontsierd wordt. Bij gewone schrijvers zouden wij er minder op letten; maar Mejufvrouw TOUSSAINT heeft ons nu eenmaal het regt gegeven tot hooge verwachting van de vruchten harer pen, en bij eene schrijfster van haren rang ziet de *kritiek* naauwlettender.

De stijl is, gelijk men het van haar gewoon is, meer gespierd en krachtig, dan vloeijend en bevallig. In de pen eener Vrouw hadden wij het laatste wel wat meer gewenscht. En de waarheid, die zich achter de verschuldigde achting voor eene buitengewoon begaafde Schrijfster niet mag verbergen, gebiedt ons te zeggen, dat taal en stijl de zwakste zijden van het werk uitmaken, en gansch niet boven berisping verheven zijn. Voor dit zeggen eenige bewijzen bijbrengende, willen wij niet geacht worden met opzet de gebreken ten toon te dragen, maar te regtvaardigen hetgeen anders ligt als magtspreuk klinken zou. De Schrijfster kent het onderscheid tusschen *hun* en *hen*; het is dus zeker achteloosheid, wanneer men, D. I, bl. 3, leest: »gekomen, om *hun* te beschermen," en eenige regels verder: »en het ware *hen* voordeel geweest." Zij weet even goed als wij, dat *self* in het vr. gesl. *selve* wordt, en schrijft toch van eene vrouw: »zonder zich *self* te beleedigen." Ald. bl. 15. Zij kent het verschil tusschen *leiden*, *leggen* en *liggen*, en schrijft evenwel, D. I, bl. 26, van eene uitdrukking, die LEICESTER in eenen blik *leidde*; ald. bl. 60: »in die rede *lag* PHILIPS alles wat" enz.; D. II, bl. 119: »de jongste had in zijne kleeding de praalzucht *gelegen*," en D. III, bl. 87: »die den plegtigen eed *afleidde* in zijne hand." De taal kent zij, en toch vindt men: »waardoor den vreemden groote gewezen werd," D. I, bl. 40 (misschien te vergoelijken als onpersoonlijk werkw.); »de man vinden wij hier alleen," D. I, bl. 157; »hunne eerbied," D. II, bl. 230; »hij is *geen*' waardigen mededinger gebleken van PARMA," D. III, bl. 82; »den uitroep ontviel zijn' mond," D. III, bl. 108; »den wolk," D. III, bl. 296; »de fiere vogel van zijne kenrigste vederen berooven," D. III, bl. 518. De kundige Vrouw kent onze taal te goed, om zich niet voor *Germanis-*

men te wachten; maar des ongeacht lezen wij herhaaldelijk van *voorliefde*, van *omgeving*, *alleen* voor *echter*. Zij weet volkomen, dat de zoogenoemde *Ablativus absolutus* vreemd is aan onze taal, en gebruikt dien evenwel herhaaldelijk; b. v. D. III, bl. 187: »Dezen middag besognerende met KILIGREW en den kanselier, is ingekomen eene supplicatie;" ald. bl. 322: »Ik zal dit onderzoek op mij nemen, de kanselier mij vergezellende." Wij lezen ook in de allereerste zinsnede van eene vloot, die wacht »op gunstige zamenstemming van wind, getij en stroom." Onderscheid tusschen de beide laatste kennen wij niet. — Bijzonder mishaagde ons de overdrevene jagt op verouderde woorden en harde *constructiën*. *Zonderling* in de beteekenis van *vooral* komt op ontelbare plaatsen voor; *sorgen* voor *vreezen*; *achterdeel* voor *nadeel*; *ietwat*; *alevel*; *leider* voor *helaas*; het stijve en gedwongene: *vriendin mijne! suster mijne!* en dergelijke; woorden, die daar niet staan om de *illusie* van het *kostuum*, want ze worden even goed den *Engelschen* in den mond gelegd als den *Hollanders*. En welke harde volzinnen somtijds! b. v. D. III, bl. 165: »zich een dubbelzinnig voordeel had verschaft, dat niet nagelaten werd, hem als onwettige willekeur te worden toegerekend," eene geheel Latijnsche wijze van schrijven. Wij konden daar nog meer voorbeelden van aanhalen; ook van *tautologiën*, ook van onmatig lange volzinnen, schoon niet altijd als D. III, bl. 614, waar men eenen vindt van anderhalve bladzijde. Kortom, er is blijkbaar gezocht naar zekere gespierde gedrongenheid van stijl, waaraan de liefelijke bevalligheid, waarvoor onze taal zoo vatbaar is, die in schriften van deze soort en bestemming ongaarne gemist wordt, en die uit mond en pen eener Vrouw zoo bekoorlijk is, te zeer wordt opgeofferd.

Wij hopen, dat de Schrijfster haar plan zal ten uitvoer brengen, en het laatste tijdperk van LEYCESTER's bewind in eenen nieuwen roman ten tooneele voeren; en wij vertrouwen, dat de talentvolle Vrouw ons het regt zal doen, de gemaakte aanmerkingen niet aan vitzucht toe te schrijven, maar aan liefde voor de eer van onze letterkunde, van welke zij een sieraad is en, hopen wij, nog lang een sieraad blijven zal.

Gedenkschriften van Oom Zebra, uitgegeven door E. M. OETINGER. *IIde Deel. Te Amsterdam, bij* M. H. Binger. *In gr.* 8*vo.* 307 *bl. f* 2-70.

Reeds bij onze aankondiging van het eerste Deel velden wij ons oordeel over dit werk, en wij vragen nog: *cui bono?* Maar het ging ons bij de lezing van dit tweede en, zoo wij gelooven, laatste Deel, gelijk het wel eens gaat bij de ontmoeting van eenen *Harlequin*, die den ernstig gestemde aanvankelijk door zijne grappen ergert, maar toch eindelijk in eene goede luim brengt, en het daardoor zoo naauw niet doet nemen. De Schrijver is een onderhoudend verhaler, en de lezer, die niet geheel afkeerig en onvatbaar is voor het vermaak, hetwelk de behandeling van een zoo materiëel onderwerp, als lekker eten en drinken is, kan opleveren, zal zich met dit werk niet zonder genoegen bezig houden.

Ziet op het einde, of de Familie Bennet op reis. Naar het Engelsch van Mrs. ELLIS, *Schrijfster van Pligt en Roeping der Vrouw. II Deelen. Te Amsterdam, bij J. D.* Sijbrandi. 1846. *In gr.* 8*vo.* 583 *bl. f* 6-:

Mrs. ELLIS behoort in *Engeland* onder die Schrijfsters, welke algemeen op zeer hoogen prijs worden geschat, en die in volle mate de gunstige meening van het lezende publiek verdienen. Hare geschriften zijn de boeken geworden, die in geene vrouwelijke bibliotheek mogen ontbreken, en, hetzij zij eenvoudig leerende en onderwijzende optreedt, hetzij zij hare gedachten in den vorm van verhaal of roman inkleedt, zij weet het onderhoudende en aangename met het degelijke en nuttige te paren. Haar bij ons publiek in te leiden, mag wel overtollig gerekend worden na den welverdienden opgang, dien haar boek voor vrouwen en meisjes, op den titel van het thans aangeboden werk genoemd, ook onder ons heeft gemaakt, en na den lof, die in der tijd ook aan hare *Familiegeheimen* is te beurt gevallen. Hier heeft zij eenen geheel anderen trant van schrijven verkozen, en op eene andere wijze afwisseling weten te brengen in de uitspanningslectuur van den dag. Maar ook hier straalt haar doel duidelijk door, om iets meer te leveren voor verstand

en hart, dan de gewone romans geven. Het verhaal is afgewisseld met natuur- en kunstbeschrijving, niet met beschouwingen uit den mond en in den persoon der Schrijfster zelve, maar uit die van hare heldin, een jong, nog ongeoefend en ongekunsteld meisje, dat met hare familie *Italië* bezoekt. »De Schrijfster," zegt de voorrede, »zoekt den invloed te schetsen, dien het aanschouwen van de schoonheden van natuur en kunst op een beminnelijk, onbedorven karakter hebben moet. Zij wil aantoonen, hoe zeer het gevoel voor het schoone het genot des levens kan en moet verhoogen, maar ook tevens de edelste vermogens van geest en hart ontwikkelt en heiligt." Zij heeft tot hare teekening karakters uit het werkelijke leven gegrepen, en schoon hare personen slechts weinige in getal zijn, zij geven aanleiding genoeg tot onderscheidene teekening, wier natuurlijkheid de belangstelling boeit en het geheele boek tot eene even onderhoudende als meer degelijke lectuur maakt. Men volgt de Engelsche familie, wier leden zoo verschillend zijn van aard, gaarne op hare togten, bij hare reisontmoetingen, bij EVA's beschrijvingen van het land of van de kunstschatten der onderscheidene plaatsen. De eenvoudige geschiedenis, die hier de intrigue uitmaakt, geeft gelegenheid tot eene treffende ontwikkeling der onderscheidene karakters; terwijl stijl en schrijftrant de bekwame Vrouw kenmerken.

Ongaarne zagen wij dit boek onder den gewonen stroom van romans verzinken. Het verdient een beter lot, en zal, vertrouwen wij, dat ook onder ons vinden. Terwijl het onderhoudend genoeg is voor den gewonen romanlezer, geeft het toch iets meer, dan men in dergelijke boeken doorgaans aantreft, aangename herinneringen, vernieuwde indrukken van 't geen vroeger gezien of uit beschrijvingen bekend is, wenken voor verstand en hart beide, die opmerking en behartiging verdienen, en wij gelooven niet, dat men ligtelijk onvoldaan dit boek uit de hand zal leggen. Wij bevelen het gaarne en boven vele werken van uitspanning algemeen aan.

De brave Hendrik verdedigd tegen A. J. v. B. C. (*Zie het Nijmeegsch Schoolblad, 2de Jaargang, N°. 4.*) *Uitgegeven door en voor rekening van de afdeeling Utrecht van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap. Te Utrecht, bij* L. E. Bosch en Zoon. 1845. *In gr. 8vo.* 23 *bl. f* : - 25.

In het *Nijmeegsche* zoogenaamde *Schoolblad* was de klagt aangeheven, dat in ons vaderland bij het onderwijs der jeugd *onchristelijke* schoolboeken gebruikt worden. Nadat reeds vroeger de Kindergedichtjes van VAN ALPHEN als zoodanig waren aangewezen, koos de beoordeelaar A. J. v. B. C., in het op den titel genoemde nommer van dat Schoolblad, het sedert jaren gunstig bekende werkje van NICOLAAS ANSLIJN, NZ., *de brave Hendrik*, om de bovengenoemde klagt »te staven en te verduidelijken." Het bewijs, aangevoerd om te toonen, dat *de brave Hendrik* onchristelijk is, bestaat, volgens den beoordeelaar, daarin, dat *Hendrik*, wegens zijnen ijver en goed gedrag, *tevreden is over zichzelven*; terwijl integendeel, volgens het Schoolblad, den kleinen (let wel, kinderen van vijf tot zeven jaren) had moeten voorgehouden worden, dat de geheele mensch verdoemelijk is voor God! Andere bewijzen tot staving van het ongunstig oordeel gaan wij stilzwijgend voorbij; zij zijn allen van denzelfden aard en gelijke waarde. Dat de Steller van dit wèlgeschreven stukje met het grootste gemak het Schoolblad wederlegt, zal wel ieder op ons woord gelooven. Evenwel, wanneer wij bedenken, dat het te vergeefs is den moriaan te wasschen, den beer te likken en den ezel op de lier te willen leeren spelen, neen, dan zullen velen ons op ons woord niet gelooven. Maar voor dezulken zal ook het boekje wel niet baten. Mogten er echter menschen zijn, die te goeder trouwe dwalen in hunne bekommering over de strekking en beginselen van het genoemde schoolboekje en anderen van denzelfden stempel, denzulken zij dit werkje ter lezing aanbevolen, als zeer geschikt om hen te bevrijden van hunne ongegronde vrees, en hen te bewaren voor het gevaar van onwillekeurig mede te werken tot bereiking van het verfoeijelijk plan, om *Nederland* te berooven van eenen van deszelfs kostbaarste schatten, namelijk zoodanig eene inrigting van de scholen, dat zij voor onze jeugd, zonder uitzondering van eene enkele Christelijke belijdenis, nuttig zijn.

Antwoord op het Iets over de Recensie van de Tamboer van Wagram, voorkomende in de Boekzaal der Geleerde Wereld, voor Mei 1846, bl. 573 der Boekbeschouwing.

De *Boekzaal* is zeer gebelgd, 'omdat wij haar de *eerbare* Boekzaal genoemd hebben. Wij zouden haar even goed de *onnoozele* Boekzaal hebben kunnen noemen, of, in navolging van een' onzer vaderlandsche Geleerden, tot beantwoording van eene nietsbeteekenende aanmerking op zijnen verdienstelijken arbeid, de *goede* Boekzaal. Maar bij gelegenheid der vermelding, dat de Boekzaal aan hare lezers, die, volgens hare eigene verklaring, meest allen personen zijn van den geestelijken stand, den zoon eener zoetelaarster aanbeveelt, van wien het niet bekend was wie zijn vader was, is het in 't belang der Boekzaal zelve, dat wij hare *eerbaarheid* buiten kijf stellen.

De beschuldiging, ons door de Boekzaal voorgeworpen, dat wij den geestelijken stand zouden minachten, willen beleedigen en in een bespottelijk daglicht stellen, wordt daardoor van zelve wederlegd, dat wij haar voorhielden, dat zij, aan hare lezers een ellendig romannetje aanbevelende, te veel de achting uit het oog verliest, die zij aan haar *peculiaar* publiek verschuldigd is. Indien men van de aanprijzende beoordeeling van dien *Tamboer* ter verontschuldiging kon zeggen: *dormitat Homerus*, dan zouden wij de Boekzaal ongemoeid hebben gelaten; maar reeds lang hinderde het *ons*, juist uit achting voor den geestelijken stand in de Protestantsche kerk, dat een maandwerk, NB. voor de *Geleerde Wereld*, hetwelk zich κατ'ἐξοχήν arrogeert het tijdschrift te zijn voor de Protestantsche kerken in *Nederland*, door de onbeduidendheid van deszelfs Boekbeschouwing en Mengelwerk, zulk een' slechten dunk geeft van den smaak en de kunde van dat publiek, voor hetwelk het vooral bestemd is. Onbeduidende, nietswaardige geschriften worden er met lof vermeld; terwijl nog in het laatst uitgekomen stuk o. a. een werk, hetwelk verdienstelijke mannen, gelijk LUBLINK WEDDIK enz., hunne medewerking waardig keuren, jammerlijk verguisd wordt. De steller van het *Iets* ziet ons aan voor een jong mensch van weinig ondervinding. Het is waar, wij zijn nog zoo oud niet, of wij herinneren ons nog vele dingen uit onze jeugd. Toen werden de oude Boekzalen

wel eens gebezigd als leesboeken in de scholen. Uit dien tijd herinneren wij ons het lieve titelplaatje, de toen nog voor ons onverstaanbare woorden: *Tiliae sub tegmine tutus*, en ook nog het: *Met Privilegie.* Dit privilegie, om, met uitsluiting van anderen, het kerknieuws te mogen drukken en uitgeven, is sedert lang vervallen. Ten minste de uitgevers der Boekzaal lieten het na 1795 van den titel af; en wij kennen een genoegzaam getal solide uitgevers en boekdrukkers, die gaarne 's jaarlijks eene aanzienlijke som aan de Hervormde en andere Protestantsche kerken zouden willen uitkeeren, om, namens deze kerken, met het regt der uitgave van het Protestantsche kerknieuws begunstigd te worden. Het bedrag van zulk eene uitkeering ware tot eenig liefdadig doel aan te wenden; terwijl dan ook voor eene betere gehalte der Boekbeschouwing en van het Mengelwerk zou kunnen gezorgd worden. — Ten slotte danken wij nog de Boekzaal, dat, terwijl zij niet kan ontkennen dat zij gedwaald heeft in haar oordeel over het werk in questie, en ons toch, tot belooning dat wij haar dit aangetoond hebben, den naam van ezel geeft, zij noch een' der ezels van AESOPUS, noch dien van LUCIANUS verkiest, om er ons bij te vergelijken, maar den verstandigsten ezel, dien de geschiedenis ons leert kennen, namelijk den ezel van BILEAM. BILEAM immers was de dienaar van eene slechte zaak, even als gij, die den lof uitbazuint van den gekken tamboer. Toen BILEAM's ezel hem wilde terughouden van het volharden in zijn kwaad, ging het BILEAM even als u; de man werd boos, sloeg het dier met eenen stok (gelukkig voor ons, dat de Boekzaal ons met zulke *argumenta ad hominem* niet kan aanranden) en zeide: *dat is omdat gij mij bespot hebt*, even gelijk de Boekzaal meent, dat wij haar bespot hebben. Maar eilieve, Boekzaal! hebben wij het wèl? Hebt gij niet, denkende den ezel te treffen, een leelijk bokje geschoten, en, ofschoon gij misschien uzelv' voor eerwaardig en zeer geleerd houdt, laten blijken, dat gij in 't geheel niet bijbelvast zijt? Waar hebt gij gehoord of gelezen, dat het beest *sprak*, alvorens het gevraagd werd? Gij slaat de plank ver mis. Integendeel, de ezel (eigenlijk was het eene ezelin, en dus, gelijk gij Boekzaal, van het vrouwelijk geslacht) *vroeg*, en deed zelfs eene zeer gepaste vraag: »wat heb ik u gedaan, dat gij mij geslagen hebt?" — Voor ditmaal hebben wij lang genoeg op den ezel gereden. Wij raden u, onthoud de spreuk: *Causa patrocinio non bona pejor erit.* (*)

(*) Eene zaak, die niet goed is, wordt erger door ze te verdedigen.

BOEKBESCHOUWING.

De Leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, eene Verhandeling van Dr. J. H. SCHOLTEN, *Hoogleeraar te Leiden, wijsgeerig beoordeeld door Mr.* C. W. OPZOOMER. *Te Leiden, bij* Gebhard en Comp. 1846. *In gr.* 8*vo.* 152 *bl. f* 1-50.

Dit in vele opzigten belangrijk geschrift heeft, op deszelfs titel af, meer lezers verkregen, dan het misschien wel zoude gehad hebben, als die anders en welligt juister gekozen ware. Velen, en hieronder Ref., dachten hier eene geschied-, oordeelkundige en wijsgeerige beschouwing van eene hoofdleer des Christendoms te ontmoeten, die door de dogmatiek van het kerkelijk stelsel tot een duister leerstuk is gevormd, en in deze aangekondigde beoordeeling sommige punten van verschil met den Hoogl. SCHOLTEN over hetzelve opgehelderd en wederlegd te zien. Ref. meende hier eene uiteenzetting van den oorsprong der Christelijke Drieëenheid te zullen vinden, die men reeds in de Indische *Trimurti* van BRAHMA, VISCHNOU en SIWA, in de Egyptische *Trias* van OSIRIS, ISIS en HORUS kan opsporen, die men bij PLATO in zijnen *Timeus*, onder den vorm van de voorstelling der *Demiourgos*, *Nous* of *Logos* en de *Psyche* of wereldziel aantreft; eene voorstelling, die, eenigzins gewijzigd, door den platoniserenden Jood PHILO ook is aangenomen; terwijl de Nieuw-Platonisten AMMONIUS, NUMENIUS, en vooral PLOTINUS, PORPHYRIUS, SAMBLICUS en PROCLUS hunne bijzondere gevoelens over de Drieëenheid van het opperste wezen gehad hebben, waaraan men geen' grooten invloed op het Christelijk gevoelen hunner tijdgenooten hieromtrent ontzeggen kan. Want kort na den bloei der Alexandrijnsche school heeft dit leerstuk in de Christelijke Kerk eene vaste gedaante verkregen. Na de zoogenoemde ketterijen van eenen PRAXIAS, SABELLIUS

en ARIUS, heeft de standvastig volhoudende ATHANASIUS zijn gevoelen op de kerkvergadering van *Nicea* doen zegevieren; en dit gevoelen is tot heden toe het heerschende orthodoxe begrip der meeste Christelijke kerkgenootschappen gebleven. Het is hier noch de plaats noch de roeping van Ref., om te onderzoeken, of het Athanasische gevoelen aangaande de Drieëenheid met de eenvoudige leer des Bijbels, betreffende Vader, Zoon en Heiligen Geest, is overeen te brengen. Velen dus, die met Ref. hieraan met grond twijfelen, hebben de beoordeelende verhandeling van Mr. OPZOOMER, hoewel met veel belangstelling, hierin echter met teleurstelling gelezen, dewijl zij er over dit alles niets in aantroffen. Maar dit is geenszins aan den Schrijver te wijten, meer aan den Hoogl. SCHOLTEN, dien hij wederlegde, en die heeft goedgevonden, in eene verhandeling over de leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, geplaatst in de *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*, 2de D. 2de St., de wijsbegeerte in het algemeen en sommige wijsgeerige gevoelens er bij te halen, om dezelve in een min gunstig daglicht *te stellen* en als *onchristelijk* te wederleggen. Mr. OPZOOMER achtte zich verpligt, de waarde der wijsgeerige wetenschap te verdedigen. Hij begint al dadelijk met in het korte voorberigt te zeggen: »Indien men hier een dogmatisch ge»schil over eenig kerkelijk leerstuk verwacht, dan bedriegt »men zich. De beoordeelde verhandeling behoort tot een »geheel ander, tot een wijsgeerig gebied. Zij verklaart »den oorlog aan het Deïsme, aan het Pantheïsme, aan »allen, die slechts door bewijzen der rede willen over»tuigd worden." Hij komt er openlijk voor uit, dat hij zijne stem wil verheffen tegen hem, die de ongenoegzaamheid der wijsbegeerte uit de schriften der wijsgeeren zelven wil aantoonen; die zich aansluit aan de zijde der gevoelsleeraars, waartegen hij vroeger (in zijne Recensie van de verhandeling van Dr. J. J. VAN OOSTERZEE, over het grondbeginsel der Apologie; zie *Gids*, 1845) opstond. Tot buitengewoon Hoogleeraar in de Wijsbegeerte te *Utrecht* benoemd, wil hij handhaven wat hem is toevertrouwd; hij

wil beginnen met de steenen weg te ruimen op het veld, dat hem tot bearbeiding werd aangewezen, en hij eindigt met het gezegde van BORGER: »Wat niet door bewijzen der rede kan worden gestaafd, dat is *onzeker*."

Ref. verheugt zich, dat de Wijsbegeerte hier een' kampstrijder gevonden heeft, die moed met bekwaamheden paart; maar hij geeft tevens in bedenking, of hij dan dit verdedigingsschrift niet juister aldus had kunnen betitelen: *De Wijsbegeerte verdedigd tegen de aanvallen en bedenkingen van den Hoogl.* SCHOLTEN *in zijne Verhandeling over de leer* enz.; want dit alleen is de inhoud van een werk, dat nu welligt in handen gekomen is van sommigen, die, geenszins op de hoogte zijnde van het te kunnen vatten, den Schrijver misschien verkeerd zullen verstaan en beoordeelen.

Het is een ongelukkig zwak van de meeste godgeleerde schrijvers, om, of het pas geeft of niet, op de wijsbegeerte te smalen, en haar van hoogmoed te beschuldigen en van vijandigheid tegen Godsdienst en Christendom te betigten; hierdoor geven zij zich bloot om soms gevoelig te regt gewezen te worden, hetgeen niet anders dan verkeerd kan werken op de groote en goede zaak, die zij zoo onhandig voorstaan. Van dit gebrek is de Hoogleeraar SCHOLTEN in zijne genoemde verhandeling niet vrij te pleiten; hij wil, dat in het geloof aan Vader, Zoon en Heiligen Geest, nader verklaard door het Apostolische *Symbolum*, het wezen des Christendoms gelegen is. Toegestemd; maar waartoe nu zijne nadere toepassingen in de bestrijding 1°. (van) hen, die den Vader vereeren zonder den Zoon, waarvoor zijn Ed. de Deïsten neemt; 2°. van hen, die den Zoon op den voorgrond stellen en den Vader op den achtergrond, die hij gevoegelijk zinnelijke Mystieken had kunnen noemen; 3°. van hen, die den Vader vereeren zonder den Geest, waar voornamelijk tegen de rationalisten te velde getrokken wordt; 4°. van hen, die den Geest vereeren zonder den Vader, of, volgens hem, de Pantheïsten; 5°. van hen, die den Zoon vereeren zonder den Geest; zij die de onmiddellijke werking van den Heiligen Geest looche-

nen; en eindelijk 6°. van hen, die den Geest vereeren zonder of ten koste van den Zoon, waar, vreemd genoeg, toespeling op de Roomsche kerk gemaakt wordt? Nu vragen wij, wat hebben de Deïsten, Rationalisten en Pantheïsten met het kerkelijk leerstuk der Drieëenheid te maken? Zij gelooven er immers in het geheel niet aan, het kan immers niet eens in hen opkomen, om den eenen persoon of *hypostaat* boven den anderen te vereeren; zij nemen slechts éénen God aan, hetzij als oorzaak, *transcendent*, *boven* en *buiten* het heelal, hetzij als *immanent*, eeuwig, zich openbarende *in* het heelal; zij zouden zich de beschuldigingen van Dr. SCHOLTEN geenszins aantrekken en vreemd van zijne aantijgingen opzien. Maar zelfs verstandige en onbevooroordeelde Christenen mogen vragen, of zij, terwijl zij den Vader als God en als het hoogste Wezen aanbidden, den Zoon diep vereeren en als voorbeeld trachten na te volgen, en den Geest als den goddelijken invloed aanzien, die van den Vader en den Zoon uitgaat, door hem als zoodanig, dan wel als Deïsten worden aangemerkt? Het doet ons leed eenen Godgeleerde zulke aanmerkingen te moeten maken, die getoond heeft, in zijnen *Brief* aan Prof. NIEUWENHUIS, gansch niet onbekend met de wijsbegeerte en wijsgeerige schriften te zijn. Zijn ijver heeft hem hier te ver vervoerd en in aanraking met iemand gebragt, die met warmte en scherpzinnigheid de regten der rede en wijsbegeerte verdedigt tegen beschuldigingen, die voornamelijk hier niet op hare regte plaats zijn.

Het is moeijelijk, zoo niet onmogelijk, eene analyse te geven eener beoordeeling, die, van een' geheel polemischen aard zijnde, de Verhandeling van Prof. SCHOLTEN op de meeste zwakke plaatsen met eene scherpzinnige dialectiek aantast. Men zou de beide stukken met elkander moeten vergelijken, en een' arbeid moeten leveren, uitgebreider dan beide. Ref. meent te kunnen volstaan met het doel aan te wijzen, dat Mr. OPZOOMER met zijn geschrift heeft beoogd; van namelijk aan te toonen, dat Prof. SCHOLTEN geenszins het Deïsme, het Rationalisme

en het Pantheïsme wederlegd en vernietigd heeft, maar integendeel, dat hij een' geheel vruchteloozen inval op het gebied der wijsbegeerte heeft gedaan, en, zonder hier iets wezentlijks te hebben uitgeregt, onverrigter zake moet terug trekken. Men meene dus niet, dat de beoordeelaar zoo zeer deze drie opgenoemde wijsgeerige rigtingen verdedigt, dan wel dat hij poogt aan te toonen, dat zij door partij verkeerd aangevallen zijn, en hij dus gemakkelijk teruggeslagen kon worden. Hij tracht voornamelijk de regten en de onschendbaarheid van het wijsgeerig gebied tegen de invallen der godgeleerde bestrijders te handhaven, die, meestal met eene slecht toegeruste krijgsmagt, de attaque zonder genoegzame kennis besturen en op verkeerde punten rigten.

Ref. moet erkennen, dat Mr. OPZOOMER over het algemeen dit doel heeft bereikt, en eene groote scherpzinnigheid en bekwaamheid in logischen redeneertrant heeft ten toon gespreid. In den loop der discussie zijn Ref. hier en daar echter plaatsen voorgekomen, waaromtrent hij zijne aanmerkingen in het belang der wetenschap, van het Christendom en van de Godsdienst in het algemeen meent te moeten maken.

Wat de beoordeeling van hetgeen Prof. SCHOLTEN tegen het Deïsme zegt, aangaat, deze is zoo afdoende, dat wij dien als het best gelukte gedeelte van het geschrift van Mr. OPZOOMER aanzien. Hij toont hier voldingend aan, dat niets grondig tegen hetzelve is aangevoerd, en dat de aard van het Deïsme verkeerd is voorgesteld. Wij hebben boven reeds aangetoond, dat door Deïsten geenszins menschen kunnen verstaan worden, welke den Vader vereeren zonder den Zoon, zoo als Prof. SCHOLTEN meent. Hij vindt echter, dat zij vroeger nog al te verschoonen waren, 1°. door de gebrekkige en onwijsgeerige voorstelling van het Christendom, die voorheen plaats had; 2°. door de onchristelijke handelingen der Christenen en het ijveren voor eigen gevormde stelsels; 3°. door de vroeger niet genoeg ontwikkelde, rein Christelijke begrippen van *openbaring* en *geloof*; 4°. door de vordering van het aannemen

der waarheid op gezag. Mr. OPZOOMER bewijst, dat Prof. SCHOLTEN in het betoog dezer vier punten is te kort geschoten. Waar dit het geval is, is het Deïsme, even als voorheen, nog al te verschoonen, en kunnen er nog wel vele denkende menschen bestaan, die slechts éénen God als oorsprong van alles vereeren, die CHRISTUS als een' verheven Zedeleeraar aanzien, en alleen eene middellijke openbaring door de rede aannemen, die zich voor het menschdom, in den loop der eeuwen, onder de verschillende uiterlijke vormen van bijzondere onmiddellijke openbaringen voordoet. Zij zijn geene Deïsten zoo als VOLTAIRE; de leer van een *Etre suprême*, dat het aanzijn aan de wereld af, om haar verder aan haar zelve over te laten, vindt tegenwoordig weinig aanhangers meer. De God van het Deïsmus is niet de werkelooze en onverschillige van EPICURUS; want het is thans vast van het bestaan der voorzienigheid en der onsterfelijkheid overtuigd; en voor de Deïsten der 19de eeuw zijn God, voorzienigheid en onsterfelijkheid, even als voor JEAN PAUL, de drie grondzuilen, waarop het heelal rust. Mr. OPZOOMER heeft hier ook met grond aangetoond, dat er in den mensch een aanleg bestaat, om het Goddelijke door de rede in zich te ontwikkelen; dat de geschiedenis der wijsbegeerte niet het *ongenoegzame* maar het *onvolmaakte* der rede aantoont. Was de rede *volmaakt*, dan waren wij reeds lang in het bezit der absolute waarheid, en alle twisten en verschil op het veld der godgeleerdheid zoo wel, als op dat der wijsbegeerte, hielden op. Ware zij *ongenoegzaam*, dan is alle wijsgeerig onderzoek ijdel en vruchteloos; maar nu zij *onvolmaakt*, maar tevens *volmaakbaar* is, kan zij door onderzoek verder komen, zich langzamerhand van gebrek en dwaling zuiveren, door twist en verschil de *waarheid* meer en meer naderen; dat is hare bestemming, hetgeen ook *a posteriori* door de geschiedenis der wijsbegeerte bewezen wordt. Het verwonderde ons, hoe Prof. SCHOLTEN voor het gevoelen van SOCRATES eene door hem misverstane plaats uit eene onechte Platonische dialoog, de 11de, ALCIBIADES, konde aan-

halen, waarover hij grondig door Mr. OPZOOMER in de Aanteek. op bladz. 14 enz. teregt gewezen wordt.

De tweede afdeeling der Verhandeling bestrijdt hen, die den Zoon op den voorgrond stellen en den Vader op den achtergrond. Met de hier voorgedragene gevoelens vereenigt zich de beoordeelaar geheel. Maar dit is ook al wat hij er op bladz. 21 van zegt; wij hadden wel gewenscht, dat hij de redenen van deze overeenstemming had opgegeven, vooral omdat hij het in de overige gedeelten van de Verhandeling met den Schrijver alles behalve eens is.

De derde partij, wier gevoelen wordt afgekeurd, bestaat uit hen, die den Vader vereeren zonder den Geest. Volgens Prof. SCHOLTEN kunnen wij niet tot de overtuiging geraken, dat God onze Vader is, zonder den invloed van den Geest, die ons met een hooger licht bestraalt. De wijsbegeerte van het verstand is bij hem rationalistisch; de gevoelsleer mysticisme; het afhankelijkheidsgevoel van SCHLEIERMACHER ongenoegzaam. En echter moet het diep gevoel dier afhankelijkheid ten grondslag verstrekken voor de gevolgtrekkingen van het verstand, dat wij van God afhangen. KANT, FICHTE en JACOBI worden hier bijgehaald. SCHLEIERMACHER wordt eindelijk toch boven allen gesteld, als hebbende verstand en gevoel met elkander vereenigd. Het onzamenhangende der redeneringen wordt hier door den beoordeelaar zeer bondig aangewezen. Het is sedert eenigen tijd onder sommige godgeleerden mode geworden, met het gevoel te dweepen, en het verstand en de rede op den achtergrond te stellen. Zij mogen toezien, of zij het er in onzen eenigzins Sceptischen tijd ver mede zullen brengen, of zij met de inspraken van het Christelijk zelfbewustzijn eene Apologie des Christendoms kunnen daarstellen, zonder een' lompen cirkel in hunne redenering te maken. Het is of zij bevreesd zijn, de rede en het verstand te veel regten in te ruimen, en daarom zich liever met een zoogenoemd beginsel vergenoegen, dat slechts geheel *subjectief* is, en als louter bijzondere meening voor een ander hoegenaamd niets bewijst en van geen het

minste gewigt is. Men zegt wel, het bestaan van God kan door de rede en de verstandsbewijzen der vroegere en latere wijsgeeren niet uitgemaakt worden. Apodictisch, als een wiskundig vraagstuk, kan zulks wel niet bewezen worden; maar, als men al hetgeen hiervoor door die wijsgeeren gezegd is te zamen brengt, als men de zedelijke drangredenen van KANT hierbij voegt, dan komt men tot een' zoo hoogen graad van waarschijnlijkheid niet alleen, maar van evidentie, dat men door rede, verstand en zedelijk gevoel op een' vasteren grond van overtuiging ten opzigte van het bestaan van God zal geklommen zijn, dan men ooit met het gevoel kan voorgeven, te meer, daar die grond voor anderen ook geldig is, terwijl zulks in het eerste geval volstrekt geen plaats heeft. Het is zoo gemakkelijk, lezers en hoorders onder de opwekking van een vroom en lijdelijk gevoel aangenaam te roeren; zij meenen al ras, dat zij van vele godsdienstige waarheden innig overtuigd zijn, maar als zij eens rede van deze overtuiging moeten geven, als deze eens heftig bestreden wordt, dan zien zij den grond onder hunne voeten wegzinken, en ondervinden, dat men het gebouw hunner godsdienstige overtuiging voor hen, in plaats van op eene rots, op zand gevestigd heeft. De inconsequentie van den Schrijver der Verhandeling wordt hier in de beoordeeling voldingend aangetoond; hij zegt, rationalist noch mysticus te wezen, en echter bewijzen zijne redeneringen, dat hij een aanhanger der gevoelsleer is, die hij begon met het Mysticismus gelijk te stellen.

In de vierde afdeeling der Verhandeling van Prof. SCHOLTEN gaat hij over tot de bestrijding van hen, die den Geest vereeren zonder den Vader. Hij verstaat daaronder de Pantheïsten, maar had hiervoor even zoo goed de Noord-Amerikaansche Wilden kunnen nemen, die den grooten Geest aanbidden. Zoo als wij reeds bij gelegenheid van het werkje over de *Wereldvergoding* aanmerkten, is men in onzen tijd bijzonder bevreesd voor hetgeen men Pantheïsme gelieft te noemen, zoo als vroeger voor het Atheïsme, Naturalisme, Neologisme, Rationalisme enz.

enz.; men ziet dit overal bij afwijkende gevoelens doorschemeren; het schijnt het groote spook te wezen, dat thans velen vrees aanjaagt. Maar de meesten, die het willen verjagen, schijnen weinig kennis van deszelfs aard en natuur te bezitten; de bepalingen, die zij er van geven, komen geenszins met elkander overeen. Erkennen de Pantheïsten geen' anderen God, dan wat in den mensch heilig en goddelijk is? Kan men maar zoo ruw beslissen, dat voor hen God en de Wereld één is, zoodat het goddelijk Wezen slechts uit het agregaat van alle eindige wezens bestaat? Begrijpt men maar zoo in eens, wat HEGEL door zijne voorstelling van een rijk des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes verstond? Wat hij met het *wereldproces* wilde uitdrukken? Mr. OPZOOMER heeft hier in zijne polemiek gelijk, dat het Pantheïsmus, door het tegenover het Christelijke Theïsmus te stellen, door aan te toonen, dat het daarmede strijdt, alleen niet wederlegd is. Men moet het in zichzelf, in zijne grondbeginselen ontleden, en dan het eenzijdige en het overdrevene er van aanwijzen; dit is eene zoo gemakkelijke taak niet, daar de scherpzinnigste denkers, van PARMENIDES tot op SPINOZA, en van dezen tot op HEGEL, onder de Pantheïsten behoord hebben. De beoordeelaar toont met grond aan, dat het verkeerd is, hen van vermetelen overmoed te beschuldigen, omdat zij als waarheid voordroegen, wat zij als waarheid meenden te moeten verbiedigen.

Prof. SCHOLTEN zegt, dat het Pantheïsmus tot afdwalingen moest komen, door 1°. het *voornemen* te hebben het oneindige te willen bepalen en onder het begrip te willen brengen van het menschelijk verstand; 2°. dat hieruit de dwaling ontstond; 3°. dat KANT reeds het pleit voldongen had, dat de theoretische rede het vermogen en het regt miste, om het oneindige te bevatten binnen het *begrip* van het *eindige* verstand. Deze drie punten worden door den beoordeelaar opgenomen, en in het breede onderzocht en wederlegd. Hij begint met zeer juiste opmerkingen over het gevaarlijke van het woordenspel in de wetenschappen; men moet het over de beteekenis der

woorden, die men gebruikt, onderling eens zijn, en vooral niet hetzelfde woord onder eene verschillende beteekenis opvatten, naar mate men zulks noodig heeft. Hier moest men het dus over de woorden *bepalen* en *begrijpen*, *bepaling* en *begrip* eens wezen, en daaraan eene vaste en onveranderlijke beteekenis geven. Er wordt door den beoordeelaar aangetoond, dat de Pantheïsten, door het oneindige te bepalen en te begrijpen, een klaar, of liever duidelijk van al het eindige afgescheiden, begrip hiervan gezocht hebben; want dat zij zouden getracht hebben om het oneindige volledig te doorzien, voor zulk eene ongerijmdheid waren zij voorzeker niet vatbaar. Wat het tweede punt aangaat, of dit voornemen tot dwaling moest leiden? dit wordt door Prof. SCHOLTEN bevestigend, door Mr. OPZOOMER ontkennend beantwoord, en aangetoond, dat hij hiervoor geene de minste bewijzen heeft bijgebragt. Wij begrijpen ook volstrekt niet, dat wijsgeeren, die met een waarheidlievend gemoed het oneindige zoeken te bepalen en begrijpen, daar toch de zucht voor het volmaakte en oneindige een aanleg van den menschelijken geest is, waarmede hij met het goddelijke in verband staat, hierdoor tot de dwaling zouden gebragt worden. Het is het verhevenste doel der wijsbegeerte, zich boven de wisseling der eindige dingen, tot het oneindige, eeuwige en onveranderlijke, dat er de grondslag en oorsprong van is, te verheffen.

Wat het derde punt betreft, hierin vermeent Ref. van den beoordeelaar te moeten verschillen. Deze houdt de Kantiaansche leer van ruimte en tijd voor zeer betwistbaar. Hij heeft geheel andere gevoelens over den aard onzer kennis, die, voor hem verre van *subjectief* te zijn, tot de *objectiviteit* in het zinnelijke niet alleen, maar ook in het onzinnelijke zich kan uitstrekken. Men weet, dat, volgens KANT, ruimte en tijd slechts vormen onzer zinnelijkheid zijn; dat wij de verstandskategoriën op de zinnelijke indrukken, die wij ontvangen, toepassen, om dezelve tot denkbeelden en begrippen te vormen; dat wij dus van de zinnelijke dingen slechts de verschijningen kennen, die wel *iets* objectiefs ten grondslag hebben, doch welk *iets*

wij in zijnen aard niet kennen, veel minder volkomen kunnen doorgronden. Wij kennen de dingen slechts in zoo verre zij met ons in betrekking staan; even als wij van de krachten der natuur slechts hare uitwerkselen kunnen zien en nagaan, zonder ooit in haar wezen te kunnen doordringen. Dit is de werking des verstands in het zinnelijke, volgens KANT. De rede, daarentegen, is het streven naar eenheid, volmaaktheid en onveranderlijkheid in onze begrippen; de rede-idéën van het ware, schoone, goede, eeuwige en volmaakte zijn voor ons *regulatief* en geenszins *constitutief*. Wij kunnen in dit gebied geenszins de kategoriën in toepassing brengen. Wij weten zeer goed, dat JACOBI, FICHTE, SCHELLING, HEGEL en vele andere Duitsche wijsgeeren zich met deze theorie niet hebben kunnen vereenigen, en zien hier, dat ook Mr. OPZOOMER zulks niet doen kan. Wij weten nog niet bepaald, hoe hij over ruimte en tijd denkt; of hij dezelve als *objectief* buiten ons bestaande aanneemt; of hij gelooft, dat onze zinnelijke kennis met de voorwerpen *adequaat* is, zoo als de school van LOCKE en de Fransche Sensualisten zulks stelden. Maar hij neemt (bladz. 48) eene redelijke zoo wel als eene zinnelijke aanschouwing aan, en meent dus tot eene onzinnelijke kennis te kunnen opstijgen. KANT, zegt hij, heeft nergens bewezen, dat zij niet bestaat. Maar waar is de wijsgeer, die bewezen heeft, dat zij bestond? Waren de Platonische idéën wel iets anders dan *regulatief*, alhoewel PLATO aan dezelve een *objectief* bestaan buiten den menschelijken geest wil toeschrijven? Waren de denkbeelden, hoe verheven ook, welke hij en de wijsgeeren, die zijn voetspoor volgden, over God en de onzinnelijke bestemming van den mensch koesterden, wel iets anders dan schoone, hoogstwaarschijnlijke bespiegelingen, die zij niet *objectief* bewijzen konden, omdat in het onzinnelijke er eigenlijk niets anders dan onze redebegrippen en idéën aanschouwd wordt, en geene onzinnelijke dingen buiten ons, waar wij de kategoriën des verstands op zouden kunnen toepassen? Het begrip van God, door ons uit de rede-idéën van vol-

maaktheid en eeuwigheid gevormd, blijft altijd slechts een redebegrip, dat wij in ons, maar niet buiten ons, zoo als wij een zinnelijk voorwerp doen, kunnen aanschouwen. Het is daarom, dat wij het bestaan van God niet *apodictisch* kunnen bewijzen, maar slechts tot eenen hoogen trap van evidentie kunnen brengen. Zonder het met KANT in alles eens te zijn, houden wij het er voor, dat hij dikwijls, en ook van hen, die op zijne schouders staan, ten onregte van Scepticismus en Idealismus is beschuldigd, en dat zijne theorie der menschelijke kennis nog nimmer grondig, wat de hoofdzaken aanbetreft, is wederlegd. »Kan," vraagt de beoordeelaar, bladz. 49, nadat hij eenige vragen heeft doen voorafgaan, waarop men met regt *ja* zou kunnen antwoorden, »kan, gelijk zich de zinnelijke objecten aan »onze zinnelijkheid voordoen, zoo ook niet een bovenzinnelijk object, een zuiver redelijk wezen, onmiddellijk, dat »is hier zonder tusschenkomst der zinnelijkheid, aan onze »rede verschijnen?" Wij houden het er nog voor, dat men hierop integendeel gerust *neen* zou kunnen zeggen. Wij kunnen ons volstrekt geen begrip vormen van een bovenzinnelijk object of zuiver redelijk wezen, dat verschijnt, dat door de rede kan aanschouwd worden. Het zuiver redelijke bestaat uit idéën en begrippen. Deze kunnen wel gedacht, maar niet aanschouwd worden. Als de rede meent zulks te kunnen doen, bedriegt zij zichzelve en aanschouwt hare eigene gedachten *in* haar, als zaken en wezens *buiten* haar. Hiermede zij de mogelijkheid niet ontkend, dat God geen' invloed, geene werking op de menschelijke rede zou kunnen uitoefenen; doch van den aard dier werking en invloed kan de rede zich geen volkomen en duidelijk begrip vormen, nog veel minder dezelve als iets objectiefs buiten haar aanschouwen.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Het werk van Gods genade, of de Goddelijke opvoeding des menschelijken geslachts, een Christelijk Vraagboek

voor meergevorderden, door Dr. H. HUYSERS, *Predikant te Pieterburen, en Dr.* L. S. P. MEYBOOM, *Predikant te Hornhuizen. Te Groningen, bij* M. Smit. *In kl.* 8*vo.* 75 *bl. f* :-20.

Dit vraagboekje gaat uit van de opleiding des menschelijken geslachts door JEZUS CHRISTUS, gelijk de vroegere goddelijke openbaring voorbereiding daartoe was, en gelijk die opleiding zelve door onzen Heer, Gods beeld en Gods Zoon, plaats had en heeft door zijne verschijning op aarde, zijn leven, zijne werkzaamheid gedurende zijn verblijf op aarde, die werkzaamheid, welke Hij van uit den hemel uitoefent, en die nog verder van den Heer te hopen is. Hierin is alzoo niet alleen het hoofdzakelijke der Bijbelsche geschiedenis bevat, maar ook het voornaamste der Christelijke geloofsleer, die evenwel, zoo als meer bij de zoogenoemde *Groninger* school, aan welke zich dit onderwijsboekje naast aansluit, het geval is, er wel wat zijdelings bij komt. De zedeleer wordt beschouwd uit het oogpunt van beantwoording aan de werkzaamheid van den Heer. Men heeft zich alzoo op gestrenge eenheid van het geheel bevlijtigd, hetgeen misschien in een *populair* vraagboekje overtollig is en de natuurlijkheid benadeelt; wij althans stuitten hier en daar wel op eenige gedwongenheid.

Tot de beoordeeling van dit boekje, als voordragt van de Christelijke waarheid, achten wij ons hier minder geroepen. Beschouwen wij het als *vraagboek*, (dit woord wijst in dezen zin genoeg aan, wat daardoor te verstaan zij) dan schenken wij onze volle goedkeuring aan deszelfs volledigheid; Bijbelsche geschiedenis, met geloofs- en zedeleer vereenigd, en daarmede in verband gebragt; want één leerboekje is ons uit ondervinding van verscheidene jaren als meest verkieslijk voorgekomen, en *daaraan* zal ook wel vooral het algemeen bekende van EGELING zijnen buitengewonen opgang te danken hebben. Voorts behaagde ons de bedachtzame aanhaling van Bijbelsche bewijsplaatsen; niet het getal, maar de kracht is het, waarop men te letten heeft, en dat ongelukkig aanhalen van allerlei

teksten op den klank der woorden af, en Oud en Nieuw Testament dooreengehaspeld, hetwelk zoo vele vraagboekjes ontsiert, (b. v. *Job* XIX: 25, 26 als bewijs voor de opstanding der dooden) wordt hier niet aangetroffen. Ook maakt, en dit dunkt ons mede een onmisbaar vereischte in zulk een leerboekje, ieder antwoord op zich zelf, en zonder verband tot de vraag, eene bepaalde stelling uit; wanneer dit het geval niet is, heeft de leerling, die veelal enkel het antwoord leert en de vraag naauwelijks leest, nimmer regt duidelijke denkbeelden. Zoo is het met alle antwoorden, die *ja* of *neen*, zij het dan al met nadere uitbreiding, behelzen. Zoo vraagt b. v. REGELING: *Hoe lang is de schepping geleden?* En zonder die *vraag* ook te leeren is het antwoord onzin: *Omtrent zesduizend jaren.* Eene andere goede eigenschap van het voor ons liggende leerboekje is, dat de vragen niet onbepaald zijn, maar doorgaans op dezelve geen antwoord zou kunnen gegeven worden dan het uitgedrukte. Zulk eene onbepaalde vraag is het b. v. bij BRINK: *Als gij een fraai gebouw ziet, wat denkt gij dan wel bij uzelven?* waarop wel tien antwoorden te geven zijn buiten: *Dan denk ik, dat zulk een gebouw door een voornaam man moet gemaakt zijn.*

Tegen deze en andere loffelijke eigenschappen staan echter eenige gebreken over. Vooral zal in het gebruik eenige hinder ondervonden worden door de ongelijke lengte der Hoofdstukken. Er zijn er van 3, 6, 8, ook van 12, 13, 14 en zelfs van 22 antwoorden. Wij erkennen het, dat niet allen even lang moeten of kunnen zijn, doch eenigermate dient men zulks voor het gebruik in het oog te houden, vooral omdat niet altijd een kort hoofdstuk geschikt bij het voorgaande of volgende kan gevoegd worden, en hetgeen door het mondeling onderwijs moet worden aangevuld bij die kleine hoofdstukken somtijds ook overvloedig genoeg is voor eene afzonderlijke katechisatie. Eene andere fout vinden wij in de onmatige lengte van vele antwoorden. Daar zijn er van 10 en 12 regels, waarbij wij ons uit onze jeugd herinnerden het schrikverwekkende

hoofdstuk in BRINK, waar de geschiedenis van BARZILLAÏ te leeren gegeven wordt. Inzonderheid zijn in de twee §§. die een overzigt geven van de kerkelijke geschiedenis, bijna alle antwoorden veel te lang.

Doch reeds genoeg over dit vraagboekje, over welks gebruik, nevens dat zijner talrijke broeders, wij den besten zegen wenschen. Het heet met regt: *voor meergevorderden.* De kundige Opstellers zijn Dorpspredikanten; maar wanneer wij van onze eigene ondervinding uitgaan, moeten wij het dan ook voor het platte land over het geheel veel te hoog rekenen.

LUTHER *eervol herdacht, bij de viering van zijn driehonderdjarig lijkfeest., door Dr.* KORTHE. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* A. RADIJS, *Predikant te Doesborgh. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1846. *In gr.* 8*vo.* 220 *bl. f* 2-10.

Door gansch *Duitschland* heen is LUTHER's sterfdag onlangs plegtstatig gevierd, en die viering heeft ook in ons vaderland, vooral bij de *Lutherschen*, weerklank en navolging gevonden. Reeds ziet meer dan één leerrede, bij die gelegenheid uitgesproken, het licht. Ook het geschrift, dat wij hier aankondigen, moet strekken, om den indruk dier viering levendig te houden. Het schijnt vooraf gereed gemaakt en terstond na den 18den Februarij uitgegeven te zijn. (Zie bl. 136, 137.) Ds. RADIJS heeft zich gehaast, om het in onze taal over te brengen. De aard der zaak bragt mede, zegt hij, dat er met de uitgave spoed gemaakt werd. En de voorrede is geteekend: *Maart* 1846.

Het spreekt van zelf, dat eene scherpe kritiek hier ligtelijk onregtvaardig en zeker verkeerd geplaatst zou zijn. Met de enkele opgave van den inhoud kunnen wij ons vergenoegen. Wij vinden hier, bl. 1—34, eene ordelijke schets van LUTHER's *laatste levensdagen;* daarna, bl. 35—73, *het verhaal van* LUTHER's *dood en begrafenis,*

kort te zamen getrokken, naar het verhaal van ooggetuigen, *door Doctor* JUSTUS JONAS, *Magister* MICHAËL CELIUS *en anderen;* dan, bl. 74—108, BUGENHAGEN's *Lijk- en* MELANCHTON's *Gedachtenisrede*, de laatste uit het Latijn overgezet; verder, bl. 109—139, eenige *berigten der viering van den achttienden Februarij in de jaren* 1646 *en* 1746, wier volledigheid wij niet kunnen beoordeelen, en waaraan eene opgave der jongste viering had kunnen zijn toegevoegd; eindelijk, bl. 140—215, een overzigt van LUTHER's *persoon en werk*, waarbij, wat ons bevreemdde, eerst afzonderlijk over LUTHER zelven en daarna over de hervorming, door hem te weeg gebragt, gesproken wordt; en ten slotte, bl. 216—220, als aanhangsel, LUTHER's *testament.*

Wij zouden ons gaarne eenig uitstel getroost hebben, indien wij dan een meer naauwkeurig en met meer zorg bewerkt geschrift ontvangen hadden over LUTHER's sterven en de viering van zijn' sterfdag. Dit geschrift, zoo als het daar voor ons ligt, is het aan te zien, dat het in haast bijeengebragt en vertaald is. Op wetenschappelijke waarde kan het geene aanspraak maken. Desniettemin verheugen wij ons over de uitgave, wenschen het, vooral in onze dagen, in veler handen, en verwachten van deszelfs lezing, onder verschillende standen der maatschappij, eenige goede vrucht: waartoe het aan hoogeren zegen niet ontbreken moge!

Waarheid tot godzaligheid, of onverwelkelijke bloemen op onderscheiden bodem geplukt. Een Handboekje voor nadenkende en heilbegeerige Christenen, door C. O. VOGET, *Predikant te Oostwold c. a. Te Groningen, bij* M. Smit. 1846. *In kl.* 8*vo.* 71 *bl.* *f* :-25.

Wij loopen over het algemeen niet hoog met bloemlezingen, zoo als ons hier eene wordt aangeboden. Zij bevatten doorgaans *multa, non multum.* Niet zelden vindt men onder dat allerlei veel vreemdsoortigs. Ook valt de

keuze niet altijd even gelukkig uit. En men legt den ruiker, na dien vlugtig bezien te hebben, vaak weder weg, zonder eenige blijvende herinnering. Het is bovendien niet moeijelijk, bij eenige lectuur, eene menigte van losse gedachten en spreuken uit de schriften van anderen bijeen te zamelen en in orde te schikken. Eigenlijk gezegde lof is er niet mede in te oogsten. En eindelijk zou het nog de vraag kunnen zijn, of het oogmerk, waartoe zulke bloemlezingen worden uitgegeven, inderdaad wel bij velen bereikt wordt. Om deze en meer andere redenen hadden wij van den Heer VOGET liever iets oorspronkelijks ontvangen, waartoe wij hem boven anderen in staat achten. Wij willen daarom echter niet ondankbaar zijn voor de gave, die hij ons biedt, noch er laag op nederzien, omdat zij eene kleine, nederige gave is. Ook moeten wij erkennen, dat de bloemen, door hem op onderscheiden bodem geplukt, zich door kleur en geur en schoonheid aanbevelen. Zij zijn 327 in getal en aan de meest verschillende schrijvers ontleend, als AUGUSTINUS en VAN DER HOEVEN, DA COSTA en VAN DER PALM, KAREL DEN GROOTEN en LUBLINK DE JONGE. Enkele namen waren ons zelfs vreemd. En VOGET heeft er meer dan *dertig* van zichzelven bijgevoegd. Hij heeft ze onder tweeëntwintig rubrieken gerangschikt. Ter proeve deelen wij mede, uit de laatste rubriek *voor Evangeliedienaars*, N°. 312: *Geef nimmer, in welk geval ook, meer dan gij hebt, noch op den kansel, noch met woord, noch met de daad, noch met uwen blik.* N°. 319: *Wie* CHRISTUS *in nederigheid en opgewektheid voor ledige banken predikt, die staat op eenen veel hoogeren trap in het Godsrijk, dan hij, om wien duizende toehoorders zich scharen, terwijl er, gelijk dit wel eens gaat, iets menschelijks bij hem onderloopt.* N°. 323: *Alles, wat een leeraar doet, is eene soort van preek.*

Wij wenschen hartelijk, dat allen, die dit werkje koopen, het woord *aan den Lezer*, dat voorafgaat, zullen ter harte nemen en in beoefening brengen.

De Katholieke Kerkhervorming, uitgegeven door ANTON MAURITIUS MÜLLER; *onder medewerking van de Heeren* CZERSKI, RONGE *en andere Katholieke Geestelijken. Naar het Hoogduitsch. Eerste Jaargang.* N°. 3, 4, 5, 6, 7, 8. *Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C. Hz. *In gr.* 8*vo. Met de twee eerste Nommers* 632 *bl. f* 3-60.

De inhoud van de thans aangekondigde nommers van dit maandwerk heeft ons meer nog, dan dit vroeger het geval was bij ons verslag over de beide eerste nommers, bekend gemaakt met het doel en de strekking van hetzelve. De redactie toch, der *Katholieke Kerkhervorming*, legt er zich op toe, om al de bijzonderheden van deze, uit het midden der Katholieke gemeenten zelve voortgekomene, Kerkhervorming voor de geschiedenis, als den onverbiddelijken en onwraakbaren regter van de gezindheden en daden der menschen, naar waarheid bijéen te zamelen, en de verrigtingen der mannen, die zich door den moed des geloofs en door de levende kracht des zuiveren Evangelies tot deze Kerkhervorming geroepen en gedrongen hebben gevoeld, mitsgaders alle daaruit voortgesprotene en nog voortspruitende bewijzen en getuigenissen van de algemeene geestdrift en ondersteuning, »welke (dus zegt de redactie) aan deze heilige zaak te beurt viel, op te teekenen en te bewaren, ten einde ons en onze nakomelingen tot blijmoedige volharding en navolging te sterken, en er zoo toe bij te dragen, dat de Christelijke geloofsbelijdenis: *Wij gelooven allen eene heilige, algemeene, Christelijke Kerk!* overeenkomstig den wil van God en CHRISTUS, meer en meer in het leven der menschen verwezentlijkt worde."

Daar de Duitsche kerkelijke beweging bij voortduring ook in ons vaderland met belangstelling wordt gadegeslagen; daar, niettegenstaande de beweringen van het tegendeel door de Ultramontaansche partij, die beweging zich, volgens de laatste ons bekende en geloofwaardige berigten, die tot het laatst der maand Mei van dit jaar loopen, uitbreidt en hoe langer hoe meer aanhangers telt, zoodat

zelfs te *Wiesbaden* onlangs eene menigte jonge bruidsparen en bejaardere mannen en vrouwen tot de Duitsch-Katholieke Kerk openlijk overgingen, die zich vereenigd hebben tot eene afzonderlijke volkplanting in *Amerika*, en in *Duitschland* en in *Silezië* de toestand der Duitsch-Katholieke gemeente nooit gunstiger geweest is dan thans, — merken wij de plegtige wijze, waarop duizende Christenen hunne onafhankelijkheid van *Rome's* burgerlijke en kerkelijke magt openlijk verklaren, voor het tegenwoordige en de toekomst als de gewigtigste gebeurtenis des tijds voor de Christelijke regeringen en volken aan.

Ofschoon nu de berigten in het thans door ons aangekondigde maandwerk niet zoo ver gaan als die, welke wij boven reeds vermeldden, zoo achten wij toch de voortzetting daarvan wenschelijk, ten einde onze landgenooten in de gelegenheid te stellen, om met meerdere naauwkeurigheid, dan dit door op zich zelf staande berigten in de dagbladen of door partijdige tegenschriften kan geschieden, bekend te worden en te blijven met deze gebeurtenis des tijds en met haren voortgang en gevolgen.

De beginselen der Materia medica en der Therapie, door JONATHAN PEREIRA, *M. D. Professor der Materia medica en Pharmacie aan de Universiteit te Londen, enz. enz. Naar de tweede Engelsche uitgave door* L. C. E. E. ROCK, *M. D.* 1*ste*—3*de Aflevering.*

(*Vervolg en slot van bl.* 473.)

Hoofdstuk III. *De physiologische werking der artsenijmiddelen:* 1°. op het deel, waarop zij worden aangebragt, en 2°. op deelen, die van de plaats, waarop zij worden aangebragt, verwijderd zijn. Deze laatste werking (die op afgelegene deelen) kan langs twee wegen plaats hebben: 1°. *door opslorping* en 2°. door *sympathie* of *door eenen indruk, die zich door de zenuwen voortplant;* aan deze beide laatstgenoemde onderwerpen is het IVde en het Vde Hoofdstuk gewijd. Vooral het Hoofdstuk over de opslorping is met zorg en geheel op de hoogte der physiologische wetenschap bewerkt. Want dat PEREIRA in 1842 nog stelt, dat de opslorping door de chylvaten zich *slechts tot een zeker aantal*

middelen bepaalt (bl. 128) kan hem niet ten kwade geduid worden, daar VALENTIN in 1844 in zijne *Physiologie* dezelfde stelling verdedigt en ook eerst in het begin van 1844 de uitvoerige proeven van Prof. HERBST zijn bekend geworden. Of OESTERLEN deze proeven gekend heeft bij het zamenstellen van zijn werk, is niet met zekerheid te zeggen, daar hij noch den naam van dien geleerde, noch zijne proeven noemt; maar het verdient opmerking, dat hij bijna woordelijk tot hetzelfde resultaat komt, als HERBST: hij houdt het namelijk voor waarschijnlijk, »dass sowohl Lymphgefässe als Venen imbibiren und das Imbibirte weiter in den grossen Blutstrom führen, dass aber die Venen ihres grösseren Calibers wegen in derselben Zeit grössere Mengen der applicirten Stoffe aufzunehmen im Stande sind;" (p. 53), waarbij evenwel HERBST ook nog op de *snelheid* van den bloedsomloop, in tegenstelling met de traagheid, waarmede de lymphe en chylus bewogen worden, opmerkzaam maakt, als een middel, waardoor zoo vele stoffen in de bloedvaten worden opgenomen, alvorens de watervaten eenig noemenswaardig gedeelte derzelve hebben kunnen opslorpen. Minder beviel ons het volgende Hoofdstuk (het Vde); PEREIRA schijnt zich hier eenigzins van de zaak te hebben willen afmaken; hij vermeldt wel eenige proeven vóór en tegen de stelling, dat de werking der geneesmiddelen zich ook door eenen indruk, die zich door de zenuwen voortplant, kan openbaren, maar geeft geene eigenlijke kritiek derzelve, schoon het blijkbaar is, dat hij voor zich eene zoodanige werkingswijze niet aanneemt. Hetgeen, naar ons oordeel, het meest pleit voor eene zoodanige, zoogenaamde sympathische werking althans van sommige geneesmiddelen, is de *snelle* werking van eenige vergiften. Wel is waar heeft BLAKE bevonden, dat er tusschen de inbrenging van het vergif (coniine met acid. hydrochloricum gesatureerd) bij eenen hond en de eerste verschijnselen der werking 15 seconden verliepen, terwijl hij aanneemt, dat de tijd, die vereischt wordt voor de opslorping van eenige zelfstandigheid door de haarvaten en voor de omvoering derzelve door het ligchaam, niet meer bedraagt dan *negen* seconden. Doch deze laatste stelling is in strijd met de proeven van HERING en POISEUILLE en de daarop gebaseerde berekeningen van VALENTIN, volgens welke er tot eene volledige circulatie $\frac{1}{5}$ tot $\frac{2}{3}$ minuut wordt vereischt (VALENTIN's *Physiologie*,

Nederduitsche uitgave, D. I, bl. 474); terwijl het eerste gedeelte regtstreeks wederlegd wordt door de proeven van Dr. HERM. MEYER, welke OESTERLEN (bl. 55) vermeldt en waarbij deze laatste zelf tegenwoordig is geweest; bij deze proeven ondervonden jonge vogels reeds na 2—3 seconden de werking van versch bereid Pruissisch zuur, zoodat zij omvielen en stuiptrekkingen kregen en na een verloop van 5—10 seconden dood bleven. Wij zijn het dan ook in dit opzigt meer met OESTERLEN, die de waarschijnlijkheid van eene werking door middel der zenuwen aanneemt (bl. 58 sq.), dan met PEREIRA eens. — Hoofdstuk VI. *Over de werking van artsenijmiddelen op deelen, die van de plaats der aanbrenging verwijderd zijn.* (Hier wordt nagegaan, hoedanig het bloed en de verschillende stelsels van het ligchaam door de geneesmiddelen in hunne werkzaamheid of eigenschappen veranderd worden.) Hoofdstuk VII. *Over de natuur der werking van de artsenijmiddelen in het algemeen.* (Stimulantia, sedantia, alterantia; — de Schrijver krijgt hier gelegenheid, om de leer van BROWN en die van RASORI te ontwikkelen en tevens kritisch te beschouwen). Hoofdstuk VIII. *Over de omstandigheden, die de werking der artsenijmiddelen wijzigen.* (1°. De omstandigheden, welke het artsenijmiddel betreffen, en 2°. de omstandigheden, welke het organisme betreffen). Hoofdstuk IX. *Over de therapeutische werking der artsenijmiddelen.* (De Schrijver vindt hier gelegenheid, om de antipathische, de homoeopathische en de allopathische methode kritisch te behandelen). Hoofdstuk X. *Over de wegen, door welke de artsenijmiddelen in en op het ligchaam kunnen worden aangewend* (op de huid, de slijmvliezen, weivliezen enz.) Hoofdstuk XI. *Over de rangschikking der artsenijmiddelen.* In dit Hoofdstuk worden de voor- en nadeelen der verschillende methodes van rangschikking overwogen; men kan aan geene derzelve eene *volstrekte* voorkeur toekennen; evenwel zoude onder alle eene physiologische voor den geneeskundige de meeste voordeelen opleveren, indien niet verschillende zwarigheden vooralsnog eene zoodanige rangschikking moeijelijk maakten. De Schrijver laat zich hierover in de volgende bewoordingen (bl. 196) uit: »Daar het einddoel der leer der artsenijmiddelen is de kennis der werkingswijze dier middelen, zoo volgt, dat de verkieslijkste en de nuttigste, en daarom ook de leerzaamste rangschikking derzelve, die zal zijn, welke zich

grondt op de overeenkomst van derzelver werking. Doch eene dergelijke rangschikking gaat met zoo veel moeijelijkheden gepaard, — er is nog zoo veel onbekend omtrent de wijzigingen, die de bewerktuigde weefsels ondergaan door den invloed van artsenijmiddelen, — dat het een ieder, die dat onderwerp met naauwkeurigheid beoefent, duidelijk zal blijken, dat, bij den tegenwoordigen stand onzer kennis daaromtrent, eene dergelijke rangschikking slechts onvoldoende kan worden daargesteld." De Schrijver volgt derhalve in het bijzondere gedeelte van zijn werk eene dubbele methode; namelijk bij de uit het planten- en dierenrijk ontleende zelfstandigheden, die in de geneeskunde worden gebruikt, volgt hij eene natuur-historische rangschikking, en die uit de onbewerktuigde natuur rangschikt hij volgens derzelver scheikundige eigenschappen. Wij zijn van oordeel, dat PEREIRA hier te weinig in het oog heeft gehouden, wat voor den geneeskundige het bruikbaarst is en dit bruikbare te veel aan het positieve heeft ten offer gebragt, iets, wat men inderdaad uit den geest zijner redeneringen omtrent vitaliteit en dynamismus minder van hem zoude hebben verwacht; te minder nog, daar hij zelf uitvoerig de bezwaren tegen eene chemische en natuur-historische rangschikking der geneesmiddelen behandelt. Wij zijn het dan ook ten volle met OERSTERLEN eens, wanneer hij zegt, dat de moeijelijkheid, om eene physiologische rangschikking op stellige, onwankelbare grondslagen te bouwen, geene voldoende reden is, om van eene poging daartoe af te zien (bl. 103 a. w.): »Ist es doch jedenfalls für den Fortschritt ein Gewinn, bei einem tüchtigen Versuche zu Grunde zu gehen, als ihn gar nicht zu unternehmen." PEREIRA zelf is dan ook zoodanig van het belang eener physiologische rangschikking overtuigd, dat hij, alvorens tot het bijzondere gedeelte van zijn werk over te gaan, in Hoofdstuk XII (bl. 204—261) *eene proeve eener rangschikking der artsenijmiddelen naar physiologische beginselen* ontwerpt. Het ligt buiten ons bestek, deze proeve hier kritisch te beschouwen, of dezelve met andere, bijv. die van OERSTERLEN te vergelijken, daar zulks eene te uitvoerige behandeling zoude vereischen. Trouwens PEREIRA zelf geeft haar slechts als eene *proeve*, en daar hij er zijne speciële pharmacologie niet op grondvest, ligt zij in zeker opzigt buiten verband met het volgende en is dus ook minder aan ons oordeel onderworpen.

En hiermede loopt het algemeene gedeelte ten einde. Vóór dat de Schrijver tot het bijzondere gedeelte overgaat, geeft hij een vergelijkend overzigt van het medicinaal-gewigt in verschillende landen en steden, hetwelk voor een werk van zoodanigen aard een belangrijk bijvoegsel is. Op het bijzondere gedeelte zullen wij naderhand welligt terugkomen; er is vooralsnog te weinig van hetzelve aan Recensent toegezonden, dan dat hij het aan eene opzettelijke beschouwing kan onderwerpen: voor het tegenwoordige zij het genoeg, dat ook dit weinige (bl. 273—282) evenzeer als het overige gedeelte des werks de blijken draagt van het hooge standpunt, waarop de Schrijver als schei- en natuurkundige staat, en dat ook hier elk deel op zich zelf afgewerkt en op de hoogte der wetenschap is.

Aan het einde van onze — misschien wel wat uitvoerige — beoordeeling behoeven wij naauwelijks te zeggen, hoedanig ons oordeel over het werk van PEREIRA is. In weerwil van de aanmerkingen, welke wij hier en daar hebben in het midden gebragt, aarzelen wij niet, het een voortreffelijk werk te noemen, hetwelk allezins verdient, in onze taal overgebragt te worden. Daarenboven zijn er twee omstandigheden, welke de overbrenging van dit werk wettigen, meer dan van menig ander. Vooreerst de onbekendheid van vele, welligt de meeste, geneeskunstoefenaren met de Engelsche taal en ten anderen, — wat hiermede vrij naauw zamenhangt, — de onbekendheid met, ja het vooroordeel tegen de Engelsche geneeskundige literatuur. Het moet ieder in het oog vallen, dat de rigting onzer meeste geneeskundigen uitsluitend Duitsch is, waarvoor de degelijke werken, welke in dat land uitkomen, ook veeltijds het regt geven; maar in het geneeskundige is alle eenzijdigheid van rigting verkeerd; en het mag wel algemeener bekend zijn, dan het welligt is, dat er bij onze Engelsche overburen een wetenschappelijk streven bestaat, hetwelk voor dat onzer Duitsche naburen geenszins behoeft onder te doen, ja dat men in *Engeland* eene rustigheid van onderzoek, eene onbevangenheid van oordeel aantreft, welke men niet zelden bij de uitstekendste geniën in *Duitschland* mist. Het is dus niet, omdat wij de kennis van produkten van Duitschen grond minder verkiesljk achten, maar omdat wij de onkunde met die van Engelschen bodem als onverdiend beschouwen, dat wij van oordeel zijn, dat de overbrenging van dit werk van PEREIRA meer

dan eene vertaling van eenig Duitsch werk van gelijken aard, aan eene bestaande behoefte voldoet. Daarenboven de vertaling is in goede handen gevallen; men bespeurt doorgaans niet, dat men eene vertaling leest en zoowel door deze goede overbrenging, als door eenige aanteekeningen heeft de Vertaler getoond, niet alleen voor zijne taak berekend, maar ook met het tegenwoordig standpunt van geneeskunde en hare hulpwetenschappen vertrouwd te zijn. Enkele onnaauwkeurigheden in stijl en spelling ontsieren vooral de eerste aflevering, doch de beide volgende minder. Wij zouden betwijfelen, of op bl. 2 de uitdrukking: *Door uitwendige oorzaken te weeg gebragte gemoedsaandoeningen* wel juist vertaald is. Althans hetgeen wij in dit Hoofdstuk lezen: »De gemoedsaandoeningen dezer klasse, welke wij hier in het kort moeten aanstippen, zijn de objective gewaarwordingen, en hebben plaats door de werktuigen van den reuk, van den smaak, van het gehoor, van het gezigt en van het gevoel;" is meer op indrukken der zintuigen, dan op het eigenlijk gemoed toepasselijk. Stond er in het oorspronkelijke ook *external affections* of iets dergelijks? Een en ander neemt niet weg, dat wij deze goede vertaling van een degelijk werk met volle ruimte aan ons geneeskundig publiek aanbevelen; te meer, daar ook de Uitgever voor eene nette uitvoering, zoowel van de menigvuldige houtsneêfiguren als van den druk, heeft gezorgd en de prijs van het compres en met eene kleine letter gedrukte werk betrekkelijk laag gesteld is. Wij hopen, dat een genoegzaam debiet Vertaler en Uitgever in het voortzetten hunner onderneming moge ondersteunen.

Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden; bijeengebragt door A. J. VAN DER AA, *onder medewerking van eenige vaderlandsche Geleerden. VIIde Deel.* L. R. *Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn. 1846. *In gr. 8vo.* 1150 *bl. f* 11-:

Het doorloopen van het voor ons liggende Deel dezes hoogst belangrijken werks heeft Ref. op nieuw overtuigd, dat naauwkeurigheid en volledigheid, de hoofdzaken in een boek van dezen aard, niets te wenschen overlaten. De leemten zijn zeer weinige, waaruit blijkt, dat de ijverige

Verzamelaar slechts zelden in zijne aanvragen wordt te leur gesteld. Wij teekenden aan, dat te *Lollum* niet gelijk elders overal de eerste Hervormde Predikant wordt opgegeven; te *Markelo* het wapen niet; te *Leijerdorp*, *Lienden*, *Makkum* en elders, de wijze der Predikantsberoeping niet; te *Meerleveld* en *Mon-Plaisir* de eigenaars dier buitenplaatsen niet; de grootte noch andere bijzonderheden, behalve de grenzen, van *Meeuwenoord* in het *land van Strijen*; *Meerveldhoven* wordt niet verwezen naar *Mereveldhoven*, en meer dergelijke kleinigheden. Meestal wordt medegedeeld, welke Predikanten van naam in de onderscheidene gemeenten gestaan hebben; ten aanzien van nog levenden dunkt ons zulks minder voegzaam, en daarom maakten wij bij de beoordeeling van het *vierde* Deel er geene aanmerking op, dat te *Enkhuizen* de Hoogl. CLARISSE niet genoemd was, maar even daarom hadden wij ook te *Meerkerk* de waardige *nog levende* Hoogleeraren ROIJAARDS en SCHOLTEN liever niet genoemd, noch ook te *Nederlangbroek* de Heeren VAN OORDT, PAREAU en JANSSEN. Prof. ROIJAARDS, de vader, had nevens SMIJTEGELD en vooral WILLEM TEELLINCK, te *Middelburg*, niet moeten zijn overgeslagen, gelijk ook bij de Walsche Predikanten aldaar de later Utrechtsche Hoogleeraren WOLZOGEN en PAREAU moesten genoemd zijn; evenzeer A. DE KONING, te *Meppel* en W. A. OCKERSE, te *Limmen*.

Als kleine misstellingen merkten wij in dit Deel op: dat het orgel in de Hooglandsche kerk te *Leyden*, voor het oudste in Nederland gehouden, van 1637 is — als het eerste waar is, zal het laatste ongetwijfeld eene drukfout zijn; »in het jaar 1774 is in dit gebouw (de Doopsgezinde kerk te *Leyden*) een orgel geplaatst.... De twee gemeenten der Waterlandsche en Vlaamsche Doopsgezinden bleven nog eenige jaren gescheiden, maar zijn, 13 Febr. 1701 [1801?] vereenigd;" dergelijke vergissingen in getallen komen voor ten aanzien der koorkerk te *Middelburg*, die niet in 1759, maar in 1597 tot eene kerk voor de Hervormde gemeente werd geopend; ten aanzien der geboorte- en sterfdagen van IJ. VAN DIEMERBROEK (*Montfoort*) en A. P. NAHUYS (*Monnikendam*); bladz. 882 staat »*de trommel* had vroeger eene scherpe spits," hetwelk kennelijk *de toren* moet zijn, en bladz. 883, reg. 3 v. o. *eklipsen*, lees *Ecliptica*. Dit laatste is in de beschrijving van het *planetarium* te *Middelburg*, dat »het fraaiste en kostbaarste in *Europa*" wordt genoemd, ofschoon verre

achterstaande bij dat van den beroemden BIRK BISINGA te *Franeker*. Van het eerstgenoemde wordt gezegd, dat »de planeten er niet in cirkels, maar in ellipsen, gelijk hare excentriciteit aan den hemel is" loopen. Het is mogelijk, maar op zulke kleine schaal wordt die excentriciteit geheel onmerkbaar.

Dit hoogst naauwkeurige werk — wij herhalen het vroeger gezegde, een der belangrijkste, die in ons vaderland worden uitgegeven — blijven wij met den hoogsten lof aanprijzen.

De algemeene Kaarten van de Provincie Friesland, verzameld, beoordeeld en geschiedkundig beschreven, door J. F. BODEL NIJENHUIS *en* W. EEKHOFF. *Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans *en te Leeuwarden, bij* W. Eekhoff. 1846. *In gr.* 8*vo.* 106 *bl. f* 1-25.

Eene naauwkeurige aanduiding en beschrijving der kaarten van *Friesland*, gelijk ons in dit geschrift wordt aangeboden, heeft zeker enkel voor beoefenaars der aardrijkskunde en geschiedenis belang genoeg, om zich dezelve aan te schaffen. Wij hopen evenwel, dat de moeite, door de ijverige en kundige Verzamelaars aan dit werk besteed, ook vergolden zal worden door een debiet, groot genoeg, om de kosten te dekken. Zij verzoeken mededeeling van kaarten, die zij in hunne beschrijving niet mogten hebben opgenomen. Ref. kent er geene, behalve een klein kaartje van *Friesland*, behoorende tot een klein atlasje, voor weinige jaren uitgegeven te *Amsterdam*, bij H. WESTERMAN EN ZOON, als aanhangsel van eene vaderlandsche geschiedenis voor de jeugd, door hem in XVIII Deeltjes (1835—1841) in het licht gezonden. Met *Friesland* niet *bijzonder* bekend, kan Ref. over de bron en waarde van dat kaartje niet oordeelen. Andere provinciën zijn in dat atlasje althans niet boven het zeer middelmatige. — De Schrijvers maken melding van een kaartje van 1791, door J. O. DE ROEDER geteekend, doch hun is onbewust, waartoe het gediend hebbe (N°. 80). Het staat, gelijk andere provincie-kaartjes van denzelfden teekenaar, in: *het Vaderland, Amsterdam*, bij JOHANNES ALLART, 1791; een breedvoerig, maar zeer onnaauwkeurig boek, ook met eenige afbeeldingen van graftombes en kleederdragten

voorzien; in zijn geheel zulk eene misselijke boekverkoopers-speculatie, als men er van dien Uitgever vele heeft.

Het ware te wenschen, dat ook van andere provinciën dergelijke kaartbeschrijvingen en beoordeelingen bestonden, inzonderheid van die gewesten, welke in den loop der tijden aanmerkelijke veranderingen hebben ondergaan, zoo als *Groningen*, *Drenthe*, *Holland* en *Zeeland*. *A propos*; hebben wij nog hoop te voeden op den *Geschiedkundigen Atlas der Nederlanden*, dien de Hoogl. REES voor een paar jaren beloofd heeft? Wij wenschen ja.

Handleiding, ter voorbereiding tot het afleggen van examen voor het Notarisambt; door H. K. J. VAN DEN BUSSCHE, *Notaris te Goes. Te Middelburg, bij* U. F. Auer. 1845. *In gr. 8vo. III, 242 en 26 bl. f* 2-50.

De kundige Notaris VAN DEN BUSSCHE biedt, volgens zijne Voorrede, dit zamenstel als eene handleiding aan, waarin, bij vragen en antwoorden, alles bijeenverzameld is, wat met het vak van Notaris in betrekking staat en bij de beoefening van hetzelve te pas komt. Hij wenscht er een' geschikten leiddraad door te geven ter beoefening der notariële wetenschap, en ter uitlokking tot verder onderzoek, aan hen, die hun examen willen afleggen; gelijk het ook, bij het afnemen dier examina, de taak der Commissiën gemakkelijker zou kunnen maken. Hij heeft, tot het eene en het andere oogmerk, dan ook de wetsbepalingen en andere verordeningen, waaruit de vragen en antwoorden zijn ontleend, overal aangewezen.

Zie daar het oogpunt, waaruit dit werkje moet worden beschouwd. Men moet het dus niet vergelijken met de meer wetenschappelijke werken van HABÉ, LOKE en anderen. Men moet zich niet vleijen, duistere punten te zien toegelicht. Neen! Er wordt slechts over alles, wat de Candidaat-Notaris behoort te weten, gevraagd, en meestal met de woorden van het eene of andere artikel uit de wet op het Notaris-ambt en het Burgerlijk Wetboek geantwoord.

De waarde van het boek bestaat dus bijna alleen daarin, dat alles, wat met de woorden der wet over de regten en pligten der Notarissen kan gezegd worden, in eene goed geregelde volgorde, in de antwoorden is zamengetrokken.

Een Register van den Inhoud gaat het werk vooraf, en een alphabetisch Register, waar men de behandelde stoffen en punten in ziet aangewezen, besluit het.

Over een werk van zoodanig eene strekking valt weinig te zeggen. Voor zoo veel Referent hier en daar de antwoorden met de daarbij aangehaalde wetsbepalingen enz. vergeleken heeft, is de overname van des wetgevers *woorden* getrouw geschied, gelijk men wel vooraf kon verwachten.

Mogelijk had de Heer VAN DEN BUSSCHE, bl. 5 bovenaan, bij de vermelding, dat Notarissen, naar art. 8 der wet op hun ambt, geene hoofden, secretarissen, ontvangers of thesauriers van eenig Plaatselijk Bestuur mogen zijn, wel mogen opmerken, dat, naar het derde lid van dat art., hiervan dispensatie mag worden verleend: te meer, dewijl van dat regt van dispensatie zoo ruimschoots gebruik wordt gemaakt. — Bl. 23 had in het antwoord op de vraag: *Welke akten mogen de Notarissen niet verlijden?* de in de wet op het Notarisambt, art. 21, overgeslagene comma achter *in hoedanigheid* en vóór *als partij* wel tusschen twee haakjes mogen zijn ingevuld, ten einde dat artikel *verstaanbaar* te maken. — Bl. 109, op de vraag: *Welke regten kan men op zaken hebben?* wordt geantwoord met de woorden van art. 584 Burg. Wetb. Doch hier had de Schrijver toch behooren aan te merken, dat de wetgever hier *enunciatief* spreekt, en niet *limitatief*, zoodat die woorden slechts eenige soorten opgeven, zonder andere soorten van zakelijk regt uit te sluiten, gelijk daar zijn, erfpachtsregt, regt van opstal, grondrenten, tienden. Ook onderscheidt art. 584 Burg. Wetb. regt van eigendom van regt van erfgenaamschap, terwijl intusschen eigendom ook bij erfenis wordt verkregen, en dus erfgenamen de gezamentlijke eigenaren der nalatenschap van den erflater zijn. Ten onregte maakt derhalve art. 584, van het erfgenaamschap, een afzonderlijk soort van zakelijk regt, terwijl het slechts eene afzonderlijke wijze van verkrijgen is; doch daartegen verzwijgt het velerlei soorten van regt op de zaken, die naderhand uitvoerig in het wetboek worden behandeld. Had eene handleiding van dit alles moeten zwijgen?

Op enkele plaatsen geeft de Schrijver zijn eigen gevoelen op, doch daarbij is zijne taal niet altijd even juist en gelukkig, b. v. bl. 10, op de vraag: *Bestaat er eenig verschil tusschen de uitdrukking van* notariële akte, *en die van*

authentieke akte, *die men beide in het burgerlijk wetboek, in zekere gevallen, gebezigd vindt?* Het antwoordt luidt als volgt: »Ofschoon de wetgever in het burgerlijk wet»boek, bij voorkomende gelegenheid, zich beurtelings van »beide uitdrukkingen bediend heeft, ter bepaling, dat ze»kere overeenkomsten en andere handelingen, bij openbare »akten, verleden moeten worden, bestaat tusschen die beide »uitdrukkingen evenwel geen verschil, alzoo onder de be»naming van authentieke akten ook altijd verstaan worden »notariéle akten; zijnde, onder de benaming van authen»tieke akten, ook begrepen de akten, welke, in zekere bij »de wetten bepaalde gevallen, door andere openbare ambte»naren worden verleden, hoedanig zijn die der ambtenaren »van den burgerlijken stand, die van kantonregters en der»zelver griffiers enz."

Zou de Schrijver niet duidelijker aldus hebben gesproken: Ofschoon de wetgever in het burgerlijk wetboek, bij voorkomende gelegenheid, zich beurtelings van beide uitdrukkingen bediend heeft, ter bepaling dat zekere overeenkomsten en andere handelingen, bij openbare akten, verleden moeten worden, zoo bestaat er tusschen die beide uitdrukkingen, in *die* gevallen, evenwel geen verschil, vermits onder de benaming van authentieke akten daarbij dan altijd verstaan worden notariéle akten: schoon anders onder de benaming van authentieke akten ook begrepen zijn de akten, welke, in zekere bij de wetten bepaalde gevallen, door andere openbare ambtenaren worden verleden; hoedanig zijn die der ambtenaren van den burgerlijken stand, die van kantonregters en derzelver griffiers enz.

In weerwil der vorenstaande aanmerkingen, houden wij het er voor, dat het aangekondigde werk in het algemeen beantwoordt aan het doel der uitgaaf; schoon een man, als de Heer VAN DEN BUSSCHE, iets belangrijkers had kunnen leveren.

De Nederlandsche Wetboeken, benevens de Grondwet en eenige andere wetten, besluiten en reglementen, met opgave der Schrijvers, welke over deze gehandeld hebben, en met aanduiding van de tot ieder artikel betrekkelijke Nederlandsche en Fransche wetsbepalingen, voorzien van een beredeneerd alphabetisch Register, uitgegeven onder

toezigt van Mr. A. OUDEMAN, *Advokaat bij het Provinciaal Geregtshof van Groningen, Regter-Plaatsvervanger in de Arrondissements-Regtbank te Groningen. Te Groningen, bij* J. B. Wolters *en* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1845. *Groot zakformaat. XVI en* 964 *bl. f* 4-90.

Van deze uitgaaf der Nederlandsche Wetboeken en der verder daarbij opgenomene wetten bestaan er twee formaten, een voor kantoorgebruik tot den prijs van *f* 6-20 en een in (vrij groot) zakformaat, hetwelk tevens tot kantoorgebruik dienen kan, en aan welk formaat, hetgeen hem ter aankondiging is toegezonden, Referent de voorkeur geven zou, tot den prijs van *f* 4-90.

De uitvoering is keurig, en al, wat de titel belooft, vindt men in deze verzameling.

CESAR *en zijne Tijdgenooten. Door* P. VAN LIMBURG BROUWER. *IIIde Deel. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1845. *In gr.* 8*vo.* 389 *bl. f* 3-60.

Wij beginnen met op nieuw aan te merken, dat ook dit Deel ons voorgekomen is met de meeste gemakkelijkheid te zijn geschreven. Het geheel is geleidelijk en aanlokkend. Eens aan de lezing begonnen, zal men het boek niet gaarne weder nederleggen, en nedergelegd het met graagte weder opvatten. Men danke daarvoor den Heer VAN LIMBURG BROUWER, die het drooge van menig verhaal op zich zelf door stijl, schikking en schildering aantrekkelijk gemaakt heeft, men wijte het ook tevens aan het gewigt der zake, het welgekozene onderwerp, de uitnemendheid van het voorwerp, — den eenigen CESAR. *Den eenigen* zeggen wij, want waarlijk wij kennen geen' man van den ouden of nieuwen tijd met hem te vergelijken, en daarom, wij wagen het naauwelijks te zeggen, zouden wij voor ons van wegens het karakter van CESAR nog wel ten deele eene meening willen uiten en alzoo daaromtrent eenen wenk wagen, wanneer, onzes oordeels, het beeld luisterrijker zal uitkomen. Wij laten de volgende aanmerking voorafgaan.

Er is vooral op zekeren verwijderden afstand van tijd iets behagelijks en aanlokkends in, groote mannen in een goed en helder licht te zetten en van blaam te zuiveren.

Men wijte het, zoo men wil, eenigzins welligt ook daaraan, dat ons de in dit Deel herhaalde en allezins ongunstige uitvallen tegen eenen CICERO zoo zeer tegenstaan. Reeds in onze jeugd trokken wij met eenen Hoogleeraar CRAS en den geleerden JERONIMO DE BOSCH te velde tegen de min gunstige beoordeeling van CICERO door den eerwaarden en destijds te regt hoog geachten MARTINUS STUART. *Destijds* zeggen wij, want de Heer VAN LIMBURG BROUWER acht hem de eer der aanhaling niet eens waardig, en schijnt zich meer de thans zoo zeer gehuldigde Duitschers, waar hij de Classici mist, ter aanhaling en aanwijzing gekozen te hebben. En VAN LIMBURG BROUWER laat STUART verre achter zich in het ongunstig oordeel over CICERO, die ons inderdaad, hoe meer wij zijn karakter uit de schriften van anderen en de zijnen hebben pogen te doorgronden, daarom zwak en weifelend voorkomt, omdat alles, wat hem omringde, behalve ATTICUS en eenige weinigen, veelal bedorven en zedeloos was, en hij te beschaafd en te goed voor dien tijd. Men verbeelde zich een' man als CICERO, zoo bekwaam, zoo geleerd en zoo open, dat hij telkens zijn hart, zijne overleggingen, zijn gevoel voor het oogenblik niet verbergen kon, midden onder slimmen en slechten, eerzuchtig als hij, maar met min eerlijke oogmerken, en een gunstiger en billijker oordeel zal, meenen wij, het gevolg zijn, na een onpartijdig en onbevooroordeeld onderzoek.

Maar het schijnt thans, wij zouden haast zeggen de mode te zijn, met zeker welgevallen uitstekende mannen aan te vallen en aan hunnen sints eeuwen verkregen roem te knagen of hun den lauwer van het hoofd te rukken. Geene verbonden van Edelen tegen eenen PHILIPS, geen doodvonnis tegen een' grijsaard, oud en verdienstelijk dienaar van den Staat, dien men op eene andere wijze weerloos had kunnen stellen, geen Grieksch of Latijnsch auteur zijn, boven dezen modegeest verheven. Men kiest ter behandeling, uit de meesterstukken der oudheid, niet wat voortreffelijk, maar wat verkeerd is. ô Tijden! ô Zeden! Ons gevoel van *humaniteit* strijdt er tegen. Hoe aangenaam zou het voor het gevoel van den Recensent en anderen zijn, indien men een' SENECA kon vrijpleiten van het hem toegekend aandeel in NERO's eerste wreedheden; wanneer iemand zulks ook nu nog met goed gevolg kon doen of deed, hoe veel strelender zou zulks tot onze eerbiedenis

voor dien wijsgeer zijn, dan juist stil te staan en als uit te pluizen SENECA's verkeerdheden, om daarmede den jeugdigen wreedaard NERO nog in een gunstiger licht te stellen. Maar om tot ons eigenlijk doel en tot CESAR terug te keeren.

Dat de jeugdige CESAR in de gebreken van de aanzienlijke jongelingschap der Romeinen destijds gedeeld heeft, wie zou het ontkennen? Men leze hieromtrent PLUTARCHUS in zijn Leven en de vergelijking van CESAR met ALEXANDER en zijn gedrag tegen de zeeroovers, die hij liet kruisigen, nadat zij hem gespaard hadden. Dien aanleg, dien moed, die eerzucht, die bekwaamheden, die zucht naar grootheid en verheffing, anderen eigen, wie zal ze in den jongen en in magt opwassenden CESAR voorbijzien? Maar man en zelfstandig en groot geworden, toonde CESAR zich steeds held, edel en groot, ja redder van zijn vaderland. Neen, het lag niet, onzes oordeels, in zijn plan, het Gemeenebest als alleenheerscher te dwingen. Het is zoo gewoon, bij onze beoordeeling zaken en personen naar de uitkomst te beschouwen en te berekenen, het gevolg als doel op te nemen, en och! de omstandigheden leiden ons menschen zoo dikwerf tot geheel andere einden, dan wij bedoelen. Zij slepen mede, overweldigen, zij dwingen. Past men dit op CESAR toe, hoe veel grootscher wordt dan zijn beeld: held en overwinnaar in naam van het magtig, groot, geëerbiedigd en gevreesd Rome, na zijn eigen bloed en dat zijner soldaten bij de verst verwijderde volken gewaagd en als prijs gegeven te hebben, ziet hij dat vaderland inwendig geschokt, gescheurd, bezoedeld, bedorven, door ingekankerde weelde, roofzucht, tweedragt en moord. Heeft hij en hebben de zijnen daarvoor gevochten? Immers neen. Wel nu, hij wil, hij moet, hij kan een einde hieraan maken. Hij gevoelt daartoe de zedelijke en heeft de physieke kracht, hij heeft daartoe de middelen en een welgeordend en geoefend leger, maar de alleenheersching, de overheersching zijner medeburgers was zijn doel niet; hij wil orde, ontzag bij eigenen en vreemden voor dat Rome, dat hem boven zijn eigen leven en grootheid aan het harte ligt. Hij toont zich in zijne volle grootheid door zijne herhaalde aanbiedingen aan POMPEJUS, om beide hunne legers af te danken. Dat was niet geveinsd, maar wèl gemeend. Hij wil echter beider afstand behoorlijk gewaarborgd en wel gelijktijdig. Dit wei-

gert POMPEJUS, groot in eigenwaan, groot in geluk, groot in zelfverbeelding en echter in zedelijke, in verstandige kracht en bekwaamheid bij CESAR achterstaande, dit weigert de min doorzigtige en trotsche Senaat met de overmoedige en weelderige Ridderschap. Wat zal CESAR nu doen? Hij, miskend, voorbijgegaan, voor vijand van het vaderland verklaard, zal hij zijn leger afdanken, vlugten? Neen, wil men het vaderland door billijke overeenkomst niet redden, dan doorgezet met de wapenen, ondanks alle gevaar van ongelijken bijval. Die teerling is geworpen. Hij ziet, hij komt, hij trotseert alle gevaren te water en te lande, hij wordt bijkans overwonnen, maar niet verslagen, hij volhardt, hij overwint. En hoe maakt hij van die overwinning gebruik? edel, grootsch en leerrijk. Zal hij het vaderland weder zien prijs geven aan partijschap, weder zien verscheuren, zal hij daartoe afstand doen van de eerst verkregen magt? zal hij het aan eer- en ambtsbejag, aan partijschap, aan bloedige tooneelen op de markt weder ten prooi geven? Neen, — door edelmoedigheid, door vergevensgezindheid, door ware grootheid zal hij toonen, dat hij meer en grooter is dan POMPEJUS, menschelijker dan SYLLA, MARIUS, CINNA en dergelijken. Hun voorbeeld heeft hem geleerd wijs en grootmoedig te zijn boven zijn' tijd en tijdgenooten.

Dan, wij willen den verdienstelijken Schrijver niet vooruitloopen. Wij besluiten met de woorden van PLUTARCHUS in het Leven van CESAR, waar hij zegt, »dat de Staat toen, »zonder een eenhoofdig bewind, stellig verloren was, dat »men een' geneesmeester moest dulden, om de tijdsomstan»digheden en het slecht bestuur van den Romeinschen Staat, »waar men, om eereposten te bekomen, openlijk op de »markt, zonder eenige schaamte, de stemmen der menigte »tegen gereed geld opkocht, voor welk loon het volk de »belangen van zijn betaalsman met zwaard en moordtuig »handhaafde. Dikwerf gingen de partijen," zegt hij, »niet »van elkander, dan nadat het spreekgestoelte met bloed be»morst was. Men gaf den Staat zonder roer aan regeringloosheid over, zoodat de verstandige lieden het voor een »geluk rekenden, indien Rome uit zulk een woede en on»stuimigheid door eene alleenheersching gered werd." PLUTARCHUS zegt tevens, »dat de eisch van CESAR, dat POM»PEJUS het bewind, dat is de legers, te gelijk met dat van

»hem zou nederleggen, billijk was." Velen betwijfelen, met hem, of het wel gemeend was, maar ook hier oordeelt men naar de uitkomst, waarmede men zoo gaarne oogmerken verbindt; men zoekt gevolgtrekkingen, waar zoogezegd toeval de zaken niet naar het doel, maar naar den gang en omstandigheden doet uitloopen, waar hooger bestuur en hooger wil menschelijke berekeningen buitensluit. Ware CESAR niet vermoord door hen, die hij gespaard had, geen losgelaten ANTONIUS zou de bloedtooneelen vernieuwd, geen OCTAVIANUS zou CICERO prijs gegeven hebben, geen moord en verbeurdverklaring zouden gevolgd zijn, OCTAVIANUS door CESAR welligt aangenomen, de gouden eeuw van Rome's grootheid vroeger aangebroken, alles tot meerdere vastheid en bestendigheid welligt gebragt en voor betere opvolging van Cesar's of Keizers gezorgd zijn. Maar Rome was misschien nog niet rijp voor CESAR's grootmoedigheid, en daarom viel hij als een slagtoffer daarvan, terwijl AUGUSTUS op CESAR's spoor, maar bij meerdere ondervinding des volks, na het verslaan van ANTONIUS, de alleenheersching behield en de orde, met wijze en moedige raadslieden als MECENAS en MESSALA gesterkt, tot stand bragt, terwijl hij ons de les naliet, hoe menig magtig man beter een groot rijk, dan eigen huis en betrekkingen regeert, en ook na zijn' dood daarvan de droeve gevolgen doet gevoelen.

Maar deelen wij, na deze openlegging onzer welligt gewaagde gevoelens of mijmering, den inhoud van het verdienstelijk werk van VAN LIMBURG BROUWER mede.

Wij vinden hier vier Boeken.

Het achtste behelst de *gebeurtenissen te Rome, gedurende het tweede vijfjarig bewind van* CESAR, CATO *Pretor*, POMPEJUS *bijna Dictator*, CICERO *Proconsul.*

Wij vinden het hier niet ongepast aan te merken, dat ons die kleine kantteekeningen, met nog kleiner letters, aan het begin van ieder onderdeel der boeken, min behagelijk voorkomen. Waarom niet deze tot hoofdstukken gesteld? Alles had dan, onzes oordeels, meer houding en gemak.

Op bladz. 11 en 12, waar eene verheffing van CICERO zoo eigenaardig, zoo natuurlijk scheen, kan zich de Schrijver zelfs niet van scherpheid onthouden, en sluit toch met de woorden: »Vergeten wij wat CICERO in dien tijd voor Rome »en voor zich zelven was en denken wij alleen over hetgeen »wij hem verschuldigd zijn." Had men deze aangehaalde en

treffende woorden van CICERO destijds beter gevoeld: »Wij »hebben geen vaderland, beste ATTICUS, wij hebben er »zelfs geen schijn of schaduw van — mijn huis, mijne »villa's, mijne studiën vermaken mij; ik denk niet meer aan »de hoogte, maar stel mij de laagte voor, waaruit ik ben »opgekomen. Ik blijf dezelfde." Hoe beminnelijk! Had men wel begrepen de woorden (bl. 129): »Waarom geen vrede »gemaakt; waarom niet berust bij de besluiten van de Se»naat, waarom blijft de een (CESAR) aan het hoofd van zijn »leger en verlaat de ander (POMPEJUS) de stad."? Onze Schrijver zegt: »omdat zij niet *wilden*:" dit kwam in CICERO niet op." Wij zeggen, omdat het denkbeeld aan een burgeroorlog wel in de zielen van een' CESAR en POMPEJUS, maar niet in die van eenen CICERO lag en opkwam.

Dan genoeg over CICERO, over den man, van wien als Proconsul onze Schrijver in dit hoofddeel, bl. 71, toch betuigen moest: »Heerlijk vertoont zich onder de menigte »roofzieke bestuurders — de eerlijkheid, regtvaardigheid, »belangeloosheid van den regtschapen CICERO. Van niemand »nam hij eenige geschenken aan. Het regt werd door hem »met de striktste onpartijdigheid bedeeld, de lasten der Pro»vinciën verligt; in zijne eigene huishouding en bestuur de »grootste spaarzaamheid in acht genomen, zijne onderhoo»rigen genoodzaakt het voorbeeld van hunnen Proconsul te »volgen — van de hem toegekende jaarlijksche inkomsten »stortte hij een zeer aanzienlijk gedeelte weder in de schat»kist. Daarbij was hij zelf een voorbeeld van werkzaamheid, »matigheid en zachtmoedigheid. Als iets bijzonders (en wij »kunnen er uit opmaken hoe anders de Proconsuls gewoon»lijk handelden) wordt vermeld, dat hij niemand beleedigde »of sloeg, niemands kleederen zelfs liet verscheuren." En hoe het er vóór CICERO in de Provinciën, door hem bestierd, uitzag, kan men nagaan uit de aanteekeningen van den Heer VAN LIMBURG BROUWER bij deze plaats, waarvoor wij hem eenigen dank zouden betuigen, zoo hij niet, bl. 75, ook hier de kroon, door hem op CICERO's hoofd gezet, weder daarvan had pogen te rukken, door te schrijven: »Men ver»gist zich, — als men denkt, dat CICERO, om die Provin»cialen, zoo eerlijk, zoo regtvaardig, zoo belangeloos ge»weest was. De voorname beweegreden daartoe was de »hoop, dat er te Rome van die eerlijkheid, regtvaardigheid

»en belangeloosheid zou gesproken worden." Is zulk een oordeel billijk?

Het negende boek bevat: *de burgeroorlog, vlugt van* POMPEJUS, CESAR *heer van Rome en Italië.*

Wij spraken in eene vroegere aankondiging van des Schrijvers al te groote ingenomenheid met CATO. Hier vinden wij er een sprekend bewijs van, wanneer hij, bl. 168, zegt: »Ik weet dat sommige schrijvers dit gedrag van CATO als »lafhartig berispen. Maar ik moet bekennen, dat het mij »als een onmogelijkheid voorkomt, dat een man als CATO, »zonder dringende reden en alleen uit vrees, den hem toe»betrouwden post zou verlaten hebben." Men leze ook de aanteekening bij deze plaats. Men vergelijke dit oordeel over CATO met dat over CICERO.

Het tiende boek stelt ons voor: CESAR *in Spanje*, CICERO *in Afrika*, CESAR *Dictator.*

In dit boek trof ons onder anderen de uitweiding over VARRO (bl. 240 en 241) als krijgsman en geleerde verdienstelijk, die begreep, dat een van beide, CESAR of POMPEJUS, moest regeeren. »Hij alleen kon het niet beletten. — »Hij onttrok zich aan alle staatkundige bemoeijingen en wijd»de zich geheel aan den dienst der Muzen, terwijl CESAR, »die niet minder achting had voor geleerden dan voor krijgs»lieden, hem het opzigt toevertrouwde over de bibliotheek, »die hij te Rome liet stichten. Vier en twintig jaren mogt »VARRO dit genoegelijk leven nog genieten, slechts voor »eenen tijd gestoord door de volle woede van ANTONIUS, »die in de proscriptie, welke CICERO het leven kostte, ook »VARRO's goederen liet verbeurd verklaren. Doch weldra »werd de verdienstelijke man door OCTAVIANUS in het bezit »daarvan en zijn bibliothecariaat hersteld, en genoot hij van »dit oogenblik een gewenschte en eervolle rust, totdat hij »in zijn negentigste jaar den tol aan de natuur betaalde." Men zie ook hier de aanteekening, en dat hij het vierde, vijfde en zesde boek van zijn vermaard werk *over de Latijnsche Taal* aan CICERO opdroeg.

Het elfde boek handelt over CESAR *in Epirus en Thessalie. Val van* POMPEJUS.

Dit boek is wel het belangrijkste, bevattende den vermaarden slag in de velden van Pharsalië. »Zoo had God" (zie bl. 364), zegt APPIANUS, »de zaak bestuurd, opdat dat »groote Rijk ontstaan zou, dat nu de gantsche wereld over-

»heerscht." Wat waren de gevolgen? wat werd Rome toen en verder? hoogstgewigtig voor den nadenkenden mensch, den staatkundigen denker, den Godvreezenden Christen, die in de groote gebeurtenissen de hand des Almagtigen niet voorbijziet en toch spaarzaam is met de Voorzienigheid aan te halen, daar zij, hoe zeker werkende, voor 's menschen bepaling te groot, te edel is om al te zeer in bijzonderheden bepaald te worden.

Dank, hartelijken dank zijn wij den geleerden en kundigen Heer BROUWER verschuldigd voor het vervolgen van dit belangrijk werk. Er is, wij herhalen het, iets wegslepends in zijn' stijl, in zijne schikking, in zijne geheele voordragt, in het afwisselend schilderen van staats- en oorlogsbedrijven, in het karakteriseren van personen en zaken. Hoe veel aantrekkelijker, hoe veel meer goed doende aan kennis en verstand zijn dergelijke werken voor den weetgierige, dan die nietige en alleen der verbeelding en der hartstogt gewijde voortbrengsels van velen in dezen tijd! Lof en eer den werkzamen Hoogleeraar, die, verre van sombere kamergeleerdheid of oppervlakkige behandeling van gewigtige tijden en personen, het ware midden ten deze getroffen heeft, den geleerde en ongeleerde aantrekt en voldoet, het resultaat zijner studie aldus openstelt en mededeelt, een zóó belangrijk onderwerp zóó wegslepend behandelt, en in alles toont een man van geleerdheid en tevens een schrijver van fijnen smaak, diep gevoel en groote bekwaamheid te zijn. Zijn wij het in alles met hem niet eens, hij wijte dit aan onze hooge belangstelling, eigen onderzoek welligt en aan vroegere opleiding en gevestigd inzigt in zekere punten van verschil; maar hij wijte dit voorsal niet aan min ondervonden genoegen in dit zijn hoogst gewigtig werk, dat wij met volle ruimte aanbevelen. Indien dergelijke werken den bijval niet erlangen, dan beklagen wij onzen tijd en den verwenden smaak van lezers, leesgezelschappen en den aanhang van die. De overgang van het republikeinsch tot het meer dan monarchaal Rome, de voorganger en voorbereider van den weg en tijd van AUGUSTUS, waarin beter licht opging, doen goed aan den nadenkenden mensch, aan den navorscher der geschiedenis, aan den geloovigen Christen!

Wij reikhalzen dus naar het vervolg van een werk, dat

zal, dat moet blijven leven, als vele voortbrengsels, waarin de man van den dag en dezen tijd thans belang stelt, lang der vergetelheid zullen prijs gegeven zijn. (*)

Berigten omtrent Indië, gedurende een tienjarig verblijf aldaar, door H. H. RÖTTGER, *Zendelingsprediker in dienst der Nederlandsche zending te Riouw. Naar het Hoogduitsch. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1846. *In gr.* 8*vo. VIII*, 292 *bl. f* 3-:

Het deed Ref. genoegen, de vertaling van een werk over *Indië* te zien aangekondigd, geschreven door eenen man, die door zijne betrekking en langdurig verblijf aldaar in de gelegenheid is geweest om naauwkeurige berigten te verzamelen, vooral over een gedeelte van onze bezittingen. Volgens de voorrede van den Vertaler gaf de Schrijver dit werk in brieven, ten behoeve van zijne Hoogduitsche vrienden, uit; de Vertaler vermeende dien vorm niet te moeten behouden, en heeft het werk eenigzins bekort en geeft daarvoor de redenen op. Ref. heeft het oorspronkelijke werk niet voor zich en kan dus niet beoordeelen of de Vertaler hierin gelukkig is geslaagd. De acht hoofdstukken bevatten I. Reis naar *Indië*. II. *Java*. III. Reis naar *Celebes*. IV. *Celebes*. V. De Moluksche Eilanden. VI. Reis naar *Riouw*. VII. *Riouw*. VIII. *Indragiris*, *Palembang* en *Banca*. Besluit.

Het werk behelst veel wetenswaardigs; de Schrijver is vooral zeer uitvoerig over de eilanden *Celebes*, de *Molukken* en *Riouw*. Hij geeft vele belangrijke bijzonderheden over hunne bewoners, zoowel *Maleijers*, *Alfoeren*, *Bengalezen*, *Arabieren* als *Chinezen*, hunne taal, zeden, gewoonten, Godsdienst enz., benevens een overzigt over de voortbrengselen uit het planten-, dieren- en delfstoffenrijk dier eilanden; terwijl het eigenlijke doel van den Schrijver, waarvoor hij daar was, niet wordt vergeten, en hoewel het geen aaneengeschakeld verhaal bevat van het zendelingswerk, zoo

(*) Zoo op het oogenblik, bij het afdrukken dezer aankondiging, ontvangen wij het vierde en laatste Deel van dit belangrijk werk.

ziet men er toch uit, aan hoe vele gevaren de zendelingen zijn blootgesteld, en hoe moeijelijk hun arbeid is, in tegenoverstelling der Predikanten, waarvan hij, bl. 88, zegt: »dat zijl. bijna volstrekt niets doen voor de Evangelieverkondiging onder hen, die geen Christenen zijn, uithoofde van hunne menigvuldige bezigheden in hunne gemeenten."

En wat zal Ref. over de vertaling zeggen? De stijl is niet gelukkig; met schip en tuig is de Vertaler onbekend; op de verdeeling der hoofdstukken is ook mede niet te roemen. Bij de beschrijving van het *Neptunus*-feest, op bl. 5, lezen wij: »de troon is een *kanon-affuit*, daar is het hof vanwaar alle bevelen uitgaan en waar ook de groote *waschtobbe* staat, die over de helft met zeewater gevuld is, waarin de zoodanigen, die het *eerst* de linie passeren gebaad worden." Bl. 7 kwam van den *regterkant* eene golf hoog als een berg, wier krullende spits eene sneeuw lawine geleek om zich in wilde woede op het dek te werpen, dan *neigde* zich het schip ter *linker zijde en ontweek zoo de golven*." Bl. 8 roept de wachter uit den *mastkorf:* »Land!" Bl. 10, *de bovenste ra.* Bl. 11, »wij zien reeds de landlucht, die zich zeer van de zeelucht onderscheidt wegens den dikken dampkring." Op dezelfde bl. twee blaauwachtige bergen, die zich *amphitheatraal* tot in de wolken verheffen. Bl. 15 ziet men aan het eind van Molenvliet het prachtige *harmoniegebouw.* Bl. 52, »hij sprong op en riep, in zigtbaren angst: *Zeil los! zeil los!* nog één man aan het roer!" enz.

In de spelling der *Maleische* woorden is, op de meeste plaatsen, de *u* voor de *oe* gesteld, en zij wemelen bovendien van spelfouten. Wij zouden bijna twee à drie bladzijden vol kunnen opgeven, waarmede wij onze lezers echter niet willen vermoeijen. Ref. was nog niet aan de helft des werks gekomen, of hij had reeds een paar bladzijden vol aangeteekend.

Het werk is overigens niet onbelangrijk, zoo als wij zeiden, voor de kennis der voortbrengselen van den grond, en de bijzonderheden, die het van de bewoners mededeelt. De kaart van *Riouw* is vrij wel geteekend; de plaat, een gezigt op *Riouw* voorstellende, voldoet minder. Druk en papier konden beter zijn.

De Westfriezen in 1573, *door* W. STORCK. *Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1846. *In gr.* 8*vo.* 327 *bl.* *f* 2-90.

Een nieuw romantisch verhaal van een' Schrijver, die reeds door andere voortbrengselen zijner pen bewezen heeft, dat hij in dit genre niet alleen goed te huis is, maar waarin hij tevens toonde een goed kenner en verdienstelijk beoefenaar onzer geschiedenis te zijn. Een roman van zulk eenen Schrijver neemt men voorzeker met gretigheid in handen. Ref. deed dit ook de *Westfriezen;* zette zich aan het lezen, maar werd in zijne verwachting te leur gesteld. Hoewel ons de vroegere romans van den Heer STORCK, met name *de verrassing van Harderwijk* en *het beleg van Steenwijk*, zeer goed zijn bevallen, zoo moeten wij thans erkennen, dat zulks met dit werk in geenen deele het geval is. De geschiedenis der *Watergeuzen* en die van het beleg van *Haarlem*, waarvan de Schrijver voor zijn verhaal, van de eerste wat meer dan van het laatste, heeft gebruik gemaakt, zijn door anderen op zulk eene voortreffelijke wijze, hetzij bloot historisch, hetzij romantisch, voorgesteld, dat alles, wat daarover, zoodra de geschiedenis er niet door wordt opgehelderd, nog wordt geschreven, wel als schier overtollig kan beschouwd worden. Bovendien zijn de bijzonderheden van den geheelen worstelstrijd tegen *Spanje* reeds zoo dikwijls in een romantisch gewaad gestoken, dat er thans weinig nieuwe gezigtspunten voor den Romanschrijver zijn overgebleven, en het dan ook, bij de ontwakende zucht, om de geschiedenis des vaderlands in meer degelijke werken te lezen, waarlijk tijd wordt, aan het inkleeden der geschiedenis een einde te maken.

Ook op het romantische gedeelte valt niet te roemen. Des Schrijvers liefhebberij schijnt, zijne tafercelen door eene menigte vechtpartijen af te wisselen. Het verhaal is zeer alledaagsch, heeft volstrekt geene verrassende uitkomsten, boeit den lezer weinig, terwijl de karakters en handelingen der personen op vele plaatsen hoogst onnatuurlijk zijn geteekend.

Druk en uitvoering zijn goed en het vignet versiert den titel.

Maria de l'Ormeau, of de Huwelijksaanvrage. Ocrspronkelijke Roman, door J. DE QUACK. *Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1845. *In gr.* 8*vo.* 298 *bl. f* 2-75.

Er zijn weinig dingen, van welke meer misbruik gemaakt wordt dan de goedkeuring, met welke de vroegere werken van eenen schrijver worden ontvangen. De meesten vinden er zich door »aangemoedigd, om op het ingetreden voetspoor voort te gaan," dat wil dan eigenlijk zeggen, meenen er het regt mede te hebben verkregen, om nu ook gedurig als schrijvers, al is het met de minst bekookte voortbrengselen hunner pen, op te treden. Dit dachten wij op nieuw bij het lezen der voorrede van dit romannetje. De Schrijver werd ook door het goede onthaal van een vroeger uitgegeven boek aangemoedigd, om er weder een' te schrijven. Maar nu het onderwerp? Vrijen en trouwen, dat spreekt van zelf. Maar »de Heeren Romanschrijvers, zoowel onze Nederlandsche, als de uitheemsche, hebben genoegzaam alles uitgeput," en er is zeker niet veel nieuws te zeggen van de manier, waarop de hoofdpersonen elkander krijgen. Daarom heeft de Schrijver tot den knoop van zijn verhaal gekozen de tegenwoordig, tot oneere onzer Natie, bijna in ieder Handelsblad voorkomende huwelijksaanvragen. Hij stelt zijne geschiedenis aldus voor, dat een bevallig en deugdzaam meisje, door eenen zamenloop van ongelukkige omstandigheden, (onder welke de listen, om haar Roomsch te maken, het meest de aandacht trekken, en het belangrijkste van het geheele verhaal zijn, omdat men het *juist zóó* aanlegt) gedrongen tot het beantwoorden eener huwelijksaanvraag, alzoo de echtgenoot wordt van eenen braven man, wien het met zijne *advertentie* waarlijk ernst was geweest, hetgeen wij voor ons zelven gelooven, dat niet altijd het geval is.

Wij willen nu op de menigte van nietsbeduidende gesprekken en uitweidingen geene aanmerking maken; noch op ongepaste zinsneden, gelijk het onder anderen, in den brief van het kiesche meisje op de *advertentie*, zonderling luidt, dat zij spreekt van een zoontje, dat haar vader bij hare stiefmoeder verwekt had, enz. Maar wij hebben het tegen de hoofdzaak. Het moge eene nieuwe vinding zijn, eenen roman aan eene huwelijksaanvrage vast te knoopen, maar

gelukkig is zij, althans op deze wijze uitgewerkt, niet. Er ligt voor ons gevoel in deze soort van aanvragen iets zoo onvoegzaams, het verraadt zulk eene ligtzinnige denkwijze over eene zoo gewigtige verbindtenis als het huwelijk is, het is in ons oog zoo onkiesch en zoo tot onkieschheid uitlokkende, ja die aanvragen schijnen ons zulk eene beleediging voor het vrouwelijk geslacht en zoo schandelijk ongodsdienstig, dat wij er als grondslag van eenen roman dàn vrede mede zouden hebben, ja de vinding toejuichen, wanneer men hadde voorgesteld, hoe gewaagd en verkeerd het zij, op dezelfde wijze eene gade te zoeken, als men een' handelscompagnon of een' huurder voor een huis zoekt, zoodat een zoo niet dadelijk ongelukkig, dan toch ook geen op ware liefde en achting gegrond, Christelijk gelukkig huwelijk de vrucht van zulke stappen is; waarbij men bij tegenstelling eenen echt hadde kunnen schilderen, die, ten gevolge van wijs bestuurde liefde gesloten, het leven veraangenaamt en dienstbaar is ook aan der echtgenooten hoogere volmaking. En wanneer men ons in dezen tijd eens eenen roman gaf, waarin het nadeelige en gevaarlijke van zulke roekelooze stappen met levendige verwen werd afgemaald, dan zou die al zeer middelmatig moeten zijn, om onze ernstige aanprijzing te missen.

Wij weten wel, wat de Schrijver op deze bedenking zal antwoorden, dat hij de zaak zoo heeft ingekleed, dat er van de zijde van *Maria* zeer vele omstandigheden waren, die haren stap verontschuldigden; maar dat geldt althans niet van *Adolf*, en buitendien, al ware de zamenloop van omstandigheden ook voor hem geheel anders, dan moet men bij eenig nadenken het gevaarlijke inzien van door verzonnen *combinatiën* eene ligtzinnige handelwijze smakelijk te maken en de roekeloosheid (zachter naam weten wij er niet voor) in de hand te werken.

»Maar," zegt mogelijk iemand, »men leest zulk een boekje alleen om zich te verpoozen. Verder moet men het niet trekken." *Moet* men het niet trekken, dat is zoo, maar de strekking is toch gevaarlijk. Men weet, hoe ontzettend het aantal zelfmoorden is, die in der tijd door den *Werther* werden bevorderd; maar — dit moeten wij ook zeggen — om zóó tot navolging te *begeisteren*, is dit romannetje niet wegslepend genoeg geschreven.

IZABELLA. *Een geschiedkundige Roman, door* H. W. HERBERT. *Uit het Engelsch. II Deelen. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1845. *In gr.* 8*vo.* 548 *bl. f* 5 - 40.

Alice Selby van denzelfden Schrijver heeft bij ons publiek, indien wij ons niet bedriegen, algemeenen en welverdienden bijval gevonden. Wij durven dien ook voor deze twee Deelen gerustelijk inroepen en verwachten. Er komt dagelijks een aantal historische romans uit, die elkander als twee druppelen waters gelijken, en waarvan de Schrijvers weinig of niets origineels bezitten. Het zijn allen afgietsels van een en hetzelfde model, met de noodzakelijke veranderingen, die het eene of andere bepaalde tijdvak der geschiedenis vordert. Tot dat getal behoort dit boek niet. De geheele stijl en verhaaltrant van *Isabella* maakt het reeds tot eene uitzondering. Er zijn hier warmte, gloed en leven, die elders dikwijls ontbreken, en die hier het gevolg zijn van den gekozen vorm des verhaals. Er is eene onstuimigheid van gevoelen en handelen in den held, die zelf zijne geschiedenis verhaalt, waardoor ook de lezer onwillekeurig wordt medegesleept. In trant en toon verschilt deze roman daardoor zeer van de meest gewone, en, bij de erkende bekwaamheid des Schrijvers in het schilderen van personen en situatiën, houdt het verhaal de aandacht levendig bezig.

Behalve *Isabella*, een verhaal, dat drie vierde gedeelten van deze beide boekdeelen beslaat, vinden wij nog een drietal kleinere verhalen, die evenzeer den bekwamen Schrijver kenmerken, maar welker beide laatste fragmenten van uitgebreide vertellingen schijnen te zijn. Met ruimte bevelen wij derhalve dezen nieuwen roman van HERBERT, met de daarbij gevoegde verhalen van dezelfde hand, den liefhebbers van dergelijke lectuur aan. De uitvoering is netjes.

Klaverblad van vieren, door C. P. VAN DE VELDE. *Te Zierikzee, bij* J. van de Velde Olivier. 1845. *In gr.* 8*vo.* 399 *bl. f* 3 - 75.

Het is eene gewaagde onderneming, verdichte gesprekken zamen te stellen, in welke men personen als de Ridder HOOFT, TESSELSCHADE, CONSTANTIJN HUYGENS, G. J. VOS-

SIUS en den dichter VONDEL laat spreken. Indien men ook al gebruik gemaakt heeft van hetgeen de nagelatene werken van de sprekenden leeren kennen, aangaande den geest, de wijze van zich uit te drukken en het gezellige leven der genoemde personen, dan nog is het aan ieder niet gegeven, uit deze brokstukken een bevallig *mozaïk* te vervaardigen. Is men daartoe niet in staat, dan gelijkt het opstel meer naar eene smakelooze bedelaarsdeken. Deze aanmerking geldt het verhaal in dezen bundel: *De Gelaatkunde van* TESSELSCHADE. Het tweede verhaal is, of eene gebrekkige nabootsing van den trant der Duitsche romans, of de vertaling van een zeer middelmatig Duitsch voortbrengsel, hetwelk men wel in *Duitschland* had kunnen laten. Het derde verhaal, genaamd: *Zij was op zwarte kleuren verzot*, stelt eene vrouw voor, uit welke haar man zelf verklaart nooit regt wijs te hebben kunnen worden. De beschrijving van haar karakter is te *tragisch* om *komisch* en te belagchelijk om *amusant* te kunnen zijn. Het laatste verhaal: *De Jager*, moet een tooneel voorstellen uit het kantonnementsleven van onze krijgslieden in het jaar 1830; misschien heeft het eene ware gebeurtenis tot grondslag, maar welker afloop waarlijk te treurig is, om op zulk eene *burleske* wijze beschreven te worden. Reeds de eerste bladzijde levert een bewijs op van de achteloosheid of het gebrek aan oordeel des Schrijvers. Het verhaal vangt aan: „In — *Muiden* — viel het verhaal voor, dat wij den lezer aanbieden." *Het verhaal* is immers niet te *Muiden* voorgevallen, maar wel *de gebeurtenis*, van welke het verhaal wordt aangeboden. Ook vonden wij *vrouwelijke gebeurtenis* voor *vreeselijke* of *gruwelijke gebeurtenis*. — Naar ons oordeel bezit dit klaverblad kleur noch geur.

De behartigingswaardige Lotgevallen van Jan van 't Veld. Een Leesboek voor de hoogste klasse der lagere Scholen in Nederland, en bijzonder voor die Scholen, waar armen en behoeftigen onderwijs ontvangen. Door P. C. NEELMEIJER, *Onderwijzer te Ede. Te Leyden, bij* D. du Mortier en Zoon. 1845. *In kl.* 8*vo.* 223 *bl.* *f* : - 60.

In aanmerking nemende, dat *ter harte nemen*, *behartigen* nog iets meer beteekent dan *opmerken*, hebben wij vrede met het eenigermate vreemde woord: *behartigingswaardige*. Wat het werk zelf betreft, achten wij het niet alleen uitnemend geschikt voor die jeugdige lezers, voor welke het door den Schrijver in de eerste plaats bestemd werd, maar bevelen het gaarne, wegens den goeden geest en het gezond verstand, die er in heerschen, als zeer nuttige volkslektuur, de minder beschaafde en minder onderwezene klasse van menschen, ook bij meergevorderden leeftijd, aan.

BOEKBESCHOUWING.

De Leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, eene Verhandeling van Dr. J. H. SCHOLTEN, *Hoogleeraar te Leiden, wijsgeerig beoordeeld door Mr.* C. W. OPZOOMER.

(*Vervolg en slot van bl.* 508.)

Maar al had KANT zijn pleit geenszins voldingend bewezen, zoo als de beoordeelaar meent te hebben betoogd, waarvan hij echter Ref. en velen met hem niet zal overtuigd hebben, zoo heeft Prof. SCHOLTEN toch geen regt om te stellen, dat de wijsgeeren zich geen *begrip* of *bepaling* zouden mogen vormen van het oneindige. Vooreerst mogen en kunnen zij dat doen, omdat het idée van het oneindige in de rede zelve aanwezig is; 2°. mogen en kunnen zij, op gronden van de hoogste waarschijnlijkheid, dit idée in het begrip van God objectiveren, en dit Opperwezen als den grond van hetzelve in de rede aanzien, zonder dat zij het begrip, dat zij zich alsdan van den Oneindige vormen, anders dan als een subjectief idée der eindige rede en geenszins als eene aanschouwing der oneindige rede buiten haar kunnen aanzien. De Kantiaansche leer der menschelijke kennis beperkt dezelve niet binnen te enge grenzen; zij kortwiekt geenszins de vleugelen der bespiegeling, maar behoedt ons voor eene mystieke aanschouwing, waardoor wij de voortbrengselen onzer eigene *phantasie* voor wezentlijke onzinnelijke objecten en redewezens buiten ons houden. Vervolgens gaat Mr. OPZOOMER over tot het beschouwen van hetgeen Prof. SCHOLTEN aangaande het Godsbegrip, geleverd door het Paneutheïsme der philosophie van KRAUSE, aanmerkt. De eerste zal, in zijn aangekondigd werk *Over de leer van God bij* SCHELLING, HEGEL *en* KRAUSE, dit Godsbegrip naauwkeurig moeten voorstellen en ten toets brengen, waarbij hij

dan ook over den door Prof. SCHOLTEN aan Prof. NIEUWENHUIS geschreven *brief* zal moeten uitweiden. De beoordeelaar verdedigt het gevoelen van KRAUSE tegen de beschuldiging van Pantheïsmus daartegen ingebragt; en daar Ref. gelegenheid zal hebben om ook op dit onderwerp terug te komen, zal hij hier kort zijn, en alleen zijn gevoelen openleggen, dat hem tot nog toe het Panentheïsmus van KRAUSE als een gewijzigd Pantheïsme voorkomt, waarin een zoogenoemd *juste milieu* tusschen dit en het Theïsme gezocht wordt, waardoor het noch aan de Pantheïsten, noch aan de voorstanders van het Theïsme voldoen kan. De uitdrukking van KRAUSE, »dat God alles wat is *onder* en *door* zich is," kan, hoezeer zijne voorstanders hun best doen om zijn Theïsme te redden, van geene Pantheïstische strekking vrijgepleit worden. Wij doen regt aan de scherpzinnigheid van Mr. OPZOOMER in zijne poging om dit doel te bereiken, zonder te kunnen zeggen, dat hij hier volkomen is geslaagd, en dat zijn beeld tot opheldering, dat alles *in* God is, zonder dat dit alles God zelf is, namelijk dat van de hamer en de stoelen daarin voorkomende, volkomen juist daarop is aan te wenden. Bij het lezen van dit zonderlinge argument kwam het Ref. nog duidelijker voor, dat men de verstandskategoriën op de onzinnelijke dingen niet kan toepassen, zonder gevaar te loopen van in absurditeiten te vervallen. Het idée van God, met de kategoriën van plaats *in* en *buiten*, met den vorm der zinnelijkheid, ruimte, in verband gebragt, zou ons al spoedig in gevaar kunnen brengen, om zinnelijke predicaten aan den Oneindige toe te schrijven. Het oneindige, abstract genomen, heeft geene predicaten hoegenaamd; want de eeuwigheid, oneindigheid, onveranderlijkheid, die wij er in onze gedachte aan toekennen, zijn geen predicaten, maar slechts andere uitdrukkingen voor hetzelfde idée. Men kan dus, zonder in eene verzinnelijking van het Opperwezen te vervallen, zeggen: God is eeuwig, volmaakt en onveranderlijk, groot in de beteekenis van oneindig, maar niet in die, waarin men zegt: de wereldbol is groot; dus ook niet in eenen

streng wijsgeerigen zin, God is *in* en *buiten*. Het gezegde van VILLERS, in zijne *Philosophie de* KANT, (*) heeft kracht, als men dit op de laatste, volstrekt niet als men het op de eerste uitdrukkingen toepast. (Bladz. 67 der beoordeeling.) Mr. OPZOOMER behoeft niet bevreesd te zijn, dat deze wijze van beschouwing doodend is voor het onderzoek der hoogste waarheden, dat alsdan van God niets dan een ledig *iets* zoude overblijven; neen, dezelve waarschuwt ons maar alleen, om eindelijk God niet met de oneindige ruimte gelijk te stellen, en het *hoe* te willen verklaren, waardoor God de oorzaak van alles is. De wijsgeer, die behoedzaam zich over deze hooge bespiegelingen uitlaat, behoeft daarom nog niet aan den leiband van kerkelijke leerstelsels te loopen, of zich aan de uitspraken eener onfeilbare kerk te onderwerpen. Ref. kan den beoordeelaar de verzekering geven, dat dit bij hem evenmin als bij KANT het geval is.

Hetgeen vervolgens de beoordeelaar over het Anthropomorphisme aanmerkt, heeft Ref. met de grootste belangstelling gelezen. Het is waar, de mensch is, volgens den Bijbel, naar het evenbeeld Gods geschapen; maar de mensch heeft ook altijd God naar zijn evenbeeld zich voorgesteld. De geschiedenis van alle godsdiensten bewijst dit, die van het Christendom niet het minste. Hoe vele menschelijke, beperkte en zelfs onzedelijke begrippen heerschen er niet nog over het opperste Wezen! Het is de wijsbegeerte, die sedert eeuwen strijd tegen het Anthropomorphisme gevoerd heeft. SOCRATES viel als deszelfs slagtoffer, PLATO heeft de menschelijke voorstellingen der Goden met alle kracht van welsprekendheid en betoog tegengegaan; men leze zijnen *Euthyphron*, zijnen *Gorgias*, den *Timeus*, de Republiek en de Wetten; alle philosophen, zoowel Pantheïsten als Theïsten, hebben daartegen geijverd. Prof. SCHOLTEN zegt, door den beoordeelaar op bladz. 89 aangehaald, »dat de wijsbegeerte

(*) In den tekst *Autant vaudrait-il dire que Dieu est rouge ou bleu, etc.*

in het oog moet houden, dat het iets anders is God aan den mensch gelijk te maken, iets anders God naar de gelijkenis van den mensch zich voor te stellen." De wijsbegeerte antwoordt hierop, dat dit geheel en al hetzelfde is. Al stelt men zich God voor als het ideaal van den volmaakten mensch, dan heeft men maar een beperkt begrip, in het geheel niet overeenkomende met den Oneindige, aan wien volstrekt geene beperkingen, geene zoogenoemde zedelijke eigenschappen kunnen toegedacht worden, die, zoo als regtvaardigheid en liefde tegen elkander zouden kunnen overgesteld worden. Al wat menschelijk en dus eindig is, moet uit het begrip van den Oneindige worden geweerd, als men wijsgeerig over het Opperwezen spreekt; Hij kan niet voorgesteld, maar alleen gedacht worden. Wanneer zal men toch een naauwkeurig en scherp onderscheid van *voorstellen* en *denken* in het oog houden? Zonder dat is het in de wijsbegeerte alles verwarring en misverstand. In de Godsdienst zelve moet men zoo spaarzaam mogelijk met voorstellingen zijn, alhoewel men daar niet buiten kan. God is de Vader, is eene weldadige en verhevene voorstelling, maar het is ook niets meer; men moet dezelve niet al te letterlijk opnemen. God is liefde, is er eene van denzelfden aard. Zij dienen slechts om den Oneindige voor den eindigen mensch eenigzins bevattelijk te maken, maar zijn geene eigenlijke uitdrukkingen. Maar wat het godgeleerd zamenstel der metaphysische en zedelijke eigenschappen van God aanbelangt, zij dragen zoo geheel en al het kenmerk van een *positief* en *negatief* Anthropomorphisme, dat de wijsbegeerte hierover al lang den staf gebroken heeft. God is alwetend, alomtegenwoordig, almagtig, regtvaardig, liefderijk; dit zijn immers slechts predicaten, die ontkennend van 's menschen vermogen en stellig van zijne zedelijke natuur ontleend zijn, en ons eigenlijk niets aangaande den aard en het wezen van den Oneindige leeren. De gedachte der volkomenheid Gods bevat alles in zich, en nimmer zal de wijsbegeerte ophouden voor het gevaar van het Anthropomorphisme te waarschuwen, al zoude zij hierdoor, als de groote en diepzin-

nige denker SPINOZA, misverstaan en verketterd worden. God kan dus door de rede, als zijnde de sprank van het oneindige, in ons wel gedacht worden, maar geenszins volkomen doorgrond, veel minder als een uitwendig bovenzinnelijk object door haar worden voorgesteld.

De vijfde afdeeling is gerigt tegen hen, die den Zoon vereeren zonder den Geest. Volgens Prof. SCHOLTEN, zijn dit degenen, die kennis en de overtuiging der waarheid van het Christendom, door de H. Schrift, welker gezag zij door de historische kritiek en wijsgeerige beschouwing van de voortreffelijkheid der leer willen bewezen hebben, en hierbij de getuigenis van den goddelijken Geest, dat den grondslag van het Christelijk zelfbewustzijn moet uitmaken, over het hoofd zien. De aanmerkingen van den beoordeelaar hierover zijn geheel en al strekkende, om het hier aangevoerde in deszelfs ongegrondheid te doen voorkomen. De waarheid en goddelijkheid van het Christendom, als op eene reeks geschiedkundige daadzaken rustende, waarin het leven en de leer van deszelfs Stichter in een onverbreekbaar verband staan, kon, dunkt ook Ref., niet anders dan door kritische geschiedkundige en wijsgeerige bewijzen worden bewezen en gestaafd. De kritiek en het geschiedkundig onderzoek moeten de waarheid der gebeurtenissen, de wijsgeerige beschouwing, de voortreffelijkheid en goddelijkheid der leer bewijzen. Is zulks gedaan, dan kan eerst de overtuiging, dat een goddelijke geest het bezielt, en het Christelijk zelfbewustzijn in ons levendig worden. Maar te stellen, dat die goddelijke Geest onmiddellijk ons van de waarheid en voortreffelijkheid van het Christendom kan overtuigen, is alweder eene subjectieve meening in de plaats van een objectief betoog brengen; hetgeen door den beoordeelaar krachtig en overtuigend is aangewezen, even als zulks reeds vóór bijna twee eeuwen gedaan is door het nu weinig meer bekende geschrift: *De Philosophie de ware en eenige uitlegster der H. Schrift*, hetgeen in der tijd, om deszelfs verlichte strekking, ten onregte aan SPINOZA werd toegeschreven. Opmerkelijk is hetgeen hier Mr. OPZOOMER over het sub-

jectief en objectief oordeel (bladz. 128 env.) in het midden brengt. Eene subjectieve overtuiging is hier eene voor een' ander gansch onbewezene meening. Als men door opvoeding en door het gezag van anderen de goddelijkheid van het Christendom zonder verder onderzoek aanneemt, kan men alras meenen, dat dit in ons door de getuigenis van den Geest en het Christelijk zelfbewustzijn plaats heeft, en wij geene andere bewijzen noodig hebben; maar zij, die die getuigenis en dit bewustzijn missen, hebben andere, objectieve gronden noodig, om tot die overtuiging te geraken. Indien de rede hierdoor getroffen wordt en de goddelijkheid der zaak inziet, zal zij voorzeker den Geest vereeren, die het Christendom tot heil der menschheid vervult.

De zesde of laatste afdeeling, eindelijk, moet hen bestrijden, die den Geest vereeren zonder of ten koste van den Zoon. Het kwam Ref., even als den beoordeelaar, voor, dat wij hier eene nuttelooze herhaling van het eerste gedeelte zouden aantreffen. Het zijn immers de Deïsten, die wel erkennen dat er een God bestaat, en dat zijn geest werkzaam is, ook tot onze opvoeding en vorming, maar die van CHRISTUS alleen (wat zijne bijzondere goddelijke zending aanbetreft) niets willen hooren. Maar dat hier onder anderen de Roomsche kerk wordt voorgesteld, was voor Ref., even als voor den beoordeelaar, waarlijk verrassend. Wat is hiervan de oorzaak? Omdat de Zoon door Prof. SCHOLTEN in verschillende beteekenissen genomen wordt. In de tweede afdeeling beteekent dit, zoo als ieder zoude aannemen, CHRISTUS, en in de zesde, hetgeen niemand zoude gissen, het *geschrevene* Evangelie; eene stoute woordspeling voorwaar, die den beoordeelaar ruimschoots het regt geeft om hierover het zijne te zeggen. Vervolgens worden tot deze afdeeling de mystieken gebragt, en evenzeer ten onregte, volgens het gevoelen van Mr. OPZOOMER en van Ref. Zij mogen het *geschrevene* Evangelie minder achten, en het goddelijke, door den invloed van den Geest, onmiddellijk wanen te aanschouwen, zij verwerpen daarom den Zoon niet; integendeel,

zij gelooven met hem, door die onmiddellijke aanschouwing, in de naauwste betrekking te staan.

Prof. SCHOLTEN sluit zijne verhandeling met zijn oordeel te bepalen over hen, die zich voorstanders noemen van eene zoogenaamde perfectibiliteit des Christendoms. Gaarne neemt hij aan, dat iedere menschelijke opvatting der Christelijke waarheid volmaakter wordt, en ook, dat de uitwendige accidentele vormen, waarin de Christelijke leer het eerst is voorgedragen, voor verandering vatbaar zijn; maar hij treedt tegen het gevoelen op van hen, die weigeren in CHRISTUS als het *non plus ultra* in de godsdienstige ontwikkeling van den mensch en den *volmaakten* Leeraar te erkennen. Hetgeen de beoordeelaar hierop (bladz. 143 env.) aanmerkt, behoort tot de opmerkelijkste gedeelten van zijn geschrift. Hij zegt: »Het eerste bewijs, dat hier tegen dit gevoelen wordt aangevoerd, is onhoudbaar. De uitspraken van het Christendom, zelfs die den naam van CHRISTUS als den eenigen naam ter zaligheid verkondigen, kunnen hier niets afdoen. Want als het Christendom volmaakbaar is, dan is het noodzakelijk onvolmaakt, en de uitspraken eener onvolmaakte Godsdienst kunnen natuurlijk geen voor altijd beslissend gezag hebben. Dit bewijs is alzoo eene *petitio principii.*" Men kan eene tweeledige perfectibiliteit van het Christendom aannemen, zoo als Prof. SCHOLTEN ook voor een gedeelte doet, 1°. eene subjectieve, namelijk dat de menschelijke opvatting van het Christendom volmaakter *wordt*, of worden *kan*, en worden *moet*: deze volmaakbaarheid zal niemand ontkennen; 2°. eene objectieve, dat de uitwendige en accidentele vormen, waarin de Christelijke leer het eerst is voorgedragen, zoo als Prof. SCHOLTEN ook aanneemt, maar tevens ook, dat de voorstelling van de leer en van den persoon van CHRISTUS zelven voor verandering, nader met de objectieve waarheid overeenkomende, vatbaar zijn; — deze laatste, dat wel de voornaamste perfectibiliteit zoude zijn, neemt zijn Ed. niet, maar daarentegen zijn beoordeelaar wel aan. Het zoude echter uit de geschiedenis der Christelijke kerk gemakkelijk te be-

wijzen zijn, dat deze laatste soort zoowel als de eerste heeft plaats gehad, en voortduren zal in het vervolg plaats te hebben, zonder dat dit iets ten nadeele van de goddelijkheid van het Christendom bewijst. Hebben zich niet, in den loop der 18 eeuwen, die het bestaat, niet alleen de uiterlijke en toevallige vormen, maar het geheel der Christelijke leerstukken langzaam ontwikkeld, en hebben en leer en vormen niet tallooze veranderingen en opvattingen van voorstelling ondergaan? Is er eene eenheid in de hoofdzaak van het Christendom? Is men het nu reeds eens over deszelfs eigenlijke, onveranderlijke kern en wezen? Is het standpunt, waaruit men CHRISTUS beziet, zoo algemeen en vast bepaald, dat daaromtrent geene verandering *kan* of *mag* plaats grijpen? Ieder heeft het regt, om zijn gevoelen hieromtrent voor het ware te houden; doch al hetgeen subjectief is verdwijnt met het individu, dat het voorstond. Maar toch is er iets blijvends en eeuwigs in het Christendom, dat, hoewel volmaakbaar, echter nimmer vergaan zal, omdat het niet buiten, maar in de zedelijke natuur der rede, die uit God is, zijnen grondslag vindt. Het Christendom predikt eene zuivere zedeleer; deszelfs Stichter was met de reinste bedoelingen voor de zedelijke en godsdienstige veredeling des menschdoms werkzaam. Dit is deszelfs goddelijke kracht. Men moge over zijnen persoon en leer zoo of anders denken, zeker is het, dat het zedelijk bestanddeel van het Christendom in ons nog op eenen trap staat, die voor eene groote volmaking vatbaar is. Het verwonderde echter Ref. hier (bladz. 143) het volgende aan te treffen. »Maar de stevigste grond voor de volmaakbaarheid des Christendoms zal wel die zijn, waarop STRAUSS steunde. De vraag is dus, hoe zocht men *dezen* te ondermijnen? »*Das sei gar nicht die Art*," zeide STRAUSS, »*wie die Idee sich zu verwirklichen pflege, in ein Exemplar ihre ganze Fülle aus zu schütten und gegen alle andern zu geizen; in jenem Einen vollständig, in allen übrigen hingegen immer nur unvollständig abzudrücken, sondern in eine Mannigfaltigkeit von Exemplaren, die sich gegenseitig*

ergänzen, im Wechsel sich setzen der und wieder aufhebender Individuen, liebe sie ihren Reichthum auszubreiten." Deze plaats van STRAUSS bewijst, dunkt ons, niets voor de volmaakbaarheid van het Christendom, als Godsdienst genomen; zij toont alleen aan, dat de schrijver van het *Leben* JESU en de *Glaubenslehre* hetzelve in den persoon van deszelfs Stichter als iets onvolmaakts aanziet, dat niet altijd volmaakter worden kan, maar, in het *Auflösungsproces* begrepen zijnde, door iets anders, door eene volmaakter Godsdienst *kan* en *zal* vervangen worden. Iemand, die zulke gevoelens koestert, is geen voorstander van de perfectibiliteit des Christendoms; voor hem heeft het reeds uitgediend, en, in plaats van voor eene voortdurende volmaking geschikt te zijn, is het reeds dood. Daarentegen kwam de verdediging dezer plaats van STRAUSS, op zich zelve genomen, tegen hetgeen ULLMANN hieromtrent ter bestrijding aanvoerde, zeer scherpzinnig voor. Nergens vindt men, volgens dezen, het volmaakte verwezentlijkt, noch in de natuur, noch in de kunst, noch in de wetenschap; alleen heeft zulks op het gebied der zedelijkheid en Godsdienst plaats gehad; dit moest, volgens Mr. OPZOOMER, op andere gronden, dan die ULLMANN hiervoor aanvoerde, bewezen worden; »want," zegt hij, »het is zoo, tallooze zondaars, dat is in zedelijkheid *onvolmaakte* menschen, maken geene volmaakte zedelijkheid uit, maar ook tallooze wijsgeeren, dat is in wijsbegeerte *onvolmaakte* menschen, maken geene volmaakte wijsbegeerte uit. Nergens, op niet één enkel gebied, maken vele onvolmaakten één volmaakten; zij blijven vele onvolmaakten." En verder: »Men vond de uitdrukking: »alle wijsgeeren te zamen vormen de wijsbegeerte," zeer natuurlijk, maar »alle zondaars zamen vormen de deugd," scheen ongerijmd; maar men schrijve in plaats van *wijsgeeren*, eens, wat toch wel waarheid zal bevatten, *in wijsbegeerte onvolmaakte menschen*, en in de plaats van *zondaars* stelle men *in deugd onvolmaakte menschen*, terwijl men, door *deugd* alleen de *volmaakte deugd* verstaande, door wijsbegeerte insgelijks de *volmaakte*

wijsbegeerte versta. Dan zal het blijken, dat of beide de stellingen waar zijn, of beiden valsch, zoodat in allen gevalle uit beiden hetzelfde besluit moet getrokken worden." Dit moge tevens als eene proeve van beoordeelaars scherpen redeneertrant dienen, en te gelijk doen zien, hetgeen ook verder blijkt, dat hij door de perfectibiliteit des Christendoms iets anders verstaat dan de voorstanders van dit gevoelen; dat hij, even als STRAUSS, hoewel de hooge voortreffelijkheid van CHRISTUS als godsdienstig Genie aannemende, hem geene obsolute zedelijke volmaaktheid toeschrijft, en aan het Christendom dus ook geene blijvende volmaakbaarheid toekent, als zullende het eens door iets hoogers en volmaakters vervangen worden. Dit blijkt nog duidelijker aan het slot der welsprekende tirade, waarmede Mr. OPZOOMER zijn werkje besluit (bladz. 152), waar hij vraagt: »Of zult gij (namelijk het Christendom) eenmaal vallen, en ligt de bijl reeds aan uwen wortel? Als gij wordt omgehouwen, God geve dat uwe zwaarte (hij had het bij eenen boom vergeleken) niemand verplettere! maar als gij blijft staan, ga dan voort ons met uwe koele schaduw te verkwikken en met uwe vruchten te laven," enz. Hij vooronderstelt dus de mogelijkheid, dat de boom des Christendoms eenmaal kan omgehouwen worden, en dat de bijl misschien reeds aan deszelfs wortel kan liggen! Wie toch, vragen wij, zal die bijl gebruiken? wie zal deszelfs stevige wortelen, die reeds meer dan achttien eeuwen in den grond van het menschdom gevestigd zijn, doorklieven? zal zulks de wijsbegeerte doen? Wij gelooven zulks niet. Sommige zich noemende wijsgeeren, dat is hier wel in wijsbegeerte onvolmaakte menschen, mogen hiertoe, als VOLTAIRE en de Fransche sophisten der XVIIIde eeuw, als HEYNE, BRUNO BAUER en FEUERBACH, in onzen tijd, pogingen hebben aangewend, zij hebben voor het Christendom eer heilzaam dan nadeelig gewerkt. De volmaakte wijsbegeerte en de Godsdienst hebben evenzeer hunne bedoeling en handelwijze gewraakt. Zij zijn blind geweest voor het goddelijke bestanddeel des Christendoms, voor hetgeen daarin heil en

troost aan den onvolmaakten mensch schenkt, en al mogen sommigen hunner eenige verdorde takken van dien boom hebben afgesnoeid en afgerukt, de stam en de wortelen zijn onverzeerd gebleven, om nog in eene onafzienbare toekomst nieuwe looten en takken te doen uitschieten, die heerlijker vruchten zullen dragen dan de boom tot nog toe opgeleverd heeft.

Ref. moet echter aan Mr. OPZOOMER zijnen dank betuigen voor zijne mannelijke en openhartige verdediging der regten van de wijsbegeerte, die thans in ons vaderland meer ter sprake komt, doch nog bij *weinigen* bekend is en bij *velen* tegenstand en miskenning ontmoet. Hij verheugt zich, dat de Heer OPZOOMER geroepen geworden is, om de kennis dezer wetenschap bij de studerende jongelingschap te bevorderen, en wenscht hem den besten uitslag op zijne pogingen. Al mogt Ref. in eenige punten met den beoordeelaar verschillen, dit belet niet, dat zij elkander op een gemeenschappelijk veld, ter ontginning van dezelfde vruchten, vriendschappelijk ontmoeten. Hij vermeent echter nog eene aanmerking te moeten maken, en gelooft, dat zijne langere beoefening van het vak der wijsbegeerte hem hiertoe eenig regt geeft. De strekking van zijnen geest schijnt eene overhelling tot het kritische en polemische te hebben. Al vroeg hebben de geschriften, die uit zijne pen vloeiden, zoo als zijn *Antwoord aan* Mr. DA COSTA en de Recensie der Verhandeling van Dr. J. J. VAN OOSTERZEE, bewijzen van eene scherpe dialectiek gegeven, even als het geschrift, waarvan wij thans een overzigt leverden. Wij vermeenen den Heer OPZOOMER den welwillenden raad verschuldigd te zijn, om zich aan deze neiging niet te veel toe te geven, waardoor de geest ligt eene overhelling tot strijdlust verkrijgt, die hem buiten dien ernst en die kalmte kan brengen, zoo noodig in het wijsgeerig onderzoek en bespiegeling, zoo passende aan de waardigheid der wetenschap en der onderwerpen, die zij behandelt. Ref. is vol verlangen Mr. OPZOOMER in zijn aangekondigd werk als een daarstellend schrijver te zien optreden, de waarheid zoekende en voorstellende,

zonder te behoeven zich aan strijdlust over te geven, die wel eens in te groote vinnigheid en ligtgeraaktheid kan ontaarden, en waar wel eens de scherpzinnigheid van betoog spitsvindigheid wordt, waarvan hier en daar het tegenwoordig geschrift niet geheel is vrij te pleiten. Ook bevreemdde het Ref., overal het woord *rede*, als het hoogste vermogen van den menschelijken geest, met eene *n*, *reden*, door den beoordeelaar gebruikt te zien. Het wordt zonder eene *n* gebruikt, en heeft in onze taal geen meervoud; *reden* daarentegen, als oorzaak of het waarom der zaak, *ratio sufficiens*, als genoegzame reden, bij LEIBNITZ, heeft dit wel, en men kan zoo wel *redenen* waarom als *reden* zeggen.

Maar wat zal Ref. van het geschrijf van Dr. JOH. VAN VLOTEN, *Een paar Aanteekeningen op* Mr. C. W. OPZOOMER's *beoordeeling* enz., dat hij, toen hij aan deze aankondiging bezig was, in handen kreeg, melden? De toon van ironie, of liever sarcasme, die in deze weinige bladen heerscht, is zoo zeer met den ernst der daarin behandelde zaken strijdig, dat men ze, om de gedwongene en verkeerd aangewende, zoogenoemd geestige schrijfwijze, geheel onvoldaan uit de handen moet leggen. Mr. OPZOOMER wordt hierin ten onregte van Deïsme beschuldigd; hij verdedigde dit slechts tegen den verkeerden aanval van Prof. SCHOLTEN, onbillijk van eene geheime vijandigheid tegen het Christendom betigt. ZijnEd. had volle regt, de plaats van HEYNE (*) voor schandelijk te houden; dit be-

(*) De bedoelde plaats van HEYNE is van den volgenden inhoud: »Niemand, al zegt hij het niet, die niet weet, dat het Pantheïsme in *Duitschland* het algemeene geheim is. En inderdaad wij zijn het Deïsme ontgroeid. Wij zijn vrij, en begeeren geen' bliksemenden tiran; wij zijn mondig, en hebben geene vaderlijke voorzorg noodig; evenmin zijn wij het maaksel van eenen grooten Mechanicus. Het Deïsme is eene Godsdienst voor slaven, kinderen en orlogiemakers." Dit schreef HEYNE reeds in 1835. Was het niet om het geloof aan eenen persoonlijken God en aan deszelfs voorzienigheid bespottelijk te maken?

hoefde hij niet te bewijzen; deze woorden dragen voor een ieder, die nog eerbied heeft voor hetgeen een ander voor heilig en eerbiedwaardig houdt, de duidelijkste kenmerken van de ligtzinnigste en zedeloosste spotternij. De beschuldiging, dat het Godsbegrip van KRAUSE een gemodificeerd Pantheïsme is, daarentegen, is eenigzins beter uiteengezet. Mr. OPZOOMER zal, in zijn aangekondigd werk, zelf hierop antwoorden. Dat hij met *begrijpen* en *doorzien* een woordenspel zoude gedreven hebben, even erg als dat, waarvan hij Prof. SCHOLTEN beschuldigt, steunt alleen op eene verkeerde voorstelling van den gedachtenloop der beoordeelende verhandeling. De gezochte aardigheden, ten opzigte van het door Mr. OPZOOMER gebruikte beeld van de kamer en de stoelen, hetwelk wij in zijne waarde laten, snijden weinig hout, evenmin als die, waarin over de bestrijding van het Anthropomorphisme door den beoordeelaar gehandeld wordt. Men kan uit den toon van dit schrijven niet merken, waar het ernst en waar het scherts is, en of men hier Mr. OPZOOMER verwijt, dat hij te ver gegaan is, of wel dat hij als *bangert*, met vrees voor de vreesachtigen vervuld, die belagchelijke vrees had moeten afleggen, en zich, even als een HEYNE, met eene drieste stoutheid, boven de vooroordeelen van Godsdienst en Christendom verheven had moeten vertoonen. Even als Mr. OPZOOMER zijne beoordeeling met eene Apostrophe aan het Christendom besloot, voelt Ref., die van deze aankondiging gebruik maakte, om sommige zijner gevoelens over wijsgeerige onderwerpen open te leggen, zich gedrongen tot de Wijsbegeerte, die sedert dertig jaren het voornaamste doel zijner onderzoekingen was, het woord te rigten:

Wijsbegeerte! die ons het kostelijkst geschenk des Hemels, waardoor wij ons van alle ons bekende wezens onderscheiden, de Rede, als een lichtstraal van den Oneindige deedt kennen en volmaken, die sedert meer dan tweeduizend jaren het menschdom met uwe fakkel verlichtte en strijd voerde tegen dwaling en vooroordeel, die nimmer hetgeen anderen heilig was met de verwoestende

bijl aantastte, maar u, even als MINERVA, met speer en schild, waardoor zoo menige pijl van ongegronde beschuldiging afstuitte, moedig verdedigde, gij hebt de wetenschap in bescherming genomen. Zij is veilig onder uwe hoede. Hoewel de tijd nog verre van aangebroken is, dat eene verzoening tusschen u en hetgeen de menschen voor Godsdienst houden, plaats grijpe, wilt gij niet voortdurend twisten en kampen, maar verwacht met kalmte en geduld, dat de nevelen van onkunde en vooroordeel zullen optrekken, die nog veler oogen verduisteren. Spoor uwe vereerders tot een aanhoudend onderzoek aan, opdat zij, die in het voorhof van uwen tempel geschaard staan, eenmaal uw heiligdom mogen binnentreden. Hier gekomen, zullen zij zien, dat deugd, wijsheid en zedelijkheid het doel van uw streven zijn, dat hier het altaar voor den Oneindige is opgerigt, die allen tot de kennis, aanbidding en bewondering van Hem wil opheffen, wiens alles omvattende voorzienigheid evenmin grenzen heeft als het heelal, dat Hij tot aanzijn riep, om ook den mensch de volmaking in kennis en zedelijkheid, door Wijsbegeerte, Godsdienst en Christendom, te doen deelachtig worden. Uw tempel zal evenmin als de Christelijke kerk verwoest worden, en, verre van vijandig aan het Christendom te zijn, leent gij gaarne aan haar uwe hulp tegen hare overmoedige bestrijders. De schaduw van uwen breeden plataan vereenigt zich zusterlijk met die van den achttienhonderdjarigen eik. Dat het menschdom eenmaal zich vreedzaam onder dezelve moge vereenigen, om verkwikking en troost, om kennis en wetenschap deelachtig te worden!

De hope van den waren Christen op de verrijzenis zijnes ligchaams in den jongsten dag; zoo als de Apostel PAULUS *dezelve voorstelt, in het XVde Hoofdstuk van zijnen eersten Brief aan de Korinthiërs, verklaard en bevestigd door* P. J. LAAN, *rustend Predikant der Hervormde Gemeente te Amersfoort. Te Rotterdam, bij*

van der Meer en Verbruggen. *In gr.* 8*vo.* 251 *bl.* *f* 2-40.

Indien het in iemand, die eenig werk van wetenschappelijken aard, en dus ook ter verklaring van een gedeelte der H. Schrift, in het licht zendt, met eenig regt mag gevorderd worden, dat hij, zoo niet geheel, dan toch nagenoeg, op de tegenwoordige hoogte sta van de wetenschap, dan meenen wij, met alle achting voor de kundigheden, den ijver en den goeden wil des Eerw. LAAN, te mogen zeggen, dat hij daarin te zeer achterstaat, dan dat zijne verklaring van 1 *Cor.* XV de aandacht van den godgeleerde, die de wetenschap op hare hoogte gevolgd is, zou verdienen. Blijkbaar geheel onbekend met den loop, dien *Theologie* en *exegese* in de laatste jaren genomen hebben, is hem het bekende, maar reeds bijna 50 jaren oude werk van BOSVELD kennelijk het laatst bekende, en is hij aan de nieuwere *exegetiek* van WINER, RÜCKERT, LÜCKE en anderen geheel en al vreemd. Dat hij zich houdt op het streng Hervormde standpunt, staat hem natuurlijk vrij, maar het staat hem niet vrij, met zekere bitterheid aan te vallen op de nieuwere inzigten in de denkbeelden van PAULUS en de geheel veranderde oogpunten, waaruit men in den laatsten tijd de brieven der Apostelen is begonnen te beschouwen. Zoowel in de voorrede als hier en daar in het boek zelf vindt men uitvallen tegen de hedendaagsche wijze van verklaren en beschouwen, die, of men er dan al dan niet mede instemme, toch iets anders en grondigers hadde verdiend, dan de scherpe uitvallen, Voorr. bladz. V, bladz. 129 en elders. En dat past vooral niet in iemand, die zelf bekent, zich in de hoogere kritiek niet te hebben geoefend en haar ook niet te begrijpen. Tot het eerste dwingt niemand den Heer LAAN, en het laatste vordert niemand van hem, maar hij verklaart dan ook met ronde woorden in die uitdrukking, dat hij niet op de hoogte is, om naar het licht en de vorderingen der tegenwoordige wetenschap een zoo moeijelijk onderwerp, als 1 *Cor.* XV te behan-

delen. En hoe men met ware overtuiging kan schermen tegen »nieuwigheden," die men verklaart noch te hebben onderzocht, noch te begrijpen, zou ons geheel onverklaarbaar zijn, indien de Heer LAAN de gedachte: »men is in dit geloof opgevoed," niet zeer sterk drukte en gedurig tot grond des geloofs stelde. Zoo valt alle onderzoek weg, en daaruit laat het zich verklaren, dat men, zoo geheel achterlijk in de wetenschap, zulke boeken in het licht geeft. Eene andere zienswijze, dan die van het standpunt, waarop hij staat, noemt hij dan ook eenvoudig weg »zich trotsch boven den Bijbel verheffen," waarbij men moet weten, dat de Schrijver alles voor trotsche verheffing boven den Bijbel houdt, wat geene uitlegging is overeenkomstig de streng Hervormde regtzinnigheid. Wilden wij dit met bewijzen staven, dan zouden wij gansche bladzijden moeten afschrijven. De lezer zal er wel genoeg van hebben, wanneer wij hem alleen zeggen, dat de Schrijver, bladz. 72, zich niet ontziet, te zondigen tegen eenen hoofdregel van gezonde Bijbelverklaring, dat geene opvatting van eene plaats op dogmatische leerstellingen mag gebouwd zijn, en uit de laatste ter verdediging zijner opvatting van vs. 22 wordt geredeneerd. En in dat dogmatiseren gaat hij op zijne manier al zeer ver. Om niet te schijnen, in navolging met bloote magtspreuken te schermen, zullen wij van de bedoelde redenering een gedeelte overnemen:

»Wij worden op eene gelijke wijze door CHRISTUS za»lig, als wij door ADAM verloren gingen. ADAM is in »onze plaats gevallen (*sic!*) en heeft de diepe verdorven»heid, de misdaden, de schuld en straf zijner natuurlijke »nakomelingen veroorzaakt. CHRISTUS heeft gehoor»zaamd en geleden, is gestorven en opgestaan, in de »plaats zijner geestelijke kinderen. (*) Door onze *geboorte*

(*) Ref. herinnert zich hier, dat een zijner leermeesters, wien hij zich in vele opzigten met dankbaarheid verpligt gevoelt, een voorstander mede van het zoogenoemd plaatsbekleedende des lijdens en stervens van onzen Heer, op de

»verkrijgen wij deel aan ADAM [zal dit eenigen zin heb»ben, dan moet het beteekenen: aan het misdrijf van »ADAM], door onze *wedergeboorte*, ons *geloof*, onze »*bekeering*, aan CHRISTUS." Wij hebben ons nooit kunnen overtuigen, ofschoon er in opgevoed, dat dit de zin zij van 1 *Cor.* XV: 22 en bijzonder van het ἐν τῷ Ἀδαμ en ἐν τῷ Χριστῷ, waartoe vooral het *artikel* ons aanleiding geeft. Doch het zou ons te ver afleiden, en ook in een Tijdschrift als dit misplaatst zijn, dit nader te ontwikkelen.

Voor de geloofwaardigheid van het verhaal der treffende omstandigheden, die aanleiding gaven tot PAULUS' bekeering, wordt gezegd: »*Vooreerst*, dat er aan geen bedrog »op den weg naar *Damascus* kan worden gedacht, waar»door men PAULUS zou hebben misleid, dewijl men in »dien tijd geen buskruid, noch deszelfs vermogen kende, »om een kunstlicht in de lucht te verwekken, of den »bliksem na te bootsen." Wij weten niet, dat iemand zoo onnoozel gewéést is, en gelooven ook niet, dat iemand, die wederlegging verdient, het zou kunnen zijn, om eene zoo onnoozele aanmerking uit te lokken.

Onze onder het lezen en bestuderen van dit boek ge-

---

bedenking van een' zijner leerlingen, dat, indien men, 2 *Cor.* V: 15, het ὑπερ αὐτων verklaarde: *in hunne plaats*, daaruit dan zou volgen, dat CHRISTUS in onze plaats was opgewekt, zoodat, indien men het ὑπερ αὐτων ἀποθανοντι zoo opvatte, dat, nu CHRISTUS in onze plaats is gestorven, het sterven ons geen sterven (nam. als straf der zonde) meer is, daaruit noodwendig zou moeten volgen, dat de opstanding ons, nu CHRISTUS voor ons is opgestaan, niet meer eene eigenlijke opstanding, d. i. een ingang ten eeuwigen leven zou kunnen zijn, uit kracht der tegenstelling, die voor beide dezelfde opvatting vorderde, — dat, zeggen wij, deze geleerde en vernuftige *exegeet*, niet tot de ongerijmde stelling van LAAN vervallende, zeide, het ὑπερ αὐτων, alleen tot ἀποθανοντι, niet tot ἐγερθεντι te betrekken. *Ons* schijnt nog altijd toe, dat het bij beide behoort, en een der sterkste bewijzen is voor de opvatting: *in commodum nostrum.*

maakte aanteekeningen en bedenkingen zijn nog vele. Doch waartoe die opgegeven? De Schrijver is te vast met zijn stelsel van regtzinnigheid ingenomen, dan dat ze hem zouden baten, en eene beoordeeling is ook geene polemieke verhandeling.

Wij prijzen met dat al den ijver en de vermaningen, waarvan deze verklaring de bewijzen draagt, en betuigen alleen, dat het ons leed doet den voor zijnen tijd geleerden man aan te treffen op een veld, waarop hij tegenwoordig den weg minder weet, dan vroeger. Niemand neemt hem, den waardigen, rustenden grijsaard, kwalijk, dat hij de hedendaagsche hoogte der godgeleerde wetenschappen niet gevolgd is, maar dan had hij er ook niet tegen moeten schermen, en dit boek niet — of ten minste niet zóó — schrijven.

De Nestorianen, of de tien Stammen. Reizen door het oude Assyrië, Armenië, Medië en Mesopotamië, beschrijving der kerkelijke en huiselijke gebruiken der Nestorianen, en bewijzen voor hunne afkomst van de verloren geachte tien Stammen Israëls. Naar het Engelsch van ASAHEL GRANT, *Med. Doct., door* S. PREISWERK *verkort overgebragt en met Aanmerkingen voorzien. Uit het Hoogduitsch. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1845. *In gr.* 8*vo. XIV en* 250 *bl. f* 2-50.

De Heer GRANT, een Geneesheer te *Utica* in *Noord-Amerika*, werd door het Amerikaansche Zendelinggenootschap gezonden onder de Nestoriaansche Christenen, die in de Perzische provincie *Urumia*, een gedeelte uitmakende van het oude *Medië*, en in het westen der gebergten van *Kurdistan*, tusschen *Perzië* en *Turkije*, wonen. Het thans aangekondigde werk behelst het verhaal van het verblijf en de verrigtingen van dezen Zendeling, van het jaar 1835 tot 1840, onder deze Aziatische Christenen. Deze

verrigtingen bestonden meestal slechts in het verspreiden van Bijbels en het oprigten van scholen onder deze welgezinde maar verwaarloosde menschen; terwijl de Schrijver en zijne medewerkers zich onthielden van strijd te voeren over de uiterlijke vormen en gebruiken der *Nestorianen*. Dit had ten gevolge, dat de Zendelingen hunne werkzaamheid, zonder eenig spoor van tegenstand van den kant der geestelijkheid en des volks, konden volbrengen. Het is echter te bejammeren, dat latere gebeurtenissen, voorgevallen in de jaren 1841 en 1842, en die aan de Nestoriaansche Christenen bloedige oorlogen met de *Kurden* en *Turken* en de gedeeltelijke onderwerping aan de laatsten berokkend hebben, de verblijdende verwachtingen, die het aanvankelijk welslagen van deze zendelingswerkzaamheden had doen geboren worden, voor een groot gedeelte, naar het zich laat aanzien, wederom verijdeld hebben. Intusschen moet het iederen weldenkende verblijden, dat de Koning van *Pruissen* zich het lot van alle niet tot de Pauselijke kerk behoorende Oostersche Christenen zeer aantrekt en tot hunne bescherming zich met *Engeland* tracht te verbinden. — De bewijzen, door den Schrijver aangevoerd voor het gevoelen, dat deze *Nestorianen* de zuivere afstammelingen zijn van de tien naar *Assyrië* weggevoerde stammen van het Israëlietische volk, verdienen de opmerkzaamheid en den toets der beoefenaars van Bijbel- en geschiedkunde. Eene bloote opnoeming van een paar derzelven kan onze lezers hiervan overtuigen. Bij de Nestoriaansche Christenen bestaat de eenstemmige overlevering, dat zij van *Israël* afstammen. De waarheid van deze overlevering wordt toegestemd door de aldaar mede woonachtige *Joden* en *Mahomedanen*. Zij worden door de hen omringende *Turken*, *Perzen* en *Kurden* genoemd: *Beni Israël* (*Zonen Israëls*), *Nazaréërs*, *Syriërs*, *Chaldéërs*. Wij herhalen het, dit een en ander en nog veel meer, hetgeen de Schrijver aanvoert, is waardig onderzocht te worden. Voor zoo veel de smaak in zoodanig onderzoek zich niet bepaalt tot den geletterden stand, maar onder onzen landaard ook gevonden wordt bij de

zoodanigen, die onbekend zijn met het oorspronkelijke van dit werk, heeft de Vertaler zich aanspraak verworven op den dank van ons beschaafd publiek; terwijl voor 't overige het boek menige belangrijke en aangenaam onderhoudende bijdrage oplevert voor de kennis der landen en volken, over welke het verhaal handelt.

Het aangemerkte diene, om eene gunstige ontvangst aan dit werk te verschaffen.

SCHOENLEIN's *klinische Lessen, in het Charité-Hospitaal te Berlijn; geredigeerd en uitgegeven door Dr.* L. GÜTERBOCK. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* J. C. E. VAN CAMPEN, *Officier van Gezondheid der 3de Klasse. Met eene Voorrede en eenige Aanteekeningen voorzien door Dr.* C. GOBÉE, *Officier van Gezondheid der 1ste Klasse, enz. In III Stukken. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1845. *In gr.* 8*vo.* 578 *bl. f* 5 - 10.

Er zijn weinige werken van wetenschappelijken aard in den lateren tijd in het licht verschenen, welke, zonder zelve eene eigenlijke polemische strekking te hebben, zoozeer de gemoederen in beweging hebben gebragt, als SCHOENLEIN's *Klinische Vorträge, herausgegeben von Dr.* GÜTERBOCK, van welke wij hier eene Nederduitsche vertaling aankondigen. »De kritiek heeft zelfs de grenzen der welvoegelijkheid overschreden," — om de woorden van Dr. GOBÉE te gebruiken, — »en heeft een hartstogtelijk karakter aangenomen, geheel onwaardig bij de behandeling eener wetenschappelijke zaak." Prof. SCHOENLEIN had door zijn klinisch onderwijs zoowel, als door de uitstekende leerlingen, welke hij had gevormd, eenen grooten naam niet alleen in *Duitschland*, maar ook buiten zijn vaderland verworven. Het is grootendeels aan hem, dat de geneeskunde hare meer positieve rigting te danken heeft, daar hij op zijne kliniek het eerst op eene grootere schaal, dan men zulks tot hiertoe gewoon was, schei- en natuurkunde aan het ziekbed heeft toegepast. Intusschen, de man, van wien zulk een naam uitging, had zich door geene geschriften aan het lezend publiek bekend gemaakt, de man,

die als klinisch leeraar eenen Europeschen naam had, was als geleerde, in den gewonen zin des woords, niet bekend; want zijne »*Vorlesungen*," welke in 4 Deelen door eenige zijner leerlingen reeds vroeger zijn uitgegeven, hoeveel voortreffelijks zij ook bevatten, dragen al te zeer de blijken van met overhaasting door eenige eerstbeginnenden gedurende den collegietijd te zijn afgeschreven, dan dat wij deze als eenen maatstaf mogen gebruiken, om den meester te beoordeelen. Het was derhalve aan het geneeskundig publiek hoogst welkom, toen Dr. GÜTERBOCK, reeds door vroegeren arbeid gunstig in de wetenschap bekend, het ondernam, eenige ziektegevallen uit SCHOENLEIN's kliniek, zoo veel mogelijk met des leeraars eigene woorden, mede te deelen. Die taak was echter moeijelijk, nog veel moeijelijker, dan het opteekenen van de woorden des leeraars in de collegiezaal. Dr. GÜTERBOCK stond hier ook zelf aan het ziekbed, hij moest zijne aandacht verdeelen tusschen den lijder, waarover gesproken werd, en den meester, die over dien lijder sprak. Deze moeijelijkheid hebben velen der beoordeelaars over het hoofd gezien en zij zijn hierdoor verleid, niet alleen GÜTERBOCK op eene onregtmatige wijze hard te vallen, maar ook om een onjuist oordeel over SCHOENLEIN zelven te vellen. Vanhier menige bitse uitdrukking, welke bijv. voorkomt in de kritiek van Dr. SCHARLAU en Dr. LEHRS, die reeds weinige weken na het verschijnen van het 1ste Stuk der *Vorträge* het licht zag. Maar ook de verdedigers der *Vorträge* (Dr. SIEBERT en Dr. C. A. W. RICHTER) gaven hunne tegenpartij in grofheid van uitdrukking niets toe, en men mag, onzes inziens, gerustelijk stellen, dat het boek door zich zelf beter wordt verdedigd, dan door deszelfs (ongeroepene?) kampvechters. Intusschen is de brochure van Dr. RICHTER (Dr. SCHOENLEIN *und sein Verhältniss zur neuen Heilkunde, mit Berücksichtigung seiner Gegner*, 1843. *Berlin*) daarom van meer belang, dan de andere polemische geschriften over dit onderwerp, omdat zij ons niet alleen meerdere bijzonderheden omtrent SCHOENLEIN's onderwijs mededeelt, maar ook eenige inlichting geeft omtrent de wijze, waarop Dr. GÜTERBOCK SCHOENLEIN's *Vorträge* heeft opgeteekend: »Aan het ziekbed staande onderzoekt SCHOENLEIN eerst den lijder" — dus lezen wij daar onder anderen — »de diagnose wordt opgemaakt, de prognose ontwikkeld en de indicatie bepaald.

Daar het aantal toehoorders te groot is en het meerendeel derzelve te ver verwijderd staat, om dit alles, wat daarenboven door verscheidene vragen der aanwezigen en door het scheikundig onderzoek der excreta wordt afgebroken, te kunnen hooren, treedt SCHOENLEIN, alvorens hij een tweede ziekbed bezoekt, in het midden der zaal en rekapituleert, in de hoofdzaken, de aan het ziekbed ontwikkelde ziektegeschiedenis. Dit laatste nu is het, wat Dr. GÜTERBOCK mededeelt. Er ontbreken hieraan dus, uit den aard der zaak, de naauwkeurige details, welke reeds aan het ziekbed uitvoeriger waren ontwikkeld."

Men zoude zich dan ook bedriegen, indien men hier volledige ziektebeelden verwachtte; de zoo even opgegevene wijze, waarop GÜTERBOCK deze klinische lessen heeft geredigeerd, maakte het reeds onmogelijk, dat hij iets zoodanigs leveren kon; maar daarenboven het is ook geene kliniek voor eerstbeginnenden, maar voor hen, die reeds eenigzins gewoon zijn zieken te zien, voor jonge artsen namelijk; en eindelijk ook moet men wel in het oog houden, dat de hoorders de natuur voor zich hadden, en dat SCHOENLEIN derhalve veel kon weglaten wat in leerboeken en voor eerstbeginnenden wordt vereischt. Neemt men bijv. het eerste ziektegeval van typhus abdominalis, dan valt het in het oog, dat men in de drie reeksen van verschijnselen, waaruit SCHOENLEIN (bl. 20) tot het stellen zijner diagnose komt, geenszins een volledig beeld van genoemde ziekte verkrijgt, en dat er voor vittende kritiek eene wijde deur openstaat. Maar houdt men de bovengenoemde omstandigheden in het oog, dan is het duidelijk, dat de hoorders voor het oogenblik aan de aanwijzing dezer drie reeksen van symptomen genoeg hadden; daarenboven vindt ook de lezer in de vijf volgende ziektegevallen genoeg bijzonderheden, waardoor hij het ontbrekende kan aanvullen, om zich een volledig ziektebeeld van den typhus te vormen; bijzonder leerrijk is vooral het vierde ziektegeval, daar het een voorbeeld oplevert, met hoe veel verschillende ziekelijke aandoeningen die algemeene toestand, welken wij typhus noemen, kan zamengesteld worden. — Men zoude verder ook verkeerd doen, indien men deze klinische lessen van SCHOENLEIN wilde vergelijken met uitgegevene klinieken van andere groote mannen, met name met de *Clinique médicale* van ANDRAL; de maatstaf ter vergelijking zoude zeer onbillijk

zijn voor SCHOENLEIN. ANDRAL koos zelf uit zijne ziektegevallen de zoodanige uit, welke hij geschikt oordeelde, om tot eene bepaalde ziektengroep zamengevoegd te worden; hij had de aan het ziekbed waargenomene bijzonderheden als 't ware op zijn studeervertrek voor zich, hij had tijd en gelegenheid er *à tête reposée* een *resumé* van te maken en hierbij al die hulpmiddelen te gebruiken, welke zijne geleerdheid en zijne boekenkast hem aan de hand gaven. De ziektegevallen van SCHOENLEIN zijn niet door hem zelven, maar door GÜTERBOCK uitgezocht; het zijn deels de zoodanige, welke GÜTERBOCK voor het oogenblik het meest boeiden en welke hij derhalve ook het naauwkeurigst opteekende, deels ook de zoodanige, welke voorkwamen op eenen tijd, waarin welligt de verzamelaar in de beste stemming was, om naauwkeurig op te teekenen. Maar daarenboven, SCHOENLEIN sprak hier voor de vuist en — aangenomen, dat de verzamelaar alles naauwkeurig heeft terug gegeven, — men moet wel bedenken, dat de groote man hier sprak, zoo als het hem oogenblikkelijk voor den geest kwam, zoo als het de behoefte van het oogenblik vereischte en in allen gevalle geenszins met oogmerk, dat zijne woorden voor de pers zouden worden opgeschreven. Waarlijk, indien men dit bedenkt, dan klimt onze bewondering voor den man, die zoo juist en met zoo veel geleerdheid spreken kon. Men kan nu welligt hiertegen inbrengen, dat deze omstandigheden de kritiek ten opzigte van SCHOENLEIN wel is waar ontwapenen, maar dat zij met des te grootere kracht op GÜTERBOCK moet aanvallen, die ongevraagd datgene aan de drukpers overleverde, wat niet voor dezelve was bestemd. Wij zouden zulks toegeven, indien hier inderdaad iets was geleverd, wat den grooten man onwaardig was, of wat voor het heil der wetenschap en der menschheid beter ware achterwege gebleven. Doch juist dit ontkennen wij. Wij ontvangen hier in deze klinische lessen eenen schat van scherpzinnige opmerkingen, welke wel is waar dikwijls slechts fragmentarisch of episodisch zijn medegedeeld, maar welke toch voor den praktischen geneesheer van het hoogste belang zijn. Strenge en consequente toepassing van het natuur-, scheikundig en mikroskopisch onderzoek kenmerkt het ziekenexamen van SCHOENLEIN; maar hierbij zijn de algemeene symptomen niet verwaarloosd, en hierdoor zijn de gevolgtrekkingen tot den aard der ziekte ook doorgaans juist;

enkele natuurlijk uitgezonderd, zoo als bijv. die op bl. 41 sqq., waar uit een enkel toevallig aldus voorgekomen geval wordt aangenomen, dat in typhus de bloedligchaampjes verminderd zijn, en op deze vooronderstelde vermindering (bl. 46) zelfs eene parallel tusschen typhus en chlorose wordt opgetrokken. Kenmerkend voor deze kliniek is verder de beoordeeling der verschijnselen, welke *gedurende het verloop* der ziekte voorkomen; SCHOENLEIN tracht overal op te sporen, waar hij de verschijnselen op rekening der ziekte en waar hij dezelve op rekening der gebruikte geneesmiddelen moet schrijven; zulks is des te meer van belang, daar men over het algemeen niet kan zeggen, dat SCHOENLEIN — althans in de medegedeelde gevallen — eene passieve wijze van behandeling volgt; deze strenge scheiding van ziekteverschijnselen en geneesmiddel-symptomen is voor jongere en oudere geneesheeren hoogst gewigtig. Daar, waar de ziekte doodelijk eindigde, worden de lijkopeningen wel kort, maar zakelijk medegedeeld; zij zijn over het algemeen minder uit een pathologisch-anatomisch oogpunt, dan als contrôle voor de diagnose en voor de behandeling van belang; enkele malen werd de diagnose bij de lijkopening niet bevestigd, maar welk klinisch leeraar heeft hier wel niet eens in hetzelfde geval verkeerd als SCHOENLEIN? Zekerlijk zullen weinigen met meerdere opregtheid hunne dwaling hebben erkend.

De klinische lessen van SCHOENLEIN, zoo als GÜTERBOCK ons dezelve mededeelt, geven ons eindelijk een getrouw beeld van de eigenaardige voordragt van SCHOENLEIN; het is ons bijna overal duidelijk, dat de man zóó en niet anders moet gesproken hebben; de individualiteit van den beroemden meester komt er scherp in uit. Leest men bijv. het vierde ziektegeval oplettend door, dan ontwaart men overal, dat de geneesheer er als 't ware ongedurig over is, dat de genezing niet sneller vordert en dat er gedurig nieuwe complicatiën opkomen: »De lijder wil ons in het geheel maar niet met vrede laten. Er is mij zelden een geval van typhus voorgekomen, waarin zich zulke afwisselende verschijnselen voordeden, die zulk eene verschillende behandeling vereischten," (bl. 88.) Is het niet alsof wij SCHOENLEIN zelven deze woorden met een kwalijk verborgen ongeduld hooren uitspreken? In een ander geval (het 21ste) was de prognose aanvankelijk ongunstig, naderhand iets gunstiger,

daarna weder ongunstig. Wie krijgt er nu de schuld van? De lijderes zelve, die een' raauwen appel heeft gegeten: »Daar de lijderes onze voorschriften niet wil volgen en zich zoo weinig tegen uitwendige schadelijke invloeden behoedt, zoo zullen wij met de voorzegging voorzigtiger moeten zijn," (bl. 325). In nog een ander geval (het 32ste) waar bij een phthisicus verschijnselen van diabetes waren voorgekomen, werd den lijder ter vermindering der urine-afscheiding opium toegediend, welk middel hij, zoo als doorgaans bij dergelijke zieken het geval is, in vrij groote giften verdroeg; nu werd de patient op de kliniek familiaarweg »onze opiumeter" genoemd. Dergelijke phrases, welker aantal wij nog zouden kunnen vermeerderen, en die niet zelden eenigzins in platheid ontaarden, dragen ten duidelijkste de kenmerken van zoodanig uit den mond van SCHOENLEIN te zijn gevloeid. Denzelfden stempel der waarheid dragen de gedurig voorkomende uitvallen tegen Fransche en ook andere geneesheeren, met name tegen HAHNEMANN (bl. 267 en elders). BOUILLAUD moet het vooral nog al eens ontgelden: »Men heeft in lateren tijd gemeend als iets nieuws te hebben ontdekt, dat ontstekingen van het hart zich met heeten rheumatismus verbonden. Zoo als bekend is, heeft BOUILLAUD deze belagchelijke praetensie gemaakt; het is een oud lied, dat de Italianen naar het Noorden hebben gebragt, maar dat de Franschen, wegens de hoogte der Alpen, niet schijnen gehoord te hebben" (bl. 256). Op eene andere plaats is het, bij gelegenheid van de vraag, in hoeverre aderlatingen in typhus zijn aangewezen, dat BOUILLAUD wederom eenen aanval heeft te verduren. »De waarheid ligt, zoo al niet in het Fransche juste-milieu, dan toch in het goede Duitsche midden. Ik merk hier slechts op, dat ik evenmin tot diegenen behoor, die dit middel als de eenigste panacea tegen deze ziekte beschouwen, zoo als eerst de Duitsche arts, de oude MARCUS heeft gedaan, die in *Frankrijk* later slechts naapers heeft gevonden (ofschoon men den Franschen gaarne de prioriteit van deze scherpzinnige geneeswijze zoude kunnen toestaan), noch tot diegenen, die deze geneeswijze bij typhus geheel verwerpen," (bl. 66). Eene enkele maal ontmoeten wij zelfs uitdrukkingen, welke wij profaan zouden noemen. SCHOENLEIN waarschuwt bijv. (bl. 460) tegen het onberaden gebruiken van zoogenaamde oplossende middelen in gevallen, waar ongeneeslijke desorganisaties van

belangrijke ingewanden aanwezig zijn, als welke middelen geen voordeel aanbrengen, maar daarentegen dikwijls schaden: »Ik weet wel," zegt hij, »dat het geloof aan die middelen bij de geneesheeren nog zeer krachtig is, en ik wenschte te kunnen zeggen: gaat heen, uw geloof heeft u geholpen." Wij willen er SCHOENLEIN niet hard over vallen, dat hij, door zijne luim vervoerd, zich eene dergelijke uitdrukking heeft veroorloofd; maar GUETERBOCK had bij zijne zucht, om zijnen leeraar naar waarheid te schetsen, moeten bedenken, dat hij diens naam door de vermelding van dergelijke zoutelooze aardigheden weinig dienst bewees; welligt, dat GÜTERBOCK de uitdrukking ook aardiger vond, dan SCHOENLEIN zelf.

Wij hopen door het vorenstaande eenigzins den geest en de strekking dezer klinische lessen te hebben aangetoond; ons verslag is reeds te uitvoerig geworden, dan dat wij hier eene inhoudsopgave willen laten volgen; genoeg zij het, aan onze lezers de verzekering te geven, dat deze klinische lessen menig belangrijk ziektegeval bevatten, en dat ziekten der voornaamste organen in dezelve worden behandeld. De vertaling is over het algemeen zeer goed uitgevallen; men bespeurt doorgaans niet, dat men eene vertaling leest; op enkele germanismen stooten wij, zoo als: *controvers*, voor *verschil van meening* of iets dergelijks, *meerdere* (*mehrere*) voor *verscheidene* enz.; *hypocratisch* voor *hippocratisch* zouden wij voor eene schrijffout of drukfout van den Nederduitschen uitgever hebben kunnen houden, indien wij ons niet meenden te herinneren, deze zonderlinge fout ook in het oorspronkelijke te hebben aangetroffen. Eenige weinige aanteekeningen van Dr. GOBÉE verhoogen de waarde van deze Nederduitsche uitgave; wij hadden echter wel gewenscht, dat de kundige Redacteur van het Tijdschrift *Kliniek* minder spaarzaam met zijne aanteekeningen ware geweest; waarschijnlijk evenwel hebben zijne veelvuldige bezigheden hem verhinderd, aan zijne aanmerkingen eene zoodanige uitbreiding te geven, als wij wenschelijk zouden geacht hebben.

De tachtigjarige oorlog der Nederlanders tegen de Spaansche overheersching. Naar de beste hulpbronnen bewerkt door OTTO VON CORVIN WIERSBITZKY. *Uit het Hoog-*

duitsch. IIde en IIIde Deel. Met oorspronkelijke Platen en Portretten. Te Amsterdam, bij M. H. Binger. 1845. *In gr.* 8*vo. Te zamen* 1357 *bl. f* 16-:

Ofschoon Rec. in de aankondiging van het 2de, 3de en 4de Stuk van het eerste Deel dezes werks (*Vaderl. Letteroef.* 1843, bl. 603) gezegd heeft, met de verdere vermelding te zullen wachten tot dat het geheel het licht zoude zien, zoo deed echter de belangrijkheid van de aanmerkingen en toevoegselen, die op hetzelve te maken zijn, hem hiervan afzien; ook vertrouwt hij de lezers van dit Tijdschrift geene ondienst te doen met het geven van een verslag van hetgeen van het werk, na zijne laatste aankondiging, is uitgegeven, te meer, daar het schijnt, dat er nog een geruime tijd verloopen zal, eer het werk geheel compleet zal zijn.

Hebben wij in onze vorige aankondiging WIERSBITZKY's arbeid als aller belangstelling waardig vermeld, wij mogen van dit gezegde niets terugnemen, daar, naar mate de gebeurtenissen in belangrijkheid voor iederen vriend des vaderlands toenemen, ook naar die mate al het goede en voortreffelijke vermeerdert, dat wij in dien arbeid reeds mogten opmerken.

Hetgeen wij in ons laatste verslag aanmerkten, herhalen wij hier, dat wij aan de eer onzer natie zouden vermeenen te kort te doen met op te geven, wat in een werk over den tachtigjarigen strijd onzer voorvaderen al zoo behandeld wordt, en wij zouden ook de grenzen eener beoordeeling verre te buiten gaan, indien wij al de bijzondere gebeurtenissen, waarbij de Schrijver, ingevolge zijn plan, moet stilstaan, wilden aanstippen. Wij bepalen ons dus tot de volgende punten:

De beide voor ons liggende Deelen zijn, even als het eerste, in boeken en deze weder in hoofdstukken verdeeld. Met het vervolg van het 2de boek wordt het tweede Deel geopend, en dat wel met het achtste hoofdstuk van genoemd boek, beginnende met de geheime beraadslagingen tot den *St. Bartholomeus*-nacht in *Frankrijk*, welke op de Nederlandsche zaken zulk een' treurigen invloed had, doch die door de overrompeling van *Bergen* in *Henegouwen* door Graaf LODEWIJK VAN NASSAU werd voorafgegaan; welke gebeurtenis, zoo belangrijk voor ons vaderland, door den tweeden togt des Prinsen VAN ORANJE gevolgd werd, welks misluk-

king *Bergen*, door den Hertog VAN ALVA inmiddels belegerd, ten laatste deed overgaan.

Het IXde hoofdstuk bevat een uitvoerig verhaal van de belegering van *Haarlem* door *Don* FREDERIK VAN TOLEDO in 1572 en 73.

In het Xde hoofdstuk worden de krijgsverrigtingen in *Zeeland*, de gelukkige zeegevechten der *Watergeuzen*, de mislukte aanslag op *Tholen* enz. getrouwelijk afgeschetst.

Het XIde hoofdstuk begint met de gevolgen van de inneming van *Haarlem*, bevat een verhaal van het vergeefsche beleg van *Alkmaar*, van den slag op de *Zuidersee* en eindigt met het vertrek van den Hertog VAN ALVA uit de *Nederlanden*.

Het 1ste hoofdstuk van het 3de boek begint met de aanstelling van *Don* LOUIS DE REQUESENS tot Landvoogd der *Nederlanden*; de Schrijver geeft vervolgens een getrouw verhaal van de gesteldheid der *Nederlanden* gedurende dien tijd, van de poging om *Middelburg* te ontzetten, dat zich later, benevens *Arnemuiden*, aan den Prins VAN ORANJE overgeeft, van den mislukten aanslag des Prinsen op *Antwerpen* en dien van den Heer VAN NOIRCARMES op *Gouda*.

Het 2de boek bevat, behalve andere berigten, die over de onderhandeling van ORANJE en Graaf LODEWIJK VAN NASSAU met buitenlandsche Mogendheden; over den krijgstogt van Graaf LODEWIJK, zijne nederlaag en dood op de *Mokerheide*; de nederlaag der Spaansche vloot voor *Antwerpen* enz.

In het IIIde hoofdstuk wordt het beleg van *Leiden* beschreven. De overige hoofdstukken, waarmede het tweede Deel eindigt, gaan wij stilzwijgend voorbij.

In het VIde wordt de dood van REQUESENS vermeld; het VIIde eindigt met de komst van *Don* JAN VAN OOSTENRIJK in de *Nederlanden*.

In het 4de boek, waarmede het derde Deel begint, worden de bedrijven van den nieuwen Landvoogd *Don* JAN verhaald. Wij moeten ons tot deze vermelding alleen bepalen. Vooral dit gedeelte is rijk aan bijzonderheden; inzonderheid is de houding van den Prins VAN ORANJE tegenover *Don* JAN meesterlijk geschilderd, en zien wij dien grooten man aan de rampvolle gebeurtenissen moedig het hoofd bieden. Nog grooter wordt hij in ons oog, wanneer wij hem, na den dood van *Don* JAN, tegenover ALEXANDER VAN PARMA zijn

bevrijdingsplan der *Nederlanden* rustig zien voortzetten; hiertoe moest vooral de Unie van *Utrecht* dienen, tot wier vermelding het IIde hoofdstuk van het 5de boek geheel gebezigd is.

De gebeurtenissen in het IIIde, IVde en Vde hoofdstuk laten wij onaangeroerd. In het VIde wordt het besluit medegedeeld, om den Hertog VAN ANJOU het bewind der *Nederlanden* in handen te geven. De Koning van *Spanje* wordt door de Staten vervallen verklaard van zijne regten op de *Nederlanden*; kort daarop volgt de ban van PHILIPS II tegen ORANJE, vervolgens laatstgenoemdens verdediging; eindelijk komt MARGARETHA VAN PARMA als Landvoogdes in de *Nederlanden*.

In het VIIde, VIIIste en IXde hoofdstuk worden, behalve andere gebeurtenissen, ook die gedurende ANJOU's bewind naauwkeurig uiteengezet, en zien wij hem in het Xde zijn verraderlijk plan, de (mislukte) overrompeling van *Antwerpen*, ten uitvoer brengen, waarop hij kort daarna naar *Duinkerken* en vandaar naar *Frankrijk* terugkeert en sterft.

Het XIde en laatste hoofdstuk is geheel gewijd aan de onderhandelingen, om den Prins VAN ORANJE de Grafelijke waardigheid op te dragen, welk plan door zijne vermoording, den 10 Julij 1584, verhinderd wordt, en hiermede wordt het derde Deel besloten.

Uit deze beknopte inhoudsopgave blijkt, welk een ruim veld de Schrijver te bewandelen heeft; het opgegevene getuigt reeds, hoe naauwkeurig hij daarmede is te werk gegaan, terwijl men slechts de inhoudsopgave voor de beide Deelen hebbe na te gaan, om zich van die naauwkeurigheid nader te overtuigen. Daar echter alle menschelijke arbeid, ondanks de grootste oplettendheid, onvolledig is, zoo zal het niemand verwonderen, wanneer wij op des Schrijvers arbeid eenige aanmerkingen maken. En daar ons ettelijke feilen zijn in het oog gevallen, en het plan bij den Vertaler bestaat, om, wanneer het werk compleet zal zijn, bij het laatste Deel eene lijst met aanteekeningen en toevoegselen te geven, zoo meenen wij, om de belangrijkheid van het werk, ook de onze niet terug te mogen houden.

IIde D., bl. 68, spreekt de Schrijver van de Gasthuiskerk te *Naarden*. Deze werd toen (bij het vermoorden der burgers door de *Spanjaarden*) voor Stadhuis gebruikt; vanhier

de verschillende berigten onzer historieschrijvers over het gebouw, waarin de moord voorviel.

De plaat tegenover bl. 70, voorstellende »HORTENSIUS op voorspraak van BALMADIO, zijn' vroegeren leerling, in het leven gelaten," is niet naar de historische berigten vervaardigd. Op dezelve tooh wordt het ons voorgesteld, alsof HORTENSIUS op dat oogenblik in zijn boekvertrek was, hetgeen geheel strijdig is met het verhaal, dat HORTENSIUS zelf ons van zijn wedervaren in den Naardenschen moord heeft achtergelaten. Uit het van dat verhaal overgenomene door Mr. G. MEES, AZ. (LAMBERTUS HORTENSIUS *als Geschiedschrijver*, bl. 34 en 35) blijkt, dat HORTENSIUS, nadat hij door vier soldaten hevig mishandeld was, in den kelder van zijn huis geworpen werd, door een' hunner, die hem daarna de keel trachtte af te snijden, doch hem spoedig weder losliet, uit vrees dat hem de buit ontgaan zoude; dat HORTENSIUS, van den doodschrik eenigzins bekomen, getracht heeft door de deur van zijn erf, die naar het kerkhof liep, zich te redden; dat hij zich daarop naar de kerk begeven heeft, waar hij weldra vijf andere gewapenden op hem zag afkomen: »toen," zegt hij, »zonk mij het hart »in de schoenen, daar ik vreesde dat het nieuwe moorders »waren, die men op mij afstuurde." Het waren echter afgezondenen van den Graaf VAN BOSSU, die hem wilden redden, naar 't schijnt op voorspraak van LEVIJN WELDAM, eertijds leerling van HORTENSIUS (*). Hier komt dus de naam van BALMADIO niet voor. BOXHOORN (*Theatr. Amst.* 1632, fol. 343) noemt hem VELDAM, een *Spanjaard*. De Heer MEES merkt echter te regt op, dat, indien dit laatste waar is, zijn naam evenwel anders moet geklonken hebben.

Het getal der vermoorden in de kerk te *Naarden* is 400 burgers, benevens een aantal soldaten. Zie GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek*, bl. 176.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Wetgeving en Armoede, beschouwd in betrekking tot het Misdrijf. Redevoering, uitgesproken in de afdeeling Zwolle van het Genootschap tot zedelijke verbetering der

(*) Welligt is deze dezelfde, die voorkomt bij SCHELTEMA, *Staatkundig Nederland*, D. I, bl. 562.

Gevangenen, den 10 Febr. 1846, door Mr. J. A. VAN ROIJEN. Te Zwolle, bij J. J. Tijl. 1846. In gr. 8vo. VII en 40 bl. f :-40.

Beoordeeling van het Ontwerp van Wet betrekkelijk de ondersteuning van Behoeftigen, door Mr. H. VAN LOGHEM, Ridder, Lid der Staten van Overijssel en Secretaris der Stad Deventer. Te Deventer, bij J. de Lange. 1845. In gr. 8vo. 68 bl. f :-75.

Wie heeft niet reeds de zoo belangrijke Verhandeling van den Heer Mr. J. A. VAN ROIJEN, over de wetgeving en de armoede, beschouwd in betrekking tot het misdrijf, gelezen? Immers, aan de talrijke leden van het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen is zij rondgedeeld, en verdiende dit ten volle.

De hoofdoorzaak der toenemende verarming van de mindere standen in ons vaderland, waarin wederom de grond der vermenigvuldiging van misdrijven te zoeken is, vindt de Schrijver in de kwijning der welvaart bij den middelstand, die hoofdzakelijk leven moet van landbouw, koophandel, fabriekwezen en scheepvaart, doch de daartoe benoodigde lieden uit de lagere klassen niet aan het werk kan houden, als die takken van nijverheid te zwaar worden gedrukt. Dit is nu juist het geval. De verbazende renteschuld wordt bestreden uit belastingen, die inzonderheid den middelstand treffen, die de minste kapitalen op het grootboek of in certificaten heeft; derhalve niet terug ontvangt, wat hij opoffert, en alzoo jaarlijks zoo vele millioenen armer wordt, als waarmede de aanzienlijken hunne bezittingen en inkomsten zien vermeerderen. De bezuiniging bij 's lands geldmiddelen werkt insgelijks weder grootendeels ten nadeele van den middelstand. Het aantal dergenen, die de belastingen niet meer betalen kunnen, neemt alzoo jaarlijks toe. De Schrijver wenschte daarom slechts de grondlasten aan te houden, maar al de overige belastingen door die op de bezittingen of op de inkomsten, of op beide, geheel of bijna geheel te vervangen. Dit zou zeker iets anders zijn, dan de heffing, welke door de vrijwillige leening is voorgekomen, omdat bij die heffing het hoofdgeld zou zijn voldaan geworden, onverminderd de andere belastingen; terwijl de heffing, als blijvende belasting ten deze voorgeslagen, patent, perso-

neel en inzonderheid de in- en uitgaande regten geheel of grootendeels zou doen vervallen. De middelstand zou buiten twijfel veel minder opbrengen, dan tegenwoordig. Handel en nijverheid zouden zich voelen opgebeurd. Al wierd er, ten gevolge van menigen valschen eed, veel verduisterd, al ligt zouden er 80 millioenen jaarlijks, en dat vooral uit de beurs der aanzienlijken, aan de schatkist toevloeijen, die dan de kleine ambtenaren en daarmede gelijk staanden wat minder zou behoeven te beknibbelen dan thans het geval is, uit het jaarlijksch overschot nationale schuld zou kunnen amortiseren, en eindelijk, bij gedurig minder wordende behoeften, de belasting op de inkomsten (die ten minste boven die op de bezittingen te verkiezen is) van lieverlede tot minder ten honderd zou kunnen invorderen. Men denke eens ernstig na over die zaak, en over al wat verder in deze Verhandeling wordt aangevoerd, in 't bijzonder ook over de bevordering der binnenlandsche kolonisatie en der markenverdeelingen.

Minder gunstig moeten wij oordeelen over het tweede hier aangekondigde vlugschrift, ter aanprijzing van het gelukkig nu reeds ingetrokken ontwerp van wet, betrekkelijk de ondersteuning der behoeftigen. Het verwondert ons, dat de Heer Mr. VAN LOGHEM, die toch telkens de bezwaren erkent, welke bij de aanneming van dat ontwerp zouden overblijven, het echter nog als het beste beschouwde, hetwelk men ter uitvoering zou kunnen leggen; en dat, ofschoon hij zeer wel bekend is met de literatuur over dat onderwerp, inzonderheid met de *Proeve, om te geraken tot eene nieuwe algemeene Wetgeving op het Armwezen in Nederland*, door den Heer F. VAN SORGE, (*Middelburg*, 1842) en *de Diaconie, beschouwd in hare betrekking tot het Armwezen*, door den Heer J. VAN LEEUWEN (*Middelburg*, 1842.) Met verwijzing, zoo naar deze beide werkjes, als naar hetgeen later door genoemden Predikant VAN LEEUWEN en door verschillende Armbesturen tegen gedacht wetsontwerp is aangevoerd, eindigen wij, wenschende, dat weldra eenig nieuw ontwerp moge worden ingediend in den geest, die in de werken des Heeren VAN LEEUWEN en VAN SORGE doorstraalt.

Oorsprong en vermoedelijke Gevolgen van het Koninklijk Besluit van den 23 Mei 1845, omtrent de toelating van Studenten tot de Hoogescholen en Athenaea; door D. VAN LANKEREN MATTHES, *Phil. Mag. Lit. Hum. Doctor. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1846. *In gr. 8vo. 47 bl. f* :-'60.

De Schrijver is zeer ingenomen met het bedoelde Besluit en deszelfs aanvankelijke ten uitvoer legging. Indien op den duur de Commissiën tot het afnemen der examina goed worden zamengesteld en met wijsheid blijven handelen, gelooven wij, om aan het slot dezer aankondiging vermelde redenen, stellig, dat zij veel goeds zullen kunnen uitwerken; maar één punt is er, hetwelk Referent steeds gestooten heeft, namelijk de regeling van het Hooger Onderwijs alleen bij *Besluit*. Meermalen hebben wij ons gevoelen over den zin van art. 224 der Grondwet, in tegenoverstelling van art. 59, te kennen gegeven. *Zorg* is heel wat anders dan *uitsluitend opperbestuur*, en zoo lang de Grondwet aan den Koning niet uitdrukkelijk de magt opdraagt, om het *openbaar*, hetzij dan *hooger*, *middelbaar* of *lager Onderwijs*, bij *Besluit* te regelen, zoo lang zal er tot dat alles eene *Wet* benoodigd zijn, die dan de bevoegdheid kan verleenen, om het eene en andere, hetwelk voor wettelijke bepaling niet vatbaar is, bij Besluit af te doen; en tot de *zorg*, welke de Regering voor het openbaar onderwijs dragen moet, behoort het voorstellen van doelmatige wetten. Dat echter eene Wet, gelijkluidend aan het bedoelde Besluit, niet ligtelijk zou zijn tot stand gekomen, is waarheid. Doch de fout ligt niet daarin, dat het geenszins beter zou zijn in dezen door wetten, dan door administrative verordeningen te worden geregeerd; maar veeleer hierin, dat, ten gevolge van het bestaande Kiesstelsel, de meerderheid der leden van de tweede Kamer der Staten-Generaal tot die familiën behoort, wier kinderen, toch reeds zeker, bekwaam of onbekwaam, hetzij een' post te zullen krijgen, bijna zoo ras zij gedoctoreerd zijn, hetzij geen' post te zullen behoeven, dan ook weinig werk van de studie maken, slecht voorbereid op de Hoogescholen komen, en met weinig kunde, na privaat te zijn gepromoveerd, van de Akademiën terugkeeren. De

zoodanigen worden allen Doctoren in de Regten, verwerven als Advocaten zich bijna geene praktijk; maar, hebben zij voor den schijn een jaar twee drie gepractiseerd, d. i. nu en dan voor een' dief of beurzesnijder gepleit, dan staan zij den man van kennis en ondervinding, die tot den werkzamen middelstand behoort en zich insgelijks aan de beoefening der regten gewijd heeft, in den weg, zoo dikwijls er in Hof of Regtbank eene vacatuur is. Het zijn toch vooral de aanstaande Juristen van voornamen huize, waar men de half mislukte kweekelingen der Latijnsche scholen onder zoeken moet: en zoo lang de Grondwet, inzonderheid op het Kiesstelsel, niet herzien is, zal het waarschijnlijk wel onmogelijk zijn, eene goede wetgeving op het onderwijs te verkrijgen.

FRIEDRICH SCHILLER. *Eene Schets van Sir* EDWARD LYTTON BULWER, *Bart., vertaald door* S. VISSERING. *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1845. *In gr.* 8*vo.* *XII en* 149 *bl. f* 1-50.

Wien kan het verwonderen, dat FRIEDRICH SCHILLER eene uitzondering maakt op de onbekendheid, welke aan hedendaagsche buitenlandsche schrijvers, de Fransche misschien alleen uitgezonderd, bij het Engelsche letterkundig publiek ten deel valt? Vóór omstreeks twee jaren verschenen in *Engeland*, bijna gelijktijdig, van twee onderscheidene letterkundigen, even zoo vele uitgaven van SCHILLER's kleinere gedichten, de eene onder den titel: *The Poems and Ballads of* SCHILLER, van den ook bij ons met roem bekenden E. W. LYTTON BULWER, de andere van J. H. MERIVALE: *The minor Poems of* SCHILLER, *translated for the most part into the same metres with the original.* Het door den Heer VISSERING vertaalde, thans door ons aangekondigde werk is eigenlijk eene korte schets van SCHILLER's leven, welke bij BULWER's vertaling als *inleiding* of *voorrede* gevoegd is. BULWER wil zijne Engelsche uitgave beschouwd hebben als eene poging, om te voldoen aan eene behoefte, sedert lang in *Engeland* gevoeld, niet alleen door de beoefenaars der Duitsche letterkunde, maar ook door dezulken, die onbekend zijn met de taal van het oorspronkelijke, en begeerig om eenige stralen op te vangen van een Genie, hetwelk van

zoo veel omvattenden en zoo magtigen invloed op *Europa's* intellectuële ontwikkeling is geweest. De nu door ons aangekondigde *Schets* is zamengesteld uit de werken van SCHILLER's jongste levensbeschrijvers, inzonderheid van HOFFMAN, SCHWAB, Mw. VON WOLZOGEN, en uit de *Briefwisseling van* SCHILLER *met zijne tijdgenooten.* — Moge men nu ook willen beweren, dat, bij de veelvuldige beoefening der Hoogduitsche letterkunde in ons vaderland, de uitgave van BULWER's geschrift minder noodzakelijk is, om met den persoon en het leven van SCHILLER bekend te worden, zoo zal toch ieder, die BULWER als uitstekend dichter, in den ruimeren zin des woords, en als keurig criticus kent, er prijs op stellen, om diens oordeel over SCHILLER en zijne werken te vernemen. Hij heeft in deze Schets getoond, hoe ernstige en diepe studie hij besteed heeft aan SCHILLER, aan geheel de Duitsche letterkunde, en aan de theorie der verhevenste kunst. BULWER heeft hier in heerlijke trekken het leven geschetst van den dichter FRIEDRICH SCHILLER, en wij gelooven met den Nederduitschen Uitgever, dat niemand ligt na hem dit beter doen zal.

Zoo vernemen wij dan hier, dat JOHANN CHRISTOPH FRIEDRICH SCHILLER, de zoon van een' officier in Wurtembergsche dienst, geboren werd te *Marbach* bij *Stuttgart* in het jaar 1759. Zijne kindschheid bragt hij door in de romantische streek van het dorp *Lorch* en tusschen de daarbij gelegene bouwvallen van den ouden burg, welke vroeger de erfelijke zetel was der HOHENSTAUFEN. Na te *Lorch* eenig onderwijs in de oude talen genoten te hebben, werd de jonge SCHILLER op veertienjarigen ouderdom opgenomen onder de kweekelingen van eene Akademie, door den toenmaligen Groothertog van *Wurtemberg* gesticht op een van zijne landgoederen. Volgens den wil van den Vorst, moest SCHILLER in de regten studeren. Maar reeds vroeg had zich in den knaap eene besliste neiging geopenbaard voor de poëzij, en het onderwijs in de drooge beginselen der regtsgeleerdheid, hetwelk met klemmenden dwang gegeven werd, boezemde hem afkeer in. De hoofdtrek in SCHILLER's karakter was zucht naar vrijheid, vrijheid van den geest, en hier werden geest en ligchaam beide tot machines gevormd. Bijzonder belangrijk is, bij de beschrijving van dit gedeelte van SCHILLER's leven, het hoofdstuk, voorstellend: *een blik op den toestand van een deel der Duitsche letterkunde, kort vóór*

de verschijning van die Räuber. De oude Gallomanie was geweken. KLOPSTOCK, LESSING, WIELAND, HERDER, GOETHE en VOSS hadden bij hunne landgenooten den smaak voor de Duitsche letteren in het leven geroepen. Van de Fransche letterkundigen was het vooral ROUSSEAU, die op de *Duitschers* eenen vermogenden invloed uitoefende. Met ROUSSEAU verrees de groote sekte der *Humanisten;* eene school, die voorgeeft de menschelijke natuur boven de vormen der maatschappij te verheffen, die al wat hard en tiranniek is uit het gezellig leven wil verbannen, die alle menschen tot broeders wil maken, die de waardigheid van den *mensch* opvoert boven al de uiterlijke praal en pracht. Verschillend was de invloed, welken ROUSSEAU op HERDER, GOETHE en VOSS uitoefende. HERDER verwierp alles van den Geneefschen schrijver wat zelfzuchtig en verwijfd was, om slechts van hem aan te nemen wat van geestkracht en menschenliefde getuigde. HERDER werd de ware prediker der *humaniteit.* Terwijl ROUSSEAU aldus bij HERDER niet dan groote resultaten in het leven riep, waren de oorspronkelijke eenvoud en het herderlijke familieleven, waarvoor ROUSSEAU de bewondering der eenvoudige *Duitschers* gaande maakte, diep ingedrongen in den geest van een' onbeschaafden jongen *Saks,* JOHAN HEINRICH VOSS, die onberekenbare diensten aan zijne moedertaal bewezen heeft. Ook GOETHE was toen niet, en welligt is hij het nooit geweest, ten eenemale vrij van den invloed van ROUSSEAU. »Trouwens, de groote verdienste van dien verbazenden man was de buitengewone plasticiteit en vatbaarheid voor elken indruk. Is gevoeligheid aan de orde van den dag? Hij peilt hare diepste schuilhoeken. Is het ironie? VOLTAIRE's grijns is zoet en lieftallig naast den ijzigen grimlach van den Booze, dien hij uit de hel opdaagt, om met menschelijke kennis te spotten en menschelijke liefde te ontheiligen. Valt de smaak op herderszangen en tooneelen van huiselijkheid? Hij wendt zich af van hoofsche grootheid en van de hemelvlugt der poëzij, om van den eenvoudigen VOSS te leenen; en hij brengt dezen ten gronde, door de schatten, welke hij uit het geleende weet te putten."

»Op dit tijdstip verscheen te *Mannheim* een zonderling, onbekookt, opgewonden melodrama, waarin onder de ruwste brokken van buitensporige uitdrukking een geest doorflikkerde, die de afspiegeling was van de geheele woelende en

verwilderde wijsbegeerte van den dag, en dat bestemd scheen om de verkondiger en wegbereider te zijn van de omkeering eener wereld. *Die Räuber* zag het licht, en de beweging, welke het verwekte, verspreidde zich door geheel *Duitschland*, als vuur in het vlas. En niet alleen door *Duitschland:* in *Frankrijk* bragt het de vurigste geestdrift te weeg, en zelfs beroerde het de diepte van het kalme Engelsche overleg. Het was trouwens de waarachtigste revolutionaire verdichting, die ooit den sluijer had opgeligt van hetgeen er in de geschiedenis der eeuw verholen lag. Wat de invallen der oude *Germanen* waren geweest in de verwijfde en afgeleefde beschaving van *Rome*, dat was de uitbarsting van dezen nieuwen *Germaan* te midden der ziellooze vormen van de zamenleving, welke onder het *ancien regime* minder strekten om de deugd als wachters te omringen, dan om haar lijk in een graf besloten te houden."

»*Die Räuber* is ééne doorgaande uitdaging, bijtend en onverzoenlijk, tegen de ziellooze gebruiken, waarin rijper leeftijd welvoegelijkheid en de jeugd huichelarij ziet. De laagheid der wereld is het, die KARL MOOR tot eenen misdadiger maakt; zijn overdreven zielenadel, buiten verhouding met de maatschappij, maakt hem daarvoor ongeschikt; omdat hij een reus is, kan hij niet met dwergen in vrede leven. Hij treedt het leven in met talrijke deugden, en de middelmatigheid des levens doet iedere deugd in hem eene zonde worden. Het is om zijn medegevoel met de braven en verdrukten, met de armen en lijdenden, dat de Halfgod aan de rots is geklonken, en ter prooije wordt aan den eeuwigknagenden gier."

»Men gevoelt, dat zoodanig eene gedachte, zoo opgevat en uitgewerkt, met al de kracht, die de hartstogten der menigte wijd en zijd in dwarreling doet omstuiven, op dat oogenblik veel kwaads moest stichten. Niemand kan den eens aangenomen gang der openbare meening eene andere rigting geven, zonder zoo wel kwaad als goed te doen. 't Zij genie in de scheppingen des geestes of wetenschap in de werktuigkunde eenen nieuwen weg breekt, in het eene geval moet veler begrip in wanorde geraken, in het andere moeten veler handen werkeloos worden. Maar genie en wetenschap mogen daarom niet ophouden te voldoen aan de groote voorwaarden van hun zijn; het eene moet blijven vernieuwen, de andere uitvinden. Zij beide zijn in het ze-

delijk zamenstel der natuur de duurzaam werkende geneesmiddelen — de stortbaden — die eerst koortsachtig schokken, om daarna te zuiveren en te versterken. Maar niets kon meer verwijderd zijn van den wil des knaaps, uit wiens onvaste hand dit vormloos reuzengevaarte ontkwam, dan de deugd te ondermijnen in zijne teekening van de misdaad. Deugd was toen — wat zij tot het einde is gebleven — zijn ideaal; en zoo hij bij de eerste aanraking het standbeeld op het voetstuk deed waggelen, dan was het ten gevolge van de woeste drift zijner liefkozingen, waardoor hij het met levenswarmte zocht te bezielen."

SCHILLER had de eerste schets van het drama bewerkt twee jaren vóór de uitgave; maar hij had ze voor zich gehouden, tot zijne studiën voltooid waren en hij (in het laatst van 1780) van den Groothertog zijne aanstelling tot heelmeester bij het Leger had bekomen. De onaangenaamheden, welke de vervaardiging van *die Räuber* hem berokkende, vooral van de zijde van zijnen Vorst, diens verbod om zich verder met de poëzij bezig te houden, een veertiendaagsch arrest, omdat hij zonder verlof te *Mannheim* eene openbare opvoering ten tooneele van zijnen eersteling had bijgewoond, bewogen hem, *Stuttgart* en het gebied van den Groothertog te ontvlugten. Na vele avonturen en omzwervingen vindt hij eene wijkplaats te *Bauerbach*, een landgoed bij *Meiningen*, tot dat hij in 1783 met eene geringe bezoldiging benoemd werd tot Tooneeldichter van den Schouwburg te *Mannheim*. Later verliet hij *Mannheim*, en begaf zich naar *Leipzig*, met het voornemen, om zich aldaar aan de regtsstudie toe te wijden. In 1787 deed hij eene reis naar *Weimar*, destijds in *Duitschland* wat *Athene* in de eeuw van PERIKLES voor *Griekenland* was geweest, door het verblijf aldaar van GOETHE, HERDER, WIELAND, BOETTIGER, en niet minder door den smaak en de begaafdheden van AMALIA, de moeder des regerenden Hertogs. De persoonlijke bekendheid, aldaar voor hem begonnen, met deze uitstekende mannen, benevens de belangstelling, welke eenige brokken van zijne reeds toen gedeeltelijk uitgegevene *Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande* hem verwierven, gaven aanleiding tot zijne aanstelling als Professor in de Geschiedenis aan de Hoogeschool te *Jena*, eene betrekking voor hem zoo veel te wenschelijker, dewijl zij eene verbindtenis mogelijk maakte met zijne geliefde CHAR-

LOTTE VON LENGENFELT, met welke hij in het jaar 1790 door het huwelijk vereenigd werd. Deze vereeniging met eene voortreffelijke vrouw beantwoordde ten volle aan zijne verwachting en was zeer gelukkig. In het jaar 1799 verhuisde SCHILLER, wiens ligchaamsgestel door eene borstkwaal ondermijnd werd, op raad van zijne geneesheeren, naar *Weimar*. De Groothertog stelde hem door een pensioen tot deze verandering van woonplaats in staat. In het jaar 1802 ontving hij, door de bemoeijingen van denzelfden Vorst, eenen Adelbrief. Aanvankelijk scheen het, dat de genoegens van het gelukkige huiselijke leven, het onbezorgde bestaan hem te *Weimar* ten deel gevallen, het verkeer met vrienden, onder welke hij zelfs den Groothertog mogt tellen, de eerbewijzingen, die hem ook elders, onder anderen te *Berlijn* en te *Leipzig*, werden toegebragt, eenen heilzamen invloed hadden op de gesteldheid van zijn ligchaam en van zijnen geest. Tot dit tijdperk van zijn leven behoort de vervaardiging van het *Lied von der Glocke* en van *Die Jungfrau von Orleans*. Maar reeds in de lente van 1805 werd SCHILLER, na vele voorloopige waarschuwingen en verheffingen van de longkwaal, die hem verteerde, door zijne laatste ziekte aangetast, en blies kort daarna, in het vijfënveertigste jaar van zijn leven, den laatsten adem uit.

De beoordeeling van SCHILLER's werken, in het *Besluit*, hetwelk BULWER op zijne Schets laat volgen, wordt daarom door ons zeer doelmatig geacht, omdat zij, door die werken steeds te beschouwen in verband met het tijdperk van des dichters leven, de strekking heeft, om aan de eene zijde den lezer te behoeden tegen eene blinde vooringenomenheid met alles, wat SCHILLER heeft geschreven, maar ook aan de andere zijde veel te doen verschoonen, uit hoofde van de omstandigheden en nog niet voleindigde veredeling van het genie des grooten dichters, zoodat men in de laatste werken van SCHILLER de reinheid der kunst en de rijpheid des verstands tegenover vroegere voortbrengselen zijner kunst, die vorm- en smakeloos, maar bruisend en medeslepend als een lavastroom waren, kan opmerken. Daar velen van onze landgenooten, niettegenstaande hunne bekendheid met het oorspronkelijke van SCHILLER's werken, deze Schets van den oordeelkundigen Engelschen Schrijver niet zouden hebben leeren kennen, houden wij het er voor, dat de Heer

VISSERING zich bij ons letterlievend publiek door deze welgeslaagde uitgave verdienstelijk heeft gemaakt. Vooral ook waarderen wij het in den Nederlandschen bewerker van het Engelsche geschrift, dat hij het niet aan teregtwijzing heeft laten ontbreken, waar de *Engelschman* geacht kan worden uitsluitend voor *Engelschen* geschreven te hebben, en schier alleen voor *Engelschen* verstaanbaar of belangrijk te zijn.

Om ons *caractère de metier* niet geheel te verloochenen, waartoe wij hier wel genegen zouden zijn, merken wij op, dat wij vonden: *naaldenhout* voor *dennen* of *pijnboomen*, *heure* voor *hare*, *stormbad* voor *stortbad*, en *nimmer* voor *nooit*.

Wij hopen door ons verslag de opmerkzaamheid van onze landgenooten op dit werkje te hebben gevestigd, niet twijfelende of ieder lezer van eenigen smaak zal het belangrijk, en in hetgeen hij, aangaande den beroemden Duitschen dichter, hier te weten komt, een aangenaam onderhoud vinden.

Rose d'Albret. Een Verhaal uit de tijden der Ligue. Naar het Engelsch van G. P. R. JAMES. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1846. *In gr. 8vo. 676 bl. f* 6-90.

Bij het aankondigen van eenen nieuwen roman van JAMES heeft men blootelijk den lezer bekend te maken met de soort, waartoe hij behoort, om hem genoegzaam in staat te stellen over de waarde van het boek te oordeelen. Dit verhaal behoort tot zijne geschiedkundige romans, ofschoon het geschiedkundige daarbij minder op den voorgrond staat, dan bij andere zijner romans. Trouwens, hij had het tijdvak der *Ligue*, althans een vroeger gedeelte daarvan, reeds eerder behandeld, en behoefde zich dus minder in de geschiedenis zelve te verdiepen. Daardoor heeft hij meer ruimte kunnen besteden aan de schildering der situaties der handelende personen, en is daarbij wel eens wat breed geworden; eene fout, waarin hij meer vervalt, en die men zich hier ligt zal verklaren, wanneer men bedenkt, dat deze beide boekdeelen slechts zeer korte dagen omvatten, waarin de geheele roman uitspeelt. Met dat al hebben wij het verhaal met genoegen gelezen, en stellen het op den middelsten trap, zoo wij vergelijkenderwijze zullen spreken; het

behoort, onzes inziens, niet tot de uitstekendste, maar ook geenszins tot de minste werken van JAMES.

Meer nog beviel ons de lezing van:

De valsche Richard. Naar het Engelsch van G. P. R. JAMES, *door* BOUDEWIJN. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1845. *In gr.* 8*vo.* 610 *bl. f* 6-:

De toestand van *Engeland* bij den opstand der Baronnen in de dertiende eeuw onder SIMON VAN MONTFORT, Graaf van *Leicester*, de slag bij *Evesham*, waar deze dappere aanvoerder sneuvelde, Prins EDUARD, ROBIN HOOD, zietdaar eenige der gebeurtenissen en personen, die hier eene rol spelen. De Schrijver is hier nog meer op zijn eigen terrein; zijne teekening van karakters en zeden, zijne schildering van de gebeurtenissen, en het verband, waarin hij de geschiedenis met den roman heeft gebragt, toonen, dat het vaderlandsche onderwerp hem wel zoo veel aantrok, en ons komt het voor, dat deze roman, waarvan wij den titel, gelijk die in het Hollandsch is gekozen, minder gelukkig vinden, onder de geschiedkundige romans van JAMES eene hooge plaats inneemt, en, ook wat onderhoudenden verhaaltrant betreft, niet behoeft achter te staan bij den voorgaanden. Beiden getuigen van het veelzijdige talent des Schrijvers, en zullen zeker ook bij ons een gunstig onthaal vinden.

De beide titelvignetten zijn middelmatig, dat van den laatsten roman zelfs minder dan dat.

De wreker van den Bartholomeusnacht, of de belegering van Parijs door de Hugenoten. Een Geschiedkundig Romantisch Verhaal, door E. THERBET. *Te Amsterdam, bij* de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1846. *In gr.* 8*vo.* 219 *bl. f* 2-40.

Ofschoon dit werk geschreven is in den trant der Engelsche historische romanschrijvers, wordt het echter op den titel aangekondigd als een oorspronkelijk Nederlandsch verhaal, terwijl ook de Schrijver zijne voorrede dagteekent uit *Amsterdam*. Als zoodanig is deze roman eene niet ongelukkig uitgevallene proeve van navolging in dit *genre*. Wij

hebben wel het een en ander aan te merken op de beschrevene karakters van eenige der hier voorkomende personen. RICHARD is ons te zeer een Protestantsche Jezuit, bij wien het doel, om zijnen vermoorden vriend te wreken, de middelen heiligt; het karakter van CLOTILDE is niet beduidend genoeg, om ten voorbeeld te strekken voor alle meisjes, die gelukkige echtgenooten willen worden; — het geheel evenwel is onderhoudend en de ontknooping aangenaam, zoodat de Schrijver genoegzamen aanleg toont te bezitten, om met een' goeden uitslag op het ingeslagen spoor voort te gaan.

Gedichtjes voor de Christelijke Jeugd. Tweede vermeerderde druk. Te Delft, bij H. Koster. *In kl.* 8*vo.* 64 *bl. f* : - 70.

Godsdienstige Kindergedichtjes, voor Scholen en Huisgezinnen. Tweede vermeerderde druk. Te Delft, bij H. Koster. *In kl.* 8*vo.* 64 *bl. f* : - 40.

Ornamenten voor de leerkamer van jonge lieden uit den beschaafden stand, opgedragen aan derzelver ouders, door JACOB ROTZE, *oud Lid der plaatselijke Schoolcommissie op 't Sant. Te Arnhem, bij* W. J. Kruyt. *In kl.* 8*vo.* 110 *bl. f* 1 - 10.

Wij willen, hoewel reeds van deze gedichtjes eene beoordeeling is gegeven in N°. III. 1845 van dit Tijdschrift, echter nog eenige aanmerkingen omtrent deze stukjes, vooral nu omtrent de daarbij gevoegde zangstukjes, mededeelen.

N°. I bevat vrij goede stukjes. Ze zijn allen, zoo als de titel ook aanduidt, van een' godsdienstigen aard. Het is zeer moeijelijk, zoowel de gebeurtenissen, waaraan ons onze Christelijke feestdagen herinneren, als het lijden en sterven onzes Heeren, in gedichtjes, voor kinderen, in den waren toon, eenvoudig en verheven, bevattelijk en roerend, voor te stellen. De Heer KEUSKAMP is hierin niet ongelukkig geslaagd. De gezangen op die onderwerpen, bij de Protestantsche kerkgenootschappen in gebruik, zweven ons, bij de behandeling van dergelijke zaken, altijd voor den geest: de Heer KEUSKAMP beweegt zich echter in dezen zeer vrij.

Of zij voor den leeftijd en de bevatting van kinderen, die nog op de Bewaarschool gaan, en waartoe deze gedichtjes, zoo als de vervaardiger zegt, in de eerste plaats zijn opgesteld, wel kinderlijk en bevattelijk genoeg zijn, zouden wij betwijfelen. Op den stroom van *Kindergedichtjes*, *Bloempjes voor de Jeugd*, *Dichtkransjes* enz. kunnen deze gedichtjes wel mededrijven. De keus van onderwerpen is gelukkiger dan de keus der zangwijzen, waarop ze in de scholen zouden moeten gezongen worden. Wij zeggen het zonder omwegen: die keus is met weinig smaak gedaan. Zoo ongerijmd het is, om b. v. Gezang 129, bij de Hervormden in gebruik, *de stervende* JEZUS, op de wijs van Ps. 65 te moeten zingen, zoo ongepast is het o. a. hier, om een versje, *de Ondeugd* getiteld, te zetten op de wijs van Ps. 134; het geheele stukje is ongeschikt voor die zangwijze. Dan moeten de kinderen, om nog iets te noemen, in een stukje, getiteld: *mijne Ouders*, de regels: *Zoo als ik 't Va en Moê Uit wederliefde doe*, op de wijs van den 21sten Psalm (de laatste regels) zingen! Hoe kan men zoo smakeloos te werk gaan? Zeer goed daarentegen is het stukje: *de Sterrenhemel*, op de wijs van Ps. 134, uitmuntend het: *God onze Vader*, op die van den 100sten Psalm gezet. Ongepast is, om dit nog op te merken, de wijs van Ps. 36 voor het stukje: *het laatste Avondmaal*. Men verbeelde zich o. a. de woorden: *Ben ik het, Heer? — Ik immers niet? Vraagt elk, daar de een op d'ander ziet. Wie zou dit op zich laden!* enz. op den zevenden regel en verv. van die psalmwijze te hooren aanheffen! Het gedichtje is ook geen van de gelukkigste. Wat verder de keus der zangwijzen betreft, genomen uit de werkjes van VAN DAPPEREN, PRINSEN en OUDSHOFF, hierover denken wij, over 't algemeen, gunstiger.

Dan, genoeg! Wij maken deze aanmerkingen alleen, opdat men toch zorge geene gedichtjes te stellen op wijzen, geheel in tegenspraak, wat toonaard en voordragt betreft, met den inhoud; maar dat men onder de aandacht houde, dat woorden en wijs met elkander in overeenstemming moeten zijn; en dat men dus b. v. geen scheppingslied moet laten zingen op de wijs van Ps. 51, of geen boetpsalm op de wijs van Gez. 1, bij de Hervormden in gebruik; met één woord, geen *Ambrosiaanschen Lofzang*, geen *Te Deum laudamus* op de wijs van het *Requiem* van den onsterfelijken MOZART.

In het vervolg, wanneer de Heer KEUSKAMP iets dergelijks onderneemt, zij hij in het kiezen der zangwijzen gelukkiger. Overigens wenschen wij, dat het boekje nut stichte.

Met de uitgave onder N°. II, wel onder een' anderen titel, maar geheel van denzelfden inhoud, doch voor schoolgebruik bestemd, moge dat doel aldaar worden bereikt. N°. I is met een vignet versierd, voorstellende den Heiland, waar de kinderkens tot Hem komen.

N°. III. Geen *Dorische*, geen *Ionische* of *Corinthische* ornamenten, maar *zedelijke* ornamenten! Met den titel hebben wij niet veel op, en vinden dat woord *ornamenten* hier vreemd en gezocht; doch, hoe dit zijn moge, wij willen niet in beeldspraak voortschrijven, maar liever zeggen, dat de zedespreuken, gezegden, spreekwijzen en herinneringen, hier voorkomende, zeer doeltreffend zijn uitgebreid. Vele spreuken van Heidensche en Christelijke wijsgeeren komen hier voor, en worden leerzaam behandeld; misschien doorgaande wel wat al te streng betoogend. Een of ander door voorbeelden uit het dagelijksche leven of ook wel uit de geschiedenis opgehelderd, had de lezing aangenamer en smakelijker gemaakt en nog meer de belangstelling opgewekt. *Koopt den tijd uit. Haast u langzaam. Die waagt die wint. Zwijgen beter dan spreken. Maat houdt staat* e. d. zijn, in den voorgenomen trant, zeer goed bewerkt; en het boekje kan, in handen van jongelieden uit den beschaafden stand, wel zijne nuttigheid hebben. Kon men er velen maar meer toe krijgen, om zich nog niet te ver in jaren gevorderd of te wijs te wanen, om dergelijke zedelessen in het geheugen en in het hart te prenten! Hiertoe werke de poging van den Heer ROTZE mede, wien wij danken voor die *ornamenten*, wenschende dat veler hart er door versierd moge worden met die deugden, die ons schoonste sieraad zullen zijn dáár, waar wij een gebouw hebben, niet met handen gemaakt, maar eeuwig in de hemelen.

Boekbesch. N°. XI, bl. 497. reg. 8 v. o. lees: JAMBLICHUS; en reg. 1. v. o. PRAXEAS.

BOEKBESCHOUWING.

Sermons par ATHANASE COQUEREL, l'un des Pasteurs de l'Eglise réformée de Paris. 4me Recueil. Paris, *Ab. Cherbuliez et Cie.* gr. 8vo. 480 bl.

De Heer COQUEREL heeft te lang in de naauwste betrekking gestaan tot de aanzienlijkste der Waalsche gemeenten in ons vaderland, dan dat wij een woord ter regtvaardiging zouden behoeven te gebruiken bij het aankondigen van den laatsten bundel zijner leerredenen, ofschoon deze eene vreemde pers heeft verlaten. De naam van den beroemden kanselredenaar is bij zeer velen onder ons levendig gebleven, die zich nog met genoegen zijne welsprekende en indrukmakende taal herinneren en de stichting, welke zij dikwijls onder zijne predíking vonden. Wij zijn verre van zijne wijze van prediken in allen opzigte goed te keuren, en zouden hem niet gaarne onzen jongen predikanten als modèl voorstellen. Maar bij veel, wat ons gebrekkig in den vorm voorkomt, was er uit zijne predikwijze en voordragt veel goeds te leeren, en bezat hij in hooge mate de gave, om zijne hoorders aan zijne woorden als te boeijen.

Ook de lezing van dezen bundel zijner leerredenen heeft Rec. op nieuw den bekwamen en welsprekenden man doen bewonderen, maar ook tevens in meer dan één opzigt levendig het verkeerde van zijne preekmanier doen gevoelen. Wanneer wij de onderwerpen nagaan, die in deze leerredenen behandeld worden, dan treft ons over het algemeen hunne belangrijkheid. Vele strekken ons al aanstonds ten blijk, dat wij hier geenen alledaagschen prediker ontmoeten, zij leggen niet elkeen voor de hand; zij getuigen van scherpzinnige opmerking en eigene wijze van opvatting; zij hebben niet zelden, voor den predikstoel althans, zekere nieuwheid, iets verrassends, waardoor de belangstelling van den hoorder ongetwijfeld geprikkeld

wordt; of zij behandelen vraagstukken, wier oplossing elken nadenkende zeer ter harte gaat, of staan in dadelijk en regtstreeksch verband met de omstandigheden, waarin velen verkeeren. Niet, dat wij al die onderwerpen evenzeer ter behandeling in leerredenen geschikt zouden keuren; er zijn er onder, die door het vreemde meer verwondering, dan door het vruchtbare goedkeuring zullen vinden. Daaronder rekenen wij de eerste, die getiteld is: *La religion des hommes, des anges et des démons.* Men vraagt zichzelven bij het hooren van dit thema als onwillekeurig af, wat de redenaar met deszelfs behandeling kan bedoeld hebben, waar hij, wat engelen en duivelen aangaat, stoffe genoeg zal vinden voor zijne rede; wat de laatsten betreft, denkt men terstond aan de plaats, die hier tot tekst is gekozen, *Jac.* II: 19; maar behalve dat deze weinig tot ontwikkeling aanbiedt, spreekt zij ter naauwernood van de godsdienst des menschen, in het geheel niet van die der engelen. Leest men het stuk zelf, dan valt het dadelijk in het oog, dat de mindere gepastheid van het eigenlijke onderwerp den redenaar genoopt heeft, om een groot gedeelte van zijne rede aan de behandeling van geheel iets anders toe te wijden. Van bl. 8 tot 21 houdt hij zich bezig met het bewijs dat er engelen bestaan; iets, hetgeen wordt voorgesteld als de natuurlijke gevolgtrekking van ons nadenken, als het algemeene geloof der menschen, als de stemme der hemelen boven ons, als de uitdrukkelijke leer der openbaring, terwijl eindelijk algemeene wetten en begrippen op hen worden toegepast. Bij deze opgave valt het eenzijdige van het tot dusverre door den redenaar behandelde reeds terstond in het oog. Terwijl er veel wordt in het midden gebragt ter staving van het bestaan der engelen, blijft de veel moeijelijker en veel betwister vraag naar het bestaan der duivelen onbeantwoord, of liever wordt dit als het van zelf sprekend en onaangevochten gevolg van het eerste aangenomen. Er worden vervolgens enkele bladzijden besteed, om aan te toonen, wat volgens COQUEREL het onderscheidende kenmerk is der godsdienst van menschen, engelen en duivelen,

en dat is: »*Le démon tremble; l'ange contemple; l'homme espère.* De toepassing, zoo het eene toepassing heeten mag, is deze: zorgt, dat uwe godsdienst niet van hoop tot siddering oversla; »*aspirez à changer votre religion d'hommes en la religion des anges.*"

Doch zoo Rec. zich noch met het onderwerp noch met de wijze van behandeling van deze eerste leerrede kan vereenigen, er zijn andere onderwerpen, die hem om hunne belangrijkheid, nieuwheid of gepastheid bijzonder treffen. Hij rekent daaronder de tweede: *Dieu selon l'Evangile*, de zesde, *le Christianisme en harmonie avec nos facultés*, de zevende: *l'accord des sentiments sur la morale et leur diversité sur le dogme*, de negende: *l'immortalité immédiatement après la mort*, de elfde: *la civilisation sans la religion*, de veertiende: *le culte selon le Protestantisme*, en de vijftiende of laatste: *les changements de religion.* Ook de overige leerredenen loopen over stoffen, die, schoon ook tot de meer gewone behoorende, nogtans der behandeling overwaardig zijn: zij zijn deze: N°. 3, *les trois aspects de la charité divine*, N°. 4, *la nécessité du regne de Christ*, N°. 5, *conformité des opinions sur le Christ*, N°. 8, *l'homme devant la nature*, N°. 10, *l'homme se retrouvant après la mort*, N°. 12, *la résignation selon l'ancien et le nouveau testament*, en N°. 13, *le devoir du riche et le droit du pauvre.*

Bij het beoordeelen van leerredenen doen wij natuurlijk de vraag, in welke betrekking het behandelde onderwerp met den gekozen tekst staat; dit toch is het kenmerkende der leerrede, hetgeen haar van alle andere redevoeringen onderscheidt, dat haar onderwerp door de keuze van eene uitspraak der Heilige Schrift bepaald wordt; zij zal dus in vorm voortreffelijker zijn, naar mate zij zich naauwkeuriger aan het in dien tekst liggende onderwerp bindt. De beste voorbeelden van onze Nederlandsche predikwijze leveren daarvan sprekende proeven op, en het zoogenaamde motto-preken, waarbij de tekst slechts in een zeer verwijderd verband staat met de leerrede zelve, is stellig af te keuren en vindt ook onder ons tegenwoordig zelden bijval.

Hoe Bijbelscher ook in dat opzigt de stukken zijn, hoe meer zij aan de vereischten eener goede preek voldoen. Bij buitenlanders in het algemeen schijnt daar minder aan te worden gehecht, en ook in dezen bundel ontbreekt het niet aan stukken, waarvan de onderwerpen schier ten eenemale buiten alle verband met den tekst staan. Bij het hooren lezen, als tekst, van *Psalm* CIII: 14: *Hij weet, wat maaksel wij zijn*, zou niemand verwachten, het thema van de zesde leerrede te zullen hooren behandelen en bewijzen, dat het Evangelie in overeenstemming is met ons verstand, onze verbeelding, ons geweten, ons gevoel. Evenmin zou men uit *Rom.* II: 14: *Want wanneer de Heidenen, die de wet niet hebben, van nature doen de dingen, die der wet zijn, deze de wet niet hebbende zijn zichzelve eene wet*, ligt opmaken, dat over der menschen verschil van gevoelen ten aanzien van het leerstellige, hunne eenstemmigheid ten opzigte van de zedelijke wet zal gesproken worden. Er is vrij wat voorafgaande ontwikkeling noodig, om de hoorders op de hoogte te brengen, hoe een tekst als 1 *Kon.* X: 27: *En de koning maakte het zilver in Jeruzalem te zijn als steenen, en de cederen maakte hij te zijn als de wilde vijgeboomen, die in de laagte zijn, in menigte*, bij mogelijkheid aanleiding kan geven, om te spreken over: *la civilisation sans la religion.* En deze voorbeelden zouden met andere te vermeerderen zijn. Onbillijk evenwel zouden wij handelen, indien wij niet erkenden, dat er andere leerredenen zijn, wier teksten meer in verband staan met het behandelde onderwerp en eene enkele maal zelfs geheel tot leiddraad verstrekken. Daaronder tellen wij de tweede over *Joh.* I: 18: *Niemand heeft ooit God gezien; de eeniggeboren zoon, die in den schoot des vaders is, die heeft hem ons verklaard;* de vierde over 1 *Cor.* XV: 25: *Want hij moet als koning heerschen, tot dat hij al de vijanden onder zijne voeten zal gelegd hebben;* de vijfde over *Marc.* VIII: 27b: *Wie zeggen de menschen dat ik ben?* en anderen. Over het algemeen evenwel is het gebruik van den tekst veel minder, dan wij dat zouden wenschen, waar wij als

ten voorbeelde, hoe men behoort te prediken, op leerredenen zouden willen wijzen.

Ziet men dit gebrek voorbij, dan zijn deze stukken doorgaans rijk en belangrijk van inhoud. De onderwerpen zelve duiden reeds aan, dat de redenaar niet schroomt om zijne hoorders tot de overdenking van ernstige leerstellige punten te leiden of bezig te houden met bespiegelingen, die van de gewone stoffen eenigzins afwijken, somtijds ook die geheel in het leven onzes tijds ingrijpen. Dat hij daarbij ook van den bepaalden toestand der gemeente, aan wier hoofd hij staat, partij weet te trekken en de teekenen des tijds in de betrekking van Roomschen en Protestanten niet voorbijziet, daarvan strekken de beide laatste redenen ten bewijze. In den trant van behandeling is dan ook naar gelange der onderwerpen groot verschil. Dikwijls is het plan hoogst eenvoudig, bijv. in de derde leerrede: *God is liefde!* 1. *dans la création*, 2. *dans la providence*, 3. *dans la rédemption;* in de achtste, over *Psalm* VIII: 4, 5, wijst hij op de geringheid van den mensch in de stoffelijke wereld, op zijne grootheid in de redelijke en zedelijke wereld. Dikwijls ook is het plan zamengestelder, gelijk in de tweede en in de zesde en zevende leerrede. Van een paar der stukken willen wij eene eenigzins uitvoeriger schets mededeelen, en kiezen daartoe de negende, om te doen zien, hoe COQUEREL een dogmatisch onderwerp behandelt, en de elfde, omdat het onderwerp daarvan geheel in het leven van den tegenwoordigen tijd ingrijpt.

De tekst van de negende leerrede is *Luc.* XXIII: 43. *Voorwaar zeg ik u, heden zult gij met mij in het paradijs zijn.* In de inleiding, waarvan vooral het begin vrij ver gezocht is, toont hij aan, dat men zich bedriegt, wanneer men meent, dat alles, wat bij den kruisdood plaats had, op zichzelf staat en van geene algemeene toepassing is. »*Les circonstances de la crucifixion et de la mort du Seigneur ont été divinement disposées de telle sorte, que sous tous les aspects de consolation et d'encouragement, d'exemple à suivre, de pardon à implorer, de salut à attendre, d'immortalité à entrevoir, tout pût servir à*

tous." Dat geldt ook van de belofte in den tekst: »*Je viens vous montrer, mes frères, que cette promesse vous concerne tous, qu'entre la mort et l'immortalité il n'y a aucun intervalle, et que c'est à l'instant même de notre mort, que nous entrons dans notre immortalité.*" Hoe komt het, dat men in de Christelijke kerk op dit woord van den Heiland zoo weinig acht heeft geslagen en er zoo weinig partij van heeft getrokken tot het afleiden van gevolgen, met betrekking tot dood en opstanding? Men is algemeen gewoon geworden aan het denkbeeld van een' tusschentijd tusschen den dood en het ontwaken ten leven; dat is het volksgeloof geworden. Van waar zijn die denkbeelden ontstaan? De voorstelling van den dood als eenen slaap is niet van Christelijken oorsprong, zij is veel ouder, gelijk ook het denkbeeld van algemeene opstanding en laatste oordeel. De Joden geloofden aan een voorloopig verblijf der afgestorvenen in eene plaats onderscheiden van het graf, en dit geloof merken wij door het geheele O. T. op. CHRISTUS nu en zijne Apostelen bestreden niet opzettelijk dergelijke volksbegrippen; waar deze geene gevaarlijke dwaling behelsden, bediende hij zich veeleer van het Joodsche spraakgebruik, van Israëlitische beelden en overleveringen. Ook ten aanzien van het toekomende leven handelde hij niet anders; maar aan ons is het, om het wezen van den vorm, de waarheid van de beeldspraak te onderscheiden. Het ontbreekt ook niet aan andere Bijbelplaatsen, die hetzelfde te kennen geven, als de tekst, waartoe de woorden van PAULUS uit den tweeden Brief aan de Corinthiërs (V: 1 en verv.) en uit den Brief aan de Philippensen (I: 23) worden aangehaald en verklaard. Daartoe worden verder uit de gelijkenissen en de laatste redenen van JEZUS zelven onderscheidene plaatsen aangevoerd. Vervolgens wordt de gepastheid en Godswaardigheid van deze opvatting van de leer der opstanding aangetoond, en daarna op het troostrijke daarvan gewezen; men verganne mij eene proeve: »*Non, il n'y a rien dans le sépulcre de vous, les auteurs vénérés de nos jours, qui nous avez tracé le chemin vers notre sauveur et notre Dieu; il n'y*

a rien de vous, bienfaiteurs chéris qui aviez pris à nos côtés leurs places vacantes; il n'y a rien de vous, enfants bien aimés que Dieu a redemandés à notre amour, et dont il n'a pas voulu que l'âme se développât dans ce monde; il n'y a rien de vous, époux chrétiens, qui n'ayez jamais cru que le plus tendre et le plus intime des liens ne fût serré que pour cette existence... Non; il n'y a rien là de vous tous. Religion et révélation, mort et immortalité, nature et Providence, répondez! Où sont ils, s'ils ne sont pas dans la fosse?... Et la voix qui parlait sur Golgotha répond aussitôt, que le jour de leur mort on a pu dire d'eux tous: Aujourd'hui ils sont en paradis avec Christ! A l'instant même où le dernier regard de leur amour s'échangeait avec notre regard, à l'instant où la dernière étreinte de leur main déjà glacée répondait à notre étreinte, à l'instant où sur nos fronts prosternés descendait leur dernière bénédiction, interrompue seulement par la mort, à l'instant... ce monde avait un cadavre et le ciel un habitant de plus; une vie était close, une immortalité était commencée, et la dernière larme qu'un mourant voit répandre n'est pas tombée de la paupière, que son âme est arrivée à sa place éternelle... Le Christ mourant a dit à un mourant: Tu seras en paradis aujourd'hui avec moi!"

Des redenaars taak is nog niet afgewerkt; hij zou de tegenwerpingen nog moeten weêrleggen, maar kan dit slechts kortelijk doen met betrekking tot de leer der opstanding des vleesches en des laatsten oordeels; waarom zouden wij niet terstond na den dood dat geestelijke lighaam ontvangen? Het algemeene oordeel is noodig; *» il ne suffit pas que Dieu se montre juste envers moi dans mon jugement dernier; il faut que je le voie juste envers tous, il faut que j'aie connaissance du jugement de tous; il faut que je sache par expérience, que Dieu rend en définitive à chacun selon ses oeuvres.* — Nog één vraag heeft de redenaar aan zijne hoorders; het herleven zou men terstond na den dood wenschen, maar ook het oordeel? Dat zou men willen uitstellen; en hieruit ont-

leent hij ten slotte een woord van ernstige vermaning.

Tot eene tweede en laatste proeve ontleden wij kortelijk de elfde leerrede, over 1 *Kon.* X: 27, ten titel dragende: *la civilisation sans la religion.* In de inleiding schildert hij den bloeijenden toestand van Israël onder SALOMO, die tot de woorden van den tekst regt gaf, woorden, wier toepassing op onzen tijd de vervulling van veler wenschen zou zijn. Maar volgens den redenaar lag de oorsprong van deze welvaart en dezen bloei daarin, dat Israël in die dagen God kende en diende. Het was dus een tijd van beschaving met godsdienstigheid vereenigd; het was *eene civilisation religieuse.* Is dat de onze ook? Er zijn er velen, die de noodzakelijkheid daarvan ontkennen. Haar te staven is des redenaars doel. Vooraf doet hij gevoelen, dat hij die beschaving en verfijning op zich zelve in het geheel niet afkeurt, zij is het gevolg van het regtmatige gebruik onzer krachten en vermogens. In zijnen geest »*la civilisation n'est que l'usage fraternel des moyens de bonheur, que Dieu nous a confiés pour cette vie.*" Alle menschen, geringen zoowel als aanzienlijken, staan met haar in betrekking; een ieder in zijnen kring geniet hare voordeelen, maar staat ook bloot aan de gevaren en ondeugden, die haar kunnen vergezellen en kenmerken. Voor ieder is dus ook zijne rede van toepassing. Zonder de godsdienst is alles strijd en worsteling bij zulk eenen maatschappelijken toestand; slechts eenige trekken uit de welsprekende schildering: »*Bientôt toutes les carrières sont obstruées, toutes les avenues, qui conduisent à la fortune, à la réputation, à une position élevée parmi ses égaux, sont envahies et gardées; c'est à qui percera la foule; c'est à qui laissera en arrière ses compétiteurs; c'est à qui parviendra... Toutes les professions finissent par être encombrées au point que les occasions manquent; les champs les plus vastes ont moins de sillons que de laboureurs; les mines les plus fécondes ont moins de filons que d'ouvriers.... la société devient une arène où l'on se dispute le succès comme une proie et où l'on s'arrache le bonheur comme un trophée; chacun est en*

concurrence avec tous; c'est un état de rivalité générale, où chacun ne pense qu'à soi, où tout semble permis pour réussir, où pour dépasser un émule dans la lice on est facilement enclin à le renverser, où surtout on n'a pas le temps de s'arrêter pour tendre la main à ceux qui tombent et disparaissent écrasés dans la foule; c'est un état de guerre sociale composée d'une multitude de luttes d'homme à homme, de combats singuliers pour ainsi dire, guerre quelquefois ostensible et éclatante, plus souvent sourde et cachée, où tous les moyens d'attaque et de défense semblent bons, où toutes les mines et contremines semblent loyales, où tout confrère est un ennemi, où tout avantage obtenu par un rival est considéré comme un larcin qu'il nous fait." Het is alleen de godsdienst, die in dezen strijd vrede kan brengen, die goedhartig wijkt, tevreden is, de eerzucht doet zwijgen en allen broederlijk vereenigt. — De godsdienst ten andere leert alleen matiging; beschaving en verfijning zonder haar kent deze niet. De *Perzische* hoven, de *Romeinen* in den tijd der Keizers, *Frankrijk* in de vorige eeuw worden als sprekende voorbeelden aangehaald, en op de godsdienst als het eenige behoedmiddel gewezen. — Maar het is niet alleen matiging, die ontbreekt bij den bedoelden maatschappelijken toestand; hij vervangt de wezentlijke pligten »*par des vertus et des devoirs de convention.*" Men heeft verzachtende woorden voor erge misdaden: »*souvent elle nomme l'astuce un peu d'habileté; l'ingratitude passe pour manque de mémoire, et la vénalité pour un essai des péculation; l'ambition la plus éhontée n'est jamais que le désir d'être utile et le sentiment de sa propre valeur; d'un homme dont les moeurs vont jusqu'à de honteux dérèglements, on dira que ses habitudes ne sont pas graves; les relations les plus impures ne sont qu'une liaison, et d'un adultère régulier on dira que c'est un arrangement de vie privée.*" Of men verschuilt zich achter bedriegelijke stelregels, die het kwaad verschoonen. Het is alleen de godsdienst, die hier ten goede sturen kan, en die het vonnis over goed en kwaad velt, onverschillig, hoedanig de toe-

stand der beschaving en verfijning is. Er is nog een vierde kwaad, de onmatige waardering van het talent, dat vergood en aangebeden wordt, en waaraan men alles toestaat. Ook hier is het gemis van godsdienstigheid de oorzaak des verderfs bij grooten en kleinen, en met treffende woorden wordt aan armen en rijken hier de ernstige waarschuwing voorgehouden. Eindelijk eene ongodsdienstige beschaving is wereldsch en doet den hemel vergeten; de godsdienst alleen houdt ons vrij van die wereldsgezindheid, leert de wereld gebruiken als niet misbruikende, en bereidt ons voor, om haar zonder droefheid te verlaten. »*Vous avez deux existences et deux patries*," zoo eindigt de redenaar; »*ne vivez point pour une seule, mais pour toutes deux; ne vous civilisez point seulement pour la terre, mais pour le ciel; connaissez le prix de toutes choses, même de la mort; amassez-vous des trésors dignes de ce nom, et à l'heure où toutes les pauvretés et toutes les opulences s'égalisent dans la tombe, au lieu de vouloir follement rentrer dans la vie pour retourner vers cet or, cet argent, ces cèdres, biens trompeurs qu'on dit incorruptibles et qui ne le sont pas, vous serez* riches en Dieu *la seule richesse permanente, parceque Jésus qui nous l'a conquise et qui nous l'offre, est* le même aujourd'hui, hier et éternellement!"

Rec. heeft deze (onvolledige) schets van een paar stukken gegeven, opdat de lezers eenigzins oordeelen mogen over de wijze van behandeling en den rijkdom der zaken. Niet, alsof hij daarmede uit een homiletisch oogpunt deze preken als modellen wilde doen voorkomen. In vorm en trant wijken zij grootelijks van onze manier af; maar ook al meenen wij aan deze de voorkeur te moeten geven, zoo zal men toch niet ligt groote verdiensten aan de stukken van den Heer COQUEREL ontzeggen. Belangrijke zaken, welsprekend voorgedragen, zal men hier niet te vergeefs zoeken, en zoo moge ook deze bundel medewerken tot de verspreiding van Christelijke kennis en godsvrucht!

Proeve van eene letterlijk getrouwe vertaling van het Evangelie naar JOHANNES, *met ophelderende aanteekeningen, door* G. STEENHOFF, *Predikant te Oudewater. Te Oudewater, bij* F. H. Kroon. 1845. *In gr.* 8*vo. VIII*, 192 *bl. f* 1-50.

Geen ander Evangelie is in de laatste jaren, ook voor ons publiek, door zoo velen in geschrifte behandeld, als het Evangelie van JOHANNES. Dit neemt echter niet weg, dat wij elken nieuwen arbeid daarover met belangstelling ontvangen, mits daarin wat nieuws, dat de proef kan doorstaan, gevonden of het reeds bekende in een nieuw en verrassend licht geplaatst worde. In hoeverre dit een of ander op deze *Proeve* van den Eerw. STEENHOFF van toepassing zij, moge ons beknopt verslag aanwijzen.

Hij heeft getracht eene *letterlijk getrouwe* vertaling te leveren van geheel het Evangelie, opdat de ongeleerde — zoo heet het in het *voorberigt* — zelf over den inhoud zou kunnen oordeelen en, gelijk men zegt, uit *eigene* oogen zien. En wij ontkennen het niet, de vertaling is *letterlijk getrouw*. Met angstige naauwgezetheid is woord voor wood, meestal naar derzelver oorspronkelijke rangschikking en volgorde, overgebragt in onze taal. Daarbij echter is het Nederduitsche taaleigen geheel verwaarloosd. Het gevolg hiervan is, dat de zin hier en daar volstrekt onverstaanbaar en doorgaans stijf en gedwongen is, zoodat het moeijelijk valt, een enkel hoofdstuk achtereen te lezen. En wat heeft nu de ongeleerde hiermede gewonnen? Het ontbreekt hem aan genoegzame taalkennis, om voor de Grieksche woordvormen en constructiën de Nederduitsche in de plaats te stellen. En de taalkundige? Het valt hem ligter, de Nederduitsche woorden, zoo als zij hier gevonden worden, een voor een in het Grieksch over te brengen, en het oorspronkelijke te bestuderen, dan van zulk eene vertaling zich te bedienen. In één woord, juist door hare *letterlijke* getrouwheid heeft zij opgehouden eene *vertaling*

te zijn, in den gezonden zin des woords. (Verg. ERNESTI, *Instit. Interpr. N. T. Pars II. cap.* 1. § 3 sqq.) Wij gevoelen ons verpligt, dit ongunstig oordeel met bewijzen te staven, en slaan daartoe op H. I, XI en XXI, die wij meer naauwkeurig hebben nagegaan.

H. I: 7, 8: *deze kwam tot getuigenis, opdat hij getuigde van het licht, opdat allen geloofden door hem. Die was het licht niet, maar opdat hij getuigde van het licht.* H. I: 11, 12: *tot de zijnen kwam hij, en de zijnen namen hem niet op, maar zoo velen hem opnamen, hun gaf hij vermogen kinderen van God te worden, den geloovigen in zijnen naam.* Mag dit duidelijk en verstaanbaar heeten, en is het overeenkomstig met ons taaleigen?

H. I: 31: *daarom kwam ik in het water doopende*, en vs. 33: *deze is* [*het*], *die doopt in heiligen Geest.* Kan de ongeletterde dit vatten, zoo lang hij de oorspronkelijke beteekenis niet kent van βαπτίζειν.?

H. I: 33 wordt ὁ πέμψας με, *part. aor.* 1 overgezet: *die mij zond.* Waarom niet: *die mij gezonden heeft?* Evenzoo worden de woorden van den Heer, H. XI: 14 Λάζαρος ἀπέθανε, vertaald: *Lazarus stierf.* Moet dit niet zijn: *is gestorven*, en geeft de *aor.* 1 geen regt, om zóó te vertalen?

H. I: 40: *zij kwamen en zagen, waar hij vertoeft.* Het is bekend, dat wij in zulk een' zin het *praeteritum* gebruiken, waar in het Grieksch het *praesens* gevorderd wordt. Deze aanmerking is evenzeer van toepassing op H. XI: 13 *spreekt*, vs. 46 *deed*, l. *gedaan had*, H. XXI: 4, 7, 10, 12.

H. XI: 7: *daarna zegt hij den leerlingen*, vs. 8 *hem zeggen de leerlingen*, vs. 23 *haar zegt Jezus*, vs. 24 *hem zegt Maria* enz. Wij blijven nog altijd gelooven, dat de vertaling even getrouw zou zijn, indien zij luidde: *daarna zeide hij tot zijne leerlingen, Jezus zeide tot haar* enz.

H. XI: 9: *zijn niet twaalf uren van den dag?* Dit klinkt vrij onverstaanbaar. Zou het oorspronkelijke: οὐχὶ δώδεκά εἰσιν ὧραι τῆς ἡμέρας; niet letterlijk beteekenen: *zijn*

de uren van den dag niet twaalf (in getal), d. i. zijn er niet twaalf uren in den dag?

H. XI: 15: *ik verblijde mij om u, opdat gij gelooft, dat ik daar niet was.* Eene kleine omzetting zou aan deze woorden de duidelijkheid, die daaraan nu ontbreekt, hebben bijgezet.

H. XI: 16 wordt οὖν vertaald *dus.* Even zoo vs. 17, 21, 31, 32, 33, 38, 45, 54. H. XXI: 7, 9. Wie de kracht en het gebruik dezer partikel kent, gevoelt, hoe onoordeelkundig dit is.

H. XXI: 15 staat: *wanneer*, beter: *toen*, ὅτε. Ald. vs. 22 σὺ ἀκολούθει μοι, *Gij volg mij.* Wij zijn gewoon, met gelijken nadruk te zeggen: *volg gij mij.* Ook schijnt ons de vertaling van vs. 25 berispelijk en onhollandsch: *ik geloof, dat de wereld zelve de geschrevene boeken niet bevatte*; waarom niet: *zou bevatten*, d. i. *zou kunnen bevatten?*

Zietdaar eenige proeven, ten bewijze van het boven aangemerkte omtrent deze *letterlijk getrouwe* vertaling. Het doet ons genoegen, aangaande de daaraan toegevoegde *opheldering*en te kunnen verklaren, dat daarin veel goeds gevonden wordt en wat ter zake dient. Hier en daar vindt men zelfs iets, wat door vroegeren meer of minder is voorbijgezien. Men zou ons echter verkeerd verstaan, indien men meende, dat het gansche Evangelie door die opheldering genoegzaam ware toegelicht. Ook is de bal wel eens misgeslagen. En niet zelden wordt er over het min belangrijke uitgeweid, terwijl het meer gewigtige is voorbijgegaan. Zoo hadden wij, o. a., op H. I: 29, 43, XXI: 18, 22 meer gewenscht. De opheldering van H. I: 49 rust op eene onbewijsbare veronderstelling. Die van H. I: 52 is, onzes inziens, meer woordenrijk dan zaakrijk. Uitweidingen, als er op H. XI: 8, 44 gevonden worden, staan in een populair geschrift niet op hare plaats. Te uitvoerig zijn ook de opheldering op H. XI: 20, 32, 44, hoe goed misschien anders ook. Vreemd is de opvatting van H. XI: 47: *wat doen wij?* alsof er gezegd ware: *wij doen niets.* Is het niet eenvoudiger, τί ποιοῦμεν; op te vatten: *wat doen*

wij? d. i. *wat staat ons te doen?* En waartoe eindelijk op H. XI: 51 de *pathetische* uitroep, bij de woorden: *hoogepriester zijnde van dat jaar:* van dat *onvergetelijke jaar, eeuwig merkwaardig in de gedenkboeken der menschheid, niet uit te wisschen uit het geheugen zijner vrienden.*

Wij hebben ons, kortheidshalve, met onze aanmerkingen slechts bepaald tot *drie* Hoofdstukken, en hebben onze aanmerkingen daarop nog niet eens alle medegedeeld. Ook over het gemis van eene meer of minder uitvoerige *inleiding* op het Evangelie moeten wij nog spreken. Zulk eene inleiding had ons met het standpunt van den Heer STEENHOFF moeten bekend maken, en met het oogpunt, waaruit hij het *Evangelie naar* JOHANNES (zoo als het, letterlijk getrouw, op den titel genoemd wordt) beschouwd wil hebben. Er zijn onderscheidene vraagstukken, daarop betrekkelijk, die beantwoord moeten zijn, eer men het Evangelie in handen neemt. En onwaar is het, dat men hetgeen tot de inleiding behoort, allerwege vinden kan. Eindelijk keuren wij het af, dat de Heer STEENHOFF heeft kunnen goedvinden, den tekst *ex recognitione* KNAPPII (*ed. a* THEILE) bij zijne vertaling ten grondslag te leggen. Deze toch is, evenmin als die van GRIESBACH, LACHMAN en anderen, boven alle bedenkingen verheven. Liever hadden wij gezien, dat hij den gewonen tekst gevolgd ware, en in de aanteekeningen melding had gemaakt van de meest belangrijke varianten. Of heeft hij, door den tekst van KNAPP te verkiezen, zich van allen kritischen arbeid willen onthouden, dan hadden ook de aanteekeningen op H. V: 3, 4 en H. VIII: 2—11 geheel moeten achterwege blijven.

:: Het is, na het geschrevene, misschien niet overbodig openlijk te betuigen, dat wij, ofschoon met dezen arbeid van den Heer STEENHOFF niet zeer ingenomen, ons minder gunstig oordeel aan niemand willen opdringen. In de *Godg. Bijdragen* des vorigen jaars (D. XIX. 880—889) is daarover in het algemeen niet gunstiger geoordeeld. Daarentegen vinden wij in *Waarheid in Liefde* van dit jaar (3de Stuk, bl. 561—565), STEENHOFF's werkje, behou-

dens eenige aanmerkingen, geprezen als eene belangrijke proeve eener naauwkeurige, heldere, van kerkelijke bepalingen vrije vertaling en verklaring des Evangelies van JOHANNES voor hen, die, geene Godgeleerden zijnde, geene geleerde Commentaren gebruiken. Zoo is er *lis inter judices*. Het publiek zal moeten beslissen. Wij onderwerpen ons aan die beslissing met vertrouwen.

Eerste grondbeginselen der Natuurkunde enz., door P. VAN DER BURG. *IIIde Stukje 2de gedeelte. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1846. *In gr. 8vo. bl.* 437—545. *f* :-70.

Van het vroeger uitgegevene gedeelte dezer grondbeginselen is door ons in het eerste nommer van dit jaar (*Vaderl. Letteroef.*, bl. 27—30) verslag gegeven. Ons oordeel aldaar was niet geheel gunstig, en op het nu uitgekomen gedeelte, waarin *het licht* behandeld wordt, gelden veelal dezelfde bedenkingen, die wij op den aanleg en de bewerking der vroegere stukjes maakten. Het deed ons echter genoegen te bespeuren, dat er in de behandeling vooruitgang is en dat het den Schrijver gelukt is eenige gebreken te vermijden, die wij in de eerste aankondiging aanwezen; zoo die verbeteringen voor een deel het gevolg mogten zijn onzer aanmerkingen, dan vinden wij daarin eenige vergoeding voor den niet zeer aangenamen en vaak vrij ondankbaren arbeid, dien wij bij het beoordeelen en aankondigen van boekwerken op ons laden. Wij willen dan ook den Schrijver niet lastig vallen met terug te komen op het vroeger aangemerkte, doch kunnen evenwel niet ontveinzen, dat de nu (op de laatste bladzijde onder het opschrift van *zinstorende drukfouten*) gewijzigde verklaring van de bepaling van het specifiek gewigt van ligchamen, die ligter dan water zijn, nog geene groote aanspraak op duidelijkheid maken kan.

Wat het voor ons liggende stukje betreft, het onder-

werp zelf bragt groote moeijelijkheid met zich, en zulks te meer, daar de Schrijver alle wiskunstige redenering en terminologie vermijden wilde. Zoo is b. v. op bl. 471 (regel 10 van ond.) eenige dubbelzinnigheid ontstaan, en de lezer zal ligtelijk de uitdrukking »de *gezegde loodlijnen*" in het naaste verband brengen met de voorafgaande *loodlijn*, waarvan een lichtstraal verwijderd of waartoe hij gebogen wordt, wanneer hij uit de eene in de andere middenstof overgaat, en daarbij niet begrijpen hoe er hier spraak kan zijn van betrekkingsgetallen tusschen deze loodlijnen. De betrekking der breking wordt uitgedrukt door den *Sinus* van den hoek van invalling gedeeld door den *Sinus* van den hoek van breking, en men zoude, dit in het oog houdende, ook hetgeen onmiddellijk daarop volgt, over de betrekking van het brekingsvermogen tusschen lucht en water, duidelijker en naauwkeuriger hebben moeten uitdrukken. Ref. weet niet of hetgeen op bl. 511 over den cataract gezegd wordt, letterlijk door den Schrijver bedoeld is: »dit gebrek wordt verholpen door de genoemde »lins in het oog neder te drukken of uit het oog te verwij»deren, en er eene kunstlins van glas voor in plaats te »stellen." Bedoelt de Schrijver alleen, dat na de operatie zeer bolle brillen (cataractbrillen) voor het oog worden geplaatst, dan heeft hij zich niet zeer duidelijk uitgedrukt; ik vrees dat de schooljeugd het zoo op zal vatten als er staat en meenen, dat men *eene kunstlens van glas* in plaats en op de plaats van de lens (en dus in het oog!) brengt, en dat zulks mede tot de kunstbewerking behoort. Hetgeen in de eenënzestigste les over interferentie, buiging, polarisatie en dubbele straalbreking gezegd is (bl. 537—545), zal weinig heldere begrippen bij de jeugd achterlaten.

Het verwondert ons, dat de Maatschappij *Tot Nut van 't Algemeen* zoo lang achterblijft met haar nieuw *Natuurkundig Schoolboek*. De behoefte aan zulk een schoolboek is te groot, om niet op de bespoediging der uitgave aan te dringen, en de verwachting wordt met dit uitstel slechts te grooter, dat wij iets goeds en uitnemends verkrijgen

zullen; de Maatschappij bewijst dus met dat uitstel ook den bekroonden schrijvers geene dienst.

J. v. d. H.

Waarom en omdat! Eene verzameling van wetenschappelijk gerangschikte vragen en antwoorden over de belangrijkste verschijnselen in de Natuur. Door F. W. THIEME. *Naar den tweeden Hoogduitschen druk. Vermeerderd met eenige hoofdstukken over Electriciteit, Galvanismus en Magnetismus. Te Amsterdam en Delft, bij* Weytingh en van der Haart *en* J. E. Heringa. 1845. *In kl.* 8*vo.* 124 *bl. f* 1-5.

Tot leerboek in de beginselen der Natuurkunde is dit werkje noch bestemd, noch geschikt; maar ter oplossing van vele dagelijks voorkomende verschijnselen in de natuur ten dienste van hen, die geen bepaald en wetenschappelijk onderrigt hebben genoten, gelijk ook ter aanleiding tot herinnering van het onderwezene, kan het zijn nut hebben. Wilden wij het gansche boekje doorloopen, dan zouden wij nog al vrij wat aan te merken hebben, doch daar dit Tijdschrift hiertoe de plaats niet is of die heeft, vergenoegen wij ons met een paar.

Er wordt gevraagd: »*waarom* hooren doove menschen niet hetgeen anderen spreken?"

Antwoord: »*Omdat* de door het spreken in trilling gebragte lucht wel deze trillingen tot aan het oor brengt, doch wegens den ziekelijken toestand hunner gehoorwerktuigen, niet aan dit kan mededeelen, of veeleer deze werktuigen de trilling niet verder voortplanten." Dit kan toch moeijelijk tot de *natuurkundige* vragen en antwoorden gebragt worden.

»*Waarom* kan men in eene luchtledige ruimte geene pistool afschieten?"

»*Omdat*, om eene pistool af te schieten, noodzakelijk eerst... vuurvonken moeten ontstaan [en] in eene lucht-

ledige ruimte ook ontbreekt... de zuurstof. Hierom kunnen geene vonken voortgebragt, en bijgevolg kan ook de pistool niet afgeschoten worden. Zulke vonken zijn echter niets anders dan gloeijende stukjes *steen*, die door het wrijven tegen het staal in gloeijing geraken." In het laatste is eene fout; de meeste dier gloeijende stukjes zijn *staal*, gelijk men ziet, wanneer men ze opvangt. En wat de gansche vraag aangaat. Zij onderstelt, dat men weet, dat in het luchtledige geene pistool afgeschoten kan worden. Vragen, die op zulk een beginsel rusten, zijn er vele.

» *Waarom* hoort men meestal den donder eenigen tijd nadat men den bliksem gezien heeft?"

» *Omdat* het licht, hetwelk met zulk eene snelheid voortloopt, dat het eenen weg van 70 duizend mijlen in eene seconde aflegt, ons oog op het oogenblik van de uitbarsting aandoet" enz. Hier zou men kunnen vragen: *waarom* schrijft gij aan het licht eene snelheid van 70 duizend mijlen in eene seconde toe? En buitendien: welke mijlen? Het licht doorloopt in 1' tijds 41000 *Geographische* mijlen.

» *Waarom* is eene magneetnaald niet zwaarder, dan wanneer zij niet magnetisch ware?"

» *Omdat* de magnetische vloeistof onweegbaar is." Dit is geene oplossing, maar opgave van hetgeen men uit het verschijnsel afleidt. Even zoo zou men kunnen vragen: *Waarom* bereikt de mensch in den regel ten hoogste eenen ouderdom van 90 of 100 jaren? En antwoorden: *Omdat* de gemiddelde leeftijd van den mensch ten allerhoogste honderd jaren bedraagt.

Doch genoeg. Er is ook veel nuttigs in, zoo als wij zeiden, tot herinnering of kleine vergoeding voor gemis van ander onderrigt. Als het werkje maar niet helpt bevorderen dien oppervlakkigheidsgeest, waarmede men zich thans zoo gaarne vergenoegt!

Regtsgeding van Dr. T. F. SCHELTS VAN KLOOSTERHUIS *te Nieuwolda, beschuldigd, doch vrijgesproken van de*

misdaad van vergiftiging. Uitgegeven door Mr. J. L. SCHAAP, *Advocaat bij het Provinciaal Geregtshof van Groningen. Te Groningen, bij* J. Oomkens, J. zoon. 1846. *In gr.* 8*vo. VIII en* 98 *bl. f* 1-25.

Het eenige, dat in soortgelijke zaken van wetenschappelijk belang is, bestaat in het geregtelijk-geneeskundig onderzoek. Op het oogenblik moge, voor tijd- en landgenooten, niet onverschillig zijn te weten, indien er op dezen of dien misdaad van vergiftiging is gepleegd, of dan Dr. KLOOSTERHUIS wel bewezen is de dader te zijn; naderhand denkt men er niet aan, en de bekomene zekerheid of de overgeblevene twijfeling, waar het den persoon des misdadigers geldt, is beneden de aandacht der geleerde wereld. Maar, alvorens de Regter mag overgaan tot het vergelijken der afgelegde getuigenissen ten voordeele of ten nadeele des beschuldigden, moet het bij hem vast staan, dat de misdaad, door wien dan ook, werkelijk is gepleegd. Het *visum-repertum* der deskundigen, in verband gebragt met hunne mondeling afgelegde en beëedigde verklaring ten dage der opentlijke teregtzitting, levert daartoe het benoodigde bewijs, of is daartoe ontoereikend. In het laatste geval komt doorgaans het onderzoek naar den persoon des daders niet meer te pas, omdat men, als er geene misdaad gepleegd is, naar geenen dader kan zoeken. Maar de overtuiging des Regters, dat er misdaad volvoerd is, behoeft niet *alleen* te steunen op het berigt der deskundigen. Een ontoereikend verslag, in verband met andere getuigenissen, kan volledig bewijs van het *corpus delicti* verschaffen, b. v. in geval van manslag. Zoo deskundigen wel de *mogelijkheid*, maar niet de zekerheid hebben gestaafd, dat den overledene door een stomp of scherp werktuig de dood is aangedaan, en andere getuigen hebben gezien, dat door een' hun onbekend persoon de overledene, toen hij nog leefde, met zulk een werktuig is aangevallen: alsdan blijkt uit de lijkschouwing, in verband met andere getuigenissen, van het bestaan der mis-

daad. En zijn er nu wederom getuigen, die bewijzen, dat niemand anders, dan beschuldigde, het feit verrigt heeft, dan volgt daaruit de schuld van den aangeklaagde. Ten deze heeft het Hof van *Groningen* tot de gedane vergiftiging bijna alleen uit het *visum-repertum*, eenigzins nader toegelicht, besloten. Voor Dr. KLOOSTERHUIS is dit echter in zóó ver onverschillig, dat hij toch, wegens gebrek aan bewijs betrekkelijk zijne handdadigheid, is vrijgesproken. Maar voor de wetenschap blijft de vraag over: »Waren lijkschouwing en proefnemingen met den toestel »van MARSH, gelijk alles is aangewend en medegedeeld, »wel afdoende, tot bewijs van vergiftiging?"

Hetgeen heden zóó wordt beslist, zal welligt morgen weder anders beantwoord worden, naar mate nieuwe proefnemingen worden uitgevonden, en het gebrekkige van de tegenwoordig best gekeurde zal worden bewezen: gelijk Mr. SCHAAP dan ook aanmerkt, bl. 73. Doch juist daarom vereenigt Referent zich met den aldaar ingewikkeld uitgedrukten wensch, dat geene veroordeeling ooit uitsluitend op chemische proeven in zóó verre worde gegrond, dat daaruit *alleen* tot het bestaan der misdaad zou worden besloten.

Bijzonder veel licht is er, door de uitgaaf dezer Pleitrede, hetzij voor de geregtelijk-geneeskundige wetenschap, hetzij voor de leer van hetgeen als bewijs door getuigen in strafzaken moet worden aangemerkt, geenszins opgegaan. Na al hetgene reeds in de dagbladen, inzonderheid ook in het Weekblad van het Regt, over de zaak van Dr. KLOOSTERHUIS gestaan heeft, was er alzoo geene wezentlijke behoefte aan de afzonderlijke uitgaaf van dit regtsgeding, waarin de Advocaat-Generaal en de Advocaat van beschuldigde zich, gelijk in dergelijke zaken doorgaans geschiedt, even dapper hebben geweerd. Men vindt hier wederom den gewonen dialectischen tweestrijd; maar wij gelooven niet, dat de geneeskundige praktijk van Dr. KLOOSTERHUIS door dit geval zal gewonnen hebben!

J. N. MADVIG, *Latijnsche Spraakleer voor Scholen, vertaald door* J. C. G. BOOT, *Rector te Leeuwarden. Te Amsterdam, bij* Johannes Müller. 1845. *In kl.* 8*vo. XII en* 410 *bl. f* 2-90.

»De hulpmiddelen," zoo vangt de Vertaler dezer Spraakleer zijne Voorrede aan, »waarvan men zich ten onzent bedient, om de Latijnsche Spraakleer te onderwijzen en te leeren, zijn noch zoo menigvuldig, noch zoo voldoende, dat de bewerking eener nieuwe Spraakleer onnoodig kan geacht worden. De mij bekende Grammatica's en Rudimenta der Latijnsche taal laten toch — het zij met bescheidenheid gezegd en zonder de verdiensten van anderen te miskennen — veel te wenschen over, zoo wel ten opzichte der stelselmatige behandeling en der duidelijke voorstelling, als in den rijkdom en de volledigheid der stof." —

Met dit oordeel kan Recensent niet ten volle instemmen. Wij hebben wel niet dien lastigen overvloed van Grammatica's en Rudimenta der Latijnsche taal, onder welken de nieuwere talen gebukt gaan, en waardoor de keuze eens geschikten leerboeks moeijelijk kan worden; de bestaande zijn ook niet zoo volledig, zoo volkomen, dat er niet wel wat aan te verbeteren zou vallen, gelijk elk menschelijk werk altijd onvolkomen is en blijven zal; maar of het een en het ander zoo beduidend is, dat het noodig was een nieuw schoolboek van vrij grooten omvang te vertalen en uit te geven, dit mag zeer betwijfeld worden. Wij oordeelen dat wij in sommige der bestaande Rudimenta zeer geschikte leerboeken voor *novitii* vinden, en dat de veteranen in de Grammatica van ZUMPT en vooral in de voortreffelijke *Institutiones Grammaticae* van RUDDIMANN, door STALBAUM met rijke aanteekeningen uitgegeven, volledige hulpmiddelen zullen vinden om de Latijnsche taal grondig te leeren. Veelvuldige andere hulpmiddelen zullen den onderzoekenden jongeling hierbij kunnen worden aan de hand gedaan: SCHELLER, GROTEFEND, RAMSHORN, SCHNEIDER, *Sanctii Minerva*, ed. Perig., goede Lexica, de aanteekeningen der oud Hollandsche philologen (toen bij voorkeur Critici genoemd) en der nieuwere Duitsche Literatoren, om van vele andere boeken niet te spreken, die niet op *Grammatica, stricte sic dicta*, betrekking hebben. De genoemde *Insti-*

tutiones Grammaticae, van RUDDIMANN, verdienen vooral alle aanbeveling; en zijn in hare waarde nog niet genoeg gekend. — Dan ongeacht dit alles meende de Heer BOOT, er moest nog eene nieuwe Grammatica zijn; en hij meende in de spraakleer van den Deenschen Hoogleeraar J. N. MADVIG, een, over het algemeen, geschikt leerboek te vinden, en keurde het waardig, om in een Nederduitsch gewaad te verschijnen, edoch een weinig gefatsoeneerd. Deze spraakkunst, oorspronkelijk in het Deensch geschreven, zag in 1841 te *Koppenhagen* het licht; en de Duitsche bewerking kwam in 1843 te *Brunswijk*, bij VIEWEG uit. Wij hebben alzoo hier eene vertaling van eene vertaling.

De naam van den Auteur zou gewis eene niet geringe aanbeveling zijn voor dit boek, daar het bekend is dat hij door vele geschriften zich den naam van eenen grondigen kenner van de schriften der Ouden verwierf, bepaaldelijk van die van CICERO. Wij weten niet op welke hoogte zich het Latijnsche Schoolwezen in *Denemarken* bevindt; maar gelooven echter dat de verschijning dezer Grammatica *aldaar* wel noodig zal geweest zijn. Hare verschijning zal daar die apologie hebben kunnen missen, zonder welke zij in *Duitschland* en in ons vaderland, goed schiks, niet kon worden ingeleid.

In de voorrede geeft de Vertaler de eigenschappen op, waardoor deze spraakleer, volgens een' beoordeelaar in GRASDORFF'S *Repertorium*, zich boven vele dergelijke werken zou aanbevelen. Hij beroept zich dus ter aanbeveling op eenen ongenoemde! Volgens dezen dan moet de aanbeveling des werks gezocht worden in het afzonderen van veel, wat in het woordenboek behoort, in den rijkdom der stof binnen enge grenzen (zegge 407 bladz.), in de klaarheid der voorstelling, een gevolg van de kortheid en van de goede volgorde der regels; verder in het leveren van zekere resultaten, in plaats van uitvoerige nasporingen, en eindelijk daarin dat het gebruik van CICERO tot grondslag is gelegd, terwijl de afwijkingen der beste andere Schrijvers en Dichters beknopt zijn opgegeven. »Ik voeg hierbij," zegt de Heer BOOT, »dat ofschoon het werk geene hoogere »aanspraak maakt dan op den naam van een goed School»boek, toch vooral in de Syntaxis menige aanmerking ge»vonden wordt, die er eene wetenschappelijke waarde aan »bijzet, en die ik althans hier voor het eerst gemaakt vond."

Dit laatste zal wel waar zijn, wij gelooven het gaarne, en lezen er in de verklaring eener opregtheid, die wij prijzen. Kan het veroordeelend vonnis, hetwelk hier maar zoo kort en onbeschaamd weg over de voortreffelijkste Rudimenta geveld wordt, op eenige verzachting aanspraak maken, men zou die alleen daarin moeten zoeken, dat die *anonyme* beoordeelaar in het *Repertorium* van GERSDORFF niet dan zeer slechte spraakkunsten moet gekend en gebruikt hebben, welke wij gelukkig noch kennen noch hebben.

Wanneer men toch de kenmerken, die hier als deugdelijkheid dezer Grammatica worden vermeld, als maatstaf aanneemt, zullen dan, om van andere niet te spreken, de spraakkunsten van ZUMPT en van RUDDIMANN b. v. er niet aan kunnen beantwoorden? Wie zal het ontkennen? Eene naauwkeurige vergelijking zal spoedig doen zien dat zij vrij wat meer geven. Wat nu aangaat het gebruik van CICERO alleen, hetwelk hier tot grondslag gelegd is, hoezeer wij eenen onbepaalden eerbied hebben voor eenen naam, eeuwen achtereen met eere genoemd en geroemd, zoo verdient het echter afkeuring, het Ciceroniaansch Latijn, zonder oordeel des onderscheids, onbepaald en eeniglijk tot rigtsnoer te stellen. Men zou langs dien weg terugkeeren tot de dagen van PIETRO BEMBO en ALDUS MANUTIUS, die het Ciceronianismus gewis te verre dreven. De laatste doorlas de werken van CICERO van het begin tot het einde, alleen om te zien of er een zeker woord in gevonden werd, hetwelk hij wilde gebruiken; de ander schreef: »Leo X deorum immor»talium beneficio Pontifex creatus est." Wij zouden alzoo wederom *thesauri Ciceroniani*, gelijk aan die van SCHOR, bekomen, door ERASMUS teregt bespot. Die dagen hopen wij niet terug te zien, en tegen alle beginselen van het kwade moet men op zijn hoede zijn. — Dat het verkeerd is, om den leerlingen op verschillende klassen verschillende Grammatica's in handen te geven, zal wel niemand betwijfelen, en om één Handboek te hebben voor alle klassen, hoe zou dit wel mogelijk zijn? De Vertaler schijnt echter in den waan te verkeeren, dat deze spraakleer voor alle klassen geschikt is, immers zegt hij, »dat zij zoo ingerigt is, dat de keus van »hetgene op de verschillende trappen van het onderwijs dient »geleerd te worden, aan den bekwamen onderwijzer niet »moeijelijk kan vallen." Wanneer men zoo redeneert, had men in het geheel geene Compendia noodig, dan had de be-

kwame onderwijzer alleen noodig om zijne leerlingen aan te wijzen, wat zij te leeren, wat zij over te slaan hadden, en zoo kon men dan elk handboek, elke Grammatica gebruiken; zulke redeneringen houden geen steek; ieder zal geredelijk inzien hoe mank zij gaan; de Vertaler heeft het ook wel zoo wat begrepen; want aldus sluit hij zijne voorrede: »Zoo ik door mindere bekendheid met het onderwijs der laag»ste klassen, in mijn oordeel, over hetgeen daar noodig is, »dwaal, dan verzoek ik door mijne Ambtgenooten ingelicht »te worden, en verklaar mij bereid om, als men zulks ver»langt, ook de bewerking eener verkorte Spraakleer, naar »het systema van MADVIG, op mij te nemen."

Wij zeggen den Heer BOOT dank voor de welwillendheid, waarmede hij verklaart bereid te zijn om eene verkorte spraakkunst te leveren. Ons dunkt echter, gelijk wij reeds zeiden, wij hebben Rudimenta genoeg en der zaken kundige Rectoren zullen ook wel weten, dat die met vrucht en verstand op de laagste klassen der Latijnsche scholen gebruikt worden. Wij stonden langer bij de uitgave van dit boek stil, dan wij ons hadden voorgesteld, en langer bij de voorrede, dan misschien noodig was. Wij vonden ons verpligt, met bescheidenheid het een en ander in het midden te brengen, maar het was, *sine ira et studio.* Het spreekt van zelf dat wij, na deze voorrede gelezen te hebben, eenen hoogen dunk van deze Grammatica moesten opvatten; een boek, met zulk eene aanbeveling het vaderland ingezonden, moest zich dan ook wel bijzonder aanbevelen boven alles, wat er van dien aard gevonden wordt. Wij kunnen verklaren, dat wij zulks alzoo niet hebben gevonden. Eene inhoudsopgave vindt men voor deze spraakkunst niet. Achteraan volgt een register. Het eerste gedeelte dezer Grammatica handelt over de vormleer en bevat XXVIII hoofdstukken. Dan komt een aanhangsel, waarin de leer der woordvorming behandeld wordt; dit geschiedt in V hoofdstukken. Hierop volgt de woordvoeging; de eerste afdeeling derzelve gaat over de verbinding der woorden, en deze wordt afgehandeld in VIII hoofdstukken. De tweede afdeeling houdt zich bezig met de verschillende soorten van voorstellen en met de tijdsbepaling van het gezegde; ook dit wordt afgedaan in VIII hoofdstukken. De derde afdeeling heeft tot opschrift: over de volgorde en plaatsing der woorden en voorstellen, en heeft slechts twee hoofdstukken; over de woordplaatsing en over

den vorm der voorstellen. Een aanhangsel op de Syntaxis volgt hierna, waarin over eenige bijzondere onregelmatigheden in de woordvoeging gesproken wordt. Hierna wordt er gehandeld over de grondslagen der metriek. Het geheel wordt besloten met een aanhangsel over de Romeinsche bepaling van den datum, met eene lijst der verkortingen, die in de uitgaven der latijnsche schrijvers dikwijls voorkomen, en met eenige woorden over de scheiteekens. Voorts wordt alles hetgeen er behandeld wordt in paragraphen afgedeeld, en van deze zijn er 504. Het kwam ons ongepast voor, in het tweede hoofdstuk, pag. 8 en volg., reeds aanstonds over maat en toon (prosodia) gehandeld te zien. Dit had beter achteraan behandeld kunnen zijn. § 36. Bij het geslacht van de naamwoorden der eerste Declinatie wordt gezegd, op *as* eindigen slechts eigennamen. Wij willen dit van *Boreas* nog laten doorgaan; maar is dan *tiaras* ook een nomen proprium? Bij *Satrapes* had men kunnen zeggen dat men ook den Acc. *Satrapam* gebruiken kon. Wat betreft den genitivus der woorden op *ius* et *ium*, dat die oudtijds op ééne *i* zou uitgegaan hebben, is nog niet uitgemaakt, al neemt men aan dat slechts eene *i* werd uitgesproken. § 39. Bij de woorden op *us* van Griekschen oorsprong vindt men niet het woord *epodus*, en dus ook niet in welk geval dit woord mannelijk, in welk geval het vrouwelijk is. Bij de aanmerkingen over sommige naamvallen der derde declinatie, had men kunnen aanmerken, dat het woord *imber* gebruikelijker *imbri* dan *imbre* heeft, *vesper* beide *vespere* en *vesperi* met eenig onderscheid echter. In welk geval *praesens e* of *i* heeft vonden wij mede niet. Bij de comparativa is de Abl. op *e* gebruikelijker bij CICERO niet alleen, maar ook bij LIVIUS, bij TACITUS vindt men meer *i*. Bij Juppiter zij aangemerkt dat men van den Plur. *Joves* vindt.

In de derde aanmerking op de vierde declinatie wordt gezegd, dat de Dat. *ui* somtijds wordt zamengetrokken in *u*; waarom niet doorgaans bij CAESAR. Onder de woorden dezer verbuiging is *colus* feminini generis, namelijk wanneer het deze verbuiging volgt. Het woord *ponus* wordt hier bij de vierde verbuiging niet opgegeven. Het komt voor onder de anomala. Te regt brengt men het tot het genus femininum. Onder de pluralia tantum vindt men niet *bona*, niet *cupediae*, niet *epulae*, enz.

Aangaande het meervoud van *unus*, *a*, *um* wordt gezegd,

dat het staat in de beteekenis van *alleen eenerley*. Zonder nu juist op deze beteekenis acht te slaan, kan men op gezag van VARRO aannemen, dat het bij alle substantiva in het meervoudig getal geplaatst kan worden. Bij § 72 kan men aanmerken, dat millia (milia) bij VIRGILIUS staat, aldus: *Tot millia gentes arma ferunt Italae*, zonder dat er een kleiner getal op volgt.

Het onderscheid tusschen *haud* en *non* is mede niet goed opgegeven; in den regel geeft *haud* eene sterkere ontkenning dan *non*. Het verschil is hier zoo als *pas* en *point* bij de Franschen, gelijk een fijn kenner der Latiniteit gewoon was te zeggen. Het onderscheid tusschen de praepositio *per* en het gebruik van den ablativus had ook wel wat duidelijker aangewezen kunnen worden. Men kan er ZUMPT en RUDDIMANN, zoo men wil, over nazien. Bij de adverbia zou niet weinig bij te voegen zijn, en men had ook onder de aanmerking moeten brengen dat *validius* en *validissime* bij CICERO *niet* gevonden worden; hier doet men het intusschen zoo voorkomen; immers is het gebruik van CICERO tot grondslag gelegd? men zou zeggen dat men er hier weder afgeweken is. Wilden wij voortgaan onze aanmerkingen op deze spraakkunst mede te deelen, het zou zijn: *facilius est initium quam finem reperire*. En waarlijk het lust ons niet, te hekelen, waar wij niet prijzen kunnen. Onze lof moet hier zeer spaarzaam zijn; wij hebben tegen het boek als schoolboek niets, en willen daarom ook geene breede lijst gaan mededeelen van al wat er niet in gevonden wordt. Maar wanneer men het wil doen voorkomen, als of er nu eerst eene goede Grammatica, in dit boek, gevonden wordt, die al het andere zal verdringen en onbepaald alleen verdient aangeprezen en algemeen ingevoerd te worden, dan dwaalt men. Er is veel goeds in het werk, gelijk in iedere andere Grammatica; doch wij hopen dat de Vertaler van dit boek, als hij weder aan het vertalen mogt gaan, voor zijne vertalingen niet meer zulke aanprijzende en hoogdravende voorredenen zal laten drukken. Een boek moet zich zelf aanprijzen, en kan het zulks niet, dan moet men vooral geene woorden van dezen of genen ongenoemde aanhalen om het aan te prijzen.

Voorts wenscht Recensent, dat de Rector van *Leeuwarden*, benevens zijn' bekwamen ambtgenoot, den Heer OTTEMA, steeds het onderwijs en de beoefening der letteren moge nuttig zijn.

R.

De tachtigjarige oorlog der Nederlanders tegen de Spaansche overheerschíng. Naar de beste hulpbronnen bewerkt door OTTO VON CORVIN WIERSBITZKY. *Uit het Hoogduitsch. IIde en IIIde Deel. Met oorspronkelijke Platen en Portretten.*

(*Vervolg en slot van bl.* 570.)

Bl. 108. De Hopman BALFOUR. Deze was, gedurende het beleg van *Haarlem*, Kapitein der Schotsche hulptroepen. Hij komt bij anderen ook voor onder de namen BEAUFORT en BALFORT. Zie J. VAN DE CAPELLE, *Belangrijke Stukken voor Geschied- en Oudheidkunde*, bl. 61.

Bl. 109 zegt de Schrijver, dat de belegerde *Haarlemmers* zilvergeld lieten slaan. VAN LOON, *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*, D. I, bl. 165, zegt, dat dit geld bij insnijding vervaardigd was, daar het tot geldslaan te *Haarlem* geen tijd naar was. — Het versje op den bedoelden penning wordt door den Schrijver eenigzins veranderd opgegeven; bij VAN LOON luidt het:

Des Conincks macht en heeft mín niet bedwongen,
Dan door den honger ben ick verslonnen.

De bedoelde penning is echter meer een gedachtenispenning, in latere jaren vervaardigd, dan wel eene noodmunt, tijdens het beleg van *Haarlem* geslagen. Men vindt bij VAN LOON, t. a. pl. en bij VAN DE CAPELLE, t. a. pl. bl. 29—33 naauwkeurige berigten omtrent de Haarlemsche Noodmunten.

Bl. 127. Hopman STERNBACH. Hier had de Schrijver, ter opheldering van het gezegde in regel 7 v. o., kunnen melden, dat deze zich later in de dienst van den *Spanjaard* begeven heeft; althans hij komt als zoodanig voor in het beleg van *Alkmaar*, waar hij zich, als afgezant, eens aan de muren vertoonde, om den Gouverneur der stad te spreken, maar, door een' der soldaten werd herkend, met musketkogels begroet en overluid *de verrader van Haarlem* genoemd. Zie VAN DE CAPELLE, t. a. pl. bl. 60 en a. BOOMKAMP, *Alkmaar en desselfs Geschiedenissen* enz. bl. 237 en 38.

Bl. 127 komt onder de aanzienlijke personen, die hun le-

ven, na de inneming van *Haarlem*, op het schavot verloren, JAN VAN DUIVENVOORDE voor; dit is zoo niet; hij is in de gevangenis gestorven. VAN DE CAPELLE, t. a. pl. Inleid. bl. 2.

Bl. 128 vinden wij gewag gemaakt van den natuurlijken Zoon van GRANVELLE, als zijnde mede onder de verdedigers van *Haarlem* geweest, doch die na de overgave der stad liever wilde sterven, dan door het noemen van zijns vaders naam zich te redden. Hoewel het waar is, dat een natuurlijke zoon van GRANVELLE, wiens naam niet genoemd wordt, zich in dienst van den Prins VAN ORANJE had begeven, is het echter zoo stellig niet, als de Schrijver het opgeeft, dat deze bij het beleg van *Haarlem* geweest is. VAN DE CAPELLE, t. a. pl. bl. 62.

Bl. 160. In het beleg van *Alkmaar* lezen wij: »Ook ver»maande de Prins de steden van het Noorderkwartier, de »stad *Alkmaar*, de sleutel van dat kwartier, van alle moge»lijke levensmiddelen en krijgsbehoeften te voorzien." Dit bleef echter bij vermanen. Uit BOOMKAMP's werk, bl. 214, blijkt toch, dat de uit *Alkmaar* afgezondene burgemeesters op de vergadering te *Hoorn* ter naauwernood zoo veel verkrijgen konden, dat de Staten van *Westfriesland* borg bleven voor de rogge en gerst, die de *Alkmaarders* voor twee maanden begeerden op te doen. De overheid der stad belastte ieder burger zich van eenig koorn te voorzien, terwijl zij zelve zoo veel lood, buskruid en rogge aankocht als er te krijgen was.

Bl. 233 spreekt de Schrijver van het omverhalen van het standbeeld des Hertogs VAN ALVA. Over het gebeurde met dat beeld leze men A. SIMONS, *over het kasteel van Antwerpen*, bl. 20—28 en de aanteekeningen.

Bl. 369 vermeldt de Schrijver de bijzonderheden van het ziekliggen des Prinsen VAN ORANJE gedurende de belegering van *Leiden*. Men vergelijke hiermede BILDERDIJK, *Geschiedenis des Vaderlands*, D. VI, bl. 270, alwaar het verhaal, dat de Prins gedurende die ziekte van ieder verlaten lag, in twijfel getrokken wordt.

Bl. 372 wordt gesproken van de zilveren halve manen, die de matrozen van BOYSOT, bij het ontzet van *Leiden*, op hunne hoeden hadden. De Schrijver geeft het opschrift op dezelve aldus op: »*Liever Turksch dan Paapsch.*" Hij schijnt hier het Penningkundig werk van VAN LOON niet te hebben

opgesla̲gen; daar toch wordt, D. I, bl. 192, het opschrift aldus opgegeven: »*Liever Turcx dan Paus*, aan de eene zijde, *en despit de la mes* (*se*) (ten spijt van de mis) aan de andere zijde. Ook bij SEVERINUS, *Beschrijving van de belegering en het ontzet der stad Leiden*, (laatste druk) bl. 128, vinden wij eene afbeelding van dezelve, benevens het opschrift. Die, welke Rec. *in originali* gezien heeft, hadden het laatste opschrift.

Bl. 388 vinden wij het bekende verhaal van de minnarijen van VALDEZ, tijdens het beleg van *Leiden*, en van den invloed, dien MAGDALENA MOONS op de gezindheid van VALDEZ zou gehad en gebruikt hebben, om de stad al dan niet stormenderhand in te nemen. De Schrijver, die echter alleen van eene minnares spreekt, maar geen' naam noemt, putte dit, volgens aanwijzing in de noot, uit STRADA, *de Bello Belgico*, die ook de eenige bron is, waaruit de latere schrijvers, die het vermelden, (onze voornaamste Historieschrijvers zwijgen er van) geput hebben. En wat dien invloed betreft, deze is, naar ons inzien, niet anders dan in deze liefdesgeschiedenis kunstig ingeweven, en het ware dus beter geweest, wanneer de Schrijver er geheel van gezwegen had. Wie uitvoeriger over deze zaak lezen wil, verwijzen wij naar BILDERDIJK's *Geschiedenis des Vaderlands*, D. VI, bl. 271, en de aanteekening van Prof. TYDEMANN. Het blijkt hier echter al wederom, hoe uiterst moeijelijk het voor vreemdelingen is, de geschiedenis van andere volken te schrijven. Met de geschiedenis en met de over deze geschrevene en licht verspreidende werken minder bekend, doet men niet zelden aan de historische waarheid te kort. Hadden de hulpmiddelen den Schrijver ten dienste gestaan, die in ons land voor den navorscher van geschiedenis geopend zijn, dan hadden wij nog iets meer van zijne nasporing mogen vorderen; thans gaat hij wel op het oordeel van beroemde geschiedschrijvers af, maar is toch meerendeels met kleine, verspreide, soms hoogst belangrijke stukken voor onze geschiedenis onbekend. Ten bewijze hiervan vermeldt hij in het 1ste deel van zijn werk, bl. 581, het in de lucht springen van *Loevestein* door HERMAN DE RUITER, een feit dat door den geleerden Mr. W. C. ACKERSDIJCK vroeger wedersproken is in de *Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, D. I, St. 1 (1824) bl. 167—199, en waarvan nog onlangs de on-

waarheid gebleken is uit de *Nieuwe Werken* van dezelfde Maatschappij, D. V, bl. 28—34.

Bl. 398. De knaap, op deze bladzijde vermeld, die het eerst berigt gaf van het vertrek der *Spanjaarden* uit *Leiden*, heette WILLEM AELBRECHTSZ. BERKHEY. Zie J. ROEMER, *het vijfde halve Eeuwfeest over het ontzet der stad Leyden* enz. bl. 28 en 210.

Bl. 399 spreekt de Schrijver van den eersten kerkgang der belegerde *Leydenaars* na het ontzet der Stad. Hij had hier nog kunnen melden, dat de eerste dienst in de St. Pieterskerk plaats had; dat het Psalmgezang, waarvan hij bl. 400 spreekt, bestaan heeft uit den 9den en de eerste verzen van den 50sten Psalm (ROEMER, t. a. pl. bl. 32); dat de predikant, de eenig overgeblevene, die de dienst deed, PIETER CORNELISZ. was, over wien men leze het *kort Verhaal der Reformatie van Zeeland*, door J. W. TE WATER, bl. 185.

D. III, bl. 208. De redevoering van MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, waarvan de Schrijver hier gewaagt, is te vinden bij J. SCHELTEMA, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, D. IV, St. 1, bl. 27—153.

Bl. 243. Bij de noot op deze bladzijde voege men: over PETRUS DATHENUS zie men J. W. TE WATER, *Historie der Hervormde Kerke te Gent*, bl. 189—221. En hiermede nemen onze aanmerkingen een einde.

Op grove taalfouten hebben wij niet gestooten. D. II, bl. 3, 4, 6, 7 en verder, staat KATHARINA VAN MEDICIS, lees KATHARINA DE MEDICIS. D. III, bl. 380, staat NOËL DE CARON en bl. 673 NOËL CARONS, lees NOËL DE CARON.

Wij wenschen den Vertaler lust toe, om zijnen arbeid voort te zetten, en hopen, dat de uitgever in een ruim debiet zijne belooning vinde.

R. v. H.

Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche Letterkunde, of Proeven uit Nederlandsche schriften der dertiende en veertiende Eeuw. Met inleidingen, aanstippingen over de spraakleer en den stijl van dien tijd, een klein Woordenboek enz. Door Mr. B. H. LULOFS, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Hoogleeraar aan de Universiteit te Groningen, Lid van het Koninklijk

Nederl. Instituut, enz. enz. Te Groningen, bij J. Oomkens. 1845. *In gr.* 8*vo.* 428 *bl. f* 4-:

Om den lezer met den inhoud en de inrigting van dit door den onvermoeid werkzamen Hoogleeraar LULOFS uitgegeven *Handboek* eenigzins bekend te maken, vermeenen wij niet beter te kunnen doen, dan het slot der Inleiding, in welke de Hoogleeraar mede over den aanleg en het plan van dit werk handelt, voor hem af te schrijven:

»Wij gaan over," luidt het, »tot de hoofdzaak-zelve van dit ons werk, namelijk tot het geven van *eenige* Proeven uit deze en gene onzer voornaamste Oud-Nederlandsche geschriften uit de dertiende en veertiende eeuw, of bij en om dat tijdperk. Wij zullen vooraf telkens een paar woorden zeggen over den Schrijver of het geschrift in het algemeen, uit hetwelk wij de proeve ontleenen; met bijvoeging, zoo noodig, van hetgeen de aangehaalde Proeve in haren zamenhang met het overige van het werk, waartoe zij behoort, verstaanbaar kan maken. Voor de woorden, die opheldering behoeven, verwijzen wij tot het woordenboekje hier achter, en, wat grammaticale eigenaardigheden betreft, tot de insgelijks achteraan gevoegde taal- en stijlkundige aanstippingen. Zonder ons voorts aan eene systematische verdeeling voor de werken onzer oudere literatuur in Epische, Historische, Didactische enz. te binden, zullen wij met de meest bij name bekende en tevens oudste Schrijvers beginnen, en, zoo wij meer dan één geschrift van hen bezitten, uit die schriften, hoe verschillend van inhoud ook, achter elkander proeven bijbrengen; terwijl wij in dier voege tot of meer naamlooze, of tot kleinere, of wel tot wat latere lettergewrochten zullen overgaan. Men zoeke in dit alles echter in het minst geene volledigheid, of verwachte, dat wij van elk maar eenigzins bekend Oud-Nederlandsch geschrift hier staaltjes zullen aanvoeren. Dit ligt volstrekt niet in het doel van ons boek."

Na allereerst Proeven uit de dicht- of rijmwerken onzer oude schrijvers te hebben medegedeeld, bepaalt zich de Hoogleeraar tot JACOB VAN MAERLANT, HELIS STOKE, JAN VAN HEELU of JAN VAN LEEUWEN, LODEWIJK VAN VELTHEM, JAN DE CLERC, de *Rijmkronijk van Vlaanderen*, de *Diet-sche Doctrinale*, *Esopet*, de Middel-Nederlandsche Ridder-gedichten, als: *Carel ende Elegast*, *Floris ende Blancefloer*,

Renout van Montalbaen, *Ferguut* en *den Trojaanschen oorlog*, het Dierengedicht *Reinaert de Vos*, WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH, en tot deze en gene kleinere gedichten, Romantische Verhalen, Legenden, Drama's enz., namelijk *de Borchgravinne van Vergi*, *Theophilus*, *Beatrys*, de *Reis van Sint Brandaen*, *Seneka leren*, *Esmoreit en Lippyn*, en een *Oud Volkslied*; waarna hij, tot de prozaschriften overgaande, Proeven uit het *Leven van Jezus* door den Hoogleeraar G. J. MEIJER, en daarbij in eene noot iets uit het rijmwerk van den *Levene ons Heren*, door Dr. P. J. VERMEULEN in het licht gegeven, uit *den Clerck uit de laege landen bij der zee*, den *Delftschen Bijbel van* 1477, en *die Tafle van den eersten boec der Leken Spieghel*, bijbrengt; waarop alsdan *Taalkundige Aanstippingen* en een *Glossarium* volgen, en met eenige *Verbeteringen* en *Toevoegsels*, en een *Naschrift* over MAERLANT's *boec van den Houte*, dit werk besloten wordt.

Dat in dit werk veel belangrijks voorkomt, dat het doorslaande blijken van 's Hoogleeraars belezenheid en taalkennis oplevert, en geschikt is, om op het voortreffelijke, in deze of gene geschriften onzer oude Schrijvers te vinden, opmerkzaam te maken, en deze alzoo eenigzins in hunne waarde te doen kennen en hoog schatten, valt niet te loochenen. Onze plaatsruimte laat niet toe, met die uitvoerigheid over dit *Handboek* te spreken, als elders bij de beoordeeling is geschied. Met die bescheidenheid, die allen menschen moet bekend zijn, en bijzonder in het Gemeenebest der Letteren te huis behoort, waar zij, bij teregtwijzing en verschil van meening, altijd moet voorzitten, als kenmerk van onpartijdigheid en goeden smaak, moeten wij echter zeggen, dat hier nog al een en ander voorkomt, waaromtrent wij vermeenen van den geëerden Schrijver te moeten verschillen, en wij vele elders gemaakte aanmerkingen met den daar opgetreden Recensent deelen. Zoo zouden wij niet, gelijk de Hoogleeraar doet, den aanvang onzer Letterkunde in de tweede helft der dertiende, maar reeds in de twaalfde Eeuw stellen, en haar verval en verbastering dagteekenen van dat tijdstip, waarop de Hoogleeraar haar begin heeft gesteld. Bij het geven van Proeven uit oud-Nederlandsche geschriften ware het, onzes inziens, van belang geweest, dat zijn Hooggel. meer chronologisch en kritisch ware te werk gegaan. In plaats van eenige verstrooide en zonder veel zamenhang op

het papier gebragte opmerkingen en wenken over Nederlandsch en Nederlanschen stijl, hoedanige wij, volgens de verklaring van den Heer LULOFS, bl. 251, in zijne *Taalkundige Aanstippingen* te zoeken hebben, hadden wij liever een weluitgewerkt en, voor zoo verre dit thans reeds mogelijk is, volledig grammatisch overzigt gezien; alsmede dat in de verklarende lijst der verouderde woorden de beteekenis van eenige juister ware opgegeven, terwijl het ons tevens voorkomt, dat deze lijst, in een werk hoofdzakelijk voor jonge lieden en mingeoefenden geschreven, en bij wie men dus geene innige vertrouwdheid met de spraak onzer vaderen vooronderstellen kan, wel wat volledíger had mogen zijn; zoodat, naar ons gevoelen, dit werk, als *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche Letterkunde* beschouwd, bij het goede en grondige, dat er in gevonden wordt, nog al veel te wenschen overlaat.

شعير بيدساري

Sjaïr Bidasari. Oorspronkelijk Maleisch Gedicht, met eene Vertaling en Aanteekeningen; uitgegeven door W. R. VAN HOËVELL, *Theol. Doct., Vice-President van het Bataviaasch Genootschap, en Predikant te Batavia. Batavia, ter drukkerije van het Bataviaasch Genootschap.* 1844. *In gr.* 8*vo.* 631 *bl.*

Door de bewerking en uitgave van dit Maleisch werk toont de Eerw. VAN HOËVELL, het loffelijk voetspoor te willen volgen van die Protestantsche Godsdienstleeraren, welke in de beide vorige eeuwen genoegzaam de eenigen waren, die zich op eene wetenschappelijke beoefening van het Maleisch toelegden, met het doel om het volk in die taal het Evangelie te verkondigen en voor het Christendom te winnen. Dat de uitgever eene, gelijk hij ze noemt, poëtische conceptie gekozen heeft, een Heldendicht, hetwelk door geen enkel woord in aanraking komt met het Christendom, kan niemand bevreemden, die in aanmerking neemt, dat de studie der Maleische schriften als de ware en hoofdbron moet beschouwd worden, waaruit de kennis van die taal moet worden geput. Er was ook nog eene andere reden, om welke de Vertaler zijne landgenooten, zoo wel in *Oostindië* als in *Europa*, met

den inhoud van één der beste Maleische gedichten wilde bekend maken. Al te veel, zoo 't schijnt, heeft ook in *Nederland* het vonnis van den beroemden CRAWFURD (*) weerklank gevonden, als hij zegt: »Van de Maleische gedichten mag »men zeggen, dat het eene rijmelarij is alleen voor het oog »en het oor, vermits er verbeelding, vuur en hartstogt, met »één woord alles aan ontbreekt, om ze tot wezenlijke dicht»stukken te maken."

Om het daardoor ontstane vooroordeel tegen de Maleische poëzij weg te nemen, meende de Eerw. VAN HOËVELL geenen beteren weg te kunnen inslaan, dan een der onder de *Maleijers* meest bekende en geliefkoosde *Sjairs* of dichtstukken in onze taal uit te geven. Het is een uitgebreid stuk, uit ongeveer 7000 regels bestaande, en in zes afdeelingen of zangen verdeeld.

Wat nu de aesthetische waarde van dit dichtstuk betreft, het heeft meer van eene Idylle dan van een Heldendicht. Treffende schilderingen van teedere gevoelens en aandoenlijke gebeurtenissen kan men daaraan niet ontzeggen; en deze eigenschap veraangenaamt de lezing, ook bij het gemis van hooge dichterlijke vlugt. Allerwegen wordt men aangetrokken door den hartelijken toon en door bevallige naïveteit. Naar ons oordeel zou de overzetting nog met meer genoegen gelezen worden, indien de uitgever, ook wat den vorm der regels en volzinnen betreft, geheel in ongebonden stijl had geschreven.

Voornamelijk echter bestaat de belangrijkheid van het stuk (hetwelk blijkbaar geschreven is vóór den tijd, waarin de *Europeanen* zich in den *Indischen Archipel* gevestigd hadden) daarin, dat het den lezer de oorspronkelijke zeden, denkbeelden en het karakter van den Maleischen volksstam naar het leven afgeschetst voor oogen stelt. Eene soortgelijke verdienste heeft in dit opzigt de *Bidasari*, met betrekking tot de kennis der *Maleijers*, als de *Duizend en één Arabische Nachtvertellingen* voor de kennis van een ander gedeelte van het Oosten.

Omtrent zekere van de overige verzen verschillende ge-

(*) Zie J. CRAWFURD, *Indian Archipelago, tom. III, pag.* 310. Ook in onze taal uitgegeven onder den titel: *De Indische Archipel, in het bijzonder het eiland Java, beschouwd, enz. Te Haarlem, bij* de Wed. A. Loosjes, Pz. 1823.

deelten des gedichts, bij de *Maleijers pantons* genaamd, merkt de Vertaler aan, dat deze het best verklaard kunnen worden als *refereinen* te zijn, die dienen, om, bij de anders eenparige versmaat van *disticha* van vier regels, die op elkander rijmen, in den zang eenige afwisseling daar te stellen, en bij welke er niet naauwkeurig op gelet wordt, of de *panton* al of niet zamenhangt met het voorgaande of volgende, waardoor dan de zin van dit referein dikwijls onverstaanbaar is, of liever wel degelijk onzin bevat, dewijl het den dichter slechts om de klanken te doen is. Onze aandacht viel op deze aanmerking van den Vertaler, omdat het ons voorkomt, dat zij welligt ook van toepassing is op andere nog oudere dichtstukken van andere volken. Zou, bij voorbeeld, *Hoogl.* II: 15, en misschien nog andere gedeelten van dit Bijbelboek, niet als zulk een *panton* moeten beschouwd worden, en het dus te vergeefs zijn, zulke plaatsen in overeenstemming te willen verklaren met den overigen inhoud?

Behalve het reeds opgemerkte goede van dit werk, is deszelfs verschijning nog om eene andere reden der opmerkzaamheid van onze landgenooten waardig. Het ultramontanismus heeft onlangs, in openbare dagbladen, niet alleen, en dit wel uitdrukkelijk, de levenswijze der Roomsche Geestelijken in *Nederlandsch Indië*, maar, tot verschooning van het gedrag der Roomsche Priesters, ook dat der Protestantsche Leeraren aldaar beschreven als een' gestadigen maaltijd, of als een leven, hoofdzakelijk doorgebragt in schouwburgen, in concert- en danszalen. Dit beweerde laten wij voor rekening van hen, die zulk een oordeel noodig hebben tot regtvaardiging van dat *berugte*, hetwelk in *Indië*, te regt of te onregt, reactie heeft veroorzaakt. Maar zoo veel blijkt ons uit dit werk, dat de geleerde VAN HOËVELL niet behoort tot het getal der zoodanigen, die hunnen tijd aldaar nutteloos doorbrengen. Zijne grondige geleerdheid en ijver worde erkend en regt gewaardeerd, en zijn werk vinde eene wèl verdiende en gunstige opname bij allen, die belang stellen in hetgeen dienen kan, om den smaak en het karakter van de zoo talrijke Maleische bevolking in den *Indischen Archipel* te leeren kennen!

Mogt aan het werk een tweede druk ten deel vallen, dan vertrouwen wij, dat de geleerde Uitgever aan de correctie van den Nederduitschen tekst meerdere naauwkeu-

righeid zal doen besteden, en daardoor het werk gezuiverd worden van vele drukfouten.

Oude Vlaemsche Liederen, ten deele met de Melodiën, uitgegeven door J. F. WILLEMS. *Te Gent, bij* H. Hoste. 1846. *f* 1-65.

Wij haasten ons, om onze lezers op dit jongste werk van den ijverigen en bekwamen WILLEMS, wiens verlies de Letteren evenzeer als zijne veelvuldige vrienden betreuren, opmerkzaam te maken, waarvan de eerste aflevering voor ons ligt. Het geheel, de vrucht eener twintigjarige nasporing, zal in vijf afleveringen, elke van zeven bladen of 112 bladzijden, verschijnen. Eene historische inleiding zal aan de laatste aflevering met den titel worden toegevoegd. Het is ongetwijfeld een werk van veelvuldige nasporing, dat den beminnaar van oude taal- en letterkunde hier wordt geleverd, waarin het aan veel merkwaardigs niet zal ontbreken. Zeer verlangende zijn wij naar de beloofde historische inleiding, waarin wij ongetwijfeld tevens rekenschap zullen vinden van de wijze, waarop het werk is zamengesteld, van het plan en de inrigting, die natuurlijk uit deze eerste aflevering niet zijn te overzien. Wij schrijven dit in de gewenschte onderstelling, dat alles door den waardigen overledene ter bewerking moge zijn achtergelaten. Aan veel belangrijks ontbreekt het reeds in deze niet, belangrijks zoo wat den inhoud als wat de poëzij betreft; terwijl de bijgevoegde melodiën ook voor de kennis der muzijk van die tijden en vooral van het volksgezang opmerkelijk mogen worden genoemd.

De verzameling wordt geopend met *Vorstenliederen*; drie Fransche liederen van HENDRIK III, Hertog van *Braband*, die in 1260 overleed, en, blijkens deze stukjes, geen onverdienstelijk dichter moet geweest zijn. Van JAN I, Hertog van *Braband*, volgen eenige liederen, die insgelijks niet van de minste zijn dezer verzameling. Zij zijn intusschen alleen, althans voor zoo veel men tot dusverre weet, in Zwabischen tekst bewaard gebleven; maar, daar het bekend was, dat zij oorspronkelijk door den Hertog in de landstaal waren gedicht, heeft WILLEMS ze daarin, gelijk hij schrijft, naar zijn beste vermogen weder overgebragt. Het komt ons voor,

dat dit nog al eene gewaagde poging mag worden genoemd. Wij willen niets afdingen op de zorgvuldigheid, waarmede de Uitgever zich van de zeker niet gemakkelijke taak heeft gekweten, die hij zich had gesteld. Maar wij vragen toch, of men de aldus overgebragte liederen als die van Hertog JAN kan beschouwen? Geheel onbekend is het, welke vrijheden de Duitsche overzetter zich heeft veroorloofd. GERVINUS zegt, dat zij »nothdürftig verhochdeutscht" in den »Minnesinger codex" zijn overgegaan, en wij zouden daarom meenen, dat de thans geleverde overzetting niet op éène lijn met de oorspronkelijke volksliederen behoorde gesteld te worden. Een wapenlied van JAN III, eene ballade van PHILIPS *den Goede*, en vier minneliederen van MARGARETHA van *Oostenrijk*, besluiten deze afdeeling; dat het dezer laatste niet aan zangerigheid ontbrak, blijke uit deze proeve:

Ghequetst ben ic van binnen,
Duerwont mijn hert soe seer,
Van uwer ganscher minnen,
Ghequetst soe lanc soe meer.
Waer ic my wend, waer ic my keer,
Ic en can gherusten dach noch nachte;
Waer ic my wend, waer ic my keer,
Ghy sijt alleen in mijn ghedachte.

Er volgen hierop historische liederen van zeer verschillenden tijd en inhoud, van het *Uitwijkingslied* uit de twaalfde of dertiende eeuw tot aan de erkenning van Aartshertog KAREL 1702. Niet het minst opmerkelijk is daaronder het zoo even genoemde *Uitwijkingslied*, dat, uit zoo overoude tijden afkomstig, toen »duizenden van *Vlamingen* en *Brabanders* naer Oostland, dat is, naer het noorden van *Duitschland*, zyn geweken en aldaer kolonien voor den landbouw hebben gevestigd," tot in onze dagen in den mond des volks is blijven leven. Het is thans een verhuizingslied geworden, dat bij de boeren in *Braband* »by het zoogenaemd *overhalen* der boeren dienstmeiden" gezongen wordt. Even zoo zong men in het nonnenklooster *ten Groenenbriele* in *Gent* nog in onze dagen een hier opgenomen lied op den dood van JACOB VAN ARTEVELDE, 1345.

Van enkele stukken vroegen wij ons af, waarom zij onder de historische liederen werden geplaatst, b. v. het lied op

den *Tabak* van het einde der zestiende eeuw, uit een MS. liederenboek in de verzameling van den Heer WILLEMS opgenomen, waaruit wij zien, dat toen reeds:

Al de vroukens sijnder seer vileynich
Teghen den toeback,
En sy achten sijne deugt seer weynig,
Gheven hem een lack.
Sy segghen er van,
Dat daer door den man
Verdrooghen kan:
Is daer iet van?

Het lied stelt de vroukens op dit punt gerust en gaat voort:

Toeback drincken is een goede medecijne.
Stelt u te vré!
Dasschen is goet voor de tandepijne,
Wrijftse daer meê;
Soo is den roock
Voor den man oock,
Al ist maer smoock,
Beter dan loock.

Intusschen: *est modus in rebus!* oordeelde de dichter; hoort slechts:

Alle dinghen doet in goeder maten
Naer swijfs bevel!
Al te veel waer seker beter ghelaten,
Dat weten wy wel.
Soo drinckt dan hier,
Naer u plaisier,
Een pijp of vier
By wijn of bier!

Van allerlei aard en trant zouden wij, aldus voortgaande, staaltjes kunnen bijbrengen. Liever nog een enkel woord over de wijze van uitgave. Zij is eenvoudig; achter ieder stuk wordt aangewezen, van waar het afkomstig is; des noodig worden enkele woorden verklaard, en bij belangrijke stukken varianten of andere overblijfselen, vertalingen enz. medegedeeld. Waar dat mogelijk was, wordt ook de melodij afgedrukt, zoodat het geheel ons een denkbeeld kan

geven van de volksliederen der onderscheidene tijdvakken. De uitvoering is zeer net. Wij verlangen naar het vervolg, en bevelen deze verzameling ook onder ons den liefhebbers aan.

De togt naar Schokland met paard en narrenslede, op den 15 Maart 1845, door vijf Zwartsluisers. Berijmd Verhaal. Uitgegeven ten voordeele der Armen. Te Zwartsluis, bij R. van Wijk, Antsz. 1845. *In gr.* 8*vo. f* : - 50.

De berijmer belooft, als hij er thans schoon en heelshuids afkomt, dat hij dit dan nooit weêr zal doen. In de hoop, dat hij opregtelijk woord zal houden, willen wij van dit berijmd verhaal dan ook niets anders zeggen, dan dat niemand zich zijne twee kwartjes zal beklagen, denkende dat hij ze voor de armen van *Zwartsluis* heeft gegeven en een rijmpje op den koop toe heeft.

De Huisvriend. Gemengde lectuur voor Burgers in stad en land, verzameld door J. J. A. GOEVERNEUR. *IIde Deel. Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. *In gr.* 8*vo. Per jaargang f* 3 - :

Het is geene gemakkelijke taak, om op den duur een blad, als de *Huisvriend*, die geregeld bij burgers in stad en land moet verschijnen, met geschikte lectuur te vullen. De Verzamelaar heeft zich in dezen tweeden jaargang op nieuw over het algemeen zeer goed van zijne taak gekweten. Hij levert eene verzameling van afwisselende lectuur, die doorgaans het nuttige met het aangename vereenigt, en niet zelden door luimigheid en geestigheid van stijl en inhoud uitmunt. Wat dit laatste betreft, is er iets, waardoor de *Huisvriend* zich onderscheidt van de luim en geestigheid, die wij in de literatuur van onzen tijd elders dikwijls aantreffen. De *Huisvriend* vergeet niet, dat hij bij *burgers* in stad en land moet inkeeren, en hij vermijdt daarom het gekunstelde, het jagen naar tegenstellingen, het gemanierde en onhollandsche, en blijft eenvoudig, verstaanbaar en duidelijk.

Onder de rubrieken van *Verhalen, schetsen, volksoverle-*

voringen, van *Bijdragen tot natuur-, landen- en volkenkennis*, van *Bijdragen het maatschappelijk, burgerlijk en huiselijk leven betreffende*, van *Mengelingen* en *Gedichten en rijmen* is hier een voorraad bijeengebragt, nu van ernstige en leerzame, dan van vrolijke en onderhoudende lectuur, die natuurlijk niet altijd even belangrijk, maar toch over het algemeen regt geschikt is, om het beoogde doel te bereiken. Het kan ons oogmerk niet zijn, deze stukken opzettelijk te beoordeelen. Onze korte aankondiging moge alleen strekken, om de burgers in stad en land, vooral de leesgezelschappen, die den *Huisvriend* nog geenen toegang verleenden, aan te sporen, om den goedkoopen gast in het vervolg te ontvangen. Zij zullen zich, indien de Heer OORVERNEUR voortgaat gelijk hij nu twee jaren lang heeft gedaan, niet beklagen, dat zij deze lectuur bij zoo vele andere, uitwendig dikwijls sierlijker, maar innerlijk vrij wat minder leverende tijdschriften, opnamen. Zij, die de portefeuille van den *Huisvriend* tot dusverre zoo goed hebben voorzien, zullen, hopen wij, zich daaraan ook verder niet onttrekken. Er is menig stukje in, waarbij de schrijver zich wel had mogen noemen. En met den wensch, dat het deze onderneming voortdurend moge wèl gaan, nemen wij van den *Huisvriend* ditmaal weder afscheid.

De mystères der groene tafel, of de Europesche Bohon-Upas, bestaande in beschouwingen en opmerkingen aan verschillende Speelbanken, gedurende de laatste twintig jaren verzameld, met een aanhangsel van treurige en huiveringwekkende voorvallen. Uit het Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. 1845. *In gr.* 8*vo.* 90 *bl. f* 1 - 10.

Eenige aanmerkingen over het verderfelijke van het hazardspel in het algemeen; losse beschouwingen over het niet-noodzakelijke der speelbanken in de badplaatsen; aanmerkingen over de betrekkingen des hazardspels tusschen de bank en het publiek, en voorstellen, om dat spel door andere min gevaarlijke afleidings- en uitspanningsmiddelen te vervangen, — dit een en ander, mager genoeg voor de vrucht van twintig jaren nadenkens en opmerkens, gaat aan eenige »huiveringwekkende en hartverscheurende," kort en droog

verhaalde geschiedenissen vooraf. Dat het hazardspel allerverderfelijkst is, zal ieder verstandig mensch wel toestemmen; maar dat over dit onderwerp, na eene studie (*sit venia verbo!*) van zoo vele jaren, vrij wat te zeggen was meer grondig en menschkundig, en dat dit Duitsche boeksken, denkelijk alleen uit *speculatiegeest* overgezet, gerustelijk onvertaald hadde kunnen blijven, zal wel evenmin tegenspraak lijden. Wij denken niet, dat een zoo flaauw werkje tegen eene zoo sterke *passie*, als het hazardspel is, bijzonder veel nut zal doen.

Twee Avondstonden in het Hôtel Rambouillet; uit het Fransch van L. F. BUNGENER. *Te Zutphen, bij* W. J. Thieme, 1846. *In gr.* 8*vo.* 40 *bl.* *f* : - 60.

Gunstig is de Schrijver van dit verhaal reeds aan onze landgenooten bekend door zijne later geschrevene, maar vroeger vertaalde *novelle: Eene preek onder* LODEWIJK XIV, in denzelfden trant geschreven. De schitterende welsprekendheid van den jeugdigen BOSSUET komt sterk uit tegenover de matte, ziellooze voordragt van COTIN den volgenden avond. Schrandere opmerkingen en wenken over de kanselwelsprekendheid komen ook hier voor. Echter hindert ons het denkbeeld, dat een geestelijk redenaar, tot vermaak van aanzienlijke hoorders en hoorderessen, in de eenigzins als kerk ingerigte zaal van een paleis, over de ernstigste en heiligste dingen staat te spreken, ongeveer zoo als men anders wel eens eenen kunstenaar laat komen, om het een en ander te vertoonen, of een' tooneelspeler, ten einde eenige zijner rollen te *declameren*. Wij weten wel, dat BUNGENER daarin getrouw is aan de gebruiken des tijds van BOSSUET; maar dat neemt het hinderlijke niet weg; en wij kunnen het niet helpen, maar de disharmonie is ons te groot tusschen plaats en onderwerp, en de bestemming van den Christelijken redenaar te eerwaardig, om hofheeren en hofdames eene aangename tijdkorting te verschaffen. *Sancta sancte.*

SOPHIA VAN BERTHOUT, *Erfdochter van Mechelen. Een Verhaal, ontleend aan (uit) de Geldersche Geschiedenis van de jaren* 1319 *en* 1320, *door* J. DIJK. *III Deelen*

Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon. 1845. *In gr.* 8*vo.* 963 *bl. f* 8-70.

Historische romans blijven nog altijd de meest begeerde uitspanningslektuur, en dit vermeerdert ook gedurig het aantal schrijvers, die er hunne krachten aan beproeven. Ook de Heer DIJK heeft dit gedaan, en geeft dezen uitvoerigen roman, ofschoon vroeger vervaardigd, na en ten gevolge van de gunstige ontvangst van zijne *Slapende in den Haarlemmerhout* in het licht. Hij schijnt dus nog al bescheiden in zijne aanspraken op goedkeuring te zijn, want het daar genoemde romannetje werd vrij algemeen met schralen lof bedeeld, en was, dacht ons, ook geenen hoogeren waardig. Daar nu de Schrijver berigtte, dat het vroeger vervaardigen van *dit* werk oorzaak was van leemten en gebreken, die men er meer dan in het andere zou aantreffen, had Rec. juist geene hooggespannen verwachting, en was het — hij bekent zulks — zelfs niet zonder eenige ongunstige vooringenomenheid, dat hij de lezing van dit lijvige verhaal aanving. Maar het is hem boven verwachting medegevallen. Het is vrij van vele gebreken, die anders aan dergelijke schriften — van de meesters in het vak spreken wij niet — bijna buiten uitzondering eigen zijn, breedsprakige beschrijvingen, ongepaste uitweidingen, verbazenden omhaal, onbeduidende gesprekken, en bij slot van rekening betrekkelijk weinig voorvallen en situatiën. Of, indien dit laatste het geval niet is, zijn dergelijke schriften dikwijls opeenstapelingen van allerlei bijna onmogelijke gebeurtenissen, die elkander verdringen tot verwarrens toe. Voor beide uitersten heeft de Schrijver zich gehoed. Het verhaal heeft van het begin af — anders zijn de eerste hoofdstukken van eenen uitvoerigen roman meestal een brijberg — voorvallen, die de aandacht boeijen en spannen. De gansche aanleg van het verhaal is er dan ook met oordeel op ingerigt, den knoop zoo lang mogelijk verborgen te houden, en den lezer, wanneer hij meent den draad ter ontdekking te hebben gevonden, zijne mistasting herhaaldelijk te doen ontdekken. Nog beter ware dit doel bereikt, wanneer de roman eenen anderen titel droeg; want, daar men bijna tot aan het slot genaderd is, eer de naam der hoofdpersoon voorkomt, valt het niet moeijelijk te raden, wie door de gansche geschiedenis heen SOPHIA VAN BERTHOUT is, ofschoon men nog niet kan nagaan, hoe de

Schrijver haar als zoodanig zal ontdekken. In den geheimzinnigen ridder meenden wij insgelijks lang denzelfden te zien als ADA, ten gevolge van de mededeeling des schildknapen op het huis *ter Neede*. Kortom, de aanleg der geschiedenis, de gang van het verhaal, de invlechting der *episoden* en de eindelijke ontknooping zullen, des twijfelen wij niet, de goedkeuring der lezers wegdragen. Sommige tafereelen zijn bijzonder goed geschilderd. Wij noemen daaronder de ontdekking van den schatkelder, de ontvoering van MACHTELD JELLES, van welke men later niets meer hoort, en wier opligting dan ook alleen verhaald schijnt, om in het licht te stellen, hoe ANSELM de wellustige plannen van Jonker ADOLF ten dienste stond; voorts de aanslag op *Neede*, de nachtelijke verschijning bij ADA, het zoenfeest te *Zutphen*, het tooneel bij het wolvenhol, het ontkomen van GOVERT VAN ZEKVELD, de toebereidselen tot het bruiloftsfeest op *Rozendaal*, enz. Men voege er bij, dat de karakters goed zijn volgehouden en het *kostuum* des tijds doorgaans zeer wel is bewaard, zoodat dit verhaal zich in vele opzigten boven vele soortgelijke verheft.

Met dat al hebben wij aanmerking op den ganschen aanleg van het werk. Blijkbaar is, in spijt van den titel, de monnik ANSELM de spil van het geheele verhaal. En wat is deze? Een gewetenlooze, diepverdorven booswicht, die misdaad op misdaad stapelt, van geene gruwt, en niets — letterlijk niets goeds bezit. Zulk eene schepping kwetst het gevoel voor zedelijk schoon, en nog te meer, wanneer die booswicht de afschuwelijkste wandaden pleegt alleen uit vermaak in het kwaad, overigens *ongemotiveerd*, zonder aanleiding, zonder beginsel, zonder doel, dan alleen *om* een booswicht te zijn. Zoodanig een wezen in het breede te schilderen, ja het tot den hoofdpersoon van eenen geheelen roman te maken, personen en voorvallen om dat wezen heen te groeperen, alleen ten einde zijnen duivelengeest te openbaren, dit verraadt eenen zedelijken wansmaak, waarmede de fraaiste schilderingen in tegenspraak zijn, en waarmede de monsterachtige boosheid in eenen *maître d'école en la chouette* ons wel heeft bekend gemaakt, maar niet bevredigd. Elk *auteur* toch wordt ondersteld of tot vermaak, of tot nut, of tot beide, van zijne lezers te schrijven. Wat nu iemand voor vermaak kan vinden in het hooren van verzonnen gruwelen, zonder eenig oogmerk bedreven, dan om kwaad te doen, begrijpen wij niet. Tot nut kan het evenmin strekken. Wanneer het waarheid ware, dan mogt men er nog ter waarschuwing uit zien, hoe diep de mensch zinken kan, wanneer hij, Godsdienst en rede verbannende uit zijn hart, alleen handelt naar de inspraak van toomelooze driften; maar dat het alleen een gewrocht is van de verbeelding des Schrijvers, verhindert met het overdrevene elk zedelijk nut, dat de lezer er van hadde kunnen trekken. En

wij laten deze aanmerking nog te meer gelden, omdat het, met eenige kleine verschikkingen en bijvoegingen, niet moeijelijk zou geweest zijn, wraakzucht of gouddorst of zinnelijke drift of iets van dien aard tot het roersel der wandaden van ANSELM te stellen. Daarbij, niet omdat wij er de middeleeuwsche monniken te heilig toe achten, integendeel de meesten waren tot velerlei snoodheid veil, maar omdat het reeds meer dan afgezaagd is, hen als vleeschelijke duivels in den historischen roman te zien optreden, vragen wij: waarom moet die bewerker van zoo veel ellende en ongeregtigheid een monnik, alweder een monnik, en altijd een monnik, zijn?

Bij deze algemeene aanmerking zouden wij nog verscheidene op sommige *détails* kunnen voegen. Zoo vonden wij het geen' gelukkigen greep, het verhaal der afkomst van HERMAN door RUDE aan MARIA te laten doen, waar het blijkbaar zeer gedwongen en onnatuurlijk is; terwijl het echter zoo dadelijk voor de hand lag, dat verhaal door ROLF te laten doen gedurende het geheime gehoor, dat hij van zijnen heer verzocht op den avond na de jagtpartij in het *tweede* Deel. Zoo is er meer, dat, gelijk naderhand blijkt, gelukkiger had kunnen geplaatst zijn; wij werden er door bevestigd in het vermoeden, dat de Schrijver, na het algemeene ontwerp gemaakt te hebben, de bijzonderheden terstond is gaan nederschrijven; vele hoofdstukken zouden anders uitgevallen zijn, indien de gansche zamenhang van het geheel hem vooraf helderder voor den geest hadde gestaan. Het kwam ons althans voor, dat zulks eenen gunstigen invloed op de bewerking zou gehad hebben. Dat vitlust ons deze aanmerkingen niet in de pen geeft, zal de Schrijver en zullen de lezers na den boven welgemeend gegeven lof wel gelooven.

Stijl en taal verdienen goedkeurende vermelding. De eerste is wel niet schitterend, maar doorgaans zuiver. Ons mishaagde de al te dikwijls herhaalde melding van *vlijmscherpe* dolken; ook *arglist*, *bodem* voor *grond*, *benuttigen*, *beleefde* voor *maakte levend* (een zuiver *Germanismus*: *belebte*) en dergelijke ontsierende taal. Van ADOLF, die alleen van onreine begeerte naar ADA's bekoorlijkheden gloeide, kan men moeijelijk zeggen, dat hij vast stond in het geloof, dat de *aangebedene* zijne bruid zou worden. De uitdrukking zelve, die ons ongepast dunkt, daargelaten, laat het spraakgebruik enkel het denkbeeld eener reine liefde toe.

De uitvoering is wèl; maar kon er weder niets beters op overschieten, dan hetzelfde vignet op de titels der drie Deelen? Steendrukjes zijn toch niet kostbaar, en hoe geschikte onderwerpen leverden, om geene meerdere te noemen, Deel II, bladz. 307, en Deel III, bladz. 286. Zoo als nu, staat het wat schriel.

BOEKBESCHOUWING.

Verhandelingen, uitgegeven door het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst na deszelfs vijftigjarig bestaan. VIIde Deel.

Ook onder den titel:

Verhandeling over de waarde van de Handelingen der Apostelen, door J. J. VAN OOSTERZEE, *Theol. Doct. en Predikant (thans) te Rotterdam. Te 's Gravenhage, bij* de Erven Thierry en Mensing. 1846. *In gr.* 8*vo.* 524 *bl.* *f* 4-75.

Als men ziet, hoe de vier kanonische Evangeliën in de laatste jaren aller oogen tot zich hebben getrokken, mag men gerust zeggen, dat de Handelingen der Apostelen verwaarloosd zijn geworden. De reden daarvan schijnt ons te liggen in de gesteldheid van dit boek. Voor de levensgeschiedenis van JEZUS geeft het bijna niets, wat wij uit de Evangeliën niet veel beter en uitvoeriger kunnen te weten komen, en daar de Theologische wereld zich in de laatste jaren zoo met voorliefde aan het onderzoek naar de geschiedenis onzes Heeren gewijd heeft, is het niet te verwonderen, dat de Handelingen in de schaduw gesteld werden, waar de Evangeliën den voorgrond innamen.

Toch werd ook op de Handelingen wel het oog gevestigd, — maar de resultaten van het onderzoek waren zelden van dien aard, dat de conservatieve partij er hoog mede was ingenomen. Ik denk hier niet aan hetgeen in ons land vroeger over de Handelingen is geschreven; ook niet aan NEANDER's schriften en wat in zijnen geest het licht zag; maar aan de Hoogduitsche geleerden, die in de laatste jaren van LUCAS' tweede boek een partijschrift maakten, en zoo tot het besluit moesten komen, dat de schrijver niet de volle waarheid en niet in alles de waarheid

had berigt; of aan hen, die de echtheid van dit geschrift loochenden, en zoo den weg zich baanden tot eene niets ontziende kritiek der geschiedenis, welke den inhoud uitmaakt van dit boek.

Nu heeft het Haagsche Genootschap de oogen op de Handelingen doen vestigen, en dit in den nieuweren tijd in zulk een ongunstig licht geplaatst geschrift als wapen tegen de bestrijders der Evangelische geschiedenis doen gebruiken. Het riep de Theologen op, om in overweging te nemen en aan te wijzen, welke waarde de Handelingen, zoo in het algemeen ten bewijze van den geschiedkundigen oorsprong des Christendoms, als in het bijzonder ter afwering van de aanvallen van Dr. D. F. STRAUSS en anderen, daartegen gerigt, bezitten. Het door Dr. VAN OOSTERZEE ingezonden antwoord op die prijsvraag is met het uitgeloofde eermetaal bekroond, en een kort verslag van dit belangrijk geschrift te geven, is nu de taak, die wij hebben te vervullen.

Het geheel splitst zich in twee deelen, waarvan het eerste de echtheid, de ongeschondenheid, het historisch karakter en de geloofwaardigheid van de Handelingen der Apostelen handhaaft, het tweede een onderzoek instelt naar de waarde van dit geschrift ter handhaving van den geschiedkundigen oorsprong des Christendoms tegen de bedenkingen van STRAUSS en anderen.

Vooraf wordt in de Inleiding over de gepastheid, den zin, de moeijelijkheid der vraag, waarop een antwoord verlangd werd, het noodige gezegd. De Schrijver beschouwt de handhaving der geloofwaardigheid onzer vier Evangeliën, door die te toetsen aan en te vergelijken met de Handelingen der Apostelen, als de taak, welke hij op zich heeft genomen, en ziet te regt in, dat, daar bij de uitgeschrevene vraag het *gezag* der Handelingen zelve *vooronderstéld* wordt, dit vóór alle dingen nader moet bewezen worden, wat des te noodzakelijker is, naar mate in den laatsten tijd het gezag der Handelingen door velen zeer in twijfel is getrokken. Wien het dan ook verwonderen mogt, dat het eigenlijke antwoord op de vraag van

het Haagsche Genootschap niet veel meer plaats inneemt, dan dat op de vraag: welk gezag mogen wij aan de Handelingen toekennen? — het zal zeker niet hem bevreemden, die inziet, dat het geheele onderzoek des Schrijvers zonder eenige waarde is, als de echtheid, de ongeschondenheid, het historisch karakter en de geloofwaardigheid der Handelingen niet zoo gestaafd zijn, dat op dien grondslag verder gebouwd kan worden, zonder vrees, dat het fundament niet veel beter dan een zandgrond is.

De Handelingen behooren tot die schriften des N. V., waarvan het op uitwendige gronden zeer moeijelijk is te bewijzen, dat zij vóór de tweede helft der tweede eeuw bestaan hebben. Evenwel, de vrij eenparige en bijna algemeene erkenning der Handelingen als geschrift van LUCAS schijnt ons met den Schrijver van groot gewigt, vooral, wanneer wij bedenken, dat de Christelijke kerk nooit getwijfeld heeft aan de echtheid van dit boek. Meende men oudtijds al, dat LUCAS de schrijver niet geweest is, het schijnt wel een gevoelen geweest te zijn, waartoe de kerk nimmer heeft overgeheld. Anders zouden wij wel meer sporen vinden van twijfel, dan nu het geval is. Wie zich verwondert, dat de Handelingen vóór IRENAEUS niet aangehaald worden, (want de aanhalingen, die men wel eens bijbrengt, schijnen ons toe noch vóór noch tegen de Handelingen te bewijzen) zie door VAN OOSTERZEE het bevreemdende daarvan weggenomen, en late zich verder van de echtheid overtuigen door de inwendige gronden, die hier uit hetgeen ons van LUCAS uit zijn Evangelie, en uit de Brieven van PAULUS bekend is, bijeengebragt zijn. Tevens worden de bezwaren, door DE WETTE, BAUR, CREDNER en SCHRADER geopperd, voor zoover zij de geschiedenis betreffen, uit den weg geruimd, en daarmede de echtheid der Handelingen voorloopig als bewezen aangenomen. Voorloopig; want er blijven nog eenige afwijkende gevoelens ter toetsing overig, die om hun gewigt hier eene afzonderlijke behandeling vinden.

De Schrijver onderzoekt eerst, welke waarde er gehecht moet worden aan de TIMOTHEUS-hypothese, of het ge-

voelen van hen, die meenen, dat niet LUCAS, maar TIMOTHEUS geheel of gedeeltelijk voor den schrijver der Handelingen is te houden. Het resultaat van dit onderzoek is bijdrage tot de handhaving der echtheid, daar dit gevoelen zoo juist in zijne onhoudbaarheid, namelijk als geheel mislukte poging om TIMOTHEUS als den schrijver òf van het geheele boek, òf van een gedeelte, de plaats van LUCAS te doen innemen, wordt voorgesteld, dat niemand onder ons ligt zal geneigd zijn, groote waarde aan MAIJERHOFF's en DE WETTE's hypothesen te hechten. Nu komt de SILAS-hypothese ter spraak, waarover te regt hetzelfde oordeel als over de TIMOTHEUS-hypothese geveld wordt.

Na zoo de echtheid der Handelingen op eene voor het tegenwoordig onderzoek voldoende wijze bewezen, en met een enkel woord het noodige over de ongeschondenheid van dit geschrift gezegd te hebben, gaat de Schrijver over tot het onderzoek naar het historisch karakter der Handelingen. Tegen de onderscheiding van historisch karakter en geloofwaardigheid van een geschrift, zoo als de Schrijver haar maakt, is niet veel te zeggen, en zij heeft te veel voor zich, om haar niet toe te laten. Er wordt nu eerst aangetoond, dat LUCAS zich tot doel gesteld had, geschiedenis te schrijven, (historisch doel van LUCAS: »een verhaal te geven van de gewigtigste lotgevallen der eerste dienaren en gemeenten van onzen Heer, gedeeltelijk uit zijne eigene ervaring afgeleid, berekend naar de omstandigheden en behoeften zijner lezers") waarbij te gelijk een oog geslagen wordt op hen, die LUCAS een doel toeschreven, dat niet gunstig, of soms stellig zeer ongunstig voor het historisch karakter en de geloofwaardigheid van dit boek moest geweest zijn. Wij misten hier niets van hetgeen hierbij in aanmerking moest komen, en kunnen niet anders, dan genoegen nemen in hetgeen de Schrijver over het historisch doel van LUCAS in het midden brengt. Het historisch karakter van den inhoud trekt nu verder onze aandacht tot zich. Dat de hoofdzaak, de invoering van het Christendom door de Apostelen in de kracht des Hei-

ligen Geestes en deszelfs uitbreiding, voornamelijk door PAULUS en PETRUS in *Palestina*, *Samaria* en de Heidensche wereld tot *Rome* toe, ons dwingt, een historisch karakter aan het boek, waarvan dit de hoofdinhoud is, toe te kennen, is spoedig aangetoond. Minder gemakkelijk, vooral tegen STRAUSS en gelijkgezinden, is met weinige woorden het historisch karakter der wonderverhalen, die in de Handelingen voorkomen, boven elken twijfel te verheffen. Hier is de Schrijver dan ook weêr uitvoeriger. Hij vraagt eerst, of wonderen, op zich zelven beschouwd, volstrekt onmogelijk zijn te achten? Moet STRAUSS op zijn Pantheïstisch standpunt dit met *ja* beantwoorden, de Schrijver stelt er op zijn Theïstisch standpunt zijn *neen* tegenover. Hij onderzoekt vervolgens, of de bijzondere wonderverhalen, die in de Handelingen voorkomen, verdicht of opgesierd zijn. Het resultaat is ten voordeele van het historisch karakter van dit boek, een resultaat, dat niet verkregen wordt door eene oppervlakkige beschouwing, maar door een grondig onderzoek naar het gewigt der door STRAUSS en anderen in het midden gebragte bezwaren, en eene welgelukte verdediging van het eigen gevoelen. Wat overigens door DE WETTE tegen enkele gedeelten van de Handelingen is ingebragt, als bewijs tegen dat historisch karakter, wordt op zijne juiste, dat is zoo goed als niets beteekenende, waarde geschat.

Thans komen wij aan de geloofwaardigheid, dat gedeelte van des Schrijvers taak, wat wij het belangrijkste achten. Want is LUCAS niet geloofwaardig in de Handelingen, welke waarde heeft dan dit geschrift? Er moet dan bewezen worden, dat LUCAS de waarheid heeft *kunnen weten*, heeft *willen zeggen*, werkelijk *heeft gezegd*. Eerst worden wij nu gewezen op de persoonlijkheid des Schrijvers, daarna op zijne bronnen, eindelijk op den tijd, waarin hij schreef. Wat wij van den schrijver des derden Evangelies weten, doet ons reeds zeer overhellen tot de meening, dat hij de waarheid kon zeggen. Maar dit is niet genoeg. De vraag is, of hij uit goede bronnen kon putten. Het onderzoek naar de bronnen, waarvan

LUCAS bij het schrijven der Handelingen gebruik heeft gemaakt, gaat met eigenaardige moeijelijkheden vergezeld. Het is hier bijna alles gissing en vooronderstelling. Want LUCAS zegt nergens, wie bij elk verhaal zijn zegsman is geweest, (natuurlijk die gedeelten uitgenomen, waar hij ooggetuige was,) en niemand is er, die met zekerheid ons kan aanwijzen, van wien hij datgene, waarbij hij niet tegenwoordig was, gehoord heeft. VAN OOSTERZEE moet dan ook zelf toegeven, dat hij, even als zijne voorgangers, in dit onderzoek zich dikwijls met gissingen heeft moeten tevreden stellen, iets, wat niemand hem ten kwade zal duiden, die weet, dat den onderzoeker hier niets anders overblijft. Gaarne geven wij den Schrijver den lof, dat hij al, wat zich hier met eenige zekerheid liet bepalen, werkelijk zorgvuldig heeft bijeenverzameld, al kunnen wij dan ook niet ontveinzen, dat, waar wij moeten gissen, geen historische zekerheid verkregen wordt. Doch wij herhalen het, wat tot bewijs, dat LUCAS de waarheid heeft kunnen zeggen, bijgebragt kan worden, zien wij hier tot één geheel vereenigd, en waar die zekerheid niet kan gegeven worden, zijn wij, die de geloofwaardigheid der Handelingen vasthouden, toch even geregtigd, om tot de waarschijnlijkheid, dat het verhaalde werkelijk zoo gebeurd is, te besluiten, als de bestrijders van de geloofwaardigheid der Handelingen daar regt meenen te hebben, om die waarschijnlijkheid te ontkennen. — Omtrent den tijd, wanneer de Handelingen geschreven zijn, meent de Schrijver dit als zeker te kunnen vaststellen, dat zij niet later dan in het jaar 66 na CHRISTUS of in den aanvang van 67 zijn opgeteekend, omdat hij van gevoelen is, dat het derde Evangelie uiterlijk vóór het einde van 65 geschreven is. VAN OOSTERZEE meent, dat PAULUS nog leefde, toen de Handelingen door LUCAS voltooid werden, omdat het alleronwaarschijnlijkst is, dat LUCAS anders niets van des Apostels dood zou gemeld hebben. Dit laatste stemmen wij volkomen toe.

Uit het een en ander is het tot zeer hooge waarschijnlijkheid gebragt, dat LUCAS de waarheid heeft *kunnen*

zeggen. Maar heeft hij ook de waarheid *willen* zeggen? Tegen de bedenkingen, die hiertegen gemaakt zijn, stelt VAN OOSTERZEE zijne opmerkingen over, die het voor ons boven elken twijfel verheffen, dat LUCAS geneigd is geweest, waarheid, zuivere waarheid te berigten. Die opmerkingen, welke de Schrijver in verband met al het vroeger gezegde wil beschouwd hebben, schijnen ons zeer voldoende toe.

De gevolgtrekking ligt nu ook voor de hand, dat LUCAS de waarheid werkelijk heeft gezegd. Zien wij op den hoofdinhoud van dit boek, en de wijze, waarop deze verhaald wordt, op de wonderen en op de overeenstemming van der Apostelen karakter en hunne uitspraken, zoo als die hier zijn beschreven, met hetgeen ons daarvan in de Brieven is opgeteekend, wij hebben dan proeven in overvloed, die bewijzen, dat de man, wiens geloofwaardigheid uit het voorgaande onderzoek gebleken is, werkelijk de waarheid heeft gezegd.

Zietdaar in het kort den gang van des Schrijvers onderzoek opgegeven, waarbij hij wenscht, dat wij in het oog zullen houden, dat het bepaalde doel, waarmede hij het instelde, hem ook geleid heeft in de keuze zijner bewijsgronden, daar menig voorbijgegaan bewijs op zich zelf goed was, maar tegen STRAUSS niet wel te gebruiken. »Voorts," zegt hij, »gaven wij, wat wij hadden, schoon wij soms meer hadden kunnen geven. En meenende op geen zandgrond te bouwen, gaan wij met vernieuwde belangstelling voort, om opzettelijk te onderzoeken naar de waarde der Handelingen, ter verdediging van den historischen oorsprong des Christendoms, tegen deszelfs bestrijders in onze dagen." (In eene noot wordt hier nog het een en ander over BAUR's laatst uitgekomen werk: »PAULUS, de Apostel JESU CHRISTI," gezegd, dat onder het afdrukken der verhandeling eerst in het licht gekomen is.)

Wij willen den Schrijver bij zijn onderzoek volgen, waarvan hij in het tweede deel zijner verhandeling ons de resultaten mededeelt. In het eerste Hoofdstuk toont hij aan, dat de mythische verklaring der Evangelische ge-

schiedenis door de Handelingen wordt veroordeeld, en wel zóo, dat hij ons eerst in de Handelingen een bewijs doet zien voor de onmogelijkheid van mythen in het N. T. op uitwendige en inwendige gronden, terwijl hij dit boek daarna als bewijs gebruikt voor het onvoldoende der kenmerken van het mythische en onhistorische door STRAUSS vastgesteld. Rusten de uitwendige gronden, waarop STRAUSS het bestaan der mythen in de Evangeliën meent te kunnen verdedigen, op de stelling, dat de echtheid van niet één onzer Evangeliën kan bewezen worden; VAN OOSTERZEE trekt uit de reeds bewezene echtheid van het boek der Handelingen het besluit tot de echtheid van LUCAS' eerste boek, en opent zich daardoor den doorgang tot eene reeks van gevolgtrekkingen, die het mythische stelsel van STRAUSS alles eerder dan groote vastheid van fundamenten beloven. Om de inwendige gronden, waarop STRAUSS de mogelijkheid van mythen in het N. T. bouwt, in hunne onbruikbaarheid te doen kennen, beantwoordt VAN OOSTERZEE de volgende vragen: Wat leeren de Handelingen aangaande het karakter der Christelijke Godsdienst? Wat, aangaande de zucht der eerste Christenen om den Zaligmaker te verheerlijken? Wat aangaande het ontstaan der mythen in het Nieuwe Testament uit de voorspellingen des Ouden Verbonds? Wat, aangaande de overbrenging van sommige verhalen des Ouden Testaments op JEZUS? Wat, aangaande de mythische opsiering van sommige wezentlijk historische bestanddeelen van JEZUS' leven? Wat, aangaande de vorming van mythen in het N. T. naar gelijksoortige voorstellingen der Heidensche volken? En het antwoord, dat hierop gegeven wordt, zal zoo juist en overtuigend alles te zamen, wat tegen de door STRAUSS voorgestelde inwendige gronden uit de Handelingen kan bijgebragt worden, dat wij niet inzien, wat de lezer hier meer zou kunnen wenschen. Bleef den Schrijver nu nog over, de negatieve en positieve kenmerken, door STRAUSS voor het mythische en onhistorische vastgesteld, aan de Handelingen te toetsen, hij doet het zoo, dat hij zich niet te sterk uitdrukt, waar hij, aan het einde van zijn onder-

zoek gekomen, zich over de Handelingen aldus hooren laat: »Zij deden ons ten duidelijkste zien, dat geen der kenmerken, waaruit STRAUSS het onhistorische van eenig verhaal meende te kunnen opmaken, daarvoor toereikende was, ja zelfs dan niet toereikende, wanneer die allen zamen in één verhaal vereenigd waren." Zeer goed heeft VAN OOSTERZEE uit het verband der Handelingen met LUCAS' Evangelie de onmogelijkheid der mythen in het N. T. op uitwendige gronden, verder uit den inhoud der Handelingen die onmogelijkheid op inwendige gronden, eindelijk het ontoereikende der door STRAUSS vastgestelde gronden, èn uit den inhoud èn uit den vorm der Handelingen aangewezen. De leemten van dat mythische stelsel zijn zoo duidelijk gemaakt, dat wie er nog blind voor is zeker geen goede oogen heeft.

De geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis, gestaafd door de Handelingen der Apostelen, zietdaar wat de inhoud van het tweede Hoofdstuk uitmaakt. VAN OOSTERZEE doet ons in dit boek vooreerst een bewijs zien voor de grootheid en verhevenheid van den persoon onzes Heeren. Hij wijst ons op het licht, waarin de geschiedenis der Handelingen ons den persoon des Heeren te aanschouwen geeft (waarbij hij op den *geest*, dien wij in 's Heeren eerste discipelen en geloovigen waarnemen, op het *geloof*, dat wij bij hen aantreffen, op de *lotgevallen* der eerste Christenkerk, in de Handelingen geboekt, het oog vestigt.) Hij maakt ons opmerkzaam op de getuigenis der Apostelen aangaande den Heer, wiens *menschelijke grootheid* zij prediken, dien zij als den van God beloofden *en* gezondenen *Verlosser* verkondigen, van wiens *hoogere Goddelijke natuur* zij getuigenis afleggen. Daarvan wordt weêr tegen STRAUSS uitnemend goed gebruik gemaakt. Wij moeten den lezer verzoeken, zich daarvan zelf te overtuigen, daar wij geen uittreksel willen geven, waar het geheel gekend moet worden. — De Handelingen leveren verder een bewijs voor de geloofwaardigheid der *wonderverhalen* in de Evangelische geschiedenis voorkomende; en wel een bewijs voor de waarheid van 's Heeren

opstanding, van zijne hemelvaart, van de engelverschijningen in zijn leven, van de wonderen door Hem verrigt. Ook hier, waar alles zeer uitvoerig wordt uiteengezet, vinden wij zorgvuldig van alles gebruik gemaakt, wat dienen kan om de waarde der Handelingen ter handhaving van die zoo hoog gewigtige gedeelten van 's Heeren geschiedenis helder te doen uitkomen. En wie bedenkt, wat er al tegen de opstanding, tegen de hemelvaart, tegen de engelverschijningen, tegen de wonderen des Heeren in het midden gebragt is, en dan ziet, dat de Schrijver met het gelukkigste gevolg afbreekt, wat de bestrijders des Christendoms hebben opgebouwd, afbreekt alleen uit de geschiedenis der Handelingen redenerende, moet toestemmen, dat, als de geloofwaardigheid der Handelingen bewezen is, dit boek in de hand van den Schrijver een voor de tegenpartij allergevaarlijkst wapen mag genoemd worden. — Vervolgens ziet VAN OOSTERZEE er een bewijs in voor de geloofwaardigheid van vele *uitspraken* des Heeren, in de Evangelische geschiedenis voorkomende. Hij wijst ons op de sporen van gezegden des Heeren, in de Handelingen voorkomende; op uitspraken des Heeren, in de Handelingen stilzwijgend als waarheid vooronderstelt, op het vele, dat in des Heeren uitspraken vreemd schijnt, maar door de Handelingen eenigzins opgehelderd wordt. Hierbij kwam het aan op een scherpziend oog, om in het verborgene nog goudkorreltjes te vinden. De Schrijver is hier aan den parelvisscher gelijk, die in de diepten zoekt, en moge hij niet het gevondene, wat het getal betreft, groot kunnen noemen, de gehalte vergoedt hem, wat aan de grootte der hoeveelheid ontbreekt. — Eindelijk, de Handelingen een bewijs voor de geloofwaardigheid van *verscheidene andere bijzonderheden* uit de geschiedenis onzes Heeren; en nogmaals wordt alles doorzocht, om uit 's Heeren openbare leven, uit de geschiedenis van zijn lijden en sterven, uit die zijner opstanding en verheerlijking, bijzonderheden op te delven, die de waarde der Handelingen niet weinig in ons oog doen rijzen, en doen zien, dat de Schrijver al zijne opmerkzaamheid als het ware geconcen-

treerd heeft bij de beschouwing van LUCAS' tweede boek.

Gevolgtrekkingen besluiten het geheel, gevolgtrekkingen omtrent de waarde der mythische verklaring van het N. Testament, omtrent de geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis, omtrent de belangrijkheid van de Handelingen der Apostelen.

Wij gelooven, dat dit geraamte der verhandeling onze lezers reeds eenigzins moet hebben laten gevoelen, welken rijkdom van zaken hier te vinden is. En als het dan met vleesch omkleed en in zijn geheel levend voor u treedt, als gij de verhandeling zelve in handen neemt, zult gij er u geen oogenblik over verwonderen, dat het Haagsch Genootschap dit antwoord op de uitgeschrevene vraag met goud heeft bekroond.

Het geheel draagt de duidelijkste kenmerken van een allernaauwlettendst onderzoek naar hetgeen de Handelingen der Apostelen tegen STRAUSS opleveren. Zou dit onderzoek vrucht dragen, dan moest de Schrijver ook goed zijn ingewijd in het stelsel van den man, wiens aanvallen op de Evangelische geschiedenis hij zou afslaan. Want hij moest weten, waar dat stelsel het juiste punt aanbiedt voor een' aanval daarop, en hij moest tevens zoo ingedrongen zijn in de Handelingen, dat hij van alles het juiste gebruik tegen STRAUSS vóór de Evangelische geschiedenis kon maken. Werkelijk vinden wij ook bij den Schrijver, wat noodig was, om zijne taak goed te volvoeren. Hij kent, wat er over zijn onderwerp is geschreven; hij maakt er gebruik van, waar hij het dienstig oordeelt; hij voegt er bij van het zijne, wat tot bevestiging van de waarheid kan dienen, en hij verbindt alles tot een geheel, waarvan Referent niet weet, of hij de kunstige architectoniek meer zal bewonderen, dan de natuurlijke eenvoudigheid, die al de deelen te zamen in één ligchaam vereenigt. Het mythische stelsel voelt zich hier wonden slaan, die ongeneeslijk zijn; de fundamenten, waarop het rust, worden hier zoo welberaden ondermijnd, dat zij allen, die ter versterking van hun geloof en tot verheldering van hunne

kennis een welgeschreven stuk verlangen, deze verhandeling vrijmoedig durven aanbevelen.

Dat wij geene enkele aanmerking op het geschrevene zouden hebben, is wel voor ieder, die aan den omvang dezer verhandeling denkt, eene ongeloofelijke zaak. De belangrijkste is die, van welke wij reeds met een enkel woord gewag maakten. Zij betreft de wijze, waarop in het eerste deel bewezen wordt, dat LUCAS de waarheid heeft *kunnen weten*. Hiervan hangt alles af. Hier is de grootste omzigtigheid noodig, om niet als bewijs toe te laten, wat men zoo gaarne zou wenschen, dat iets bewees, maar wat toch werkelijk niet meer dan eene waarschijnlijkheid is. Omtrent dat punt, wij houden het voor zeker, is het laatste woord nog niet gesproken. Maar tegen STRAUSS zou deze verhandeling gevoegelijk het laatste woord kunnen zijn.

De Weduwe gewezen op der Weduwen God. Door JOHN ANGELL JAMES. *Uit het Engelsch. Te Rotterdam, bij* H. V. van Gogh. 1846. *In kl.* 8*vo. X en* 187 *bl. f* :-90.

De zich niet noemende Vertaalster kreeg aanleiding tot de overzetting van dit geschrift door een toevallig ontstaan gesprek met eene achtingwaardige nog jeugdige weduwe, die dit werkje van den Eerw. JAMES aanhaalde, als veel te harer vertroosting en bemoediging te hebben bijgedragen; en Ref. moet bekennen, dat het voor haar, die den dierbaren naam van echtgenoot tegen dien van weduwe verwisseld hebben, veel zielverkwikkends en vertroostends oplevert. Het werkje is in twee afdeelingen gesplitst. De eerste afdeeling bevat een afzonderlijk woord aan weduwen; en de Schrijver wijst, in korte Hoofdstukken, I. op mededogen, II. onderwerping, III. onderrigt, IV. vertroosting, V. vertrouwen op God, VI. zegen der beproeving. De tweede afdeeling bevat voorbeelden van weduwen uit de Schrift: I. NAOMIE, RUTH en ORPAH. II. De

weduwe van *Zarfath*. III. De weduwe van eenen Profetenzoon. IV. De weduwe hare twee penningen in de schatkist werpende. V. De weduwe te *Naïn*. VI. ANNA de Profetesse.

Wat de eerste afdeeling betreft: wij vinden sommige gedeelten met veel gevoel en menschenkennis geschreven, hier en daar zeer eigenaardig, en de zachte balsem der vertroosting is er waarlijk verkwikkend in uitgestort; terwijl er menig woord wordt gevonden, dat voor haar, die, als bekommerden achtergebleven, den verderen weg met zorgen te gemoet zien, als een staf op de reize kan worden aangemerkt.

't Is waar, met al wat God doet heeft Hij de heerlijkste bedoelingen; maar om, in zulke bedroevende omstandigheden des levens, eene weduwe, die vroeger weinig godsdienstig gevoel bezat, doch die na den dood haars mans tot betere inzigten kwam, aan te halen als een voorbeeld, waarin het weduwschap de smeltkroes der beproeving is geweest, daar de dood van den man het middel in Gods hand tot hare bekeering moest worden, komt ons minder gepast voor. Wij vinden dan ook, al wisten wij niet dat het uit het Engelsch vertaald was, hier en daar wel eene wat methodistische en mystieke kleur over het werkje. Vreemde beeldspraak, bij Engelsche godgeleerden en zedeschrijvers niet ongewoon, komt ook hier, bij vreemde vergelijkingen, voor, die dan ook meer klanken dan zaken voortbrengen, en voor de bedroefden, wier ziel overstelpt is van rouwe, wel nutteloos gespild worden. Sprekende o. a. van Gods bedoelingen en het raadselachtige zijner wegen, is het bl. 72: »De regterzijde van het borduursel moge hier nimmer naar u toegekeerd zijn, en, alleen op de verwarde draden en de donkere kleuren der achterzijde ziende, alles verwarring schijnen; doch wanneer de voorzijde zal gezien worden, en het ontwerp des Goddelijken kunstenaars (!), en al de verbindingen van het stuk, als met den vinger, aangewezen worden, en de kleuren prijken zullen enz. enz., dan zult gij" en verv. Te zeggen, dat God, bl. 96, ons behandelt als de beeld-

houwer het marmer doet, dat hij onder handen heeft, uit welken ruwen onoogelijken steenklomp hij voornemens is een prachtig beeld te vervaardigen, en dat elke slag van den beitel en van den hamer hiertoe dienen moet, bevalt ons niet. Het denkbeeld van ons als aarden vaten te vormen is Bijbelsch en goed; maar wat hier, als uit de tapijtfabriek en des beeldhouwers werkplaats, op het hoogste Wezen wordt overgebragt, zijn smakelooze vergelijkingen; ze zijn onbijbelsch, en dergelijke spelingen des vernufts leiden tot dweeperij.

Het tweede gedeelte, waar de Schrijver zich geheel op een Bijbelsch terrein bevindt, behaagt ons veel beter, en heeft, om den echt Christelijken, waarlijk gemoedelijken, opbeurenden, zielverheffenden toon, in ons oog veel waarde; en menige weduwe zal uit deze voorbeelden waren troost in hare droefheid kunnen opzamelen, en te overvloediger genot van de Godsdienst, als de voorname bron van troost voor hart en leven, smaken.

Papier en druk zijn zeer goed. Soms is de vertaling wel wat stroef. Zinsneden als: »de eeuwigheid is op handen, door wier nimmer eindigende eeuwen heen gij niet meer weenen zult," kunnen niet onder die van een' goeden stijl worden gerangschikt. Eene opeenstapeling van beelden, om dezelfde zaak uit te drukken, is overlading en verduistert soms meer dan ze verheldert, terwijl het aanleiding tot ellenlange volzinnen geeft (o. a. bl. 99.) De correctie kon beter zijn.

Welke aanmerkingen ons echter uit de pen vloeiden, ze nemen niet weg, dat het boekje in het klaaghuis, in het zuchtend en schreijend gezin, bij het gezigt op eene donkere toekomst, voor de weduwe eene stem is, die haar als uit den hemel toeroept: »Vrouwe, wat weent gij? Is dit alles niet genoeg ter uwer ondersteuning? Sluit uw hart niet voor zulke vertroostingen, zwijg stil en erken dat ik God ben."

De kern des Bijbels, of de zakelijke inhoud van Gods Woord, verstandelijk toegelicht en voorgesteld in onderhoudende, duidelijke en aaneengeschakelde verhalen; ten nutte van alle Christenen, en van jonge lieden, die wenschen zich behoorlijk voor te bereiden tot het doen hunner geloofsbelijdenis. 1ste Stukje. Te Amsterdam, bij C. J. Borleffs. 1846. *In kl.* 8vo. *XVI*, 144 *bl. f* :-50.

In een voorberigt, even uitvoerig en omslagtig als de titel, wordt, als aanleiding tot het schrijven van dit werkje, de diepe onkunde van velen in onze dagen omtrent Gods openbaringen opgegeven, en voorts het doel der uitgave vermeld. Dit *eerste* Stukje, waarop nog wel vijf of zes soortgelijke zullen moeten volgen, omvat de Bijbelsche geschiedenis, voor zoo ver die in het boek *Genesis* gevonden wordt, en eindigt alzoo met JOZEF's dood. Die geschiedenis wordt medegedeeld in den vorm van aaneengeschakelde verhalen. De opschriften duiden rustpunten aan voor den lezer. De *Bijbel voor de Jeugd* van VAN DER PALM is tot leiddraad en voorbeeld gekozen. Hier en daar worden ook de gevoelens van vroegere en latere Schriftverklaarders opgegeven, meestal zonder eenige *epicrisis*. En aan elk verhaal zijn eenige teksten toegevoegd, die tot deszelfs inhoud meer of minder in betrekking staan.

Vraagt men ons oordeel over dit werkje, dan beginnen wij met de verklaring, dat er, zoo veel wij weten, onder ons aan iets dergelijks geenerlei behoefte bestaat. De Bijbelsche geschiedenis is in de laatste jaren door velen op velerlei wijze behandeld. Zoowel het *Leesboek* van Ds. PRINS, als de bovengenoemde *Bijbel voor de Jeugd*, zijn voor betrekkelijk geringen prijs verkrijgbaar en in aller handen. Wie na hen wil optreden, moet iets leveren, wat of beter van gehalte is, of zich in vorm en verhaaltrant of ook in opvatting onderscheidt van hunnen arbeid en daarin genoegzame aanbeveling vindt. En wij doen

den ongenoemden Schrijver, die hier optreedt, wel geen onregt, wanneer wij, daar zulk een kenmerkend onderscheid van behandeling ons niet in het oog gevallen is en ook in zijn plan niet schijnt te liggen, hem verre beneden zijne voorgangers stellen. Onzentwege had dit geschrift zonder eenige schade kunnen achterwege blijven.

Maar het is nu eenmaal in het licht verschenen, en ons oordeel over den inhoud en den vorm wordt gevraagd. Wij aarzelen niet te erkennen, dat wij over het algemeen in dit *eerste* Stukje veel goeds gevonden hebben. Het is met zorg en naauwkeurigheid bewerkt, en niet zonder genoegzame kennis van zaken. De geschiedenis wordt aaneengeschakeld voorgedragen, en tot opheldering wordt het noodige daaraan toegevoegd. Doorgaans worden de eigene woorden der gewijde oorkonde, *cursief* gedrukt, opgegeven. In zooverre prijzen wij dit geschrift. Ouders en leermeesters kunnen het, van dien kant beschouwd, gerust aan hunne kinderen en kweekelingen in handen geven. Deze zullen er, bij oordeelkundig gebruik, vrij wat uit leeren. Maar overigens schijnt het ons toe, dat de trant van behandeling en de vorm in menig opzigt veel te wenschen overlaten. Reeds mag het bevreemding wekken, dat de opgave van de verschillende gevoelens der geleerden hier en daar geschied is zonder eenige bijgevoegde keuze uit dezelve. Waartoe, bijv., de quaestie over de zoogenaamde scheppings*dagen* zoo uitvoerig vermeld, bl. 2, 3, het verschil van gevoelen over het *spreken* der slang, *Gen.* III, bl. 11, 12, in het breede opgegeven, enz.? Ook ontbreekt de *pragmatische* behandeling der geschiedenis (door den Schrijver, in het voorberigt, bl. XII, met de *practische* aanwending verward) bijkans geheel. Op de oorzaken, bedoelingen en uitwerkselen der gebeurde zaken wordt weinig acht geslagen. De gebeurtenissen worden slechts verhaald, zoo als zij zijn voorgevallen, zonder meer. Soms ook stuitten wij op minder duidelijke of onjuiste voorstellingen, zoo als bijv. het verband, dat er is tusschen *Gen.* I: 1 en het overige scheppingsverhaal, niet helder in het licht gesteld, en JACOB's gedrag

omtrent zijnen broeder ESAU en zijnen vader ISAäC te gunstig beoordeeld is. Maar vooral moeten wij aanmerking maken op den vorm. De verhalen zijn alles behalve *onderhoudend*, zoo als de titel ze noemt. De voorstelling is droog. De stijl mist doorgaans die afwisselende verscheidenheid, die behaagt. De gelegenheid tot het maken van leerzame opmerkingen, die zich zoo veelvuldig aanbiedt, wordt bijkans overal verzuimd, terwijl toch de toegevoegde toepasselijke teksten, ofschoon niet ongelukkig gekozen, dat verzuim weinig vergoeden kunnen. Zullen wij nu nog wijzen op den *incorrecten* stijl en op de vele aanstootelijke drukfouten, die hier gevonden worden, zoo als bijv. de Utrechtsche Hoogleeraar PAREAU, bl. 61, genoemd wordt PARREAU, waar ook gesproken wordt van *Mytische verklaring?* Maar genoeg reeds, om het oordeel te wettigen, boven uitgesproken, dat dit geschrift, van eenen, zoo het schijnt, niet wetenschappelijk gevormden, ongenoemden Schrijver afkomstig, zonder groote schade had kunnen achterwege blijven. Wij kunnen dan ook de voortzetting niet aanraden, minder nog aanmoedigen.

De Ziekten der Kinderen. Een Handboek voor practiserende Geneesheeren. Naar de derde geheel omgewerkte en zeer vermeerderde Hoogduitsche uitgave, van F. L. MEISSNER, *in het Nederduitsch bewerkt en met Aanteekeningen vermeerderd door* M. J. GODEFROI, *Med. Doct. te 's Hertogenbosch, en* S. BEZETH, *Med. Doct. en Heelm. te Rotterdam. Isten Deels 1ste en 2de Aflevering. Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1846. *In gr.* 8*vo.* 320 *bl. Buiten inteekening f* 1-50 *per Aflevering.*

Toen wij in N°. II van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1845 de Nederduitsche vertaling van het werk van BRESSLER over de kinderziekten aankondigden, spra-

ken wij onbewimpeld onze meening uit, dat wij het compileren van een werk over kinderziekten minder verkieslijk achten, daar wij ongaarne bij een zoodanig werk de individualiteit van den schrijver op den achtergrond zien treden. Het kinderlijk organisme biedt zoo vele eigenaardigheden aan, welke men kennen moet, indien men met vrucht als kinderarts werkzaam zal zijn, dat in een werk over kinderziekten eene bloote opnoeming dier ziekten met hare diagnosis en behandeling niet voldoende kan geacht worden. Eene physiologische beschouwing van het kind en eene hierop gegrondveste algemeene pathologie en therapie behooren in een werk over kinderziekten aan het bijzondere gedeelte vooraf te gaan, daar alle ziekten zonder onderscheid door de eigenaardigheid van het kinderlijk organisme gewijzigd worden en de kinderarts, nog meer dan de geneesheer voor volwassenen, steeds behoort te bedenken, dat hij minder met ziekten, dan met ziektetoestanden, met afwijkingen van den gezonden toestand te doen heeft. Het doet ons genoegen, thans de vertaling van een werk te kunnen aankondigen, hetwelk allezins aan de boven uitgesprokene eischen voldoet. Het werk van MEISSNER, aan hetwelk in *Duitschland* eene derde uitgave mogt te beurt vallen, is geene compilatie, maar het draagt integendeel overal de blijken van door eenen man geschreven te zijn, die eene rijpe ervaring aan het ziekbed der kinderen heeft verkregen, die eene grondige physiologische studie met eenen juisten praktischen blik paart en die doordrongen is van het denkbeeld, dat alleen hij een goed kinderarts kan zijn, die wezentlijk de kinderen lief heeft. »Dikwijls," — dus lezen wij ergens bij onzen Schrijver (bl. 123), — »hebben de ouders zelve ons gevraagd: hoe vangt gij het toch aan, dat de kinderen u zoo liefhebben en alles van u dulden en afwachten? Het antwoord op deze vraag ligt geheel en al in het gedrag, dat de geneesheer, zoowel ten opzigte van het gezonde, als van het zieke kind aanneemt; het ligt in de liefderijke bejegening van het kind, in het blijven volharden in zijne eenmaal aangenomene handelwijze, in een

woord, in al hetgeen wij hierboven hebben opgegeven." Het is dan ook niet alleen door eene groote mate van wetenschappelijkheid, door eene uitgebreide literatuur, maar ook door heldere physiologische begrippen, met eenen echt humanen geest gepaard gaande, dat het werk van MEISSNER zich boven vele andere onderscheidt. Rec. heeft de verschillende hoofdstukken der beide hierboven aangekondigde afleveringen met bijzonder veel genoegen gelezen, en, moge er al op sommige derzelve de aanmerking van eene te groote uitvoerigheid gemaakt kunnen worden, vooral bij onderwerpen, welke niet onmiddellijk op zuiver wetenschappelijk gebied liggen, de onderhoudende stijl, waarin ook daar des Schrijvers beschouwingen zijn voorgedragen, doet ons gaarne deze wijdloopigheid over het hoofd zien.

Dr. MEISSNER behandelt in het eerste hoofdstuk van het algemeene gedeelte de oorzaken, waardoor de sterfte in het eerste levensjaar zoo buiten alle verhouding groot is, geeft in het tweede een vrij volledig overzigt over de literatuur van zijn onderwerp, en komt in het derde en vierde tot de diaetetische behandeling van het (gezonde) kind, gedurende de eerste maanden des levens, waarbij natuurlijk ook uitvoerig gesproken wordt over de keuze eener min en over het kunstmatig grootbrengen van zoodanige kinderen, die niet door de moeder zelve gezoogd worden. Het volgende hoofdstuk handelt over de ligchamelijke opvoeding van het kind in de eerste jaren van deszelfs leven, en het zesde over de eigendommelijke bewerktuiging van het ligchaam des kinds. Elk dezer hoofdstukken is met zorg en volledig bewerkt; intusschen kwam de aanmerking bij ons op, dat het zesde beter vóór de drie voorafgaande, althans vóór het vijfde ware geplaatst geweest, daar naar ons inzien de physiologische beschouwing van het kind den grondslag behoort uit te maken van de diaetetische behandeling. Waarschijnlijk heeft echter de Schrijver eenen geleidelijken overgang tot het zevende hoofdstuk (*over het hooge belang, dat er voor den geneesheer in gelegen is, het ontwikkelingsproces van het kind naauwkeurig na te*

gaan) willen maken, in hetwelk meer over het kind in den zieken toestand wordt gesproken, maar hetwelk zeer goed in de vorige en volgende hoofdstukken had kunnen ingedeeld worden. Hetzelfde geldt ook in zeker opzigt van het VIIIste Hoofdstuk (*Nog eenige regelen, die bij het behandelen van kinderziekten van groot gewigt zijn*), hetwelk zich zeer naauw aansluit aan het XIIde (*Over de therapie der kinderziekten in het algemeen*) en aan het XIIIde (*Over de houding en het gedrag van den geneesheer aan het ziekbed van het kind*); terwijl het bij de volgorde, welke de Schrijver gekozen heeft, eenigzins vreemd vóór de volgende is geplaatst, waarin (Hoofdst. IX) over de onderkenning der kinderziekten, en (Hoofdst. XI) over de aetiologie derzelve wordt gehandeld. Tusschen deze beide laatste zijn nog eenige tot de ziektekunde betrekking hebbende opmerkingen in een afzonderlijk hoofdstuk (Hoofdst. X) gevoegd, verscheidene bijzonderheden bevattende, welke deels tot het gebied der diagnostiek behooren, deels met de aetiologie in naauwer verband staan en dus gevoegelijk afzonderlijk behandeld werden.

De verschillende onderwerpen in de bovengenoemde hoofdstukken zijn zorgvuldig bewerkt, en ieder rationeel practicus zal zich gaarne met de meeste van des Schrijvers beschouwingen vereenigen, waarvan wij als voorbeeld de volgende woorden afschrijven: (bl. 63) »*Nooit mogen beslissende middelen of een beslissend geneesplan in het algemeen bij niet geheel zekere diagnosis worden aangewend.* Eene beslissende behandeling bij kinderziekten is gewoonlijk, vooral in den tijd van de verschillende ontwikkelingsprocessen gedurende het eerste jaar, slechts zelden noodig; en veel gelukkiger is de waarnemende en bedachtzame geneesheer, wiens streven het slechts is, het gevaar af te leiden, dan de haastige jonge arts, die zonder voldoende ondervinding met de armzalige kunst koen tegen de ziekte te veld trekt. Daar echter, waar eene spoedige hulp der kunst vereischt wordt, moet men van zijne diagnosis zeker zijn; nooit mag slechts het vermoeden van den eenen of anderen ziektetoestand alleen den ge-

neesheer tot ingrijping door geneesmiddelen bewegen. Vindt hij het gevaarlijk te talmen, dan roepe hij de hulp van eenen anderen ervarenen geneesheer in, en doe liever niets, dan te veel. — Want even zoo ligt als het evenwigt tusschen de onderscheidene stelsels in het ligchaam van het kind gestoord wordt, even zoo spoedig herstelt zich, ten gevolge van de levendige wedervoortbrenging, alles weder; en al nemen de heete kinderziekten een onheilspellend karakter aan, zoo is ook daarentegen de geneeskracht der natuur bij het kind grooter, en weet deze zich zelve beter te helpen dan bij den volwassene; gewoonlijk zijn zij dan ook de gelukkigste geneesheeren, die van de afwachtende methode gebruik maken. Daar waar de ziekte het vordert, moet men integendeel krachtig aantasten, men zij echter op zijne hoede van niet door aanhoudend voortgebruikte krachtige artsenijmiddelen te overprikkelen, en meer schade dan voordeel aan te brengen."

Daar volgens den Schrijver de diaetetische behandeling des kinds reeds vóór de geboorte, dus met de zorg voor de aanstaande moeder, moet aanvangen, is het niet onnatuurlijk, dat hij in het bijzondere gedeelte van zijn werk eerst de ziekten van het foetus en de mogelijkheid, om dezelve te voorkomen, beschouwt (bl. 124 sqq.), vervolgens die ziekten en beleedigingen, waaraan het foetus gedurende de geboorte is blootgesteld, behandelt (bl. 160 sqq.) en eerst daarna (Hoofdst. III, bl. 169) tot die ziekten overgaat, welke na de geboorte van het kind den geneesheer ter behandeling voorkomen. Ook hier kenmerkt de Schrijver zich door groote belezenheid en helderheid van oordeel; de lezer zal ons wel verschoonen van eene dorre opsomming der verschillende ziekten en gebreken, welke MEISSNER achtereenvolgens in zijne beschouwing opneemt; veel liever verwijzen wij hem naar het werk zelf, na welks lezing hij zich voorzeker bevredigd zal vinden.

Aan het slot onzer aankondiging behoeft het wel naauwelijks gezegd te worden, dat de H. H. GODEFROI en BEZETH uit de vele werken over kinderziekten eene zeer goede keuze gedaan hebben en met de overbrenging van

het werk van MEISSNER eenen verdienstelijken arbeid verrigten. De vertaling zelve is goed geslaagd en over het geheel vrij van germanismen; de stijl is vloeijend en slechts hier en daar door enkele onnaauwkeurigheden, zoo als *hunne* voor *hare*, *leiden* voor *legden* enz. ontsierd; welke wij evenwel meer als schrijffouten aanmerken, daar zij niet standvastig voorkomen. De waarde dezer vertaling wordt verhoogd door verscheidene aanteekeningen van de Vertalers, welke doorgaans zeer gepast zijn aangebragt en zoowel van hunne grondige studie getuigen, als van den ijver, waarmede zij hunne taak op zich genomen hebben. Wij hopen, dat zij de volgende hoofdstukken met denzelfden ijver en even gelukkig mogen bewerken, als die der beide eerste afleveringen, en dat door hunnen arbeid het werk van MEISSNER in veler handen moge komen. De Uitgevers hebben door compressen druk en matig gestelden prijs hiertoe ook het hunne bijgebragt.

Natuurkunde van den Mensch, door G. VALENTIN, *Hoogleeraar te Bern. Uit het Hoogduitsch door* J. G. ROOSBOOM, *Med. Doctor te Gouda. Met* 234 *tusschen den tekst geplaatste houtsnee-figuren. Te Gouda, bij* C. B. van Goor. *Isten Deels* 3*de Aflevering. In gr.* 8*vo. bl.* 497—764; *IIde Deel, in vier Afleveringen,* 930 *bl. f* 12-:

Bij onze aankondiging van de twee eerste afleveringen dezer vertaling in het vorige Deel van dit Tijdschrift (bl. 483—494) gaven wij onzen wensch te kennen, dat zij voltooid mogt worden. Aan dezen wensch is thans reeds sedert verscheidene maanden voldaan, en de uitgave is met meerderen spoed voortgezet, dan anders veelal bij zulke groote ondernemingen het geval is. Een geheel overzigt van het werk te geven, achten wij niet noodig. Wij verwijzen tot hetgeen wij vroeger over deszelfs strekking gezegd hebben. VALENTIN vertoont zich in dit werk, gelijk in zijne overige geschriften, als een vlijtig waarnemer en bedachtzaam proefnemer; daarbij, wanneer hij een onderwerp in deszelfs zamenhang beredeneert, als een analytisch denker, die op alle combinatiën met aandacht let en bij voorkeur alles tot vaste

vormen terugbrengt, waarop berekening en maat toepasselijk is. Als voorbeeld daarvan kan hier wederom strekken 't geen in het eerste Deel over de afscheidingen gezegd wordt (bl. 589 en verv. van de vertaling). Hoe uit eene en dezelfde grondstof, uit het bloed, in verschillende klieren zulke verschillende stoffen worden bereid, is een zeer zonderling en nog niet verklaard verschijnsel. Maar waar men de verklaring van dat verschijnsel zoeken kan, en aan welke voorwaarden het gebonden zijn moet, heeft de Schrijver met zorgvuldigheid nagegaan, hoezeer hij dan ook de zaak nog onbeslist moet laten. Onlangs vonden wij eene niet ongepaste vergelijking met de verschillende eigenschappen (energiën, zoo als MULLER het uitdrukt) der zenuwen, in W. P. ALISON, *Observations on the principle of vital Affinity*, *Transact. of the Royal Soc. of Edinburgh*. Vol. XVI, p. 2. 1846. De zenuwen, hoezeer in structuur en zamenstelling aan elkander gelijk, hebben zeer verschillende hoedanigheden en werken slechts op zekere prikkels terug of geven althans slechts bepaalde en eenerlei aandoeningen, zoo zij door verschillende prikkels worden aangedaan. Zulks is aan de plaats der zenuwen gebonden; men denke aan de hersenzenuwen, de wortels der ruggemergzenuwen. Zoo meent ALISON, dat ook de plaats bij de klieren eene hoofdvoorwaarde der bepaalde secretie is. Doch ook hiermede is niets verklaard; eigenlijk slechts het eene onverklaarde met eene andere onverklaarbare zaak vergeleken, en echter is dit denkbeeld nieuw en kan veelligt later licht verspreiden. Doch zulke vergelijkingen vallen minder in den smaak van VALENTIN. Hij is minder beschrijver der natuur, dan ontleder harer verschijnsels. Met bijzondere uitvoerigheid is de physiologie der zenuwen behandeld. Bij de laatste afdeeling (de leer der generatie), hoe leerrijk ook behandeld, zoude men uit de meerdere beknoptheid bijkans vermoeden, dat de Schrijver ten einde had willen spoeden.

De Vertaler heeft zich van zijne taak over 't geheel wèl gekweten. Bij minder spoed had hij veelligt eene meer vrije vertaling gegeven, die minder duidelijk eene Duitsche kleur droeg, zonder daarom aan den waren zin des oorspronkelijken Schrijvers te kort te doen. Reeds vroeger maakten wij op germanismen opmerkzaam; zij ontbreken ook in de voor ons liggende gedeelten niet. Zoo b. v. I. bl. 604, r. 4 en 3 van ond. »de dieren gaan vroeger of la-

ter, steeds echter binnen weinige dagen, te gronde;" II. bl. 865, r. 5 v. ond. »de kop" (van de vrucht, waar wij, zoo ik meen, steeds »het hoofd" zeggen); bl. 899, r. 2 van boven »onbuigzame wettelijkheid," en wat dies meer zij. Daarnaar te zoeken zou niet noodig zijn, maar eene aanwijzing daarvan schijnt mij zonder nut. (*) Somtijds ligt de vreemdheid der uitdrukking bij den Schrijver zelven. Zoo lezen wij bij hem »*psychologische Auffassung des Seelenlebens*," 't geen dan ook getrouw, II. bl. 818, wordt overgebragt door »psychologische opvatting van het zieleleven"; een weinig verder, II. bl. 819, lezen wij: »de hooge geestelijke ader opgewekt en in eenen merkwaardigen graad ontwikkeld;" een ader kan worden opgespoord, maar hoe zij kan worden opgewekt en ontwikkeld weten wij niet. Op het gebied der psychologie verwijlt ook de Schrijver slechts kort. Hij is daar minder te huis dan waar hij kan tellen of meten. Bijzonder duidelijk en grondig is het korte oordeel 't geen hij over de cranioscopie velt (II. bl. 826.)

Vertalingen van Duitsche werken in physiologie en theoretische geneeskunde zijn thans in ons vaderland zeer in zwang gekomen. Naauwelijks was deze vertaling voltooid, of wij zagen den aanvang verschijnen eener vertaling van een tweede beknopter werk van VALENTIN (*Grundriss der Physiologie*), 't geen in Maart dezes jaars in *Brunswijk* bij VIEWEG werd uitgegeven, en een enkel woord, 't geen wij in onze eerste aankondiging van de tegenwoordige vertaling ter neder schreven, gaf aanleiding tot de uitgave eener vertaling van HENLE's *allgemeine Anatomie*. Het zou misschien minder heusch zijn, zoo wij den bekwamen Vertaler van dat werk, Dr. REYNSIUS, hier gingen aanwijzen, dat hij meer uit onze woorden heeft afgeleid, dan wij daarin meenen gezegd te hebben; maar zijne voorrede behelst eene verdediging der vertalingen, welke wij hier niet geheel met stilzwijgen kunnen voorbijgaan.

Wij hebben in onze vroegere aankondiging van VALENTIN's Physiologie en ook bij andere gelegenheden het nut dier

(*) Alleen in 't voorbijgaan nog, dat het woord *scheiding*, I. bl. 591 en 669, mij niet zeer gelukkig gekozen voorkomt voor het woord *Trennung*, en in den zamenhang, althans op de tweede plaats (reg. 4 v. o.), niet wel verstaan kan worden.

vertalingen eenigermate betwijfeld, doch erkennen gaarne, dat Dr. REYNSIUS zijne zaak met ijver en met bekwaamheid bepleit. Hij meent, dat ook velen, die met de Hoogduitsche taal wel bekend zijn, eerst door vertalingen met de nieuwere próducten der wetenschappelijke letterkunde in die taal kennis maken, en hij kón wel gelijk hebben. Wij kunnen zulks ten deele toegeven, en erkennen, dat wij ons misschien te veel in onze gedachten bepaalden bij geneeskundigen, die in grootere steden of in Akademieplaatsen wonen, waar de buitenlandsche nieuwe werken, die in het licht komen, door verschillende boekhandelaars steeds ontvangen en geregeld ter bezigtiging worden aangeboden. Maar geheel onkundig kan men er toch ook in afgelegener plaatsen niet aan blijven, doordien de tijdschriften er melding van maken, en toch weinige beoefenaars der wetenschap geheel buiten alle lectuur van de nieuwere tijdschriften zijn. Het tweede hoofdargument voor vertalingen, dat daardoor aan binnenlandsche nijverheid (aan onze drukkers en boekhandelaren) een geldelijk voordeel verschaft wordt, 't geen anders geheel naar buitenslands wegstroomt, geven wij gaarne toe. Wij willen derhalve van ons algemeen oordeel iets afdingen, en doen zulks te eerder, omdat het toch eene vrij vruchtelooze poging is om tegen den stroom op te zeilen, en niet slechts zij, zoo als de Heer REYNSIUS zegt, waarvoor de vertaling bestemd is, maar ook zij, die vertalen, over het algemeen, zoo als de ondervinding leert, in de kritiek minder belang stellen. Mogten het dan slechts voortreffelijke boeken zijn en goede vertalingen, die men ons leverde! In *Engeland* en *Frankrijk* heerscht over 't geheel dezelfde gewoonte. MULLER's en WAGNER's Physiologische Handboeken zijn in beide landen vertaald; de geheele nieuwe uitgave van SOEMMERRING's werk, en daaronder ook HENLE's *allg. Anatomie*, werd in het Fransch overgezet. Hetgeen nog vóór twintig of minder jaren mogelijk was, dat een schrijver bij zijne natie voor oorspronkelijke denkbeelden kon opdisschen, 't geen hij door kennis van vreemde talen bij anderen had opgegaard, is thans niet meer denkbaar. Er vormt zich eene algemeene Europesche wetenschappelijke literatuur, gelijk vroeger door het gebruik eener algemeene wetenschappelijke taal, thans door vertalingen. Mogt het voorbeeld van *Engeland* in ons land vervolgens navolging vinden! Met en na de vertalingen, misschien (zoo veel

willen wij zelfs toegeven) door de vertalingen, ontstonden daar oorspronkelijke werken, zoo als van CARPENTER, RIJNIER JONES, TODD en BOWMAN, geheel op de hoogte van de tegenwoordige wetenschap en doortrokken met den geest van al het beste, 't geen de Duitsche naburen in den laatsten tijd in het licht gaven. Wanneer ook bij ons deze vruchten uit de tegenwoordige periode van vertalingen ontspringen, zal zich niemand hartelijker dan Rec. in derzelver uitgave verheugen.

J. v. d. H.

De Wijsbegeerte, den mensch met zich zelven verzoenende. Redevoering ter aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Utrechtsche Hoogeschool, uitgesproken door Mr. C. W. OPZOOMER. *Te Leiden, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1846. *In gr. 8vo. VIII, 70 bl. f :-75.*

Deze redevoering is een belangrijk verschijnsel, niet alleen uithoofde van den persoon die ze uitsprak, maar ook door de taal, waarin zij werd voorgedragen. Een jeugdig Hoogleeraar opende hiermede zijnen werkkring in een vak, waaraan hij een nieuw leven verlangt te geven, en waarvoor hij eene meer algemeene belangstelling wenscht; hij sprak dus niet in de taal der geleerden, maar in die van het beschaafd publiek, in zijne moedertaal. Opmerkelijk waren hieromtrent zijne woorden, aan de Curatoren der Hoogeschool gerigt: »Ik ontving van uwe welwillendheid reeds eene proeve, toen ik u voorstelde, welke zwarigheid het in zich had, om bij eene nieuwe wereld van gedachten de taal te bezigen, die aan eene oudere wereld behoorde, en zelfs in haar niet kon voldoen. Geen heerschend gebruik deed u huiveren om met mij in te stemmen, en het was uw verlangen niet om de rijpe en volle vrucht tot den omvang des bloesemknops zaam te drukken, opdat zij sap en krachten verliezen zou." De wetenschappen in het algemeen, en voornamelijk de wijsbegeerte, moeten van alle schoolsche vormen ontdaan, met een krachtig leven bezield, in de taal des lands meer verspreid en gekend worden; andere naburige landen zijn hierin ons reeds lang vooruitgegaan, het wordt eenmaal tijd dit heilzaam voorbeeld te volgen.

Het onderwerp der redevoering is verrassend, het heeft

velen bevreemd, en is door sommigen verkeerd begrepen. Zij, die zich niet tot eene algemeene beschouwing kunnen verheffen, die zich meer door eene individuéle gevoelige wijze van beschouwing, dan door de rede laten geleiden, die godsdienst en wijsbegeerte met elkander verwarren, omdat zij met den eigendommelijken aard van beiden niet genoegzaam bekend zijn; in één woord, zij, die het denken aan het gevoel willen onderwerpen, hebben de ongerijmdste gevolgtrekkingen uit dit onderwerp afgeleid.

De bedoeling des redenaars was voornamelijk om den aard en de strekking der wijsbegeerte met grootsche trekken te schetsen. Hij heeft zulks meesterlijk gedaan; hij toont met welsprekende bewoordingen den gang, dien de wetenschap van het denken en de menschheid gehouden heeft, volgens het licht der geschiedenis van de wijsbegeerte, en daardoor tevens hetgeen in den menschelijken geest plaats heeft bij ieder, die zich van zijn denken rekenschap wil geven.

Mr. OPZOOMER behandelt dus hier drie hoofdpunten. 1°. *De onschuld van het geloof.* 2°. *De strijd van het onderzoek.* 3°. *De verzoening van het weten.* Het is de bedoeling van Ref. geenszins, om uitvoerig de behandeling dezer drie punten na te gaan; hoezeer hij zich over het algemeen daarmede kon vereenigen en veel schoons en waars er in aantrof, zijn er bij hem hier en daar bedenkingen opgerezen, die hij vermeent kort en bescheiden te moeten in het midden brengen.

1°. Is *de onschuld van het geloof* met uitvoerigheid in eenen krachtigen en bloemrijken stijl voorgesteld; en toch vragen wij, is het begin van het denken, het beginsel der wijsbegeerte, wel met juistheid eene onschuld van het geloof te noemen? Mr. OPZOOMER vangt zelf aan met te zeggen: »Daar is geen standpunt van den menschelijken geest, waarop hij zich van alle denken, van onderzoek in het gemeen ontslagen acht," dus begint hij aldra gebruik van zijn verstand te maken, als hij zich zelven en de wereld, die hem omringt, met nieuwsgierige blikken aanschouwt, hij neemt in deze onmiddellijke aanschouwing dié wereld als wezentlijk buiten hem bestaande aan, hij scheidt zich zelven als een op zich zelf staand beschouwend wezen hiervan af, past met volle vertrouwen de wet der oorzakelijkheid en zelfstandigheid, die in hem krachtig spreekt, op deze wereld toe, en komt dus tot het besluit, om de we-

reld, niet als een verward agregaat van tallooze voorwerpen, maar als een schoon geheel aan te merken, dat eene opperste oorzaak heeft, die dit oneindig gewrocht en hem zelven bestuurt en onderhoudt. In deze beschouwing heeft hij rust, hij denkt er niet aan, dat daarop gegronde aanmerkingen kunnen vallen; maar kan men dezen toestand wel met volle regt eene onschuld des geloofs noemen? Een geloof is het slechts in een' zekeren zin; men kan zeggen, de mensch gelooft hier aan het bestaan des heelals en van een Opperwezen, door de zintuigelijke ervaring en het nadenken over dezelve verkregen, maar juist dit nadenken, neemt dit niet de onschuld, dit kinderlijk vertrouwen op een van buiten aankomend gezag reeds weg. Hij, die God uit de natuur zoekt, bespiegelt reeds even als de Ionische wijsgeeren, in den ochtendstond der Grieksche wijsbegeerte, toen zij naar het eerste beginsel van het zigtbare heelal zochten, en hiervoor water, lucht, vuur, of welken grond meer meenden te moeten aannemen. Zij waren reeds den kinderlijken leeftijd ontwassen, even als de weetgierige knaap deden zij aan de natuur onophoudelijk menigvuldige vragen, waarvan zij door haar de oplossing geloofden te verkrijgen. Het eerste standpunt der wetenschap is voor ons reeds iets meer dan de onschuld des geloofs, het is het eerste ontwaken van den menschelijken geest, die van zijn verstand gebruik maakt, om zich van zijne zintuigelijke indrukken rekenschap te geven, die zijn *ik* van de buitenwereld afscheidt, en door zijne ontwaakte rede eene opperste oorzaak voor beiden meent opgespoord te hebben. Indien dit een geloof kan genoemd worden, is het niet een kinderlijk en onschuldig, maar een redelijk geloof, dat voor hem op gronden rust, waarop hij vermeent veilig te kunnen bouwen. — Minder juist aangebragt kwam het Ref. voor, dat op het einde dezer afdeeling eene toespeling op het leerstellig godsdienstig geloof gemaakt werd, hetgeen met het begin der wetenschap niet verward moet worden.

2°. *De strijd van het ondersoek* komt Ref., als onderwerp van het tweede gedeelte, beter gekozen voor. Als de mensch door nadere beschouwing en overpeinzing tot de gronden wil doordringen, waarop zijne denkbeelden van God, de natuur en zich zelven rusten, ontkiemt in hem de *twijfel*, tegenstrijdige gevoelens hieromtrent ontwikkelen zich in zijnen geest, er ontstaat een strijd in zijn binnenste, en hij

eindigt dikwijls in Scepticismus, dat de waarheid voor den mensch onbereikbaar acht, of in het Mysticismus, dat waant tot eene onmiddellijke, maar onredelijke, aanschouwing der absolute waarheid te kunnen geraken. Dit wordt met een tafereel van den loop der geschiedenis der wijsbegeerte gedurende de laatst verloopene eeuw opgehelderd. Het Sensualismus van LOCKE en CONDILLAC ontaardde in het materialismus en de grove natuurvergoding van het *Système de la Nature*. Deze eenzijdige beschouwing deed het Scepticismus van een' HUME ontstaan, dat alles, ja zelfs de wet der oorzakelijkheid, aan de onzekerheid prijs gaf. Wel stond hiertegen de scherpzinnige KANT op, die uit de wetten van het menschelijk kenvermogen de waarheid trachtte op te sporen, en den strijd der wijsgeerige gevoelens poogde te doen eindigen; doch hij overwon het Scepticismus slechts ten deele, en gaf aanleiding, dat het Idealismus onder FICHTE fier het hoofd verhief, om God en de natuur in het alomvattende *ik* te doen ondergaan. Toen schrikte men van de wijsbegeerte als de alvernielster terug, en JACOBI zocht in het Mysticismus eener inwendige openbaring zijnen troost. Veel grondigs ontmoet men in deze tweede afdeeling, de geschiedenis der elkander opvolgende stelsels is er met breede en juiste trekken in geteekend. Maar is alles wat hier voorkomt wel strijd van het onderzoek te noemen? Waren LOCKE, CONDILLAC en de schrijvers van het *Système de la Nature* in den twijfel der onzekerheid verward, was er strijd in hun binnenste? Wij gelooven zulks niet; zij meenden integendeel in hunne eenzijdige beschouwing de waarheid gevonden te hebben. Met HUME, den Scepticus, kan dit het geval geweest zijn, doch somtijds vindt de twijfelaar rust in zijn gemoed, als hij meent op goede gronden te hebben aangetoond, dat men de waarheid op den grond van den put, waarin zij bedolven ligt, niet kan naderen. KANT mag in den beginne den strijd des onderzoeks gevoerd hebben; doch toen hij met de slotsommen zijner overdenkingen te voorschijn trad, had de onzekerheid voor hem opgehouden. Hij had alles naauwkeurig en oordeelkundig beschouwd, en al is hij ook van eene zekere eenzijdigheid niet vrij te pleiten, de strijd was voor hem gedeeltelijk opgelost; terwijl hij meende den weg te hebben aangewezen, om dien ook bij anderen te doen eindigen. Het is hier de plaats niet om KANT tegen de beschuldigingen der nieuwere

wijsgeeren te verdedigen; doch om met grond tegen hem iets in te brengen, plaatsen zij zich op een ander terrein, of nemen zijne leer even eenzijdig op als FICHTE zulks deed. Zij verwarren zijne subjectiviteit der menschelijke kennis met het Scepticismus, en sommigen gronden zelfs hunne hoog bespiegelende stelsels op een Idealismus, waarvan zij hem beschuldigen. Is het *ding aan sich* of het *noumenon* wel eene *ledige plaats*, omdat KANT zegt, dat wij in deszelfs wezen niet kunnen indringen? Bestaat er wel iets, buiten het zedelijke, waar wij dat kunnen? Kennen wij de natuur en hare krachten anders dan door hare verschijning en hunne uitwerkselen? Is zij daarom voor ons een ledig iets? Zijn de rede-idéën, indien zij slechts *regulatief* en niet *constitutief* zijn, geene wezentlijke waarheden, die ons op een ideaal wijzen, dat wel nooit zal kunnen bereikt worden, maar toch immer meer kan worden genaderd, en komt zulks niet meer met onze eindige en volmaakbare natuur overeen, dan dadelijk tot eene onmiddellijke aanschouwing van dit ideaal te willen opstijgen, en te meenen, dat wij tot het wezen der dingen kunnen doordringen? KANT moge de theoretische rede in haar vermogen te naauw beperkt hebben, men vergete zijne hooge verdienste omtrent de practische niet, die wel eens te weinig op hare regte waarde geschat wordt. De hedendaagsche wijsgeeren verliezen wel eens, door de hooge vlugt hunner bespiegelingen, het rijk der deugd en der zedelijkheid te veel uit het oog. Het zedelijk gebied is immers de grond, waarop de wijsbegeerte het meest vast staat en het minst gevaar loopt stoute hypothesen voor onomstootelijke waarheden voor te dragen.

Mr. OPZOOMER heeft gelijk van de zoogenoemde wijsbegeerte van het gezond verstand en het Mysticismus buiten het wijsgeerig geding te houden, omdat hun gang niets wetenschappelijks heeft. Men kan de opvolging der verschillende wijsgeerige gezigtspunten, door den redenaar zoo duidelijk voorgesteld, in plaats van een' strijd des onderzoeks, ook als een' overgang van verschillende momenten der wetenschap aanzien, die sommige uitersten, waarin zij vervallen, in hare tegenoverstellingen oplost, om hierdoor tot eene hoogere waarheid te geraken, die al deze momenten in zich bevat, van hunne overdrevene scherpte ontdaan en in eene schoone harmonie vereenigd, een hooger standpunt der wetenschap uitmakende. De strijd, hier voorgesteld, was

trouwens niet nieuw in de geschiedenis der wijsbegeerte. Hij had reeds plaats vóór SOCRATES, bij de Iönische, Pythagorische en Eleatische wijsgeeren, en na hem bij PLATO en ARISTOTELES, ZENO en EPICURUS. In den nieuweren tijd bij BACO en DESCARTES, SPINOZA en LEIBNITZ, zonder dat door dien strijd de voortgang der wetenschap werd belemmerd, en men door het verschil der gevoelens aan de toekomst der wijsbegeerte behoefde te wanhopen; want het was toen, even als in onze eeuw, waar, dat men door met het Scepticismus te beginnen in de wijsbegeerte tot de waarheid kan komen, en dat men dikwijls door eenzijdige bespiegeling tot het Scepticismus vervalt, en er mede eindigt, hetwelk soms doodelijk voor de wetenschap is. PYRRHO en AENESIDEMUS kwamen bij het verval der oude wijsbegeerte te voorschijn. Men zij ook niet bevreesd voor eenen strijd op het veld der wijsgeerige onderzoeking; want *du choc des opinions jaillit la vérité.*

3°. *De verzoening van het weten.* Hieromtrent was de verwachting van Ref., en velen met hem, het meest gespannen; doch hij moet erkennen, dat hij hier het minst voldaan werd, en dat dit gedeelte weinig begrepen is en men er zich in teleurgesteld vindt. De oorzaak hiervan is niet ver te zoeken, en men behoeft zulks den redenaar niet euvel te duiden, die met eene jeugdige geestdrift voor de wetenschap bezield, waaraan hij zich heeft toegewijd, daarvan reeds de volkomene oplossing der voornaamste vraagstukken verwacht. De verzoening van het weten is voorzeker het doel der wijsbegeerte, maar heeft zij dit doel reeds bereikt, of kan zij het eenmaal volkomen bereiken? Voor Ref. is deze volkomene verzoening het ideaal van haar streven, hetwelk zij onophoudelijk meer kan naderen en ook genaderd is; een voortdurend onderzoek, eene naauwkeurige beschouwing van den menschelijken geest, van de hoofdwaarheden der rede, van de natuur en de geschiedenis, blijve hare taak, en zij verlieze zich niet te veel in afgetrokkene bespiegelingen, die haar van den weg zouden afleiden. Het is waar, dat zij een' vasten grondslag zoeken moet, en dat deze grondslag niet anders dan God kan zijn, dat deze grond niet kan bewezen worden, omdat hij alsdan van eenen hoogeren grond moest afgeleid kunnen worden, hetgeen bij God onmogelijk is. Het bestaan Gods vindt de mensch in zich zelven, zegt de nieuwere wijsbegeerte, die

zich in een opklimmend en in een afleidend gedeelte splitst. Zij grondt zich op de Pantheïstische bespiegeling van SCHELLING en HEGEL, die het doorgangspunt tot de leer van KRAUSE uitmaakt; dit alles is hier kort en eenigzins magtspreukig voorgedragen, zoodat er veel stof en aanleiding voor menigvuldige vragen en bedenkingen overblijft. God is het *absolute*, hij omvat alles in zijne oneindigheid, maar kan hij ooit door den eindigen menschelijken geest doorgrond en volkomen gekend worden, kan zijne betrekking tot het eindige ooit volledig worden ingezien? De scherpzinnigste wijsgeer kan zich den Oneindige wel als bestaande denken, hij komt tot deze overtuiging door het onderzoek van den aard van zijn' eigenen geest, door de beschouwing der natuur, en door zijn zedelijk en oneindigheidsgevoel; maar kennen en nog minder voorstellen kan hij den Oneindige of het *absolute* niet, hij kan zijne verstandskathegoriën er niet op toepassen, en als hij waant Hem met het oog van den geest te bereiken, ziet hij niet anders dan een gewrocht zijner verbeelding, dat niets met het *absolute* gemeens heeft dan den naam. Vele der hoogdravende bespiegelingen van de nieuwere wijsbegeerte zijn slechts logische idéën, die alleen wezentlijkheid hebben in den geest, die dezelve denkt, maar geene buiten hem bestaande objecten, hoezeer hij zulks waant. De wijsbegeerte zoekt naar zaken en kan zich niet met woorden en begrippen alleen tevreden stellen. Wij juichen echter de poging van Mr. OPZOOMER toe, om door de wijsbegeerte tot de verzoening van het weten te geraken; hij ga ijverig in hare beoefening voort, en hij zal hoe langer hoe meer tot dit gewenschte doel naderen en tevens meer overtuigd worden, dat men het nimmer volkomen bereiken kan. Vele vraagstukken blijven er altijd ter oplossing overig, zelfs die men opgelost meende, moeten bij nadere beschouwing weêr op nieuw onderzocht worden; want de taak der wijsbegeerte heeft geene grenzen, en als het mogelijk was, dat een eindige geest tot de absolute waarheid kon geraken, hield verder alle onderzoek, en dus ook de wetenschap op. Evenwel stelt de wijsbegeerte eene verzoening daar van het weten en van allen, die met de waarachtige zucht tot hare beoefening en belangelooze liefde tot de waarheid bezield zijn, zij leggen vele vooroordeelen af, zij komen tot de vrijheid van den geest, die hen rusteloos op het pad van onderzoek doet voortgaan, zij bekreunen

zich niet aan het gedruisch, dat van buiten tegen de wijsbegeerte wordt aangeheven, want zij zijn overtuigd, dat ook zij voor eene heilige zaak werkzaam zijn. Mr. OPZOOMER zal voorzeker in zijn aangekondigd werk vele punten, die hij hier slechts aanstipte, uitvoeriger uiteenzetten, en meer betoogen, dan hij hier konde doen, en daardoor duidelijker doen zien, dan hij in deze redevoering deed, dat het standpunt, dat hij in de wijsbegeerte gekozen heeft, eene verzoening van het weten daarstelt.

Ref. zoude dus het onderwerp der redevoering beter getiteld hebben gevonden: *De Wijsbegeerte den mensch den weg tot de verzoening met zich zelven aanwijzende*, en het eerste gedeelte liever *de rust der overtuiging* hebben genoemd, dit zoude voorzeker zoo fraai niet geklonken hebben, maar misschien met de waarheid meer overeenkomstig geweest zijn.

Deze redevoering, die overigens zoo vele verdiensten bezit, en zoo vele blijken van groote belezenheid en scherpzinnige redeneerkracht draagt, eindigt met treffend gestelde aanspraken aan de Curatoren der Hoogeschool, aan de Hoogleeraren van dezelve, aan Professor VAN ASSEN- en aan den vader van den spreker, die van eene gelukkige en gevoelige wending is, terwijl een krachtig en gepast woord ten slotte dit wèl gestelde stuk bekroont. Wij hadden hier gaarne de verdiensten van zijnen voortreffelijken voorganger, SCHRÖDER, in de wijsbegeerte herdacht gezien.

Ééne aanmerking zij nog aan Ref. vergund, zij betreft den stijl, die over het algemeen sierlijk, krachtig en kernachtig is, vol beelden en vergelijkingen; wij zouden dien hier en daar wel eens voor wat al te bloemrijk en te leenspreukig houden; hij kan zulks ook wel meer in eene redevoering dan in eene verhandeling zijn, echter moet hij niet te veel, over wijsgeerige onderwerpen gaande, het poëtisch proza naderen. Dit maakt den zin twijfelachtig en onbestemd, doet de begrippen en denkbeelden, waarop het hier het meeste aankomt, niet met de noodige juistheid en zuiverheid uitkomen, en kan soms aanleiding tot misverstand geven. Ref. meende deze en de vroegere aanmerkingen, die hij op dit merkwaardig geschrift maakte, aan de openhartige verklaring van den Schrijver in deszelfs voorberigt verschuldigd te zijn, waar hij eene bescheidene kritiek en eene welwillende teregtwijzing op zijnen arbeid inroept, die ook altijd

oneindig meer waarde bezitten, dan onvoorwaardelijke lofprijzingen, al moge het letterkundig voortbrengsel nog zoo veel voortreffelijks bezitten.

Men heeft in een klein geschrift de Redevoering van Mr. OPZOOMER een *weinigje nageplozen*. De ironische toon, waarop zulks gedaan is, strookt weinig met de waardigheid van het onderwerp, dat daarin is behandeld, en met den aard eener wetenschappelijke wederlegging. De schrijver daarvan maakt verscheidene bedenkingen tegen de stellingen, die in de redevoering voorkomen, doch het komt Ref. voor, dat hij niet genoeg in den geest daarvan is doorgedrongen, en zich daarom op een ander standpunt, namelijk het theologische plaatst, waardoor zijne tegenwerpingen tegen het wijsgeerige van geen genoegzaam gewigt zijn. Als men met zijne tegenpartij niet op een gelijk terrein staat, kunnen de wapenen, die men tegen hem rigt, meestal het doel niet bereiken, en men schermt veeltijds in de lucht. Ook heeft de *naplusser* Mr. OPZOOMER soms hier en daar verkeerd begrepen, en aan zijne woorden eenen zin en beteekenis gegeven, die met zijne bedoeling geenzins strookt en er volstrekt niet in ligt. De redevoering heeft geene vijandige strekking tegen het Christendom, en is van eenen zuiver wijsgeerigen inhoud, de stellingen, die daarin voorkomen, kunnen alleen op eene wijsgeerige wijze bestreden worden, en dit is hier het geval niet; al wordt er nu en dan eene juiste aanmerking gemaakt, hierdoor wordt het gebouw van Mr. OPZOOMER's wijsbegeerte niet in het minste geschokt. Het ware dus te wenschen, dat men zich tot eene wetenschappelijke behandeling, zonder vooringenomenheid vóór zijne bijzondere gevoelens en tegen den persoon dien men bestrijden wil, bepaalde, hierdoor alleen zou de zaak der waarheid winnen, en de ontwikkeling eener gezonde wijsbegeerte bevorderd worden. Redenen, alleen voor Ref. geldig, hebben hem doen besluiten, om door zijnen naam zich als Schrijver van deze en vroegere onlangs geplaatste Recensiën, het vak der wijsbegeerte betreffende, bekend te maken.

J. A. BAKKER.

Beknopte Handleiding voor alle Eigenaars en Administrateurs van vaste goederen, aanduidende met een' oogopslag, wat zij in hun wezenlijk belang, in geval van stichting van gebouwen, ontginning, droogmaking of indijking van gronden en onvoorziene rampen hebben in acht te nemen, gegrond op de bestaande Wetten in Nederland. Door A. VAN TONDEREN, *Provinciaal Bewaarder, Controleur der Directe Belastingen van het Kadastet. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1845. *In gr.* 8vo. 31 *bl.* f : - 30.

Indien men de meening niet beter begreep, dan zou men, dewijl het voorzetsel *bij* in den titel vergeten is vóór de — — *onvoorziene rampen*, wel moeten denken, dat ook deze, die onvoorziene rampen, konden worden ontgonnen, drooggemaakt of ingedijkt; want de titel zegt: wat zij, (d. i. eigenaars en administrateurs van vaste goederen) in geval van stichting van gebouwen, ontginning, droogmaking of indijking van gronden en onvoorziene rampen, hebben in acht te nemen. Het werkje zelf, waarop het hier aankomt, beantwoordt allezins aan het doel der uitgaaf. De tekst der wetten en verordeningen is getrouwelijk, met opgaaf wáár in het Staatsblad te vinden, aangewezen; en zoo wel de voorafgaande aanwijzing der afdeelingen, als de daarop volgende alphabetische inhoud, maakt het zoeken gemakkelijk. Niemand zal zich den aankoop van dit boekje beklagen.

Iets met betrekking tot de Duitsch-Catholijke beweging, door J. F. VAN OORDT, *zwz., Hoogleeraar te Leiden. Te Groningen, bij* J. Oomkens, Jz. 1846. *In gr.* 8vo. 56 *bl.* f : - 50.

Ofschoon de Hoogleeraar VAN OORDT het nog ontijdig acht, en wij met hem, een bepaald oordeel over de beweging in de Duitsch-Katholieke Kerk te vellen, had hij eene bepaalde aanleiding, om dit belangrijke *Iets* over dezelve te schrijven. Terwijl ULLMANN de nieuw ontstane kerk te vrij en te onbepaald in de uitdrukking van hare geloofsbegrippen acht, vindt een Fransch Protestantsch Tijdschrift daarin het meest opmerkelijke en voortreffelijke van de zaak, dat men zich

aan geene naauwe bepalingen bindt. Belangrijk is hetgeen de Hoogleeraar zegt tot verdediging van het laatste. Het is zoo helder en overtuigend geschreven, dat wij het niet alleen aanprijzen aan ieder, die iets regt gepast, Evangelisch, echt-Protestantsch over dit merkwaardige verschijnsel van onze dagen lezen wil, maar het ook in handen wenschen van ieder, die voor zichzelven wil komen tot gedurig helderder bewustheid van hetgeen eigenlijk de geest en strekking des Christendoms is ook onder den uitwendigen vorm eener Kerk, en wat het onder dezen zijn kan en moet. Meer kunnen wij nu niet zeggen van dit stukje, vooral omdat het een afdruk is uit het Groninger Tijdschrift: *Waarheid in Liefde.* Het belangrijke van onderwerp en ontwikkeling doet ons de afzonderlijke uitgave grootelijks toejuichen. De waardige Hoogleeraar ontvange onzen dank!

Maria en Martha. Lektuur voor Christen-vrouwen en moeders. Deel I—IV. Te Schoonhoven, bij S. E. van Nooten. 1845, 6. *In gr.* 8*vo. Ieder Deel van* 6 *Nommers.* 192 *bl. Te zamen f* 7 - 20.

Met een Bijblad, ook onder den afzonderlijken titel:

Moeders schoot. Deel I—IV. In kl. 8*vo. Ieder Deeltje* 96 *bl. Te zamen het Deel f* 2 - 40.

Eene vergissing, buiten de schuld van den steller dezer aankondiging, en ook buiten die der *Redactie*, is oorzaak, dat van dit belangrijke en nuttige werk nog geene melding in dit Tijdschrift is gemaakt. De titel geeft te kennen, wat men hier te wachten hebbe. Vertoogen, verhalen, dichtstukjes, allen — schoon natuurlijk het een beter, dan het andere — even aanbevelenswaardig door vorm als door inhoud, aangename, doch te gelijk nuttige, Christelijke lektuur voor beschaafde vrouwen en moeders. Het zijn hier geene prikkelingen der verbeelding, die haar worden aangeboden, maar ernstige, zacht-nadrukkelijke herinneringen aan haren kring en bestemming; geene loftuitingen op haar geslacht, in onzen tijd zoo algemeen, waardoor de vrouw niet zelden zoo ver boven haren kring getrokken wordt, als de Heidensche oudheid haar daar beneden hield,

maar opmerkingen van ware levenswijsheid, verwarmd door den adem des Christendoms. Dat geschiedt in den vorm der geschiedenis, en in het gewaad der verdichting; de Bijbelsche en Christelijke oudheid leveren er de stoffen toe, ook de vaderlandsche geschiedenis en de zoogenoemd algemeene. Wilden wij eenige onderwerpen opnoemen, wij zouden onbillijk zijn omtrent hetgeen wij voorbijgingen, en er is niets, hetwelk geen voedsel bevat voor geest, hart en smaak eener beschaafde vrouw. Zoo gelukkig wij het denkbeeld achten van een godsdienstig Tijdschrift voor dezulken, zoo hoog zijn wij ingenomen met den warmen toon en zuiver Christelijken geest, die over het geheel, als een bekoorlijk waas, verspreid ligt. Dat zulke geschriften worden uitgegeven en gezocht, bewijst meer dan alle redekavelingen, dat, hoeveel ledige hoofden en harten door den eindeloozen stortvloed van nietsbeduidende romans ook worden veroorzaakt, eene betere, degelijker lektuur nog bij onze Nederlandsche vrouwen weêrklank vindt. De gunstige opname van dit Tijdschrift achten wij alzoo te behooren onder de gelukkige teekenen des tijds, en hartelijk wenschen wij, dat de kracht van het Evangelie zich ook door dit middel meer en meer openbare!

Het bijblad geeft ieder halfjaar een bevallig kinderboekje, waarin Bijbelsche tafereelen, korte vertoogjes, onderhoudende geschiedenissen, versjes en raadsels elkander bevallig afwisselen. Het zaad van godsdienstig gevoel wordt aldus reeds in de harten der kleinen gestrooid. De inhoud is naar hunne bevatting; de plaatjes zijn vrij wel.

Wij merken nog op, dat de omslag van ieder Nommer van dit Tijdschrift eene korte beoordeeling bevat van boeken, die eene nuttige lektuur voor vrouwen en kinderen uitmaken. Zonder eene recensie van die korte recensiën te schrijven, mogen wij wel zeggen, ons over het geheel met hét hier geuite oordeel zeer wel te kunnen vereenigen. Het is echter eenigzins jammer, dat dit op eenen gekleurden omslag, die bij het inbinden wegvalt, is medegedeeld, want ook later kunnen deze beoordeelende aankondigingen haar nut hebben. Het zou ons leed doen, indien dit bevallige, met veel smaak bijeengebragte Tijdschrift verdrongen werd door zoutelooze en onbeduidende zoogenoemde Damesmaandwerken, die wij als voorschriften van handwerken in hunne waarde laten, maar welker lektuur doorgaans magtig weinig

beduidt. Deze onze aankondiging werke mede, om de lezing van *Maria en Martha* te bevorderen!

Godsdienstige en zedekundige Lectuur, in ledige oogenblikken. Te Bergen op Zoom, bij J. C. Verkouteren. 1846. *In kl.* 8*vo.* 126 *bl. f* : - 65.

De Verzamelaar der talrijke schoone gedachten, welke in dit boeksken tot nuttige en aangename lectuur in zoodanige oogenblikken worden aangeboden, waarin men geen aaneengeschakeld werk ter hand kan nemen, onderteekent zijn kort Voorberigt alleen met de voorletters P. J. K. T. Ref. weet niet wie hij is, maar hij doet zich, door de gelukkige keuze van het door hem, onder het lezen van goede oude en nieuwe schrijvers, opgeteekende en hier bijeengebragte, als een man van rein godsdienstig en zedelijk gevoel en van gezuiverden smaak kennen. Deze verzameling, ofschoon inzonderheid voor jongelieden bestemd, kan ook door ouderen, onder alle omstandigheden des levens, met vrucht ter hand genomen worden. Haar gebruik zal hier de waarheid van een der motto's, op de keerzijde van het titelblad, bevestigen, dat in vele dier omstandigheden eene zedekundige gedachte of spreuk een wonderlijk vermogen bezit. Gaarne werken wij hiertoe mede, door het werkje, dat netjes is uitgevoerd, ruimschoots aan te bevelen. Tot motto op den titel zijn de bekende woorden des Apostels: *Behoudt het goede*, gebezigd. Ofschoon, in eene verzameling van eenige honderden lessen, spreuken en leerrijke anecdoten, alles wel niet even gewigtig zijn kan, gelooft Ref. toch gerust te mogen verzekeren, dat hier niets, wat *niet goed* is, wordt aangetroffen, hetwelk van vele soortgelijke verzamelingen, die met minder zorg en kieschheid, al is het dan ook met geen onedel doel, gemaakt zijn, op verre na niet getuigd kan worden.

Leesboekje voor de Israëlitische Jeugd, door S. J. HULDER, *Doctor in de Wijsbegeerte en Inspecteur der godsdienstige Israëlitische Scholen. Te Amsterdam, bij* M. Coster, Jz. 5606. 1846. *In* 12*mo.* 68 *bl. f* : - 40.

Dit nuttige werkje verdient voor Israëlitische scholen alle aanprijzing, die wij er dan ook gaarne aan geven, zoo wel wegens den nuttigen, zedelijken en godsdienstigen inhoud, als wegens den bevattelijken, onderhoudenden vorm.

KAREL DE TWEEDE. *Een Tafereel uit het laatste regeringstijdperk der* STUARTS. *Naar Engelsche bronnen bewerkt door Dr.* FERDINAND VON SOMMER. *II Deelen. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. *In gr. 8vo. f 5 - 80.*

Eene voorstelling van de zeden van het hofleven, ten tijde dat KAREL II spoedde naar het einde van zijn leven, met gloed en met kracht bewerkt, wordt in dezen roman het beschaafd publiek aangeboden. Men ziet zich meer bepaaldelijk verplaatst in dat voor eene regering altijd moeijelijke tijdsgewricht, waarin magtige staatkundige en godsdienstige partijen tegen elkander overstaan, alle middelen te baat nemen om zich van het gezag meester te maken, terwijl de Vorst zelf zich, pligtvergetend, in weelde en wellust baadt en niet omziet naar de belangen zijns volks. THOMAS GORGON, een bekwaam *physicus*, wordt hier als een der meest vermogende en invloed uitoefenende mannen voorgesteld, die de partij der hervorming in staats- en godsdienst-aangelegenheden is toegedaan; die al zijne wetenschappelijke bekwaamheden dienstbaar maakt aan zijne loffelijke vorderingen, om zijn land te helpen vrijwaren voor de schromelijke gevolgen, welke de dweeperij van eenen Hertog VAN YORK, vermoedelijken opvolger van den verwijfden KAREL II, dreigde over het vaderland te brengen. Aan het hoofd van een geheime leuzen hebbend en geslotene vergaderingen houdend genootschap ziet men hem handelen met de voornaamsten des lands; beurtelings gebruik makende van de hofintrigues, waaraan de wisselzieke gunst des Vorsten steeds bevorderlijk was, om de bestuurders der algemeene zaken in zijne inzigten te doen deelen, zonder zelfs den schijn zich aan te matigen van in iets de hand te hebben. Het karakter van THOMAS GORGON is dan ook tot het einde toe zeer goed volgehouden. Datzelfde mag ook gezegd worden van de teekening van KAREL II en van den Hertog VAN YORK; en de den roman zoo veel afwisseling bijzettende liefdesintrigues, zoo van KAREL zelven als van enkele

personen uit den hofstoet, maken de lektuur nog meer boeijend. Zoowel uit een geschiedkundig oogpunt, als uit dat eener dichterlijke, in romantische vormen voorgestelde zedenschildering van dat gewigtig tijdstip, 't welk de bekende omwenteling van 1688 voorbereidde en noodzakelijk maakte, biedt dit werk menige nuttige opmerking aan, welke ook in latere tijden niet behooren veronachtzaamd te worden. Wij wenschen dus aan de Uitgevers een ruim debiet toe, en erkennen gaarne, dat zij daarop billijke aanspraak hebben, want het werk is goed vertaald en zindelijk gedrukt.

De Lotgevallen van Jack Hinton in Ierland. Door CHARLES LEVER. *Uit het Engelsch. II Deelen. Te Amsterdam, bij* C. F. Stemler. 1845. *In gr.* 8*vo.* 701 *bl. f* 7 - 50.

Het heeft Rec. verwonderd, dat men niet eerder de werken van CHARLES LEVER in onze taal heeft overgebragt. Het gunstig onthaal, dat aan dezelve in *Engeland* te beurt viel, en de trant zijner schriften, moesten beide, dacht ons, tot eene vertaling uitlokken. Nu men eenmaal de hand aan het werk geslagen heeft, zal men het wel niet halverwege staken, en zullen wij weldra het voornaamste, wat H. LORREQUER onder den pseudonym van LEVER geschreven heeft, in onze taal bezitten. Men heeft LEVER den *Ierschen* DICKENS genoemd. Er zijn zeker trekken van gelijkheid tusschen de beide schrijvers, maar ook van groote ongelijkheid, en, zoo als het ons voorkomt, zijn deze laatsten niet ten nadeele van den *Ier*. De gelijkheid is vooral te zoeken in de getrouwheid van schildering, in het luimige en geestige der voorstelling, in het schilderen van het een of ander bepaalde deel des maatschappelijken levens. LEVER intusschen maakt zich niet schuldig aan de overdrijving, waardoor bij DICKENS niet zelden karikaturen ontstaan, die hij eigenlijk toch niet bedoelde.

Er is een andere trek, waardoor CH. LEVER zich onderscheidt; het is vooral *Ierland*, dat hij wenscht te schetsen; het Iersche karakter, de Iersche maatschappij. In dezen roman althans is dit bijzonder het geval. Minder bemoeit hij zich hier met het staatkundige, met de betrekking tusschen de beide afdeelingen des rijks, met de oorzaken der

ellende, die het ongelukkige *Ierland* teistert; het is meer de toestand der zamenleving, de gezelligheid, de wijze, waarop zich de *Ier* daarbij vertoont, zijne eenvoudigheid, vrolijkheid, hartelijkheid, slimheid, dolheid somtijds, die hier worden afgeteekend. Het onderwerp zoowel, als de manier, waarop het uitgewerkt is, zullen den lezer boeijen. Er zijn zeker weinige landen, die zoo veel kenmerkends en onderscheidends hebben, als *Ierland;* de belangstelling in hetzelve is bij velen levendig, en wat wij er van weten bestaat dikwijls uit zulke lijnregt strijdige berigten, dat men gaarne, al is het dan ook in den modevorm van roman, eenen schranderen *Ier* zelven eens over zijn land en volk hoort spreken. Met de meeste belangstelling las Rec. dan ook dat gedeelte van het verhaal, wat strikt genomen door den titel wordt uitgedrukt en het grootste deel van den roman uitmaakt, de lotgevallen van den jongen Engelschen officier in *Ierland.* Met groot genoegen maakten wij door hem kennis met den geestigen Schrijver, dien wij ook bij ons eene welkome ontvangst durven voorspellen.

De Uitgever heeft eenen zeer compressen druk bezorgd, waardoor men veel voor zijn geld te lezen krijgt, en eenige niet ongelukkig uitgevallene steendrukplaten daarbij gevoegd. Wij bevelen gaarne dit boek aan ons lezend publiek aan, en durven beloven, dat men het niet onvoldaan zal ter zijde leggen.

Lotgevallen van eene Hollandsche Vrouw in Rusland. Oorspronkelijke Roman. Door ERNESTINE VAN BEIJEREN. *Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1845. *In gr.* 8*vo.* 419 *bl. f* 3-60.

De hoofdpersoon in dit verhaal is een Zaandamsch meisje, gehuwd met een aanzienlijk Russisch edelman, ten gevolge waarvan zij aan het hof als staatsdame verkeert, en later, om haren echtgenoot op te zoeken, eene gevaarlijke reis onderneemt en volbrengt naar de kusten der Kaspische zee. Zoo edel en godsdienstig zij is, zoo ligtzinnig en ongodsdienstig, althans in het eerst, haar echtgenoot. Doch wij willen door verdere aanwijzing van den loop des verhaals den lezer niet geheel berooven van de verrassing. Deze is echter juist niet zeer groot, daar de knoop des verhaals niet ingewik-

keld is, of eigenlijk het boek geen' knoop, noch eenheid van handeling heeft, en de zonderlinge, hier en daar niet zeer waarschijnlijke, lotgevallen van GUERTTA zonder ontknoopingen afloopen. Het boek is vrij onderhoudend geschreven. Daar de reeds overledene Schrijfster met onze opmerkingen geen voordeel meer kan doen, bepalen wij ons tot eene eenvoudige aankondiging, die tevens, vooral om de zedelijke en godsdienstige strekking, eene aanprijzing zijn kan.

De wandelende Jodin. Door de Marquisin DE VIEUX-BOIS. *Met Platen.* (*) *Uit het Fransch vertaald. Te Gorinchem, bij* A. van der Mast. 1846. *In gr.* 8*vo.* 330 *bl.* *f* 2-40.

Gelijk de titel van dezen roman waarschijnlijk eene speculatie is, om door gelijkvormigheid aan dien van den meest bekenden roman van deze dagen de koopers uit te lokken, zoo is ook de Schrijfster met meer dan haren titel bij SUE ter markt geweest. Even als in den *Wandelenden Jood*, zoo is ook in de *Wandelende Jodin* eene schat de spil, om welke zich het geheele verhaal beweegt. Die schat is hier verborgen in de lijst eener schilderij. De wandelende Jodin zelve is eene navolging van RODOLPHE in de *Mystères de Paris*, even als gene een *Deus ex machina*, optredende om hare helden en heldinnen uit het gedrang te helpen. Ook de ondergeschikte personen vinden wij gedeeltelijk in een' of anderen roman van denzelfden schrijver terug, en wij denken, dat wij er nog meerdere originelen van vinden zouden, indien wij alle schriften van den veelschrijver hadden gelezen. Doch wat de *Marquise* niet heeft nagevolgd, zijn de boeijende voordragt, de verrassende inkleedingen en ontknoopingen, de schitterende stijl. Dit is waarschijnlijk boven de krachten der *Française* geweest. Het verhaal is ook zoo verward en ingewikkeld, dat men, het boek niet achtereen lezende, groote moeite heeft, om den draad niet te verliezen. En zij, die het boek wenschen te lezen, kunnen het gerustelijk daarvoor houden, dat het juist niet veel nadenkens waardig is. In de vertaling van dergelijke roman-

(*) Dat wil zeggen: met twee zeer middelmatige steendrukplaten.

netjes, al is die zoo loffelijk als deze, zien wij geene verrijking van onze letterkunde, hoogstens een voedseltje voor den eindeloozen leeshonger der romannomanen.

Satirieke, boertige en ernstige Schetsen en Fantasiën; door H. H. DE GRAAFF. *Te Leeuwarden, bij* L. Schierbeek. 1845. *In gr.* 8*vo.* 363 *bl.* *f* 2-90.

Dat sommigen dezer stukjes vertaald zijn, en welke, wordt ons in een voorberigt medegedeeld; eenigen waren reeds vroeger in eenen almanak of dergelijk voertuig van *petite lecture* geplaatst; anderen kenden wij niet, hetgeen, ook al waren zij vroeger uitgegeven, ligt mogelijk ware. Of zulke »schetsen en fantasiën" nu van een gehalte zijn om nogmaals in druk te verschijnen, is eene vraag, die wij ten opzigte van allen niet zoo gaaf toestemmend zouden beantwoorden. Gij bemerkt, lezer! dat de Recensent zich voorzigtig uitdrukt. En dat doet hij, niet uit vrees, maar toch min of meer uit ontzag voor den Heer DE GRAAFF, wiens vernuft zoo stekelig over de Recensenten uitweidt, dat wij wel wat behoedzaam moeten zijn. Hij vergunne ons nogtans de bescheidene vraag, of het ons ook geoorloofd zou zijn, niet geestig te vinden alles wat hij als geestigheden debiteert; of hij het ons ook kwalijk zoude nemen, wanneer wij, van al het andere maar zwijgende, betuigden met genoegen het stukje over de Zondagscholen te hebben gelezen, en of wij wel meerder speldeprikjes van hem zouden moeten vreezen, wanneer *wij*, »grootmagtige Recensenten," de belofte deden van geene schetsen en fantasiën te zullen schrijven, indien *hij* »de stoutheid al heeft, om zich op ons gepatenteerd en geprivilegieerd grondgebied te wagen." Zie, lezer! met zulke menschen moet men voorzigtig zijn. Durfden wij, dan zouden wij zeggen, dat het meisje, op het titelvignet, keurig gekleed, als zij is, en in eene kamer met sierlijke meubelgordijnen geknield, zonderling afsteekt bij de beschrijving, die haar in behoefte en vernedering doet sterven. Dat het den Heere DE GRAAFF gemakkelijk schijnt, er zoo maar wat op toe te schrijven, durven wij niet denken, veelmin zeggen.

In het voorberigt wordt den lezer vrijheid gegeven, neen, wordt hij — beleefdelijk verzocht, over te slaan hetgeen hem

niet bevalt, van welk verzoek wij beleefdelijk *nota* namen. De Schrijver vindt dat overslaan gemakkelijker, dan de onaangenaamheden dezes levens af te weren. En daarin zal hij den spijker wel op den kop hebben geslagen.

Vertellingen van Grootvader. Naar het Fransch. Met acht gekleurde Plaatjes. Te Rotterdam, bij H. V. van Gogh. 1845. *In kl. 4to.* 106 *bl. f* 1 - 50.

't Is waar, men behoeft thans wel niet meer, uit gebrek aan voorraad, in den vreemde naar geschikte bouwstof voor kinderwerkjes om te zien, daar er zoo veel oorspronkelijks door verdienstelijke schrijvers en schrijfsters in ons vaderland, ten behoeve der jeugd, geleverd, en het beste van elders, wat de overzetting waardig werd geoordeeld, vertaald is, zoodat men inderdaad een' schat bezit, waaruit men de kinderbibliotheek kan verrijken. Doch wanneer men van onze naburen zulke bijdragen, als de hier aangekondigde, overneemt, dan doet men toch een nuttig werk, en vermeerdert den reeds bestaanden schat met goede en waarde houdende munt.

Deze *Vertellingen van Grootvader* kunnen wij als zoodanig gerustelijk aanbevelen. De oude man verhaalt onderhoudend; en, naar den trant en inhoud zijner vertellingen te oordeelen, rigt hij het woord tot kinderen, die al op zekeren leeftijd zijn gekomen, en voor dezen houden wij dan ook dit boekje geschikt.

Onder de vertellingen, die levendig en onderhoudend geschreven zijn, rangschikken wij voor ons: *de Hond van Lord* BYRON; *het Bidden; de deugdzame Dochter; de twee Neven.* De vertaling is zuiver en vloeijend; en de Uitgever heeft wèl gedaan, dit plantje van vreemden grond op den onzen te doen overbrengen.

Jammer, dat de acht plaatjes in den letterlijken zin *gekleurde* zijn: de hardheid der kleuren vermoeit het oog, en bederft, door de smakeloosheid, waarmede het blaauw en rood en geel tegen elkander schreeuwt, de teekening geheel. Het eerste plaatje bij de vertelling: *Het Bidden*, is in alle opzigten allerongelukkigst. Overigens ziet het boekje, dat voor kinderen als een aangenaam en nuttig geschenk kan beschouwd worden, er net uit.

N°. XII. bl. 542. reg. 20. lees: *kamer.* Bl. 550. reg. 10. *absolute.*

BOEKBESCHOUWING.

De Pausen in de zestiende en zeventiende Eeuw. Vooral naar ongedrukte Gezantschapsberigten. Uit het Hoogduitsch van LEOPOLD RANKE, *door* K. SIJBRANDI. *Iste Deel. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1846. *In gr.* 8*vo. XVIII*, 312 *bl. f* 3-:

Te midden van zooveel onbeduidends, als er doorgaans in onze taal wordt overgebragt, is het ons eene aangename taak, een geschiedkundig werk van zoo uitnemende waarde, als dat van RANKE, dat, onlangs in het licht verschenen, voor ons ligt, te mogen aankondigen. Het verdient de eer der vertaling ten volle. De Uitgevers hebben aanspraak op onzen lof, dat zij de niet geringe kosten der uitgave zich getroosten. En het verblijdt ons, dat de Eerw. SIJBRANDI het niet gemakkelijk werk der vertaling, dat door den dood van Dr. H. POL onvoltooid gebleven was, wel heeft willen op zich nemen. Wanneer hij van dit werk getuigt, dat het zoowel elken beschaafden lezer, als den man van studie door degelijkheid, nieuwheid van zaken, onderhoudende en aangename voorstelling belang moet inboezemen, dan moge ons beknopt verslag van deszelfs inhoud, waarbij wij ons bij voorkeur van des Schrijvers eigene woorden bedienen, de waarheid dier getuigenis bevestigen.

Na den afval, dien *Rome* in de eerste helft der zestiende eeuw moest ondervinden, heeft het zich nog eenmaal tot het middelpunt van geloof en denken weten te verheffen bij de Zuid-Europesche Romanische volken, en stoute, niet zelden gelukkige pogingen gedaan, om zich ook de overige natiën weder te onderwerpen. Het is dit tijdvak van vernieuwde kerkelijk-wereldlijke magt, dat RANKE in hare vorming en ontwikkeling, haren bloei en haar verval, in groote omtrekken tracht voor te stellen.

Hem stonden daarbij, behalve de gewone, eenige tot dus verre onbekende hulpmiddelen ten dienste, zoo als ook de titel reeds te kennen geeft. Behalve de Berlijnsche handschriften, waarvan hij gebruik heeft kunnen maken, bood *Weenen* hem in de keizerlijke hofbibliotheek, en meer nog in het keizerlijk archief een' rijken schat. Na *Weenen* rigtte hij het oog op *Venetië* en *Rome*. De bibliotheek van s. MARCO in eerstgenoemde stad bewaart een' aanzienlijken schat van handschriften, die voor de inwendige geschiedenis van stad en republiek, en zelfs voor de Europesche historie van belang zijn. Daaronder zijn vooral de *relationi* der van *Rome* terugkeerende gezanten belangrijk. Te *Rome* echter slaagde hij minder gelukkig met de schatten des Vatikaans. De vrijheid, die hij wenschte, werd hem geenszins vergund. Maar er ontsloten zich voor hem andere verzamelingen, waaruit hij, zoo al geene volledige, dan toch voldoende en echte bescheiden putten kon. En zoo toegerust, was hij in staat, om eene geschiedenis van de Pausen der XVIde en XVIIde eeuw te leveren, zoo als geen ander nog geleverd heeft.

Dit *eerste Deel* bevat *drie* boeken. Het *eerste boek* bekleedt de plaats eener inleiding. De keerpunten in de geschiedenis van het Pausdom worden in het *eerste hoofdstuk* opgegeven. Daartoe wordt het Christendom geschetst, zoo als het ingang vond, zegevierde en zich ook inwendig in het Romeinsche rijk ontwikkelde; het Pausdom, zoo als het, allengs ontstaan, zich door deszelfs betrekking tot het Frankische rijk verhief en zich uitbreidde over de Germaansche volken; de latere zelfstandige ontwikkeling der hierarchie, in hare betrekking tot de Duitsche Keizers, en de contrasten, die zich, bij den tegenstand, die zich verhief, in de XIVde en XVde eeuw opdeden. De geest van tegenstand was zelfs in *Italië* ontwaakt. De kerk, de geestelijkheid had opgehouden, dien invloed op den maatschappelijken en staatkundigen toestand der Europesche volken te oefenen, dien zij vroeger deed gelden. Elke natie ontwikkelde zich zelfstandig; elke staat ging

ijverig voort, zich zelven in- en uitwendig op vasteren voet te brengen. Het kon dus niet anders, of in de betrekking tusschen het wereldlijke en geestelijke gezag moest allengs eene omwenteling plaats grijpen. — Het *tweede hoofdstuk* schetst ons de kerk en den kerkelijken Staat in het begin der XVIde eeuw. Niet zoodra ontnamen de Europesche Staten aan den Paus een gedeelte van zijne regten, of deze ving aan, zijnen werkkring hoofdzakelijk tot wereldlijke zaken en louter staatkundige ondernemingen te bepalen, en zich als eene Italiaansche mogendheid te doen gelden. Na SIXTUS IX wordt ALEXANDER VI en zijn zoon, CESAR BORGIA, vermeld, en JULIUS II, die uitsluitend de uitbreiding van den kerkelijken Staat bedoelde. En de gansche inrigting der kerk moest den weg volgen, dien haar opperhoofd had ingeslagen. De kerk ontaardde in eene wereldlijke mogendheid. Men beschouwde niet alleen de hoogste waardigheid, maar ook alle andere bedieningen en posten als een wereldlijk eigendom. De waarneming der geestelijke pligten bleef meest achterwege. Ook de monniken waren geheel en al wereldsch geworden. Zonder deze schromelijke verbastering had waarschijnlijk de menschelijke geest die rigting niet kunnen nemen, die, merkwaardig en rijk in gevolgen, zich allengs ontwikkelde. De studie der oudheid herleefde. Men begon, de ouden niet slechts na te volgen in hunne eigene taal, maar ook de volkstaal te ontwikkelen. Het romantisch heldendicht ontstond. Ook de bouw-, beeldhouw- en schilderkunst werden beoefend en ontsloegen zich van de banden, die de kerkleer haar opdrong. LEO X, opgevoed in de beginselen en begrippen dier eeuw, bezat onafhankelijkheid van geest en vatbaarheid genoeg, om den bloei van kunst en wetenschap te bevorderen en er genot in te zoeken. Onder deze omstandigheden konden er geene eigenlijk Christelijke gezindheid en overtuiging bestaan. Men kwam daarmede zelfs in dadelijke tegenspraak. Naar het algemeene oordeel wankelde de grond des geloofs. Tegenover deze eigenaardige ontwikkeling des geestes is het standpunt merkwaardig, dat

Duitschland innam. Het week daarvan in meer dan één opzigt af. Het verzet tegen de kerk kwam daar niet uit de beoefening der kunsten en wetenschappen voort, maar uit eene diepere godgeleerdheid en gemoedelijk onderzoek; en vol van ernst en innerlijken afkeer, voerde het tot den stoutsten aanval, die nog ooit tegen de Roomsche kerk was gewaagd. — Het *derde hoofdstuk* doet de staatkundige geschillen en botsingen kennen; en de hervorming in verband met deze. Van LEO X wordt hier gesproken en van de verwikkelingen van zijnen tijd en van het gewigtige tijdstip, waarop hij stierf, toen hij in het staatkundige de handen ruim had en de botsing in het kerkelijke en godsdienstige voor 's hands scheen gestild te hebben; daarna van den waardigen ADRIAAN VI, die met ernst de afschaffing der misbruiken in de Christelijke kerk wilde, en niet minder ernstig zich voornam, om aan de vorderingen der *Duitschers* het oor te leenen, maar die bij elke schrede duizend zwarigheden ontmoette en in *Rome* tegenkanting ondervond; en eindelijk van CLEMENS VII, die de regering als Paus onder een' hoogst bedenkelijken toestand van zaken aanvaardde, zich eerst naauw aan *Spanje* aansloot en later den oorlog tegen *Spanje* ondernam en voor *Spanje* bezweek, waardoor de overmagt der *Spanjaarden* in *Italië* onherroepelijk bevestigd werd. Aan het einde zijner regering was de H. Stoel zeer in aanzien gezonken, zonder geestelijk, zonder wereldlijk gezag. Het noordelijke *Duitschland* was tegen hem opgestaan. De Noordsche rijken huldigden reeds de gezuiverde leer. In *Engeland* schoot zij diepe wortelen. In *Zwitserland* verwierf zij zich, met eenige wijzigingen, eene onvervreemdbare plaats. Zij drong in *Frankrijk* door, ja, tot in *Italië* en *Spanje* liet zij, onder de regering van CLEMENS, sporen achter. En de onderlinge strijd tusschen geestelijke en wereldlijke belangen, waarin het Pausdom verward was, scheen juist te moeten strekken, om aan de Protestanten eene volledige overwinning te verschaffen.

In het *tweede boek* wordt de aandacht gevestigd op het begin eener zuivering en herschepping van het Catholicis-

mus. Allereerst komen hier ter sprake de met het Protestantisme verwante verschijnselen in *Italië*. De letterkundige vereenigingen, die op de ontwikkeling van wetenschap en kunst een' onberekenbaren invloed gehad hadden, namen eene godsdienstige kleur aan. Er kwamen meer bepaalde en zeer verschillende rigtingen te voorschijn. De leer der regtvaardiging begon meer zuiver te worden opgevat, ongeveer in den zin, waarin LUTHER haar verstond, ofschoon men afkeerig was van eene afscheiding van de kerk. — Er werden verder pogingen aangewend tot inwendige hervorming en verzoening met de Protestanten. PAULUS III droeg aan eenige verdienstelijke kardinalen op, om een ontwerp van hervormingen in het kerkelijke te beramen. Hij benoemde gematigde personen tot uitvoering van zulke hervormingen, die zich tot alle takken van het bestuur moesten uitstrekken. Nooit naderden Catholieken en Protestanten elkander meer, dan bij het gesprek, in 1541 te *Regensburg* gehouden, waartoe vooral CONTARINI veel bijdroeg. Maar men stootte op onoverkomelijke zwarigheden, en CONTARINI keerde, na een zeer gelukkig begin, onverrigter zake naar *Italië* terug. — Geheel in tegenstelling met het Protestantismus ontstonden er nieuwe orden. Bij de oude orden beproefde men de noodige hervormingen. GAËTANO en CARAFFA stichtten de orde der *Theatijnen*, waarin zij de pligten en de wijding van geestelijken met de geloften van monniken verbonden. Het genootschap *Di Somasca* had de opvoeding der jeugd tot hoofddoel. En in *Milaan* ontstonden de *Barnabiten*. — Boven alle deze is de stichting van IGNATIUS LOYOLA merkwaardig. Nevens zijn leven wordt de oorsprong van de orde der *Jezuiten* in fiksche trekken geschetst. — Wat de Trentsche vergadering betreft, er bevonden zich reeds in 1542 legaten van den Paus te *Trente*. Maar het hield tot December 1545 aan, eer het concilie werkelijk geopend werd. Toen werd er lang gestreden over de leer der regtvaardiging en over de daarmede zamenhangende leerstukken. Ten laatste werd het gevoelen der Protestanten door het concilie geheel verwor-

pen en elke bemiddeling van de hand gewezen. — Men had inmiddels ook reeds maatregelen getroffen, om alle afwijkende gevoelens te onderdrukken, en in de plaats van de oude inquisitie der *Dominicanen*, die in verval was geraakt, in 1542 eene nieuwe ingesteld. Ten gevolge daarvan verlieten alle hervormingsgezinden, die weigerden zich te onderwerpen, *Italië*, te meer daar de geestelijkheid zich van de hulp des wereldlijken arms bediende. — De verdere ontwikkeling van de orde der *Jezuiten*, die zich meer en meer in naauw verbond met de kerkelijke magt verhief, voltooide eindelijk het geheel. Zij vond in gansch *Italië*, en ook in *Spanje* en *Portugal*, buitengewonen bijval. Door hare verschillende rangen knelde zij den geest gedurig meer in boeijen. »Terwijl," dus eindigt dit *tweede boek*, »de Protestanten, op de H. Schrift »steunende, met toenemende stoutmoedigheid de oorspron»kelijke vormen van het Christendom weder opspoorden en »aannamen, besloot men van de Roomsche zijde, om de »kerkelijke instellingen te behouden, in den loop der eeu»wen tot stand gekomen, en die slechts met eenen nieu»wen geest en met nieuwe kracht te bezielen. Aan gene »zijde der *Alpen* ontwikkelde zich het Calvinismus veel »anti-catholijker dan het Lutheranismus; doch te *Rome* »wees men in eenen uitdrukkelijk vijandigen geest alles »af, wat tot verzoening kon leiden, en plaatste zich in de »scherpste lijn tegenover het Protestantismus. Zoo ont»springen twee bronnen in vriendschappelijke nabuurschap »op het hooge gebergte; maar hebben zij zich eens naar »verschillende kanten uitgegoten, dan verwijderen zij zich »voor eeuwig van elkander in stroomen, die eene tegen»overgestelde rigting volgen."

Het *derde boek* beschrijft de Pausen omstreeks het midden der XVIde eeuw. De tegenstelling en de strijd van deze twee beginselen, van den eenen kant de tot eene tweede natuur gewordene gang der staatkunde, gelijk die tot dusverre geweest was, van de andere zijde de noodzakelijkheid van eene doortastende inwendige hervorming, zetten het voornaamste belang bij aan de geschiedenis der

eerstvolgende Pausen. ALEXANDER FARNESE, als Paus PAULUS III genoemd, komt eerst ter sprake, een man vol van talent en geest, en van doordringende schranderheid, maar die in zijn bedoelen en streven beperkt is binnen de spanne tijds, die hij overziet, geheel vervuld en beheerscht van de belangen des oogenbliks, die hem de hoogste en duurzaamste schijnen; daarbij binden hem nog in het bijzonder persoonlijke betrekkingen, die hem overvloedige bezigheid geven, en de oorzaak worden, nu en dan wel van tevredenheid en genoegen, maar nog menigvuldiger van droefheid en smart, en die eindelijk zijne beste krachten verteren. Op hem volgden JULIUS III (1550), die aan de groote en belangrijke zaken van Kerk en Staat slechts zooveel deel nam, als volstrekt onvermijdelijk was, en MARCELLUS II (1555), van wien men de beste verwachtingen mogt koesteren, maar die op den 22sten dag zijner pauselijke regering stierf. De strengste van alle kardinalen, JOHANNES PETRUS CARAFFA, werd, 23 Mei 1555, in zijne plaats tot Paus verkozen. Hij noemde zich PAULUS IV. Hij scheen de herstelling van het Catholicismus in zijne geheele strengheid te zullen bewerken. Maar spoedig werd hij in oneenigheden met den Keizer gewikkeld. Zijn hervormingsijver moest voor oorlogzuchtige bemoeijingen wijken. En eerst toen zijne onderneming geheel was mislukt, zijne bondgenooten geslagen waren, zijn gebied voor het grootste gedeelte door vijanden bezet en zijne hoofdstad ten tweeden male bedreigd was, besloot hij tot den vrede. Voorts begunstigde hij boven alle andere inrigtingen de inquisitie, die hij zelf had hersteld, en stierf in 1559. Gedurende zijne regering maakte het Protestantismus groote vorderingen. Zijns ondanks werkte hij daartoe mede, vooral in *Engeland* en *Schotland*. PIUS IV, zijn opvolger, was van geringe afkomst en in vele opzigten zijn tegenhanger, vol levenslust en wereldsgezind. Maar desniettemin volhardde men op den ingeslagen weg; de geestelijke en wereldlijke zaken werden met ijver en naar de inzigten der kerk behandeld, en de hervormingen voortgezet. Hij riep het concilie van

Trente weder bijeen, welks latere zittingen beschreven worden. Belangrijk is de voorstelling daarvan en tot in bijzonderheden naauwkeurig. Met het sluiten der kerkvergadering was ook het werk zijns levens geëindigd. Hij stierf in 1566, en werd door PIUS V (1566—1572) opgevolgd, een' welmeenend, maar in zijne begrippen uiterst hardnekkig en in zijne handelingen uiterst gestreng man, die door zijn gedrag en zijne gezindheid een' onmetelijken invloed heeft gehad op zijne tijdgenooten en op de geheele ontwikkeling zijner kerk. Zijn ijver was even rein en vrij van aardsche bedoelingen, als volstandig. De inquisitie werd onder zijn bestuur met onverbiddelijke gestrengheid gedreven. Aan andersdenkende Christenen droeg hij den bittersten haat toe. Wij zien in hem een mengsel van eenvoudigheid, edelmoedigheid, persoonlijke gestrengheid, innige godsvrucht en liefdelooze uitsluiting, bitteren haat en bloedige vervolging.

Tot zoo verre loopt dit eerste Deel. Onze inhoudsopgave, hoe beknopt en dor ook, moge tot aanprijzing van dit belangrijk geschiedkundig geschrift genoegzaam zijn. De bekwame Vertaler heeft wèl gedaan, dat hij ten gemakke der lezers de talrijke aanteekeningen van den oorspronkelijken tekst, meestal uit Italiaansche, of ook soms Spaansche aanhalingen bestaande, in den tekst opgenomen, en met dezen tot een geheel verwerkt heeft. Hij ga met dezelfde naauwkeurigheid voort, en levere ons spoedig de volgende Deelen, waarnaar wij met groote belangstelling uitzien!

Het zou een weinig gunstig teeken des tijds zijn, indien RANKE's voortreffelijk boek geene koopers en lezers vond.

Losse Aanmerkingen en Bedenkingen tegen Mr. C. W. OPZOOMER's *Recensie van Dr.* SCHOLTEN's *Verhandeling: De Leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes. Van Dr.* A. HIRSCHIG, CZ., *Rector te Alkmaar. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1846. *In gr.* 8*vo. VIII*, 121 *bl. f* 1-25.

Prof. OPZOOMER's *Redevoering: De Wijsbegeerte, den Mensch met zich zelven verzoenende. Uit een Christelijk wijsgeerig oogpunt beschouwd. Door denzelfden. Te Alkmaar, bij* H. J. van Vloten. 1846. *In gr.* 8*vo. VIII*, 72 *bl. f* :- 95.

Het was te voorzien, dat de geschriften, waarmede Mr. OPZOOMER zijne wijsgeerige loopbaan opende, veel opziens en tegenspraak zouden verwekken. Zij waren, zoo als wij reeds vroeger aanmerkten, van eenen polemischen aard, en verkondigden wijsgeerige beginselen, die velen moesten bevreemden, en die, bij de hier te lande niet zeer gemeenzame bekendheid met de hedendaagsche Duitsche wijsbegeerte, misverstand en veroordeeling moesten doen geboren worden. Ref. is een vijand van twistschriften; het doet hem daarom leed, dat Mr. OPZOOMER zijne eerste schreden op het wijsgeerig gebied gekenmerkt heeft door eenen aanval op eenen verdienstelijken geleerde; zelfs is zijne Redevoering van een' zekeren geest van berisping van andersdenkenden niet vrij te pleiten. Veel kan men dit verschoonen door de jeugdige geestdrift, die hem bezielt voor het vak, dat hij zich tot beoefening verkoos. Bij de vele verdiensten van kennis en scherpzinnigheid, van welsprekende voordragt en verhevene denkbeelden, die wij in die geschriften hebben erkend, zijn wij niet blind geweest voor de leemten, die er in gevonden worden, voor de spitsvindige redeneringen, die wij er in aantroffen, voor eene zekere ingenomenheid met een hedendaagsch stelsel der Duitsche wijsbegeerte, het Krausiaansche, dat heden bij sommigen *à l'ordre du jour* is. Maar wij moeten tevens openhartig verklaren, dat men hem, van vele kanten te gelijk op eene niet zeer *humane* wijze heeft geantwoord, en tevens persoonlijk heeft aangerand, zijne bedoelingen miskend, zijnen woorden eene gansch andere beteekenis gegeven heeft, dan hij er zelf aan hechtte. Ref. vindt in zich geene roeping om kritieken op antikritieken te leveren, en hierdoor den twist en het verschil nog eene schrede verder te brengen, en daardoor nog meer

te verwikkelen; te meer, daar de tegenstanders van Mr. OPZOOMER dit geheel en al op een theologisch terrein overbrengen; omdat zijn Ed. van het wijsgeerig gebied hierop wel eens een' aanval gewaagd heeft. Dit is voornamelijk het geval met de twee geschriften van Dr. A. HIRSCHIG, die wij hierboven aankondigen, en die van eenen inhoud en aard zijn, dat het geene wijsgeerige wederleggingen van die van Mr. OPZOOMER kunnen genoemd worden. Niet dat er niet veel goeds in voorkomt, en de Schrijver hier en daar geene gegronde aanmerkingen op sommige min doordachte gezegden, die de jeugdige Hoogleeraar zich tegen Dr. SCHOLTEN, en in zijne redevoering heeft laten ontvallen; maar wijsgeerig wederlegd is hij niet door vrome Christelijke bedenkingen, die, hoe welgemeend ook, hem niet kunnen bereiken op het standpunt, waarop hij zich heeft geplaatst. Terwijl hem bedoelingen toegeschreven worden, waaraan hij niet kan gedacht hebben, en die veelal op het verkeerd verstaan van sommige uitdrukkingen als *onschuld des geloofs*, *verzoening van het weten*, uitkomen; uitdrukkingen, die Ref. ook minder gepast zijn voorgekomen, even als sommige gezegden en vergelijkingen in de beoordeeling van Dr. SCHOLTEN's verhandeling. Echter kan hij hierin geene volstrekt vijandige strekking tegen het Christendom zien, zoo als de Schrijver dit wil doen beschouwd hebben; maar wel de nog niet genoeg gerijpte vruchten eener meer vrije en onafhankelijke denkwijze en beschouwing van sommige kerkelijke leerstelsels, waarin de Schrijver en velen met hem de kern en het wezen des Christendoms zien, terwijl Mr. OPZOOMER, en een aantal anderen, dit geenszins toegeven; en moet men nu, omdat men er anders over denkt dan de Schrijver, den naam van Christen verbeuren en als een vijand van het Christendom worden aangewezen? Wie geeft hun hiertoe het regt? Zeker de Christelijke liefde niet, die geest, die altijd de goede zijde ziet en doet voorkomen, zoo lang men niet geheel, zoo als vroeger een VOLTAIRE en zijne volgelingen, met het Christendom vijandig gebroken heeft. Wij hebben dus de ge-

schriften van Dr. A. HIRSCHIG met een gevoel van leedwezen gelezen, even als die van den *Napluizer* en dat van Mr. OBBEEN. Zulk geschrijf doet in ons oog meer kwaad dan goed, het verbittert of wekt een' nog scherperen geest van tegenspraak op, waaraan wij hopen dat Mr. OPZOOMER zich niet zal toegeven. Hij ga rustig zijnen weg, doe zijn voordeel met de gegronde aanmerkingen, die hem hier en daar gegeven zijn, en late al het overige voor hetgeen het is. Hij heeft gelegenheid om in zijn aangekondigd werk op de enkele bedenkingen, die tegen zijn wijsgeerig stelsel gemaakt zijn, terug te komen. Ref. heeft ook gewacht, tot hij zich hieromtrent nader zal verklaard hebben, eer hij de zijne er tegen inbrengen zal. Het ware dus te wenschen, dat men het ontluiken der zucht voor de wijsgeerige studie in *Nederland* niet door twistgeschrijf verstoorde, maar het zijne toebragt om door degelijke philosophische verhandelingen de punten van verschil nader toe te lichten, om elkander op den weg der waarheid teregt te wijzen, maar niet om een jeugdig geleerde van grooten aanleg en verdiensten bij minkundigen in verdenking te brengen, en hem in zijne roeping en bestemming te dwarsboomen.

Ref. neemt de vrijheid om nog in één opzigt met Dr. A. HIRSCHIG te verschillen, namelijk in het oordeel over het geschrift van den *Napluizer*, dat zijn Ed. maar niet schijnt te bevallen, en dat Ref. als het beste aanziet, dat, over de zoo verschillend besprokene *Redevoering* uitgekomen is; daar straalt ten minste nog eene tint van philosophischen geest door, en sommige aanmarkingen zijn zeer juist, hoezeer de toon Ref. ook niet kon behagen.

Hij moet ten sterkste aan de beoefenaren der in ons land ontluikende wijsbegeerte aanbevelen, van zich niet door polemiek en twistgeschrijf van hunne studie te laten afleiden, en tevens in het oog te houden, dat de philosophie geene hoogmoedige wetenschap is, die over de betrekking van het eindige tot den Oneindige *ex tripode* kan beslissen. Zij is behoedzaam, en immer geneigd tot een vernieuwd onderzoek, en waant niet het absolute ware

voor altijd gevonden te hebben. Maar zij is tevens standvastig om hare regten te handhaven, zij beschouwt alles, zoowel de Godsdienst, als de Natuur, den Staat en de Kunst, en zal zich hiervan niet laten afschrikken. Lang heeft zij vervolging en miskenning ondergaan, lang is zij aan de godgeleerdheid ondergeschikt geweest. Doch sedert DESCARTES heeft zij zich *geëmancipeerd*, en is tot den rang van eene algemeene en onafhankelijke wetenschap opgeklommen. Hiervan *kan* en *zal* zij geen' afstand doen; hoewel zij eerbied heeft voor hetgeen anderen heilig en eerbiedwaardig houden, is het haar pligt om het bijgeloof en Gode en mensch onwaardige begrippen, die dikwijls voor Christendom uitgegeven worden, door de wapenen van de rede en zedelijkheid te bestrijden. Zij heeft reeds sedert twee eeuwen zoo vele nevelen weggevaagd, en over het ongeloof zoo wel, als over het willekeurig en menschelijk gezag in het godsdienstige, gezegevierd. De Europesche beschaving, door het Christendom gevestigd, is aan haar haren wetenschappelijken luister verschuldigd. En zoo het geloof als eene gave Gods beschouwd moet worden, heeft zij getoond dat de rede zulks niet minder is, en als eene straal der Godheid, die het menschdom in het gebied der waarheid en zedelijkheid verlicht, moet aangezien worden!

J. A. BAKKER.

Brieven over de Natuurkunde van den Mensch. Voor beschaafde Lezers. Door C. VOGT. *Uit het Hoogduitsch. Iste Stuk. Te Alkmaar, bij* H. J. van Vloten. 1846. *In gr.* 8*vo. VIII en* 213 *bl. f* 2-:

Het is een kenmerk van onzen tijd, dat de wetenschappen meer en meer tot de groote volksklasse doordringen, dat zij, niet meer binnen de gehoorzalen der scholen en de muren van het stille boekvertrek der geleerden beperkt, zich ook eenen weg hebben weten te banen tot het leven der menschheid, en dat de vruchten van hare onderzoe-

kingen meer en meer als algemeen eigendom in den kring der menschelijke gedachten worden opgenomen. De vrees, dat deze rigting voor grondig onderzoek nadeelig zoude zijn, houden wij voor geheel ongegrond.

Of zoude die vrees alleen bij natuurkundige wetenschappen oprijzen en niet bij philologische en historische studiën? Hoe vele jaren lang heeft men aan de jeugd, zelfs op lagere scholen, de beginselen der geschiedenis onderwezen en toch niet gevreesd, dat de grondige beoefening der geschiedenis, zoo als zij den ernstigen geleerde betaamt, daardoor afbreuk zou lijden. Of is het misschien nuttiger en menschelijker, de namen der Koningen van *Rome* te kennen en de lotgevallen onzer Hollandsche Graven, dan de zamenstelling der lucht, die wij elk oogenblik inademen, de werking van ons hart, dat gestadig in ons klopt, of de inrigting van het oog, waardoor het heelal voor ons zigtbaar wordt?

Wel verre dus van ons over die tegenwoordige strekking, om de wetenschap tot het volk te brengen, te beklagen, gelooven wij in de daad, dat men nog eerst een' aanvang gemaakt heeft met eene omwenteling, die een' geheel nieuwen toestand der beschaving en verstandsontwikkeling zal doen geboren worden. Wij wenschen geenszins, dat daardoor het philologische en historische element in de opvoeding verdrongen worde; maar wij verlangen alleen, dat de diepe onkunde omtrent de natuur plaats make voor algemeener inzigt in hare verschijnselen en waardering van haar onderzoek; en wanneer wij dezen wensch uitspreken, kunnen wij ons op de woorden beroepen, reeds voor meer dan eene halve eeuw door HERDER, wien toch wel niemand eenen vijand der humanistische studiën noemen zal, met al de kracht van innige overtuiging nedergeschreven: *Es ist ein Zeichen der tiefen nordischen Barbarei in der wir die Unsrigen erzichen, dass wir ihnen nicht von Jugend auf einen tiefen Eindruck dieser Schöne, der Einheit und Mannigfaltigkeit auf unsrer Erde, geben.* Hadden de Grieken den *Kosmos* zoo gekend, gelijk wij, welk eene geheel andere

uitwerking zou die kennis op den geheelen kring der idéën, op het geheele verstandelijke leven hebben uitgeoefend!

De »*tiefe nordische Barbarei*" begint te wijken. Het zal weldra den onverschillige niet meer vrijstaan, met eene naïveteit, die geene verschooning meent te behoeven, te erkennen, dat hij op het gebied der natuurkennis geheel vreemdeling is, terwijl hij nogtans zich den naam van eene geleerde en beschaafde opvoeding genoten te hebben, onbeschroomd toeëigent. In zoo ver ook dit boek van C. VOGT aan deze nieuwe rigting dienstbaar is, kunnen wij ons èn van deszelfs verschijning èn van de Nederduitsche vertaling, waardoor het in ons vaderland wordt overgebragt, goede vruchten beloven. Het behandelt eene der natuurkundige wetenschappen, waarbij elk mensch zonder onderscheid, die verstandelijke beschaving op prijs stelt, belang heeft: de *Physiologie*, de kennis der levensverschijnsels van het menschelijk lighaam. VOGT is door zijne onderzoekingen op het gebied der fijnere en vergelijkende ontleedkunde en der ontwikkelingsgeschiedenis bij de geleerde wereld gunstig bekend, gevormd door AGASSIZ, LIEBIG en VALENTIN, doch zelfstandig ontwikkeld en in de kracht van eenen jeugdigen mannelijken leeftijd. Wij hebben dus hier geen boek voor ons, gelijk er wel eens door vlijtige compilatores geschreven wordt, die meenen, dat men om een beknopt populair werk op te stellen, niets anders behoeft dan andere boeken en schrijfgereedschap. En echter, wij ontveinzen het niet, hebben deze brieven niet geheel voldaan aan onze, veelligt te groote, verwachting. Wij hadden meer oorspronkelijkheid meenen te vinden, en althans hier en daar nieuwe inzigten. Ook komt het ons voor, dat de Schrijver nog te veel als geneeskundige optreedt, en vergeet dat hij niet voor beoefenaars zijner wetenschap, maar, volgens den titel, voor beschaafde lezers in het algemeen schreef. VON BAER heeft dat veelligt beter in het oog gehouden in zijne nu reeds eenigzins verouderde en daarbij onvoltooid gebleven, maar echter steeds belangrijke *An-*

thropologie. Het tweede deel der Brieven van VOGT, waarmede het werk besloten wordt, ziet, zoo als wij vernemen, reeds het licht. Wanneer wij daarvan kennis genomen hebben, zullen wij een kort verslag van den geheelen inhoud en van het plan des werks geven. De opgave eeniger aanmerkingen, die wij bij het lezen van dit eerste Stuk maakten, besparen wij voegzamer tot dien tijd.

J. v. d. H.

Handleiding tot de Aardappelteelt. Naar het Hoogduitsch van Dr. W. H. VON PABST, *Directeur der Landhuishoudkundige School te Hohenheim. Te Groningen, bij* J. Römelingh. 1846. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl.* f :-25.

Dit werkje handelt niet over de aardappelziekte, die in het vorige jaar zoo veel schade veroorzaakt en zoo veel bekommering verwekt heeft, en ook in dit jaar niet geheel ophield. Het heeft echter zekerlijk aan die ziekte zijnen oorsprong te danken, want, hoe men ook over de oorzaak of oorzaken, die haar het aanzijn gaven, denken moge, het belang eener meer zorgvuldige behandeling van de aardappelen werd daardoor levendiger ingezien. De keuze van het aardappelland, de bemesting en toebereiding van hetzelve, de behandeling der poters, de handelwijze bij het poten, de oogst, de bewaring en de maatregelen om zich van goede poters te voorzien, maken de onderwerpen uit, die hier beknopt en duidelijk behandeld worden, terwijl eenige opmerkingen over het gebruik van gedroogde aardappelen voor voedsel van den mensch, en van gedroogde en ingezoutene voor veevoeder, het boekje besluiten. De Vertaler C. RÖMELINGH, die, als onderwijzer aan de Landhuishoudkundige School te *Groningen*, voor dezen arbeid wel berekend was, heeft met de overbrenging van deze kleine handleiding en de bijvoeging eeniger aanteekeningen en opmerkingen over de behandeling der aardappelteelt in de provincie *Groningen* aan onze vaderland-

sche landbouwers eene goede dienst gedaan, al moge dan ook, 't geen uit den aard der zaak niet anders zijn kan, veel hier voorkomen, 't geen hun reeds genoegzaam bekend was.

De Aardkunde van Salland en het Land van Vollenhove. Eene Voorlezing door Dr. W. O. STARING, *gehouden voor en uitgegeven door de Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart. Te Zwolle, bij* J. J. Tijl. 1846. *In gr.* 8*vo.* 63 *bl. f* :-75.

Dit Stukje is een vervolg van dat over de aardkunde van *Twenthe*, 't geen in het vorige jaar het licht zag, en niet minder belangrijk. Wij verkrijgen hier mededeelingen en ophelderingen over de alluviale vormingen, die langs de IJsseloevers en langs de kusten der *Zuiderzee* het westelijke gedeelte der provincie *Overijssel* vormen. De Schrijver heeft achter deze voorlezing een overzigt der aardkunde van *Overijssel* gegeven, met aanhaling der daartoe betrekkelijke opgaven ook van de vorige redevoering. Met dank zullen zekerlijk deze bijdragen tot de kennis van onzen vaderlandschen grond worden aangenomen; bijzonder vestigen wij de aandacht op hetgeen hier over veenvorming wordt medegedeeld en op de gissingen omtrent het ontstaan der *Zuiderzee*, bl. 35 en verv. Belangrijk is ook de opmerking, dat de diluviale vorming ten noorden van *Meppel* en *Koevorden* verschilt van de zuidelijke, zich door vuursteen onderscheidt en gedeeltelijk van krijtbergen ontstond, terwijl ook de rigting der heuvels oost en west loopt, die der zuidelijke, kwarts bevattende heuvels van het noordoosten naar het zuidwesten. Mogt de Schrijver weldra vele navolgers vinden in het zorgvuldig nasporen van den geognostischen toestand van onzen grond.

Beschouwing omtrent eenige punten van Nederlandsch Staatsregt, door een Lid der Regterlijke Magt. In

een' Brief aan een' Vriend. Te Amsterdam, bij S. J. Prins. *April* 1846. *In gr.* 8*vo.* 46 *bl. f* :-60.

Aanmerkingen op de Grondwet van het Koningrijk der Nederlanden, door F. W. VON MAUVILLON. *Te Amsterdam, bij* P. R. Otto. 1846. *In gr.* 8*vo.* 79 *bl. f* :-60.

Deze beide vlugschriften voegen wij in onze beschouwing bij elkander, omdat zij beide strekken tot betoog van de noodzakelijkheid eener doortastende herziening van de Grondwet, indien men de anders dreigende en voor ons vaderland waarschijnlijk zoo noodlottige omwenteling voor wil komen.

Het Lid der Regterlijke Magt, Schrijver van N°. 1, schijnt wel een tegenstander dier herziening te zijn; maar juist zijne zeer goed uitéén gezette verklaring, wat, overeenkomstig de *bestaande* Grondwet waarheid is, leidt elken vrijheidlievenden lezer tot het besluit: »Zulk eene, »met elke staatkundige ontwikkeling der natie strijdige, »Grondwet moet worden gewijzigd, naar de behoeften van »onzen tijd en met een oog op de toekomst."

De Schrijver toont aan, dat de geregtelijke verantwoordelijkheid der Ministers niet verder strekt, dan de duidelijke letter der daarover handelende Grondwetartikelen medebrengt; — dat de Koning alleen in *dien* zin geen kwaad kan doen, dat hij niet crimineel of correctionneel kan worden gestraft; maar dat hij overigens zoo wel kwaad als goed kan doen, en daarvoor zedelijk verantwoordelijk is: — dat de door den Koning uitgesprokene Troonrede als zijn eigen werk moet worden beschouwd, waarvoor Z. M. de zedelijke aansprakelijkheid op zich genomen heeft, zonder dat die verantwoordelijkheid op eenig Minister kan worden teruggeworpen. — Wel nu! het zij zoo! Maar indien dan nu die Troonrede eens niet staatkundig, niet verstandig, niet volklievend is, wien treft dan uitsluitend de blaam? Hoe moeijelijk, hoe gevaarlijk wordt het dan, een afkeurend oordeel er over uit te brengen!

En als men dit niet straffeloos doen mag, waar blijft dan de vrijheid der drukpers?

Zou het dus niet *noodig* zijn, de Grondwet ook in *dit* opzigt te verbeteren, dat het openen der Staten Generaal met eene rede, door of van wege den Koning uitgesproken, en waarbij Z. M. de gelegenheid had zijne gedachten over den gang van het bestuur kenbaar te maken, stellig wierd voorgeschreven, met bijbepaling, dat de uit te spreken Troonrede vooraf in den raad der Ministers gearresteerd wierde, en dat allenthalve de Ministers gezamentlijk voor den inhoud *parlementair verantwoordelijk* zouden zijn, voor zoo veel zij niet, ten gevolge van hetgene was uitgesproken, hun ontslag verzochten? — Immers, door in dienst te blijven, verklaren zij, al hetgene van den Troon gezegd is overeenkomstig te zijn met hunne eigene zienswijs: en de Koning zou toch in zóó ver *vrij* blijven, dat wel zou worden weggelaten datgene, waarvoor het Ministerie de verantwoordelijkheid niet op zich durfde nemen, maar dat Z. M. echter niets zou zeggen, dan hetgene hij zelf dienstig achtte. De invloed der Ministers wierd alzoo nooit van stelligen, maar slechts van ontkennenden of beperkenden aard. Maar is dit thans zoo *niet*, en heeft dus de Schrijver in zijne opvatting der Grondwet *gelijk*, dan levert hij *onwillekeurig* een betoog ten voordeele van de noodzakelijkheid der herziening.

Met het doel om die herziening te bevorderen, deelt de Heer MAUVILLON, in zijnen algemeen bekenden geest, waarmede Referent echter niet volkomen in kan stemmen, zijne aanmerkingen mede. Vele, de meeste zelfs, zijn gegrond, en alle verdienen overweging, inzonderheid de algemeene aanmerking, bl. 76: »Gebrekkige Grondwet»ten bestaan er ook wel in andere Staten, maar zulk eene »als de Nederlandsche is, nergens. Alle andere Grond»wetten bezitten in zich zelve toch nog kiemen, waaruit »verbeteringen kunnen voortspruiten, alleen de Neder»landsche niet: want, gesteld eens, dat, tegen alle ver»wachting, een voorstel tot wezenlijke verbetering in de »Tweede Kamer zoodanigen bijval vond, dat hetzelve, tot

»Wet verheven, in beraadslaging gebragt wierd, *welk* »*eene kans is er dan, dat de door de Provinciale Staten* »*op de gewone wijze verdubbelde Tweede Kamer het* »*zoude aannemen?*"

»Zoo blijft er dan nu niets over, zal men zeggen: dan »de weg van *revolutie*. Maar niet, wanneer het volk van »Nederland zijne onverschilligheid vaarwel zegt, en, door »middel der vrije drukpers en van het regt van *petitie*, »zijne wenschen en verlangens zoo algemeen, zoo eensge»zind, zoo dringend aan Wetgevers en bewind kenbaar »maakt, dat deze er eindelijk wel gehoor aan *moeten* »geven....."

Doch hier moeten *wij* den Schrijver tegenspreken. Het volk van *Nederland* heeft reeds lang zijne onverschilligheid vaarwel gezegd. 7000 Burgers hebben reeds gewaagd, met opoffering van uitzigt op post en rang, hunnen wensch te uiten. Kan men vergen, dat de overigen de welvaart van henzelven en hunne huisgezinnen prijsgeven, daar zij zich van hunne bedieningen zouden zien beroofd, of in handel en nijverheid gedwarsboomd? Men begrijpe toch, dat het hier *niet* een strijd is tusschen het ministerie en de natie, veel min tusschen den Koning en zijne onderdanen in 't algemeen; maar vooral tusschen de rijken en aanzienlijken ter eenre, en den nijveren middelstand ter andere zijde. Men overwege, dat de Patriciërs allerlei kwelmiddelen in de hand hebben, en met eigen persoon of door hunne vertrouwden den Koning omgeven, terwijl zij bovendien in beide Kamers, maar inzonderheid in de eerste Kamer, ja zelfs in provinciale Staten en stedelijke Besturen, voor het tegenwoordige onherstelbaar, de meerderheid uitmaken: en men zal inzien, dat alle *vreedzame* middelen *krachteloos* zijn, behalve welligt de *drukpers*. Het is waar, de Schrijver rekent op de *vrees*, welke een eenstemmig *petitionéren* hun zou inboezemen, en uit vele omstandigheden zou men wel moeten afleiden, dat zulk een zedelijke *dwang* alleen in staat zou zijn *overtuiging van noodzakelijkheid* te bewerken. Doch het is gemakkelijk te zeggen, maar moeijelijk het daarhenen te sturen, dat

huisvaders, in hun beroep van de gunst der voornamen grootendeels afhankelijk, zich zelven met vrouwen en kinderen in het verderf storten, of dat jonge lieden van talent, wier éénige hoop het is, éénmaal een' post te bekomen, zich de loopbaan des fortuins onherroepelijk afsluiten. Wie zou in gemoede de zoodanigen tot het teekenen eener petitie durven aanzoeken? — En toch hebben duizenden in der tijd vrijwillig en met geestdrift geteekend: doch met welk gevolg?.... De drukpers is het éénige middel, dat ons overblijft: maar hoe lang zal dit duren? — Ach! dat vaderlandsliefde en welbegrepen eigenbelang nog in tijds ook hen, die de magt in handen hebben, deden letten op hetgene MAUVILLON ons allen toeroept, bl. 77: »Ontwaakt uit uwe sluimering, Neder»landers! Leert op uzelven vertrouwen, kruipt en verlaagt »u niet voor magtiger Rijken; weest eensgezind; toont, »dat gij een vrij en onafhankelijk volk zijn en blijven wilt. »Gij klaagt, dat men u buiten 's Lands miskent en min»acht, voor onbekwaam houdt om uzelven te besturen en »bij herhaling verlangt, dat gij uwe zelfstandigheid opge»ven en u met een grooter Rijk vereenigen zult. Gij meent, »dat dit uit nijd, handels-*rivaliteit*, begeerlijkheid naar »uwe schatten (ook uwe schulden?) geschiedt. Onder»zoekt eens of dat wel de ware redenen zijn, en of niet »de algemeen heerschende meening, dat gij buiten staat »zijt u zelven te regéren; dat het u aan de noodige kracht »en wil ontbreekt, uwe zelfstandigheid te handhaven en »te verdedigen; dat uwe financiën al te berooid zijn, en »uw ondergang als Staat vroeger of later onvermijdelijk is, »daaraan het voornaamste aandeel heeft! Want waarom »geeft men dezen raad alleen aan *u*, en ook niet aan »andere even kleine Staten, zoo als b. v. aan *Zwitser»land*, *België*, *Denemarken*?"

De Hemel geve, dat de Regering, hare raadslieden en begunstigden wijs worden, eer het te laat is!

De Klok van Delft, een Romantiesch Verhaal, door J. A. ALBERDINGK THIJM. *Te Utrecht, bij* H. H. van Romondt. 1846. *In gr.* 8*vo. XXVI en* 104 *bl. f* 2-45.

In het *Algemeen Handelsblad* van Dingsdag 18 November 1845 leest men eene boekaankondiging, de voorgenomen uitgave vermeldende van een werk, getiteld: *De Klok van Delft*, door J. A. ALBERDINGK THIJM, van hetwelk daar ter plaatse gezegd wordt, *dat wij hier niet bloot een onderhoudend verdichtsel noch eene wetenschappelijke verhandeling te verwelkomen zullen hebben; maar dat in dit stuk de poging zigtbaar is, om eene schrede voorwaarts te doen ter assimilering van wetenschap en kunst, ter aesthetische kleuring der wijsbegeerte, gelijk die u toespreekt uit de bloot intellectuele, de practisch morele en de algemeen historische gedachte van het stuk.* Verder, *dat men zal instemmen, dat dit stuk niet vreemd gebleven is aan den invloed des tijds; — dat het de taal spreekt* du temps qui court; *dat het zich schikt naar zijne behoefte; dat de dichter, in een woord, evenmin getracht heeft naar eene wufte populariteit als hij een baatzuchtig en eenzijdig mijmeraar blijkt; dat hij in zijn hart de woorden draagt van* VICTOR HUGO: Dieu le veut etc.

De Aankondiger zegt vervolgens, *dat hij niet verwijlen wil bij het kunstidé van dit dichtwerk noch bij het romantisch beloop; — dat hij het genoegen der lectuur niet benemen wil door het vooruitloopen der ontwikkeling van het tafereel, maar dat hij de belangstelling aan het aangekondigd werk wil verbinden door te doen opmerken, dat in den laatsten tijd zonneklaar bewezen werd, hoe men de geschiedenis niet meer als eene opeenstapeling van ordelijke datums en ordelooze feiten heeft te beschouwen, maar in haar idé en hare kleur, in hare noodzakelijke momenten moet gadeslaan; — dat de verstandige romanschrijver de ware historiograaph is*, enz. Eindelijk, *dat in het dichtstuk van den Heer* ALBERDINGK THIJM *eene warme en naauwkeurige schets van een feit uit het dagelijksch leven van de* 16*de eeuw zal gevonden worden*, enz.

't Was inderdaad niet vreemd, dat wij, die een levendig belang stellen in den bloei onzer vaderlandsche poëzij, zoo kwijnende en achteruitgaande sedert eenige jaren, reikhal-

zend naar de verschijning van een dichtstuk uitzagen, dat zoo veel wonderschoone en ongehoorde zaken in zich vereenigen zou. Wel is waar, dat wij niet alles regt duidelijk konden begrijpen, wat door den Aankondiger gezegd en beloofd werd, maar juist dat duistere, dat raadselachtige en vreemde wekte onze nieuwsgierigheid des te meerder op. — Pogen wij thans, het stuk verschenen en door ons gelezen zijnde, geleidelijk mede te deelen wat wij hebben gevonden. — Ten gerieve van den lezer, die nu of dan mogt wenschen te vergelijken, wat de Heer ALBERDINGK THIJM heeft toegezegd, en wat hij gegeven heeft, hebben wij ons de moeite getroost, zijne aankondiging grootendeels af te schrijven en die aan het hoofd van ons overzigt geplaatst.

Het dichtstuk *de Klok van Delft* is in drie afdeelingen vervat, die weder hare onderdeelen hebben.

De eerste Zang heeft ten opschrift JOSINA en houdt in: I. JOSINA, de dochter van een *ketelsmid*, die een *koopkantoor* heeft, en later blijkt een *klokgieter* te zijn, zit in eenzaamheid treurende. Zij hoort alleen het gewoel der smeltersmaats en ziet slechts de rookkolommen,

Die stegen uit de zwarte schouw
*En schemerden in 't hemel*blaauw.

Haar vader is barsch en ongevoelig. Wil zij een vinkje of blanke tortel opkweeken, hij vraagt haar

wat neskheid *haar bezat*,
't Gevogelt' hier de pap te voêren,
Die spijs kon zijn voor volk en boeren!

Hij schijnt een rijk huwelijk met haar in den zin te hebben. Sints lang bepeinsde hij

Dat eens de aanzienlijkste uiter *steden*
Als evenknie hem hulde deden.

Het meisje schrikt van dat denkbeeld:

Mijn God! is zulk een lot 'et mijn',

roept ze uit, en verraadt hare heimelijke genegenheid voor ZWOUT.

II. *Voor veertien weken toog te nacht*
Een jeugdig Mechelsch kavalier

De Delfstad door, langs wal en gracht,
Waar hem zijn trouwe klepper bracht
Voor HEYNRICKS deur VAN TRIER.

De Dichter heeft waarschijnlijk willen zeggen: *Voor de deur van* HEYNRICK VAN TRIER. De omzetting is even nieuw als stout. Deze kavalier nu is EWOUT, de held van het stuk. Hij vestigt zich ongenoodigd in het huis van den geelgieter, en schoon hij geen *hellevorst* was, bezocht hij echter dikwijls de gieterij. Bij wijlen zat hij eenzaam *ter* bovenkamer, peinsde, las en cijferde, en 't schijnt, dat hij wederkeerig JOSINA niet ongenegen werd, althans

Reeds was een vriendschap voor 'et leven
In haar en EWOUTS *hart geschreven.*

III. EWOUT wordt raadselachtig en geheimzinnig. Hij dweept, mijmert, schreit en wischt beschaamd zijne tranen weêr droog.

Maar niemant had nog ooit bevroed —
Wat EWOUT *omging in 't gemoed.*

IV. EWOUT heeft JOSINA genoodigd, om den feestdag met hem door te brengen:

't Was Sint-Jan:
De liefelijkste morgenstralen
De reinste hemel lacht haar ân.

Zij kleedt zich daarom ook met meer zorg en fraaijer dan gewoonlijk;

Maar toen zij 't frissche stroomkristal
Liet paarlen door haar vingrental —

en zij haar verder toilet gemaakt had, bleef EWOUT weg;

en 't gelaat
Haars vaders deed heur harte schromen,
Dat 's meesters scherpziende eigenbaat
Een offer aan zijn lievlingsdroomen
Zou zoeken in haar feestgewaad!

En waarlijk, dat denkbeeld kwam, 't zij dan al of niet in zulk een hyperbolischen vorm, in de ziel van den geelgieter op.

Hij sprak haar toe: »'t Zal vierdag wezen,
Me dochter! zoo voor' dij als mij:"
Eerst mis gehoord in 't hoog getij,
En uiter *kerke, frank en vrij,*
Naar min en zin, met FIJK-*moei* LUITEN
Den vluggen voet gerept naar buiten!...

JOSINA *bloosde: »Vader-lief,"*
Begon ze zachtjens te overleggen,
»Vergeef me 't mooglijk ongerief...
Maar laat ik di *mijn voorkeus zeggen:*
't Ging liever huiswaarts uiter *kerk."*

De vader werd boos.

»Wat moedi..?" *bromt de smeder*
»Dat quintig *hoofd gaat op* end' *neder....*
... Doe wat di *vlyt...* Gân *dag!*

De maagd berust heel gaarne in dat besluit. Zij keert uit de kerk naar huis; maar hoe lang zij uitziet, hoe laat het worde, EWOUT komt niet! Zij wacht, zij hoopt — maar vergeefs! Het wordt donker, het stormt; zij wordt angstig, zij schreit, zij zinkt neêr; eindelijk toch, daar is hij! Schoon in 't holst van den nacht, sluit hij de deur van haar kamer open en treedt in.

Zij rijst verrukt den leunstoel uit —
Maar zinkt, door flukschen schroom gestuit,
Weêr neder.

V. EWOUT had de afspraak geheel vergeten; JOSINA neemt hem dat echter niet kwalijk. *O*, zegt ze:

O, nu 'k uw beeld *weer naast mij* zie,
En nu 'k uw trouwe stem
Weêr de aandacht eener zuster bié —
Hoe droef een dag mij kwelde, zie
Ter nood gedenk ik hem.

— *»*JOSINA*! leg uw goedheid af!"*
Riep EWOUD *blozende* uit:
»Zij baart mij al te hard een straf:
En 't leed, dat u mijn woordbreuk gaf,
De rouw, die 't mij nog lang verschaf,
Wischt ál mijn misdaad uit."

Het leed, dat mijn woordbreuk u gaf, wischt mijn misdaad uit? 't Gaat ons begrip te boven! — Na dergelijk gerijmel, dat zelfs niet altijd rijmt, geeft EWOUT haar de reden van zijn wegblijven op. *God-lof!* zegt hij:

God-lof! mijn groote werk,
Een arbeid is volbracht
Ter eere Jesu en zijn Kerk;
Te teeknen met een dierbaar merk
Voor tijd en nageslacht!

Indien deze verzen niet krielen van drukfeilen, dan vloeijen ze over van wartaal. EWOUT voelt dat zelf, en hij heeft ten volle gelijk, als hij op de volgende bladzijde zegt:

Mijn woorden hebben kracht noch zin.

Hij wordt vervolgens hoe langer hoe onbegrijpelijker. Wat hij zeggen wil, schijnt hierop te moeten neêrkomen... Maar wij durven naauwelijks gelooven, dat wij 't verstaanbaar zullen kunnen opgeven. »Van zijne kindsheid af, streefde hij naar kennis. Ieder denkbeeld, hetzij *klank* of *kleur*, bleef in zijn zwangere hersens woelen. Hij bad altijd om verhooring van den zielwensch, dat de Liefde, *die hem tot zwakheid toe aan 't oudrenpaar verbond*, die hem het schoon deed aankleven en tot ontraadseling van Rede en Natuur dreef, ontwerpkracht mogt ontvangen, en hij gouden beelden uit stollend boezemvuur mogt scheppen!" Vervolgens »heeft hij jaren lang getracht, die dorst, die zucht, die liefde aan een beeld te wijden, hier of daar ontmoet: 't Was zij (die liefde) die 't kokend hartebloed wou lesschen in den damp der wolken, als zij naar den hemel greep om 't ongekende goed..." Maar wij hebben 't wel voorzien: 't is onmogelijk, uit den warklomp dier berijmde droomerijen een gezonden en verstaanbaren zin op te delven! — 't Geen volgt is duidelijker. »Nu werd hij ziek, en hij zwoer met een duren eed, dat als God de Heer hem den stroeven mond met een minder bitteren kelk drenken wilde, hij voor hem een werk zou verrigten, dat eeuwen lang *in God vergeten stonden* zijn glorie verkondigen zou." Eensklaps een andere versmaat aanslaande, deelt hij JOSINA mede, »dat de Magistraat van *Delft* aan haar vader een klok heeft besteld, zoo machtig en zoo schoon, als geen toren in 't land heeft." En daarop roept hij uit:

De klok! — zij was het lievlingsbeeld,
Wiens duister voorgevoel mijn ziele had gestreeld!

Men zou dus moeten onderstellen, dat er zich een conflict tusschen baas HEYNRICK en ZWOUT opdoet. De klok is aan den een besteld en zij is het lievlingsbeeld van den ander... doch alles is even beneveld: de conceptie zoo wel als de verzen. Na eenige eigenschappen en uitwerkselen van de klok, die bij 't *onteenigd* volk de stem des Heeren schijnt, bevattelijk en verstaanbaar, te hebben opgeteld, wordt hij weêr even raadselachtig als boven. »De klok (zegt hij) waar streng verstand en teêr Gevoel in zamenwerken tot hooger doel; — de klok, die, voor God en Mensch, 't Verstand metalen af doet scheiden of binden leert; — die Getal en Wicht tot Toon doet *vleugelen*; — de klok, die, voor God en Mensch, 't Gevoel doet spreken in de Tonen, die gonzend uit de wanden *dronen*, als kroest eens dubbelen elements; — die den zieleadeldom in zijn Bogen weet uit te drukken en in zijn Beeldsels van rondom zich leent aan 't hoogste Kunstvermogen; — de klok, die, voor God en Mensch, de kracht des lichaams ons sterken doet, om in 't stof der Aard te werken, als wezens, vreemd aan elken grens — de klok..." Maar wij schamen ons, den berijmden wildzang, waaraan geen gezonde beteekenis te hechten is, na te schrijven. Mogten onze lezers vermoeden, dat wij overdrijven of ter kwade trouw zijn, zoo mogen zij het boekje openslaan en vergelijken! Kortom:

De klok (zegt ZWOUT) *de klok — ziedaar 't gewrocht,*
Mijn menschlijk leven lang gezocht.

Hij teeg aan 't werk. »Door den geest des Heeren kwam een lang verkeeren met den Arbeid naast de Wetenschap hem de kunst des smeltens leeren. Er zullen geen forscher klanken zijn, dan waarvoor hij God hoopt te danken, die hem *doorlichtte*, wen 't matte hoofd ter Maat wankte of 't zintuig zwijmde voor 't Geluid." Hij schetste zijne verrukking aan JOSINA's vader, die van al dien onzin wel niets zal hebben begrepen. »Geen grootscher klok voelde ooit de aarde aan hare hechte lendenen ontscheuren, dan hij in haar hemelvaart steunen zal. Van gindschen tempel zal zij klinken en drie mijlen ver aan gene zijde der Maas een toon doen zinken, als nooit in Berckels zieloog blonk noch door Rijs-

wijcks oor gedronken werd, bij 't veldgeruisch des dageraads!... 'k Was (zegt hij verder) aan 't herpeinzen, 't hermalen, 't hermeten van de bogen; 't hervinden aller slotgetalen in 't rijk der mineralen." — Toen is hij bij zijn werkstuk neêrgedoken en heeft alzoo JOSINA, die op hem wachtte, vergeten. Zij is er echter niet boos om; integendeel, terwijl hij sprak, had haar aandacht *keur* noch perk, en waarschijnlijk heeft zij zijn wartaal begrepen, want, blij en sterk, en vol zoet vertrouwen, zegt zij:

Gods zegen, EWOUT, *kroon uw werk!*

Deze eerste zang is, volgens aanwijzing van den Dichter, de personificatie van Hoop, Vertrouwen, en Illuzie, gesymbolizeerd in het motto: *Hebt gij hem gezien, die mijne ziele lief heeft?* Cantica III. 3.

De tweede zang draagt ten opschrift: EWOUT, en bevat zes afdeelingen, als volgt:

I. De klok schijnt, op het gieten na, gereed te zijn, maar de verzen, waaruit men het moet opmaken, zijn zoo vermoeijend en verwikkeld, dat wij althans het moeten opgeven, die te ontwarren en te ontraadselen. De eerste regels, die wij van dezen zang duidelijk hebben verstaan, zijn die, waarin gezegd wordt, dat EWOUT den nacht slapeloos heeft doorgebragt:

Hijzelf, hij waakte, bij 't verloopen van de nacht,
Die, op zijn stil klozet, *slechts hem geen ruste bracht.*

Wat daarop onmiddellijk volgt, is alweêr even mistig en nevelachtig. Er schijnt van een *boek* gesproken te worden, *dat door den dampkring geurt* en dergelijke zotheden meer. 's Is somtijds of men FRANS BALTESZ. leest. EWOUT schijnt te teekenen of te beeldhouwen. Hij is het met zichzelven niet regt eens. Hij spreekt van een maagdenbeeld — dan weêr van een edeler beeld; eindelijk zinkt zijn *armenpaar* en hij roept: *Mijn* ANNA, *dierbre bruid!* Hij schijnt dus vroeger op een zekere ANNA verliefd te zijn geweest, in wier plaats zich nu JOSINA heeft gedrongen; althans hij bidt:

Mijn ANNA! *smaad, o smaad mijn* duistre *zwakheid niet.*

Ja wel, duister! Niets kan onbegrijpelijker en onbestemder zijn, dan het poëtisch raaskallen, dat men van bladz.

27 tot 30 leest. Eindelijk *voor den tijd herlevend*, grijpt hij stift en hamer, en zit, zonder eten of slapen, achttien uur lang aan 't werk.

II. *Toen hij nu achttien uur gewerkt had en gebeden,*
Toen hoorde men door 't huis zijn snel gejaagde schreden,
Langs smidse en gangportaal, en 't binnenplein betreden,
Met de eedle vruchten van zijn werk.

De schreden betreden het binnenplein met de eedle vruchten van zijn werk!... Maar laat ons bij dergelijke staaltjes van onzin niet stilstaan: het boekje krielt er van. — Die vruchten nu schijnen in beeldwerk te bestaan; althans wij lezen in 't vervolg, dat hij zijn beeldwerk van schrik laat vallen, bij 't zien, dat er vuur in 't stookfornuis is en dat HEYNRICK aan dertig zwartgeblaakte knapen, die gloeijen bij de hel, die in de *ertskamijn* kraakt, een teeken geeft, en hen toeroept:

Stroom de wilde spijs,
Geproefd en wel doorstookt, in 't harte van d'abijs!

De klok schijnt dus op last van den Meester gegoten te worden; maar KWOUT is er woedend om. »Zijn levensdoel, zijn toekomst en verleden, zijn afgod en nog zoo veel meer, wordt verwoest, onteerd en geschonden voor zijn oogen! Aan 't maagdlijk schoon zijns werks wordt de vurige lust eens ruwen handwerksman geboet en *wreekbre* kunstschoffering gepleegd, enz." — Wij hadden gehoopt, hier eenige opheldering te vinden omtrent het regt, dat zich de kavalier op het beleid der zake aanmatigt; maar er hangt een sluijer van geheimhouding over, wie eigenlijk baas in de gieterij is, HEYNRICK of hij. In den aanvang scheen hij niets dan een gast in huis — een volontair in de werkplaats van HEYNRICK te zijn. Aan dezen toch had, volgens KWOUT zelven, de Magistraat de klok besteld. Nu is hij op eens het hoofd, althans zeker de voornaamste associé in de affaire geworden! — Maar telkens en overal stuit men op raadsels. Meestentijds is de Dichter langwijlig en vervelend, waar men hem beknopt — en kort en bekrompen, waar men hem, ter wille der duidelijkheid, wat uitvoeriger zou wenschen. Hij heeft zijn Pegasus niet onder bedwang. Hoe het zij, het blijkt nu, dat KWOUT de klok gebouwd heeft, en dat men die, zonder zijn order en in zijn afwezigheid,

heeft gegoten. Het werk is slecht uitgevallen bovendien. Hij is beurtelings bleek en rood van gramschap. Wij kunnen hem in al de slingeringen zijner woede niet volgen. De jonge kavalier, die, volgens bladz. 8, nooit zwaarder last getorscht had, dan zijn gouden halsketen, zwaait nu een ijzeren staaf, en het zou er niet bij gebleven zijn, dat hij den verpletten meester *een lage ziele* noemt,

Wie nooit eens kunstnaars doel in stikziende oogen viele,

neen! hij zou hem in *d'open ovenvloed* hebben geslingerd, indien hij het niet om JOSINA had gelaten. »Gij weet niet, (duwt hij hem toe) welk gevoel, wat liefde ons verknocht houdt aan 't kind, uit ons ontstaan, en dat wij zorglijk opkweekten met bloed uit eigen aderen." Waarlijk, wij gevoelen eenig medelijden met den armen gieter, die den dollen kavalier te vergeefs met goede woorden tracht neêr te zetten. Eindelijk heeft de onzinnige uitgeraasd, en tot bedaren gekomen zijnde, besluit hij deze onderafdeeling met den uitroep:

God laat mij ('k smeek 'et *hem) mijn werk niet overleven!*

III. Na het onstuimig tooneel, hier boven vermeld, worden wij op een vrolijker tafereeltje onthaald. De zon ging op.

Zij scheen op de glazen van waag en stadhuis;
Zij kwam van de Sint-Catharijnen,
Dier torens, en vensters, en spuigang, en sluis,
Langs Ursulaas leidak, haar choor, en haar kruis,
Hippolytus' kerktin beschijnen.

Men zou het opgaan der zon helderder wenschen, als men niet aan zoo veel duisternis gewend ware. Intusschen, de straten zijn geschrobd, de gevels zijn versierd, en

Wat maagden, ginds schuchter ter boodschap gezwierd!

De *bonte kolom* der deftige vrouwen en burgers trekt naar de kerk.

De jonkheid, in feestdos, wipt, luchtig ter been,
Gepaard of geschaard, naar het kerkgebouw heen,
Dat toen reeds den naam droeg van 't Oude —
Maar dat, als licht eenmaal hun grootvaêr het plach,

Gemoedlijk en goedig, in liefde en ontzag,
De jonkheid verwelkomen zoude.

IV. Een jonkman, leunende in een venster van HEYNRICK's woning, mijmert en verdiept zich in sombere overpeinzingen. Reeds klonk het orgel; reeds sprak de bisschop zijn gebeden; met de zalving en de doop zal de zegening verrigt zijn,

En draagt de klok, van wierookwalm omgleden,
Het levend merk der plegtigheden. —
— Dan stijgt de beê ten God van al.

Maar God zal de bede niet verhooren:

De Tempelklok, den Heer bereid,
Die elders Orde en Kracht ten toon spreidt,
Wierd schandvlek van Gods Eeuwge Schoonheid...

De aldus mijmerende jonkman is weêr ZWOUT. Met ongeduld en vrees verbeidt hij het kerkgezang en het amen,

Want, na dat Amen, zou zijn Klok
Voor 't eerst het volk ter misse nooden...
En dan — dan mogt hij 't rijk der dooden
Met wilden voet zijn ingevloden...

Hij zweeg... want daar klinkt het eensklaps van omhoog!

Een klepelslag dreunt, somber, krijtend,
Zijn venster in, en of, van 't oog
Der burgerij, een blik, verwijtend,
Hem in 't bestorven aanzicht vloog —

deinst hij terug, en zwijmt ter aard.

V. *Heeft er de Booze zijn vloek op gesproken?*
Heeft er een heks ook de hand op gelegd?
Is men op Maandag beginnen te stoken?
Kan er de schim van een Ketter in spoken?
Hebben de luiders misschien ze gebroken?
Wie is de meester?... Wie is de knecht?

Behalve dat deze regels zeer goed en duidelijk zijn, is vooral ook de laatste vraag, die de burgers elkander doen, zeer gepast en verstandig. Wij hebben boven hetzelfde gevraagd.

De burgers meenen, dat HEYNRICK VAN TRIER de baas is: zoo dachten wij ook, en zoo denkt ook een postknecht, die HEYNRICK voor een galgenaas houdt en tevens de verdediging van den jonker op zich neemt, die nog door niemand gehoond of gelasterd was:

Kent gij 'em *niet met zijn pikzwarte hozen?*
Heeft 'i *u nimmer een weldaad gedaan?*
Zijdi *nooit voor* 'em *naar 't Haagjen gegaan?* —
Hielp hij u nooit door een vechtpartij slaan?

Men verneemt hier tusschenbeiden, dat de Mechelsche kavalier, die nooit zwaarder last dan zijn gouden halsketen getorscht had, toch ook een hachje is, als 't op vechten aankomt. Het volk verheft den lof van den jonker. Een hunner echter brengt er bedenking tegen in.

't Is toch een feit, dat de klok is gebarsten! —
Och, riep een ander, wat Heeren en Vorsten
Zaken, waar niemant ooit oorber bij haal,
Niet al, uit wangunst, ten kwade doen keeren!
't Al ten jolide *van Princen en Heeren!*
Och, d'er *gerecht spreekt zoo'n duistere taal.*

En dat doet de Dichter hier, zoo als op ontelbare plaatsen, ook. Intusschen schijnt Heer SASBOUT, EWOUT's medevrijer, aan te komen, maar hij komt niet.

VI. Even als bij het slot der vorige afdeeling, schijnt bij den aanvang van deze, de Heer SASBOUT aan te komen, maar hij komt alweder niet. In zijne plaats komt een geheele regel puntjes of titteltjes, waarvan wij den zin niet begrijpen... Maar JOSINA verschijnt:

IJlt zij niet vol drift
Ter woning heen? en spreekt dat raadslig schrift,
Voor 't jong, maar reeds omwolkte voorhoofd, niet van krachten,
Die zaalgend waken over 't veld van haar gedachten?

Zonder ons bij dezen onzin op te houden, volgen wij haar.

In 's vaders huis gekeerd, dat nog geen feestgenoot
De trage *deur der smidse en 't woonverblijf ontsloot* —

en alweder deze regels overspringende, snellen wij met haar naar boven. — Zij vindt er EWOUT in zwijm, gilt, barst in

tranen los, kust zijn vochte wangen, roept zonder eind, heft de oogen, waar nieuwe stroom op stroom uit afwelt,

En brandend van een liefde, en van een Godsgeloof,
Dat de aarde ontstijgen kon, der wolken voorhang schoov'
Van 't heiligdom des Lichts, Gods Majesteit omgevend,

roept zij: »*God! maak hem levend!*" Hij komt bij, staart haar aan, *klimt meer en meer ten leven*, maar lukt weêr 't oog. Eindelijk zegt zij hem, dat de klok gebarsten is, en nu is hij volkomen ontwaakt. Tranen zonder tal ontvloeiden hem,

doch fluks
Zichzelf vermannend, rees hij op, om zijns geluks,
Zijns noodlots, in bezielde en half gesmoorde klanken,
Den God der heilgenaâ met hoopvol hart te danken.

Hiermede eindigt de tweede Zang, die, volgens aanduiding van den Dichter, Weemoed, Teleurstelling en Inspraak van Boven voorstelt, waarin en waaronder RWOUT's karakter zich het sterkst manifesteert, uitgedrukt in de woorden: *Toen wendde ik mij tot al mijne werken, die mijne handen gemaakt hadden: en ziet, 't was al ijdelheid, en kwellinge des geestes.* Eccl. Sal. II: 11.

De derde zang draagt *de Klok* ten opschrift. Wij vinden:

I. Een tweetal mannen *rond* Meester HEYNRICK's *kandelaar*. Het is de gieter zelf en Heer SASBOUT, dien wij nu inderdaad toch aantreffen. Zij handelen over JOSINA. De oude vrijer

toont een kalen schedel,
Gesteund door 't zwart fluweelen pak,
Dat, beter dan zijn grinkelbak
Een pruilend oog, hem rijk en edel,
Of, voor 'et minst, aanzienlijk sprak.

Hij wil zich voor de hand van JOSINA verbinden, haren vader geld en middelen te verschaffen, om de klok te hergieten. Baas HEYNRICK schijnt niet ongenegen tot het sluiten van den koop. JOSINA schijnt inmiddels in 't klooster van Sint Clara besteed te zijn. 't Is weêr onduidelijk, zoo als altoos. Hoe 't zij, Heer SASBOUT gaat een stap verder en geeft HEYNRICK den raad, om, als de oven op nieuw zal aangestookt zijn, dien RWOUT, die zich te veel met eens

anders zaken bemoeit, er als een brandhout in te werpen. Terwijl hij dat voorstel doet, springt de grendel van de deur.

't Is EWOUT: *zijn manhafte blikken*
Doen 't schuldig paar in 't hart verschrikken.

EWOUT brengt de tijding uit den Haag, dat er de *reformeering* gepreekt wordt, dat de kloosterkerk vernield werd, en dat het juichend roofgebroed de stad genaakt. Hij denkt, dat het zich 't eerst naar het smidshuis van REYNRICK zal rigten, om moker en geweer magtig te worden. Hij raadt hem, het volk te paaijen en wat minder te geven, dan het vraagt. Nu heeft hij niet langer tijd: er is meer voor hem te doen; en

Zoo sprekend ijlt hij voort, en laat den geest des kwaads,
Die 't ook der lafheid bleek, hen keetnen aan hun plaats.

Wij blijven alweder bij deze versregels niet stilstaan, maar gaan zien, wat er verder gebeurt.

II. *De scheemring brak reeds aan, toen* EWOUT, *half gewapend,*
Door Choor- en Doelstraat vloog, den slaap der kalmen slapend.

Namelijk Choor- en Doelstraat sliepen den slaap der kalmen; EWOUT niet. Hij is wakker, en snelt naar Sinte Claraas konvent.

Maar zie! — Wat roose glans bestraalt zijn smachtend *wezen?*

Op de markt vindt hij een schare volks, die de kloosterpoort wil geopend hebben. Met den schranderen moed, hem eigen, mengt hij zich onder 't graauw. Een priester verschijnt en vermaant, maar vergeefs. De beeldstormers dringen in, den trap op,

Maar juist, in 't eng portaal, bereid ten laatsten treden,

valt een werptuig op hen neêr. Doch 't baat niet. Een forsche jonkman staart dreigend op hen af,

En toont hen 't blank rapier, dat de eedle vuist omgaf;

alles om niet! — »Vooruit!" schreeuwt de drom.

'k Zal dien daarboven, tot zijn dood hier ingeslopen,
(Zoo brult een ruwe gast) de huid eens af gaan stropen.

De jonkman is hem echter te knap, grijpt hem in de laarzen, heft hem met eenen ruk van de voeten en werpt hem naar beneden. Om kort te gaan (want de beschrijving is zeer uitvoerig,)

Die dees kastijding gaf, heet EWOUT.

Nu vliegt een rijknecht (waarschijnlijk dezelfde uit den vorigen zang) ter hulp van zijn Heer naar boven; maar EWOUT schijnt ontvlugt... Neen! daar is hij! en met wie, denkt men, aan den arm? met JOSINA, *die alleen hem bijstond in den strijde!*... Maar hoe komen zij weg? Het volk toeft nog daar buiten:

Geen vrees! — hun lotgenoot zal hun 't gesticht ontsluiten! —
— beneden welft een poort, aan welker stijlen
De kloosterschuit zich heeft. Hun driftig derwaarts ijlen
Wordt, met de daling langs een draaitrap, die ter gracht
Door hof en kelder — leidt, in eene daad volbracht.

Het *ijlen* alzoo *volbragt* zijnde, ontkomen zij »gelukkigsten van de aard!" langs de stroomen... van Delft.

Wij hebben, onder anderen, uit deze wondervolle episode gezien, 1°. dat de Mechelsche kavalier ook een *smid* is, althans hij heeft dat dreigende aan de Delvenaars gezegd; 2°. dat de Delvenaars *kalven* genoemd worden, en 3°. dat EWOUT de Heer van den rijknecht is, waardoor diens defensie in den vorigen zang wordt gemotiveerd.

III. Na al deze ontdekkingen, vinden wij EWOUT en JOSINA hier al dadelijk weêrom, 't zij dan, dat ze over land of langs de *stroomen* terug gekeerd zijn. EWOUT wordt ons andermaal en op nieuw aangekondigd en beschreven, alsof wij hem nog in 't geheel niet kenden. Alom weêrklonk zijn naam, en — met zijn naam — de kloosterdaad (die met de vlugt in een schuitje besloten werd!) JOSINA zit in 's vaders huis, *peinst door de toekomst heen* en vraagt hoe EWOUT *zijn zaligheên, zijn klok, volmaken kon?* Hoe zal hij aan 't noodige komen? Zal zij 't vreeslijkste aller offers doen? naar SASBOUT spoên? Zij weifelt.

Niet, dat een offer ooit — voor hém
Te pijnlijk wierd gekocht,
Die, zelfs al zweeg een teêrder stem,

De Erkentnis met den strafsten klem
Ter voorspraak dagen mocht!

O, roept zij na dezen jammerlijken onzin uit:

O Sancte Josephe! mijn heilge patroon!
Ach, laat mij, ik bid di, mijn dwaling zoo schoon!
Ach, smeek van den Heer, dat mijn stervensuur dage,
Aleer ik verkwijn bij dien vreeslijken slage.
Hij laat mij mijn liefde! — —
Door haar is de zon — (vervolgt zij)
Door haar mij de dauwdrop en 't vogeltjen lief,
Wier glansen mijn jeugd tot haar beelden verhief.

Na dezen onverstaanbaren beuzelklap verschijnt een achtbare grijsaard: het is, lezen wij in de volgende wartaal, vader PETER,

bekend
Bij elken burger — als de kerken
En 't aan zijn zorg betrouwd konvent,
De wijngaard, waar hij voor mogt werken.

EWOUT verzelt den priester. Zij schijnen een collecte voor het gieten van een nieuwe klok te doen. De pater drukt JOSINA op 't hart, welke diensten EWOUT aan haarzelve en aan 't klooster gedaan heeft,

Door kerk- en tucht- en eerversmaders
Manhaftig van 't gesticht te slaan,

hetgeen, zoo veel wij weten, een grove logen is. JOSINA zegt, dat zij het nooit kan loonen. »Gij kunt wel!" hervat PETER: »reeds heb ik menige gift vergaard," haar alzoo ingewikkeld te kennen gevende, waar het om te doen is. EWOUT bevestigt, wat de pater zegt; de pater dringt sterker, maar JOSINA wil hem niet verstaan. »Had ik," zegt zij, in zin en substantie, »ik zou geven."

Gij weet 'et, EWOUT!

Maar EWOUT laat zich ook met dat excus niet afzetten, en vraagt haar nu, onbewimpeld, *een gaaf in d' ovenbrand.* »Wat denkbeeld!" roept ze, en geeft hem een gouden halskarkant, om in 't klokmetaal te vervlieten.

God zij geloofd voor uw besluit!
Roept EWOUT *met den grijsaart uit.*

IV. EWOUT *heeft het werk* volbragt. De klok is in order.

De trekken van zijn bruid, die hem voor 't zintwig speelden,
Zijn aan 't metaal vertrouwd, schoon, nevens andre beelden,
Onkenbaar buiten hem. (*)

»Nu kan de arbeidsman de twijfelvolle nacht der eeuwigheid verbeiden. Maar hij zal de lucht niet zien beven, bij 't bulderen van den toon, die aan de klok ontzweven zal en die 't hart met wellust moet vervullen. De spijs van het zaad zal hem niet vergund zijn. Hij, die heel zijn leven het barre, nu vruchtbare, land beploegd heeft, geeft van nooddruft nog den laatsten snik. Maar — geen woord! Buig, sterfling! buig."

In den toren opgevijzeld,
riep hij 't reusig klokmetaal
Geestdriftvol den eernaam tegen:
Beeldsel van mijn Ideaal!

't Is alsoo EWOUT, die in den toren opgevijzeld is! — *Zijn* krachten zwijnden ter legerstee heen, en

Wanklend was zijn henentreden;
Klam de hand, die 't »goede nacht!"
Welgemeend, maar vreemd van uitdruk,
Meester REYNRICKS *groete bracht.*

Een hand, die 't »goeden nacht!" aan een groete brengt! — Of wat staat er anders? 't Is onzin, 't is FRANS BALTESZ., of wij kunnen niet lezen! Maar genoeg: EWOUT is krank en afgemat. Weinig later zit een tweede kranke naast hem: 't is JOSINA. Zij spreekt hem toe; hij antwoordt fluisterend.

(*) De Dichter, die zich telkens onvolledig uitdrukt, wil hier waarschijnlijk zeggen: *Voor ieder onkenbaar buiten hem* (*behalve voor hem*). Maar het staat er niet. Er ontbreken onmisbaar woorden. Dergelijke ellipsen zijn ongeoorloofd, ten minste als men verstaan wil worden. Telkens stuit men op soortgelijke uitlatingen, die de verzen tot onzin maken. Wij hebben er maar een enkele van aangehaald. — Deze noot slaat op ontelbare plaatsen.

Somber, nevelachtig en duister is de redenering van den stervende; al schemerender en onbestemder worden zijne mijmeringen. Zij lossen zich eindelijk in een soort van lofzang op, die evenmin overal begrijpelijk is en grootendeels uit mystische en metaphysische uitroepen bestaat.

V. De ochtend brak aan. Men riep vergeefs JOSINA; men wachtte vergeefs KWOUT. Twee dooden vond men in hun plaats en een klok*gebrom* klonk op *hollen* toon *grootsch* en *schoon* en *zong* voor KWOUT en zijn zielsvriendin de uitvaartpsalmen.

Het gedicht eindigt met dezen derden zang, die, volgens den Auteur, bevat de oplossing — het denkbeeld van den onvolvormden klok, dat door het gansche stuk heenspeelt, en de feiten zamenvat, te gelijk met het openen eener zalige uit- en toekomst. — Het motto luidt: *Daar het niet voor de goederen der aarde is, dat gij geschapen zijt — zoo is geen dezer goederen in staat u te verzadigen: evenwel het hechte grondwerk Godst staat vast, hebbende dezen regel: de Heere kent de zijnen.* De Imit. III. XVI: 1. II Tim. II: 19.

Wij hebben ons de pijnlijke moeite getroost, om met eene gemoedelijke naauwgezetheid den inhoud en den loop van dit wonderlijk verhaal op te geven, meestal met de woorden van den Auteur zelven. Wij hebben ons daarbij zorgvuldig gewacht, ergens iets uit het verband te rukken of toe te geven aan eene neiging tot scherts, bij meer dan eene plaats zoo verleidelijk opgewekt. Ook hebben wij den gang van ons overzigt niet willen belemmeren, door hier of daar opzettelijk stil te staan en naauwkeuriger te beschouwen. Slechts daar, waar zij ons niet vertraagden en als voor de voeten lagen, namen wij enkele staaltjes van gebrekkige versificatie, onjuiste, onvolkomene en onverstaanbare dictie op; onmiskenbare blijken van mangel aan gezag en heerschappij over de taal, en wel in eene voorbeeldelooze mate. Wij hebben ons echter voorbehouden om, na den afloop der gegeven schets, althans een paar uitvoeriger proeven, ter bevestiging van dit ons oordeel en ten bewijze van de onbedrevenheid en het onvermogen des Dichters, te geven. Volbrengen wij dat voornemen thans in de eerste plaats, en verpijnen wij ons, den aanhef van den tweeden zang met oplettendheid en naauwkeurigheid af te schrijven. Wij lezen:

't Model was lang verguisd: de vorm der binnenwande,
De kerne, wie nog korts dat prachtig leem bespande,
Stond naakt in 't wachtend graf, dat d' opgesperden mond,
Door binten, torenhoog, in 't kruis beschreden vond.
Zij kraakten van den last des mantels, die verheven
In 't snijpunt, eene van daar, met zacht en zuchtend beven,
Als dekvorm zinken zou in 's aardrijks sombren schoot,
Waar hij zijn wedergade in ijskoude armen sloot,
Tot woeldrig vlammende erts zich door zijn hersens spreiden
En hem, verworpling, van zijn bruid zou durven scheiden.
Daar hing hij — dalensreê! Maar wie had rondgetast
Door 't ruim der holte, miste een vorm, nog niet gelascht
In 't ijl en stomp vierkant, dat KWOUT, *bij 't bekleemen*
En sieren van 't model, geen beeldsel op deed nemen.

Om nu niet te spreken van den mantel, die, met zacht en zuchtend beven, zijn wedergade in ijskoude armen sluit, tot vlammende erts zich door zijn hersens spreiden en hem, verworpling, van zijn bruid scheiden zou — onzinniger bombast, dan SWANENBURG ooit heeft uitgebulderd — zoo vragen wij iedereen, ook den scherpzinnigsten lezer, of het hem mogelijk is, dergelijke verzen te bevatten en te verstaan? Onszelven mistrouwende en de mogelijkheid voorondersteilende, dat gebrek aan technologische kennis de onduidelijkheid voor ons vermeerderde, hebben wij deze regels aan een onzer voornaamste Amsterdamsche geelgieters (een man van gezond menschenverstand en een beminnaar der poëzij daarenboven) voorgelegd, die ons verklaard heeft, dat hij er letterlijk niets van heeft kunnen begrijpen. Maar voor wie maakt de Heer ALBERDINGK THIJM zijne verzen dan toch? Wij zouden hem durven aanraden, *het Buitenleven* van BILDERDIJK, inzonderheid den 2den en 3den zang, eens op te slaan, waar men ook technische verzen vindt, maar zoodanige, als door kundigen en onkundigen evenzeer en zonder een oogenblik twijfelens, verstaan... wat zeggen wij? genoten en bewonderd worden.

Onmiddellijk op deze aangehaalde regels volgen vele andere, die, ondanks studie en inspanning, al even onverklaarbaar zijn. Wij vinden hier, onder anderen, *het boek, dat door den dampkring geurt*, waar wij reeds vroeger van spraken; vervolgens... Maar bedwingen en bekorten wij ons!

Tot een ander staaltje willen wij, om den Dichter niet te

hard te vallen, een veel minder gebrekkig — althans een veel verstaanbaarder brokje kiezen, dat nogtans alweder een afdoend bewijs van zijne zwakke kunstkracht en zijne onvaste hand zal opleveren. Nemen wij daartoe het slot van 't gedicht, opdat de Auteur ons zou mogen toestemmen, dat wij niet onedelmoedig het slechtste hebben gekozen. Wij lezen:

Twee dooden vond men in hun plaats:
De jongling ligt ter spond' gestrekt;
En 't knielend maagdenlijk bedekt
De teedre bleekheid haars gelaats,
Gebukt op ZWOUTS *rechter hand,*
Die in haar elpen vingren rust,
En 't bidkoraal was ingeplant,
Als had ze 't nog vaarwel gekust.

De twee eerste regels zijn onberispelijk; in de twee volgende bedekt het lijk het gelaat van 't lijk... maar wij willen zoo min vitten als schertsen, en alleen de vier laatste regels nader beschouwen:

Gebukt op ZWOUTS *rechter hand*, (namelijk het gelaat van JOSINA.)
Die in haar elpen vingren rust, (namelijk de hand van ZWOUT.)
En 't bidkoraal was ingeplant, (namelijk de hand van ZWOUT was in 't bidkoraal geplant!)
Als had ze 't nog vaarwel gekust. (Namelijk, als had de hand van ZWOUT het bidkoraal gekust!)

De Dichter heeft waarschijnlijk willen zeggen, dat *haar* gelaat in *zijne* hand rustte, die in *hare* vingeren lag, en dat *zij* het bidsnoer, in *zijne* hand gekneld, nog scheen te kussen. — Maar al waren de versregels niet zoo slecht en slordig, zoo dubbelzinnig en verward, dan nog zou de teekening te vol en te confus zijn, even als een schilderij, waarin zoo vele armen en beenen door elkander slingeren, dat men zoeken moet, tot welk ligchaam zij behooren.

Wij zullen bij geen verdere bijzonderheden stilstaan, ofschoon elke bladzijde ons voorbeelden van des Dichters onvermogen zou kunnen leveren. — Na nog slechts ter loops te hebben opgemerkt, dat beide, ZWOUT en JOSINA, te

dikwijls schreijen, om veel acht op hunne tranen te doen slaan, wenschen wij met een paar woorden onze schatting van het boekje, in 't algemeen, nader te doen kennen.

De eerste indruk, die eene oppervlakkige beschouwing en een vlugtig doorbladeren van het werkje op ons maakte, was als die, welken een nieuwerwetsch meubel in den ouderwetschen stijl op een onbedorven smaak te weeg brengt. De Auteur schijnt die willekeurige vermenging van het antieke met het moderne in zijne geschriften te willen nabootsen, en, gelijk ook reeds de theologie in onze dagen tot de mode onzer voorvaderen terugkeert en een oud fatsoen aanneemt, om naar den nieuwsten smaak te zijn, zoo wil ook de Heer ALBERDINGK THIJM een *stile renaissance* in onze letterkunde invoeren en onze huidige taal met krulletjes en ornamentjes *à la Maerlant* versieren. En inderdaad, welk een bonten en wanstaltigen tooi van verouderde woorden, verjaarde spreekwijzen en boersche afknottingen dringt hij haar op! beuzelachtige hulpmiddeltjes en kunstjes, om een schijn van ouderwetsche degelijkheid aan nieuwerwetsche nietigheden te geven! Waarlijk, de Heer ALBERDINGK THIJM had, om consequent te zijn, een dergelijk mengelmoes van oud en nieuw half in karton en half in hoorn moeten doen inbinden... Doch, laten wij hem, bij zoo veel andere zonderlingheden, ook deze kinderachtige liefhebberij, met al wat hij, ter verdediging er van (*à l'heure qu'il est!*) in zijne aanteekeningen zegt: vragen wij hem alleen in goeden ernst, wat hij ons heeft gegeven van zoo veel wonders, als hij ons met zoo veel ophef heeft beloofd?

Wij hebben te vergeefs gezocht naar eene assimilering van wetenschap en kunst, waar wetenschap noch kunst te vinden is; — naar eene aesthetische kleuring der wijsbegeerte, waar geen zweem van wijsbegeerte bestaat; — naar de intellectuele, practisch morele gedachte van eene zoo brokkelig zamenhangende constructie; — naar alles, in één woord, wat ons in een stortvloed van uitheemsche kunstwoorden, waar iemand de oogen van schemeren, is toegezegd geworden. Wij hebben niets gevonden, dat naar een feit uit het *dagelijksch* leven der 16de eeuw gelijkt, maar wel een middeleeuwsch fabeltje, dat gansch niet *dagelijksch* is, in ruwe omtrekken, stroeve verzen en allerlei wispeltурige versmaten vervat; eene zamenflantsing, even wild als willekeurig, even duister als verward, even smakeloos als

fantastisch. — En evenwel! de Dichter spreekt in zijn Voorrede van zijn opregt en gemoedelijk streven, om *zuivere* denkbeelden van Waarheid en Schoonheid in *gepaste* vormen bij onze letterkunde in te leiden!... Doch wat zegt hij niet al meer, en waarvan spreekt hij in die Voorrede niet al! Er zou een boekdeel van te schrijven zijn!... Maar wij hebben ons voorgesteld, alleen zijn dichtstuk te beschouwen, zonder in den duisteren doolhof van zijne Voorrede om te tasten, waarin philosophie, theologie, en zoo voorts, en zoo voorts, met valsch vernuft en onbekookte accomodatiën, overhoop gehaald en door elkander geworpen wordt, dikwijls op eene wijze en met een gezag, waarover men zich boos zou kunnen maken, als men er niet om glimlagchen moest. — Wanneer men het echter waagt, met zoo veel parade van aesthetischen smaak, met zoo veel ostentatie van theoretische kennis, met zulk een vertooning van geleerdheid over poëzij en dichtvorm te spreken, moet men althans een dragelijker voortbrengsel dan *de Klok van Delft* kunnen leveren, als men zich verstouten durft als Dichter op te treden. Zoo waar is het, en de Heer ALBERDINGK THIJM heeft daarvan het voorbeeld in zichzelven, dat geen theoriën (al waren zij dan ook wat grondiger en helderder dan de zijne) een goed gedicht — en minder nog een waarachtig dichter voortbrengen of vormen kunnen.

Wij willen ten slotte een tweeledig antwoord geven op de vraag, die men ons billijkerwijze zou kunnen doen. Wij verbeelden ons, dat men ons toeroept, waarom wij zoo veel tijd en moeite hebben verspild aan de uiteenzetting van een gedicht, of wat het zijn moge, dat blijkbaar te onbeduidend en van te weinige waarde is, om de eer en onderscheiding eener zoo bijzondere opmerking te verdienen.

Ons eerste antwoord is dit. Wij hebben in het boekje van den Heer ALBERDINGK THIJM iets meer gevonden, dan het boekje zelf. Wij zagen er een *type* in, zoo kennelijk en volkomen als wij er nog geene gevonden hadden, evenzeer van den jammerlijken wansmaak als van de verregaande zelfverheffing van sommige jongere dichters onzer dagen. Met welk een houding van meerderheid en gewigt disscht ons de Schrijver een onhollandsch zamenraapsel van ongerijmdheden in veelal duistere en kreupele verzen op, als een voorbeeld van poëzij, zoo als de geest des tijds en de hoogere behoefte der natie die vorderen! Droombeelden en wilde wanorde,

en gekleed in een geheimzinnigen sluijer van mystikerij, tracht hij als eene proeve van ontwikkeling en vooruitgang te doen voorkomen, als een streven om zuiverder denkbeelden van Waarheid en Schoonheid bij ons in te leiden! Waarlijk men staat er verbaasd en verstomd van! — En de Schrijver zegt ons »dat er vele flaauwheden in maat en rijm gesteld zijn;" en hij zegt »dat hij onze dichters zelven verdenkt van de poëzij in kwaden reuk bij het publiek gebragt te hebben...." Nog eens, wij staan verbaasd van zoo veel zelfverblinding! Ja, 't is zoo, Mijnheer ALBERDINGK THIJM! ook wij hebben vele flaauwheden in maat en rijm te zien gekregen, maar nimmer eene flaauwheid, die met zoo veel pretentie van beduidenis en waarde werd voorgedaan als de uwe. En indien er dichters mogten zijn, die de poëzij in een kwaden reuk brengen, wees verzekerd, dat gij zèlf in de eerste plaats daartoe behoort. Geloof ons: uw boekje is een *type* van wansmaak en aanmatiging, en wij hebben het met zoo veel geduld en zorg uiteengezet, ten einde het als een afschrikkende waarschuwing voor aankomende dichters te doen strekken.

Een andere reden, waarom wij ons dien vermoeijenden en vervelenden arbeid hebben getroost, is de hoop, dat het ons zou mogen gelukken, den Heer ALBERDINGK THIJM zelven van zijne afdooling te overtuigen en van den ingeslagen dwaalweg terug te brengen. Hij heeft aanleg, maar hem ontbreekt eene goede ontwikkeling; hij heeft talenten, maar hem ontbreekt goede smaak. Zijne ingenomenheid met zichzelven misleidt hem. Hij verbeeldt zich meester te zijn, en is maar leerling; — leerling, daarenboven, die niet slechts aan-, maar ook afleeren moet. Wij zijn niet blind gebleven voor zijne gunstige dispositie, en achten hem waard te worden ingelicht en teregt gebragt. Ten bewijze van zijn goeden aanleg zouden wij meer dan eene proeve uit zijn deerlijk mislukt gedicht kunnen aanvoeren. Bijna de geheele eerste afdeeling van den eersten zang is, met uitzondering van weinige regels, natuurlijk van teekening; zoo is ook grootendeels de beschrijving van ZWOUT's gesprekken op bladz. 11; gelukkig is ook die van de eigenschappen der klok op bladz. 22 en 23, tot waar het op 't laatst weêr in 't gekke loopt. Fraai is de brok op bladz. 39, aanvangende met den ongelukkigen regel: *Daar stijgt de beê ten God van al*, en met nog ongelukkiger regels eindigende. Niet

minder fraai is de herhaling op bladz. 41. Ook is een en ander, op bladz. 49 en 50, natuurlijk en waar geteekend. — Hoe gaarne zouden wij deze staaltjes in ons verslag ingevlochten hebben, maar de Dichter heeft minder lof dan vermaning noodig. Men heeft hem bewierookt, zegt hij, en men heeft er verkeerd aan gedaan: wierook benevelt en verblindt hem. Wie hem dienst wil doen en nuttig wil zijn, rade hem, zich op helderheid en juistheid van dictie toe te leggen, waartoe hij oefening behoeft. Hij weet de snaren niet te *dwingen*. Niet een onzer jongere dichters heeft zoo weinig beheer over de taal als hij. Men moet zich in poëzij zoo verstaanbaar als in proza kunnen uitdrukken, of make geen verzen. Wie hem dienst wil doen en nuttig wil zijn, scherpe hem in, dat nooit iets schoon kan wezen, wat niet waar en natuurlijk is; — dat fraaije theoriën geen slechte verzen beter maken; — dat metaphysische droomerijen tot raaskallen leiden; — dat de dichter niet alleen aan zichzelven, maar ook aan zijne lezers denken moet, althans zoo hij zich lezers wenscht. Eindelijk beduide men hem, dat alle dichtvormen, hetzij klassische, hetzij romantische, hetzij oudere of nieuwere, te allen tijden goed zijn en blijven zullen, mits de poëzij, die zij aanvoeren, zielverheffend, hartverteesterend, roerend en schoon, waar en natuurlijk zij; en dat daarentegen niet een eenige dichtvorm, hoe ook genaamd, deugt, waarin ons stroeve, koude, duistere en vervelende verzen opgedischt worden, die men blijde is te hebben doorgeworsteld en die men niet ten tweede male leest.

De Heer ALBERDINGK THIJM vordert, dat men hem *een bepaald streven* toekenne. En waarom zouden wij dat niet? Wij doen het gaarne en van harte. Even gaarne kennen wij hem het regt toe om te spellen en te schrijven, zoo als hij goedvindt, en over alles te spreken, zoo veel en zoodanig als hij verlangt. Maar als hij ons verzen geeft, vorderen wij in vergelding, dat het fraaije verzen zijn, die ons hart verwarmen en ons hoofd niet doen rooken.

De Heer ALBERDINGK THIJM heeft onze beoordeeling van zijn vorig bundeltje ergens een *leelijke* recensie genoemd: het doet ons innig leed, dat wij van zijn tegenwoordig boekje geen *mooijere* hebben kunnen schrijven.

Margaretha Pusterla. Een geschiedkundig Tafereel uit de veertiende Eeuw. Naar het Italiaansch van CESAR CANTRI. *II Deelen. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1844. *In gr.* 8*vo.* 371 *bl. f* 4 - 40.

Dit verhaal maakt op den naam van roman geene aanspraak; het doel van den Schrijver was, volgens den Vertaler, »zijne lezers in den vorm eener boeijende geschiedenis met den toestand van *Lombardije* in de middeleeuwen bekend te maken, toen elke stad met haren omtrek onder het gezag stond van eenen heer, door het volk gekozen en schijnbaar de uitvoerder van deszelfs wil, doch inderdaad niets anders dan een oppermagtig dwingeland, die alles naar eigen zin en wil wist te leiden, doch, door het gepeupel op zijne zijde te houden, door het te vleijen en te streelen en deszelfs grove zinnelijkheid te prikkelen, daarin eenen steun vond, welke hem tegen de pogingen van betergezinden, die eene verandering van zaken beoogden, beschermde." In dit opzigt heeft dit verhaal dan ook zijne eigenaardige verdienste, waardoor het vooral in het vaderland van den Schrijver ongetwijfeld bijval zal hebben gevonden. Rec. houdt het er intusschen voor, dat het bij ons publiek minder behagen kan. De toestand der Italiaansche Staten en steden in de middeleeuwen is voor den gewonen lezer zoo vreemd, en boezemt hem ook zoo weinig belangstelling in, dat wij ons niet kunnen voorstellen, dat hij veel genoegen in dit verhaal smaken zal. De voorvallen daarenboven zijn zoo treurig, dat, ook uit dat oogpunt beschouwd, het verhaal geenen aangenamen indruk achterlaat. De Schrijver volgde daarin de geschiedenis, en kon dus wel niet anders; maar het geheel is daardoor een boek geworden, dat noch om de schildering der zeden noch om het verhaal zelf aangename gewaarwordingen opwekt. Wij zouden het liever onvertaald hebben gelaten, niet omdat wij er niet veel goeds in erkennen, maar omdat het onderwerp voor het algemeen te weinig belangwekkend is, en het boek zelf te weinig eene lectuur van uitspanning oplevert. Wie intusschen door deze beide eigenschappen niet wordt afgeschrikt, en wel eens zich in die treurige dagen van geweld en dwingelandij en partijschap wil verplaatsen, dien durven wij het boek gerust aanbevelen, omdat het op zichzelf niet kwaad is.

Veel vrolijker lectuur levert een andere vertaalde roman op:

Jeugd en Liefde. Een Roman van Mrs. TROLLOPE. *Uit het Engelsch. II Deelen. Nieuwediep, bij* C. Bakker, Bz. 1845. *In gr.* 8*vo.* 758 *bl. f* 7-20.

De verhaaltrant van Mrs. TROLLOPE is ook bij ons publiek genoegzaam bekend. Zij bezit veel talent voor het schilderen van hare karakters, vooral daar, waar het bespottelijke originélen zijn, welke zij ons wil afschetsen. Zij vindt er, gelijk uit andere van hare romans genoegzaam bekend is, een zeker genoegen in, om vooral ook de schaduwzijde van het vrouwelijke karakter aan het licht te brengen. Ook het verhaal, dat zij hier haren lezers aanbiedt, levert daar sprekende proeven van op; en schoon wij niet zullen ontkennen, dat hare schetsen wel wat geoutreerd zijn, en dat men niet ligt zoo overdreven bespottelijke wezens zal aantreffen, als er enkele hier worden beschreven, zoo neemt dit toch niet weg, dat men met genoegen dit verhaal leest. Tegenover de booze of dwaze vrouwelijke personen staat de heldin van het boek over, als om te bewijzen, dat het de Schrijfster ook aan geen talent ontbreekt, om een allerbeminnelijkst en teeder vrouwelijk karakter met juist en fijn gevoel af te malen. Rec. althans bevielen de tooneelen, waar deze voorkomt, meer nog dan de komische, waar de dwaasheden van eene trouwzieke jonge dame allerbespottelijkst worden geschetst. Over het geheel beveelt Rec. dit verhaal aan als eene onderhoudende lectuur. Bij de menigte van romans, die vertaald worden, ook van Mrs. TROLLOPE, verwonderde het hem dikwijls, dat haar *Widow Barnaby* nooit die eer genoot. De vervolgen daarop zijn minder; maar het eerste en geheel op zichzelf staande verhaal is, dunkt hem, meesterlijk.

Mont Sorel, of de Erfgename der de Veres. Naar het Engelsch door W. J. HENSING. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1846. *In gr.* 8*vo.* 731 *bl. f* 7-20.

Voor zoo ver Rec. weet, is dit de eerste roman, die ons publiek onder de oogen krijgt uit de pen van den Engel-

schen Auteur, wiens naam niet genoemd wordt. Zoo wij wèl zijn onderrigt, of liever zoo de gissingen gegrond zijn, die wij in Engelsche tijdschriften hebben gevonden, dan treedt hier op nieuw eene Engelsche vrouw als Schrijfster op. Wij zouden dat oppervlakkig uit den toon en den trant des verhaals niet hebben vermoed. Als van zelf verwachten wij daar, waar eene vrouw de pen voert, dat ook het vrouwelijke karakter zal uitkomen; en, men moge er van zeggen wat men wil, Rec. ziet liever in vruchten van de vrouwelijke pen den vrouwelijken geest, dan dat men er van moet zeggen: 't is met mannelijke stoutheid geschreven. In een verhaal, door eene vrouw geschreven, zijn het dan ook vooral de fijne ontleding van het vrouwelijke gevoel, de openbaring van de innige gewaarwordingen der vrouwelijke ziel, die wij er bij voorkeur zoeken. In dat opzigt vinden wij ook hier niet, wat wij er zouden zoeken. Het is mede eene der bedoelingen van het verhaal, den invloed te schetsen, dien de strijd van revolutionaire en aristocratische denkbeelden ten tijde van de eerste Fransche omwenteling ook op het huiselijke en familieleven had, zelfs in *Engeland*, het vaderland der vrijheid. Wij zouden deze schildering eerder van eenen man dan van eene vrouw verwacht hebben, en Rec. kwam dan ook bij het lezen van de tooneelen, die daarmede in betrekking staan, volstrekt de gedachte niet voor den geest, dat eene vrouw ze geschetst had.

Van den anderen kant intusschen is er toch ook weder veel in dit boek, wat eene vrouwenhand verraadt. De breede en naauwkeurige schildering van den zielstoestand van hem, die hier sprekende wordt ingevoerd, is juist een van die dingen, welke wij van eene vrouw zouden mogen verwachten.

Doch laten wij de vraag ter zijde, wie schrijver van dit boek is, en letten wij alleen op datgene, wat het behelst. En dan aarzelt Rec. niet, om aan dezen roman hoogen lof toe te zwaaijen, en te erkennen, dat hij dien in vele opzigten met bijzonder groot genoegen heeft gelezen. Hij behoort niet tot de gewone soort van romans, maar onderscheidt zich vooral door de naauwkeurige ontleding der situatiën, waarin de handelende personen worden geplaatst, en door de levendige schildering van de driften en hartstogten, die hunne ziel in beweging brengen. Dat is niet alleen het geval met den erfgenaam der DE VERE zelven, maar

ook met al de hoofdpersonen van het verhaal, vooral de mannelijke. Nog een ander voorregt komt Rec. voor de eenvoudigheid van het verhaal. Doorgaans hebben de romanschrijvers een geheel heirleger van personaadjen noodig, die allen eene meer of minder gewigtige rol spelen; hier loopt de zaak niet over zoo vele schijven, en zijn eenige weinige personen voldoende, om de belangstelling levendig te houden. De gekozen vorm, waarbij het geheele verhaal uit de pen vloeit van een der genen, die tot de hoofdpersonen der geschiedenis behoort, heeft zijne gunstige, maar ook zijne ongunstige zijde. De lezer deelt daardoor als 't ware meer onmiddellijk in de zaken; maar van den anderen kant brengt het natuurlijk te weeg, dat hier en daar wel eens eene bijna te groote uitvoerigheid wordt gevonden. Doch dit gebrek, indien men het dien naam mag geven, zien wij gaarne over het hoofd om het wezentlijk schoone en menschkundige, dat in dezen roman wordt gevonden. Wij twijfelen dan ook niet, of hij zal ook bij ons publiek op prijs worden gesteld, en de bekwame Vertaler heeft mede zich beijverd, om door zijne vertaling daartoe bij te dragen. Het boek levere dan aan menigen lezer eene aangename en belangwekkende lectuur!

De Dochter van den Dorpsleeraar. Naar het Zweedsch uit de papieren van Oom Adam. Te Amsterdam, bij de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1845. *In gr.* 8*vo.* 236 *bl. f* 2-50.

Als op den titel van eenen roman tegenwoordig staat: uit het Deensch, Zweedsch of Noordsch, dat is voor het groote publiek al aanbeveling genoeg. En schoon Rec. er verre van verwijderd is, om met al die Noordsche lectuur even hoog ingenomen te zijn, erkent hij toch gaarne, dat er doorgaans veel goeds in te vinden, en dat de strekking meestal lofwaardig is.

Het boek van Oom ADAM kenmerkt zich in dat laatste opzigt ook bijzonder gunstig; als roman zal het misschien velen onvoldaan laten, en zullen zij vooral over het einde zich ontevreden verklaren. Maar een eenvoudig tafereel uit het leven geput, eene goede schildering van onderscheidene karakters, eenen goeden geest, die alle zal men er niet te vergeefs zoeken. Oom ADAM is ons daarom ook wel-

kom bij zijne andere neven en nichten uit het barre Noorden, ofschoon hij, dunkt ons, toch met de bekwaamsten van die niet op éénen rang staat.

De laatste Ciscar. Historisch Romantisch Tafereel uit den laatsten Spaanschen Burgeroorlog. Naar het Hoogduitsch van ISIDOR V. H. *Te Zwijndrecht, bij* J. Boden. 1846. *In gr.* 8*vo.* 158 *bl. f* 1 - 70.

Door den *laatsten Spaanschen burgeroorlog*, op den titel vermeld, bedoelt de Schrijver den worstelstrijd tusschen den aanhang van *Don* CARLOS en dien der Koningin, helaas door zoo vele andere bloedige opstanden in het ongelukkige *Spanje* gedurig opgevolgd. De held des verhaals is de laatste afstammeling van een oud adellijk Spaansch geslacht, die, als getrouw aanhanger van *Don* CARLOS, den heldendood sterft in den strijd tegen de *Christinos*. Het edele en ridderlijke van zijn karakter, het schoon geteekende beeld van zijne geliefde JULIA, en zelfs de waarschuwende en afschrikkende voorstelling der zwakheid van de al te teedere AGNES, geven aan het verhaal, ons in dit werk aangeboden, voldoende belangrijkheid; terwijl tevens de overzetting in onze taal wèl geslaagd is. Als eene bijdrage tot den voorraad, waaraan, zoo 't schijnt, onze landaard behoefte heeft tot bevrediging van den leeslust, bevelen wij dus gerustelijk ook dit werkje aan.

Vertellingen van Grootmoeder. Met acht gekleurde Plaatjes. Te Rotterdam, bij H. V. van Gogh. 1846. *In post* 8*vo.* 112 *bl. f* 1 - 50.

Wij haasten ons ook dit boekje, als een tegenhanger van dat, waarvan wij in N°. XIV van dit Tijdschrift melding maakten, aan te kondigen. Wat wij van de *Vertellingen van Grootvader* zeiden, is geheel toepasselijk op die van Grootmoeder. Ze zijn onderhoudend en aangenaam en bevatten voor de jeugd belangrijke en nuttige lessen.

Wie op den 6 December, of op Nieuwjaarsdag, zijnen kinderen een boekgeschenkje wil geven, kunnen wij deze zoo wel als de andere Vertellingen ruimschoots aanbevelen.

De *gekleurde* plaatjes zijn, omdat ze minder *gekleurd* zijn, beter dan die, welke in Grootvader's vertellingen voorkomen.

Wij wenschen ook dit boekje een goed vertier.

BOEKBESCHOUWING.

Bijdragen tot bevordering van Bijbelsche Uitlegkunde, verzameld door B. VAN WILLES, *Theol. Doct. en Predikant te Lekkerkerk. IIIde Deel. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1844. *In gr.* 8*vo.* 402 *bl.* *f* 4-:

De beide stukken der uitlegkundige Bijdragen, die thans ter aankondiging voor ons liggen, behooren tot het laatste, wat de geleerde en werkzame VAN WILLES voor de pers gereed gemaakt heeft. Het tweede stuk was nog niet geheel afgedrukt, toen de waardige man, voor het geweld eener hevige ziekte bezweken, aan kerk en wetenschap ontrukt werd. Heeft hij aan beide, aan de laatste vooral belangrijke diensten bewezen, en met het hem aanvertrouwde talent gewoekerd, zijn naam zal dan ook in aandenken en eere blijven, als van een' geleerde, aan wien de uitlegkunde des Bijbels groote verpligting heeft, en die trachtte het licht der streng grammaticale interpretatie, in *Duitschland* reeds vroeger ontstoken, ook in ons vaderland te verspreiden. VAN WILLES behoorde niet tot die Zeer- en Hooggeleerden, van wier onafgebroken' kamerstudie het publiek geen nut en de wetenschap geen dienst trekt, en wier geleerdheid een traditioneel geloofsartikel onder hunne tijdgenooten of leerlingen wordt, zonder dat iemand er een enkel stellig bewijs van in handen heeft. Hij begreep de behoefte des tijds aan vooruitgang, en rekende het zich ten pligt, aan de algemeene beweging onzer dagen op Theologisch grondgebied naar vermogen deel te nemen en rigting te geven. Omdat het getal van zoodanige openbare beoefenaars der uitlegkunde, tot hare schade, in ons land zoo gering is, achten wij zijn' dood een verlies. Wij verblijden ons, dat de met lof bekende Ds. AB UTRECHT DRESSELHUIS, op verzoek van den Uitge-

ver, de voortzetting van dit tijdschrift heeft op zich genomen. Wij wenschen hem de meeste ondersteuning en aanmoediging toe. En wij spoeden ons, de belangstelling in deze onderneming te bevorderen door beknopte aanwijzing van het vele belangrijke, dat ook in dit Deel is aan te treffen.

Onder hetgeen VAN WILLES zelf leverde, trok, behalve eene overvloedige verzameling kleinere uitlegkundige aanteekeningen, vooral eene opheldering van *Matth.* XXIII: 29—36, verg. met *Luc.* XI: 47—51, onze aandacht. Ter verklaring der moeijelijkheden, hier voorkomende, wordt voorondersteld, dat beide Evangelisten geenszins hetzelfde verhalen, maar mededeelen, wat JEZUS op verschillende tijden heeft uitgesproken. Kan men (wat wij om de groote overeenkomst niet durven, en op inwendige gronden zelfs hoogst bedenkelijk achten) dit gevoelen aannemelijk vinden, men zal dan ook den Schrijver danken voor het helderder licht, dat hij over deze moeijelijke plaats heeft trachten te verspreiden. Onbepaalder konden wij ons vereenigen met 's mans opstel *over de lengte van de levensjaren der eerste menschen*, waarin echter welligt grooter spaarzaamheid had kunnen in acht genomen zijn bij de mededeeling van oudere en reeds bekende gevoelens. Allerscherpzinnigst is de aanwijzing, die ons volkomen overtuigd heeft, dat οὐ πάς nergens in het N. T. de beteekenis heeft van *nullus, a, um.* Zulke mededeelingen doen ons den wensch koesteren, dat onder de nalatenschap van den gestorvene nog een en ander gevonden worde, waardoor een volgend Deel dezer Bijdragen worde verrijkt.

Dr. A. H. BLOM, Predikant in *het Woud*, heeft dit Deel versierd met eene zeer grondige verklaring van het ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ, *Eph.* IV: 15, waardoor wij meenen, dat de verklaring niet slechts van dat vers, maar van geheel het verband der rede aan duidelijkheid en bestemdheid gewonnen heeft, en die wij tevens — wat geenszins van alle Bijdragen geldt — kunnen aanbevelen als proeven van goeden exegetischen schrijfstijl. Wij wenschen van die pen meer te ontvangen.

Ds. SOLI trachtte aan te wijzen, dat 1 *Cor.* XI: 21 moet verklaard worden uit de vooronderstelling, dat men te *Corinthe* reeds in PAULUS' dagen eerst Avondmaal en daarna liefdemaaltijden gehouden heeft. Het komt ons voor, dat die gissing eerst historisch zou moeten worden gestaafd, eer men haar ter verklaring kan aanwenden. De bezwaren tegen de gewone verklaring zijn helder in het licht gesteld, en voor zoover deze bijdrage eene proeve bevat van het gevaarlijke, om te veel aan de exegetische traditie te hechten, is zij niet onbelangrijk. — Integendeel hadden wij van Prof. CLARISSE strenger *exegetische* bewijsvoering verlangd, dat zijne verklaring van 1 *Cor.* XV: 29 werkelijk den zin der woorden uitdrukt. Z.H.G. is namelijk van gevoelen, dat de Apostolische uitdrukking: *voor de dooden gedoopt worden*, beteekent gedoopt worden *tot lotgemeenschap* aan die Christenen, die uithoofde der vervolgingen reeds als *dooden*, als dadelijk stervenden konden gerekend worden. Wij meenen, dat noch ὑπερ noch νεκροι zulk eene ruime paraphrastische verklaring gedoogt. Wij althans hebben vruchteloos naar proeven van zulk een spraakgebruik gezocht.

Met hoogen lof vermelden wij de verklaring van *Joh.* III: 14, door den Hoogleeraar SCHOLTEN geleverd. Hij meent namelijk uit het woord ὑψόω te mogen opmaken, dat JEZUS door vergelijking met de slang zijne verhooging tot Redder der menschen heeft willen aanduiden als eene eer, waartoe Hij langs den weg der diepste vernedering opklimmen moest. Al het mogelijke is bijgebragt, om de grammaticale rigtigheid dezer verklaring te staven. Het komt ons echter voor, dat bij haar het tertium comparationis zeer terugtreedt, daar het niet genoegzaam blijkt, dat de slang zoo bij uitstek veracht was, en evenmin wat eer er voor haar in de verheffing aan eene staak was gelegen. Bovendien blijft ons, zoo al niet de Johanneïsche verklaring des woords, H. XII: 32, althans die der schare vs. 34, hoogstbedenkelijk voorkomen.

Over het zinnebeeld van den drinkbeker deelt Ds. DE WIJS, te *Jisp*, eenige opmerkingen mede, die uit naauw-

keurige verzameling der plaatsen, waar dit woord voorkomt, zijn voortgekomen, en tot de gevolgtrekking leiden, dat het werkelijk de verbloemde uitdrukking is ter aanwijzing van 's menschen voor- of rampspoedig *levenslot*. Wij wisten niet, dat dit nog aan tegenspraak onderhevig kon zijn.

Ds. MOLSTER, te *Utrecht*, leverde iets ter beantwoording van de vraag: *wordt het eeuwige leven voorgesteld in het N. T. als reeds op aarde in de geloovigen aangevangen?* Het antwoord is, dat het woord doorgaans voorkomt ter aanduiding van de zaligheid na den dood, maar dat er toch ook eenige belangrijke plaatsen zijn, waar het eeuwige leven als iets tegenwoordigs wordt voorgesteld. Door naauwkeurige verklaring der laatstgenoemde aan de hand der nieuwste uitleggers, wordt de tweede helft der bewering voldoende gestaafd. Op wat plaatsen en om wat reden de Schrijver elders het eeuwige leven als iets *louter* toekomstigs opvat, vernemen wij niet. Doch ook voor het geleverde verdient hij dank.

De voortreffelijkste bijdragen ontvingen wij wederom van den beroemden VAN HENGEL. In eenen brief aan den Verzamelaar gaf Z.H.G. een belangrijk toevoegsel tot de nieuwe verklaring van *Judas*, vs. 3, in een vorig deel reeds medegedeeld, terwijl wij bovenal hoogen en regtmatigen prijs stellen op de verklaring van 1 *Cor.* XI: 28, waardoor tevens het verband der geheele rede wordt toegelicht. VAN HENGEL meent namelijk te moeten vertalen: *de mensch doe zichzelven als een beproefde voor*, dat is, kenmerke zich als een waardig belijder des Heeren. Deze opvatting blijkt zoowel grammatisch als logisch de eenige proefhoudende te wezen. Langs dezen weg vervalt tevens, wat men omtrent het onwaardig eten en drinken uit dezen Brief ontleend en op de Christenheid van latere tijden toegepast heeft. Wij zouden niet weten, wat tegen deze opvatting in te brengen, en moeten haar, wat ons betreft, na ernstig onderzoek als ten hoogste aannemelijk verklaren.

Met lof kunnen wij eindelijk vermelden het *Iets tot op-*

heldering van 2 *Kon.* II: 11, door Ds. DRESSELHUIS.

Ook Ds. STEENHOF heeft eenige opmerkingen medegedeeld, waarvan die over *Num.* XXIX: 11 en gelijkluidende plaatsen de meeste behartiging verdient. De losse opmerkingen en aanteekeningen van VAN WILLES zelven getuigen van groote scherpzinnigheid en juistheid.

In één woord, schoon er kaf onder het koorn te vinden zij, achten wij echter de uitlegkunde des O. en N. V. ook door deze bijdragen wezentlijk *bevorderd*, en danken velen der medearbeiders voor het hier geleverde. Bedriegen wij ons niet, dan zal, onder de nieuwe Redactie, het tijdschrift steeds hoogere deelneming onder godgeleerden opwekken, hoe meer het aan de verklaring van niet slechts grammaticaal moeijelijke, maar ook van historisch en dogmatisch waarlijk *belangrijke* plaatsen wordt toegewijd. Moge overvloed van bijdragen den Verzamelaar steeds voor de treurige noodzakelijkheid bewaren, om bij gemis van goede stukken slechts dragelijke of weinig belangrijke op te nemen! De meeste lezers stellen toch in de woordverklaring dan pas een levendig belang, als zij het middel wordt tot onontbeerlijke zaakverklaring, die er mede vereenigd blijve. — Met belangstelling zien wij het vierde Deel te gemoet.

Des Christens strijd. Zevental Leerredenen over Eph. VI: 10—17. *Te Leeuwarden, bij* J. W. Brouwer. 1846. *In gr.* 8*vo.* 171 *bl. f* 1-50.

Het is niet vreemd, dat Predikanten bij uitersten wil bepalen of hunne naastbestaanden op hun sterfbed bij monde verzoeken, dat de gansche voorraad hunner leerredenen, die achterblijft, worde ten vure gedoemd en vernietigd. Zij zijn bezorgd, dat daarvan anders na hun sterven tegen hunne bedoeling misbruik zal gemaakt worden. Had de ongenoemde, nu reeds sedert jaren overledene Steller dezer *zeven* leerredenen, kunnen vermoeden, dat zij ten jare 1846 nog onder de oogen van het publiek

zouden gebragt worden, er is geen twijfel aan, of hij had zijne betrekkingen onder de verpligting gebragt, om ze te vernietigen. Wij zullen deze leerredenen niet beoordeelen. Zij dragen den stempel van den tijd, waarin zij vervaardigd en uitgesproken zijn. Er is veel goeds in, en men kan ze gerust aan ieder in handen geven, zonder dat zij in eenig opzigt uitmunten of zelfs boven het middelmatige zich verheffen. Maar wat dunkt u van den Uitgever, die leerredenen in het licht zendt, waarvan de eerste begint met de breede vermelding van *Europa's* worstelstrijd tegen NAPOLEON, als ware die onlangs geschied, en van den liefelijken vrede, die ten gevolge daarvan reeds langer dan *drie* jaren onder ons haren zetel gevestigd heeft? Zoo wordt er ook in den aanhef der *zesde* van onzen beminden Kroonprins gesproken en zijne dappere benden op den gewigtigen viersprong. Ja, op bl. 141 lezen wij, dat JOHANNES aan de zeven gemeenten in *Klein-Azië* geschreven en aan het slot dier Brieven telkens van de overwinning heeft gewag gemaakt, den wakkeren strijder weggelegd, *gelijk wij in onze winteravondbeurten van verleden jaar en voorverleden jaar hoorden.* Zóó staat er letterlijk. — De Uitgever onthoude zich voortaan van het plegen van heiligschennis aan de nalatenschap van eenen, naar ons bekrompen inzien, te vroeg ontrukten leeraar, vriend en broeder, zoó als hij hem noemt.

Vragen, getrokken en te beantwoorden uit den Bijbel voor de Jeugd van J. H. VAN DER PALM, *door* G. ENGELBERTS GERRITS. *1ste Stuk. Te Leyden, bij* D. du Mortier en Zoon. 1846. *In kl.* 8*vo.* 176 *bl.* *f* :-75.

Als de Heer ENGELBERTS GERRITS in het *Voorberigt* beweert, dat onder de onwaardeerbare geschriften van VAN DER PALM algemeen aan zijnen *Bijbel voor de Jeugd* de eerste prijs wordt toegekend, dan bedriegt hij zich. De

groote man zelf was, gelijk men weet, bijzonder ingenomen met zijnen *Salomo*. En zijne *Bijbelvertaling* met aanteekeningen is buiten twijfel zijn hoofdwerk geweest. Maar als hij het gebruik, dat van dien *Bijbel voor de Jeugd* ook op de scholen gemaakt kan worden, ernstig aanprijst aan elken opvoedkundige, en, na de gezette voorlezing van eenig hoofdstuk uit die Bijbelsche tafereelen, het raadzaam acht, dat de leerling over het medegedeelde naauwkeurig wordt ondervraagd, dan geven wij hem gaarne onze toestemming. Boven zulk eene voorlezing zouden wij echter de mondelinge voordragt, naar die Bijbelsche tafereelen ingerigt, verre verkiezen. En in dat geval zal het den onderwijzer niet moeijelijk vallen, om voor de vuist zulke duidelijke vragen te doen, die het regte antwoord als van zelve uitlokken. Maar waar aan de lezing boven de mondelinge voordragt de voorkeur gegeven wordt, daar kunnen wij ons begrijpen, dat het geregeld ondervragen minder gemakkelijk is. Of echter deze handleiding daarbij genoegzame hulp bewijzen zal, is hoogst twijfelachtig. Wij beklagen den onderwijzer, die haar behoeft, en zouden vreezen, dat zijn onderrigt, stijf en gedwongen, weinig vrucht zal opleveren. Ook is de *Bijbel voor de Jeugd* voor het schoolonderwijs misschien uitvoerig genoeg. Daar komen bijzonderheden in voor, die de leerling eerst later behoeft te leeren kennen. Desniettemin achten wij den arbeid, aan dit werkje besteed, niet geheel overbodig. De onnaauwkeurigheden, die wij hebben aangetroffen, zijn weinige in getal. De bladzijden, waar de antwoorden te vinden zijn, staan, zoowel voor de bezitters der eerste uitgaven als voor die der goedkoope schooleditie, achter elke vraag uitgedrukt. En met nog één Stuk van gelijken omvang zal dit werkje compleet zijn. De tijd zal moeten leeren, of het debiet de onkosten der uitgave dekken zal. Wij meenen daaraan te mogen twijfelen.

Kleine Gebeden voor Kinderen. Een Geschenk van Moeder. Te Groningen, bij P. van Zweeden. 1846. *In kl.* 8*vo.* 16 *bl. f* :-5.

Een woord met een lief kind, maar dat weinig kinderlijk antwoordt, gaat deze *kleine* gebeden, die op rijm gesteld zijn, vooraf. Die gebeden zelve komen ons zóó onbeduidend voor, en bevelen zich zóó weinig aan, dat zij, onzes inziens, zonder schade hadden kunnen achterwege blijven. *Transeant cum ceteris!*

Beknopte Handleiding tot het gebruik der Zeebaden, benevens eenige geschiedkundige en topographische Aanteekeningen betrekkelijk Katwijk en deszelfs Badhuis, door H. POLYN BÜCHNER, *Med. et Art. Obst. Doctor, praktiserend Geneesheer te Katwijk aan den Rijn. Te Leyden, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1845. *In kl.* 8*vo.* 56 *bl. f* :-90.

Het werkje, welks titel hierboven is afgeschreven, is ons eerst laat ter aankondiging toegezonden, en hierdoor komt het, dat deze aankondiging eerst na het eindigen van het badsaizoen verschijnt. Het is bepaaldelijk voor leeken geschreven, en kan voor deze als eene zeer geschikte handleiding beschouwd worden bij het gebruik der zeebaden; de Schrijver heeft er waarschijnlijk nog het bijzonder doel bij gehad, om de zeebad-inrigting van *Katwijk* meer bekend te maken. Het werkje is in populairen toon geschreven; het eerste Hoofdstuk (*over de baden in het algemeen en geschiedkundig overzigt derzelve*) is wel een weinig hoogdravend en oppervlakkig; maar de eerste eigenschap heeft het met genoegzaam alle eerste hoofdstukken van werken, die over baden handelen, gemeen, de laatste was in een populair en beknopt werkje niet wel te vermijden. In het tweede Hoofdstuk (*algemeene opmerkingen bij het*

gebruik der zeebaden) wordt beknoptelijk op de specifieke eigenschappen van het zeewater, op den heilzamen invloed van den golfslag, op het heilrijke van het genot der zeelucht en van den indruk, welke[n] de zee op den inlander (*sic?*) uitoefent, gewezen; welke punten geleidelijk zijn ontwikkeld, schoon het Rec. voorkomt, dat de waarde van het laatste punt wel wat hoog is aangeslagen; althans gelooft hij, dat voor den badgast, die twee of drie maanden op *Zandvoort* of te *Katwijk* zijn verblijf moet houden, veel van het poëtische van dien indruk door het prozaïsche der eentoonigheid zal worden weggenomen. De algemeene en diaethetische regelen bij het gebruik der zeebaden, welke in het derde Hoofdstuk worden opgegeven, zijn kort, doch juist ontwikkeld, terwijl de Schrijver in het vierde Hoofdstuk (*Het zeebad in onderscheidene ziekten*) eene spaarzaamheid in acht heeft genomen, welke men zelden in werkjes aantreft, waarin het een of ander bad wordt aangeprezen; slechts 8 ziektegroepen, waarin het zeebad zich heilzaam kan betoonen, worden opgegeven. In het vijfde en zesde Hoofdstuk wordt over het inwendig gebruik van het zeewater en over de wijze van gebruik der zeebaden gehandeld. Eenige oppervlakkige geschiedkundige en topographische aanteekeningen omtrent *Katwijk* en deszelfs badhuis zijn aan het einde van het werkje toegevoegd, terwijl een vrij goed gelithographiëerde plaat, het Katwijksche badhuis voorstellende, hetzelve versiert. Wij prijzen het geschrift van den Heer BÜCHNER gaarne aan de zoodanigen aan, die door het gebruik der zeebaden hunne verlorene gezondheid wenschen te herstellen, gelijk wij ook van meer dan eene zijde vernomen hebben, dat de zeebad-inrigting te *Katwijk* aan de vereischten van eene zoodanige inrigting voldoet. Den stijl van het werkje hadden wij hier en daar wel eenigzins zuiverder gewenscht; wij wijzen hier onder anderen op bl. 31 v. o., waar de zin niet behoorlijk voleindigd is.

Beginselen der algemeene Natuurkundige Aardrijkskunde, door Dr. F. W. C. KRECKE, *Leeraar der Wis- en Natuurkunde aan het stedelijke Gymnasium te Nijmegen. Met 4 Kaarten. Te Nijmegen, bij* J. F. Thieme. 1845. *In kl.* 8*vo.* 150 *bl. f* 1-50.

Ofschoon er aan dergelijke boekjes voor de meergevorderde jeugd geen gebrek zij, vinden wij geene reden, om het voor ons liggende niet onder de bruikbare te noemen. Waarom hier, gelijk het trouwens in de meeste natuurkundige aardrijksbeschrijvingen plaats heeft, een sterrekundig hoofdstuk moet voorafgaan, dat niet alleen uit zijnen aard hoogst oppervlakkig moet zijn, maar ook met het hoofdonderwerp slechts in een zeer zijdelingsch verband staat, begrijpen wij niet regt. Beter behoorde er, onzes bedunkens, een *geologisch* hoofdstuk in te huis, en wij zouden een kort plant- en dier-*geographisch* overzigt hier in het geheel niet misplaatst hebben geacht. Het een en ander behoort onmiddellijk tot de algemeene kennis der aarde, als natuurligchaam. Wij willen van eenige aanmerkingen, die wij onder het lezen maakten, slechts een paar opnoemen.

Bladz. 5 staat, dat »eene der naast bij [onze aarde] »zijnde sterren 200,000 malen verder van ons verwijderd »is dan de zon." Wij weten, dat dit de kleinst mogelijke afstand zou *moeten* zijn, maar zoo nabij is ons geene ster bekend.

Bladz. 8, dat de satellicten der planeten bij haren omloop altijd dezelfde zijde aan hare hoofdplaneten toekeeren. Van onze maan is dit waar; van de wachters van *Jupiter* zeer waarschijnlijk; die van *Saturnus* zijn zeer moeijelijk, die van *Uranus* bijna in het geheel niet naauwkeurig genoeg waar te nemen.

Bladz. 46 heet het, dat ROSS en CROZIER »onder be»gunstiging eener volkomene windstilte, de loodlijn met »een gewigt van 340 ponden bezwaard, nedergelaten »hebben, zonder ter diepte van 4000 vademen nog den

»grond der zee te bereiken." De Schrijver had er wel mogen bijvoegen, dat op zulke groote diepten de peilingen geen vertrouwen verdienen door de mogelijkheid, ja zelfs de waarschijnlijkheid van onderaardsche stroomingen, die, zoo ze al het dieplood niet medevoeren, blijkens genomene proeven de lijn zooverre doen afwijken, dat alle zekerheid van de door het lood gezochte diepte zeer onzeker wordt, wanneer van duizende vademen de spraak is.

Doch dergelijke leemten nemen niet weg, dat het een zeer geschikt leesboek is.

Beknopt Overzigt van de voornaamste gronden der Rekenkunde en Algebra, met een Aanhangsel over de reken- en wiskunstige progressiën en de logarithmen; ten dienste der Jongelieden, die zich aan het Staatsexamen voor de Akademische Studiën wenschen te onderwerpen, door P. J. BAUDET, *Leeraar der Wiskunde aan het Gymnasium der stad Utrecht. Te Deventer, bij* J. de Lange. 1845. *In gr.* 8*vo.* 80 *bl.* *f* :-70.

Niettegenstaande de vele handleidingen en leerboeken voor het aanleeren van de beginselen der reken- en stelkunst, heeft bovenstaand *Beknopt Overzigt*, naar ons oordeel, veel goeds voor zoodanigen, welke zich, vóór het afleggen van een examen in deze vakken, het vroeger aangeleerde nog eens kortelijk willen herinneren, en als zoodanig kan dit boekje voor velen eene nuttige strekking hebben. Een paar aanmerkingen, welke bij het doorlezen onze aandacht troffen, mogen wij evenwel niet verzwijgen.

De Heer BAUDET maakt in de 149 eerste paragraphen een getrouw gebruik van de Nederduitsche kunsttermen, welke in de *rekenkunst* algemeen bekend zijn; doch in de *algebra* schijnt ZEd. hieromtrent anders gezind; waarom anders § 154 niet, in plaats van de woorden *monomium*, *binomium*, *trinomium*, *quadrinomium*, *multi-* of *polyno-*

mium, gebruik gemaakt van de bekende uitdrukkigen *eenledige, twee-, drie-, vier- en veelledige vorm?* waarom, bij het vermelden der drie verschillende wijzen van oplossen der vergelijkingen met twee onbekenden, § 171, 172, 173, de voorkeur gegeven aan de woorden *Eliminatie, Substitutie* en *Egalisatie der Coëfficiënten*, boven de bekende, *verdrijving, in de plaats stelling* en *gelijkmaking der Coëfficiënten;* daar de Heer BAUDET § 181 teregt de woorden *tweede magts-* en *derde magtswortel* boven die van quadraats en cubuswortel verkiest?

Eene tweede aanmerking geldt de bepaling van den Heer BAUDET, over de tweedemagtsvergelijkingen en derzelver onderscheiding in *zuivere* en *onzuivere*. Volgens hem zijn »tweedemagtsvergelijkingen die, welke, na behoorlijke herleiding, de tweede magt der onbekende bevatten;" als voorbeeld eener zuivere tweedemagtsvergelijking noemt hij $x^2 = p$, als voorbeeld eener onzuivere $x^2 + px = \pm q$. Naar het oordeel van Rec. zoude de onderstaande bepaling en onderscheiding de voorkeur verdienen. Eene tweedemagtsvergelijking is die, waarin, behalve de onbekende in de tweede magt, ook nog die in de eerste magt voorkomt; zij worden onderscheiden in *volledige* en *onvolledige*, volledige zijn van den vorm: $x^2 \pm ax = \pm b$ *en onvolledige* $x^2 = \pm b$.

Proeve uit een onuitgegeven Staatshuishoudkundig Geschrift: Het welvaren der stad Leyden, opgesteld in den jare 1659 *door Mr.* PIETER DE LA COURT. *Met Portret, Levensberigt des Schrijvers en Aanteekeningen voorzien, en uitgegeven door* B. W. WTTEWAAL. *Te Leyden, bij* S. en J. Luchtmans. 1845. *In gr.* 8*vo. XXVIII*, 229 *bl. f* 3-:

Dit belangrijk werkje doet ons een' man kennen, die tot nog toe niet op zijne regte waarde geschat was, en welks karakter en verdiensten, vroeger misduid en verguisd, door

eene eenzijdige beschouwing in een gebrekkig licht geplaatst waren.

PIETER DE LA COURT was een vriend van den Raadpensionaris JOHAN DE WITT. Men heeft over zijne verdiensten als staatkundig schrijver, al naar gelang der partij, welke men was toegedaan, een zeer verschillend oordeel geveld; terwijl eene zijde, die welligt zijne roemwaardigste kan geacht worden, namelijk die van staatshuishoudkundige, zeer was voorbij gezien en in de schaduw was gesteld.

De Heer WTTEWAAL heeft dus het publiek, dat prijs stelt op een onpartijdig onderzoek der vaderlandsche geschiedenis en der uitstekende mannen, die zij ons doet kennen, zeer aan zich verpligt, door eene proeve uit 's mans onuitgegeven geschrift: *Het welvaren der stad Leyden* te geven, en dit door een uitvoerig levensberigt en uitgebreide aanteekeningen te doen vergezeld gaan; waardoor zijn arbeid eene schatbare bijdrage levert tot de geschiedenis van het fabriekwezen van *Nederland* in de 17de eeuw, en van de onbekrompene denkwijze van PIETER DE LA COURT, in het godsdienstige en wetenschappelijke, zoowel als in hetgeen de nijverheid aangaat. Deze was, even als zijn vriend DE WITT en SPINOZA, zijnen tijd een eeuw of anderhalf vooruit, en werd daardoor, even als dezen, miskend en veroordeeld. Hij was een voorstander van eene onbekrompene industriëele vrijheid, toen de strenge beperkingen van gildens en stedelijke bepalingen het strikst werden gehandhaafd, van de vrijheid van het wetenschappelijk onderwijs aan de hoogescholen, toen de hoogleeraren daarvan in het ongestoorde bezit van het *monopolie* waren, en van de vrije uitoefening van Godsdienst en der verdraagzaamheid, toen éene heerschende kerkleer, aan formulieren en de uitspraken van het Dordsche Concilie gebonden, alle andere geloofsbelijdenissen en godsdienstige gezindheden slechts onder vele beperkingen duldde. PIETER DE LA COURT, de schrijver ook van het *Interest van Holland* en van de *Aanwijzing der politieke Gronden en Maximen* enz., hetgeen lang voor het werk van DE WITT was aangezien en waaraan hij ook wel

heeft medegewerkt, heeft zich dus hierdoor veel leeds en onaangenaamheden van wege de kerk en den Staat berokkend, en daardoor zijne geboorteplaats *Leyden* voor altijd en het vaderland voor eenigen tijd moeten verlaten. Wij kunnen dus den Heer WTTEWAAL niet dan dank zeggen, dat hij ons DE LA COURT als een staatshuishoudkundige heeft doen kennen, die honderd jaren vroeger reeds dan LUZAC en ADAM SMITH sommige gegronde beginselen daarvan heeft doen kennen.

Over Gewaarwording en Gevoel; of Bijdragen tot de kennis van onszelven. Door JACOB THEODOOR BÜSER, *Phil. Theor. Mag. Lit. Hum. Doct., gepensioneerd Officier en Griffier bij het Kantongeregt te Zwolle. Te Zutphen, bij* W. C. Wansleven. 1845. *In gr.* 8*vo. VIII*, 214 *bl. f* 1-90.

Er is eene soort van geschriften, waaraan men moeijelijk eenen bepaalden naam kan geven; het zijn die vruchten van eene zoogenoemde populaire wijsbegeerte, die, met een' godsdienstigen geest bezield, over zede- en menschkundige onderwerpen vertoogen wil leveren. Wijsgeerig-zedekundige verhandelingen kan men die niet noemen; hiertoe zijn zij te oppervlakkig, bevatten zij te veel algemeen bekende bijzonderheden en te vele uitspraken, die men gerust gemeenplaatsen kan noemen, die niemand *kan* of *zal* tegenspreken, maar die ook niemand treffen, of eenigen indruk op den lezer uitoefenen. Nog veel minder zedekundige gedachten, die door nieuwheid van gezigtspunten en oorspronkelijkheid van behandeling, door geestigheid van wendingen, puntigheid van stijl en fijnheid van opmerking met veelzijdigheid van wereld- en menschenkennis gepaard, moeten uitmunten, om voor den man van smaak en de fijn beschaafde vrouw geene vervelende lectuur te worden, waardoor men al-geeuwende het boek ter zijde legt.

Men kan deze algemeene opmerkingen voor een groot

gedeelte op het hier boven aangekondigde werk toepassen. Ref. moet gul erkennen, dat hij van soortgelijke geschriften als dit, even als van het uitgeven van middelmatige leerredenen, of liever *preken*, waarmede onze letterkunde somtijds zoo overvloedig voorzien wordt, weinig vruchten verwacht; omdat zij over het algemeen te weinig lezers vinden, die de lust en volharding bezitten om die van het begin tot het einde door te zien, en meestal in den aanvang of in het midden blijven steken. Niet dat er niet veel goeds en behartigingswaardigs in het werkje van den Heer BÜSER voorkomt, dat blijken geeft van zijne opregte liefde voor de deugd, het menschdom en de Godsdienst; integendeel stralen op iedere bladzijde des Schrijvers goede bedoelingen door, en echter konden ons zijne woorden niet boeijen. Zijn Ed. had ook geen ongelijk omtrent de drie gebreken of onnaauwkeurigheden, die hij zelf bij het begin der voorrede in deze vertoogen aanwijst; 1°. dat deze opstellen zonder afzonderlijke titels zijn; 2°. dat de aanhef hier en daar iets anders doet verwachten, dan de behandeling zelve aanbiedt, en eindelijk 3°. dat bijna in allen hetzelfde thema terugkomt. Ref. is dit dus met hem volkomen eens; maar had de Schrijver, deze gebreken en onnaauwkeurigheden bemerkende, die niet moeten vermijden of veranderen? Zijn geschrift had hierdoor zeker in waarde en bruikbaarheid gewonnen.

Nieuwe Werken van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, IIden Deels 1ste Stuk. De Godsdienstleer der aloude Zeelanders, uit oude gedenkstukken, volksoverleveringen en berigten opgemaakt door J. AB UTRECHT DREESELHUIS. *Aan welke verhandeling de gouden medaille is toegewezen. Te Middelburg, bij* de Gebr. Abrahams. 1845. *In gr.* 8*vo. XVI en* 279 *bl. f* 2-90.

Nieuwe Werken van het Zeeuwsch Genootschap. IIden Deels 2de Stuk. De Romeinsche beelden en gedenksteenen van Zeeland, uitgegeven van wege het Zeeuwsch Genootschap, beschreven en opgehelderd door Dr. L. J. F. JANSSEN, *Con-*

servator bij 's Rijks Museum van Oudheden te Leyden. In gr. 8vo. XXX en 128 bl. f 1-60.

Afbeeldingen der op de Godsdienst betrekking hebbende gedenkstukken van steen, gevonden op het strand van Walcheren bij Domsburg enz. [behoorende bij de beide voormelde werken, en uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap.] XIX Platen. In gr. 4to. f 7-50.

De Heer DRESSELHUIS berigt eerst in zijne Inleiding, dat het verlangen om van de godsdienstige denkwijs der aloude *Zeelanders* meer te weten, dan vroeger bekend was, vooral is ontstaan, sedert, in het begin des jaars 1647, ten gevolge van het wegslaan der duinen voor *Domburg*, op het zeestrand aldaar een aantal voorwerpen zigtbaar werd, die eeuwen lang onder het zand bedolven waren geweest. Dat daarom het Zeeuwsch Genootschap, nadat reeds deze en gene beproefd had eenige inlichting te geven, voor het jaar 1770 eene vraag uitschreef, bij welker beantwoording ook de zeden en godsdienstpligten van *Zeelands* aloude bewoners behandeld moesten worden. Dat wel de Vlissingsche Rector D. VON CRUISSELBERGEN den gouden eerpenning verwierf; doch dat de ontwikkeling der wetenschappen in latere tijden het meer en meer onmogelijk maakte, in de toen verkregene slotsommen te berusten. Dat derhalve het Genootschap, nu weinig jaren geleden, andermaal den gouden eerpenning had uitgeloofd voor een voldoend antwoord op de vraag: »Daar »het schijnt dat *Zeeland* en in het bijzonder het eiland *Wal»cheren*, even als het Deensche *Seeland*, de hoofdzetel der »Heidensche eerdienst voor de aangrenzende Volksstammen is »geweest (*zie Mone, Gesch. des Heidenthums im Nordlichen »Europa, T. I, p.* 265, *II, p.* 69, 346, 347); verlangt het »Genootschap, dat naauwkeurig onderzocht worde, welke »de reden is, dat deze beide *gelijknamige* gewesten in deze »hoofdbijzonderheid zoo *sonderling* overeenstemmen? en dat »men verder alles, wat oude gedenkstukken, volksoverleve»ringen, berigten der oude schrijvers, plaatselijke benamin»gen enz. kunnen bijdragen tot de kennis van de Godsdienst»leer der aloude *Zeelanders*, en hare vergelijking met die »van het Deensche *Seeland*, naauwkeurig bijeen verzamele, »aan de gevoelens der latere Geleerden toetse, en daarover »een nieuw licht trachte te verspreiden."

Nu bewijst hij, naar ons inzien onwederlegbaar, in de *eerste* Afdeeling, dat uit het, door de vraag voorgeschreven, onderzoek geene voldoende opheldering kunnen verkregen worden, dewijl het onderzoek alzoo binnen te enge grenzen, de vergelijking tusschen hetgeen in dezen van het Deensche *Seeland* en het Nederlandsche *Zeeland* waarheid is, wordt beperkt; dewijl het wijders vooronderstelt, dat in *Walcheren*, schoon in de *Betuwe*, in *Noord-Braband* en elders, tempels en offerplaatsen geweest zijn, de hoofdzetel der eerdienst voor *onderscheiden* aangrenzende stammen was, en datzelfde omtrent *Seeland* aanneemt, niettegenstaande er ook op *Funen*, in *Jutland* enz. zetels der eerdienst bestonden, zoodat veeleer elke volksstam doorgaans zijne eigene heiligdommen bezat; dewijl al verder *Seeland* oorspronkelijk *Selon*, *Selundr* of *Saelundr* heette, dat is *het woud in zee*, wegens deszelfs boschrijkheid, zoodat *Zeeland* en *Seeland* slechts in *schijn* gelijknamig zijn; dewijl voorts er niets *zonderlings* in schuilt, dat een eiland de hoofdzetel der eerdienst is, daar dit eene algemeene *mythische* reden had, met dit onderscheid tusschen *Walcheren* en *Seeland*, dat op *Seeland* de heilige plaats in de nabijheid der hofplaats lag, gelijk *Sigtuna* in *Zweden* en *Stavoren* in *Friesland*, maar op *Walcheren* geene hofplaats bestond. Dat daartegen, wanneer bij Germaansche stammen eene vereeniging meer zuiver godsdienstig was, dan de priesters, even gelijk de Keltische Druïden, eenen meer scherpgeteekenden stand vormden, en hetzij in heilige wouden, hetzij in aan de Goden gegevene kusteilanden woonden, welke den priesteren tot onderhoud strekten, en, na de invoering van het Christendom, dan ook aan de geestelijkheid werden geschonken: om welke reden b. v. WILLEBROAD, de Apostel van *Zeeland*, zulke uitgebreide bezittingen verkreeg *in maritimis locis*, *in Walochria*, *in Scaldia*, *in utraque Bivilanda et in Brinsilla*.

In het tweede Hoofdstuk derzelfde Afdeeling toont de Schrijver aan, dat *Seelands* oude gedenkstukken enz. weinig of niets kunnen bijdragen tot de kennis van de Godsdienstleer der aloude *Zeelanders*; omdat de bij *Domburg* gevonden monumenten tot de *derde* eeuw behooren, vóór nog de oorspronkelijk in *Sleeswijk* en *Holstein* gewoond hebbende en tot den stam der *Cauchen* behoorende *Saxen*, ook wel *Zeefranken* of *Franci Salii* genoemd, in *Zeeland* en *West-Vlaanderen* waren ingevallen; vóór de *Deenen* en *Noorman-*

nen er strooptogten aanrigtten; vóór *Zeeland* in aanraking met noordelijk *Europa* was. De overeenkomst in plaatselijke benamingen enz. is dus van later tijd: althans de tegenwoordig bekende namen van Zeeuwsche plaatsen komen niet eerder voor, dan in de laatste helft der zevende eeuw, nadat reeds *Franken*, *Saxen* en *Friezen* hier waren ingedrongen geweest. Voorts bragt KAREL DE GROOTE in de negende eeuw nog een aantal *Saxen* van de boorden der *Elbe* naar *Zeeland* over, en vestigden in diezelfde eeuw zich nog *Deenen* op die eilanden. Dit alles echter geeft geene opheldering omtrent Godsdienst en zeden van den uit *Morinen* en *Menapiërs* zamengesmolten volksstam, die in de *derde* eeuw onzer jaartelling, den tijd waarop de gevonden monumenten heenwijzen, alhier was gevestigd. Echter, ten einde zoo veel mogelijk aan de vraag te voldoen, geeft de geleerde Schrijver een overzigt van gedenkstukken, oude Godsdienst en zeden op *Seeland*.

De *tweede* Afdeeling behelst de beschrijving en verklaring der Zeeuwsche monumenten; eene bijdrage tot de kennis van de Godsdienstleer der aloude *Zeelanders*. Hierbij nu dient vergeleken te worden het mede hier aangekondigd werkje van Dr. L. J. F. JANSSEN: »*De Romeinsche beelden »en gedenksteenen van Zeeland beschreven en opgehelderd.*" Ook behoort men het stel voortreffelijk uitgevoerde platen er bij te raadplegen, die daardoor, zoo wel als door hetgeen de Heer DRESSELHUIS er over bijbrengt, de noodige toelichting verkrijgen. Ze zijn afzonderlijk uitgegeven en mede onder deze aankondiging begrepen. Dr. JANSSEN onderzoekt eerst de bouwkundige overblijfselen, bestaande in fragmenten van pilasters en voetstukken van kolommen; daarna de beelden van NEPTUNUS, HERCULES MAGUSANUS, NEHALENNIA enz. Verder de gedenksteenen, bestaande in tempelouters en altaren of voetstukken daarvan met beelden en opschriften. In vele opzigten stemmen beide geleerden, de Heeren DRESSELHUIS en JANSSEN, overeen. Somtijds verschillen zij. Welligt ontstaat dit vooral daaruit, dat de Heer JANSSEN *alleen* op de monumenten zelve acht gaf, gelijk zij getrouwelijk zijn afgebeeld; de Heer DRESSELHUIS daarentegen bovendien alles met zijne plaatselijke bevinding en met zijne geschiedkundige nasporingen in verband bragt. Mogelijk heeft de Heer JANSSEN te weinig gedacht aan het *gemengd* karakter van de Godsdienst der aloude, met de

Romeinen in veelvuldige aanraking verkeerende, maar toch geene *Romeinen* gewordene *Zeelanders*, en op den invloed, die dit zelfs op den bouw van hun heiligdom hebben moest. Immers de redenen, die hij opgeeft, waarom de tempel van NEHALENNIA vierkant en van uitgebreiden omvang moet zijn geweest, dat namelijk vierkante pilasters in geen koepelvormig tempeltje behooren, enz., zouden wellig de zaak kunnen beslissen, indien wij Grieksche of zuiver Romeinsche gedenkstukken onderzochten; maar de plaatselijke bevinding van den Heer DRESSELHUIS maakt het schier onbetwijfelbaar, dat het eigenlijke heiligdom bijna rond is geweest, met een langwerpig vierkanten voorhof der priesteren en een kleiner vierkanten voorplein, voor het volk en tot dingplaats dienende, naar den regel der Saxische en Friesche heiligdommen.

Voorts doet de Heer DRESSELHUIS in deze Afdeeling nog verslag van de verdere bij *Domburg* op het strand gevondene voorwerpen, als Romeinsche munten, van den tijd van VITELLIUS tot dien van TETRICUS, Angelsaxische, Frankische en andere munten, benevens eenige metalen voorwerpen, gebakken aardewerk enz., als ook van eenige elders in *Zeeland*, inzonderheid in de zoogenaamde *Vliedbergen* gevondene voorwerpen. Die vliedbergen houdt de Schrijver voor gewijde hoogten of offerplaatsen. Hiermede acht Referent overeen te stemmen, hetgeen medegedeeld wordt door J. G. KOHL, (*Reizen in Ierland*, eerste Deel, te *Deventer*, bij A. TER GUNNE. 1845, bl. 59 tot 68, vooral bl. 63 tot 65) die betrekkelijk de kegelvormige heuvels, omstreeks 40 voet hoog en 500 voet in omtrek, met welke *kunstheuvels*, ofschoon het er gansch niet aan *natuurlijke* bergen ontbreekt, *Ierland*, zoowel als *Engeland* en *Schotland*, bezaaid is; terwijl de reiziger opmerkt, dat men hetzelfde ziet in 't zuiden van *Rusland*, *Hongarije*, *Europeesch Turkije* en *Klein-Azië*. Op zulke offerplaatsen werd tevens veelal regt gesproken, werden wetten afgekondigd, Vorsten gehuldigd enz. Maar niet minder aandacht, in verband met het werk van den Heer DRESSELHUIS, verdient hetgeen KOHL berigt, omtrent de heilige *eilandjes* in de meren van *Ierland*, omtrent het menigvuldig bijeenstaan van zeven oude kerken, waar te voren heiligdommen der Heidenen zijn geweest, en omtrent de, tot de alonde vuur- of zonnedienst der *Ieren* behoorende, *cuiltorens* of *round towers*, (zie bl.

207 tot 220), te meer omdat (zie bl. 211) zoodanige torens in het geheele Oosten bestaan, en in de Perzische provincie *Masanderan* latere reizigers, die met *Ierland* bekend waren, torens hebben gezien, welke naar die in *Ierland* volkomen gelijken. De minarets bij de Moskéën schijnen slechts navolging dier *pyréën*. Hoe sluit zich dit aan bij hetgeen de Heer DRESSELHUIS zegt met betrekking tot de kolommen van *Hercules*, de *Irminzuilen* en de eerdienst van *Hercules Macusanus* en *Magusanus*, d. i. *Ahura Mazdâo* of den *Hercules* der *Macuséërs* of *Maguséërs*, leerlingen en aanhangers der Magi; en omtrent de tot die Godsdienst behoorende bloedschendige huwelijken, ook in *Walcheren* oudtijds in zwang, waaruit wij tot den Oosterschen oorsprong dier godenvereering besluiten! Trouwens men stichtte pyramiden en obelisken voor *Osiris*, zuiltorens en zuilen voor *Ormusd* en *Hercules*. Beiden waren de zon of het lichtgevend beginsel.

In het tweede Hoofdstuk der tweede Afdeeling onderzoekt en bepaalt de Schrijver het karakter der Zeeuwsche monumenten, waarbij ook onderzoek geschiedt naar de herkomst der hier woonachtig geweest zijnde oude volksstammen. De Keltische volksstam der *Morinen*, door den oorlog met JULIUS CESAR gedund, hield zich onvermengd alleen in de omstreken van *Terouanne* staande; in *Zeeland* en *Westvlaanderen* vermengde hij zich achtervolgens met *Menapiërs*, *Saliërs*, *Angelsaxen*, *Sueven* en *Friezen*.

De *Nehalenniatempel* schijnt gesticht ten tijde van POSTUMUS, die zelf een *Galliër*, welligt een *Menapiër* was. *Domburg* of *Domini-burgum* schijnt behoort te hebben tot de *civitas Heraclea*, door JULIANUS met meer andere *civitates*, nadat hij de *Saliërs* onderworpen had, hersteld, terwijl vervolgens de *Angel-Saxen* het getal burgen of steenhuizen meer en meer hebben vermenigvuldigd, b. v. *Burgt* op *Schouwen*, *Middelburg*, *Oostburg*, *Rodenburg*.

Het *derde* Hoofdstuk is eene proeve van verklaring der Zeeuwsche gedenkstukken, welke betrekking hebben op de godsdienstige begrippen der aloude *Zeelanders*. Met al wat de Schrijver zegt nopens de *Nerthusdienst* der *Germanen*, nopens de *Triade* van *Nehalennia*, *Nerthus* of de Moeder-Aarde, de *Magna Mater*, het *voortbrengende* beginsel in de schepping, gelijk dat in de *nieuwe hal* of het nieuwe door Keizer POSTUMUS, den *Galliër*, gestichte heiligdom, in verband met *Hercules Magusanus*, *Odin*, *Ormusd*, de zon of

het licht gevende, en *Neptunus*, *Nicht* of het water aanbrengende beginsel, vereerd werd; ook nopens de vereering derzelfde *Nehalennia*, in verband met de zinnebeelden der vier jaargetijden: met dat alles kan Referent zich hoofdzakelijk vereenigen, en het spijt hem alleen, dat hij, om de perken eener recensie niet te buiten te gaan, geen uitvoeriger verslag daarvan geven kan. Alleen kan hij nog niet toegeven, dat onze voorouders oorspronkelijk God zelven zouden hebben aangebeden, verzinnelijkt in de hoofdkrachten der schepping en in de wisseling der jaargetijden, gelijk de Schrijver beweert, inzonderheid in zijn Besluit, bl. 276. De Schrijver noemt dit ook wel *Natuurvereering*, maar het blijft ons altijd *Veelgodendom*. Trouwens de rede streeft wel naar eenheid, en van daar hebben alle volken, zoo ras zij in beschaving *gevorderd* zijn, eenen Oppergod, en denken dezen des te verhevener, naar mate de rede meer heerschappij heeft gekregen over de zinnelijkheid. Maar werkt de rede *synthetisch*, en ontspruit daaruit eindelijk het *Monotheïsme*, het verstand daarentegen, onderworpen aan de vormen der zinnelijkheid, werkt meer *analytisch*; het ontbinden, verdeelen en vergelijken van goddelijke werkingen en natuurkrachten leidt alzoo de minder ontwikkelde volken tot *Polytheïsme*. Onze voorouders aanbaden waarschijnlijk de grondkrachten van licht en water als bevruchtende, en de grondkracht der in maan en aarde aanwezige stof, als barend of voortbrengend beginsel. Zij beschouwden, in tegenstelling met de *Odinvereerders* in *Scandinavië*, gelijk de *Nerthusdienaars* in *Germanië*, de alles barende stoffe als de groote Moeder en opperste Godheid, de bevruchtende krachten als ondergeschikte Goden, hare dienaren; maar zij zullen, ook vóór de invoering van beeldendienst en tempels, hunne Goden niet als loutere zinnebeeldige voorstellingen hebben aangemerkt, en na de invoering der beelden zullen zij van geloofsbegrip niet zijn veranderd; ja nooit zullen zij de beelden zelve, maar alleen de Goden hebben gehuldigd, die door de beelden werden verzinnelijkt. Referent kan dus niet instemmen met de door den Schrijver, bl. 146, opgegeven tijdperken van godsdienstig *verval*. Gaarne wil hij diezelfde tijdperken, wat den vorm der gods- en godenvereering aangaat, eveneens onderscheiden; maar als de Schrijver zegt: »Het eerste tijdperk bevat de *Natuurdienst*. Gedurende deze periode woonde het goddelijke nog in de ge-

»wrochten der Godheid; in rotsen en heuvelen, in stroomen »en bosschen enz.; *die evenwel hierom nog geene Goden »waren;*" dan zou Referent dat slot er van aflaten, en liever in de plaats stellen, *in welker krachten en werkingen men onzigtbare Magten of Goden erkende.* Men zie, over de trapswijze ontwikkeling van de openbaring der waarheid, Dr. K. G. BRETSCHNEIDER, *de godsdienstige geloofsleer volgens Rede en Openbaring*, te *Amsterdam*, bij HENDRIK PEYLINK, 1844. Iste Deel, bl. 244—247 en 268 en volgende. Was niet reeds de Grieksche godenvereering eene verbetering van de oude Titans-dienst of vereering der groote natuurkrachten? Werd ZEUS of JUPITER niet meer en meer de *Pater omnipotens, qui res hominum ac deorum, qui mare et tellus variisque mundum temperat horis; unde nil majus generatur ipso, nec viget quidquam simile aut secundum?* Bepaalde men zich niet meer en meer tot de apotheose van menschen? begon men de oudere Goden en de vergode menschen niet eindelijk als engelen en heiligen aan te merken, gelijk wij thans zouden zeggen? Was dit niet de geest des wijsgeerigen heidendoms in de *derde* eeuw? En zoude men dus niet eer mogen aannemen, dat onze voorouders toen betere denkbeelden hadden, dan tijdens de ruwe natuurdienst, ofschoon zij NEHALENNIA aanbaden als de opperste Godheid, geholpen door Goden, haar ondergeschikt? — Wij onderwerpen deze vragen aan beter oordeel, en wenschen ten slotte, dat het Zeeuwsch Genootschap dikwerf de gelegenheid hebbe, soortgelijke uitmuntende werken, als de hier aangekondigde, te bekroonen en uit te geven.

Overzigt van het werk van den Heer EDUARD DUCPÉTIAUX, *Inspecteur-Generaal der Gevangenissen in België: Mémoire à l'appui du projet de loi sur les prisons, présenté à la Chambre des Représentants de Belgique, dans la séance du 3 Décembre* 1844, *door Mr.* L. G. VERNÉE, *Regter-plaatsvervanger bij de Arrondissements-Regtbank, te Hoorn. Te Hoorn, bij* P. J. Persijn. 1846. *In gr.* 8*vo. XII en* 118 *bl. f* 1-80.

Het hier vermelde werk van den Heer DUCPÉTIAUX in den boekhandel niet algemeen verkrijgbaar gesteld zijnde, werd de Heer VERNÉE te rade, daarvan een *Overzigt* te ge-

ven, ten einde hetzelve, op deze wijze, ter kennis van zijne landgenooten te brengen; en deze vinden hier, in een beknopt bestek, alles bijeen, wat in het oorspronkelijk geschrift uitvoeriger behandeld is geworden. Na eene *Inleiding* wordt, in IV Hoofdstukken, gehandeld: 1°. *Over den tegenwoordigen staat der Gevangenissen in België*; 2°. *verslag gedaan van het Boetestelsel, een onderzoek ingesteld naar de verschillende hervormingsstelsels voor Gevangenissen, en de redenen opgegeven, waarom aan het Afzonderingstelsel de voorkeur moet gegeven worden*; 3°. *worden eenige gronden ten voordeele van het stelsel van eenzame opsluiting in het midden gebragt*, en 4°. *worden de tegenwerpingen onderzocht, welke men tegen genoemd stelsel maakt, en eenige ophelderingen medegedeeld omtrent den arbeid, de Godsdienstoefeningen, het onderwijs, den gezondheidstoestand, de recidivisten, de wijze van aanbouw, en de uitgaven.*

Ons bestek gedoogt niet, nopens dit *Overzigt*, in eene nadere beschouwing te treden. De opgave van hetgeen in hetzelve wordt aangetroffen is, trouwens, ook genoeg, om te doen zien, hoe veel belangrijks hier wordt aangetroffen, allezins geschikt om het *Boetestelsel* uit het ware oogpunt te beschouwen en, met juistheid en kennis van zaken, te beoordeelen.

Over het algemeen is toch die kennis bij onze landgenooten nog hoogstgebrekkig, en hieraan is het voornamelijk toe te schrijven, dat vlugschriften of courantartikels, wier opstellers het *Boetestelsel* vijandig zijn, doorgaans, bij het niet genoegzaam ingelicht publiek, eenen gereeden ingang vinden. De Heer VERNÉE heeft zich hierom door dezen zijnen arbeid verdienstelijk gemaakt, inzonderheid bij de zoodanigen zijner landgenooten, die, door hunne onderscheidene maatschappelijke betrekkingen, met gevangenissen en gevangenen in eene bepaalde aanraking geplaatst zijn. Het meergenoemd stelsel toch is bereids door onze regering, voor de *aangeklaagden* en *beschuldigden*, in de *Huizen van Arrest*, aangenomen en tot een begin van uitvoering gelegd; terwijl de discussiën over het *eerste Boek* van het Strafwetboek, in de laatstgehoudene zitting der *tweede Kamer van de Staten-Generaal*, hebben doen zien, dat er geene bedenkingen bij dat Staatslighaam bestaan, waarom hetzelve zoude aarzelen, het *stelsel van afzondering* in de Nederland-

sche Strafwetgeving op te nemen, en is het tijdstip welligt nabij, dat dit stelsel ook hier te lande zal worden ingevoerd. In dit geval is de kennis aan hetzelve onmisbaar voor allen, die met gevangenissen en gevangenen in betrekking staan, vooral dáár ter plaatse, waar de nieuwgebouwde cellulaire gestichten zullen verrijzen.

Op de volledige kennis van het stelsel en deszelfs zuivere en onvoorwaardelijke toepassing is de goede uitslag gegrond. Wie het ten deele wil, of met een ander systeem vereenigd toepast, de gevangenlokalen niet naar eisch inrigt, of gebreken in de administratie over het hoofd ziet, wachte zich, de nadeelige gevolgen aan het stelsel te wijten, hetwelk voor eene gebrekkige of verkeerde toepassing nimmer aansprakelijk worden kan. Mogt het werkje van den Heer VERNÉE dienstbaar wezen, om onze landgenooten van de waarheid dezer stellingen te overtuigen, opdat men zich hoede voor misslagen, die men zich elders te laat beklaagd heeft!

Geheel in dien geest heeft onlangs het te *Frankfort* gehouden *Poenitentiair Congres* geoordeeld, ondanks het gevoelen van eenige weinigen, die, óf het *Boetestelsel* niet genoegzaam kennende, óf nopens hetzelve bevooroordeeld, van meening zijn, dat men *Pennsylvanië* en *Auburn*, bij eene langdurige gevangenschap, zou kunnen vereenigen. Eene grove dwaling! vermits de gekoesterde meening op geenen redelijken grondslag rust en geheel in strijd is met de verkregene ondervinding.

Dit weinige zij ter aanbeveling van dit werkje genoeg, hetwelk, blijkens de lijst van inteekenaren, bereids in veler handen is, maar door ons vooral dáár gewenscht wordt, waar het wezentlijk nut zal kunnen stichten. Inderdaad, in geene onzer gevangengestichten behoorde het te ontbreken.

Opmerkingen en Wenken voor Onderwijzers. Gevolgd van eene Bijlage over orde en tucht in de School. Door S. TALSMA, *Hoofdonderwijzer te Roordahuizum. Te Groningen, bij* M. Smit. 1846. *In kl.* 8*vo.* 48 *bl. f* :-20.

Dit kleine stukje doet den Onderwijzer TALSMA kennen als een man, die over de vereischten van zijn nuttig, maar te ondankbaar beroep ernstig heeft nagedacht. Zijne denk-

beelden en voorslagen verdienen alle aanbeveling; en, ofschoon wij over sommige bijzonderheden onze denkbeelden gaarne mededeelden, is het daartoe hier de plaats niet, zoodat wij ons met eene eenvoudige aanprijzende aankondiging moeten vergenoegen.

Abbadòna. Eene Voorlezing door H. P. TIMMERS VERHOEVEN, *Theol. Doct., Predikant der Nederduitsche Hervormde Gemeente te 's Gravenhage. Te 's Gravenhage, bij* P. H. Noordendorp. 1845. *In gr.* 8*vo.* 80 *bl. f* : - 60.

Onder de wezens, die het dichterlijke en scheppende genie van den beroemden KLOPSTOCK in zijnen *Messias* doet optreden, en waarvan wij er nu in den hemel, dan op de aarde, dan weêr in de verblijven der hel aantreffen; en die ons hier met hoogachting en eerbied, daar met medelijden en droefheid, elders met verbazing en afgrijzen vervullen, behoort buiten twijfel de gevallen engel des afgronds ABBADONA. Dat dichterlijke *ideaal* is voorzeker een der schoonsten in KLOPSTOCK's gedicht, bij welks beschouwing wij dan ook niet kunnen nalaten den dichter in al zijne grootheid en verhevenheid, in al zijne kracht en stoutheid te bewonderen.

Het bevreemdt ons dus niet, dat zoo vele lezers van de *Messiade* en bewonderaars van de personen en karakters, die er in voorkomen, altijd met den ABBADONA hoog ingenomen zijn geweest. Zij alleen ook kunnen er geen vrede meê hebben, die van Gods vergevende liefde in CHRISTUS te bekrompene denkbeelden koesteren, en beven op de gedachte, dat die ABBADONA zal zalig worden, zoo als ten tijde van KLOPSTOCK hier en daar in *Duitschland* met veler orthodoxe dweeperij en verblinding het geval was; doch, van het oogenblik af, dat wij den door hoogmoed verblinden engel ontmoeten, tot dat wij uit den hemel hem eene genade en vergeving hooren aankondigen, die ons de goddelijke liefde in al hare volheid openbaart en ons tot tranen toe verteedert; overal, door het geheele gedicht, wekt ABBADONA onze klimmende belangstelling, want (en wij zeggen het den Heer TIMMERS VERHOEVEN na) geen karakter is door den zanger zoo belangwekkend, met zoo veel menschkundig gevoel geschetst als het zijne.

De poging, om, niettegenstaande de bekendheid des karakters, die belangstelling levendig te houden, komt in hooge mate in het voor ons liggende stuk uit. Het gansche opstel draagt er de blijken van; en men bespeurt het op bijna iedere bladzijde, dat de Schrijver alles heeft aangewend om dat doel te bereiken, waarin hij dan ook voortreffelijk is geslaagd.

Waar kunstregters soms den ABBADONA beschouwden en voorstelden, was het meer om bij de verschillende hoofdtrekken in zijn karakter stil te staan, en hierbij eenige letter- en menschkundige aanmerkingen te voegen; hier echter staat de ABBADONA in zijn geheel voor ons; hier is alles zamengevat, wat hem, bij zijne verschijning op het dichterlijke tooneel, waar ook en wanneer, karakteriseert; alles naar waarheid, met kracht en juistheid geteekend.

De Redenaar heeft het denkbeeldige wezen van KLOPSTOCK op den voet gevolgd; hij heeft het, als 't ware, bespied, en wij zien het in al die handeling, in al die rasteloosheid, in al dien twijfel, in al dat schrikkelijk verhevene, dat ook in het kwaad plaats vindt, omdat, gelijk SULZER elders zegt, zelfs in de goddeloosheid iets zijn kan, dat men bewondert; maar ook tevens in al dat verteederende en aandoenlijke, dat ons KLOPSTOCK, als den vindingrijken, gevoelvollen, menschkundigen, verhevenen en in dezen onnavolgbaren zanger, kennen doet.

Het geheele overzigt, met de daartusschen gevlochtene dichterlijke plaatsen uit het heldendicht, is eene keurige proeve van smaak en stijl. Wij lezen, lezen voort, en wij reikhalzen, al staat de negentiende zang, waarin ABBADONA's lot wordt beslist, ons in het geheugen geprent, om ook hier den afloop te vernemen; tot dat eindelijk de Redenaar het: »*Kom*, ABBADONA! *kom tot uw Ontfermer!*" uitspreekt; maar het dan ook niet waagt om verder iets in het midden te brengen, omdat wij van het verheven aandoenlijke de weêrga niet kennen. Eene zeer korte aanstipping van de vreugde des in Gods gunst herstelden Seraphs, bij het halleluja des hemels, is de laatste toets, die de schoone schilderij voltooit. De Heer TIMMERS VERHOEVEN gevoelde, wat de Hoogleeraar VAN KAMPEN, in zijne Verhandeling over de nieuwere Heldendichten, van dat tooneel gewagende, zegt: »hiervan kan men geene koele, flaauwe schets geven: men leze het bij den Dichter, en voele zich

weggesleept in verrukking." Slechts een enkel woord rigt de Spreker nog tot zijne hoorders; maar zóó doeltreffend, zóó in verband met het voorafgaande, dat niets den indruk verzwakt, daar hij, geheel in den geest des onderwerps, eindigt met te zeggen: »Mogten wij eens als de KLÓA's en de GABRIËL's, mogten wij als de geredde ABBADONA's leven!"

Het was een gelukkig denkbeeld van den WelEerw. TIMMERS VERHOEVEN, zulk eene stoffe te behandelen, maar niet minder een gelukkige inval van den WelEerw. Dr. SCHOTEL, thans Predikant te *Tilburg*, zijnen vriend tot de uitgave van deze voorlezing aan te sporen, en hem die taak gemakkelijk te maken, door voor eenen uitgever en het daaraan verbonden werk te zorgen, gelijk uit eenen voor het stuk geplaatsten hartelijken brief van eerstgenoemde aan laatstgemelde blijkt.

Beiden deze heeren hebben dus alle aanspraak op onzen dank; en schoon onze aankondiging wel wat laat geschiedt, zal ze toch niet te laat zijn om velen op te wekken zich deze rede aan te schaffen. Ze zal wel, zoo lang de *Messiade* gelezen en bewonderd wordt, bij alle commentariën en bijdragen, die over het gedicht en de daarin voorkomende karakterschilderingen geschreven zijn, als eene verklaring en schitterende in het licht plaatsing beschouwd worden van een der belangwekkendste karakters, die immer door het penseel eens dichters geteekend werden.

Mogt de Heer TIMMERS VERHOEVEN ons meer op dergelijke kamerverlustigingen, zoo als hij ze gelieft te noemen, onthalen, en ze geene rustplaats bij zijne overige papieren aanwijzen! Voor de goede ontvangst en den algemeenen bijval strekt deze proeve zijn Eerw. ten zekeren waarborg.

Meester Paul, waarheid en verbeelding, door den Schrijver van het Iets over Oom Thomas. Te Groningen, bij J. Oomkens. 1844. *In gr.* 8*vo.* 143 *bl.* *f* 1 - 40.

Dit werkje behelst eene treffende afschildering der verschillende karakters, die zich in ons vaderland, op zoodanig tooneel als zich de Auteur gekozen heeft, vertoonen. »Een eenvoudig land-dominé. Een man aller achting en eere waardig. Een waarlijk verlicht, beschaafd en gemoedelijk

Christen, die aan zijne herderlijke waardigheid den glans en luister van echte deugd en Christenzin huwde, en nogtans in het grootste gedeelte zijner gemeente onbemind, ja zelfs voor velen een steen des aanstoots was. Waarom, vraagt ge? Alleen omdat hij het: *strijd, om in te gaan*, den grondtoon des Evangelies noemde; terwijl de leden zijner dweepzieke kudde, liever dan te strijden, hunne wapenen op het altaar der onmagt nederlegden." De Notaris Mr. *Godefridus Snip*, een zeer vermogend man. »Hij was uiterst beleefd, tot zelfs in kleinigheden toe, galant jegens de vrouwen, regt onderhoudend in zekere gezelschappen, zoodra hij er de eerste persoon was, in welk geval zijne verhalen doorgaans voor zeer geestig doorgingen; in één woord, een man naar de wereld, die in alle nederigheid zichzelven beviel en behaagde. Hadt ge hem den conversatietoon hooren aanslaan in het midden van menschen, wier verstand en menschenkennis voor de zijne moesten onderdoen, waarlijk, ge zoudt u verbeeld kunnen hebben, beurtelings een geleerde en eenen engel te hebben hooren spreken. Gij hadt den man lief gekregen om zijner nederigheids wille, terwijl gij hem bemind zoudt hebben om zijne strikte eerlijkheid en uitnemende menschenliefde, welke beide deugden in al de verhalen, welke hij opdischte, als juweelen van het echtste water, u in de oogen schitterden. Doch het zou u naderhand tevens in de ziel leed gedaan hebben, als ge, na zijn vertrek, zijne vroegere zoo aandachtige toehoorders over hem hadt hooren spreken, ja zelfs tegen hem hadt hooren uitvaren, als ware hij een karakterlooze geldwolf." Zietdaar een paar der hier voorkomende mannelijke karakters. Ook die der in het verhaal afgeschetste vrouwen, gelijk de Schrijver te regt van een der door hem beschrevene personen zegt, zijn geheel naar het leven geteekend, en misschien ontmoet deze of gene van zijne lezers in haar oude bekenden. Mevrouw *Lijster*, eene coquette weduwe, welke, ofschoon zij den zomer van haar leven reeds had zien voorbijsnellen, echter nog billijke aanspraak mogt maken op vrouwelijk schoon. Hare dochters zagen er lief uit. Wie haar ontmoette en met een oppervlakkig oog gadesloeg, had mogelijk met den Heremyt van vader CATS gezegd: »'t Zijn gansjens;" terwijl hij, bij nadere kennismaking, even als gene, er op had kunnen laten volgen: »een slim en olijk goed." — Al deze per-

sonen bewegen zich rondom den held des verhaals, intriguéren, beoordeelen, haten of beminnen elkander binnen den engen kring der zamenleving op een afgelegen landelijk Drentsch dorp, voeren met nog eenige anderen een drama op, van hetwelk de Schrijver ons een fragment mededeelt, hetwelk, oordeelkundig gekozen, den eindelijken afloop doet gissen, en in zoo ver de verwachting niet onbevredigd laat, maar tevens begeerig maakt naar soortgelijke voortbrengselen van de menschenkennis des Schrijvers. Wij eindigen ons verslag met de getuigenis, dat wij niet twijfelen, of lezers van eenigen goeden smaak zullen even zeer met genoegen als met nut aan de lezing van dit werk hunnen tijd besteden.

's Levens bitter en zoet, geschetst door eene Vrouw. Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1845. *In gr.* 8*vo.* 276 *bl. f* 2-80.

Paul en Josephine, of de Smokkelaars. Kersavond, en: *Een nacht in het gebergte*, dus luiden de bovenschriften der drie verhalen, welke deze bundel bevat. Aan eene soortgelijke verzameling derzelfde Schrijfster, vroeger in onze taal overgebragt en bij dezelfde Uitgevers in het licht verschenen, mogt de bijval van ons publiek ten deel vallen. Het thans aangekondigde werk verdient evenzeer eene gunstige ontvangst, wegens het aangename onderhoud, hetwelk de lezing voorzeker verschaffen zal; terwijl de waarde der deugd en het goede en wijze van de handelingen der Voorzienigheid in het regelen van de lotgevallen der menschen, zoo wel in des levens *bitter* als in deszelfs *zoet*, allerwegen in het helderste licht wordt voorgesteld. Niettegenstaande de Nederduitsche spelling in deze vertaling over het geheel zuiver is, zijn toch de sporen van het karakter der taal, waaruit het in de onze is overgezet, niet zoo volkomen weggewischt, of men wordt er hier en daar aan herinnerd, dat men geen *origineel*, maar slechts eene *kopij* ontvangt. Wij zouden voorbeelden kunnen aanvoeren, maar doen zulks niet, ten einde, blijkens den door ons aan het werk toegekenden lof, onze landgenooten van de lezing niet af te schrikken. Wij stipten het slechts even aan, om den Vertaler, wien het niet aan eenen gekuischten smaak ont-

breekt, aan te sporen, om, bij zijne zuivere spelling, zich ook op het voeren van eenen echt Nederlandschen stijl toe te leggen.

Het Krekeltje in den schoorsteen. Eene Vertelling bij den huiselijken haard, door CH. DICKENS. *Met Platen. Te Amsterdam, bij* S. de Grebber. 1846. *In 12mo.* 124 *bl.* *f* 1 - 50.

Wij behoeven weinig ter aanprijzing van dit boekje te zeggen, het verhaal, dat hier wordt gegeven, is aan velen reeds bekend uit het *Leeskabinet* en uit *de Tijd*, en werd daar, althans in het eerste dezer tijdschriften zeker, met genoegen gelezen. Doch laat dit u niet terughouden van het koopen van dit aardige boeksken! Hier vindt gij in zijn geheel, wat u daar slechts gedeeltelijk werd medegedeeld, en zoo men ook hier en daar eene enkele zinsnede zou willen missen, dat geheel is toch zoo bevallig en in den besten geest van DICKENS, dat het jammer ware, zoo gij het niet kendet, indien gij smaak in zijnen schrijftrant vindt. Rec. is het geheel eens met den Vertaler, dat de minachting, waarmede de bewerker van het verhaal in *de Tijd* daarover spreekt, onverdiend is. Doch Rec. heeft zich nog onlangs op nieuw overtuigd, dat BOUDEWIJN bij al zijne bekwaamheid de man niet is, die bevoegd is om over DICKENS te oordeelen. Bij den beklagelijken boekverkooperstwist over de uitgave van den nieuwen roman van DICKENS, waarvan eene vertaling bij FRIJLINK en eene door BOUDEWIJN het licht zou zien, (een twist, in zekeren zin gelukkig bijgelegd, maar, gelijk wij vreezen, ten nadeele van het publiek) had Rec. aanleiding, om de eerste aflevering der beide vertalingen te vergelijken, en bespeurde, dat BOUDEWIJN met krachtige hand het snoeimes gebruikt had. Jammer, dat hij het met zoo weinig oordeel doet, en den Hollandschen lezer zoo veel onthoudt, wat tot de schildering van personen en karakters volstrekt noodig is, en waarin juist de kunst van DICKENS is op te merken; het geheele tooneel b. v., waar de oude scheepsinstrument-koopman, die zijnen neef zoo gaarne van de zee wil terughouden, als tegen wil en dank door zijne verhalen en gesprekken den jongen hoe

langer zoo meer aanvuurt. Dat snoeijen heet dan in *de Tijd* het boek van gerektheden zuiveren en voor den Hollandschen lezer regt aangenaam maken! Als DICKENS het wist, hij zou met kracht protesteren.

Op gelijke wijze was met het *Krekeltje* gehandeld, dat ons hier thans in zijne eigenlijke gedaante wordt aangeboden. De vertaling komt ons voor regt goed te zijn, en wij wenschen, dat vele lezers door het koopen van dit boekje zich overtuigen, dat dit stukje meer en beter is, dan men hun door verminkte overbrengingen heeft willen doen gelooven. Jammer, dat het niet helpen zal, om *de firma Dombey en Zoon* getrouwer te doen overbrengen!

Joannes en Theagenes. Eene Legende uit de Apostolische Eeuw, door BERNARD TER HAAR. *Derde Druk. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1846. *In gr.* 8*vo. X en* 106 *bl. f* 1 - 80.

Wat hebben wij meer te doen, dan eenvoudig het verschijnen van dezen derden druk aan te kondigen? Reeds bij den eersten druk hebben wij het schoone dichtstuk beoordeeld en aangeprezen. Eene toen door ons gemaakte bedenking vinden wij hier ter hart genomen, en daaraan is althans eenigzins te gemoet gekomen door het inlasschen van de beschrijving van het Heidensche offerfeest, bl. 29. Overigens beveelt deze druk zich door sierlijkheid en netheid boven den vorigen zeer aan, en strekt ons tot een aangenaam bewijs, dat dit stuk door ons publiek naar waarde geschat wordt. Dat moge het op den duur!

Alice, of de jonge Huismoeder. Vrij vertaald uit het Fransch, naar Mevrouw DE LA FAYE BREHIER, *door* A. B. VAN HEERTEN, *geb.* SCHILPEROORT. *Met Platen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1846. *In post* 8*vo. IV en* 242 *bl. f* 1 - 90.

De verdienstelijke Schrijfster van zoo menig oorspronkelijk werkje, ten behoeve van kinderen, jongelingen, meisjes, ja dienstig ook voor menigen volwassene, levert hier thans

eene vrije vertaling van *Alice* uit het Fransch van Mevr. DE LA FAYE BREHIER, die zich ook door andere geschriften reeds eenen loffelijken naam verworven heeft. In de Voorrede betuigt Mevr. VAN HEERTEN: »Onze Nederlandsche meisjes, wier smaak nog niet overprikkeld en daardoor bedorven is, kunnen uit deze eenvoudige geschiedenis leeren, wat men, zelfs in nog zeer jeugdigen leeftijd, bij eenen vasten wil, een juist gevoel van zijne pligten en een *geloovig vertrouwen op God*, in staat is tot stand te brengen, en hoe waar het volksspreekwoord is: mensch! help u zelven, zit niet moedeloos neder, maar sla handen aan het werk, en God zal u helpen en Zijnen zegen verleenen!" — Ref. beäamt dit geheel, mits men het alles niet in eigene kracht of eigengeregtigheid doe, maar steunende op de kracht, die van boven is. In dien geest is het hier dan ook geschied. Men leest dit werkje met boeijende en blijvende belangstelling; het heeft eene inderdaad zeer prijzenswaardige strekking; zelfs meer in jaren gevorderden zullen 't met genoegen en zelfs eenige stichting lezen. Het is inderdaad aangenaam te ontwaren, hoe vloeijend en los deze vertaling geslaagd is. Hoe zelden is dit het geval! Wij kennen vertalingen, waarbij men zelfs door den titel reeds aan het oorspronkelijke werk onregt deed, en daardoor toonde, dat men niet eens deszelfs strekking verstond. *Le Visiteur du Pauvre* van DEGÉRANDO bijv. heet in de vertaling *de Vriend der Armen;* terwijl het geheele oorspronkelijke geschrift dient, om te bewijzen, hetgeen de Fransche titel aanduidde, hoe men, om de armoede wèl te kennen, de armen *bezoeken* moet. Mevr. VAN HEERTEN levert hier eene vertaling, die van een oorspronkelijk werkje al de uiterlijke kenmerken draagt, zóó goed is de overzetting geslaagd. Bl. 191 is er eene misstelling ingeslopen, met den naam *Jufvrouw* (lees: *Juffrouw*) BEVERLEI in plaats van COLMAR. Mogten vele jeugdige Lezeressen rijke vruchten van dit werkje trekken; dit zal gewis de beste belooning voor Schrijfster en Vertaalster wezen. Mevr. VAN HEERTEN levere ons nog menige proeve, hoe, rijper leeftijd, rijke ondervinding en onverflaauwde ijver, met Christelijk geloof verëenigd, ten beste van het jonger geslacht heilzaam aangewend en met zegen bekroond wordt!

V.

REGISTER

VAN DE

BOEKBESCHOUWING.

A.

Aa, (*A. J. van der*) Neêrl. Oost-Indië enz. 1ste, 2de en 3de Aflev. Amst. bij *J. F. Schleijer.* Bl. 245

——————— Aardrijksk. Woordenb. Vde D. Lett. H. VIde D. Lett. I en K. Gorinch. bij *J. Noorduin en Zoon.* 286

——————— ——————— VIIde D. Lett. L. Bij denzelfde. 520

Aardappelen, Granen enz. Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 90

Afbeelding der op de Godsdienst betrekking hebbende gedenkstukken van steen, behoorende bij het IIde D. 1ste en 2de Stuk der nieuwe werken van het Zeeuwsch Genootschap. Middelb. bij *Gebr. Abrahams.* 736

Ainsworth, (*W. H.*) Sint James enz. II Deelen. Amst. bij *J. D. Sijbrandi.* 149

Alberdingk Thijm, (*J. A.*) De Klok van Delft. Utr. bij *H. H. van Romondt.* 693

Allebé, (*G. A. N.*) De ontwikkeling van het kind enz. Amst. bij *Caarelsen en Comp.* 320

Almanak. (Christel. Volks-) Amst. bij *P. N. van Kampen.* 43

——— voor Vaderl. Geschied. en Letteren. Amst. bij *R. Stemvers.* 44

——— (Nederl. Muzen-) Amst. bij *J. H. Laarman.* 46

——— voor het Schoone en Goede. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 52

——— (Nederl. Volks-) Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 53

Almanak voor Holl. Blijgeestigen. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 54
——— (Geldersche Volks-) XIIde Jaar. Arnh. bij *G. van Eldik Thieme.* 54
——— (Utrechtsche Volks-) Utr. bij *L. E. Bosch en Zoon.* 54
——— tot gezellig onderhoud. VIIIste Jaar. Gorinch. bij *A. van der Mast.* 56
——— voor Landman en Burger. Dev. bij *J. P. Brinkgreve.* 56
——— voor Kinderen. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 56
——— (Miniatuur-) Utr. bij *L. E. Bosch en Zoon.* 159
——— (Zeeuwsche Volks-) XIde Jaar. Zierikz. bij *J. van de Velde Olivier.* 159
——— (Friesche Volks-) XIde Jaar. Sneek, bij *van Druten en Bleeker.* 161
——— (Overijsselsche) Dev. bij *J. de Lange.* 162
——— (Groninger Volks-) Xde Jaar. Gron. bij *J. Oomkens, Jz.* 163
——— (Drentsche Volks-) Xde Jaar. Koev. bij *D. H. van der Scheer.* 163
——— (Amsterdamsche Studenten-) XVde Jaar. Amst. bij *C. G. van der Post.* 164
——— (Frysk) foar 1846. To Ljouwert, bij *de Wed. M. van den Bosch.* 104
Almquist, (*C. J. L.*) Gabriele Mimanso. III Deelen. Amst. bij *M. H. Binger.* 343
Amshoff, (*M. A.*) Moed en Volharding. Gron. bij *C. M. van Bolhuis Hoitsema.* 222
Ancona, (*G. J. d'*) Een Amsterd. Standje. 3de Druk. Amst. bij *G. J. d'Ancona.* 395
——————— De Echtscheiding. Bij denzelfde. 395
——————— Piramus en Thisbe. Bij denzelfde. 395
Anspach, (*J. J.*) Leerrede. Dev. bij *J. P. Brinkgreve.* 221
Apologie van den Bijbel. Amst. bij *G. Portielje.* 461
Arend, (*J. P.*) Proeve eener Gesch. der Dichtk. en fraaije Letteren enz. Amst. bij *J. F. Schleijer.* 30
Aumerle. III Deelen. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 205
Aurora. 's Hag. bij *K. Fuhri.* 156

B.

Bake, (*J.*) Gedachten over de Publ. Schuld. Leid. bij *S. en J. Luchtmans.* 326

Baudet, (*P. J.*) Beknopt overzigt der voorn. gronden der Rekenk. en Algebra. Dev. bij *J. de Lange.* 731

Bennink Janssonius, (*R.*) Lentebladen. Gron. bij *P. van Zweeden.* 33

Bergh, (*L. Ph. van den*) Gedachten over Armoede enz. Leid. bij *S. en J. Luchtmans.* 445

Bergsma, (*C. A.*) De Aardappel-Epidemie. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 89

Beschouwing van Nederlandsch Staatsregt. Amst. bij *S. J. Prins.* 688

Beslissende (De) ure. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 138

Beijeren, (*E. van*) De Smidsdochter van Naarden. Amst. bij *H. Moolenijzer.* 151

———————— Eerzucht en Vrouwenwaarde. II Deelen. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 345

———————— Lotgevallen van eene Hollandsche Vrouw enz. Utr. bij denzelfde. 669

Bisschop (De) van Trier enz. Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 177

Bloemlezing uit de werken van *M. G. Saphir.* Amst. bij *J. M. E. Meijer.* 153

Boers, (*B.*) Beschrijving van de eilanden Goeree en Overflakkee. Sommelsd. bij *Jongejan.* 339

Boudewijn, Proza en Poëzij. 's Hag. bij *J. M. van 't Haaff.* 141

Bouman, (H.) *Oratio. Traj. ad Rhen. apud J. G.* van Terveen et Fil. 314

Bouman, (*J.*) Bijdragen tot de Vaderl. Landhuishoudkunde. 1ste en 2de Stuk. Purmer. bij *J. Schuitemaker.* 341

Brehier, (*de la Faye*) Alice, of de jonge Huismoeder. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 751

Bretschneider, (*G. G.*) Voor de Duitsch-Katholijken. Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 177

Bretschneider, (*K. G.*) Licht en Leven. Amst. bij *G. Portielje.* 406

Brievenspiegel van Punch. 's Hag. bij *K. Fuhri.* 348

Brouwer, (*P. van Limburg*) Het Leven van Mr. *S. Ip. zn. Wiselius.* Gron. bij *P. van Zweeden.* 476

——————— Cesar en zijne Tijdgenooten. IIIde Deel. Gron. bij *W. van Boekeren.* 526

Büchner, (*H. Polijn*) Beknopte handl. tot het gebruik der Zeebaden. Leid. bij *J. H. Gebhard en Comp.* 728

Buddingh, (*D.*) Mirakel-geloof en Mirakelen enz. 's Hag. bij *H. C. Susan.* 368

Bulwer, (*E. L.*) *Friedrich Schiller.* Amst. bij *P. N. van Kampen.* 574

Bungener, (*L. F.*) Twee Avondstonden enz. Zutph. bij *W. J. Thieme.* 625

Burg, (*P. van der*) Eerste Grondbeginselen der Natuurkunde enz. Iste en IIde Stukje en IIIde Stukje, 1ste ged. Goud. bij *G. B. van Goor.* 27

——————— ——————— IIIde Stukje, 2de ged. Goud. bij denzelfde. 599

Burger, (*D.*) Het opklimmende deel der Wijsbegeerte volgens *Krause.* Rott. bij *W. H. van Harderwijk.* 188

——————— ——————— (Vervolg en slot.) 228

Büser, (*J. F.*) Over Gewaarwording en Gevoel. Zutph. bij *W. C. Wansleven.* 734

Bussche, (*H. K. J. van den*) Handleiding voor het Notarisambt. Middelb. bij *U. F. Auer.* 523

Bijenkorf (De) der H. Roomsche kerk. Iste D. Utr. bij *van Dorp en Heringa.* 115

C.

Cambenek Tz., (*A.*) De Gouverneur enz. Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 171

Cantri, (*C.*) Margaretha Pusterla. 's Bosch, bij *Gebr. Muller.* 716

Capadoce, (*A.*) Schriftuurplaatsen enz. 's Hag. bij *P. C. Dill.* 137

Choulant, (*L.*) Iets over de geschied. en de waarde der Schedelleer. Amst. bij *J. Noordendorp.* 73

——————— ——————— (Vervolg en slot.) 120

Christens strijd. (Des) Leeuw. bij *J. W. Brouwer.* 725

Christophilus. 1846. Nijm. bij *J. F. Thieme.* 154

Cocquerel, (*C.*) De kerken der woestijn enz. Iste Deel. Gron. bij *M. Smit.* 397

Cocquerel, (A.) *Sermons. 4me Recueil. Paris* Ab. Cherbuliez et Comp. 585

Costa, (*I. da*) Voorlezingen over de waarheid en waardij der Schriften van het O. T. IIde D. 1ste Stuk. Leid. bij *S. en J. Luchtmans.* 449

D.

Dickens, (*Ch.*) Het Krekeltje in den schoorsteen. Amst. bij *S. de Grebber.* 750

Diest Lorgion, (*E. J.*) Leerrede. Gron. bij *H. R. Roelfsma.* 170

Dochter (De) van den Dorpsleeraar. Amst. bij *de Wed. L. van Hulst en Zoon.* 719

Domela Nieuwenhuis, (*F. J.*) Geschiedk. Overzigt der Predikwijzen enz. Utr. bij *van Paddenburg en Comp.* 105

——————— Twaalf Preken. Utr. bij *W. H. van Heyningen.* 105

Dörffel, (*T.*) Beschrijving der Daguerréotype. Alkm. bij *H. J. van Vloten.* 341

Dijk, (*J.*) Sophia van Berthout. III Deelen. Amst. bij *J. van der Hey en Zoon.* 625

E.

Ebrard, (*A.*) Het Idée der Godmenschelijkheid enz. Amersf. bij *W. J. van Bommel van Vloten.* 219

Edgeworth, De Buren en het Testament. Amst. bij *H. Blad, Hz.* 303

Een woord aan mijne Roomsch-Katholieke Broeders enz. Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 175

Elink Sterk Jr. (*A.*) Supplement enz. 's Hag. bij *W. P. van Stockum.* 326

Ellis. Ziet op het einde. II Deelen. Amst. bij *J. D. Sijbrandi.* 492

Engelberts Gerrits, (*G.*) Vragen enz. 1ste Stuk. Leid. bij *D. du Mortier en Zoon.* 726

F.

Flygare-Carlén, (*E.*) Het Fidecommis. III Deelen. Gron. bij *W. van Boekeren.* 347

Fryxell, (*A.*) Het Leven van *Gustaaf Adolf* enz. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 377

G.

Gebeden (Kleine) voor kinderen. Gron. bij *P. van Zweeden.* 728

Gedachten ten aanzien eener meer algemeene godsdienstige Geloofsleer. Amst. bij *Gebr. Diederichs.* 61

Gedachten (Vrijmoedige) over het Armwezen. Amst. bij *Leepel en Brat.* 445

Gedichtjes voor de Christelijke Jeugd. Delft, bij *H. Koster.* 582

Geer, (*L. Graaf de*) S. H. T. Amersf. bij *W. J. van Bommel van Vloten.* 345

Geertruida. Amst. bij *S. J. Prins.* 251

Geestelijk Proces enz. 136

Genois, (*J. de St.*) Bertrand van Rains. II Deelen. Gent, bij *L. Hebbelijnck.* 146

———— Anna. II Deelen. Gent, bij *H. Koster.* 251

Giltay, (*P. A.*) Gedachtenisviering. Dordr. bij *H. Lagerwey.* 72

Godsdienstige Kindergedichtjes. 2de Druk. Delft, bij *H. Koster.* 582

Godsdienstige en zedekundige Lectuur. Berg. op Zoom, bij *J. C. Verkouteren.* 666

Goeverneur, (*J. J. A.*) De Huisvriend. IIde Deel. Gron. bij *C. M. van Bolhuis Hoitsema.* 623

Graaff, (*M. H. de*) Satiricke Schetsen. Leeuw. bij *L. Schierbeek.* 671

Grant, (*A.*) De Nestorianen. Dev. bij *M. Ballot.* 558

Groshans, (*G. Ph. F.*) Schets der algemeene Therapie enz. Amst. bij *C. G. Sulpke.* 371

H.

Haar, (*B. ter*) Joannes en Theagenes. Derde Druk. Arnh. *Is. An. Nijhoff.* 751

Hahn-Hahn, Cecil Forster. II Deelen. Arnh. bij denzelfde. 146

Hazelhoff, (*A.*) Nuttige Tijdkorter. Gron. bij *A. Hazelhoff.* 164

Heller, (*R.*) *Willem de Zwijger* enz. III Deelen. Amst. bij *J. M. E. Meijer.* 292

Hengel, (*W. A. van*) Keizer *Hendrik de Derde*. Leid. bij *H. W. van Hazenberg en Comp.* 332

Hendrik (De brave) verdedigd. Utr. bij *L. E. Bosch en Zoon.* 493

Herbert, (*W. H.*) Alice Selby enz. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 301

———————— Isabella. II Deelen. Gron. bij *W. van Boekeren.* 539

Hermes, (*K. H.*) Geschiedenis der laatste vijfentwintig jaren. IIIde of laatste Deel. Dev. bij *J. de Lange.* 128

Herwerden C. H. z., (*C. H. van*) Leerrede. Gron. bij *M. Smit.* 220

Hilaire, (*C. M. de St.*) De Tamboer van Wagram. Amst. bij *J. C. van Kesteren.* 303

Hirschig C. Zn., (*A.*) Losse Aanmerk. en Bedenkingen. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 680

———————— Prof. *Opzoomer's* Redevoering enz. Alkm. bij *H. J. van Vloten.* 681

Hoëvell, (*W. R. van*) Sjair Bidasari. Batavia. 617

Hoeven, (*Abm. des Amorie van der*) Redevoeringen. Leeuw. bij *G. T. N. Suringar.* 92

Hoeven Jr., (*A. des Amorie van der*) Herinneringen aan mijne Academiereis. Leeuw. bij denzelfde. 277

Hoffa, (*J.*) Handboek der Grieksche Antiquit. Haarl. bij *A. C. Kruseman.* 447

Hofmann, (*J.*) Het leven van *J. Tetzel.* Zaltb. bij *J. P. Crol.* 411

Hoffman, Het kasteel van York. II Deelen. Oudew. bij *F. H. Kroon.* 150

Hohlenberg, (*M. H.*) De Christelijke kerk in Hindostan enz. Leid. bij *H. W. Hazenberg en Comp.* 335

Hood, (*T.*) Tylney Hall enz. II Deelen. Dev. bij *M. Ballot.* 302

Hooge (De) waarde des Bijbels. Amst. bij *J. J. D. Brugman.* 460

Hooijer, (*C.*) Drie dagen in Saksisch Zwitserland. Arnh. bij *G. W. van der Wiel.* 428

Hugenholtz, (*P. H.*) Opwekking enz. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen.* 169

Huysers (*H.*) en *L. S. P. Meyboom*, Het werk van Gods genade enz. Gron. bij *M. Smit.* 508

I.

Isidor, (*V. M.*) de laatste Ciscar. Zwijndr. bij *J. Boden.* 720

J.

Jaarboekje. (Zaanlandsch) VIde Jaar. Zaand. bij *J. Heynis.* 56
——— (Geneeskundig) IIde Jaarg. Gorinch. bij *J. Noorduyn en Zoon.* 270
Jaerboekje. (Nederd. letterkundig) Gent, bij *de Gebr. Michiels.* 164
James, (*J. A.*) Het Huisgezin. Amst. bij *J. Müller.* 289
——— De Weduwe gewezen op der weduwen God. Rott. bij *H. V. van Gogh.* 640
James, (*G. P. R.*) Rose d'Albret. II Deelen. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 580
——— De valsche Richard. II Deelen. Bij denzelfde. 581
Jongstra, (*A. F.*) Pleitrede. Heerenv. bij *F. Hessel.* 126

K.

Kaizer, (*F.*) De Sterrenhemel verklaard. Amst. bij *C. G. Sulpke.* 15
——— ——— (Vervolg en Slot.) 79
——— ——— IIde Deel. Bij denzelfde. 387
——— ——— (Vervolg en slot.) 431
——— Sterrekundig Jaarboek. Bij denzelfde. 438
Kalkar, (*C. H.*) De Bijbelsche Geschiedenis enz. IIde Deel. Gron. bij *J. B. Wolters.* 68
Katholieke (De) Kerkhervorming. N°. 1 en 2. 's Hag. bij *H. C. Susan.* 134
——— N°. 3—8. Bij denzelfde. 514
Kemp, (*C. M. van der*) Maurits van Nassau. Iste Deel. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen.* 194
——— (Vervolg en slot.) 235
Kerkhervorming (De) der 16de en 19de Eeuw. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 6
Kerkvergadering (De eerste Algemeene) der Duitsch Kath. kerk. Zwijndr. bij *J. Boden.* 134

Kern (De) des Bijbels. 1ste Stuk. Amst. bij *C. J. Borleffs.* 643

Krabbendam, Rz., (*J.*) Claes Compaen. II Deelen. Nieuwed. bij *C. Bakker.* 101

Krecke, (*F. W. C.*) Beginselen der Algem. Natuurk. Aardrijksk. Nijm. bij *J. F. Thieme.* 730

Krugelstein, Over Menschenpokken, Varicellen enz. (Vervolg en slot des vorigen jaars.) 10

L.

Laan, (*P. J.*) De hope van den waren Christen. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen.* 554

Langguth, (*F. H.*) Peter Gottholdt. Amst. bij *G. Portielje.* 152

Leer (De) van de vergeving der zonde. Delft, bij *J. de Groot.* 404

Lenzen, (*M.*) Leo van Glandorf. II Deelen. Dev. bij *M. Ballot.* 151

Levens van beroemde Staatslieden. Haarl. bij *de Erven F. Bohn.* 130

Levens, bitter en zoet. ('s) Bij denzelfde. 749

Lever, (*C.*) De lotgevallen van Jack Hinton. II Deelen. Amst. bij *C. F. Stemler.* 668

Libri, (*G.*) De Fransche Geestelijkheid enz. Amst. bij *J. M. E. Meijer.* 335

Liefde, (*J. de*) De Diligence. Arnh. bij *J. Az. Doijer.* 99

Littrow, (*J. J. von*) Het Uitspansel enz. Amst. bij *Gebr. Diederichs.* 15

——— ——— (Vervolg en slot.) 79

Logchem, (*H. van*) Beoordeeling van wet betrekkelijk de Behoeftigen. Dev. bij *J. de Lange.* 571

Lulofs, (*B. H.*) Handboek der Nederl. Letterk. Gron. bij *J. Oomkens.* 614

Luther's Wederkomst enz. Oudew. bij *F. H. Kroon.* 176

——— Sterfdag. Amst. bij *J. van der Hey en Zoon.* 414

Lijnden, (*E. Baron van*) Verantwoording. Arnh. bij *J. Az. Doijer.* 424

M.

Madvig, (*J. N.*) Latijnsche Spraakleer. Amst. bij *J. Müller.* 605

Mandl, (*L.*) Leerboek der Algem. Ontleedkunde. II Deelen. 's Bosch, bij *Gebr. Muller*. 77

Maria en Martha. I—IVde Deel. Schoonh. bij *S. E. van Nooten*. 664

Matthes, (*D. van Lankeren*) Oorsprong enz. van het Koninkl. besl. van den 23 Mei 1845. Amst. bij *P. N. van Kampen*. 573

Mauvillon, (*F. W. von*) Aanmerkingen op de Grondwet. Amst. bij *P. R. Otto*. 689

Meerten, (*A. B. van*) Kinderbijbel. IIde en IVde Stukje. Amst. bij *P. N. van Kampen*. 463

Mees, (*W. C.*) De Werkinrigtingen enz. Rott. bij *J. van Baalen en Zoonen*. 139

Meissner, (*F. L.*) De Ziekten der Kinderen. Iste Deel 1ste en 2de Aflev. Gorinch. bij *J. Noorduin en Zoon*. 645

Mertens (*F. H.*) en *K. L. Torfs*, Gesch. van Antwerpen enz. II Deelen. Antw. bij *van Dieren en Comp.* en Amst. bij *J. D. Sijbrandi*. 336

Moedersschoot. I—IVde Deel. Schoonh. bij *S. E. van Nooten*. 664

Mont Sorel. II Deelen. Amst. bij *P. N. van Kampen*. 717

Morren, (*Ch.*) Volks-Voorschriften enz. Gron. bij *C. M. van Bolhuis Hoitsema*. 90

Mulder, (*S. J.*) Bijbel voor de Israëlitische Jeugd. II—VIde Stuk. Leid. bij *D. du Mortier en Zoon*. 10

———— Leesboekje voor de Israëlitis. Jeugd. Amst. bij *M. Coster Jz.* 666

Mystères (De) der groene tafel. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck*. 624

N.

Neander, (*A.*) Gesch. der Christ. Kerk enz. IIde Deel. Gron. bij *W. Zuidema*. 1

Neelmeijer, (*P. C.*) Lotgevallen van Jan van 't Veld. Leid. bij *D. du Mortier en Zoon*. 540

Noordewier, (*M. J.*) Het Koninkl. besl. van 23 Mei 1845 enz. Gron. bij *J. B. Wolters*. 284

Nijenhuis (*J. F. Bodel*) en *W. Eekhoff*, Kaarten van Friesland. Leid. bij *S. en J. Luchtmans* en Leeuw. bij *W. Eekhoff*. 522

O.

Oetinger, (*E. M.*) Gedenkschriften van Oom Zebra. IIde Deel. Amst. bij *M. H. Binger*. 492

Oordt J. W. Z., (*J. F. van*) Iets met betrekking tot de Duitsch Cath. beweging. Gron. bij *J. Oomkens*. 663

Oosterzee, (*J. J. van*) Het Leven van *Jezus*. Iste Deel Iste Stuk. Utr. bij *Kemink en Zoon*. 209

——————— ——————— (Vervolg.) 253

——————— ——————— (Vervolg.) 305

——————— ——————— (Vervolg en slot.) 349

Oproeping aan alle Protestanten enz. Amst. bij *Weytingh en van der Haart*. 178

Opzoomer, (*C. W.*) De leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes enz., wijsgeerig beoordeeld. Leid. bij *Gebhard en Comp*. 497

——————— ——————— (Vervolg en slot.) 541

——————— Redevoering. Bij denzelfde. 654

Oudeman, (*A.*) De Nederl. Wetboeken enz. Gron. bij *J. B. Wolters* en *C. M. van Bolhuis Hoitsema*. 526

Over de bemanning der Oorlog- en Koopvaardijschepen. 's Hag. bij *P. C. Dill*. 247

P.

Pabst, (*W. H. von*) Handleiding tot de Aardappelteelt. Gron. bij *J. Römelingh*. 687

Paul, (Meester) Waarheid en Verbeelding. Gron. bij *J. Oomkens*. 747

Paus (De) en de Bijbel. Amst. bij *Weytingh en van der Haart*. 176

Peel, (*R.*) Redevoering enz. Amst. bij *P. N. van Kampen*. 202

Pereira, (*J.*) De beginselen der Materia Medica enz. 1—3de Aflev. Amersf. bij *W. J. van Bommel van Vloten*. 467

——————— ——————— (Vervolg en slot.) 515

Perk, (*C. H.*) De klagt en vloek van Camilla. Amst. bij *M. Westerman en Zoon*. 295

Polansky, (*T.*) Schets der Oorziekten. Amst. bij *M. Coster Jz.* 415

Praktisch Handboek der Klinische Heelkunde. Gorinch. bij *H. Horneer*. 274

Putthammer, (*M. van*) Advies enz. Leeuw. bij *G. T. N. Suringar.* 329

Q.

Quack, (*J. de*) Maria de l'Ormeau. Amst. bij *J. C. van Kesteren.* 537

R.

Rambonnet, (*J. J.*) Leerrede. Kamp. bij *K. van Hulst.* 269
Ranke, (*L.*) De Pausen enz. Haarl. bij *de Erven F. Bohn.* 673
Ronkel, (*S. J. van*) Leiddraad enz. Gron. bij *P. van Zweeden.* 139
Röttger, (*E. H.*) Berigten omtrent Indië. Dev. bij *M. Ballot.* 534
Rotze, (*J.*) Ornamenten enz. Arnh. bij *W. J. Kruyt.* 582
Roijen, (*J. A. van*) Weigeving en Armoede. Zwoll. bij *J. J. Tijl.* 571

S.

Schaap, (*J. L.*) Regtsgeding. Gron. bij *J. Oomkens.* 602
Schimmelpenninck, (Graaf) *Rutger Jan Schimmelpenninck* en gebeurtenissen van zijnen tijd. II Deelen. 's Hag. en Amst. bij *Gebr. van Cleef.* 473
Schlosser, (*F. C.*) Gesch. der achttiende Eeuw. VIIIste Deel. Gron. bij *W. van Boekeren.* 418
Schneither, (*J. A.*) Het Verslag der Staatscommissie enz. Bij denzelfde. 284
Schoenlein's Klinische Lessen. III Stukken. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 560
Schultens, (*H. A.*) Drie Redevoeringen. Leeuw. bij *G. T. N. Suringar.* 370
Schuur, (*H. W. A.*) De viering van den Zondag. Amersf. bij *W. J. van Bommel van Vloten.* 414
Smith, (*A.*) Lotgevallen der Familie Scattergood. Rott. bij *H. Nijgh.* 251
Sommer, (*F. von*) Karel de Tweede. II Deelen. Haarl. bij *de Erven F. Bohn.* 667
Sovet, (*A.*) Brieven aan mijne Dochter. Arnh. bij *J. G. Stenfert Kroese.* 203

Spakler (*J. C.*) en *L. Heemskerk Az.*, Handl. tot de Studie der Oudheid. Iste Deel. Amst. bij *J. Müller.* 384

Staring, (*W. O.*) De Aardkunde van Salland enz. Zwoll. bij *J. J. Tijl.* 688

Steenhoff, (*G.*) Proeve van vertaling van het Evang. naar Johannes. Oudew. bij *F. H. Kroon.* 595

Storck, (*W.*) De Westfriezen in 1573. Gron. bij *W. van Boekeren.* 536

Storm, (*W.*) Viertal Leerredenen. Utr. bij *C. Bielevelt.* 318

Sue, (*E.*) De Calvinisten enz. 1—5de Aflev. Utr. bij *L. E. Bosch en Zoon.* 145

——— Latréaumont. 's Hag. bij *K. Fuhri.* 207

T.

Talsma, Opmerkingen en Wenken voor Onderwijzers. Gron. bij *M. Smit.* 744

Tenckinck, (*W. J.*) Beschouwingen van Johannes den Dooper. Leeuw. bij *J. W. Brouwer.* 57

Therbet, (*E.*) De wreker van den Bartholomeusnacht. Amst. bij *de Wed. L. van Hulst en Zoon.* 581

Thieme, (*F. W.*) Waarom en omdat? Amst. en Delft, bij *Weytingh en van der Haart* en *J. E. Heringa.* 601

Tholuck, (*A.*) De weg des heils. II Deelen. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen.* 165

Tiddy, (*W. P.*) Brief aan den Bisschop van Dardanië. Bruss. en Bred. bij *J. H. Briard.* 248

Timmers Verhoeven, (*H. P.*) Abbadona. 's Hag. bij *P. H. Noordendorp.* 745

Toe Water, (*W. C. H.*) Nagelaten Leerredenen. Batavia 1844. 268

Togt (De) naar Schokland. Zwartsl. bij *R. van Wijk Az.* 623

Tonderen, (*A. van*) Beknopte Handleiding enz. Dev. bij *M. Ballot.* 663

Toussaint, (*A. L. G.*) De Graaf van Leycester in Nederland. III Deelen. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 479

Trollope, Jeugd en Liefde. II Deelen. Nieuwed. bij *C. Bakker.* 717

V.

Valentin, (*G.*) Natuurk. van den Mensch. Iste Deel 3de Aflev. Goud. bij *G. B. van Goor.* 650

Velde, (*C. F. van de*) Klaverblad van Vieren. Zierikz. bij *J. van de Velde Olivier.* 539

Velsen, (*J. van*) Leerrede. 's Hag. bij *P. C. Dill.* 318

Verhandelingen van *Teylers* Tweede Genootschap. XXIVste Stuk. Haarl. bij *de Erven F. Bohn.* 181

——————————— (Vervolg en slot.) 222

Verhandelingen van het Haagsche Genootschap. VIIde Deel. 's Hag. bij *de Erven Thierry en Mensing,* 629

Vernée, (*Mr. L. G.*) Overzigt van het werk van den Heer *E. Ducpetiaux.* Hoorn, bij *P. J. Persijn.* 742

Vertellingen van Grootvader. Rott. bij *H. V. van Gogh.* 672

Vertellingen van Grootmoeder. Bij denzelfde. 720

Vieux-Bois, (*De*) De wandelende Jodin. Gorinch. bij *A. van der Mast.* 670

Vlaemsche Rederijker. (De) Antw. bij *J. van Schoven.* 98

Voget, (*C. O.*) Waarheid tot Godzaligheid enz. Gron. bij *M. Smit.* 512

Vogt, (*C.*) Brieven over de Natuurk. van den Mensch. Iste Stuk. Alkm. bij *H. J. van Vloten.* 684

Volksbode. (De) VIIde Jaargang. Arnh. bij *Is. An. Nijhoff.* 304

W.

Waakt! Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 179

Waal, (*J. de*) Leerrede. Middelb. bij *E. Hendrikse.* 318

Waarde (De) der Hervormde Kerk. Leeuw. bij *J. W. Brouwer.* 8

Walter, (*J. C. N.*) Leerrede. Gorinch. bij *J. Noorduyn en Zoon.* 467

Warwick's Snipperuren. Amst. bij *J. Müller.* 144

Weeda, (*P.*) *Pieter van den Broek* in Azië enz. Amst. bij *G. Portielje.* 442

Wetboek van Koophandel. IIde en IIIde Boek. Amst. bij *J. Müller.* 124

Werken (Nieuwe) van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. IIden Deels 1ste Stuk. Middelb. bij *de Gebr. Abrahams.* 735

Werken (Nieuwe) van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. IIden Deels 2de Stuk. Bij denzelfde. 735

Wiersbitzky, (*O. von Corvin*) De tachtigjarige Oorlog enz. IIde en IIIde Deel. Amst. bij *M. H. Binger*. 567

——————————— (Vervolg en slot.) 611

Willems, (*J. F.*) Oude Vlaemsche Liederen. Gent, bij *H. Hoste*. 620

Willes, (*B. van*) Bijdrage tot bevordering van Bijb. Uitlegk. Schoonh. bij *S. E. van Nooten*. 721

Willigen, (*P. van der*) Verhandeling over *Jezus Christus* enz. 's Hag. bij *de Erven Thierry en Mensing*. 112

Wonderdoeners enz. Amst. bij *Weytingh en van der Haart*. 175

Woorden van *Luther* over *Jezus Christus*. Gron. bij *M. Smit*. 137

Wttewaal, (*B. W.*) Proeve uit een onuitgegeven Staatshuishoudkundig Geschrift. Leid. bij *S. en J. Luchtmans*. 732

Z.

Zamenspraak enz. Amst. bij *Weytingh en van der Haart*. 176

Zendelingzaak. (De) Doesb. bij *A. F. H. van Tr. de Bruyn*. 138

Zschokke, (*H.*) Alamontade, de Galeislaaf. Amst. bij *J. C. van Kesteren*. 358

Zwitserland. Amst. bij *Weytingh en van der Haart*. 179

Antikritiek. 396

Antwoord op een Iets. 495